

19

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. évfolyam

1997

1

EST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA   REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK   LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI   HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA   L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. ÉVFOLYAM 1997/1. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1997-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1997
113. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Boreczky Anna</i> : Mikor és hol készült Lossai Péter kódexe?	249
<i>Domokos György–Hausner Gábor–Veszprémy László</i> : Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben	33
<i>Erdő Péter</i> : Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai	1
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis	395
<i>Hajós József</i> : Frölich Dávid	16
<i>Kecskés Katalin</i> : A magyar ex libris-művészet	377
<i>Knapp Éva</i> : Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánun története I.	149
<i>Knapp Éva</i> : Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánun története II.	282
<i>Körmendy Kinga–Holl Béla–Szendrei Janka</i> : Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században. Az Akadémiai Könyvtár T 1028 graduale töredékének kodológiai, szövegkritikai és zenei elemzése	125
<i>Pavercsik Ilona</i> : Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról... ..	167
<i>Rózsa Mária</i> : A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1862–1873	349
<i>Soltész Zoltánné</i> : Neves possessorok újabban felismert kötetei II.	266
<i>Tóth Szilvia</i> : A Kút (1926–1927). A képzőművészek Új Társaságának folyóirata	58
<i>Varga Imre</i> : Avancinus drámáinak nyomában	299

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bajáki Rita</i> : Czvittinger Dávid levele 1735-ből	320
<i>Bartók István</i> : Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára. (Nógrádi Mátyás ars concionandija)	212
<i>Borovi József</i> : A putnoki-rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcsonkönyvtára (1834–1863)	454
<i>Borsa Gedeon</i> : Makulaturából felismert szedésváltozat Manlius nyomdájából	73
<i>Dukkon Ágnes</i> : Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin-angol nyelvkönyvében	76
<i>Ecsegy Judit, V.</i> : Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül	201
<i>Fehér Katalin</i> : Reformkori oktatás- és társadalompolitikai röpiratok	97
<i>Fehér Katalin</i> : Ráday Pál ismeretlen kézirat utasítása fia nevelőjének 1723-ból	220
<i>Fehér Katalin</i> : Két reformkori pedagógiai tankönyv	447
<i>Frivaldszky János, id.</i> : Petrus Petschius, protestáns hitvitázó	317
<i>Frivaldszky János, id.</i> : Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága	417
<i>Gömöri György</i> : XVII. század végi magyar versbejegyzések egy londoni Borne-misza-kötetben	82
<i>Hubert Gabriella, H.</i> : Ismeretlen 18. századi Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban	205
<i>Kázmér Miklós</i> : Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében	318
<i>Kókay György</i> : Az első magyarországi egyházi folyóirat történetéhez	95
<i>Kókay György</i> : A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében	225
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György és a sajtó	430

<i>Koltai András</i> : Batthyány Ádám imádságoskönyve	187
<i>Lengyel András</i> : A Szép Szó időrendjéhez	461
<i>Mayer Gyula</i> : A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez	433
<i>Merényi-Metzger Gábor</i> : A Beleznay család tagjairól megjelent sírversek és temetési gyászbeszéddek	322
<i>Nagy Júlia</i> : Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban (1850–1950)	455
<i>Németh S. Katalin</i> : Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693)	414
<i>Ojtozi Eszter</i> : Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai	229
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessorori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben I.	424
<i>Szelestei N. László</i> : Kalmár György és a magyar nyelv (A Magyar Merkúrius kézírata)	84
<i>Tusor Péter</i> : Ki lehetett az első olmtüzi magyar diák?	312

FIGYELO

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : A hazai Erasmus-kutatás múltja és jelene	327
<i>Bodrits István</i> : A Turul újjászületése	238
<i>Csapodi Csaba</i> : Anjou Endre Bibliájáról	109
<i>Czigány Lóránt</i> : Szinyei–Gulyás–Viczián	104
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1995/96. évi új külföldi beszerzései	333
<i>Knapp Éva</i> : Módszertani megjegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Antiquissima különgyűjteményének rekonstrukciójához	232
<i>Kuntár Lajos</i> : Változások a Vasi Szemlénél	111
<i>Ojtozi Eszter</i> : Timkó Imre emlékezete	327
<i>Salgó Ágnes, W.</i> : Soltész Zoltánné (1921–1997)	463
<i>Szabó Ágnes</i> : Bethlen Kata Könyvtárának jegyzékei	240
<i>Szelestei N. László</i> : Holl Béla (1922–1997)	231

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán–Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1996-ban	465
---	-----

SZEMLE

Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert). Hrsg. von Gedeon Borsa. Köln–Weimar–Wien, 1996. (<i>Németh S. Katalin</i>)	245
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1966–1970. I-II. Szerk. Pajkossy György. Bp. 1996. (<i>Kókay György</i>)	115
Bajza Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. Bp. 1997. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	479
Baufeld, Christa: Kleines frühneuhochdeutsches Wörterbuch. Tübingen, 1996. (<i>Lőkös Péter</i>)	487
Czobor Mihály (?): Theagenes és Chariclia. S. a. r. Kőszeghy Péter. Bp. 1996. (<i>Varga Imre</i>)	480
Ecsedy Judit, V.: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800. Bp. 1996. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	243
Eötvös József könyvtára. Szerk., bev. Gángó Gábor. Bp. 1996. (<i>Kókay György</i>)	339

Fehér Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848. Bp. 1995. (<i>Fehér Katalin</i>)	338
Franchi, Cinzia: Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai. Csíkszereda, 1997. (<i>Varga Imre</i>)	246
Füzesné Hudák Julianna: Élő örökség. A Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázados története. Gyoma, 1995. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	119
Gyuris György: A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	340
Johanides, Josef: Tiskařská slovacika 18. století ve fondu Knihovny Akademie věd ČR. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky. 1997. – Vieriková, Mária: Tlače 16. storočia v zbierkach Ústrednej knižnice Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1996. (<i>Ecsedy Judit, V.</i>)	489
Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1966. (<i>Csapodi Csaba</i>)	243
Lay, Heinrich: Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1853–1995). Töging a. Inn, 1996. (<i>Rózsa Mária</i>)	121
Magyar egyháztörténeti bibliográfia 1980–1990. Szerk. Várszegi Asztrik és Zombori István. Bp. 1997. (<i>Kókay György</i>)	337
„Merre, hogyan?” Tanulmányok Pilinszky Jánosról. Szerk. Tasi József. Bp. 1996. – Körmendy Kinga: Pilinszky János kéziratok hagyatéka. Bp. 1996. (<i>Horányi Károly</i>)	482
Newhauser, Richard: A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtues in Manuscripts in Hungary. Wiesbaden, 1996. (<i>Sarbak Gábor</i>)	120
Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik. Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1601–1650. Bp. 1996. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	117
Petrik-emlékkötet. Szerkesztette Nagy Anikó. Bp. 1996. (<i>Németh S. Katalin</i>)	242
Raabe, Mechthild: Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser. Wolfenbüttel, 1997. (<i>Németh S. Katalin</i>)	343

NÉVMUTATÓ

- Aba-Novák Vilmos 62–63
 Abaffy 182
 Abód Mihály I. Ajtai Abód Mihály
 Ábrahám Imre 286
 Abrugi György 20, 23–25
 Acqua, Gian Alberto 264
 Acsády Ignác 273
 Adalbert, Szent 164
 Adleff 18
 Ady Endre 65, 108, 485
 Aelianosz 47
 Agárdi Péter 461
 Agnet, Ján 274
 Ágoston, Szent 164, 235
 Ágoston Gábor 54
 Ágoston Péter 199
 Aiszkhinész 30
 Ajtai Abód Mihály 425
 Alajos, Szent (Gonzaga) 294
 Albert, Nagy 440
 Alberti, L. B. 253–254.
 Áldásy Antal 110, 323
 Aler, Paulus 307
 Alfraganus 412
 Alife, Nicolò 109
 Allwoerden, Henricus 429
 Alonso Rodriguez, Bernardo 1
 Alpár Ignác 379
 Alstedius, Joh. Henricus 27, 29
 Altorjai András 391
 Alvarus 78
 Alxinger 172
 Amantius, Bartholomaeus 270
 Ambrózy Sámuel 95–97
 Ambrus, Szent 24, 157
 Anderson, Robert R. 488
 Andics, Helmut 373
 András, Szent 24
 Andrásy Antal 423
 Andrásy Gyula 360, 364, 368, 379
 Andrásy István 118
 Andruskó Károly 379, 387, 390
 Angyal Endre 299
 Anna, Szent 164
 Antal, Szent (Páduai) 176
 Antal Árpád 418, 423
 Antalfi János 459
 Anton Ulrich herceg (wolfenbütteli)
     343
 Anzelm, Szent 442
 Apáczai Csere János 36, 52, 77, 80
 Apafi-család 54
 Apafi Mihály, I. (erdélyi fejedelem) 52
 Apianus, Petrus 255
 Apianus, Philippus 255
 Apollinaire, Guillaume 60, 69
 Appianus Alexandrius 273, 413
 Apponyi György 356
 Apponyi Sándor 118, 271, 275, 379
 Arady Kálmán 380
 Aranka György 87
 Arany János 373
 Arató Antal 381–382, 386
 Archipenko, Alexander 64, 69
 Arisztotelész 443
 Árkosi Gelei Benedek 19
 Árkossy 388
 Arnaldi, Girolamo 55
 Arrianos 268
 Artner Edgár 170, 295
 Asulanus, Franciscus 268
 Asztalos Miklós 24
 Atzél Péter 86
 August herceg, ifj. (wolfenbütteli) 343
 Ausonius, Decimus Magnus 31, 236
 Avancinus, Nicolaus 299–311

- Baász 388
 Babarczis, Nicolas 279
 Babarczy-család 280
 Babindel Kelemen 193
 Babits Mihály 108, 341, 483
 Babóthy Ferenc 401
 Bach, Alexander 356, 361, 363–364, 370
 Bachó László I. Dezséri Bachó László
 Bacsányi János 178
 Badurová, Anežka 489
 Bagoly Kata 213
 Bahil, Matthias 425
 Baitz Erzsébet 487
 Bajáki Rita 320–322
 Bajza József 479–480
 Bajza Kálmán 479–480
 Bakacsi Lajos 391
 Bakócz-család 404
 Bakócz Tamás 137, 139
 Bakonyi Géza 405, 408, 411
 Balassa Iván 421, 423
 Balassa (Gyarmathi) Pál 267, 280
 Balassa Péter 483
 Balassi Bálint (Gyarmati) 201–212
 Balázs, Szent 24
 Balázs Mihály 398
 Balázs Sándor 374
 Bálint Ferenc 383, 386, 393
 Bálint Sándor 341
 Balla Margit 392
 Ballagi Géza 180–182
 Ballagi Mór 118
 Balleon-nyomda 297
 Balogh Jolán 254
 Bán Imre 77
 Bán Zoltán András 486
 Bánffy-család 420
 Bánffy Dénes 52
 Bangha Béla 273
 Bannister, Henry Mariott 137, 148
 Bánsági András 390
 Barabás László Barna 232, 395
 Barberini, Francesco 401
 Barcza József 322
 Barczafalvi Szabó Dávid 177
 Bárczy István 379
 Bardócz 388
 Bariska István 114
 Barlay Ö. Szabolcs 327–333
 Baróti Szabó Dávid 95, 178
 Barta Alajos 447
 Bartha Ferenc 71
 Bartholomaeus Facius 268
 Bartók István 78, 212–219
 Bartoniek Emma 120, 251, 435
 Barzi, Georgius 20
 Basirius Izsák 77, 80
 Basta, Giorgio 44, 46
 Báthori András 403
 Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 22
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 401
 Báthori Zsófia 152–154, 161, 163
 Batovec, Heinrich Julius 370–371
 Batsányi János 339, 431–433
 Batthyány Ádám 49, 187–200
 Batthyány Boldizsár 47
 Batthyány Gyula 379
 Batthyány Ignác 1–2, 5–13
 Batthyány Kristóf 200
 Batthyány Pál 200
 Baufeld, Christa 487–488
 Baumann, Georg 30
 Bayer József 308
 Beck I. 396
 Beck Ö. Fülöp 61, 63
 Becker, Felix 288
 Bedy Vince 273
 Beeck, Bart 396
 Beer Frigyes Vilmos 224
 Beethoven, Ludwig van 311
 Beke Kristóf 97–99, 448
 Bél Mátyás 95, 220, 223–224
 Belcredi, Richard 360–361
 Beleznay-család 322–326
 Beleznay János 322, 324
 Beleznay Luiza 323–324
 Beleznay Mihály 323–325
 Beleznay Miklós 322–325
 Beleznay Sámuel, ifj. 322–323, 325–326
 Beleznay Sámuel 322
 Belitska-Scholtz Hedvig 435
 Bellengardus, Stephanus 270
 Bellettini, Pierangelo 54
 Benczúrné 240
 Bendefy László 251, 264
 Bendinelli, Antonio 275
 Bene Sándor 76, 78, 417
 Benedek, Szent 24

- Beney Zsuzsa 485
Benkő József 183
Benkő Samu 417, 419, 423
Bényei Miklós 340
Beöthy László 374
Beraldus, Franciscus 413
Bergman 484
Berke Barnabásné 242
Berkovits Ilona 251
Berlage, Hendrik Petrus 69–70
Berlász Jenő 271, 275, 404, 419, 423, 435
Bernát, Szent 170
Bernáth Aurél 63
Bernáth Mária 64
Bernhard, M. 446
Bernhardt, Jörg 444
Bertényi Iván 109–110, 239
Bertók Lajos 319
Bertram Bertalan 27
Bertram Judit 27
Berzsenyi Dániel 329
Bessel, Gottfried 118
Bessenyei György 225–229, 430–433
Bessenyei Sándor 228
Bethlen-család 54
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 22, 50, 277
Bethlen Gergely 52
Bethlen Imréné Gyulai Klára 241
Bethlen Kata 240–241
Bethlen Kata l. Teleki Józsefné
Bethlen Miklós 52, 77, 80, 118
Beust, Friedrich Ferdinand 360, 364, 369
Bezzel, Irmgard 409
Bianchi, Anton 225
Bibó István 341
Bidermann, Jacobus 299, 303–305, 307
Bielski, Marcin 34
Bignon, Jean-Paul 319
Bihari-család 267
Bihari Gergely Dániel (de Felhővíz) 267
Bircher, Martin 54
Birckmann, Arnoldi 280
Bíró Ferenc 227–228
Bíró Lajos 62
Bischoff, B. 433, 444–445
Bisterfeld 77
Biszak Sándor 407
Bitskey István 312, 314
Bloomfield, Morton W. 120
Blum, Gernot 379, 388
Blumauer 172
Blume, Clemens 137, 146, 148
Bober, Phyllis Barbara Pray 264
Bocconi 69
Bocskai István (erdélyi fejedelem) 28, 403
Bod Péter 240–241
Boda Miklós 275
Bodolay Géza 456–457
Bodrits István 238–239
Boér Antal l. Lutzai Boér Antal
Boerhaave, Hermann 319
Boëthius, Anicius Torquatus Severinus 433, 439
Bogdán István 417, 421, 424
Boillot, Joseph 43, 50
Bokros Birmann Dezső 64
Bolyai Farkas 339
Bolyai János 104
Bon, François Xavier 320
Bonaventura, Szent 4, 199–200, 440
Bonfini, Antonio 491
Bonnard, Pierre 67
Bor Pál 67–69
Bordás Ferenc 392
Boreczky Anna 249–265
Borgsdorf, Ernst Friedrich Baron von 40, 42, 52
Borkovich Márton 315
Born, Ignace de 172, 419, 424
Bornemisza István 213
Bornemisza Péter 82–83, 491
Boros István 338
Boros László 333
Borovi József 454–455
Borromaeo, Károly (Szent) 164
Bors Dániel 310
Borsa Gedeon 2, 73, 75, 189, 244–246, 274, 344, 402
Bortnyik Sándor 63
Borzsák István 236
Bosse, Detlev 146
Botka Ferenc 65
Botyánszky Pál 119
Böckler, Georg Andreas 34, 40–41, 43, 45, 51–52
Bölcskei Gusztáv 77
Böszörményi László 364–365

- Brahé, Tycho 19
 Brancaccio, Lelio 46
 Brandenburgi Albert 328
 Brandenburgi György 328
 Brandenburgi Katalin 17
 Branker, Th. 76
 Braque, Georges 61, 69
 Brassicanus, Johann Alexander 267–269,
 271, 280
 Bratulich Simon 269
 Braunecker M. Margit 398
 Braxatoris János 220
 Brechtel, Franz Joachim 42, 48
 Bretschneider 172
 Brewer Sámuel 162, 205, 208–209
 Brezsnyev, Leonyid 342
 Brigitta (Szent) 164
 Bródy Zsigmond 374
 Bruckner, J. 54
 Brunfels, Otto 491
 Brunings, Christianus 427
 Bruschio, Casp. 441–442
 Brutus János Mihály 47
 Buccow (generális) 247
 Buday György 392
 Bujáki János 208
 Bullinger 491
 Burgus (császári követ) 428
 Burke, Peter 54
 Burkhard, Jakob 343
 Butler, W.E. 381, 390

 Caesar, Julius 45, 445
 Calenius, Gervinus 279
 Camerarius, Joachim 38
 Camers, Joan. 277, 442
 Camus, Albert 485
 Canisius, Petrus 19, 164
 Cantelar Rodríguez, Bernardo 1
 Cantzler, Hans 271, 280
 Capobianco, Alessandro 37, 43
 Capycius, Franciscus Gerardi 110
 Caraffa, Antonio 48
 Carlone, Nicola 390
 Carrè 69
 Carrière 67
 Carrillo, Alfonso 400
 Cassianus 267
 Castell, Edmundus 76
 Castillo Lara, Rosalio 1
 Castriotto, Jacopo 37
 Cataneo, Girolamo 37
 Cato 31
 Cauti, Giuseppe 386
 Cellarius, Andreas 39
 Cellarius (Keller), Christoph 40
 Celtis, Conrad 255
 Cendrars, Blaise 60, 64
 Cennerné Wilhelmb Gizella 415
 Cervantes, Miguel de Saavedra 391
 Cervellino, Enea 44
 Cézanne, Paul 67–68
 Chagall, Marc 60–61, 71
 Chavannes, Puvis de 67
 Chevalier, Ulysse 135, 148
 Chimaini 448
 Chirico, Giorgio de 69
 Chrisman, Miriam Usher 54
 Cicero, Marcus Tullius 31, 76, 79–81,
 117, 397, 403, 405, 445
 Clair, Colin 54
 Clark 227
 Claudel 483
 Claudianus, Cl. [audius] 31, 429
 Coccejus, Johannes 425
 Cockle, Maurice J. D. 54
 Coehoorn, Menno van 35, 39–40, 52
 Collado, Luis 43
 Colombina, Giovanni Battista 44
 Comenius, Amos Johannes 76–82, 489
 Comoedianus 442
 Coress, Melchior 51–52
 Coreth, Anna 156
 Cosmerovius, Mattheus (nyomdász) 189–
 191, 200
 Coster, Franciscus 156–157
 Cromleholmes, Samuel 76
 Crusenstolpe, Magnus Jacob von 375
 Curulus, Jacobus 268
 Cuvier, Georges 319
 Cyrillus, Alexandrinus 276
 Czagány, Zsuzsa 145
 Czakó Elemér 166, 294–295
 Czetter Sámuel 294
 Czigány Balázs I. Záhorthidi Czigány Ba-
 lázs
 Czigány Lóránt 104–108
 Czirbesz Jónás 423

- Czirbesz Sámuel 423
 Czóbel Béla 63
 Czobor Alfréd 323
 Czobor Erzsébet 318
 Czobor Mihály 480–481
 Czvittinger Dávid 106, 178, 320–322

 Csáky József 64, 69
 Csanaki Máté 20
 Csányi István 383
 Csapodi Csaba 109–110, 120, 131, 243, 275, 395
 Csapodi Zoltán 416–417
 Csapodiné Gárdonyi Klára 109–110, 120, 131
 Császár Elemér 310
 Csáthi Dániel 324
 Cseh Gusztáv 388
 Cselényi Walleshausen Zsigmond 67–68
 Csengery 368
 Csepregi Gergely 129
 Csernátoni Pál 76, 80
 Csetri Elek 417, 419, 421, 424
 Csíkcsicsói Petki István 24
 Csilló Mihály 323, 325
 Csizmadia Eszter l. Jakabné Csizmadia Eszter
 Csobán Endre 118
 Csók István 59, 62
 Csóka J. Lajos 225
 Csókás Péter l. Laskai Csókás Péter
 Csonka Ferenc 332
 Csontváry Kosztka Tivadar 59
 Csulyak István l. Miskolci Csulyak István

 Dali János l. Tolnai Dali János
 Dalmay Árpád 390
 Dálnoki Nagy Lőrinc 19
 Dániel Viktor 390
 Dankó József 1, 135, 137, 273
 D'Annunzio. Gabriele 386, 388
 Dantyszek, Jan 403, 412
 Danyi Magdolna 486
 Dávid, Szent (őszötvetségi) 275–276, 290–291
 Dávidházi Péter 486
 Deák Ferenc 353–361, 365–366, 368, 370, 386, 388
 Debreczeni Simonides (Simonfi) Gáspár 20
 Decsy Sámuel 183
 Dee, John 54
 Deé Anikó 241
 De Gerando Ágost 97
 Degering, H. 440
 De La Croix, Horst 37–39, 54
 De la Noue, François 44, 46
 De la Mont 46
 Delaunay, Robert 69
 Demeter (érsek) 1
 Demeter 448
 Dénes Lajos 58–72
 Denis 227
 Denzinger, Henricus 4
 Derecskei Török János 314
 De Resende, Lúcio André 409
 Derkovits Gyula 63–65, 71
 Dernschwam János 47
 Déry Tibor 63, 482
 Descartes, René Renatus Cartesius 80
 Dessewffy Miklós 119
 Dezsényi Béla 96, 180
 Dezséri Bachó László 279
 Dézsi Lajos 187, 201–203, 205–206, 208–209, 212
 Dianovszky János 178
 Didymos Chalkenteros 268
 Dienes 379
 Dietze, Alexander 375
 Dilich, Wilhelm 40–41, 44
 Dio, Cassius 442
 Dio (Nicea) 441
 Diomedes 442
 Diószegi K. István 193
 Diskay Lenke 380
 Dizmász (lator) 164
 Dobay János-féle nyomda 326
 Dobokay Sándor 399
 Dobrowsky, Joseph 227
 Dobszay László 127, 145
 Doeberl, A. 433
 Dolleczeck, Anton 37, 54
 Dombrády Lorándné 447
 Domokos György 33–57, 402
 Domokos János 422, 424
 Domokos Mátyás 485–486
 Domokos Pál Péter 199
 Donahue, Charles 1

- Dorn, Hans 254
 Dosztojevszkij, Fjodor 485
 Dögen, Matthias 40–41, 52
 Dömötör Tekla 308
 Dörömbözi János 78
 Drahos Ferenc 392
 Drahos István 380, 392
 Draskovich 161
 Draskovich János 153
 Draskovits György 157
 Drégely Gábor 65
 Dresser, Matthaeus 426
 Dreves, Guido Maria 137, 146, 148
 Drimba, Lucian 248
 Duchamp 69
 Ducius, Daniel 315
 Dudás Bertalan 327
 Dudith András 53
 Duffy, Christopher 35, 38–40, 44, 55
 Dukkon Ágnes 76–82
 Duns Scotus 4
 Dux Adolf 373
 Dümmerth Dezső 38, 232–235, 395–404
 Dürer, Albrecht 38, 254, 378

 Éber László 70
 Eckhardt Sándor 86, 178, 201
 Ecsedy Judit, V. 197, 201–205, 206, 208, 211, 243–244, 489–492
 Éder József 339
 Edvi Illés Pál 448
 Egressy Gábor 375
 Egry József 63
 Egyed, Szent 24
 Eibel 170, 172, 179
 Elek Artúr 62, 65
 Elekes Károly 97
 Eliade 483
 Éliás Márton 447
 Elrich, Daniel 43
 Emmet, Maurice 319–320
 Endre, Anjou (herceg) 109–110
 Endter, Wolfgang 28
 Engel Károly 424
 Engels, Friedrich 330
 Enyedi Gáspár 76
 Episcopus, Nicolaus 269
 Eötvös József 101, 339–340, 356–357, 364, 367–369, 374–375
 Eötvös Loránd 340
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 28, 76, 117, 267, 269, 272, 327–333, 491
 Ercsei Dániel 426
 Erdélyi János 82, 456
 Erdélyi József 178
 Erdélyi Pál 206
 Erdő Péter 1–15
 Erdődi József 341
 Erdődy Zsuzsanna 404
 Erdős István 407
 Erkel Ferenc 381
 Ernst Lajos 269, 274
 Ernyei Mosa István 19
 Errard de Bar-le-Duc, Jean 38–39, 50
 Ertsey Péter 341
 Escher, Caspar 319–320
 Estei Hippolit 1
 Esterházy Ferenc 158
 Esterházy Imre 418
 Esterházy Pál 49, 158, 196
 Esterházy Péter 487
 Esterházy Zsófia l. Révay Mártonné
 Estreicher 490
 Esze Tamás 150–151
 Eszterházy József 119
 Eszterházy Károly 86
 Etényi G. Nóra 417
 Eubel, Conradus 315
 Everth, Johann 428
 Ezekiel próféta 288, 292

 Faber, Johann 267
 Fabó András 50, 318
 Fabri, Daniel 17
 Faietti, Maria 264
 Falk Miksa 350, 352, 359–361, 363, 376
 Falka Sámuel 294
 Faludi Ferenc 178
 Fancev, Franjo 283
 Farbaky János 425
 Farkas András 326
 Farkas Gábor Farkas 53–54, 232–233, 395–413
 Farkas Zoltán 65
 Fatavits Ferenc 220, 223–224
 Fauth Márk 48
 Fazekas Imre 65
 Fazekas István 200

- Fazekas Sándor 428
 Fehér Erzsébet 338–339
 Fehér Katalin 97–103, 220–225, 338–339, 447–453
 Feigius, J. C. 416
 Fejér György 152, 422, 424
 Fejérvölgy István 269–270
 Fejérvölgy László 238–239
 Fejérvölgy 435
 Fekete Csaba 85
 Fekete Márton 106
 Feyerabend, Iohannes 273
 Feyerer, Karl 352
 Fényes Elek 229
 Feraboscho, Pietro 38
 Ferdinánd, Szent 164
 Ferdinánd, I. (magyar király) 317, 332
 Ferdinánd, II. (magyar király) 277
 Ferdinánd, III. (magyar király, római császár) 17, 270
 Ferdinánd, V. (magyar király) 452
 Ferdinánd, Karl Wilhelm 343
 Ferenc, Szent (Xavéri) 160, 294
 Ferenc, I. (magyar király) 97
 Ferenc József, I. (magyar király) 359–360, 369
 Ferencffy Lőrinc 197, 201, 205, 231
 Ferenczi László 487
 Ferenczy Béni 64, 482
 Ferenczy Noémi 59
 Ferrier, Jean Louis 69
 Fery Antal 380, 383, 385, 390–392
 Feszt László 386, 388
 Feszt László, ifj. 386, 388, 391–392
 Fijalek, Jan X. 3
 Finlayson, Ch. P. 439
 Fischer, Hans 319
 Fischhof, Adolf 367
 Flamand, Claude 38–39
 Flavius, Josephus 267, 272, 280
 Fleck Alajos 249–255
 Fleming, Hans Friedrich 50
 Floccus, Andreas Dominicus 275
 Floriani, Pietro Paolo 39, 42
 Florus, Lucius 273
 Fodor Adrienne, J. 250, 398
 Fodor András 487
 Fogedgaard, Helmer 390
 Földi Ferenc 189, 193
 Fónagy Béla 61, 64–66
 Forgách Antal 353, 355–357, 364
 Forgách Ferenc 47, 399, 401
 Forgách Imre 47
 Forgách Zsigmond Ádám 49
 Formentini, Aurora Catharina 188–189
 Forró Pál I. Háportoni Forró Pál
 Fournier, Georges 40, 53
 Földvály Gábor 479
 Frachetta, Girolamo 44
 Fraknoi Vilmos 150, 152, 202, 312
 France, Anatole 65
 Franchi, Cinzia 246–248
 Freitag, Adam 34, 39–41, 52
 Frenreisz 170
 Friedberg, Aemilius 4
 Friedenlieber, L. Fr. 181
 Friedl, Joannes Adamus 151, 163
 Fridvaldszky János (1730–1784) 417–424
 Fridvaldszky Jánosné I. Tatay Anna Mária
 Frivaldszky-család 418–419, 424
 Frivaldszky Illés 418
 Frivaldszky Imre 417
 Frivaldszky János (1680k–1719?) 418
 Frivaldszky János (1703–1782) 418
 Frivaldszky János (1822–1895) 417
 Frivaldszky János, id. 317–318, 417–424
 Frivaldszky Jeremiás 418
 Frivaldszky Mózes 418
 Froben, Johann 271
 Frobenius, Hieronymus 269, 332
 Frommel, Christoph Luitpold 264
 Fronsperger, Leonhard 51
 Frontinus, Sextus Julius 47, 269
 Frosch, Johannes 17
 Frölich Dávid 16–32
 Fugger, M. 442
 Furttenbach, Joseph Sen. 40–41
 Furttenbach, Joseph 34, 41, 43, 48
 Futaki István 137, 139
 Fügedi Erik 127, 239
 Fülel Lajos 483
 Fürstenberg (herceg) 416
 Füzesné Hudák Julianna 119
 Gabelhofer 170, 172, 179, 182
 Gábor Dénes 386, 390
 Gábor Ferenc 432
 Gábris József 447

- Gácsi Hedvig 53
 Gácsi Mihály 380, 390
 Gajtkó, István 162, 199
 Gál András 427
 Gál Csanád 390
 Gál Ferenc 392
 Gál József 112
 Galambos Ferenc 382
 Galavics Géza 155, 287, 401
 Gáldi László I. Göbl László
 Galénosz 31
 Gall, Franz 264, 313
 Gall, Gothard 48
 Galladay János 454
 Gálos Rezső 220, 225
 Gams, Pius Bonifacius 269, 277
 Gángó Gábor 339–340
 García y García, Antonio I
 Gárdonyi Albert 166, 294–195
 Garhammer, E. 433
 Garidel 319
 Gáspár Dorottya 445
 Gáti István 339
 Gauchat, Patricius 267
 Gazda István 243
 Gazulus 254
 Gebler 167
 Géfin Gyula 111
 Gegus Zakariás 325
 Gelbhaar, G. 237
 Gelei Benedek I. Árkosi Gelei Benedek
 Geleji Katona István 216
 Gelenius, Sigismundus 269, 277, 413
 Gellert 177
 Genthon István 70–71
 Gerbel, Nicolaus 268
 Gerdes, David 427
 Geréb György 78
 Geréb János 454
 Géresi Kálmán 118
 Gergely, I., Nagy, Szent (pápa) 233
 Gergely, XIII. (pápa) 156, 313
 Gergely, XV. (pápa) 445
 Gergely György 108
 Gergő Imre 108
 Gerő J. Péter 407
 Gerő Ödön 62, 65–67
 Geusau, Anton von 174
 Geyßler, Valentin 464
 Gheyn, Jakob de 46
 Giftschütz 172
 Gilde, André 485
 Gillispie, C. C. 319–320
 Glauche, G. 434, 439
 Gleizes 69
 Gmünd, Johann von 255
 Goad, John 76
 Goebel, Ulrich 488
 Goethe, Johann Wolfgang 65–66, 375
 Goldschmidt, Ernst Philipp 267
 Gombocz Zoltán 104
 Gombrich, Ernst Hans 264
 Goncsarova, Natalia 69
 Gonda György 114
 Goriupp Alisz 115
 Gorup János 193
 Gosztonyi Pál 273
 Gotlieb Antal-féle nyomda 326
 Gottlieb, Th. 445
 Goulon 53
 Gózon István 324
 Göbl (Gáldi) László 248
 Gömöri György 82–83
 Görgey György 491
 Götz Eszter 486
 Götz, J. B. 433
 Götze, Alfred 488
 Graff, Andreas 216
 Gráfi Imre 114
 Grayson, Cecil 254
 Graß, Moritz 350–351, 354
 Grigore Ghica (moldvai fejedelem) 246–247
 Gris, Juan 61, 69
 Groeliatius, David I. Frölich Dávid
 Gropius, Walter 69
 Gross Arnold 392
 Grossinger 172, 183
 Grot, Johannes 11–12
 Grotius, Hugo 34, 46–47, 52
 Grouchy, Nicolas de 275
 Gruber, Johann Sebastian 40–41, 43–44, 53
 Grüll Tibor 54
 Grünenwald, Joseph 288, 296
 Gudenus János József 239
 Guillaume, Paul 69
 Guillaumin, Jean-Yves 445
 Gulik, Guilelmus van 315, 317

Gulyás Pál 53, 96, 104–108, 428
 Gutt 48
 Guyot, Bertrand-Georges 120
 Günther, David 48

Gyenes Gitta 71
 Gyöngyösi István 480–481
 Gyöngyösi Nándor 58–72
 Gyöngyösi Pál 225
 György, Szent 21, 164
 Györgyi Kálmán 62
 Györi Péter 118
 Gyulai Liviusz 392
 Gyulai Klára l. Bethlen Imréné
 Gyulai Pál 374–375
 Gyurácz Ferenc 113–114
 Gyuris György 340–343
 Gyurkovics Tibor 487

Hadik András 419, 424
 Hadrianus Valesius 443
 Haebler, Konrad 268, 270–271, 275–276, 278
 Hafner Zoltán 487
 Hagymási István 193
 Hahn, G. 443
 Hahnloser, Hans Robert 253–254
 Haiman György 119
 Hain, Gáspár 48
 Hain, Johann Nikolaus 48
 Hajnóczi Gábor 264
 Hajnóczy József 182
 Hajós József 16–32
 Hale, John R. 38, 55
 Haller Gábor 270
 Haller György 270, 280
 Haller János 82
 Hamvas Béla 485
 Hänel 435
 Hanisius, David 343
 Hankovszky Tamás 485
 Hantz György 26
 Háportoni Forró Pál 403, 412
 Haranghy Jenő 379–380
 Haraszi P. 396
 Hargittay Emil 187
 Harkányi József 425
 Hartlib, Samuel 77
 Hašek, Jaroslav 391

Hasler, Joh. 27
 Hatvani István 118
 Hauck, Albert 430
 Haulisch Lenke 64
 Hausner Gábor 33–57, 401, 402
 Havas Ágnes, Cs. 196
 Haymo, Halberstadiensis 279
 Heckenast Gusztáv 365
 Heckenast János 114
 Hegedűs Béla 85
 Hegyi Béla 461
 Heidegger, Martin 483
 Heidemann, Christoph 40–41, 53
 Helius, Eobanus Hessus 31
 Hell Miksa 418
 Hellebrant Árpád 115, 148, 312
 Heller Ágnes 107
 Hellie, Richard 46, 55
 Helmes, S. 76
 Henricus Stephanus (Henri II. Estienne) 413
 Henrik, II., Szent (német-római császár) 164
 Henrik, III. (francia király) 315
 Heltai Gáspár 24–25
 Heltai János 197
 Heltai-nyomda 20
 Helvetius, Claude Adrien 227
 Helwig, Martin 18
 Herberstein-család 118
 Herberstein, Johann Seyfried 271–272, 277, 280
 Herberstein, Siegmund von 271, 280
 Herepei János 212, 218
 Herlitz, David 20
 Hermann, Michael 18
 Herner János 269, 400–401
 Herodotosz 117
 Herolt, Johannes 277
 Herrmann Egyed 170, 295
 Hertel, Lorenz 343
 Hervai Katalin 381, 386, 392
 Hervai Zoltán 392
 Hervay Ferenc 417
 Heyzmann, Udalricus 3–13
 Hiemer, Eberhard Friedrich 319–320
 Highfield, R. 55
 Hildersam 214–215
 Himmelmreich György 51–52

- Himsley (Himsel), Gebhard 41, 49
 Hind, Arthur Magger 264
 Hippokratész 30
 Hirzel, Salamon 319–320
 Hofer Tamás 164
 Hoffmann 170, 172
 Hoffmann Edith 109, 251
 Hoffmann Lipót Alajos 182
 Hohenwart, Karl von 369
 Holant, Vladimír 484
 Holden, Olle 390
 Holl Béla 125–150, 153–154, 159, 161, 165,
 189, 197, 199–200, 201, 231, 282, 285
 Holl, K. 433–434
 Hollósy Simon 67
 Homérosz 228, 409
 Honnecourt, Villard de 253
 Hopp Lajos 155
 Horányi Elek 178–179, 227, 323
 Horányi Károly 125, 482–487
 Horatius, Quintus Flaccus 19, 31, 423
 Hormayr, Joseph 376
 Horn Miklós 112
 Hornstein von 445–446
 Hornyánszky 240
 Horschetzky Károly 97
 Horthy Miklós 62
 Horváth Ádám 177
 Horváth Béla 462
 Horváth Endre 380
 Horváth Ferenc 112–113, 193
 Horváth Ignác 435, 440
 Horváth István 127, 250
 Horváth János 329
 Hosszú Béla 383, 392
 Hottinger, Johann Jakob 427
 Howard, Donald R. 120
 Hradszky József 422–424
 Hubay Ilona 445–446
 Hubert Gabriella, H. 201, 204, 205–212
 Hubert Ildikó 190, 192
 Hudák Julianna I. Fűzesné Hudák Julianna
 Hueber, Johann 48
 Huguetanus, J. 235
 Hunyadiné Naszádos Edit 408
 Huszár Lajos 192
 Huszár Vilmos 61, 63
 Huszár-nyomda 297
 Hübner, Johann 183
 Ignác, Szent (Loyola) 164, 294
 Ilia Mihály 341–342
 Illés Pál I. Edvi Illés Pál
 Illésházy 423
 Illésházy István 404
 Illi Ferenc 386, 388
 Illicinus Péter 272, 280, 313–314
 Illyés Gyula 63, 341, 482–483
 Imets 388
 Imre, Szent (herceg) 125–148, 164
 Imre Lajos 391
 Isocrates 266
 István, I., Szent (magyar király) 127, 139,
 164, 168, 173, 175, 185
 Istvánffy 193
 Ivánczy János 273, 280, 315
 Iványi Béla 37, 47, 53, 55, 166, 188–194,
 196, 269, 294–295, 400
 Izidor, Sevillai 439, 441
 Jablonski, Daniel Ernst 429
 Jablonski Miklós 16
 Jacsó Péter 407
 Jähns, Max 37–46, 55
 Jakabffy Gergely 272
 Jakabné Csizmazia Eszter 329
 Jakó Klára 53, 398–400
 Jakó Zsigmond 53, 241, 319–320
 Jakobi, Laurent 189
 Jándi Dávid 64
 Jankovich Miklós 18, 275, 433–446
 Jankovics József 53
 János, Szapolyai (magyar király) 317, 332
 János, Szent (apostol) 154
 János, Szent (Alamizsnás) 164
 János, Szent (Aranyszájú) 269–270, 276
 János, Szent (Nepomuki) 165, 293
 János Frigyes (szász választófejedelem)
 276, 280
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 332
 Janota 370
 Jansz, Broer 54, 57
 Janus Pannonius 254, 402
 Jaros Vince 447
 Jászberényi Pál 76–82
 Jelenits István 483
 Jenei Ferenc 189–191, 200
 Jenő, Savoyai (Eugén) 50
 Jenstein, Johannes a (Jennenstein) 135, 146

- Jeszenák-család 50
 Johanides, Josef 489–492
 Johannes, Damascenus 276
 Johannes, David (könyvkötő) 276, 280
 Jókai Mór 374–376
 Jombart, Émile 4
 Joó Tibor 96
 Jordan Simon 430
 Jósika Miklós 375
 Jovius, Paulus 271
 József, Szent 164, 287
 József, I. (magyar király) 415
 József, II. (magyar király) 167, 169–171, 174, 176, 179, 225, 284
 József Attila 461–462, 482, 485
 Jöcher, Christian Gottlieb 267, 271, 409
 Jucundus, Johannes 269
 Júdás Tádé (apostol) 164
 Juhász Erzsébet 483
 Junghaus, Adam 51
 Juvenalis, Decimus Junius 31
- Kabdebó Lóránt 63, 484
 Kabelao, Thyra B. 120
 Kabirsch, Angela 299
 Kádár Béla 60, 64
 Kádár János 342
 Käfer István 151
 Kahn, Robert A. 373
 Kaiserfeld, Moritz 357
 Kájoni János 199–200
 Kalapátsis György (írói álnév l. Szaicz Leó)
 Káldi György 193
 Káldos János 408
 Káldy Ferenc 400
 Kállai Ernő 60, 62–63, 65, 71
 Kállay István 239
 Kálmáncsehi Domonkos 135
 Kalmár György 84–95
 Kalmár János 312
 Kálvin János 117
 Kamuthi Miklós l. Szentlászlói Kamuthi Miklós
 Kandisky, Vaszilij 61, 70
 Kaposi Sámuel 51–52
 Karádi Pál 246
 Kardos Tibor 330–332
 Kárrfy Ödön 420–421, 424
 Kármán András 225
- Kármán József 431
 Károly, I. (angol király) 77
 Károly, I. (wolfenbütteli) 343
 Károly, I. (nápolyi király) 110
 Károly, II. (angol király) 80
 Károly, II. (nápolyi király) 110
 Károly, V. (német-római császár) 275, 280
 Károly, VIII. (francia király) 35
 Károly Róbert (magyar király) 110
 Károlyi Antal 86
 Kaspar, W. 351
 Kass János 392
 Kassai György 485
 Kassák Lajos 59–64, 71
 Kathona Géza 76, 78
 Katona Gábor 383, 386, 389–390, 392–393
 Katona István 150–152, 171, 178
 Katona Tünde 53
 Katus László 371
 Kaveczky Zoltán 380
 Kazinczy Ferenc 84, 87, 176, 184–185, 431
 Kazinczy Gábor 386, 456
 Kázmér Miklós 318–320
 Keckermann 215
 Kecskeméti Dániel 427
 Kecskés Katalin 377–394
 Kégli Ferenc 242
 Kelemen József 85–86
 Kelemen László 432
 Kelemen Márta, H. 127
 Kelemen Viktor 65–66
 Kelenik József 34, 36, 44–45, 55
 Kemény G. Gábor 341
 Kemény János 52
 Kemény József 187–189, 192–193, 200
 Kemény Zsigmond 374
 Kemnatensis, Mathias Widman 444
 Kempelen Béla 267, 323, 325
 Kempelen Farkas 404
 Kempensis, Godefridus 280
 Kempis Tamás 177, 235, 402, 485
 Kénosi Tözsér János 20
 Kereskényi István 150–151
 Keresztúri Pál 77
 Keresztury Dezső 432
 Kerkápoly Károly 369, 371
 Kertbeny Károly 373
 Kertész Ábrahám l. Szenci Kertész Ábrahám

- Kéry Sámuel 188–189
 Keserű Bálint 53, 212, 269, 401
 Kettmann, Gerhard 488
 Keveházi Katalin 53–54, 266, 405
 Khern, Michael 48
 Kieshout, H.H.M. van 56
 Kilián István 300–301, 308, 310
 Kincses Katalin 187
 Kipfelhauser (álnév) I. Tóth Kálmán
 Király János 279
 Király Zoltán 382
 Kirschius, Adamus Fridericus 428
 Kis Elemérné 84
 Kish, John 60
 Kiss Gábor 145–147
 Kiss Gyula 112–113
 Kiss Imre 150, 152–153
 Kiss Istvánné nyomdájá 326
 Kiss László 119
 Kisviczay Péter 31
 Klaniczay Tibor 54, 192, 201–204, 274, 332, 401, 417, 424
 Klebelsberg Kuno 59, 61
 Klee, Paul 61, 70
 Klesch, Dániel 50
 Klinda Mária 267
 Klöss Jakab 201–202
 Klöss Jakab, ifj. 202, 205
 Kmetty János 63
 Knapp Éva 149–166, 232–238, 282–298
 Knauz Nándor 133, 135
 Kner Imre 119
 Koberger, Joannes 277
 Koch (1488–1540) 31
 Kocsis Zoltán 487
 Kohls, E. Wilhelm 333
 Kolbenheyer, Moritz 373
 Kokas Károly 54, 405, 408, 411
 Kókay György 95–97, 115–117, 177, 225–229, 337–340, 430–433
 Kokoschka, Oskar 61
 Kollányi Ferenc 267, 277, 314–315
 Kollár 183
 Kollár Ádám 225
 Koltai András 187–200
 Komlós Aladár 60, 71
 Komlovski Tibor 187
 Komor András 60, 71
 Komor Ilona 330
 Komorová, Klára 274
 Kondor Béla 482
 Kontha Sándor 62
 Kónyi Manó 356
 Kooker, H.W. de 54, 57
 Kopácsy József 447
 Kopasz Márta 380, 383
 Kopernikusz, Mikolaj 19, 28
 Korda Zsigmondné Nemes Júlia 241
 Korkmazová, Eugenia 73
 Koroknai Éva, Sz. 398
 Kosáry Domokos 337–338, 417, 424
 Kossuth Lajos 362–363, 365–366, 108, 479
 Koszta József 59
 Kosztolányi Dezső 108
 Kottra Gyöngyi 109
 Kotvan, Imrich 274
 Kovachich Márton György 171–172, 244
 Kovács András 241
 Kovács Endre 371
 Kovács E. Péter 312
 Kovács I. Gábor 414
 Kovács Imre 24, 26
 Kovács József 381, 383, 386, 390, 393
 Kovács József László 54, 187
 Kovács Kálmán 374
 Kovács L. 421, 424
 Kovács Lajos 355
 Kovács L. Gábor 114
 Kovács Péter 486
 Kovács Sándor Iván 76, 84, 188, 191, 200, 206, 341, 401
 Kovacsóczy Farkas 401, 406, 410
 Kováts Kálmán 447
 Kozma Lajos 119
 Kozocsa Sándor 105, 115–116
 Köblös 240
 Köhegyi Mihály 119, 340–343, 479–480
 Köhler, W. 444
 Kölcsey Ferenc 108
 Köleséri Sámuel, ifj. 319–320
 Köleséri Sámuel 318–320
 König Róbert 381, 391
 Köpeczi Bálint 76
 Köpeczi Béla 155, 415–417, 424
 Körmendy Kinga 125–148, 482–487
 Kőszeghi Sándor 323
 Kőszeghy Péter 208, 480–481
 Kőszeghy Pál 454

- Krämer, S. 434, 439–440, 446
 Kraßnigg, J.J. 351–352
 Kratky, Bohumil 390
 Krier Rudolf 383, 390
 Kruppa Tamás 398
 Kubics Pacificus 193
 Kubinyi András 239
 Kubinyi Mária 445
 Kudora Károly 397
 Kugel, Ignaz 374
 Kulcsár János 113
 Kulcsár Szabó Ernő 487
 Kun Béla 62
 Kuncz Aladár 68
 Kuntár Lajos 111–114
 Kuranda, Ignaz 357
 Kurtán Tünde 486
 Kutassy János 269, 273, 277, 280
 Kutschenbacher Gyula 222
 Küppers, Kurt 295

 Labuhn, Peter 392
 Laczka János 228
 Ladany Gergely 22
 Ladányi Erzsébet 243
 Ladányi Sándor 324
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 110, 168
 Lajos, II. (magyar király) 271, 327
 Lajos, XIV. (francia király) 416
 Landehius, Adamus 315, 317
 Landerer-nyomda 296–297
 Landerer Anna nyomdája 326
 Landerer Ferenc Lipót (nyomdász) 324
 Landerer, Michael 430
 Landwehr-Melnicki, Margaretha 146
 Lang, Jan 318
 Lang, Mauritius 158
 Langius 223
 Láni, Eliaš 317–318
 Lankhorst, O.S. 56
 Larionov, Mihail 69
 Laskai Csókás Péter 29
 Laski, Stanislaw 34
 Lászlai János (Johannes Lazo) 352
 László, I., Szent (magyar király) 127, 168
 László, V. (magyar király) 254
 László Anna 385, 390–391
 Latzkovits Miklós 53
 Lavater, Hans Conrad 55

 Lázár deák 255
 Lázár István Dávid 53, 398
 Lay, Heinrich 121–122
 Laynis, Jacobi 234
 Lechuga, C. 44
 Ledna György 454
 Léger, Ferdinand 61, 69
 Lehmann, Johann 168
 Lehmann, Paul 434–435, 444–445
 Lehnhardt Sámuel 294
 Leibniz, Gottfried 343–344
 Leithner, J. 370
 Lemka György 24
 Lengyel András 461–462, 485
 Lengyel Balázs 487
 Lengyel Ferenc 55
 Lenkey István 380, 392
 Leó, VI. (Bölcs) (bizánci császár) 34
 León, Fernando González de 43–45, 56
 Léonard, Émile G. 430
 Leonardo da Vinci 254
 Leskő József 169, 185, 278
 Lesnyánszky András 448
 Lessing, Gotthold Ephraim 343–344
 Lessius, Leonardus 233–234
 Levine, Josaph M. 320
 Libertiny Sámuel 85–87
 Lifka, Bohumir 489
 Lilly, William 78
 Lipót, Szent 164
 Lipót, II. (magyar király) 299, 306
 Lippóczy Miklós 386–390
 Lipsius, Justus 34, 52, 56, 117
 Liphay Zsigmond 274, 276
 Listius Ferenc 50
 Listius János 50
 Listius János, ifj. 50
 Litomericzy László 193
 Littleton, Adam 76
 Livius, Titus 273, 280
 Lobkovitz Poppel Éva 187
 Locke, John 222, 227
 Lokcán Pál 455
 Lonovics József 361
 Lónyay Menyhért 368–372
 Lórántffy Zsuzsanna (fejedelemsasszony)
 77, 246
 Lósi Imre 158
 Lossai Péter 249–265

- Lózsi-család 251
 Lőcsei Mária 152–153
 Lőkös Péter 487–488
 Lőkös Zoltán 341
 Löscheri Gáspár 302
 Lössl Ágnes 264
 Lucanus, Marcus Annaeus 31
 Luczenbacher (Érdy) János 480
 Ludányi Mária 401
 Ludovicus Granatensis 280
 Ludvig János 244
 Lugossy József 22
 Lukács György 108
 Lukács László 152, 155, 236
 Lukács E. László 398
 Lukács Zs. Tibor 417
 Lukácsy Sándor 103
 Lukcsics Pál 127
 Lukinich Imre 240
 Lustkandl, Wenzel 357–358
 Luther Márton 167, 173, 328–329, 402, 415, 491
 Lutzai Boér Antal 20
 Lyka Károly 59, 62, 65–66
 Lynn, John A. 55
 Lynton, Norbert 63

 Macchiavelli, Niccolò 117
 Madách Imre 104, 375
 Madácsy László 341
 Madarász József 366
 Madocsáni Zsigmond 271
 Maggi, Girolamo 37
 Magyar Arnold 193
 Magyar Dániel (álnév) 180
 Mailáth György 358, 364
 Majakovszkij, Vlagyimir 65
 Majantsik József 454
 Majer István 447–453
 Majovszky Pál 62
 Makkai László 419, 424
 Makó Dezső 459
 Malatinszky Lajos 119
 Maller Sándor 82
 Malleus, Eder 278
 Malomfalvay Gergely 188–194, 200
 Malomfalvi Pál 135
 Malonyai Dezső 59
 Mályusz Elemér 2, 167, 188–189
 Mályuszné Császár Edit 185
 Manesson-Mallet, Allain 40, 43, 51
 Manilius 31
 Manlius, Joannes 73–75
 Mantuanus, B. 31
 Manutius-család 409
 Manutius, Aldus jun. 409
 Manutius, Aldus sen. 409
 Manutius, Paulus 274, 409
 Marchesinus 279
 Marchi, Francesco de 38, 67
 Márffy Ödön 59, 61, 63, 67
 Margit hercegnő (IV. Fülöp spanyol király leánya) 306
 Mária, Szűz 133, 135, 150, 153–154, 156–157, 164, 173, 175, 196, 199, 287, 289–290, 422
 Mária, Habsburg (magyar királyné, II. Lajos magyar király felesége) 328
 Mária (Árpád-házi) (V. István magyar király leánya) 110
 Mária (magyar királynő) (Lajos, I., Nagy, magyar király leánya) 110
 Mária Terézia (magyar királynő) 169, 174, 225, 419–421, 423, 430
 Máriafi István (álnév) 180
 Marinetti, Filippo Tommaso 63, 69
 Markis Simon 331
 Markovits Márton 454–455
 Markusovszky Sámuel 223
 Marmontel, Jean François 228
 Marót Miklós 402
 Martialis, Marcus Valerius 31
 Martinaeau Du Plessis, D[enis] 428
 Martines 225
 Martinovics Ignác 183
 Martinus, Christoph 48
 Márton, Szent 24, 164
 Márton, V. (pápa) 4
 Márton Antal 427
 Martonfalvi Tóth György 218
 Martony János 341
 Mátyás, Hunyadi, I. (magyar király) 28, 168, 445, 480
 Mátyás, II. (magyar király) 254
 Mauriac, François 483
 Mautner, Johannes 28
 Mayer 297
 Mayer Antal 114

- Mayer, Anton 189
 Mayer Gyula 433–446
 Mayer, J. 157
 Mayr, Georgius 157
 Medgyesi Pál 77, 212, 216–218
 Megalinus, Joh. 76
 Meggyesy (Medgyessy) Ferenc 66
 Meij, J. van der 54
 Melanchthon, Philipp 402
 Melder, Gerhard 39–40, 42
 Melchior, Gottlieb Minor 118
 Melich János 104
 Melzo, Lodovico 46
 Mengerig, Arnold 51
 Menyhárt József 380, 392
 Menzel, Maria 192
 Merényi-Metzger Gábor 322–326
 Merz, Alois 168
 Meschendorfer, Hans 245
 Mesmard, Pierre 330
 Mészáros István 447
 Meszlényi Antal 152, 398
 Meszlényi Benedek 193
 Metternich-Winnebrug, Clemens Wenzel 361
 Metzger, Balthasar 270, 280
 Metzinger 69
 Metzner Károly 418, 424
 Meulemens, Freund 392
 Meusel, Johann Georg 434, 446
 Mezey László 14, 120, 396
 Michaelides, Samuel 491
 Micheletti, Mario 392
 Migazzi 171
 Mihály vajda 22
 Mihálykó János 197
 Mikes Kelemen 386
 Mikola Zsigmond I. Szamosfalvi Mikola Zsigmond
 Miksa, II. (német-római császár) 271
 Milde 448
 Miller Jakab Ferdinánd 250–254
 Millner, Benedict 48
 Millot apát 185
 Miskolci Csulyak István 51–52
 Miskolcz, Ladislaus de 135
 Missovitz Mihály 220
 Mohácsi Tamás 274, 279
 Moholy-Nagy László 60–61, 63
 Mohor Jenő 407
 Mokos Gyula 428
 Mokrski, Florian 11, 13
 Molière 227–228
 Molitor, W. 433
 Molnár Albert I. Szenci Molnár Albert
 Molnár Farkas 59, 69
 Molnár István 392
 Molnár János 178, 182
 Molnár V. László 312
 Moltke, Maximilian 373
 Mommsen, W. A. 434
 Monai A. József 16–17
 Monduid, Felix 49
 Monok István 33, 53, 54, 266, 269, 273, 396, 398, 400–402, 405
 Monostori Imre 461
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 184, 227–228
 Móra Ferenc 341
 Moshemius, Io[annes] Laurentius 429
 Morhofius, Daniel Georgius 427
 Moskál Tibor 381
 M. P. mester 280
 Mossóczy Zakariás 47
 Mota Miranda, Artur Mario da 390
 Mozart, Leopold 311
 Mózes Huba 400
 Mösch Lukács 52
 Munkátsi István 118
 Murányi L. 396
 Müller Árpád 390
 Müllerné Seres Ágota 447
 Münster László 251
 Mylius, Johannes 29
 Nadányi János 76
 Nádasdy Ferenc 119, 189–191, 193, 274–275, 280, 299
 Nádasdy Pál 196, 274
 Nádasdy András 456
 Nádas József 63
 Nagy Anikó 242–243
 Nagy Árpád Dániel 380, 388, 392
 Nagy Gáspár 342, 487
 Nagy Géza 16
 Nagy István 82
 Nagy Iván 239, 267, 269–274, 276, 280, 323, 325, 400, 417–418, 424

- Nagy János 177, 184–185
 Nagy József 379–380, 382
 Nagy Júlia 455–461
 Nagy László 51, 482
 Nagy László Lázár 383, 391
 Nagy Lőrinc I. Dálnoki Nagy Lőrinc
 Nagy Magda, K. 461
 Nagy Miklós 375
 Nagy Sándor (Macedon király) 268
 Nagy Sándor 341
 Nagy V. 404
 Nagyfalvy Gergely 315
 Nakatenus, Wilhelm 295
 Nanker (püspök) 3–11
 Napóleon, Bonaparte I., (francia császár) 455
 Náprági Demeter 273, 277
 Naszádos Edit I. Hunyadiné Naszádos Edit
 Naz, Raul 4
 Négyesy László 84, 220
 Nemes Júlia I. Korda Zsigmondné
 Nemes-Lampérth József 63, 70–71
 Németh Andor 63, 68, 485
 Németh Antal 60, 70
 Németh G. Béla 483
 Németh S. Katalin 242–243, 245–246, 343–345, 414–417
 Német Lajos 66
 Német Noémi 53–54, 396
 Némethi Jakab 397, 399, 403
 Némethy Lajos 51, 429
 Nepos, Cornelius 224
 Neumann, Hartwig 56
 Newhauser, Richard 120–121
 Newton, Isaac 319
 Nickle, B. H. 56
 Nieupoort, Guilielmus Henricus 426
 Nikolai 172, 180
 Nógrádi Mátyás 212–219
 Nordmann, Johannes 351, 354, 375
 Nottnagel, Christoph 40–41, 51
 Novák Mihály 313
 Novák Miklós 401
 Nowak, Tadeusz Marian 40, 56
 Nozitiuss, Johann 318
 Nuska, Bohumil 268
 Nuzzo, Armando 201, 208
 Nyáry Krisztina 190
 Nyáry Pál 323, 325
 Nyíri Albert 238
 Nyulásziné Straub Éva 239
 Oberhuber, Konrad 264
 Oestreich, Gerhard 56
 Ojtozi Eszter 117–119, 229–230, 266, 272, 275, 327, 424–430
 Okányik Lajos 447
 Oláh Miklós 328, 398, 400
 Oltard, Andreas 18
 Oporinus, Johannes 464
 Orbán, VIII. (pápa) 156
 Orczy Lőrinc 86, 88
 Ordódy János 150, 152
 Origanus, David 19
 Orimina, Cristoforo 109–110
 Orlovsky Géza 200, 401
 Ormós László 456
 Orteliuss 416
 Osterwald, Jean Frédéric 429–430
 Ott, Heinrich 444
 Ottó Henrik (pfalzi fejedelem) 444–445
 Ovidius, Publius Naso 30–31, 117, 406, 440, 445
 Owe, John 18, 30–31
 Ozorai Imre 188–189
 Ötvös Péter 54, 404
 Pagden, Sylvia Ferino 264
 Pajkossy György 105, 115–117
 Pajkossy Györgyné 395, 401
 Pajorin Klára 79
 Pál, Szent (apostol) 213, 215, 274–275
 Palásthy Lajos 383, 393
 Pálffy Géza 312
 Pálffy János Károly 52
 Pálffy Károly 423
 Pálffy Kata (Illésházy István nádor özvegye) 404
 Pálffy Miklós 191
 Pálffy Pál 196
 Palingenius, Marcellus (eredeti neve: Manzoli, Pier Angeli) 30–31
 Palkó István 113
 Palmirani, Remo 390
 Palotai Miklós 193
 Palude, Petrus de 279
 Pálvölgyi Endre 395, 404

- Panaskova, Irina 389
 Pandula Attila 239
 Pansaers 60
 Pápai Páriz Ferenc 16, 18, 30
 Pápai Páriz Imre 16
 Papp Ágnes 145
 Papp János 97
 Pardubice, Arnestus de 7
 Parker, Geoffrey 35, 45, 56
 Parry, V. J. 55
 Partinger Gáspár 400
 Parvi Mihály 224
 Pascha, Johann Georg 41, 49
 Pasteiner Gyula 65
 Patai 137, 139
 Pataki Vidor 36, 38, 56
 Pataky Dénes 294
 Pathai István 73, 75
 Patrizi, Francesco 276
 Pátzay Pál 60, 62, 64
 Patzkó Ferencz 297
 Pauly, Alphonse 230
 Pável Ágoston 111–114
 Pavercsik Ilona 167–186, 197, 208, 242, 243–244
 Pázmány Miklós 49
 Pázmány Miklósné Pete Hetessy Rozina 200
 Pázmány Péter 153, 192, 194, 196–197, 200, 237, 317, 399
 Pécsi Lukács 193
 Pécsváradi Gábor 231
 Péczeli József 184, 431
 Péczeli József, id. 325
 Pellicciari 46
 Pepin, Guillelmus 278
 Perczel Mór 366
 Perei Zoltán 380, 383
 Péri László 61, 63
 Perjés Géza 36, 45, 56
 Perlott-Csaba Vilmos 63, 66
 Perneczky Géza 66–72
 Perret, Jacques 38–39, 50
 Persius 31
 Peruzzi, Baldassare 264
 Pete György 113
 Pete Hetessy Rozina l. Pázmány Miklósné
 Péter, Szent (apostol) 170
 Péter László 282, 341
 Péter Katalin 200
 Péterffy Károly 2
 Péteri János 398
 Pethő Márton 273, 277
 Petki István l. Csíkcsisói Petki István
 Petőfi Sándor 65, 374–375
 Petrenková, Emilia 274
 Petrik Géza 242–243, 322–326, 418–420, 422–424, 425–426, 428, 430
 Petronius, Maximus 31
 Petrus Lotichius Secundus (1528–1560) 31
 Petrus Neitl de Losa (álnév) (Lossai Péter) 264
 Petry Béla 380, 384, 387–388
 Petschius, Petrus 317–318
 Petz, Alma 390
 Peuerbach, Georgius 254–255
 Peutingerus, C. 443
 Peyer, Bernhard 319
 Pfaff, Leopold 118
 Philostratosz 267
 Picasso, Pablo 51, 69
 Piccini, Giacomo 288
 Piccini (Picina), Isabella 288–292
 Pichon, Yann le 69
 Pietrasanta, Silvestro 236
 Pilet, P. E. 319
 Pilinszky János 482–487
 Pintér Gábor 267, 272–274, 425–427, 430
 Pintér Márta Zsuzsanna 300, 396
 Pinterits Tibor 380
 Piso Jakab 327–328, 332
 Pistorius, Marcus 18
 Pius, V. (pápa) 154, 156
 Plangkh, Benedictus 277
 Plant, Marjorie 54
 Platt, G. 76
 Plechl, Helmut 313
 Plihal Katalin 255
 Plinius Secundus, Caius 277, 280, 428
 Plugor Sándor 386
 Plutarkhosz 236–237
 Poch, Georg 48
 Pochlin, Joseph 168
 Podmaniczky 317
 Podmaniczky Anna Mária 323
 Podmaniczky Mária 323
 Pogány Kálmán 62
 Póka György 392

- Polienus 51
 Pollak, Martha D. 38–41, 56
 Polybiosz 47
 Pontal, Odette 3
 Pope, Alexander 227–228
 Poppel Éva l. Lobkovitz Poppel Éva
 Poronyi Zoltán 249–255
 Pozsár Annamária 54, 398
 Praetorius, David 17
 Pray György (Prabner) 171, 178, 302, 420
 Praznovszky Mihály 482
 Preissegger, Georg 48
 Preuss, Jacob 42
 Price, D. 320
 Prickler, Harald 54
 Propertius, Sextus Aurelius 31
 Pruzsinszky (Pál) 229
 Puys, Jacobi du 275
 Pühler, Christoph 254–255, 264
 Püsky János 315
 Pyber János 277, 279, 315

 Quentel, Johannis 279
 Quentel, Petrus (Birckmann Franz) 279

 Raabe, Mechthild 343–345
 Raabe, Paul 343
 Rabbi István 193
 Rabelais, François 391
 Rabinovszky Máriusz 59, 65–66, 70–71
 Racine, Jean de 227–228
 Rácz Lajos 77
 Rácz Mária l. Szepesváriné Rácz Mária
 Ráday Eszter l. Teleki Lászlóné
 Ráday Gáspár 220
 Ráday Gedeon 220–225
 Ráday Pál 220–225
 Radnóti Sándor 483–486
 Radó Polikárp 135, 148
 Radvánszky Béla 205, 238
 Radványi-Román Károly 379, 392
 Raemundus, Florimundus 237
 Ragály 455
 Rainer Pál 239
 Rajner Pál (barsi főispán) 367
 Raith Tivadar 58
 Rajeczky Benjamin 142, 146–147
 Rájnis József 84
 Rákóczi-család 54
 Rákóczi Erzsébet 150–151
 Rákóczi Ferenc, I. (erdélyi fejedelem) 77, 80, 150–152, 154, 158–159
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 53, 150–153, 220, 287, 386
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 52, 332–333
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 25, 52, 153, 417, 464
 Rákóczi Julianna 151
 Rákóczi Zsigmond (erdélyi fejedelem) 52, 77, 270
 Rákosi Mátyás 112, 341
 Ralston, David B. 56
 Ramus, Petrus 118
 Rát Mátyás 86–87, 95, 177, 431
 Ráttkay György 191
 Rautenstrauch 172
 Ravasz János 102
 Ravisius, Johannes 235–236
 Rechberg 361
 Récsesi János 427
 Redoanus, Gulielmus 238
 Regiomontaus (Johann Müller von Königsberg) 254–255
 Regius, Vincentius 237
 Regőczy Emil 251
 Reichmann, Oskar 488
 Reidy, Denis V. 54
 Reinhard Béla 459
 Reinhard, Wolfgang 56
 Reisach-család 433, 446
 Reisach, Franz Christoph Adam 434
 Reisach, Johannes Adam von 433–446
 Reisach, Joh. Nepom. Anton v. 434
 Reisach, Karl August 433
 Reisach, Karl Augut ifj. 433
 Reisch, Gregor 253
 Reisinger János 485
 Rendek József 447, 451–453
 Renting, A. D. 56
 Renting – Kuijpers, J. T. C. 56
 Réthy István 380
 Reti, Ladislav 254
 Reusner, Nicolaus 237–238
 Reuter Camillo 251–252
 Révai Miklós 95, 177, 184, 339, 431–432
 Révay Judit 274
 Révay Mártonné 266

- Révész Imre 118
 Révész Kálmán 118
 Reviczky János 318
 Réz Henrik 122
 Rezenyi György 190
 Reynolds, B. 56
 Rhebergen, Jan 392
 Rhédei Zsigmondné Wesselényi Kata 241
 Rhenius 224
 Rhodes, Dennis E. 54
 Rhodiginus, Ludovicus Caelius 234
 Ribadeneyra, Pedro 164, 234
 Ribarič, Richard 129
 Ribay György 170
 Richter 172
 Rieder, Ö. 434, 446
 Riegl 70
 Rimay János 201–205, 205–212
 Rimpler, Georg 42
 Rinkfeld, August 276, 280
 Rippl-Rónai József 58–59, 61, 63–64, 71
 Ritoók Zsigmondné 245
 Ritthaler, Michael 343
 Ritz Tibor 383
 Rivière, Antoine 234
 Rizner 490
 Róbert, I. (nápolyi király) 109–110
 Rogers, Clifford J. 56
 Rohan, Henry de 45, 53
 Rohe, Mies van der 70
 Romano, Giulio 264
 Róna Judit, M. 462
 Rónay György 398
 Rónay László 485
 Ronchegallus, Gioldus Joannes 238
 Rood, Wilhelmus 77
 Roselli, Alessandro 254
 Roselli, Francesco 254
 Rosenthal, J. 439
 Rosner, Leopold 373–375
 Roßkopf, Andreas 276
 Rosweyde, Heribert 234
 Rott, H. 444
 Rousseau, Jean-Jacques 178, 184, 227–228
 Rózsa György 107, 274, 299
 Rózsa Mária 121–122, 349–376
 Rózsa Miklós 58–72
 Rozsnyai Kálmán 391
 Rozsonдай Béla 411
 Rozsonдай Marianne 268, 278, 406
 Roxer Pál 82
 Royer-nyomda 208, 212
 Römelingh, J. 40, 56
 Rubinstein, Ruth 264
 Rudolf, I. (magyar király) 318
 Rudolf Otto 483
 Ruscelli, Girolamo 43
 Ruse, Hendrik, Baron von Rysenteen 39–40, 42, 56
 Ruyter, C. H. de 54
 Sággy Ferenc 294
 Sajó Géza 200, 267, 397, 440, 463
 Saktorová, Helena 274
 Salamon József 429
 Salánki György 332–333
 Salgó Ágnes, W. 267–280, 396, 405, 409, 440, 453–464
 Salicentius, Nicolaus 200
 Sampsona, Petrus de 3–6, 13
 Sanftl, D. Coloman 443
 Sáray H. Pál 118
 Sarbak Gábor 120–121, 314
 Sardi, Pietro 39
 Sárközy Péter 246
 Sárosi Csaba 386
 Sarton, George 40, 56
 Sárvári Pál 339
 Sasku Károly 97, 100–101
 Sattner, Michaelis 296
 Savorgano, Mario 44
 Savoyai Jenő I. Jenő, Savoyai
 Sawicki, Jakab 8
 Scaglia, G. 259
 Schaeffer 421
 Schedel, Hartmann 400
 Scheiber Hugó 60, 63–64
 Scheid, Nikolaus 299
 Scheiter, Johann Bernhard 41
 Schempek-nyomda 297
 Scheuchzer, Johann Jakob 318–320
 Schildbach, Martin 145
 Schildknecht, Wendelin 41
 Schiller, Johann Christoph Friedrich von 26
 Schlauch Lőrinc 200
 Schlözer, August Ludwig 167–168, 172

- Schmerling, Anton 353, 355, 357–358, 361, 363–364
 Schmidtchen, Volker 35, 37, 57
 Schmitner, Franz Leopold 287–288, 293–294
 Schneckenhaus Menyhart Venczeszlo 153
 Schnitzer, Ignaz 373–374
 Schnotenbeck, Johann 277
 Schoepf August 97
 Schönberger Armand 63–64
 Schukking, W. H. 57
 Schultz, Georg Michael 484
 Schunke, Ilse 268, 444
 Schurig, Martin 230
 Schuster, Gudrun 245
 Schwandtner János György 427
 Schwartz, Herbert 390
 Schwendi, Lazarus von 44, 55
 Scipio, Cornelius 275
 Scitovszky János 454
 Scott, Walter 375
 Seckhel, Mathias 313–314, 316
 Seibersdorf 193
 Semsey Andor 230, 382
 Seneca, Lucius Annaeus 76, 190, 192
 Sepsi Enikő 485
 Seres Ágota I. Müllerné Seres Ágota
 Seres József 341
 Severini, Joannes 69, 96
 Severinus, Marcus 154
 Seyfferd, Josephus 170, 179
 Seyfried, Johann 118, 350
 Sherard, William 319–320
 Sias, Leo 18
 Sibolti Demeter 193
 Sichardus, Johannes 444
 Siemienowicz, Kazimierz 34, 43, 51
 Sigonio, Carlo 275
 Siklóssy László 382
 Silasi János 22
 Silius Italicus 440
 Simándy István 315
 Simon bán 420
 Simoni, Anne E. C. 57
 Šincai, Gheorghe 421
 Singleton, Th. 76
 Sípós Gábor 241
 Sitte Alfréd 274–275
 Smalley, B. 55
 Socinus, Fausuts 117
 Sokołowski, Stanisław 401, 406
 Solemne, David de 45
 Soltész Zoltánné (Juhász Erzsébet) 117–119, 200, 266–281, 397, 409, 440, 463–464, 491
 Soltra Elemér 381
 Solymosi László 2
 Sólyom Sándor 391
 Somlyó György 487
 Sommervogel, Carlos 150, 152, 282
 Somogyi Ferenc 278
 Sonnevend P. 396
 Soó Rezső, berei 377, 381–383
 Soós Imre 377–394
 Sós Zsigmond 391
 Sotterus, Melchior 277
 Sötér István 325, 340, 374
 Spajzer Ferenc 212
 Spanhemius, Fridericus 429
 Speckle, Daniel 36–41, 50
 Spilenberger Sámuel 27
 Stangos, Nikos 63
 Stapleton 273
 Starovolscus, Simon 45, 53
 Stattner, J. M. 288
 Staud Géza 301–302, 308, 310–311
 Stech Alajos 229
 Steiger, Rud. 320
 Sterbencz Károly 380, 391
 Stettner Béla 380, 392
 Stevin, Simon 39–40, 57
 Stickler, Alphons M. 1
 Stigel, Johann 31
 Stobaeus 441
 Stocchi, Manlio Pastore 55
 Stoll Béla 135, 187, 196, 201, 203–205, 205–206, 209, 212
 Storno Miksa 38, 57
 Stöckel, Leonhard 491
 Stöffler, Johann 252–253, 255, 259, 261, 264–265
 Stöger, Joannes 152
 Stránsky, Vilém 391
 Straub Éva I. Nyulásziné
 Strauss, Antonius 297
 Strauss, Walter L. 264
 Streibig, G. J. 161
 Streibig-nyomda 296, 325

- Strigel, Victorinus (1514–1569) 31
 Strozzi, Ercole (1471–1508) 31
 Struvius, Burcardus Gotthelfffius 425
 Stuch, Joannes 277
 Sturm, Leonhard Christoph 41–42, 52
 Subarich György 191, 200
 Suhányi János 454
 Sulzer, Franciscus Joannes 95
 Surirey, Saint-Remy de 43, 53
 Swieten, Gerard van 86
 Swieten, Gottfried van 225
- Szabad György 363
 Szabadi Judit 64
 Szabó Ágnes 240–241
 Szabó T. Attila 104, 114
 Szabó G. Botond 85
 Szabó Ernő I. Kulcsár Szabó Ernő
 Szabó Flóris 338
 Szabó Gábor 392
 Szabó Géza 201–202, 204–205, 267
 Szabó Béla, Gy. 388
 Szabó György 30–31, 428
 Szabó Károly 18, 24, 76, 148, 187, 200,
 202–204, 491
 Szabó László 114
 Szabó Lőrinc 59–60, 63, 71, 484
 Szabó Sándor 242
 Szacsvay Sándor 177, 179, 183
 Szagula József 454
 Szaicz Leó 167–186
 Szaicz Leó I. Kalapátsits György
 Szaivert, Villy 264, 313
 Száki Ferenc 76
 Szalatnai Rezső 404
 Szalbek 423
 Szamosfalvi Mikola Zsigmond 25
 Szántó Arator István 400
 Szántó Mihály 55
 Szapáry László 379
 Szapolyai-család 332
 Szarvasi Margit 275
 Szász Sándor 383
 Szávai Dorottya 484
 Széchenyi Ágnes 461
 Széchenyi Ferenc 119, 229, 250, 271, 479
 Széchenyi György 189
 Széchenyi István 101, 359, 361
 Széchenyi Zsigmond 119
- Szécsi Dénes (érsek) 1, 131
 Szegedi Pál 278, 280
 Szekel, Georgius D. 238
 Székely Bertalan 66
 Székely György 109
 Székely István 19
 Székely Mózes 22
 Székely Sámuel 422
 Szekfű Gyula 329, 362, 366
 Széki Teleki József 240
 Szelepcsényi György 153
 Szelestei N. László 84–95, 224, 231, 244,
 400
 Széll Sámuel 428
 Szele Béla 407
 Szemere Bertalan 456
 Szenci Kertész Ábrahám 201–205
 Szenci Molnár Albert 17, 27, 192, 344
 Szende Katalin, G. 54
 Szendrei Ferenc 76
 Szendrei Janka 125–148
 Szentesi Flórián 383
 Szentirmai Sándor 2
 Szentirmay László 239
 Szentiványi Ferenc 400
 Szentiványi Márton 154, 158, 399, 403,
 404, 406
 Szentiványi Róbert 444
 Szentkuthy Miklós 485
 Szentlászlai László 129
 Szentlászlói Kamuthi Miklós 23
 Szentmihályi János 108
 Szentpétery Imre 239
 Szentsimoni József 29
 Szepesváriné Rácz Mária 381, 383
 Szigeti Celan 484
 Szigeti Lajos Sándor 484
 Szikszai György 326, 426
 Szikszai József 326
 Szilágyi Benjámin 78
 Szilágyi Sámuel 184
 Szilágyi Sándor 419
 Szilágyi Tönkö Márton 218
 Szilasi László 187, 196
 Szilasy János 448
 Szinyei Farkas András 325
 Szinyei Merse Pál 62
 Szinnyei József 17, 24, 26, 85, 96, 104–
 108, 115, 151, 157, 170, 229, 267, 272–

- 273, 320–321, 322–326, 417–418, 420,
422–424, 426–430
Szirmay Endre 50, 51
Szlávy József 371–372
Szobotka Imre 63
Szorsa Mihály (álnév) I. Sommervogel,
Carlos
Szögi László 312–313
Szöke Ambrus 188
Szőnyi István 62–63
Szörényi László 485
Szövérfy, Josef 135
Sztálin, Joszif Viszarionovics 341
Sztipszky Hiador 187
Szuha István 401
Szuromi Lajos 84, 87–88
Szvorényi Mihály 2
- Taby Mihály 274, 278–279
Tacitus, Publius Cornelius 117
Tafari, Manfredo 264
Tagányi Károly 188
Takács Miklós 114
Takáts Sándor 196
Tallián Ferenc 189, 193
Tamás, Szent (apostol) 430
Tamás, Szent (Aquinói) 131, 164, 274
Tamás, II. Ferenc (Savoya és Carignan her-
cege) 118
Tandori Dezső 487
Tanstetter, Georg (Collimitus) 255
Tarján Magda 461
Tarján Tamás 485
Tarnai Andor 320–321, 432
Tarnóc Márton 36, 187
Tarnóczy Márton 315
Tarsoly István 239
Tasi József 484
Tatay Anna-Mária 418
Taurity Pál 193
Tavasi Lajos 97
Tavasz Noémi 380, 383
Taylor, Frederick Lewis 35, 57
Teilknes János 378
Telegdi Miklós 272, 274, 280, 401
Teleki-család 52, 54
Teleki József 170
Teleki Józsefné 426
Teleki Lászlóné Ráday Eszter 241
- Teleki Sándor 379
Telocensis, Joannes 315
Temesvári Pelbárt 235
Tempinszky István 380
Tenison, Thomas 319–320
Tensini, Francesco 39
Tersánszky Józsi Jenő 462
Tessedik Sámuel 96
Thaly Kálmán 151, 188
Than András 51
Thannabaur, Peter Josef 145
Thelegdi László 313
Theobaldi, Francesco 38
Thieme, Ulrich 288
Thienemann Tivadar 329
Thomas, II. Franciscus (Savoya és Carignan
hercege) I. Tamás II.
Thomas, G. M. 445
Thököly Imre 50–51, 414–417
Thuróczy János 413
Thurzó Ferenc 318
Thurzó György 318, 401
Thurzó Imre 29
Thurzó János 328
Thurzó (III.) Kristóf 404
Thurzó Szaniszló 328
Tibolth Mihály 250
Tibullus, Albis 31
Tichy nyomda 326
Tihanyi Lajos 63–64
Tímár Árpád 62, 72
Timkó Imre 327
Timkovics Pál 232, 236, 396
Tisza István 369
Tito, Joszip Broz 341
Todoroszku Gyula 24
Todoroszku Gyuláné Horváth Aranka 24
Toesca, Pietro 264
Toldalagi-család 23
Toldalagi Mihály 23, 26
Toldy Ferenc 455, 479
Tolnai Dali János 77
Tolnai György 408
Tolnai Vilmos 188
Tompai Mihály 373–374, 456
Tonk Sándor 53, 241
Torma István 127
Tornaesius, Ioannes 270
Toroczkai 379

- Torosian, Carolyn D. 320
 Torquato, Antonio 254
 Torrentinus, Laurentius 275
 Torresanoval, Andrea 409
 Torró 388
 Tóth András 275, 395, 404, 419, 424
 Tóth György I. Martonfalvi Tóth György
 Tóth Kálmán 374
 Tóth Szilvia 58–72
 Tóthpál István 383
 Toulouse-Lautrec, Henri de 67
 Török János I. Derecskei Török János
 Tözsér János I. Kénosi Tözsér János
 Třanovszký, Jiřík 192
 Trattner-nyomda 296–297
 Trebellius (bolgár király) 300
 Trencsényi-Waldapfel Imre 327, 329–332
 Trenk Frigyes 181–182
 Trew, Abdias 29
 Trócsányi Zoltán 417, 424
 Trymberg, Hugo 440
 Tufton, Cecil 76
 Túros Péter 324–325
 Tusor Péter 312–317
 Tüskés Gábor 151, 154, 164
 Tüskés Tibor 484
 Tverdota György 485
- Ufano, Diego 43, 50
 Uitz Béla 59
 Unger Mátyás 312
 Unghvári János 118
 Urbino, Paciotto da 35
 Ürmös Péter 381, 383, 390–391, 393
- Vachott Sándor 120
 Váczy János 87, 176, 185, 220
 Váczy Péter 125
 Vadai István (Nagy), 203–204
 Vadász Endre 380
 Vadász Orbán 279–280
 Vágvölgyi B. András 461
 Vajay Szabolcs 239
 Vajda Miklós 487
 Vajda Péter 479
 Valdés, Francisco de 45
 Valentin, Jean-Marie 299–300, 308
 Valeriano, Giovanni 402
 Váli Béla 308
- Valkenier, Peter 319–320
 Valla, Lorenzo 212, 413
 Valle, Gianbattista della 45
 Vallisneri, Antonio 319
 Vallo I. Valle
 Vályi János 400
 Vályi Nagy Ferenc 427
 Vámbéry Ármin 374
 Van Gogh 68, 70
 Vankó Vilmos 59, 62
 Várady Béla 272
 Várady Károly 272
 Varennio, Johann 399
 Varga András 53–54, 191, 398, 402, 405
 Varga Imre 83, 196, 212, 246–248, 299–311, 480–481
 Varga Márton 339, 432
 Varga Mátyás 380
 Varga Nándor Lajos 380
 Varga Sándor 242
 Vargha Dezső 383
 Vargha Kálmán 65
 Varjas Béla 201
 Várkonyi Ágnes, R. 155, 417
 Várkonyi Gábor 187
 Várkonyi Károly 380–381, 383, 390–392
 Varsányi Pál 390
 Várszegi Asztrik 337–338
 Vas Gereben 353, 375
 Vas Margit 220, 225
 Vasadi Péter 487
 Vásárhelyi-család 86
 Vásárhelyi Judit, P. 212–213, 266, 273–274, 396
 Vass József 187
 Vaszary János 59, 61, 63–64, 67
 Vattay Elemér 487
 Vauban marsall 35, 42
 Vazul, Szent (Nagy) 271
 Vayer Lajos 65
 Vecsei János 425
 Vecsei József 429
 Vecserka Zsolt 386, 388, 391
 Vecsey Gábor 118
 Vegetius, Renatus Flavius 34, 47, 50–52
 Velenczei Katalin 267–280, 409, 440, 463, 492
 Velius, Ursinus 271, 328
 Vén Zoltán 377, 383, 389–393

- Veress Endre 187–188, 251–252, 312, 314
 Verestói György, ifj. 426
 Vergilius, Publius Maro 31, 117, 423, 445
 Veron, Franciscus 157
 Verseghy Ferenc 166, 184–185
 Vertel József 392
 Vértesy Miklós 275, 395, 397, 402, 404
 Veszprémy László, 33–57, 402
 Vetszerik József 454
 Viczián János 104–108
 Vida Károly 354
 Vida Klára 382
 Vidor Marcell 70
 Vieriková, Mária 489–492
 Vignola, Giacomo 53
 Vince, Szt. (Ferrerius) 440
 Vincze László 386, 388
 Vindel, Augustae 157
 Vitéz János 131, 254
 Vitnyédi István 48, 50
 Vitruvius Pollio, Marcus 53, 269
 Vizkelety András 120, 433, 435, 439
 Voit Krisztina 71
 Voltaire, François Marie Arouet 184, 227–228
 Vossius, Isak 76
 Vörös Imre 320
 Vörös László 342
 Vörösmarty Mihály 375–376, 479

 Waczulik Margit 51
 Waigel János 313–317
 Walach Mihály 418
 Walden, Hervarth 60, 63, 71
 Wallenstein, Waldstein Albrecht v. 26
 Walleshausen Zsigmond I. Cselényi Walleshausen Zsigmond
 Wallhausen, Johann Jacobi von 45–46, 48
 Walsh, J. E. 441
 Walter, Friedrich 271
 Wasner (matematikus) 52
 Watts János 294
 Webb, Henry J. 57
 Weber Simon Péter 325
 Webserus, M. 443
 Wechel, A. 234
 Wegera, Klaus Peter 488
 Wehli Tünde 127, 251
 Weil, Simone 484–485
 Weinbrenner, Joseph 174–175
 Weltler Ödön 329
 Weltler Sándor 329
 Wenckheim Béla 365, 367
 Wendelinus, Maec. Frid. 78
 Weöres Sándor 84
 Wernigg, Ferdinand 174
 Wesselényi Anna 196
 Wesselényi Kata I. Rhédei Zsigmondné
 Wesselényi Miklós 119, 479
 Weszprémi István 17–18, 425
 Wijts, Aegidius 275
 Wild, Johann 278
 Wilhelmb, Johann Michael 48
 Wilken, F. 445
 Wilsin, Robert 485
 Winckler, Johann (prédikátor) 51–52
 Winckler, Johann (sajtótörténész) 349–350
 Windisch Éva, V. 52
 Windisch Károly Gottlieb 183
 Winkler, Johann Christoph 294
 Wittmann Katalin (Batthyányi Ádám második felesége) 188, 196
 Wittola 170, 172, 179
 Wix Györgyné 84
 Wizer 172
 Wolf-nyomda 297
 Wolfgang Wilhelm (pfalzi fejedelem) 446
 Woodward, John 319–320
 Worringer 70
 Wourdain János 333
 Wölfflin, Heinrich 65
 Wurm, Heinrich 264
 Wuzbach, Constant von 272, 434

 Xantus Géza 383, 391
 Xiphilino, Joh. 441

 Ybl Ervin 65
 Yung 177

 Zacchia, Laudivius 463
 Záhorhidi Czigány Balázs 114
 Zambrini, Francesco 199
 Zapf, G. W. 446
 Zastrow, Anton von 35, 37–42, 57
 Zeleny, Rostislav 7
 Zemplén Jolán, M. 18, 28

Zetznerus, Lazarus 276
Zeyk Miklós 97, 102
Zichy Antal 355
Zichy Hermann 357–358
Zichy József, ifj. 372
Ziebarth, E. 445
Ziegler, Jacob 255
Ziegler, Johann Gottlieb 428
Ziltz, Arnold 373
Zimmermann Zsigmond 48
Zimmern, W.W. v. 444
Zinner 183
Zolnai Béla 153

Zolnay László 127
Zombori István 47, 337–338
Zoványi Jenő 75, 77, 212, 425–427, 429–430
Zöld Ferenc 242
Zöldhelyi Zsuzsa, D. 375
Zrínyi Miklós (költő, államférfi, hadvezér)
48–50, 55–56, 76, 187, 191, 417, 480
Zschorn, Johann 480–481

Zsámboki János 37–38, 47, 491
Zsigmondy Árpádné 73
Zsirmunszkij 330
Zsoldos Ignác 97, 99–100

ERDŐ PÉTER

Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai

Bevezetés. Az esztergomi szinodális könyv azonosítása és jelentősége

Néhány évvel ezelőtt leírtuk az esztergomi egyházmegyei zsinati könyvet és megállapítottuk, hogy az teljesen megfelel a szinodális könyv (*liber synodalis*) Bernardo Alonso, Francisco Cantelar és Antonio García y García által körvonalazott fogalmának¹. Az 1382-es esztergomi egyházmegyei zsinat úgynevezett Constitutiói ugyanis olyan traktátust vagy összefoglalót tartalmaznak, mely azokat a legfontosabb vallási, főként liturgikus és fegyelmi kérdéseket tárgyalja, melyeket a lelkipásztori munkában tevékenykedő klerikusoknak szolgáltatukhoz ismerniük kellett². Ez a zsinati könyv az Esztergomi Főegyházmegyében négy különböző alakban került kibocsátásra: az eredeti formát 1382-ben Deme-ter érsek hirdette ki³, az első átdolgozott verzió 1450-ből való⁴; Szécsi Dénes érsek idején jelent meg. A második átdolgozott változatot 1493-ban Estei Hip-polit érsek tekintélyével hirdették ki⁵. Egészen különleges jellegű az a forma, amelyet a Szepesi Prépostság 1460-ban kiadott zsinati könyve képvisel. A pré-post saját területére (a Szepesi Főesperességre) nézve az esztergomi érsek álta-lános helynöke volt, s különleges kiváltságokkal is rendelkezett⁶. Préposti zsi-natot tarthatott, ahol az egyházmegyei zsinati könyvnek ezt a formáját elfogad-

¹ ERDŐ Péter: *Az esztergomi szinodális könyv*. = MKSz 1993. 263–278; Uő.: *Libri sinodali tardo medievali in Ungheria. Il libro sinodale di Esztergom*, = Revista Española de Derecho Ca-nónico (50.) 1993. 607–622.

² ALONSO RODRÍGUEZ, Bernardo–CANTELAR RODRÍGUEZ, Francisco–GARCÍA Y GARCÍA, Anto-nio: *Liber synodalis. Para la historia de un concepto*. In: *Studia in honorem eminentissimi Car-dinalis Alphonsi M. Stickler*. Ed. Card. Rosalio CASTILLO LARA, Roma, 1992. 10. (*Studia et textus historiae iuris canonici* 7).

³ Kiadása: BATHYANY, Ignatius: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciam adia-centium*. I–III. Albae Carolinae, Claudiopoli, 1785–1827. III. 260–278.

⁴ Kiadása: BATHYANY: *Leges* III, 466–491; DANKÓ, Josephus: *Constitutiones Synodales Al-mae Ecclesiae Strigoniensis A. D. MCCCCL*. Strigonii, 1865. 1–32.

⁵ Kiadása: BATHYANY: *Leges* III, 546–566.

⁶ A szepesi prépost jogállásához lásd pl. ERDŐ, Péter: *Ungarn (Kirchenprovinzen von Eszter-gom und Kalocsa)*. In: DONAHUE, Charles (ed.). *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records*. Berlin, 1989. 123–158. (*Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History* 6.)

ták⁷. Ez a zsinat a Főegyházmegye szinodális könyvét lényegében nem változtatta meg⁸, hanem az eredeti formához fűzte saját határozatait.

Az egyháztartomány különböző egyházmegyeiben aztán elfogadták, recipiálták az esztergomi zsinati könyvet, noha az csak egyházmegyei és nem tartományi jellegű volt. Ezt néha a forrásra való kifejezett hivatkozással tették (mint a Veszprémi Egyházmegye 1515-ös egyházmegyei zsinata⁹), máskor, így az 1494-ben tartott nyitrai egyházmegyei zsinaton¹⁰, erőteljesen felhasználták ugyan az esztergomi könyv szövegét, olyannyira, hogy ebben az esetben is ugyanezen szinodális könyv újabb verziójáról beszélhetünk, ám mindezt a forrás kifejezett említése nélkül.

Az esztergomi egyházmegyei zsinati könyv említése és recipiálása a szuffragáneos egyházmegyek zsinatain olyan jelenség, mely összehasonlítható a *Provinciálénak* nevezett tartományi zsinati könyvek átvételi módjával. Miként azonban az 1382-es esztergomi szinódus határozatainak előszavából is kitűnik, ez csupán egyházmegyei, nem pedig tartományi zsinat volt¹¹. Az egyházmegyei könyv tartmányszerte kibontakozó ilyen nagyfokú átvételét az indokolta, hogy olyan jelentős tartományi zsinati könyvvel, mint a szomszédos salzburgi, prágai és gnieznói provinciák, az Esztergomi Egyháztartomány minden jel szerint nem rendelkezett.

1. Az esztergomi szinodális könyv forrásainak kérdése

Ennek a Magyarországon oly nagy befolyásra szert tett esztergomi zsinati könyvnek a forrásai hosszú időn át megoldhatatlan problémának tűntek a hazai kutatás számára¹². Egy korábbi írásunkban már rámutattunk arra, hogy az esztergomi statutumok egyik legrégebbi és legfontosabb forrása Petrus de

⁷ Kiadása: BATTHYANY: *Leges* III, 507–518.

⁸ Egy egészen csekély stilisztikai változtatáshoz azonban, melyben a concubinaris klerikusok elleni szabályokat a szöveg a Szepesi Prépostság (illetve Egyház) papságára vonatkoztatja, lásd: BATTHYANY: *Leges* III, 481, 557.

⁹ A szinodális könyv veszprémi változatát többször is kinyomtatták. Egy egészen korai kiadáshoz lásd BORSA Gedeon: *Hazai egyházmegyek Mohács előtti nyomtatott zsinati határozatai.* = MKsz 1986. 72–74. E szöveg új kiadását ennek a korai nyomtatványnak az alapján Solymosi László készítette el (e mű kiadás előtt áll). A szöveg kalsszikus kiadása: PÉTERFFY, Carolus (ed.): *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV.* I, 2. kiad., Viennae, 1742. 220–243. (A direkt utalás a „sacrae synodales constitutiones Ecclesiae Strigoniensis”-re az előszóban található: uo. 221).

¹⁰ Kiadása: PÉTERFFY: *Concilia* I, 244–283.

¹¹ SZVORÉNYI, Michael: *Synopsis critico-historica decretorum synodaliū pro Ecclesia Hungaro-catholica aditorum.* Veszprimii, 1807. 154; SZENTIRMAI, Alexander: *Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter.* = ZRG Kan. Abt. (47.) 1961. 281.

¹² Vö. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp., 1971. 347.

Sampsona 1252-ben a Nîmes-i Egyházmegye számára kihirdetett de egész Európában igen nagy hatást kifejtő¹³ zsinati könyve volt¹⁴. A két szöveg tematikája igen hasonló: először mindkettő a szentségekről szól, azután az istentiszteletéről, a papi életről, a temetésről, az egyházi javakról, a tizedekről, a kiközösítésről és annak feloldásáról. Noha e témák sorrendje az esztergomi könyvben meglehetősen eltér attól, ahogyan ezek a kérdések Petrus de Sampsona zsinati könyvében felmerülnek, ugyanakkor tekintélyes számú szó szerinti egybeesés is megállapítható a két könyv között. Ám a különbségek is jelentősek. Eltér az egyes szentségek tárgyalásának sorrendje is. Az egyes témák terjedelme és részletessége is különbözik, mivel az esztergomi zsinati könyv többnyire sokkal rövidebben szól ugyanarról a kérdésről. A szövegben található hasonlóságok jellege is olyan, hogy már e régi forrás azonosításakor levonhattuk a következtetést: a Nîmes-i zsinati könyv hatása az esztergomi könyvre vagy közvetett volt vagy az esztergomi szerkesztő messzemenően önállóan dolgozott.

Ha Petrus de Sampsona művének hatása valóban közvetett volt, felmerül a kérdés, melyik másik zsinati könyv vagy zsinati könyvek szolgáltak közvetlen forrásul az esztergomi Constitutiók összeállításakor. Azt ugyanis bízást feltehetjük, hogy a régebbi zsinati könyv anyagát ugyancsak a zsinati könyv műfajába tartozó szövegek közvetítésével ismerte meg az esztergomi szerkesztő, ha egyáltalán közvetítésről volt szó. Az a lehetőség sem zárható ki, hogy a szerkesztő más szinodális könyveket nem Petrus de Sampsona szövegének közvetítőjeként, hanem vele párhuzamosan használt. Ha sikerül ilyen forrásokat azonosítani, fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy milyen jellegű volt e művek között az irodalmi összefüggés, és mik az esztergomi zsinati könyv tartalmi és módszerbeli sajátosságai forrásaihoz képest.

2. Az 1382-es zsinati könyv fő forrása

Esztergomi zsinati könyvünk szövegét a közép-európai és nyugat-európai térség legtöbb nyomtatásban megjelent korábbi egyházmegyei és tartományi zsinati könyvével összehasonlítva a legnagyobb hasonlóságot az esztergomi Constitutiók és a Krakói Egyházmegye 1320-ban Nanker püspök által kiadott híres zsinati könyv¹⁵ között tudtuk megállapítani.

¹³ Kiadása: PONTAL, Odette: *Les statuts de 1230 à 1260 (Les statuts synodaux français du XIIIe siècle 2)*. Paris, 1983. 237.; Uő.: *Quelques remarques sur l'oeuvre canonique de Pierre de Sampson*. = *Annuaire Historiae Conciliorum* (7.) 1976. 112.

¹⁴ ERDŐ: *Az esztergomi szinodális könyv*. i. h. 270–272, 276–278.

¹⁵ Kiadása: HEYZMANN, Udalricus: *Statuta synodalia Episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi e codicibus scriptis typis mandata, additis statutis Vieluni et Calissi a. 1420 conditis*. Cracoviae, 1875. 3–31. Vő. FIJALEK, Jan X.: *Najstarsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera*. Kraków, 1915.

a) A Nanker püspök krakkói zsinati könyvével megállapítható hasonlóságok terjedelme

Az 1382-es esztergomi Constitutióknak az 1320-as krakkói zsinati határozatokkal való összehasonlításából meglehetősen bonyolult képet kapunk a két szöveg viszonyáról. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy mindkét mű klasszikus példa lehet a teljes pasztorális témakört átfogó zsinati könyv műfajára, s hogy mindkettejük a maga hazájában hosszú ideig tartó és széleskörű hatást fejtett ki.

Az első rész, illetve az első tartalmi egység – bár a lengyel zsinati könyv valamivel bővebb – a krakkói Constitutiókban a teljes anyag mintegy 35–40 %-át, az esztergomiakban pedig kb. 55–60 %-át teszi ki. Ebben a részben a magyar szinodális könyvben gyakran kissé hosszabb fejezetek találhatók. Ez az első rész a két műben a szöveg mintegy 90 %-a tekintetében azonos. Tartalma a hét szentség kiszolgáltatásának fegyelme, a szent felszerelési tárgyak gondozása, a szent zsolozsma (divinum officium) végzése, valamint „a lelkek és az egyházak kormányzása” (De animarum et ecclesiarum regimine)¹⁶. E rész tekintetében bizvást állíthatjuk, hogy az esztergomi szerző az előtte fekvő szövegmintát csekély stilisztikai változtatásokkal és ritka tematikai kiegészítésekkel egyszerűen lemásolta. Ez még azokon a helyeken is így történt, amelyek tartalmilag sajátosak voltak és nem mindenütt fogadták volna őket általános egyetértéssel¹⁷. Példaként említhetjük a világiak előtti „gyónás” lehetőségét halálvesztélyben. Ebben a korban ugyanis ilyen szükséghelyzetben megvallották („meggyónták”) ugyan az emberek bűneiket diakónusoknak, sőt világiaknak, de már Szent Bonaventura és Duns Scotus követőinek iskolája rámutatott arra, hogy ez a gyakorlat nem maga a szentség, hanem a bűnbánat erényének gyakorlása csupán¹⁸. V. Márton pápa tisztázta később teljes világossággal, hogy szentségi gyónást végezni csak papnál lehet¹⁹. Még világosabb meghatározást adott erről azután a Trentói Zsinat²⁰. A XIV. század végén tehát ez a kérdés nem számított teljesen békésnek. Az egybeesés a nîmes-i, a krakkói és az esztergomi szöveg között mégis maradéktalan:

¹⁶ Fejezetrubrika Nanker püspök zsinati könyvéből. In: HEYZMANN 11.

¹⁷ Vö. D.4 c.36 de cons: FRIEDBERG, Aemilius: *Corpus Iuris Canonici*. I–II, Lipsiae, 1878–1879. (úny. Graz, 1955.) (Fr), I, 1374.

¹⁸ Vö. JOMBART, Émile: *Confession*. = *Dictionnaire de droit canonique*. Ed. Raul NAZ. IV. Paris, 1949. col. 47.

¹⁹ Martinus V, Bulla „Inter cunctas”, 1418. február 22, Art. 20. In: DENZINGER, Henricus: *Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. 30. kiad. Friburgi Br. – Barcinone, 1955. Nr. 670.

²⁰ Conc. Trident., Sess. XIV, *Doctrina de sacramento poenitentiae*, cap. 6. In: DENZINGER Nr. 902.

Esztergomi zsinati könyv
(1382). Ed. Batthyany 266.a:

....quintus, si periculum
imminet nec habere potest
proprium Sacerdotem, quo
casu deficiente alio Sacerdote
confiteri potest Laico et etiam
mulieri in necessitate.

Petrus de Sampsona zsinati
könyve (1252). Ed. Pontal
284–286 [21]:

Quintus cum imminet sibi
periculum mortis, et non
potest habere proprium
sacerdotem, in quo casu
possit etiam layco confiteri.

Nanker püspök szinodusi
statutumai (1320). Ed. Heyz-
mann 7.

...quinto, si periculum mortis
sibi imminet, confiteri layco
potest, eciam mulieri.

Az esztergomi zsinati könyv későbbi verziói ezen a ponton enyhe interpolációt alkalmaznak, mivel az ígét kihagyják a mondatból. Így ugyan a szöveg már alig érthető, de összhangban marad az egyetemes Egyház időközben pontosabban megvilágított tanításával és ugyanakkor elég nagy mértékben megőrzi a saját kánoni hagyomány korábbi szövegének formáját²¹.

Milyen jellegűek az eltérések a krakkói és az esztergomi zsinati könyv között ebben az első részben? – Előre kell bocsátanunk, hogy úgy tűnik, a lengyel zsinati könyv nem az egyetlen forrás volt, ahonnan a magyar szerkesztő Petrus de Sampsona régebbi munkájából származó anyagát merítette. Az esetek nagy többségében ugyan ennek a bolognai mesternek a Dél-Franciaországban kiadott zsinati könyve csupán annyiban van jelen az esztergomi Constitutiókban, amennyiben már a krakkói zsinati könyvben is szerepelt, előfordul azonban néhány olyan hely, ahol, már a zsinati könyvnek ebben az első részében is, Petrus de Sampsonától olyan anyagot találunk, amely – legalábbis Nanker püspök szinodális könyvének Heyzmann-féle kiadása szerint – a lengyel zsinati könyvben nem szerepel. Példa gyanánt két helyet említünk:

1) Már a keresztség szentségéről szóló fejezet bevezetésében találunk néhány olyan szót, mely vagy arra utal, hogy a magyar szerkesztőnek a lengyel zsinati könyvön kívül más, jóval kisebb mértékben használt mintája, forrásszövege is volt, vagy annak jele, hogy a krakkói szinodális könyvről rendelkezésünkre álló szövegkritikai ismeretek még nem teljesek, s így annak igen kis mértékben eltérő egyéb változatai is voltak.

²¹ Esztergomi zsinati könyv (1450). Ed. BATTHYANY III, 471a: 'Quinto: si periculum sibi imminet, nec habere proprium Sacerdotem quo casu deficiente alieno Sacerdoti potest Laico vel etiam Mulieri'. Esztergomi zsinati könyv (1493). Ed. Uő.: 549a: '...quintum, si periculum sibi imminet, nec habere proprium Sacerdotem aut casu, deficiente alieno Sacerdote, potest Laico vel etiam mulieri.'

Petrus de Sampsona zsinati könyve (1252). Ed. Pontal 268 [4]:

Quoniam baptismus sacramentorum omnium janua est et etiam fundamentum merito de ipso hic primitus est tractandum.

Nanker püspök szinodális statutumai (1320). Ed. Heyzmann 4:

Baptismus est primum sacramentum, quo non recepto nullum aliud sacramentum proficit ad salutem. Per illud enim est ingressus ad Christum et ad alia sacramenta, et ubi Christus non est fundamentum, nullum boni operis superest edificium etc.

Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. Batthyany 261a:

Baptismus est primum Sacramentum Janua, et fundamentum omnium aliorum, quo non recepto, nulla alia prosunt ad salutem; per illud enim ingreditur ad Christum, ac ubi Christus non est, fundamentum nullius boni operis super est aedificandum.

2) Vannak olyan helyek már ebben az első részben, ahol a megfelelő szöveg csak Petrus de Sampsona művében és az esztergomi zsinati könyvben található meg, Nanker püspök szinodális könyvéből viszont teljesen hiányzik:

Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. Batthyany 266a:

Illud postremo addicimus, quoad Sacerdotes Plebes sibi commissas frequenter ad confessionem, et ad poenitentiam moneant, et adhortentur.

Petrus de Sampsona zsinati könyve (1252). Ed. Pontal 286 [21]:

...precepimus quoad parochiales presbyteri frequenter moneant plebes suas, ut ad confessionem veniant quamcito poterunt post commissum peccatum, et hoc propter incertitudinem hore mortis...

Nanker püspök szinodális statutumai (1320). Ed. Heyzmann 7:

A két zsinati könyv második részében ugyan igen hasonló témák kerülnek elő, ám a róluk szóló szövegek többnyire teljesen különböznek. Csak kivételleppel találhatók erőteljesebb hasonlóságok, így pl.:

Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. Batthyany 274b:

... omnes Clerici... Tonsuram, et habitum deferant Clericalem ordini aut statuti suo competens, vestes variegatas, seu diversi coloris minime deferentes...

Nanker püspök szinodális statutumai (1320). Ed. Heyzmann 17:

...clerici quicumque tonsuram et vestes deferant clericales suo ordini et statuti congruentes, nimia brevitate aut longitudine non notandas, calceis rostratis, aut ferri excisione decoratis, et caligis virgulatis vel scacatis, rubeis vel viridibus, publice non utantur.

Vagy:

Batthyany 279a:

Mandamus insuper, et volumus omnes excommunicatos, et interdictos ab omnibus Regularibus exemptis, et non exemptis in divinis officiis; et sacramentis Ecclesiasticis evitari quorum nulli possunt super hoc Apostolicis privilegiis tueri, qui vero contra fecerint scienter, vel tales ad Ecclesiasticam sepulturam receperint aut celebrare in Ecclesia praedicta praesumpserint; poenam suspensionis ab ingressu Ecclesiae, et a participatione Sacramentorum a Canone inductam contrahant ipso facto, et ipsorum Ecclesia etiam Ecclesiastico subjiciatur interdicto, dum Capitulum vel Conventus, aut major pars ipsius sit in culpa. Qui autem interdicti, vel excommunicati, vel in Ecclesia interdicta scienter divina celebrare praesumpserint irregularitatem incurrunt, super qua non potest, nisi per sedem Apostolicam dispensari.

Heyzmann 30:

Excommunicatos publice et nominatim ac interdictos ab omnibus secularibus et regularibus, exemptis et non exemptis, precipimus in divinis officiis et ecclesiasticis sacramentis evitari, qui nullis possunt in hoc privilegiis apostolicis se tueri, quominus contrarium facientes, penam suspensionis ab ingressu ecclesie indictam a canone contrahant ipso facto, et demum irregularitatem, si postea celebraverint sic suspensi. Similiter, qui taliter excommunicatos, vel interdictos, vel usurarios manifestos, aut tempore interdicti corpora defunctorum scienter sepellire presumunt, excommunicationis sententiam se noverint incurrisse ipso facto. Qui autem interdicti, vel suspensi, aut excommunicati, vel in ecclesijs interdictis divina officia celebrare praesumpserint, irregularitatem incurrunt, super qua non possunt, nisi per sedem apostolicam dispensari.

Ezek a helyeken mindenesetre olyan előírásokkal állunk szemben, melyeknek az egyetemes egyházjogban további forrásuk van. A klerikusok tarka öltözetének tilalma – legalábbis ebben a formájában – a *Clementinae* nevet viselő dekretális gyűjteményre megy vissza (Clem 3.1.2) és – hasonlóan a klerikusok életére vonatkozó más rendelkezésekhez – egyéb egyházmegyei és tartományi zsinati könyvekben, így pl. Arnustus de Pardubice első prágai érsek nagy tartományi szinodális könyvében is előfordul²².

Az esztergomi zsinati könyv második részében a témák (sőt bizonyos mértékig a fejezetek rubrikái is, melyek a Batthyány-féle kiadásban találhatók) meglehetősen hasonlítanak a legtöbb szinodális könyvhöz, így az 1320-as krakkói szinodáléhoz is. Mindez azonban nem érvényes a témák és címek sorrendjére.

Végül, ha összehasonlítjuk az esztergomi zsinati könyv és Nanker püspök statutumai közötti megfeleléseket azokkal a hasonlóságokkal, melyek az utóbbi mű és a tőle erősen függő lengyel zsinati határozatok között fennállnak, el kell ismernünk, hogy a hasonlóság foka ugyanolyan nagy, sőt az első rész vonatkozásában az Esztergom és Krakkó közötti megfelelés még erőteljesebb. Megjegyzendő még, hogy a krakkói zsinati könyvet igen erőteljesen használó 1415-ös

²² Vö. A Prágai Egyháztartomány zsinati könyve (1349), c. 28: ZELENY, Rostislav: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes (1343–1361)*. = Apollinaris (45.) 1972. 514–515.

przemysli zsinati határozatok szintén inkább a második részben térnek el a krakkói mintától, mégpedig mind a szöveget, mind a témák sorrendjét illetően²³.

Az esztergomi zsinati könyv fejezetcímei Batthyány kiadása szerint a következők:

- (1) Sequuntur statuta Synodalia Almae Ecclesiae Strigoniensis
(I. Prologus, inc. 'Sicut Doctor summus')
- (2) Hic incipiunt Constitutiones Synodales et statuta Almae Ecclesiae Strigoniensis
(II. Prologus, inc. 'Charissimi Fratres, Domini Sacerdotes')
- (3) Incipiunt puncta Principalia statutorum Synodalia etc. (II. Prológus, folytatás 'Ut igitur vita')
- (4) Sequitur nunc de primo Sacramento, videlicet Baptismo
- (5) Sequitur secundum Sacramentum, seu Confirmatio etc.
- (6) Sequitur tertium Sacramentum seu Poenitentia
- (7) Sequitur quae sit forma Poenitentia. Haec est
- (8) Nunc instat quartum Sacramentum scilicet Eucharistia
- (9) Nunc sequitur quintum Sacramentum seu extrema unctio
- (10) Nunc instat sextum Sacramentum videlicet Ordinis
- (11) Nunc restat dicere de septimo Sacramento, seu Matrimonio
- (12) Sequuntur diversae informationes, et ponitur hic
- (13) Tertia species scientiae ponitur haec
- (14) Nunc sequitur de Simonia vitanda capitulum
- (15) De sepulchris, et qui in Ecclesia, vel coemeterio sunt sepeliendi, et qui non, et quibus debeant denegari sacramenta
- (16) Capitulum de Decimis, et qualiter non solventes debeant puniri, et qui interdictum non servaverunt
- (17) De Sententia excommunicationis majoris, et minoris, et aliis censuris et effectu utriusque et interdicti
- (18) Et postea absolvat eum, dicens:
- (19) De vestimentis Clericorum deferendis, et quibus pannis, et quo habitu Clerici, et religiosi uti debeant, et qua poena puniantur
- (20) De Clericis Concubinariis, qua poena sunt puniendi, et quales debent habere mulieres in Domibus eorum.
- (21) Quoad Clerici in Domibus eorum /non/ Tabernent, nec Mercimoniis Laicalibus se immisceant
- (22) Qualiter, et qua hora Missa et alia, et alia Divina officia debeant celebrari, et quibus Indumentis uti debeant
- (23) De promovendis ad sacros ordines, et qua poena puniantur praesentati, et praesentantes contra formam hujus constitutionis facientes
- (24) De usurpantibus bona Ecclesiae jura, et Jurisdictionis bona, de poenis eorundem et tributiorum

²³ Vö. SAWICKI, Jakub: *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne. VIII. Synody Diecezji Przemyskiej obrzadku łacinskiego i ich statuty*. Wrocław, 1955. 6–9.

- (25) De poena non confirmatorum in beneficiis capitulum
 (26) De poenis non residentium in beneficiis capitulum
 (27) Qualiter Testamenta fieri debent in praesentia Sacerdotis Parochialis
 (28) Quoad relicta ad pias causas, et male ablata intra sex Menses executioni demandentur, executiones non facientes sunt excommunicati
 (29) Sequitur a quibus et quomodo debent vitari interdicti et excommunicati.

A megfelelések Nanker püspök zsinati könyvének fejezeteivel (a Heyzmänn-féle kiadás szerint, ahol a prológust első fejezetként számoltuk meg) az alábbi táblázatban szemléltethetők:

Esztergom	Kraków	Esztergom	Kraków	Esztergom	Kraków
Art.	Art.	Art.	Art.	Art.	Art.
1a	–	11	8	23	–
1b	1a	12	9	24	–
2	1b	13	10	25	–
3a	–	14	11	26	21?
3b	1c	15	–	27	41?
4	2	16	–	28	–
5	3	17	–	29	49
6	4	18	–		
7	–	19	22?		
8	5	20	–		
9	6	21	22b?		
10	7	22	18		

b) A tartalmi eltérések

A fent bemutatott szövegszerző és – olykor váratlan helyeken is felbukkanó – tartalmi hasonlóságok után nem tűnik érdektelennek egy pillantást vetni a tartalmi különbségekre, különösen egyes olyan pontokon, ahol a szövegek egyébként igen közel állnak egymáshoz. Csak a legfőbb forrásszöveggel való összehasonlítás után lehetséges ugyanis pontosabban megítélnünk, hogy mi az esztergomi zsinati könyv saját anyaga. Csupán ebből vonhatunk le némi bizonyossággal következtetéseket az adott kor és terület pasztorális helyzetére nézve.

A bérmlásról a két szinodális könyv szinte ugyanazokkal a szavakkal szól. Csakhogy a krakkói statutumok harmadik fejezete a szentség fontosságáról szólva azt hangsúlyozza, hogy a papoknak bátorítaniuk kell a világiakat gyermekeik idejében való megbérmláltatására²⁴, az esztergomi könyv viszont annak

²⁴ Krakkói zsinati könyv (1320). Ed. HEYZMANN 6: '...sepe dicatur laycis, ne diu expectent Episcopi adventum ad confirmandum, sed pueros mittant ad loca, ubi Episcopum audierint vel scierint adesse cuiuslibet consecrationis'.

szükségességét emeli ki, hogy a felnőtt világiak idejében béráltassák meg gyermekeiket, s vegyék fel maguk is e szentséget²⁵. A klerikusok helybenlakási kötelezettségéről Nanker püspök szinodális könyve azt írja elő, hogy minden plébános (és templomigazgató?) plébániáján lakjon, és akik egy éven belül e kötelességüket nem teljesítik, veszítsék el automatikusan plébániájukat²⁶. Esztergomban valószínűleg nem mertek ilyen radikálisan fellépni e kérdésben. A kilátásba helyezett büntetés ugyanis csak a felfüggesztés. Csak ennek hatástalansága esetén következik a javadalomtól való megfosztás²⁷. Ezekből és más hasonló helyekből, úgy tűnik, olyan képet nyerhetünk, hogy az esztergomi egyházi törvényhozónak elemibb lelkipásztori problémákkal kellett szembenéznie, mint krakkói elődjének.

Az eltérések egy másik csoportja a helyi (pl. klimatikus) viszonyok különbözőségével magyarázható. Krakkóban pl. csak azt rendelik el (természetesen hosszú kánonjogi hagyomány²⁸, különösen a Vienne-i Zsinat határozata²⁹ alapján), hogy a klerikusok ne üzenek „illetlen” világi foglalkozásokat és ne látogassák a kocsmákat³⁰. Esztergomban viszont inkább azt a problémát tartják szem előtt, hogy hogyan árúsíthatják a klerikusok saját szőlőjüket (illetve javadalmuk) termését³¹. Ebben az összefüggésben azt hangsúlyozzák, hogy a klerikusok saját házukban sört vagy bort kocsmái módra ne mérjenek ki. Még világosabb lesz ez a szempont az olasz zsinatokon. A téma még a Trentói egyetemes Zsinat után is előkerül. A firenzei tartományi zsinat 1564-ben

²⁵ Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. BATTHYÁNY 262b: ‘...saepe dicatur Laicis per Presbyteros, ne diu expectent confirmari, nec hoc faciant de pueris suis fieri’.

²⁶ Krakkói zsinati könyv (1320). Ed. HEYZMANN 17: ‘Quia propter defectum residence ministrorum presertim parochialium ecclesiarum frequenter ipse ecclesie dampna gravia paciuntur, et multa exinde pericula proveniunt animabus, proinde statuimus, quod rectores in suis ecclesijs debeant residere; quas si infra annum deseruerint... extunc censeantur ecclesias ipsas habere pro derelictis’.

²⁷ Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. BATTHYÁNY 277b–278a: ‘Et quia propter defectum residentiae Ministrorum frequenter Ecclesiae ipsae damna patiantur, et multa exinde proveniunt pericula animarum in hac praesenti Synodo publice, et peremptorie Praelatos, et Rectores, Canonicos, Clericos, et beneficiatos quoslibet nostrae civitatis Diacesis, et jurisdictionis admonemus, ut intra sex Menses... ad suas Ecclesias, et beneficia... revertantur facturi deinde continuum residentiam apud illos, alioquin ipsos ex nunc beneficiis ecclesiasticis, vel Ecclesiis suspendimus in his scripta privantes eosdem, si suspensionem non sustinuerint intra Mensem, nisi ab ipsa residentia legitimo impedimento vel Dispensatione Canonice excusentur’.

²⁸ Vö. pl. X 3.1.16: ed. Fr II, 453–454.

²⁹ Clem 3.1.1: ed. Fr II, 1157.

³⁰ Vö. Krakkói zsinati könyv (1320). Ed. HEYZMANN 17.

³¹ Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. BATTHYÁNY 275b: ‘...nec vinum vel Cervisiam in domo sua propinare audeat, ut in Taberna fieri consuevit’.

kiadott statútumai pl. meglehetősen árnyalt leírását adják a „tabernarius” fogalmának. Ennek során nem mulasztják el tisztázni, hogy ez a tevékenység csupán személyesen a klerikusoknak tilos, de megbízottjuk útján kimérethetik termésüket³².

3. A többi lengyel forrás

Nanker püspök híres szinodális könyvén kívül, vannak más lengyel zsinati szövegek is, melyekhez az esztergomi Constitutiók jelentős mértékben hasonlítanak. Ezek a párhuzamos helyek azonban a többi zsinati szövegekkel nem olyan gyakoriak és az azonosságok általában nem annyira szó szerintiek. Az 1382 előtt keletkezett lengyel zsinati szövegek közül különösen két, szintén a krakkói egyházmegyéből származó szöveget kell megemlítenünk: Johannes Grot krakkói püspök 1331-ben kiadott statútumait és Florian Mokrski krakkói püspök határozatait 1373-ból. Ezek a szövegek maguk is sokkal kevésbé szisztematikusan felépített és kevésbé terjedelmes írások, mint Nanker püspök statútumai. Az előljáróban vázolt értelemben nem is nevezhetők önmagukban szinodális könyveknek. Mint Johannes Grot statútumainak prológosában kifejezetten is megfogalmazódik, ezeket a rendelkezéseket csupán Nanker püspök továbbra is érvényes szinodális könyve kiegészítésének vagy kisebb módosításának szánták³³.

Így pl. az esztergomi zsinati könyv egyes rendelkezései a végrendeletekről és a nyilvános bűnösök keresztény temetésének megtagadásáról Johannes Grot határozatainak felelnek meg³⁴.

³² Firenzei tartományi zsinat (1564). Cap. 12: Ed. *Statuta Concilii Florentini*, Florentiae 1564, 8: ‘Tabernariorum sane appellatione hoc casu comprehendí declarauit, uendentes panem, uinum, carnes hominibus ut tunc edant et bibant. Vendere autem uinum amphoris, aut paruis uasis et ut uulgo dicitur: a fiaschi, ita demum prohibuit si ipsi emerint, immo ut sic uendant, aliis ita uendere que propriis aut ecclesie agris collegerunt nullatenus prohiberi decreuit’.

³³ Johannes Grot statútumai (1331). Prológos: Ed. HEYZMANN 35: ‘... nos quibusdam constitutionibus dicti domini Nankeri, fratris nostri, de consensu capituli in melius reformatis, ceteras approbavimus, et novas, pro varietate temporis, edidimus, cum ceteris (sic) penis inflictis seu infligendis transgressionibus (sic!) constitucionum veterum ac novarum’.

³⁴ Vö. Esztergomi zsinati könyv (1382), art. (15): Ed. BATTHYÁNY 272a–b és Johannes Grot statútumai (1331): Ed. HEYZMANN 40 vagy: esztergomi zsinati könyv (1382), art. (27): Ed. BATTHYÁNY 278a és Johannes Grot statútumai (1331): Ed. HEYZMANN 40.

Esztergomi zsinati könyv (1382), art. (15). Ed. Batthyány 272a–b:

Debent autem Ecclesiastica Sacramenta denegari Haereticis, Paganis, Judaeis, Gentilibus, et omnibus extra Fidem Catholicam constitutis, nec non excommunicatis majori excommunicatione, et interdictis, atque his, qui in torneamentis moriuntur, et insuper usurariis, praedonibus et Raptoribus manifestis, nisi poenituerint, vel usuras vel rapinas restituerint, vel de restituendis securitatem praestiterint secundum formam Juris, si vero praedicti non haberent in facultatibus tempore mortis suae unde restituere possent non debet usurarius praedicta poena puniri, raptori vero, qui in sanitate non poenituit, vel se emendavit, in morte tamen si contritus fuerit; et apparuerit, si securitatem praestare nequi verit Coemiterium non negetur, nullus tamen Clericorum intersit illius sepulturae. Item illos, qui se suspendunt, vel praecipitant, vel gladio, vel cultello se peremerunt, nisi in morte signa poenitentiae in iis apparuerint manifeste denegetur sepultura, generaliter omnibus, quos constat in peccato mortali decessisse.

Valamint:

Esztergomi zsinati könyv (1382), art. (27). Ed. Batthyány 278a:

Caeterum, quia nihil est quod magis debetur hominibus, quam ut eorum ultimae voluntatis eulogia impleantur, statuimus, ac mandamus, quod quicumque de nostra civitate, Diaecesi, et jurisdictione de bonis suis aliquid disponere voluerit, seu Rectorem Capellanum Ecclesiae intra cujus deget Parochiam tanquam personam, quae ejus conditionem et conscientiam non creditur ignorare, et qui illi viventi Sacramenta contulit Ecclesiastica, et ministravit omnino ipso praesente, maxime pro anima sua leganda, et ordinanda ordinet, et disponat, et per quam dirigi folet, vel poterit in his quae ad salutem animae ipsius pertinebant cujus dispositio et ordinatio ubi est possibile conscribatur pro memoria futurorum...

Johannes Grot statutumai (1331). Ed. Heyzmann 40:

Unde sciendum est: quod denegatur hereticis, scismaticis, judeis, paganis, et omnibus extra fidem catholicam constitutis, nec non excommunicatis majori excommunicatione et interdictis, atque illis, qui moriuntur in thorneamentis; insuper usurarijs, predonibus et raptoribus manifestis, nisi poenituerint, vel usuras seu rapinas restituerint vel de ipsis restituendis iuxta formam iuris prestiterint cautionem. Predoni vel raptori, qui cautionem in mortis articulo parare nequit, et inde poenituerit, cimenterium non denegetur; nullus tamen clericorum sepulture interesse debebit. Item illis, qui se suspenderint, vel precipitaverint, vel se gladio aut quovis alio modo perimerint, nisi forsam in morte signa poenitencie in illis apparuerint manifesta. Item hijs, qui saltem in anno semel sua peccata confessi non fuerint proprio sacerdoti, vel de ipsius licencia, iusta de causa, alij. Item blasphemis dei et sanctorum eius. Item renuentibus recipere vel peragere poenitentiam a canone promulgatam, et generaliter omnibus, quos constat decessisse in peccato mortali.

Johannes Grot statutumai (1331). Ed. Heyzmann 40:

Quia nichil est, quod magis debetur hominibus, quam ut eorum pija supreme voluntatis eulogia impleantur, igitur statuimus et ordinamus ut si quispiam clericus vel laycus, sanus vel infirmus, cuiuscumque condicionis existat, pro anima sua aliquid disponere voluerit testamentum, aut testari, seu eciam eligere extra suam parochiam sepulturam, rectorem parochialis ecclesie, aut eius vicesgerentem, tanquam personam, que eius condicionem et conscientiam non creditur ignorare, et que sibi ministraverit ecclesiastica sacramenta, omnino advocet, et ipso praesente pro anima leganda et testanda ordinet et disponet, et si voluerit, eligat sepulturam. Per cuius providenciam ipse testator dirigi poterit in hijs, que ad salutem animae sue pertinent, peragendis...

Más bekezdések az esztergomi zsinati könyv 27. cikkelyében bizonyos mértékig Florian Mokrski egyik szabályának felelnek meg³⁵:

Esztergomi zsinati könyv (1382), art. (27b).
Ed. Batthyány 278a–b:

...si autem directe, vel indirecte, dispositioni ultimae voluntatis Rectorem, vel Capellandum prohibuerint interesse, vel ipsum testatorem in scriptis testari prohibuerint, in ipsos sententiam excommunicationis promulgamus, monentes insuper tenore praesentium Iudices, et juratos Civitatum, oppicorum, Castrorum, et aliorum locorum quorumcunque Civitatis, Diaecesis, et Jurisdictionis nostrae, ne statuta, monitiones, praecepta seu Mandata contra praesentem nostram constitutionem faciant, sed si quam, vel si quas fecerint intra sex Dies a publicatione praesentium debeant revocare, nec non etiam per praedecessores ipsorum facta, et factas. Quod si non fecerint, ipsos, et quoslibet ipsis vice tenentibus seu utentibus sententiam excommunicationis proferimus in his scriptis, praesentem autem constitutionem in quolibet Die Dominico in vestris Ecclesiis publicetis, et populo ad notitiam deducetis.

Florian Mokrski statutumai (1373). Ed. Heyzmann 49:

Quodammodo dolentes referimus, quod ad nostrum auditum pervenit, quoad monnulli advocati, sculteti, consules civitatum, opidorum seu castrorum, jurati villarum et rectores, nec non alij, qui potestatem videntur habere, iura sibi ecclesiarum usurpant, et ipsis onera non verentur imponere. Et dum eorum impie voluntati per rectores ecclesiarum resistitur, ipsi statutis, minis, inhibicionibus et preceptis fideles utriusque sexus a presentandis oblacionibus et eleemosinis retrahunt, ymmo et circa funera, quemadmodum necessarium statutum est, sepulture pannos et alia offerre sacerdotibus, prohibentes; per quod caritas fidelium refrigescit et cultus divinus minuitur. Nos... presenti decreto, de fratrum nostrorum consilio, prohibemus: ne advocati, sculteti, consules civitatum, opidorum seu castrorum, jurati villarum et rectores, et alij potestatem habentes, iura ecclesiastica sibi usurpare presumant, et hactenus usurpata, infra unius mensis spacium dimittant; nec fideles Christianos a prestandis elemosinis vel oblacionibus retrahant quomodocumque publice vel occulte. Alias contrafacientes sententiam excommunicationis incurrere volumus ipso facto.

Fel kell figyelniünk azonban arra, hogy efféle kisebb egybeesések néhány passzus tekintetében sok európai szinodális könyvvel lehetségesek, mivel: a) e rendelkezések az egyetemes egyházjog legfőbb forrásaitól függenek; b) egyes alapvető zsinati könyvek, mint Petrus de Sampsona munkája vagy – az esztergomi zsinati könyvben egyébként hatásaiban nemigen kimutatható – 1310-es mainzi tartományi zsinati könyv nagyon sok hasonló műfajú későbbi szöveget befolyásoltak kisebb-nagyobb mértékben.

³⁵ Florian Mokrski statutumai (1373): Ed. HEYZMANN 49.

Egy másik körülményre is ki kell térnünk ebben az összefüggésben: a Nanker statutumaitól függő 1382 után kiadott lengyel zsinati határozatokban példákat találhatunk az esztergomi zsinati könyvvvel kimutatható hasonlóságokra is. Ezek mértéke és jellege azonos azzal, amit a két fentebb bemutatott későbbi krakkói statutum esetében láttunk. A már említett 1415-ös przemysli egyházmegyei zsinati határozatokban pl. olyan helyeket találunk, melyek a temetés megtagadásával kapcsolatban közelebb látszanak állni az esztergomi zsinati könyvhöz, mint magához a Nanker-féle szinodáléhoz.

Összefoglalás és eredmények

A mondottak alapján állíthatjuk, hogy az 1382-es esztergomi egyházmegyei zsinati határozatok minőségileg és mennyiségileg legfontosabb forrása Nanker krakkói püspök szinodális könyve volt.

Az esztergomi zsinati könyv szerzője minden valószínűség szerint a krakkói egyházmegyei zsinati könyvnek egy későbbi, feltehetőleg egyházmegyei zsinatokon kiadott püspöki hozzáfűzésekkel ellátott változatát vagy példányát tartotta szem előtt. Ez a példány még az 1373-as statutumokat is tartalmazta. Azt a hipotézist is megfogalmazhatjuk, hogy az 1382 után kiadott lengyel zsinati könyvekkel való hasonlóságok esetleg részben olyan közös forrásokra mennek vissza, melyek a krakkói zsinati könyvnek ebben a késői változatában már jelen voltak.

Semmi rendkívüli nem volt abban, hogy a XIV. század nyolcvanas éveiben az esztergomi klerikusok az akkor még az Esztergomi Főegyházmegyével szomszédos Krakkói Egyházmegye zsinati könyvének egy akkor viszonylag újnak számító változatát választották munkájuk vezérfonalául. Tudomásunk van arról is, hogy a krakkói zsinati könyvnek egy későbbi formája a XV. század során az Esztergomi Főegyházmegye területén egyházi tulajdonban volt³⁶.

³⁶ Vö. ERDŐ Péter: *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben.* = MKsz 1992. 307.: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 108. Ez a kézirat a lechnitz-i karthauziak birtokában volt az akkori Esztergomi Főegyházmegye területén; vö. MEZEY, Ladislaus: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis.* Bp. 1961. 174.

PÉTER ERDŐ

Les sources polonaises du livre synodal d'Esztergom (1382)

C'est le livre synodal de Nanker, évêque de Cracovie qui était la source la plus importante du „liber synodalis”, contenant les décisions du synode diocésain d'Esztergom de l'année 1382. L'auteur de ce livre synodal utilisait, selon toute vraisemblance, une variante ou un exemplaire postérieur du livre synodal de Cracovie, pourvu de compléments épiscopaux publiés à des synodes diocésains. Cet exemplaire contenait encore les statuts de 1373 aussi. L'auteur de la présente étude risque même l'hypothèse que les ressemblances avec les livres synodaux publiés après 1382 remontent éventuellement à de telles sources communes qui étaient déjà présentes dans cette variante postérieur du livre synodal de Cracovie aussi. Une forme postérieur du livre synodal de Cracovie était, au cours du XVe siècle, en possession ecclésiastique dans le territoire de l'Archidiocèse d'Esztergom.

HAJÓS JÓZSEF

Frölich Dávid

A Kriterion Könyvkiadónál 1977-ben, *Békességet magamnak, másoknak* címmel, a „fehér sorozat”-ban megjelent, igen értékes kötet egyik csemegéje – legalábbis bibliofilek számára – a 613–621. lapon szereplő, Pápai Páriz Ferenc tulajdonában levő könyveket fősoroló lajstrom. Ezt – írja Nagy Géza, a kötet rendkívül gondos összeállítója a 714. lapon – „egy számos névhibát tartalmazó jegyzékből másolta le Monai A. József könyvtárőr az általa 1761-ben megnyitott könyvtári katalógusba”, melyben a 22. levél rectóján kezdődik a Pápai Páriz-hagyaték jegyzéke. A Nagy Géza készítette, betűrendes listán a 60. szám alatt áll ez: „Groeliatius [?], David: *Calendarium ad annum 1647*. Nem találtuk a könyvtárban.” A névmutatóban, a 767. lapon elmarad a kérdőjel: „Groeliatius, David, kb. XVII. sz.–1616”. A kötet elkallódásán nincs mit csodálkozni, hiszen tulajdonképpen naptári része csak egy évre volt érvényes. Inkább az lephet meg, hogy annyi évtizedig fennmaradt. Ennek valószínű oka az, hogy önélet-rajzi vagy családi érdekű adatokat írt bele Pápai Páriz Ferenc apja, Imre, akinek épp 1647-ben jelent meg először a *Keskeny útja*, éspedig Utrechtben, ahol akkor tartózkodott. Ő beszerezhetette például az 1647-es bécsi magyar naptárt, csakhogy ezt „Jablonski Miklós krakai mathematicus” készítette.

Groeliatius vagy Groeliat nevű egyén alkalmasint sohasem létezett. Ez a névalak, „olvasat” talán annak is tudható be, hogy a David név „biblikusan vonzza” a *liat* névvéget. Mivel azonban 1647-es naptárról van szó, ennek szerzője bizonyára David Froelich volt (latinosan: Froelichius) – a 17. század legtermékenyebb magyarországi naptárkészítője, akinek *Schreibcalender* című sorozatából az utolsó darab pontosan 1647-re szól és *Der New und Alt Kalender* címmel nagyszombati utánnomásnak is örvendett.

Allításunk beigazolódik, ha jobban megnézzük Monai „juratus bibliothecarius” kérdéses névbejegyzését. Ez bizony „Dav. Groelichii”-nek olvasandó. Az utolsó négy betűt Nagy Géza rosszul látta, ugyanis Monainál az *a* mindig zártan íródik, nem hanyagul, tehát nem *c*-szerűen; a *t* mindig nagyon alacsony, a *h* viszont felnyúlik, mint az *l*; ha pedig mégis *t*-nek vennék a *c* utáni betűt, egy *m*-szerűség maradna hátra, s ehhez nem illik a fölötte levő két pont. Következésképp a hibás olvasatból csak a kezdőbetű irandó Monai rovására. Tévedése azzal magyarázható, hogy a tőle átmásolt listán az F részint T-szerű volt (az F-fé tevő vonalkája alig látszott vagy az *r* elejének tűnt), részint olyan ductusú F volt, amelynek másodikként meghúzott, a függőleges vonal csúcsától lefelé

induló vonala balra, majd szigmaszerűen kanyarodott, s így másoláskor a szigmaszerű felső résszel kezdte Monai, éspedig fordított irányban, majd egyhuzamban ment tovább a tolla – eléggé szabályos G-t rajzolva. (Maga Monai is T-szerűen, ti. a függőleges vonal *elő* nyúló vízszintes vonallal írja az F-et, pl. a „Fasciculus alter incipit de Lue” esetében, amely kötegről – ha szabad itt előre-bocsátani – külön tanulmány készül.)

Frölich életútjáról nem túl sokat tudunk. Biztos, hogy Késmárkon született, de születése évéről két határozott változat van: 1600 és 1595. Az előbbi – a forrás megadása nélkül – Weszprémnél bukkan fel (1781-ben) és több szerzőnél tartja magát. A Frölichet öt esztendővel idősebbnek feltüntető évszám elég későn jelenik meg (I. pl. MKsz 1930. 289.), noha már Szinnyi impozáns művében az áll, hogy szerzőnk 1648. április 23-án, „53 éves korában” hunyt el. Szinnyi forrása nyilvánvalóan a Frölich halálakor Lőcsén kiadott *Mnemata Poetica*.

Tanulmányait Frölich Késmárkon kezdte, ahol „tudomány- és csillagkedvelő” („philologus & astrophilus”) apja 1601-től 1608-ig rektor volt, és 1616-ban Elbingben folytatta. Odera-Frankfurtban legalább két évig foglalkozott matematikai, csillagászati és orvostudományi stúdiumokkal. Utána tapasztalatszerzés végett jó 12 esztendeig utazgatott Európában. Kolozsvárt, 1630. május 20-án Szenczi Molnár Albert meleg hangú sorokat írt emlékkönyvébe. Naptáraival és 1639-es földrajzi művével kiérdemelte, hogy a tudománypártoló III. Ferdinánd (1637-től római császár) „császári és királyi számvetőnek” nevezze ki, ami csinos évdíjjal járt és élvezője irigyeinek a szaporodásával. Naptárkészítői jövedelmének a kipótolásáért állítólag matézist és történelmet tanított privatim (biztos, hogy nem a késmárki skóla rektoraként, ezt a funkciót ui. ifjúkori nagy támogatója, David Praetorius töltötte be 1646-ban bekövetkezett haláláig, aztán Daniel Fabri).

Vegyük számba Frölich munkáit (a Kolozsvárt nem találhatók csak futólag), éspedig nagyrészt időrend szerint, de fősorolva előbb az élete végéig készített naptárait, kezdve a német és a latin nyelvűekkel.

Saját szavaiból tudjuk, hogy 1622 végén kezdte közölni legkitartóbb foglalatossága termékeit. Német naptárai címének zömében megvan a Schreibkalender szó, ami arra utal, hogy volt bennük hely, ahová minden possessor beírhatta teendőit vagy az emlékezetes dolgokat. Legtöbb Schreibkalendere Boroszlóban jelent meg – természetesen a Késmárktól északnyugatra, nem a Kázmárktól és Nagyidától északra levő Boroszlóban. A kor szokása szerint ezeket a munkákat is pártfogolni szerető személyeknek ajánlotta, például az 1628-ra szólót Brandenburgi Katalinnak. (Neki dedikálta Johannes Frosch is a prédikációs könyvét, amely Gyulafehérvárt jelent meg, 1630-ban, Frölich erdélyi útja idején.) Az 1637-es boroszlói Schreibkalenderről kiváló 18. századi orvostörténészünk, Weszprémi István jelzi, hogy „nemcsak a Julián-, hanem a Gergely-naptárnak az idők folyamán apránként kiderülendő hibáit is föltárta”. Weszprémitől örökölte az utókor Frölich első 17 boroszlói naptárának „egyetlen kötetbe foglalt”, frölichi széljegyzetekkel ellátott példányát. (Ennek további possessorairól „J”,

azaz Jankovich Miklós ír a *Tudományos Gyűjtemény* 1829. évi 12. kötetében.) Weszprémi nem tudta, hogy szerzőnk 1640 után is adott Schreibkalendereket – 1647-ig. Ez a sorozatzáró kiadvány Szabó Károly vonatkozó könyvészetében az 1681-es számot kapta, s e tény kissé váratlan folyománya M. Zemplén Jolánnak ama téves állítása, miszerint a szóban forgó Schreibkalender „még 1681-ben is megjelent”.

Frölich boroszlói naptárai közül legalább hét (az első 1631-es, az utolsó 1648-as) *Almanach* néven látott napvilágot, *Weltspiegel* néven pedig az 1646-os. A linzi származású Marcus Pistoriusról, aki 1629-től 1653-ig (nem csupán 1632-ig) működött Nagyszebenben, föltételezhető, hogy már 1629-től megkezdte itt boroszlói mintájú német és magyar naptárak nyomtatását, és egy darabig évente csinálta, bár ezt nagyon kevés példány igazolja (1636 előtről ismeretes egy 31-es és egy 33-as német kalendárium). Persze a kimondottan boroszlói mintájúak közül sem frölichi ihletésű az 1621-es bártfai és az 1624-es debreceni magyar naptár, ezek ugyanis Martin Helwig boroszlói szerző munkáját ültetik át. Kolozsvárt egy-egy töredék van az 1627-es és az 1628-as debreceni verzióból, amely „az Baraszlai Kalendáriumból” fordítottat. Szintén „braszlai” eredetűt követ a Pistorius nyomtatta 1631-es *Uy és o kalendárium* (vö. ErdMúz 1915. 207–208). Szebenben Pistorius nyomtatta Frölich 1633-as, a Szepeességre és Felső-Magyarországra alkalmazott (*gerichtet*, nem „berichtet”) almanachját (vö. AVSLk 1884. 97), valamint az 1638-ast (ezt *Calendernek* nevezte), az 1644-est, az 1645-öst (*Tagbüchl* ...) és az 1647-est. (Az utóbbinak az egyik példányában – (l. *Korrespondenzblatt* ... 1891. 40.) – jegyezte fel Andreas Oltard, hogy szeptember 25-én, 45 évesen hunyt el Leo Saa, az erdélyi fejedelem főorvosa. A Pistorius-féle naptárak tizenhatodréteiek, Pápai Páriz Ferencnek a Monai-listán lévő 1647-es naptára viszont negyedréteiek.

Valószínűleg Michael Hermann nyomtatott Brassóban egy német, 1643-ra szóló Frölich-naptárt (l. Adleff: *Adalékok* ..., 1907. 27). Nürnbergben jelent meg Frölichtől három *Tagbüchlein* (1641, 1643, 1644), egy *Fasti sive calendarium* (1642) és egy *Judicium astronomicum* (1644).

Az utóbbi átvezet latin naptáraihoz. Közülük itt említjük a *Hemerologium* című öröknaptárát (Bártfa 1644), a bártfai, 1646-os *Ephemerist* és a löcsei, 1633-as kiadványt. Ennek teljesebb címe: *Ephemeris vulgo Calendarium Astro-Meteorologicum, Ecclesiastico-Politicum atque Historicum*. Címlapján John Owen kétsoros epigrammja áll, melynek első sora szerint „nem fogok minden olvasónak és hallgatónak tetszeni”. A könyv egyetlen példánya ismeretes, abból is hiányzik négy levél.

Csillagászati jellege okán itt említjük Frölich egy másik latin nyelvű és szintén csak egy (éspedig Marosvásárhelyt őrzött) példányban ismert művét: az *Anatome revolutionis mundanae*-t. Ez Lőcsén, talán még 1631 végén jelent meg. Csak a második fele és a címlapja maradt fenn. Címét eddig hibásan idézték és kifogásolhatóan fordították. Magunk így fordítanók: „Boncolás, amely mintegy a velőkig menően jeleníti meg a világ forgásának természeti állapotát nemcsak a Krisztus születése utáni 1632-es szököévre, hanem minden lefolyt és

jövendő századokra, a csillagok csalhatatlan elvei alapján. Ehhez csatlakozik két, a legkellemesebbekből kiszemelt matematikai állítás az ellenlábassokról és a napi körfordulásról. Kiadta Frölich Dávid gyakorló asztronómus.” A címlap idézi Horatius *Ars poeticáját*: „Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci”. (A szokottnál szöhhűbb tolmácsolásban: Minden tetszést elnyer, ki hasznost és édeset vegyít.) A címbeli „ellenlábassok” csak a földgömb ellentétes részein lakókra céloz, de álláspontjával szerzőnk a geocentristák ellenlábasa, pontosabban azt a „reformált csillagászatot” vallja – legalábbis „a gyakorlat kedvéért” –, mely szerint a Föld egyenletes mozgással forog nyugatról keletre, s ezért látjuk „a Földet körülvevő fényeket ... felkelni és lenyugodni”. Frölich a glatzi David Origanustól vette idézett nézetét, persze nem ennek „1629–1631-ben hallgatott előadásaiából” (M. Z. J.), hiszen ez a tanára 1628-ban már elhunyt. Origanus Frankfurtban volt a matézis professzora, sokat foglalkozott naptár- és horoszkópkészítéssel. Tycho Brahéhoz csatlakozott, aki a tapasztalat iránti hűséget ötvözte a kopernikuszi rendszer eleganciájával, és pedig úgy, hogy világképe matematikailag – nem fizikailag is! – egyezett a lengyel zseniével. Tovább közeledett Origanus Kopernikuszhoz a Föld napi tengelyforgásának az elismerésével, például az *Ephemerides Brandenburgicae* című könyve előszavában. Az efemeridák „keringő égitestek napi állását előzetes számítások alapján megadó táblázatok”. 1614-ben született az a Gelei Benedek, aki 1647-ben ajándékozta Erneyi Mosa Istvánnak Kopernikusz korszakos műve első kiadásának egyik példányát (vö. *A Hét* 1973. febr. 16.; *Korunk* 1973. 1114). Azért is kell őt említenünk éppen itt, mert két évvel előbb, amikor a kolozsvári unitárius kollégium tanára lett, szerezte be Origanus jelzett, 1609-es művét. A Kolozsvárt őrzött példány címlapján két possessorori bejegyzés van: „Bened. Arkosi 1645. Claudiop. / Laurent. Dalnakj”. Dálnoki Nagy Lőrincről van szó, aki egy ideig Páduában volt diáktársa Arkosi Gelei Benedeknek, és 1639-ben lett Kolozsvárt lektor. Boldog possessorora volt Vives *De disciplinis* című, enciklopédikus könyve 1536-os kiadásának is (vö. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1992. 1. sz. 23). Az Origanus-mű birtoklásának alighanem rövid ideig örvendhetett, ui. Arkosi Gelei Benedekkel egy évben, 1661-ben halt meg.

Frölich magyar naptáraiból az első, az 1627-es csak Budapesten van meg, méghozzá nagyon csonkán. Itt említjük, hogy az első magyar öröknaptárt tudomásunk szerint Székely István alkotta az 1540-es években, s ennek egy ép példányát Kolozsváron őrzik. Ugyanott, 1569-ben jelent meg az első Magyarországon nyomtatott naptár. Ez elkallódott, viszont fennmaradt – csonkán – egy 1573-ra szóló kolozsvári és egy 1576-ra szóló szebeni magyar naptár. Kolozsvárt is van egy-egy hiányos példány az 1581-es bártfai, az 1583-as szebeni és az 1599-es debreceni naptárból, továbbá az öröknaptárt is nyújtó, Kolozsvárt, 1599-ben kiadott Canisius-fordításból. Megvan kincses városunkban az itt készült 1631-es, 1632-es és 1633-as kalendárium is.

Őt, Kolozsvárt ma is meglévő (expliciten) frölichi naptárról tudunk. Mind-egyik a Központi Egyetemi Könyvtárban van, és magyar nyelvű. Vegyük sorra őket – apró kitérőkkel.

Aki „Cluj-Napocán”, a Napoca (Jókai) utcától kőhajításnyira kikéri a „BMV 1980” jelzetű kötetet, ilyen szövegű címlapban gyönyörködhet: „*Kalendarium* 1634 esztendőre Christus Urunk születése után. Az Erdélyi és Magyar országi Eghez szorgalmatosan irattatott DAVID FREOLIK Késm. Ast. által. COLOSVARAT. Nyomtattatott Abrugi György által.” Az általunk kiemelt szavak piros betűsek. A címlapon Kolozsvár fametszetes címere látható. Unikális példánnyal van dolgunk. Nem egészen ép, mint az RMNy állítja, ugyanis hiányzik két levele: az A₈ és a B₁, azaz a jún. 18-tól aug. 18-ig menő időszakra vonatkozó naptári rész. Possessori bejegyzés: „Lutjai Boér Antal adta az Museumnak 5^{dik} Mai 1844^{ben}”. A tulajdonképpeni naptári részhez beszúrt üres leveleken néhány egykorú, tintával írt feljegyzés van, pl. Georgius Barzi kapcsán. Abruginak ez valószínűleg a nyolcadik nyomtatványa volt. Előtte még három naptárt is nyomtatott, kezdve az 1631-es Herlicius-naptárral. (Hibás az az RMNy-adat, miszerint az 1631-es naptár unikuma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban van, nem az Egyetemiben.)

Abrugiról nem sokat tudunk. A Heltai-nyomda utolsó vezetője volt. Az 1632-es habermanni (avenariusi) naptárunk ajánlásában az előző évi kalendariumot első művének mondja. 1660-ig – későbből nincs róla adatunk – unitárius kiadványok egész sorát nyomtatta. Ő gondozta Debreczeni Simonides (Simonfi) Gáspár váradi skólamester 1633-as naptárát. Nem tudjuk, mennyire közeli volt a viszonya Csanaki Máté orvosdoktorral, aki maga is áldozata lett annak a kórnak, mellyel *A döghalálról való elmélkedés* címen foglalkozott, s aki úgy hitt az asztrológiában, hogy egyúttal vallotta: „a bölcs ember ... uralkodhatik a csillagokon”. (Vö. az 1603-as kolozsvári naptár címlapmottójával: „Astra inclinant, sed non necessitant.”) Hajlandók, de nem kénytelenek voltak egyesek „Abrugyi”-nak írni Abrugi nevét – alkalmasint abrudbányai származására gondolva s ignorálva, hogy ő maga „Abrugbányá”-t ír 1633-as naptára ajánlásában. Kénosi Tözsér János 1754-beli nyomdatörténeti kéziratában végig „Abrugi” áll.

Az Abrugi-féle Frölich-naptárak szerkezete egyezvén az 1631-es Herlicius-naptáréval, talán nem árt vázolni, ki volt David Herlitz (1557–1636). 1591-ben, Greifswaldban lett orvosdoktor, de előbb kezdett naptárakat készíteni. Az RMNy szerint naptárai 1590 és 1641 között jelentek meg latinul és németül, más forrás szerint 1584-től 1636-ig, és pedig akkora sikerrel, hogy számos nyelvre lefordították őket. A tudományok minden ágával foglalkozott (a jogot kivéve), verseket is írt, ám prózában szólt pl. a nevetés fiziológiai okairól, arról persze nem, hogy az orvosi munkáiból se hiányzó babonák mennyire okozhatnak derűtséget. Török tárgyú írásaiban természetesen magyar vonatkozások is vannak. Sokoldalúságára vet némi fényt ez a könyvcíme: *Tractatus Theologico-astronomistoricus*. Aligha van herlitzi forrása az 1631-es kolozsvári naptár hónapverseinek. Ez a naptár pedig nem egyedüli forrása az 1634-es Frölich-naptárunk jelmagyarázatának, az utóbbiban ui. néggyel több „jegy” van, köztük a „szerencés nap”-é és a „jó halászás”-é. (Ez azonos az alább megadott állatvjelek egyikével, amely két halat ábrázol.)

Az 1634-es kolozsvári kalendáriumban – a szokásnak megfelelően – a hónapok naptártáblái két-két szembenálló lapot foglalnak el, jobb szélükön keskeny hasábjában van az ó-naptár, e mellett állnak a magyar Cisio Janus szótagjai napokra elosztva. A kötet legérdekesebb szava a január 10-ét jellemezni hivatott *zurza*.

1634-es naptárunkban minden hónaphoz egy két- vagy négysoros vers tartozik. A „böytmás” havi rigmus így szól: „Martius ha száraz, buzát s gabonát hoz, / De ha nedves nyar, leszen heves szára.” (Az 1631-es kolozsvári naptárban ez a két sor valamivel jobb; a 3. vessző a nyár szó előtt van.) Az áprilisi vers: „Szent György hava földnek meg uijttya erejét, / Hasznos veritekre tagittya à testet / Gyakran fekelekkel terheli bőrödöt, / Eret vagas erre, purgaltasd testedet.” Szeptemberi tanácsok: „Szár az edellel táplállyad magadat, / Bövön süttess főzesd köver madaradat, / Del után gyümölcs kövesse táladat, / Ez után ne terheld többel asztalodat.” Tanácsok novemberre: „Venus mulatóságát mostan ne ohaytsad, / Fördöt hogy készítsen, fördöst ne szolitsad.” Az utóbbi három hónapvers valószínű forrása az 1621-re szóló nagyszombati naptár. Az 1626-os (a januári verset az 1598-as debreceni naptárból átvevő) fejevári kalendárium záróversére üt a 12. Abrugi szedte okítás: „Subánál, bornál, meleg háznál hurut ellen, / Nints töb orvosag hid meg, de Isten után.”

Szőnyegre hozott, hajdan tán ponyván is árult naptárunk hét lapon, *Sokadal-mok Erdély és Magyar Országban* címmel sorol fel időrendben országos, olykor vasárnapra eső vásárnapokat (ha jól számoltunk: 424-et, ebből 8 Diószezen zajlott), majd tíz lap jön ilyen címmel: *Prognosticon. Az egghi csillagok forgasából az 1634 esztendőnek állapottyáról*. Mellyet Az Hires Erdély és Magyar Országgra, környüle lévő tartományokkal együt, szorgalmatosan irt DAVID FRÖLIK Késmárki Astronomus”. Itt öt lapnyi jóslás van az évszakokról (pl.: „az Csillagok természet szerint io Telet ígérnek”), aztán öt lap „Ecclipsisekről, hadakról és egyéb bódogtalan állapotokról”. Az ecclipsisnek itt *setétödés* a magyar neve, nem *sötétség*, mint az 1631-es kolozsvári naptárban. (Az utóbbiban a pronosztikon V. fejezete csak az eklipszisekről szól, a VI. „az hadrol, tamadásokrol és tumultusokrol”, a VII. a betegségről, a VIII. pedig a föld gyümölcseiről.)

Sokan – írja 1633 végén Frölich – „az deákos emberek között is ... ekkéig ez vélekedésen voltanak, mint ha ez világnak tsak ez utolsó napiaiban volnának Ecclipsisek az Egghi világosságokban”.

Csöppet sem ócsárlón asszonyállatnak mondott fehérmépek, vászoncselédek, alias nőszemélyek is melankólia, tehát feketeepesség nélkül melázhattak a deákné vásznán és azon, hogy

„ez három állat, a Nap, Hold és Föld ... minden Ecclipsisekben úgy mint causae efficientes concurrálnak”; „9 esztendő alatt, mindenkor 36 Ecclipsis leszen, kit mind szépen szám-adásban és in hypothesi megbizonyithatnánk, ha hosszu dolog nem volna. Az többit tehát az iövendő esztendőre halasztom.”

Hasonlóan önreklámoz szerzőnk az 1637-es lőcsei naptárban:

„Aki többet effélét ez esztendőnek állapotjáról, avagy egyéb Philologia matériák, vizsgálásra méltó dolgok felől kíván tudni, vegye meg magának az én Deák öreg Calendariumomat.”

A szóban forgó naptár zárórésze „Rövid chronika”. Ez 18 lapon említ magyarországi és erdélyi eseményeket. A városalapítások sorát így indítja:

„1146. Medgyes Erdélyben kezd épülni.” Más mozzanatok: „1462. A Török pusztította Váradot / Draculyát el fogia Matyás Király”; „1552. ... Az Olahok az Nyirséget dullyak”; „1602. Mihály Vayda megöletik.”

Az utóbbi három adat nincs meg az 1631-es kolozsvári naptárban.

Szintén unikum a BMV 2005 jelzetű, bekötött naptártöredék, amely csak négy csonka levélből áll. Az Erdélyi Múzeum Könyvtárába Lugossy Józseftől került, aki újrakiadását is szorgalmazta (l. *Magyar Academiai Értesítő* 1844. 162). Lugossy bizonyára a prognosztikon-címlap rongáltsága miatt hitte ezt a naptárt 1636-ra szólónak. A címlapon ez áll (zárójelben a mi kiegészítéseink):

JUDICIUM(M) / ASTROMANT(ICUM) / az Eghnek és Csilla(gok)nak / Forgassábul, Christu(s U) / runk Születése után való / M.DC.XXV / Esztendőre. / Erdely Országra Szo(rgal) / matosson alkalmaztat(ott) / DAVID FRÖLIC(HIUS) / Practicus Astron(omus) / által / FEJERVARA(T) / Niomt(attatva).

A címlap hátlapján levő szöveg a kalendarium szó magyarázatával zárul.

A kötet kétszer is említi Brassót: a 2. levél rectóján egy holdfogyatkozás kapcsán, a 3. levél rectóján pedig Székely Mózes 1603-as vereségét jelezve. Idézzük a 3. levél még néhány adatát (zárójelben a hiányzó szövegrészek):

„1614. Silasi Janos és Ladany Gergely az (Medgye)si Toronybol alá hanyatattanak, (az) Batho(ri Gábor) halala miat. 1618. Nagy üstökös Csillag láttatek ... (1631) és 1632. Az Parasztok az alföldön fel ta(madtak) ... az (Hadna)gyok peng Csaszar Peter Cassan fel negyel(tetett)... (1633) Nagy dőghalal volt Erdélyben, és ... (M)agyar-Országban is.”

A felsorolt történeti adatok nagyrészt egyeznek az 1643-as kolozsvári naptáréival, de néhol pontosabbak, pl. Bethlen Gábor halálának a dátuma ott november 16-a, itt 15-e. Az 1634-es kalendariumban a történeti rész a legvégén van, s így azt hihetnők, hogy hasonlóan helyezkedett el egy évvel később is. De a 2005-ös jelzetű kötet idézett 3. levelén álló C ívjel azt sugallja, hogy az 1635-ös naptárban a krónika a vásárok felsorolása elé került. Kijelenthetjük: nemcsak hogy így történt, hanem éppenséggel a prognosztikon előtt foglalt helyet. Bizonyosság rá a C-ívet záró, elmosódott, ám kibetűzhető őrszó: IUD IC. Ennek „ugrásos” szedése és I kezdőbetűje nem teheti kétségesse, hogy itt a másodcím-lapot kezdő JUDICIUM-ra való utalással van dolgunk.

A 4. levél előbb a bizonyára „Az esztendőnek négy részeiről” című fejezet végét nyújtja. E levél rectójának a végén kezdődik az „Eclipsissekről Hadakrol betegsegekről és egyeb bodogtalan állapotokrol” tárgyaló rovat. A 4. levél

versója tudatja, hogy „Az első Ecclipsis vagy Sötetödes leszen Martiusnak 3. napan, estve 8 ora utan egy fel fertálya mulva kezdetvén”. Ebből világos, hogy a 4. levél után van a logikus helye kötetünk második levelének, ugyanis ez szól a második holdfogyatkozásról, amely „leszen 28. Augusti, horâ 3. matutinâ”. – A 4. levél eredetileg biztosan „egy testet” alkotott az elsővel (mint $C_2 + C_7$). Az most is látszik, hogy a 2. és a 3. levél „egy test” ($C + C_8$). Így hát ezt helyesbítő átrendezés esetén ki kell venni mostani helyéről és kifordítás után helyezni el, vagyis tenni első és utolsó levélle. Tehát a helyes levélrend: 3–1–4–2.

Ezt a naptártöredéket mindenesetre össze kell hasonlítani a szintén 1635-ös, de Kolozsvárt, Abrugitól nyomtatott frölichi kalendáriummal, amelynek csak öt budapesti, erősen csonka példányáról tudunk. Összehasonlítható továbbá az 1636-os debreceni és lőcsei naptárral is a három nap- és két holdfogyatkozás dolgában. Ez az összehasonlítás eldönti, hogy a 2005-ös jelzetű judícium-címlapon M.DC.XXXV állt csonkulás előtt is, nem kell tehát megelégednünk azzal, hogy ennél nagyobb római szám megbontaná a címlap szimmetriáját, s így valószínűtlen.

A BMV 2030-as jelzetű, ugyancsak unikumként őrzött naptártöredékkel nincs a fentihez hasonló kötési probléma, merthogy ez a 23 levélnyi töredék ... bekötetlen. A levelek összetartozását részint az hivatott biztosítani, hogy borítékban szoronganak, amelyre valamikor valaki ráírta: „Néhai Orog Toldalagi Mihálynak 1636^{beli} Calendariuma”. (A főúri Toldalagi-család tulajdonképpen, emlékiróként is ismert megalapítójáról van szó, aki 1639-ig többször járt követésben a portára és egyébüvé, és akinek második, 1640-ben tartott lakodalmán a két román vajda is jelen volt.) A naptár szinte egészen ép címlapján ez olvasható: „*Kalendatium* / az 1636. ESZTEN- / dőre, Christus Urunk szü / letése utan, a' mely / Bissextilis. / K. DAVID FRÖLIKTÖL / Az Magyar és Erdély Országi Meridia / nusra alkalmaztatott. / COLOCVARAT ABRUGI GYÖ”. (Az aláhúzott szöveg piros színű.) A címlap hátán latinul ajánlja kegyurának, Szentlászlói Kamuthi Miklósnak ezt a munkáját „Georgius Abrugi p. t. Typogr. Colosv.” A voltaképpen naptári részből hiányzik az első 4 levél. A közel 3 lapnyi kronologikumot ez a szöveg vezeti be: „Mivel a Holnapok alatt Rythmusok mostan nincsenek; azért ez rövid emlekezetre valo Historiat az helyet olvassad Kegyes Olvaso.” A hónapversek elmaradásáért persze aligha kárpótol a történeti események felsorolása. Emeljük ki még naptárunk történeti adataiból az egyedüli hazai vonatkozásút: „99. Trajánus 14 Császár Decebalust az Erdelyi Vaydat meg veri.”

Példányunk utolsó lapján kezdődik a vásárok megnevezése, s eljut a májusi tekei vásárig. A példányunkkal egyazon borítékban őrzött, 16 levélnyi naptártöredék vásárok megadásával kezdődik, éspedig a júniusiaknak a második harmadával, „jest”-tel, vagyis az Eperjest tartandóval, majd krónikát is ad. A 16 levélnyi töredék e két sajátosságából egy is elég, hogy – kettős „szófejtő ráadás-sal” – így nyilatkozzunk: a Toldalagitól ránk maradt 1636-os naptárral tévesen került „toldalékként” egyazon borítékba 16 levél, ezeket más borítékba kell „átolni” (lásd alább: 3.2.5.). A mostani borítékban levő régebbi naptártöredék

az RMNy-ben az 1616-os számmal szerepel. Az RMK-ból kimaradt. Itt hozzávetőleg az 1164-es számot viselné, ha egybeötvöznénk az 1. és a 2. kötetet, vagyis az ezekben előforduló összes magyarul, ill. Magyarországon megjelent nyomtatványt. Mutatja ez, hogy sokat haladt Szabó Károly óta a kutatás. Ugyanakkor az is meglephet, hogy jeles kutatóknál sem ritkák a nem várt pontatlanságok, kihagyások. Például Kovács Imre (*Régi magyar kalendáriumok 1711-ig*. Debrecen, [1938.] 53.) mellőz az év nélkül megjelent könyvében egy akkor épp 300 éves Frölich-naptárt, melyről Asztalos Miklós jóval előbb jelezte (I. MKsz 1930. 290.), hogy megvan a Todoreshku-könyvtárban. Ez a mellőzés igazán váratlan, hiszen Kovács említi Asztalos szóban forgó cikkét, és bizonyára abból veszi, hogy Frölich egy 1641-i naptártöredékben „immár 18 Esztendei Practicus Astronomus”-nak nevezi magát. Ezzel át is térhetünk Frölich 1641-es kolozsvári naptárára.

Az Erdélyi Múzeumnak most az Egyetemi Könyvtárhoz tartozó állományában van az 1641-es kolozsvári naptár tudtunkkal egyetlen példánya. 39 levélből áll. A címlap kiemeli, hogy ez a kalendárium „calculáltatot DAVID FRÖLIK-TÖL”. (A bártfai 1641-es naptár a címlap szerint „Frölich Dávidnak Kismárki Astronomusnak” a munkája „és Magyar s Erdély Országra figyelmetessen alkalmaztatot”. Az OSzK-ban őrzött példányán a „Dr. Todoreshku Gyula és neje Horváth Aranka könyvtára” bélyegző díseleg. A csepregi 1641-es kalendárium – idézzük címlapját – „szereztetet a Késmárkon lakozo DAVID FROLICHIUS Mathematicus Doctor által, és Ez Magyar Ország es Erdeli Eghez szorgalmatossan alkalmaztatot”. Szinnyei szerint nyolcadréttű, míg a kolozsvári 16r., a – Szinnyeitől és Szabó Károlytól nem említett – bártfai pedig 12r.) A kolozsvári kiadvány (= RMK I, 717) Csíkcsicsói Petki Istvánhoz, Csík, Gyergyó és Kászón szék főkapitányához szóló latin ajánlásának a szerzője „Georgius Abruigi Typographus”. Tulajdonképpen naptári része – a hagyománynak megfelelően – bibliai eseményekre is utal. Két külön lapot foglalnak el „Az Holnapokra való Versek”. A naptár másodcímlapja közli: a „Prognostichon Astrologicum az, az AZ EGHNEK FORGASABOL, ÉS AZ CSILlagoknak tekinteléséből való jövendölés” jelen esetben „szorgalmatosan irattatott DAVID FRÖLIK, és rész szerint, LEMKA GYÖRGY Astrologusok által” és „Nyomtattatott Heltai Gáspár Műhelyében”. A tulajdonképpen prognosztikon „EZ IELEN VALO ESZtendőnek állapattyáról” szól 14 részben (a 9. betegségekről, a 13. Magyar- és Erdélyországról nyilatkozik). Nem jövendöl, jósol, csak javall, javasol – és nem javas módjára, nem varázsigékkel – a „Szántó embernek vetésben valo reguláia” című, 18 soros vers, amelyet ez a mondat vezet be: „Végezetre tetczet a’ régi szántó vető gazdáknak megh-rögzöt Reguláit, a’ Szentek Idnepinek rendi szerént elő hozni.” A vers gyanítható forrása az 1592-es kolozsvári Cisióban található, földműveseknek adott verses tanács. Első és utolsó négy sora így hangzik:

„Szent Egyeddel vess gabonát, / Benedekkel zabot, árpát, / Vess hagymákat szent Ambrussal, / Az föld meg zöldüllyon Tiburczal” (NB: a „meg” kimaradhatott volna.) „Vigan észí Márton ludát, / Erre szent András jó bort ád. / Balás bárány czimert stített, / Oculi sovány heringet.”

Az utolsó előtti, 17. sor értelme: „Február 3-án báránycsombot süttet.” A vers a bártfai 1641-es naptárba is bekerült – apró eltérésekkel (itt a záró sorok rendje: 17, 18, 15, 16). Az 1592-es verzió első és utolsó két sora:

„Ves Buzát Egidij, Árpát, Zabot Benedicti, / Borsót Gregorij, Lenczét, Ledneket,
Philippi. / ... Egyél Diszno hust Blasij, legy iámbor per circulum anni. / Es iól lehet
dolgod, most és tempore omni.”

Az 1592-es, még jócskán „deákos” változat 24 nevéből az 1641-es versben megvan 14, és hozzájuk adódik három. E vers után jön a „Christus Urunk Születése után valo rövid Chronica”, melyből ilyesmik tudhatók meg:

„385. Lőcse fundáltatik à Szepesbe. ... 1300. Fogarast kezdik építeni. ... 1400.
Brasso kezd épülni. ... 1543. More Laszlot à Török elfogja. ... 1602. Mihály Vayda
meg öletik. ... 1637. 1. Februarij. Nagy földindulás vót Colosvár körül. ... 1638.
Posoni Gyűlés 18 hétig tartot. ... 1639. Egész Magyar Országban nagy drágaság
volt.”

Az ötödik Kolozsvárt őrzött Frölich-naptár 1648-ra szól. Két csonka példányunk van (vö. RMK I. 804.).

A BMV 2488-as jelzetű, 8 levélnyi példánynak főcímlapja is van. Ebből megtudjuk, hogy ezt a munkáját is „az Erdély és Magyar Országi Polushoz” alkalmazta „FRÖLIK DAVID”, és a kiadvány „Hel. G. M.”, vagyis Heltai Gáspár műhelyében készült. „Georgius Abrugi Typograph.” a szív őszinte érzelmével (*syncero cordis affectu*) dedikálja a kötetet Szamosfalvi Mikola Zsigmondnak, Rákóczi György fejedelem főasztalnokának. A szoros értelemben vett naptári részből, amely bizonyára az A_{2b} laptól a B_{6a}-ig terjedt, megvan a február 16-tól április 15-ig és a június 16-tól július 15-ig menő rész, tehát az A₅₋₆ és a B₁ levél. Ha arab számokkal látjuk el kötetünk nyomtatott leveleit, az 5. levéllel kezdődik a prognosticon („Rövid IÖVENDÖLES Az 1648. esztendőre, ... Mely Bissextilisnek mondatik ... alkalmaztatott FRÖLIK DAVID Kesmárki Astronomus által”, I. rész: A Télről). A 6. levél nem az évszakok jellemzését folytatja, hanem vásárokat említ, kezdve a szeptember 14-én tartandó üregdivel és végezve a december 30-án esedékes diószegivel. Igaz ugyan, hogy 1647 végén még csak „jövendőlni” lehet a következő év vásárait, mert utólag kiiktathatja némelyiküket valamilyen súlyos akadály, de ez mégsem valódi jövődölés. Az igazi jövődölés a 7. levélen folytatódik, amelyen történetesen épp a VII. pont áll. Ez a pont – nevezhetjük fejezetnek vagy paragrafusnak is – „Az Kerti, Szőlőbeli, Mezei termésnek reménségéről” beszél. A 8. levélen kezdődik a VI. pont, melynek címe: „Hadakrol, Betegsegröl, Gyuladásokrol, s-egyéb nyavalyákrol”. Itt, a júliusi „Coniunctio Saturni & Martis” kapcsán állítja szerzőnk: „Az barmokban penig az dög, bizonyos elöl járo postása az emberekben levő Pestisnek”. Mivel a 8. levél őrszava a hetediknek az elejére utal, már csak ebből is világos, hogy az utolsó két levél kötéskor hibás sorrendbe kényszerült. A 6. levelet pedig az 5. elé kellett volna kötni, ami a 2030-as jelzetű példányból is kiderül.

A 2030-as jelzetű borítékba – mint már említettük – tévedésből került a simán Toldalagi Mihálytól ránk maradtnak vehető töredék mellé egy 16 levélnyi fragmentum. Az utóbbi nem is lehetett az 1642-ben elhunyt Toldalagié, mert jó öt évvel ennek halála után készült. Ennek az 1648-as naptárpéldánynak csak az első két íve hiányzik és valami (valószínűleg legfeljebb egy ív) a végéről. A két első levél a vásárok felsorolásának a második felét adja. A voltaképpen prognosticon (C_{1-8a}) kilenc számozott részből áll. Az első négy az évszakokról szól, a nyolcadik („II X.”) „Az Bányakrol” (hat sorban), az utolsó, csupán két sornyi rész pedig a terhes asszonyokról. A ránk maradt, kilencedfél levélnyi *Chronica* a bibliai mágusoktól halad 1636-ig, amikor „Vallensteiner Romai Csász. Generalissa Csehország. Egraban megöletik”. (A Schiller-rajongók számára nyilván nem kell pontosítanunk „Vallensteiner” kapcsán, de azt talán nem fölösleges megjegyezni, hogy pontosság dolgában ez a krónika alig különbözik a korabeli magyar Frölich-naptárakétól.)

Az 1648-as kolozsvári Frölich-naptárból megvan Kolozsvárt 20 levél, ebből 4 duplán. A most 2030-as jelzetű két – 1636-os, ill. 1648-as – töredéket is jó volna bekötni, mégpedig olyan gondosan, mint az 1635-öst és az 1641-est, melyek fedőlapján vignetta hirdeti „Hantz György tud.-egyetemi KÖNYVKÖTŐ” hozzáértését. (Talán csak a hozzáértés hiánya miatt történt, hogy új birtokosok néhol eléggé érdekes régi possessorori bejegyzésekre ragasztottak intézményi címkét a nem ok nélkül nacionalizálásnak mondott államosítás után.)

Itt jelezzük, hogy Frölich magyar naptárainak a kiadásaiból Szinnyei 12-ről tudósít 1894-ben, Kovács Imre pedig 1938-ban már 14-ről, s ezek közt van hét Szinnyeinél még hiányzó (Bártfa 1641, 1646; Csepreg 1642; Kassa 1629; Lőcse 1636–7, 1650), tehát kimarad öt a Szinnyeinél előfordulók közül (Gyulafehérvár 1635, Kolozsvár 1634, 1641, 1648, Kőszeg 1659 – az utóbbit az 1649-es lőcsei elé teszi, létét valószínűleg a MKsz 1881. évfolyama 91. lapja nyomán állítja). Szinnyei és Kovács Imre együtt 19 magyar nyelvű kiadást ismer. Mindketten ignorálják az 1638-as lőcsei verziót, amelyet Frölich a *Medulla* előszavában tesz szavá.

Szeretnénk látni, átnézni Frölich 1640-re szóló, szintén Lőcsén kiadott szlovák naptárát is.

A maga módján minden régi naptár nagyon érdekes. Igyekezett segíteni olvasóját, hogy okuljon a múlt bizonyosságaiból (beleértve a nemzeti múltat is) és okosan készüljön többé-kevésbé előrelátható dolgokra, eseményekre (természeti jelenségekre, ünnepekre stb.). Segített átérezni, hogy az idő folyásának egyetemes és könyörtelen egyhangúságát kisebb-nagyobb körforgásos ismétlések barázdálják meghitté, és e barázdákban minden napot egyedivé varázsoló változatosság virágozik.

Frölich életművében – a naptárai mellett – igen fontos helyet foglal el az 1639-ben megjelent *Medulla geographiae practicae*. Hosszú címe így fordítható (kihagyásosan):

„A gyakorlati földrajz veleje, elsősorban vándorok használatára ..., amelyből főképp Európa híresebb és könnyebben megközelíthető vidékei adatnak elő új és rövid eljárással: azok fekvése, nagysága, milyensége, birtoka, felosztása, a városok, falvak, várak eloszlása, a bennük levő nevezetes dolgok, a lakosok helyzete, műveltsége, szokásai és erkölcei; szigetek, félszigetek, tengerek, öblök, folyók, tavak, kikötők, hegyfokok, hegyek, meleg fürdők, savanyúvizek, ásványok, szántóföldek, díszkertek, erdők, halastavak, élőlények, a hajdankor emlékei, továbbá bármely hely több más jelesebb természeti és mesterséges dolgainak az ismertető jelei vázolatnak egyenként Frölich Dávid késmárki matem. szerzőtől a Gepida Kárpátoknál, részint tapasztalatból és saját szemével megfigyelve, részint az új geográfusok olvasása révén szerkesztve”,

előfutár (prodromus) gyanánt a szerző *Vándorok könyvtára és vezérfonala* című opusához,

„két nagyon bőséges, hasznos és kiváltképp szükséges tárgymutatóval, Bertram Bertalan késmárki gyógyszerész költségén, bártfai betűkkel ...”

(Unikumként fennmaradt, *Epithalamia votiva* c., lakodalmi verseket tartalmazó nyomtatvány értesít arról, hogy az igen szorgos, olvasott és szemérmes Juditot, a tanácsos és „chymicus” Bertram leányát 1635-ben nőül vette David Froelichius, a nagyon híres matematikus, gyakorló csillagász, polihisztor és filológus.) Frölich az apósa pénzén kiadott kötetet egy katolikus, egy református és egy evangélikus főúrnak dedikálja, ami persze nem akadályozta annak, hogy a Kolozsvárt őrzött három példány egyike az Akadémiai Könyvtár unitárius részlegén legyen található. E példány idekerülésének nincs köze ahhoz, hogy 1630 májusában Frölich meglátogatta kincses városunkban Senczi Molnár Albertet, aki ekkor „szeretettel és jóindulattal” írt néhány sort a „sokrétű tudású csillagász és geográfus” emlékkönyvébe. (Történetesen Senczi Molnár 1630-ban megjelent, az emberi dolgok bizonytalanságáról és a legfőbb jóról szóló fordításához írt tetrasztichont az a Spilenberger Sámuel nevű orvos, aki aztán Frölich *Medullájában* is szerepel üdvözlő verssel.) A Molnárral való találkozást szerzőnk nem jelzi a *Medulla* ajánló levelében, viszont hálásan említi itt a „tunc vivus, nunc divus Joh. Henricus ALSTEDIUS” gyulafehérvári professzort, a nagyhirű „polygraphus”-t, aki tanácsokkal is ösztönözte könyve kidolgozására, s akinek nyolc év múltán bekövetkező haláláról egy brassói diáktól értesült Késmárkon. (Elképzelhető, hogy Alstedius Herbornból egy német földön, születésekor megjelent, családi bejegyzéseket tartalmazó naptárat hozott magával Gyulafehérvárra, és itt megmutatta Frölichnek, hogy ennek címével is ösztönözze további naptárkészítésre – a *Fröliche Practick* szavakkal kezdődően ez a cím. Úgyszintén elképzelhető, hogy az illető, 1588-as naptár egyik példányát Kolozsváron látta Frölich, hiszen ezt a művet a címlap szerint „zu Clausenburg in Siebenbürgen” nyomták. Ezt a két feltevést nem zárja ki sem az, hogy a naptár szerzője a Rhelasus anagramma mögé búvó Joh. Hasler, sem az, hogy a mű valójában – mint újabb kutatások bizonyítják – külföldi nyomtatvány.)

Az olvasóhoz intézett előszóban Frölich megrója azokat az „erénnyel kérkedő tudósokat”, akik – sánta vargaként – folyvást otthon húzódnak meg, becsmérlik a külföldi utazásokat, mégis a földrajz körül forgolódnak. Német nevük: Buchgelehrten (szobatudósok). Csupán könyvek olvasásából annyit vélnek tudni, mint mások *autopsia*, saját-szemmel-látás által. A filozófus jobb szeret valóságot mondani, mint szavakat (rem mavult quin verba loqui). Ami természetesen nem jelenti a szavak fontosságának a kicsinylését. A műszavakét sem. Következésképp a *Medulla* Prolegomenája mintegy 85 latin földrajzi kifejezést értelmez, egy részükhöz német és magyar megfelelőt is csatol. A 46 latin szakszóhoz társuló mintegy 70 magyar terminus jó része hétköznapi.

A *Medulla* tulajdonképpeni földrajzi szövege 453 számozott lapból áll, ebből 447 foglalkozik Európával. 33 lap mutatja be Magyarországot, 16 pedig (363–380) Erdélyt. A hozzávetőleg 100 erdélyi helynév közül kissé váratlanok ezek: Medveschianum (kétszer, de a 6. lapon Mediesinum), Kisdinum (Szászkézd), Zabesus (Szászsebes). Megtudjuk, hogy Kolozsvárt, Tordán és a környékükön photinianusok, azaz unitáriusok is élnek. Szerzőnk hosszabban ír Gyulafehérvárról, Szebenről, Brassóról (Honterust is említi) és Kolozsvárról („Megnézendő itt Hunyadi Mátyás és Bocskay István szülőháza”). Másutt is szóba jönnek nagy személyiségek, pl. Copernicus (kit „Thorunium szült”) és Erasmus, aki „megtoldotta Roterдам halhatatlan fényét és díszét”.

A kötet végén Johannes Mautner, a kassai iskola rektora arra érdemesíti a Froelichius nevet, hogy három anagrammát gyártson belőle. A legsikerültebb – noha mellőzi a h-t – ez: FOELIX VIR. Nos, lehet, hogy Frölich boldog férfiú volt, de nem örömmel jegyzi meg a *Medulla* 363. lapján, hogy a *Chronologia Pannoniae* című művéhez nem talált támogatót, s így molyok és férgek civa-kodnak miatta. S e fájó tényt nem szüntette meg az, hogy 1641-ben megjelent Lőcsén németül „Az ősi németmagyar szepesi és erdélyi honfitárs” (Landsmann) c. könyvecskéje, melyet „előfutárul” szánt az „új magyar történelem” bemutatásához. Frölich nagy ambíciójára jellemző, hogy a *Medullát* is csak előfutárnak tekintette az 1644-es főművéhez. Kolozsvárt három *Medulla*-példány van: kettő az Egyetemi Könyvtárban, egy az Akadémiai Könyvtár unitárius részlegén.

A rövidség kedvéért *Viatorium*nak nevezhetjük Frölich legnagyobb, tartalmilag leggazdagabb, legváltozatosabb munkáját. Zemplén Jolánnál többször fordul elő „Viatorum” – *i* nélkül. Ez szerinte – miként a „fordításából” kiderül – többes számú birtokos eset, nyilván az -orum szóvég „okán”. A könyv címében szereplő cynosura eredeti jelentése ’kutyafarok’, ebből ’vezércsillag, vezérfonal’ lett, mert a kis göncölszeker kutyának is látható. Az 1644-es könyvcímét így magyarosítjuk: „Külföldjárók könyvtára, azaz útmutató, vagyis minden eddig kiadottnál teljesebb, igen gyönyörűséges és hasznos útkönyv két részre felosztva”. A címlap felsorolja a két rész 4–4 „könyvét”, majd így zárul: „Különféle olvasmányok, tudnivágyó társalgás és fáradságos és költséges tapasztalás révén szerkesztette David Frölich ... Ulmban, Wolfgang Endter költségén és betűivel 1644”. Kolozsvárt megvan az első rész (kötet), és pedig három

példányban: egy a hajdani Református Kollégium könyvtárának az állományában, kettő az Egyetemi Könyvtárban (az egyiket Odera-Frankfurtban szerezte 1739-ben Szentsimoni József, aki utóbb gyalui református lelkész lett). A BMV 2358-as jelzetű példánynak a címlapja előtt egy levél van, s ennek hátán illusztráció, melynek alján három latin mondás olvasható (az első: Per aspera ad astra). A három latin üdvözlő vers közül a másodikat Abdias Trew altdorfi matematika tanár írta. (Kolozsvárt megvan a *Practica universalis* című, német nyelvű, az érvágásról szóló könyvecskéje.) Trew hű tisztelője Frölichnek, aki szerinte annyira sokoldalú, hogy – idézünk verse közepéről, egy 1960-as fordítás nyomán – „hittudomány, nyelvek, történet mestere, / orvos is és végül jogtudományhoz is ért”.

A *Viatorium* első részének az első három „könyv”-t már 1643-ban kinyomtatták. Erre vall címlapjaik évszáma. A második és a harmadik „könyv” 1644-es ajánlását utólag iktatták közbe. Az első rész élén álló üdvözlő verseknek az idételetekor elfeledték vagy talán nem is akarták eltávolítani az 1643-as évszámú címlevelet. Így ez zavaróan választja el a 10. levél végén az „INDEX Pro-” örszót az „INDEX PROBLEMATUM APODEMICORUM” kezdetű levéltől. (Az apodemica Alstedius Enciklopédiájának 2209. lapja szerint „est disciplina composita de ratione recte peregrinandi”). Frölich az első „könyvben” 164 lapon tárgyal 110 kérdést. Jó előre tisztázza, hogy a peregrinatio a peragratiohoz tartozik. A második „könyvben”, éspedig az első kötet 165–270. lapján 27 fejezet nyújt utazáskor hasznosítandó intéseket. Megtudjuk itt egyebek közt azt, hogy a filozófia egyetemes kurzusával foglalatostkodókat nagy becsben kell tartani, mert elsődleges gondjuk és szívügyük a tudományszakok összefüggése és módszere.

Az első rész harmadik „könyve” (1–540. l.) simplicissima methodo, nagy adatbőséggel tárgyal 33, jórészt földrajzi fogalomkört. Erdélyi jelenségekre is gyakran utal. Jelzi például, hogy élnek itt szombatosok és anabaptisták is (60. l.); derűs ég esetén a Tátráról Váradig látni (104), melynek közelében termálvizek vannak (146); a brassói iskolát híressé tette Honterus, „a kiváló teológus és matematikus”. (Laskai Csókás Péter református teológiai enciklopédiája, a *Speculum exilii*, 1581-ben jelent meg a Cenk alatti városban. Hogy Frölichnek tudnia kellett róla, az még igen elrugaszkodott spekulativitással sem következik abból a tényből, miszerint ő Elbingben a kriptokálvinista Johannes Mylius tanítványa volt, éspedig történetesen pont 1616-tól, amikor – mint a *Viatorium* első része 268. lapján közli – a wittenbergi akadémiát egyedülálló dicséretességgel vezette gróf Thurzó Imre.) Frölich mintegy 56 lapot szentel tanintézeteknek, 56-ot városoknak. Lipcse kapcsán említi „amaz igen hírneves mágust, Doctor Faustust”. Az első rész negyedik, jó 200 lapnyi „könyvében” többek közt megadja egyes városok egymástól való távolságát táblázatos összeállításban és az utak indexét (ami a szó szoros értelmében útmutató).

A *Viatorium* második része vándoroknak való földrajzot (geographia apodemica), történelmet és öröknaptárt ad (az utóbbinak az alkalmazásával pedig négyféle prognosztikont: meteorológiait, fiziognómiait, tenyérjósolt és „oneirokritikust”, azaz álomfejtőt), végül utazói imákat és himnuszokat.

Ha a *Viatorium* első három „könyvét” 1643-asnak vesszük is, az 1644-es év fölöttébb gyümölcsöző volt Frölich számára. Ekkor jelent meg egy német almanachja, egy *Tag-Büchleinje*, egy *Judicium astronomicum* (az utóbbi kettő Nürnbergben) és Bártfán – két jelentős jószágigazgatónak dedikálva – a *Hemerologia*, amely öröknaptár s egyben ismerteti a naptárkészítést, az ünnepek kiszámításának a módját, a török háborúkat.

A naptárcsináláshoz szükség van csillagászatra, de Frölich természetesen nem a gnomon nevű (Pápai Páriz Ferencnél mint „mutató vas az árnyék órában” szereplő), legrégebb, legegyszerűbb csillagászati eszköz révén szerette meg a sarkcsillagul, vezércsillagul, cynosura gyanánt vehető velős, sarktételszerű mondásokat, vagyis a gnómákat, s ezek gyűjtésekor aligha „prognosztizálta” ama nézet megszületését, miszerint nem a gnóma viseli nevét a „törperövid” gnómmal való hasonlósága miatt, hanem a mesebeli törpe azért gnóm, mert bölcs, okos, akár a gnóma, a „rövid bölcselő epigramma”.

Gnomologia metrica, hoc est versiculi sententiosi a címe Frölich utolsó nem naptárszerű könyvének. Teljes címe magyarul így szólhat: „Mértékes velős mondások gyűjteménye, azaz eszmedús versecskék igen jeles költőkből felkutatva és betűrendbe rakva. Azon ifjak használatára, akik jámbor, művelt és erkölcsös bölcsesség ösvényén törekszenek járni időmegtakarítással. Kiadta K. D. F.” (K. = Késmárki.) Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárába került példányon a címbeli „Alphabeticum”-ot valaki tintával „Alphabeticam”-ra javította, hogy egyezzek a nőnemű „seriem”-mel. A mű 55 levélből áll és Boroszlóban, Georg Baumann betűivel jelent meg, 1646-ban, akárcsak Frölich egyik 12 levélnyi *Schreibcalendere* és a 28 levélnyi *Weltspiegel oder historischer Kalender*. Címlapján Aeschinestől, azaz Aiszkhinésztől olvasható egy latin mondat, amely szerint a költők szentenciáit állandóan kell tanulnunk gyermekkorunkban, hogy majdan férfiakká váltan használjuk őket. Hetedfél lapnyi ajánlásában Frölich utal Hippokratész első, az élet rövidségét és a művészet „hosszú” voltát hangoztató aforizmájára, továbbá a naptárkészítés időigényességére. (Másutt is szóvá teszi, hogy a „calendarographia anniversaria”, az évenkénti naptárírás miatt nehezen jut ideje más munkákra.)

A Frölich válogatta gnómák egysorosak. Rövidségüket néhol (vagy inkább: Kolozsvárt) fokozza az, hogy példányunk új bekötésekor a – barbár – körülvágás szöveget is csonkított. Más okból csonka ez a mondás: „Non stilla una cavat marmor, neque protinus uno est. Ov.” Noha „gutta cavat lapidem”, itt a stílus lapidaritásától márvánnyá meredtek (románul: înmărmuriți) lehetünk, a mondás végéről ugyanis hiányzik ez: condita Roma die. A teljes szállóige Szabó György adta fordítása: „Egy csepp nem vájja ki a márványt, s Rómát sem egyszerre, egy nap alatt építették fel.” (*Apró cseppekből lesz a zápor*. Kolozsvár, 1982. 114.) A frölichi Ov. rövidítés egy-két bárányszelíd ovidiológust is felbőszíthet, éspedig nem azért, mert Ovidius nevének esetleg nincs köze az ovis ’juh’ szóhoz, hanem azért, mert itt az Ovenus név rövidítésével van dolgunk. Ki ez az Ovenus? Nem más, mint John Owen (1560? – 1622) walesi újlatin epigrammaköltő, akit Frölich az *Anatome* végén is idéz, s aki a fenti mondást alighanem Marcellus Palingeniustól vet-

te át. S ha már az imént együvé került Ovidius, Owen és Palingenius, szögezzük le, hogy ők együtt 355-ször neveződnek meg gnómagyűjteményünkben, ami a bevett gnómák szinte 16,5%-át érinti. Frölich 2152 gnómát ad, 936-hoz minimális forrásmegjelölést is csatol – többnyire csak egy rövidített nevet. Körülbelül 40 szerzőről van szó. Legalább hatszor fordul elő: Ovidius (195-ször), Owen (118), Horatius (90), Petronius (53), Vergilius (47), Palingenius (42), Cato (38), Juvenalis (21), Mantuanus (9), Claudianus (8), Martialis (8), Ausonius (6). Közülük csak Owen, B. Mantuanus és Marcellus Palingenius – eredeti nevén Pier Angelo Manzoli – nem ókori. (Háromjuk közül az utóbbi jelenléte hangsúlyosabb Kolozsvárt. Szóbanforgó, *Zodiacus vitae* c. műve 1537-ben jelent meg először.) Frölich-től bevett ókori auctor továbbá Cicero, Galenus, Lucanus, Manilius, Persius, Propertius, Tibullus, későbbi pedig Helius Eobanus Hessus (Koch, 1488–1540), Petrus Lotichius Secundus (1528–1560), Johann Stigel (1515–1562), Victorinus Strigel (1514–1569), Ercole Strozzi (1471–1508). Sem az ókori, sem a későbbi szerzők tényleges, nem csak névleges előfordulásának a számát nem könnyű pontosan megadni. Frölich például Ovidiusnak tulajdonítja a „Quicquid agis, prudenter agas et respice finem” mondást, amely a *Gesta Romanorum*-ból való. (1713-as közmondásgyűjteményében Kisviczay Péter szerző nélkül idézi és így fordítja: „Dolgodnak kezdetét jól meggondold s végét.”) Horatiusnak tünteti fel Frölich az „Omnia cum pereunt, est virtus sola perennis” szállóigét, amelyet Szabó György oweninek minősít és így tolmácsol: „Minden múlandó, csak a virtus egymaga tartós.” Szabó 1982-es gyűjteménye 39 Owen-textusából 12 megtalálható Frölichnél, de ezekből négy – a 316., 868., 907. és 991. számú – a szerző neve nélkül. A 907. így szól: Qui caret argento, frustra utitur argumento. Kisviczay magyarázatában: „Tudgyad, nem érdemre, de teli erszényre fordul a kotzka háta.”

Owennek tulajdonítja Frölich azt a mondást, amelyet az angol író – mint már jeleztük – bizonyára Palingeniustól vett át. Frölich 42 explicit Palingenius-idézetéből egy sincs meg Szabó György említett 1982-es könyvében, ennek hét Palingenius-mondásából pedig pont csak az szerepel Frölichnél, amelyet ő oweninek tüntet fel. Hiányzik Frölichnél például a „Vita hominum nihil aliud est, quam fabula quaedam”. S ha már fabulánál tartunk, hadd jelezzük, hogy éppen a nagy meseíró Phaedrus nevét írta be valaki tintával a *Gnomologia* kolozsvári példányába, szerinte tőle, nem a Frölich megnevezte Ovidiustól való a fennebb idézett, „Quicquid agis” kezdetű gnóma. Alkalmassint ugyanaz az olvasó húzott alá tintával két rusztikus vonatkozású mondást, és írta be az R kezdőbetűsök végére a „Rustica natura tenet sua jura”-t („A paraszti természet hű önmagához”), amelynek középkori leoninus a forrása. A szállóigék, aforizmák többnyire csak indukzív, nem általánosan érvényes voltáról árulkodik az, hogy gyűjteményünkben nem kevesebb, mint 32 mondás kezdődik *saepe*vel, öt pedig *saepius*szal. A vergiliusi „Saepe dat una dies, quod totus non dedit annus” és a „Saepe Deus, quae sunt tristia, laeta facit” példányunkban tintás aláhúzásnak örvend. Az ilyen aláhúzások is hozzátartoznak egy mű utóéletéhez, bár gyakorta nem éppen lényegesek.

Frölich utóélete, hagyatékának a sorsa viszonylag mostoha volt, de eléggé gazdag ahhoz, hogy rövidesen külön tanulmányt szenteljünk neki.

JÓZSEF HAJÓS

Dávid Frölich

Der gebürtige Käsmarker (Késmárk) David Frölich (1595–1648), der seine Hochschulstudien in Frankfurt/Oder und Wittenberg absolvierte, war der bedeutendste Kalendermacher und Geograph seiner Zeit in Ungarn. Seine Kalender erschienen in deutscher, ungarischer, lateinischer und slowakischer Sprache. Seine deutschsprachigen Kalender nannte Frölich *Schreibkalender*, *Almanach* oder *Tagbüchlein*. Die meisten von ihnen sind in Breslau erschienen; von manchen dieser Kalender sind auch in Hermannstadt angefertigte Nachdrucke bekannt. Seine lateinischen Kalender tragen den Namen *Fasti*, *Ephemeris* oder *Hemerologium*. (Das im Jahre 1644 in Bartfeld (Bártfa) herausgegebene Hemerologium ist ein Universalkalender.) Von seinen in lateinischer Sprache verfaßten astronomischen Werken ist die *Anatome revolutionis mundanae* (Leutschau/Löcse/, 1631) das bedeutendste. Dieses Werk zeugt vom Einfluß des frankfurter Professors David Origanus, der ein Verfechter der Ideen des Tycho Brahe war.

Von den ungarischen Kalendern des David Frölich sind über zwanzig überliefert worden. Eine Besonderheit dieser Kalender sind die sogenannten Monatsverse. (Die vorliegende Studie befaßt sich eingehend mit den in Klausenburg/Kolozsvár/ aufbewahrten Exemplaren). Bedeutend sind auch zwei geographische Werke des D. Frölich: *Medulla geographiae practicae* (Bartfeld/Bártfa, 1639) sowie *Viatorium* (Ulm, 1643–44). Beide enthalten auch einige "reisetheoretische" Überlegungen. Beide Werke schildern das im Jahre 1615 erfolgte Besteigen der Tatra, das von zahlreichen Autoren, unter ihnen auch von Otto von Guericke, in späteren Werken zitiert wird. Beachtenswert ist auch D. Frölichs Werk *Gnomologia metrica* (Breslau, 1646), das 2152 Gnomen enthält. Die in diesem Werk am meisten zitierten Autoren sind: Ovidius, John Owen, Horatius, Petronius, Vergilius und Palingenius. Der vor 400 Jahren geborene käsmarker Polihistor würde eine Monografie verdienen – eventuell "schon" anläßlich seines 350. Todestages.

Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben¹

Az átnézett mintegy 600 könyv- és könyvtárjegyzék, a több mint 2000, könyv birtoklására vonatkozó adat összesen 309 hadtudományi témájú könyvet tartalmaz.² Pontosabban 305 könyvet és 4 kéziratot. Ezekből egyelőre 209-et (67,6%) sikerült bizonyosan vagy csaknem bizonyosan azonosítani; 23 esetben (7,4%) bizonytalan az azonosítás, míg a maradék 77 tétel (25%) azonosítatlan maradt, a rendelkezésünkre álló címleírás általánossága és/vagy hiányossága miatt.

A 309 tétel legkevesebb 134 címet takar, ami azt jelenti, hogy minimum ennyi, a hadviselést elméleti szinten tárgyaló mű ismeretével lehet számolni a 16–17. században Magyarországon, Erdélyt is beleértve.³ A könyvjegyzékek arról tanúskodnak, hogy az európai hadtudományi szakirodalom legjelesebb alkotásai rendre megjelentek a magyarországi gyűjteményekben, és nálunk is figye-

¹ Az 1750 előtti magyarországi hadtudományi nyomtatványok és kéziratok összegyűjtése és katalógusának elkészítése az OTKA Társadalomtudományi Kollégiumának támogatásával (T 019777) 1996-ban kezdődött a Hadtörténeti Intézet Hadtudományi Könyvtárában. A négy-évesre tervezett kutatási program első szakaszában a fennmaradt és az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* c. sorozatban kiadott könyvkatalógusok vizsgálatát végeztük el, és az ezekben található hadtudományi műveket azonosítottuk és értékeltük. Ezeket egy saját fejlesztésű számítógépes adatbázisban dolgoztuk fel, amely lehetővé teszi a leírások minden fontos elemének visszakeresését. A katalógus és a program hozzáférhető a Hadtudományi Könyvtárban. Tanulmányunk e katalógus alapján készült. (Az első híradást az alaplistával l. HAUSNER-VESZPRÉMY 1996.) Munkánkban a Szegeden folyó könyvtártörténeti kutatások eredményeire támaszkodtunk. Külön köszönettel tartozunk Monok Istvánnak, az ebben nyújtott értékes segítségéért.

² Újfént hangsúlyozni kívánjuk, hogy elemzésünkben kizárólag a kiadott könyvlistákban fellelhető hadtudományi munkákat vizsgáljuk. A további kutatás feladata lesz a történeti Magyarország területén található jelentősebb könyvtárak 1750 előtti hadtudományi könyvanyagának számbavétele, az adatok kiegészítése az autopszia módszerével. Az általunk átnézett jegyzékeket tartalmazó kiadványok felsorolását lásd a Felhasznált irodalom és rövidítések c. jegyzékben az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* címszó alatt.

³ Az alább következő adatok – a köteteknek az egyes művek pontos meghatározását, tematikai besorolását lehetővé tévő kézbevételeig – nem tekinthetők véglegeseknek. Közlésüket mégis szükségesnek tartottuk, mert esetleges pontatlanságaik ellenére jelzik a nagyságrendeket és a magyarországi hadtudományi könyvanyag arányait.

lemmel kísérték a hadügyi fejlődés eredményeit.⁴ A történelmi körülmények, a császári–királyi udvar bécsi székhelye, a magyar arisztokrata udvarok kis száma, a Birodalmon belüli súlytalanságuk, az egyetemi és főiskolai rendszer hiánya, a hazai kiadású, illetve magyar nyelvű hadtudományi nyomtatványok számára túlságosan kis piac, mind közrejátszottak abban, hogy az ilyen irányú magyarországi igényt a külföldön nyomtatott kiadványok importja révén elégítették ki.

A művek keletkezési ideje alapján korszakba sorolható tételek döntő többsége az újkori hadtudományi irodalom képviselője: a 16. századból való 63 tétel, a 17. századból 128 tétel, végül a 18. századból 5 tétel. A könyvjegyzékekben 9 ókori auktor hadtudományi műve szerepel 40 előfordulással, a középkort viszont mindössze Böles Leó bizánci császár *Taktikája* képviseli, igaz ez öt könyvtárban is megvolt. A könyvjegyzékekben leggyakrabban előforduló szerzők: Hugo Grotius (21 tétel), Vegetius (18 tétel), Justus Lipsius (15 tétel), Georg Andreas Böckler (8 tétel), Joseph Furttenbach (8 tétel).

A könyvanyag nyelvi megoszlása a hazai kulturális viszonyokat tükrözi. A latin széleskörű használatának megfelelően a legtöbb hadtudományi munkát ezen a nyelven szerezték be (96 tétel). A városok etnikai összetételének is köszönhetően a legnagyobb kereslet ezt követően a német nyelvű nyomtatványok iránt nyilvánult meg (76 tétel), míg a jelentősebb arisztokrata, illetve vagyonsabb nemes gyűjtemény-tulajdonosok a latin mellett az olasz (50 tétel) vagy francia (13 tétel) nyelvűeket is megvásárolták. E helyzet gyökeresen különböző például a lengyelországitól, ahol a lengyel szerzők a hadtudományi szakmunkák sorát írták, illetve fordították nyugati nyelvekről.⁵

A magyarországi könyvjegyzékekben található hadtudományi munkák tematikai megoszlása elgondolkodtató arányokat mutat. A művek három csoportra oszthatók: az elsőbe a legnagyobb számban előforduló erődítéstani, ostromtechnikai és tűzérési–pirotechnikai (134 tétel), a másodikba az elméleti kérdésekkel (pl. taktika, hadseregszervezés) foglalkozó munkák (68 tétel), a harmadikba pedig hadviselés legkülönbözőbb területeihez kapcsolódó jogi művek és szabályzatok tartoznak (54 tétel). Ezeken kívül néhány kötet a gyalogos és a lovas fegyvernemekről, a fegyverzet kezeléséről, a hadi orvoslásról, katonai matematikáról stb. szól.

⁴ Ez egybevág a magyar hadtörténetírás legújabb kutatási eredményével, amely szerint a 16. század második felében a Habsburgok révén Magyarország is részesévé vált a hadügy területén végbemenő fejlődésnek, az ún. „hadügyi forradalomnak” amelyet a hadseregek létszámának megnövekedése, a kézi löfegyverek elterjedése és az új, olasz erődítési rendszer kiépítése jellemez. L. KELENIK 1988. és KELENIK 1991.

⁵ 1547-ben fordítanak le először olaszból lengyelre egy, némileg elavult művet (*Tűzérési titkok lovagok számára*). Marcin Bielski (†1575) 1569-ben Krakkóban adta ki nyomtatásban tűzéréssel is foglalkozó katonai kézikönyvét, 1599-ben pedig nyomtatásban is megjelent Stanislaw Laski (†1550) általános jellegű lengyel nyelvű katonai kézikönyve. Végül elegendő utalnunk a legkiválóbb lengyel tűzérési munka szerzőjére, a hazai gyűjteményekben is ismert Kazimierz Siemienowiczra (†1651), valamint az erődítéstani művéről híres Adam Freitagra.

Nézetünk szerint az első csoportban említett munkák túlsúlya az európai hadügyi fejlődésből és Magyarország sajátos helyzetéből fakad.

A 15. század közepétől alapvető minőségi változás kezdődött a tüzérség fejlődésében, majd ennek hatására a várépítészetben. Az átalakulásban döntő szerepet játszott VIII. Károly francia király 1494–95. évi, Itália elleni hadjárata.⁶ Ennek során a korábbiaknál sokkal mozgékonyabb, technikailag tökéletesebb francia ostromtüzérség⁷ gyors egymás utánban vette be a legerősebb itáliai várakat is.⁸ Erre a kihívásra válaszul a találékony olasz hadmérnökök – viszonylag rövid idő, néhány évtized alatt – egy újfajta várépítészeti eljárást fejlesztettek ki. Ennek korai változatát utóbb óolasz, a későbbit pedig újolasz rendszernek nevezték el.⁹ Ez a rendszer, hibái ellenére, az 1530-as évek közepétől kezdődően Európa-szerte elterjedt.¹⁰ Az olaszok „helyzeti előnyüknek” köszönhetően, a 16. században uralták az erődépítészetet.¹¹ A 16–17. század fordulójára azonban, elsősorban a sok ostromot hozó spanyol–németalföldi háború (1566–1648) hatására, megtört az itáliaiak „monopóliuma”. A 17. századi háborúkban már többségében németalföldi, német és francia mérnökökkel találkozunk. Azonban ők is, szinte kivétel nélkül, az itáliaiak által teremtett alapokra támaszkodtak, miként a 17. század vége két legnagyobb hatású várépítője, a francia Vauban marsall és a németalföldi Coehoorn.¹²

Az erődépítészet nagy lendületet vett fejlődése persze nem maradt hatástalan a tüzérségre és főként az ostromtechnikára, hiszen e területek között szoros összefüggés és kölcsönhatás állt fenn. Nem véletlen tehát, hogy sok erődítési szakmunka foglalkozik a tüzérséggel, ostromtechnikával és viszont. A tüzérség területén javult az öntéstechnológia, a lőpor minősége, a célzás pontossága, a mozgékonyság, hogy csak a legfontosabbakat említsük.¹³ Velencében már 1526-ban tüzériszkolát hoztak létre.¹⁴ Az ostromtechnikában az aknaharc megjelenése mellett leglényegesebb elem az egyre növekvő szervezettség és rendszerezettség (ezen belül a tüzérségé is), amely megsokszorozta a csapatok erejét. E folyamat a már említett Vauban marsall tevékenységében érte el csúcspontját.¹⁵

⁶ TAYLOR 1973. 129–133.; DUFFY 1979. 8.; PARKER 1988. 28–29.

⁷ SCHMIDTCHEN 1977. 141–143.; DUFFY 1979. 8., 13.

⁸ 1495 februárjában VIII. Károly csapatai Nápoly fontos határerődítményét, Monte San Giovanni vették ostrom alá. A francia tüzekek 8 óra alatt rohamra alkalmas rést törtek, s a gyalogság el is foglalta a korábban egyszer már 7 évi ostromot is kiállt erősséget. DUFFY 1979. 9–11.

⁹ Erre, és általában a 16–17. századi erődépítészetre, ostromtechnikára és tüzérségre I. DOMOKOS 1986.

¹⁰ DUFFY 1979. 41.

¹¹ Pl. 1543-ban száz olasz dolgozott Luxemburg megerősítésén (DUFFY 1979. 45.); Antwerpen citadelláját Paciotto da Urbino építette 1567-ben (ZASTROW 1839. 54.).

¹² ZASTROW 1839. 137–138.

¹³ L. a 7. sz. jegyzetet.

¹⁴ DUFFY 1979. 14.

¹⁵ ZASTROW 1839. 209–222., 231–244.

Mindezeket a nagyszabású változásokat a katonai szakkönyvek számának növekedése kísérte.

Az ilyen jellegű szakkönyvek nagyobb számát az is magyarázza, hogy az erődépítéset-ostromtechnika-tüzérség hármassága kívánta a katonáktól a legnagyobb szakértelmet, a legtöbb, legszerteágazóbb ismeretet, együttesen és külön-külön is. Ennek egy jelentős részét – a mindenkor szükséges gyakorlat mellett – a szakkönyvekből lehetett a leghatékonyabban és a leggyorsabban megszerezni.¹⁶ Továbbá ezek a területek képviselték a korban a „csúcstechnológiát”, s mint ilyenek, nyilván fokozottabb érdeklődésre tarthattak számot.

Mint említettük, a szakkönyvek tematikai arányai a korabeli Magyarország helyzetével is magyarázhatóak.

Buda eleste után (1541) a törökök meghódították az ország területének egy-harmadát. A török hadseregnek a 16. század második felében a nyílt csatákban megmutatkozó harcászati fölénye miatt, s általában megfelelő keresztény mezei hadak hiányában, az oszmánok ismétlődő támadásait csak egy összefüggő, többretegű és többlépcsős várláncolat tudta feltartóztatni.¹⁷ E nagyszabású építkezések, a döntő súlyú stratégiai, hadszervezeti és pénzügyi kérdések mellett, számos technikai problémát vetettek fel. Minthogy ehhez helyben nem álltak rendelkezésre a megfelelő szaktudással rendelkező mérnökök, kőművesek és kőfaragók, az Udvari Haditanács olasz hadmérnököket hívott segítségül. A 16. század második felében Magyarországon dolgozó várépítők, az egy Daniel Specklét leszámítva, egyelőre úgy tűnik, mind olaszok voltak.¹⁸ Az előző időszak várépítési lendülete azonban a 17. századra lelassult, elakadt, néhány kivételtől eltekintve új erősségek nem épültek.¹⁹

A török elleni védekezéshez a várakat fel kellett szerelni megfelelő fegyverzettel, főként tüzfegyverekkel. Eleinte inkább az ágyúk voltak túlsúlyban, de az idő múlásával mind nagyobb szerepet kaptak a kézi löfegyverek.²⁰ A tüzertevénység, amelybe az ágyúöntés, a löporkészítés, a tüzes szerszámok és a külön-

¹⁶ Gondolunk itt pl. az erődítmények tervezéséhez szükséges geometriai és matematikai ismeretekre. A természettudományi és matematikai ismereteknek a hadviselésben játszott szerepét hazai földön elsőként a holland egyetemekről hazatért Apáczai Csere János fogalmazta meg 1653-ban, a gyulafehérvári akadémián tartott székfoglaló beszédében: „A matematika fontosságából érthetjük meg azt is, hogy manapság Francia- és Angolországban, Dániában, Lengyel-, Olasz-, Magyar- és Erdélyországban nem viselnek háborút német katonák nélkül, mert bizony azok a matematikai tudományokban mindenkit túlszárnyalnak. Ezért van az, hogy Németország napról napra mindenféle új fegyvert szerkeszt.” APÁCZAI CSERE JÁNOS: *A bölcsesség tanulásáról*. In: *Magyar gondolkodók XVII. század*. Vál. és s. a. r. TARNÓC Márton. Bp., 1979. 618.

¹⁷ PERJES 1967. 360–364.

¹⁸ A Magyarországon dolgozó olasz várépítőkre I. PATAKI 1931. 98–132. A bécsi Kriegsarchiv rendkívül gazdag anyaga számos adattal támasztja alá e megállapítást.

¹⁹ Csak Lipótvár megépítését és Győr, Komárom, Gyulafehérvár átépítését említhetjük.

²⁰ KELENK 1988. 484–490.

bőző lövedéktípusok gyártása is beletartozott, nagy szakértelmet igényelt.²¹ E feladatkört többségében németek töltötték be.²²

Végül pedig e várakat meg kellett védeni a törökök ostromaitól, vagy ha elvesztek, vissza kellett azokat foglalni. Ez felkészült, nagy gyakorlati tapasztalattal rendelkező parancsnokokat kívánt, akik nagyrészt szintén idegenek voltak.

A magyarországi helyzet rövid áttekintése alapján azt várhatnánk, hogy az eddig áttekintett könyvlistákban azonosított erődépítészeti szakmunkák többsége a 16. századi olasz mesterektől származik, s csak néhány a 17. századból. Pedig éppen fordított a helyzet.²³ A Magyarországra bekerült, Magyarországon ismertté vált csekély számú olasz mű közül a legkorábbi Jacopo Castriotto és Girolamo Maggi közös műve, amely Velencében, 1564-ben jelent meg.²⁴ Ebben Castriotto írta a tulajdonképpeni erődítéstani részt, míg Maggi klasszikus szerzőktől és a történelemből vett példákkal illusztrálta azt. A két építész az olasz rendszer korábbi, ún. óolasz változatát képviselte.²⁵ A 16. század második felében Magyarországon újonnan emelt vagy átépített erősségek szinte kivétel nélkül e módszer szerint készültek el,²⁶ ám hogy erre Castriottonak, vagy bárki másnak volt-e konkrét hatása, arról egyelőre semmilyen adatunk nincs.

Időben a következő Girolamo Cataneo, akinek két különböző munkája is megtalálható a könyvlistákban. Az első, korábbi, 1571-ben jelent meg Bresciában, a későbbi, mely magában foglalja az előzőt is, ugyanott 1584-ben.²⁷ Ez utóbbinak azonban csak egy része foglalkozik erődítéstannal, főként azonban ostromtechnikával és tábori erődítésekkel. Cataneot már az olasz rendszer későbbi, fejlettebb, ún. újolasz változata képviselőjének tartják, aki több ponton módosította az erődök alapformáját, jelentősen javítva védelmi képességüket.²⁸

²¹ A témakörre általában I. DOLLECZEK 1887.; SCHMIDTCHEN 1977.

²² Iványi 1928. 422–423. Jó például szolgálnak erre a különböző várinventáriumok, ahol olykor megnevezik az adott löveg öntőmesterét.

²³ Az egész további fejtegetés el nem hallgatható gyenge pontja, hogy csak azt tudjuk az adott művekről, mikor vették fel azokat egy könyvlistába, de azt nem, mikor kerültek az országba. Csak a 17. századi munkáknál tapasztalható viszonylag nem túl nagy késedelem alapján feltételezhetjük, hogy a 16. századiak esetében is csak hasonló mértékű időbeli csúszásról van szó.

²⁴ *Della fortificatione della citta ...* Velence, 1564. (L. Zsámboky 355–356.). ZASTROW 1839. 51.; JÄHNS I. 819.

²⁵ ZASTROW 1839. 51.; DE LA CROIX 1963. 41–42.

²⁶ L. erre nézve DOMOKOS, *Kézirat*.

²⁷ *Nuovo ragionamento del fabbricar le fortezze*. Brescia, 1571. (I. Magánkönyvtárak 2. 50.) *Dell'arte militari libri cinque*. Brescia, 1584. (I. Lesestoffe I. 306., *Bibliotheca Zriniana* 229–230., fennmaradt példány, Brescia, 1608. évi kiadás). Ez utóbbi tartalmaz egy másik, szintén korábban megjelent művet: *Libro nuovo di fortificare*. Brescia, 1564. JÄHNS I. 819.

²⁸ Meg kell még említeni Alessandro Capobiancot, aki fontos tüzérségi traktátusa végén szentelt egy fejezetet a várépítészetnek: *Corona e palma militare di artiglieria et fortificationi*. Velence, 1598. (I. *Bibliotheca Zriniana* 246–247.). JÄHNS I. 848.

A sorból kiemelkedik Francesco de Marchi, akit az utókor az újolasz rendszer megalkotói, első képviselői között említ. Műve viszont, bár 1542–65 között született, csak 1599-ben jelent meg először, így hatása irodalmi úton csak késleltetve jelentkezett.²⁹ Más módon, mégpedig utazások és szakmai konferenciák³⁰ révén viszont sokkal hamarabb és gyorsabban terjedtek az ismeretek. A bécsi Kriegsarchivban talált adatok szerint pl. a Magyarországon dolgozó itáliai hadmérnökök gyakorta tértek haza.³¹

A 16. századból származó szakmunkákat két német mű foglalja keretbe. A század elején a híres festőt, Albrecht Dürert találjuk, aki, bár 1527-ben adta ki traktátusát, mégis az olasz rendszer előtti, kerek rondellás stílust képviselte.³² Ennek oka az lehet, hogy ekkor az olasz mesterek még csak tesztelték az új módszereket, de nem írtak róluk, így a külföld keveset tudott azokról.³³ A századot pedig a strassburgi születésű Daniel Speckle zárja.³⁴ Az eddig felsorolt személyek közül ő az egyetlen, akiről biztosan tudjuk, hogy járt Magyarországon, részt vett magyar várak építésében, bár pontos szerepe ebben tisztázatlan. Művében külön is megemlékezik Győrről és Komáromról, bírálva alaprajzi elrendezésüket.³⁵ Speckle jelentősége abban rejlik, hogy korát messze megelőző módon javította ki az olasz rendszer hiányosságait, megalapozva ezzel a 17. századi erőépítéset fejlődését.³⁶

A 16–17. század fordulóján egyszerre három francia, Claude Flamand, Jean Errard de Bar-le-Duc és Jacques Perret neve is felbukkan. Az utóbbi kettő

²⁹ *Della architettura militare*. Brescia, 1599. (I. *Bibliotheca Zriniana* 227., fennmaradt példány). ZASTROW 1839. 52.; DE LA CROIX 1963. 42. Jähns szerint Marchi rajzainak gyűjteménye már a teljes mű megjelenése előtt is közkézen forgott. JÄHNS I. 1889. 804–805.

³⁰ HALE 1965. 473–474.; DUFFY 1979. 34.

³¹ Pl. 1560. decemberében Pietro Feraboscho kap útlevelet Itáliába (ÖStA KA HKR Prot. Reg. 141. köt. fol. 62. no. 639.); vagy 1569. márc. 19-én Francesco Theobaldi fordult ilyen irányú engedélyért az Udvari Haditanácshoz (uo. HKR Prot. Exp. 149. köt. fol. 24.). L. még PATAKI 1931. 118–119.

³² *Etliche vnderricht zu befestigung der Stett, Schloß vnd flecken*. Nürnberg, 1527. (I. *Zsámbooky* 128. Párizs, 1535. évi kiadás, Camerarius latin fordításában). JÄHNS I. 783–791.

³³ DE LA CROIX 1963. 38. szerint „While the literature on the subject was lagging, the new fortification method was tried and retried in practical applications, especially after the sack of Rome, when fortress building activity was greatly accelerated. It was as if the military authors wanted to be sure that the new system actually worked before they flung themselves into the task of publicizing and discussing its virtues and shortcomings.”

³⁴ *Architectura Von Vestungen*. Strassburg, 1589. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 314.; *Bibliotheca Zriniana* 229., fennmaradt példány, Strassburg, 1608. évi kiadás, *Lesestoffe* 2. 173.) JÄHNS I. 822–831.; POLLAK 1991. 94.; ZASTROW 1839. 57–77.

³⁵ STORNO 1941.

³⁶ DUFFY 1979. 55–57.

ugyan munkáját a 16. század végén írta, de azok a Bibliotheca Zriniana csak 17. század eleji kiadásban kerültek be.³⁷

A 17. században, ahogy már említettük, az olaszok mellett megjelennek más nemzetiségű hadmérnökök is. Így van ez az általunk azonosított munkák esetében is. Mindössze három olasszal találkozunk: időrendben Pietro Sardival,³⁸ Francesco Tensinivel³⁹ és Pietro Paolo Florianival.⁴⁰ Meg kell állapítanunk, hogy elődeikhez képest kevés nyomot hagytak az erődépítéset korabeli arculatán, s elképzeléseiken erősen érződik a németalföldi hatás.

A németalföldi erődépítéset, mint említettük, a spanyolok ellen vívott hosszú függetlenségi háború alatt alakult ki. Legfontosabb jellemzőjeként helyi adottságok, a föld és a víz kiterjedt használatát kell megemlíteni. Könyvlistáinkban a következő mestereket találtuk: Adam Freitag, Menno van Coehoorn, Simon Stevin, Gerhard Melder, Andreas Cellarius és Hendrik Ruse. Közülük az első kettőt kell feltétlenül kiemelni.

A fentebb már említett Freitag az ónémetalföldi rendszer utolsó nagyszabású képviselője. Rendkívül népszerű művében az addig elért eredményeket összegezte, s ezzel szélesebb közönség számára is megismerhetővé tette azt, kü-

³⁷ FLAMAND: *Le guide des fortifications et conduite militaire pour bien se defendre*. Mömpelgard, 1597. (I. *Lesestoffe* 2. 174.) A latin nyelvű bejegyzésből (De fortificationibus, et militaris disciplina ...) inkább a német fordításra lehet következtetni: *Gründtlicher Vnderricht von Auffrichtung vnd Erbauung der Vestungen ... sodann Kriegsdisciplin von Belägerungen ...* Bázeli, 1612. JÄHNS I. 835–837. ERRARD BAR-LE DUC, Jean: *Fortificatio, das ist künstliche und wolgegründigte Demonstration und Erweisung*, ... Frankfurt, 1604. (első kiadás Párizs, 1600., I. *Bibliotheca Zriniana* 245., fennmaradt mű, első kiadása franciául Párizs, 1600.). ZASTROW 1839. 110–111.; JÄHNS I. 832–835. PERRET, Jacques: *Architectura et Perspectiva*. ... Oppenheim, 1613. (első kiadás: Párizs, 1594. I. *Bibliotheca Zriniana* 245–246., fennmaradt mű, *Lesestoffe* 2. 173.) Errardban az első önálló francia erődítési munka íróját tisztelhetjük, aki megalapozta a 17. századi francia hadmérnökök tevékenységét, jóllehet műve sok szempontból visszalépést jelentett a kor eredményeihez képest. Művében ostromtechnikai kérdésekkel is foglalkozik. Perret munkája is inkább praktikusságával, semmint újdonságával tűnt ki.

³⁸ *Discorso sopra la necessita et utilita dell'architettura militare ...* Velence, 1618. (I. *Bibliotheca Zriniana* 236–237., fennmaradt példány, Velence, 1642. évi kiadás). JÄHNS II. 1098–99.; DUFFY 1979. 34.; POLLAK 1991. 88–91.

³⁹ *La fortificatione, guardia, difesa et espugnatione delle fortezze*, ... Velence, 1624. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.; *Bibliotheca Zriniana* 228., fennmaradt példány, Velence, 1630. évi kiadás). Tensini Crema, Bergamo, Pescara városait és Verona citadelláját erődítette. Műve nagy népszerűségnek örvendett korában. Mint címéből is látszik, sok kortársához hasonlóan, az erődítések mellett ő is foglalkozik ostromtechnikával. JÄHNS II. 1098.; DE LA CROIX 1963. 44.; POLLAK 1991. 107–109.

⁴⁰ *Diffesa et offesa delle piazze*. Macerata, 1630. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.) Floriani legfontosabb tevékenysége La Valetta megerősítése volt. ZASTROW 1839. 53.; JÄHNS II. 1376.; DE LA CROIX 1963. 44.; POLLAK 1991. 44–45.

lönösen a német nyelvterületen.⁴¹ A Freitag által képviselt módszerek azonban a 17. század végi, a franciákkal vívott sorozatos háborúkban már nem feleltek meg az elvárásoknak. Ekkor lépett színre Coehoorn, aki felismerte a változtatások lehetséges útját, és a németalföldi rendszert a hagyományok megőrzése mellett az általa is kiválónak ítélt francia mintához (Vauban) közelítette. Eközben sokat merített Speckle elgondolásaiból is.⁴² Az így létrejött újnémetalföldi rendszer már képesnek bizonyult a francia támadások feltartóztatására.

Gerhard Melder⁴³ és Hendrik Ruse⁴⁴ nevét a köztük építészeti kérdésekben dúló vita tette ismertté. E viták nyomtatásban történt közzététele is arra mutat, hogy a közvéleményt érdekelték e kérdések.⁴⁵

Bár a 17. századot a francia erődépítészeti iskola előretörése fémjelezte, mégis mindössze két, nem túl jelentős és ugyancsak németalföldi hatás alatt álló képviselőjük került elő a könyvlistákból: Georges Fournier⁴⁶ és Allain Manesson-Mallet.⁴⁷

Annál számosabbak a német várépítők. A már említett Speckle mellett a 17. századnak és a 18. század elejének számos jeles alakja felbukkan: Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf, Georg Andreas Böckler, Wilhelm Dilich, Matthias Dögen, Joseph Furttendach Sen., Johann Sebastian Gruber, Christoph Heide-

⁴¹ *Architectura militaris nova et aucta, Oder Neue vermehrte fortification von Regular Vestungen*, ... Leiden, 1630. (I. Magánkönyvtárak 2. 43., 315.; *Bibliotheca Zriniana* 358., fennmaradt példány, Leiden, 1635. évi kiadás). ZASTROW 1839. 79–84.; JÄHNS II. 1111–14.; NOWAK 1976. 52.; DUFFY 1979. 91.; POLLAK 1991. 48–51.

⁴² *Nieuwe Vestingbouw op en natte of lage horisont*, ... Leeuwarden, 1685. (Erdélyi könyvesházak 3. 112. Hága, 1706. évi kiadás). Coehoorn erődítményei közül példaként Bergen-op-Zoomot, Namurt és Coevordent kell megemlíteni. ZASTROW 1839. 184–204.; JÄHNS II. 1382–91.; DUFFY 1985. 63. skk.; POLLAK 1991. 18–19.

⁴³ MELDER, G.: *Korte en klare instructie van regulare en irregulare fortificatie*, ... Utrecht, 1658. (I. *Bibliotheca Zriniana* 231. függelékében Ruse művével). ZASTROW 1839. 86.; JÄHNS II. 1339–41.

⁴⁴ RUSE, Hendrik, Baron von Rysensteen: *Praxis fortificatoria oder Kunstgründige Anweisung*, ... Osnabrück, 1664. (*Lesestoffe* 1. 305. német fordítás, első kiadása hollandul, Amsterdam, 1654.). ZASTROW 1839. 86.; JÄHNS II. 1338–41.; RÖMELINGH 1973.; POLLAK 1991. 87.

⁴⁵ Az ónémetalföldi rendszert képviselő Stevin munkája (*Steekten-Bouwing*) először Leidenben jelent meg 1594-ben, a könyvlistában szereplő német fordítás (*Festung Bawung das ist kurze und eygentliche Beschreibung wie man Festungen bawen*) Frankfurtban, 1608-ban és 1623-ban (I. *Magánkönyvtárak* 1. 166.). JÄHNS I. 839–842.; SARTON 1934.; DUFFY 1979. 61., 81., 91.; POLLAK 1991. 100. Cellarius művét (*Architectura militaris oder gründtliche Underweisung* ...) először Amszterdamban, 1645-ben adták ki (I. *Bibliotheca Zriniana* 228., fennmaradt példány, uo., 1656. évi kiadás, *Lesestoffe* 2. 173.). JÄHNS II. 1125.; DUFFY 1979. 91.; POLLAK 1991. 16.

⁴⁶ *Traité des Fortifications ou architecture militaire* ... Párizs, 1661. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 158.). JÄHNS II. 1338–39.; DUFFY 1979. 136.; POLLAK 1991. 46.

⁴⁷ *Kriegsarbeit oder neuer Festungsbau*. Amsterdam, 1672. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 172.) Bár az eredeti bejegyzésben levő cím megegyezik az első könyvének francia kiadásával (*Architectura militaris – Architecture militaire*), az előbbihez fűzött „germanice” kétségtelenné teszi, hogy főművének (*Les Travaux de Mars ou l'art de la guerre*. Párizs, 1671–72.) német fordításáról van szó. JÄHNS II. 1344.; DUFFY 1979. 129.; POLLAK 1991. 69.

mann, Christoph Nottmangel, Johann Georg Pascha, Johann Bernhard Scheiter, Wendelin Schildknecht, Leonhard Christoph Sturm.⁴⁸ Nagy számuk részben nyilván a Habsburg uralommal és a Magyarországot folyamatosan érő német politikai, gazdasági, kulturális és katonai befolyással magyarázható. A felsorolt személyek jelentősége természetesen igen eltérő.

A 17. századiak közül kiemelkedő Dilich⁴⁹ és Dögen⁵⁰ munkássága. Mindketten támaszkodtak a korábbi itáliai hagyományokra és a kortárs németalföldi tapasztalatokra. Műveik nem maradtak hatástalanok a német várépítészetre. Scheiter részt vett a híres candiai ostromban, s ott szerzett gazdag erősítési és ostromtechnikai tapasztalatait tette közzé művében, noha ő sem tudott elszakadni az elődök módszereitől.⁵¹

⁴⁸ Böckler egy jól használható kézikönyvet írt: *Manuale architecturae militaris, Oder Handbüchlein über die Fortification*. Frankfurt a. M., 1659. (I. Magánkönyvtárak 2. 172. [kétszer], 322.; Erdélyi könyvesházak 3. 113., 249.). JÄHNS II. 1123–24., 1344. A könyvlistákban talált nyolc említés a mű népszerűségét jelzi.

Furtenbach csak bemutatta a hadiépítészet helyzetét, önálló gondolatok nélkül: *Architectura universalis das ist Von Kriegs-, Statt- und Wasser Gebäuen*. Ulm, 1635. (I. Magánkönyvtárak 2. 314.; *Lesestoffe* 1. 349.). JÄHNS II. 1001., 1115. Másik, átfogóbb jellegű munkájában a csillagerősítményekről értekezik: *Mannhaffter Kunstspiegel*. Augsburg, 1663. (I. Magánkönyvtárak 2. 315.). JÄHNS II. 1002., 1342–43.

Gruber csak egy rövid áttekintést adott az erősítésekről és a tüzérségről: *Neue und Gründliche Mathematische Friedens- und Kriegs-Schule*. Nürnberg, 1697., 1702., 1705. (I. Erdélyi könyvesházak 3. 113.). JÄHNS II. 1230.

Heidemann Speckle nyomdokain haladva alkotta meg rendszerét: *Architectura militaris oder Anlaitung starke Vöstungen zu bawen ...* München, 1664. (I. Magánkönyvtárak 2. 118., 156.). JÄHNS II. 1343.

NOTTMAGEL: *Manuale fortificatorum, oder kurtzes Handbüchlein von der Vestungs-Bawkunst*. Wittenberg, 1656. (I. Magánkönyvtárak 2. 173., *Bibliotheca Zriniana* 230–231.). JÄHNS II. 1341.

Pascha nagy valószínűséggel Gebhard Himsley, vagy Himsel tallini mérnök csaknem azonos című munkáját (Reval, 1647.) adta ki saját neve alatt: *Florilegium Fortificatorium Tripartitum, Oder Kurtze ... Anweisung zu der ... Krieges-Bau-Kunst*. Halle und Leipzig, 1662. (*Bibliotheca Zriniana* 230.). JÄHNS II. 1131., 1342.

Schildknecht gyakorlati jellegű művében Freitag elveire támaszkodott: *Harmonia In Fortilitiis construendis, defendendis et oppugnandis. Das ist Eine einstimmige gründliche und ausführliche Beschreibung Vestungen zu bawen*. Stettin, 1652. (I. Magánkönyvtárak 2. 173.). JÄHNS II. 1143–47., 1336–38.

⁴⁹ *Peribologia oder Bericht Wilhelmi Dilichy Hist: von Vestungs gebewen*. Frankfurt, 1640. (I. Magánkönyvtárak 1. 165.) ZASTROW 1839. 88.; JÄHNS II. 1118.; POLLAK 1991. 25.

⁵⁰ *Architectura militaris modernae Theoria et Praxis*. Amszterdam, 1647., 1656., majd Leiden, 1670. latinul, *Architecture militaire moderne* címmel franciául, Amszterdam, 1648., 1658. (I. Magánkönyvtárak 2. 118.; Erdélyi könyvesházak 3. 75., a két lista 1687-ben, ill. 1673 körül keletkezett, így bármelyik kiadás lehetett. A *Bibliotheca Zriniana* 229. példánya fennmaradt, Amszterdam, 1647. évi kiadás.; *Lesestoffe* 2. 173.). JÄHNS II. 1128–31.; POLLAK 1991. 28.

⁵¹ *Novissima praxis militaris Oder Neu-Vermehrte und Verstärckte Vestungs-Baw- und Krieges Schuel*. Braunschweig, 1672. (I. Magánkönyvtárak 2. 118.). JÄHNS II. 1348–50.

A már a 18. században működő Borgsdorff⁵² és Sturm⁵³ neve, miként Melderé és Ruseé, szintén a köztük dúló vita miatt érdemel említést, amelyből az itt találtakon kívül még további könyvek is születtek. A 18. századi szerzők hiánya egyébként, nemcsak az építészet területén, hanem másutt is, azzal magyarázható, hogy egyrészt a hadtudományi képzés átkerült a szakiskolák feladatkörébe, másrészt a Rákóczi-szabadságharc lezárultával, a viszonylagos béke hosszú ideje alatt csökkent az érdeklődés e téma iránt, harmadrészt kevesebb az ezidőből származó könyvlista.⁵⁴

Kifejezetten és kizárólag ostromtechnikával csak két munka foglalkozik. Pietro Paolo Floriani traktátusa az olasz szakirodalomra is ható németalföldi hatást tükrözi.⁵⁵ A francia Goulon Candia ostromakor kezdte tanulni a mesterséget, mire tehát műve a 18. század elején megjelent, már óriási tapasztalat állt mögötte. Vaubanétól némileg eltérő nézeteket vallott a várharcászatról, de a legnagyobb, valóban maradandó hatást az aknaharc módszerére gyakorolta.⁵⁶

Amit az itáliai mesterek jelentettek a várépítészet területén, ugyanolyan hatást gyakoroltak a tüzérségre a németek, illetve később a franciák. Az olaszok e területen inkább csak követték az európai fejlődést. Ugyanakkor érdekes, hogy az azonosított kötetek szerzői közt viszonylag kevés a német, viszont két spanyol, egy lengyel, egy olasz és két francia is szerepel, persze nem ok nélkül.

Két egészen korai, 16. század elei művel indul a sor: az első egy 1445-ből származó kézirat csaknem változatlan kiadása,⁵⁷ a másik Jacob Preuss traktátusa.⁵⁸ Bár összeírásuk pillanatában nyilván már mindkettő, de különösen az előbbi, elavultnak tekinthető, ám meglétük a tüzérség felé már korán megnyilvánuló hazai érdeklődést jelzi.

Jelentős munkát hagyott hátra a Németalföldet és Magyarországot is megjárt lipcsei Franz Joachim Brechtel. Ebben a tüzérszakma teljes ismeretanyagát igyek-

⁵² *Neu Triumphirende Fortification Auff allerley Situationen defensive und offensive zu gebrauchen.* Bécs, 1703. Ez egy korábbi művének átdolgozott kiadása, amelyben a Bécs 1683. évi török ostromában elesett Georg Rimpler elméletére támaszkodva fejtette ki nézeteit (*Erdélyi könyvesházak* 3. 112.) ZASTROW 1839. 100.; JÄHNS II. 1380–81. Rimpler erősítéseivel kapcsolatban írta vitairatát Sturmnak: *Defensions-Echo ... Oder: Erläuterung Über einige an Herrn Georg Rimplern befestigte Festung angemerkte Schwachheiten: Contra ... Leonhard Christopf Sturm.* Wien, 1704.

⁵³ JÄHNS II. 1703–1707.

⁵⁴ Nagy valószínűséggel ez az oka, hogy a 18. század közepétől fokozatosan kiadott Vauban-műveknek nálunk – egyelőre – nincs nyoma, noha Vauban jelentősége az erődépítéssel és az ostromtechnika területén óriási.

⁵⁵ *Diffesa et offesa delle piazze.* Macerata, 1630. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.) JÄHNS II. 1376.

⁵⁶ *Mémoires pour l'attaque et la deffense d'une place.* Hága, 1706. (I. *Erdélyi könyvesházak* 3. 112. első kiadása Wesel, 1706. Jähns nem tud a fenti kiadásról.) JÄHNS II. 1741–43.

⁵⁷ (STAINER ZU AUGSBURG:) *Büchsenmeisterey von Geschoß, Büchsen, Pulver, Salpeter, ...* Strassburg, 1529. (I. *Dernschwam* 157. Frankfurt, 1531. évi kiadás.) JÄHNS I. 452–453., 590–591.

⁵⁸ PREUSS, Jakob: *Vom Geschlecht, Namen und Zahl alter Büchsen...* Strassburg, 1530.

szik áttekinteni.⁵⁹ Az olasz tüzérség korabeli helyzetét tekintette át a már említett Capobianco, művében a német alapokra támaszkodva.⁶⁰ A század végén a mind jobban fejlődő francia tüzérszaktmát képviseli a főként pirotechnikával foglalkozó Joseph Boillot.⁶¹ A 17. század elején írta meg művét a spanyol Diego Ufano, amely, noha érdemi új felfedezéseket nem tartalmazott, közérthetősége és gyakorlatiassága folytán méltán lett népszerű korában. Ezzel magyarázhatóak a gyorsan megtörtént fordítások is.⁶² Nem sokkal Ufano után jelentkezett az idősebb Joseph Furttenbach tüzérségi szakkönyvével, amely szintén gyakorlatiasságával hívta fel magára a figyelmet. Hasznosságát mutatja, hogy négyszer fordul elő könyvlistáinkban. Munkája két kiadásban is napvilágot látott, de eltérő címmel, ami azonosításukat nagyon megnehezíti.⁶³ Nem maradt el népszerűségben az előbb említettek mögött a lengyel Kazimierz Siemienowicz munkája sem, amely a tüzérszakra egyik fő művének és kézikönyvének számított még a 18. században is.⁶⁴ A 17. század végétől előtérbe nyomuló francia tüzérséget képviseli Surirey de Saint-Remy műve, amely mindenre kiterjedő aprólékosságával vívott ki magának nagy elismerést.⁶⁵ Itt ismét utalni kívánunk arra, hogy számos erődépítészeti szakmunka tartalmaz a tüzérséggel foglalkozó fejezete(ke)t.⁶⁶

⁵⁹ *Büchsenmeisterei, das ist kurtze doch eigentliche erklärungen deren ding, so einem Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöthen.* Nürnberg, 1591. (I. Magánkönyvtárak 2. 318.). JAHNS I. 650–652.

⁶⁰ L. a 28. jegyzetet.

⁶¹ *Artifices de feu, et divers instruments de guerre. Das ist künstlich Feuerwerck und Kriegs Instrumente, allerhandt vöste Orth zu defendirn und expugnirn.* Chaumont, 1598. (I. Bibliotheca Zriniana 246., fennmaradt példány, Strassburg, 1603. évi kiadás). JAHNS I. 654–656., 832–835.

⁶² *Archeley, das ist gründlicher und eygentlicher Bericht von Geschüß und aller Zugehör, ...* Frankfurt, 1614. (I. Bibliotheca Zriniana 245., fennmaradt példány, első kiadása spanyolul: *Tratado de la Artilleria.* Brüsszel, 1612.). JAHNS II. 979–985.; LEÓN 1996. 83.

Itt kell még megemlíteni a szintén spanyol Luis COLLADO művét: *Prattica manuale dell'artigleria, ...* Velence, 1592. olaszul, később spanyolul: Milánó, 1592. (I. Bibliotheca Zriniana 247., fennmaradt példány, Milánó, 1606. évi kiadás). JAHNS I. 658.; LEON 1996. 71. skk.

⁶³ *Halinitro-Pyrobolia. Beschreibung Einer neuen Büchsenmeysterey: ...* Ulm, 1627. A második kiadás: *Büchsenmeisterey-Schul.* Augsburg, 1643. (I. Bibliotheca Zriniana 244–245., 574.; *Lesestoffe* I., 189.; *Magánkönyvtárak* 2. 118.). JAHNS II. 997–1001.

⁶⁴ *Artis magnae Artilleriae pars I. ...* Amszterdam, 1650. (I. Bibliotheca Zriniana 247.; *Magánkönyvtárak* 2. 43., 173.). A „pars I.” megjelölés lényeges, mert Siemienowicz csak műve első, pirotechnikai részét tudta megírni, a második, fegyverekkel foglalkozó részt halála után Daniel Elrich készítette el. JAHNS II. 1196–98.; NOWAK 1976. 16.

⁶⁵ *Mémoires d'Artillerie tant par mer que par terre.* Párizs, 1697. (I. Erdélyi könyvesházak 3. 112.). JAHNS II. 1231–32.

⁶⁶ Ilyenek Böckler, Gruber, Mallet, Marchi. A felsoroltakon kívül I. még: RUSCELLI, Girolamo: *Arte e precetti del guerreggiare al uso moderno, ...* Velence, 1641. (I. Bibliotheca Zriniana 578.). JAHNS II. 656.

Csak és kifejezetten pirotechnikával foglalkozik BOILLOT, Joseph fent idézett műve: *Artifices de feu, et divers instruments de guerre. ...* (I. Bibliotheca Zriniana 246., fennmaradt mű, első kiadás franciául Chaumont, 1598.).

Az általunk azonosított szakmunkák közül 25 foglalkozik elméleti, illetve általános jellegű katonai kérdésekkel.

François De la Noue diskurzusai a 16. század végén jelentek meg, s a francia hadügyre nagy befolyást gyakoroltak, jöllehet a 28-ból csak néhány rész tartalmaz valóban katonai témájú gondolatokat. Ezekben a polgárháborúval, a nemesség katonai nevelésével, taktikával foglalkozik.⁶⁷ Mario Savorgnano viszont a hadügy egészét ölelte fel és rendszerezte máig ható módon. Ezzel már kortársai közt is nagy tekintélyt vívott ki.⁶⁸ Hasonlóan átfogó jellegű Enea Cervellino és Giovanni Battista Colombina műve.⁶⁹ A háború és a politika viszonyát elemezte Girolamo Frachetta.⁷⁰ Magyar szempontból a legfontosabbak Lazarus von Schwendi hadi diskurzusai. Ebben a háború jogos, avagy jogtalan voltának filozófiai kérdéseitől kezdve számos hadügyi, hadvezetési és taktikai-stratégiai problémával foglalkozott, több évtizedes tapasztalatai alapján.⁷¹ Az említett Wilhelm Dilich gyakorlati útmutatója már a 17. század elején látott napvilágot. Ebben hadseregszervezési és -ellátási, kiképzési és taktikai kérdéseket tárgyal. Dilich műve is nagy hatással volt, de a német hadügyre.⁷² Közvetlen utána adta ki értekezését a magyarországi harctereket is megjárt Giorgio Basta. Ebben gyakorlati tapasztalatai alapján ír a „maestro di campo generale”, azaz a „General Feldoberst” feladatairól, az általa irányított sereg minden tevékenységéről.⁷³ A 17. század végének teljes német hadügyét tekintette át Johann Sebastian Gruber. Ebben a különböző beosztású és rangú katonák helyzetét, feladatait, az ellátás és a szolgálat, valamint a kiképzés kérdéseit tárgyalta.⁷⁴ A

⁶⁷ *Discours politiques et militaires*. Bázeli, 1587. (I. Iványi 1983. 434.; és feltehetően Magán-könyvtárak 2. 90., bár itt a szerző nincs megnevezve, és a bejegyzés is latin nyelvű). JAHNS I. 562–565., 728–729., 744–746.; DUFFY 1979. 91., 106–107.

⁶⁸ *Arte militare terrestre e maritima*, ... Velence, 1599. (I. Bibliotheca Zriniana 233., fennmaradt példány, Velence, 1614. évi kiadás). JAHNS I. 580–583.; HAUSNER 1994. 22.

⁶⁹ CERVELLINO: *Militar disciplina*. COLOMBINA: *Origine, eccellenza, e necessita dell'arte militare*. (I. Bibliotheca Zriniana 234–236., mindkét mű egy kolligátumban maradt fenn, Velence, 1641. évi kiadás). HAUSNER 1994. 23.

⁷⁰ *Il seminario de' governi di stato et di guerra*, ... Velence, 1597. (I. Bibliotheca Zriniana 233. fennmaradt példány, Velence, 1617. évi kiadás). JAHNS I. 579.

⁷¹ *Kriegs Discurs von Bestellung des ganzen Kriegswesens und von den Kriegsamptern*. Frankfurt, 1593. (I. Lesestoffe 1. 307.). JAHNS I. 535–542.; KLENK 1994.

⁷² *Kriegsbuch, darin die Alte und Neue Militia eigentlich beschreiben* ... Kassel, 1608. (I. Magán-könyvtárak 1. 166., bár a szerző neve nem szerepel a bejegyzésben, a cím alapján az azonosítás egyértelmű.). JAHNS II. 907–909.

⁷³ *Il maestro di campo generale*, ... Velence, 1606. (I. Bibliotheca Zriniana 234–236., 236., kétszer, mindkettő kolligátumban fennmaradt példány, Velence, 1641. évi, illetve Milánó, 1625. évi kiadás). JAHNS II. 927–930.; HAUSNER 1994. 22. Igaz, C. Lechuga spanyol művét plagizálta. LEÓN 1996. 81.

⁷⁴ *Die heutige Kriegs-Disciplin in drey besonderen Theilen* ... Augsburg, 1697. (I. Magán-könyvtárak 2. 317., Erdélyi könyvesházak 3. 113., 309.). JAHNS II. 1260–70.

felsoroltak mellett számos további, ám kisebb jelentőségű mű is felbukkan listáinkban.⁷⁵

Kevesebb munka található listáinkban a kiképzéséről, fegyverzetéről, harcászatról: 36 tétel. Ennek oka igen egyszerű. Magyarországon a török jelenléte miatt a nyugati hadseregektől és az ott kifejlődött haremódortól teljesen eltérő szokások alakultak ki. Míg Nyugat-Európában mind nagyobb szerepet kapott a rendszeres kiképzés és a drill, addig nálunk a folytonos készenlét, az állandósult hadiállapot miatt a katonák sokszor a gyakorlatban, harc közben sajátították el a tudnivalókat.⁷⁶ A parancsnokokat sem a tiszti iskolákban képezték, hanem néhány, a hadviselésben fő szerepet játszó főúr udvarában. A parancsnoki posztra a katonák sokszor maguk közül választottak olyanokat, akik naponta bizonyították rátermettségüket, bátorságukat, katonai erényeiket.⁷⁷

A gyalogságról mindösszesen 5, a harmincéves háborút megelőzően megjelent traktátus szól. Az első Gianbattista della Valleé, amelyben, más katonai témák mellett, főként és érdemben a gyalogsági taktikával foglalkozik.⁷⁸ A spanyol Francisco de Valdés dialógusok formájában tárgyalja a spanyol gyalogsági taktika elemeit. Elmélete még a 17. században is befolyásolta a Habsburg gyalogság harcászataát, alakzatait.⁷⁹ Johann Jacobi von Wallhausen híres műve, amely az általa elképzelt hatkötetes, a korabeli hadtudományt felölelő sorozat első részeként jelent meg, mindenre kiterjedő részletességgel tekinti át a gyalog-

⁷⁵ WALLHAUSEN, Jacobi von: *Manuale Militare, Oder Kriegß Manual* (Frankfurt, 1616.) címmel saját neve alatt adta ki du Praissac *Le discours militaires* (Párizs, 1614) c. művét. (I. *Lesestoffe* 1. 307.; és talán *Magánkönyvtárak* 2. 121. és 275. is). JÄHNS II. 934–935.

Georg Andreas Böckler, erődépítészeti traktátusához hasonló jelleggel, gyakorlati kézikönyvet írt, a hadügy valamennyi területét felölelve: *Schola militaris moderna. Neue Krieger-Schule, ...* Frankfurt, 1665. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 149.; *Lesestoffe* 1. 310.; *Lesestoffe* 2. 174.). JÄHNS II. 1152–54.

Ókori reminiscenciákból, elsősorban Caesar kommentárjaiból, kiindulva a hadseregirányítás és a taktika kérdéseit taglalja a francia hugenotta vezér, ROHAN, Henry de: *Le parfait capitaine un abrege des guerres des Commentaires de Cesar*. Párizs, 1631. (I. *Bibliotheca Zriniana* 238–239., fennmaradt példány, Bisaccioni fordítása olaszra, Velence, 1642. évi kolligátum kiadás; *Magánkönyvtárak* 2. 159., és talán 47. is). JÄHNS II. 950.; HAUSNER 1984. 21.

A táborozás problémáit tárgyalja SOLEMNE, David de: *La Charge de Maréchal des Logis*. Hága, 1632. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.). JÄHNS I. 951.

STAROVOLSCUS, Simon: *Institutionum rei militaris libri VIII*. Krakkó, 1640. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 155.). JÄHNS II. 961–962.

⁷⁶ PERJÉS 1976. 12–17., 22., 31–33.

⁷⁷ KELENIK 1996.

⁷⁸ Vallo: *libro pertinente a capitani ...* Nápoly, 1521. (I. *Bibliotheca Zriniana* 240., fennmaradt példány, Velence 1558. évi kiadás). Foglalkozik még erődépítészeti és ostromtechnikai kérdésekkel is. JÄHNS I. 472–474., 702–705.

⁷⁹ *Specchio et disciplina militare*. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., fennmaradt példány, Velence, 1641. évi kiadás, kolligátum). JÄHNS I. 729.; LEÓN 1996. 68. skk. Első kiadása spanyolul Brüsszel, 1586. Geoffrey Parker szerint talán Valdes alkalmazta legjobban a németalföldi újításokat. PARKER 1995. 41.

ság kiképzését, fegyverzetét, harcászátát, stb.⁸⁰ A gyalogsági fegyverek kezelését mutatja be Jakob de Gheyn alapvető munkája, 117 gyönyörű metszeten.⁸¹ Megemlíthető még Pellicciarinak a Zrínyi-könyvtárban fennmaradt munkája is.⁸²

Tulajdonképpen ide tartozik még az egykori gyalogskapitány, az olasz Lelio Brancaccio⁸³ és a francia De la Mont műve is, amelyek a gyalogos tisztek kiképzésével és feladataival foglalkoznak.⁸⁴

A lovasságról mindössze 7 művet találunk, közöttük azonban igen jelentőseket. A 17. század talán legjobb szakmunkájának tartják Lodovico Melzoét, amelyet több nyelven, többször is kiadtak. Melzo lovasparancsnokként részt vett a spanyol–németalföldi háborúban, így nagyrészt gyakorlati tapasztalatait írta meg.⁸⁵ Hasonló erényeket vonultat fel az előbb említett Basta sokszor kiadott traktátusa, amely a katonák kiválasztását, a menetet, a táborozást és a csatát tárgyalja négy fejezetben.⁸⁶ Az olaszok mellett a már említett Jacobi von Wallhausent is ott találjuk a lovasságról író szerzők közt. E munkája a tervezett sorozat második darabjaként jelent meg, és az egyes lovas fegyvernemek szerint tárgyalja a témát.⁸⁷ Végül megemlíthető, hogy De la Noue is értekezik könyvében a lovassági és a gyalogsági taktikáról, hadrendről.⁸⁸

A harmadik nagy csoportba a jogi művek és szabályzatok tartoznak. Ezek együttes száma 48, de ennek csaknem a felét Hugo Grotiusnak a háború és a béke jogáról írott korszakalkotó munkája, a *De jure belli et pacis* és a nyomában kibontakozó kommentár- és apologetika-irodalom alkotja.⁸⁹

⁸⁰ *Kriegskunst zu Fuß*, ... Oppenheim, 1615. (I. *Lesestoffe* 1. 305.; *Bibliotheca Zriniana* 231–232., fennmaradt példány). JÄHNS II. 1035–42. Nem véletlen, hogy az ottani katonai reform előmozdítása érdekében 1649-ben, Moszkvában, orosz fordításban is kiadták. HELLIE 1990. 90–91.

⁸¹ *Wapenhandelinge van Roers Musquetten ende Spießen*: ... Hága, 1607. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 62.). JÄHNS II. 1005–7.

⁸² *Avertimenti in fattoni di guerra* ... Velence, 1619. (I. *Bibliotheca Zriniana* 237., fennmaradt példány). JÄHNS II. 1035.

⁸³ *Carichi militari o Fucina di Marte*. Velence, 1641. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236. fennmaradt mű, kolligátum). JÄHNS I. 579.; HAUSNER 1994. 23.

⁸⁴ *Les Fonctions de tous les officiers de l'infanterie depuis celle du Sergent jusques a celle du Colonel*; ... Párizs, 1671. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 120.). JÄHNS II. 1160–61. A mű végén egy rövid fejezet az erődépítésről és az ostromtechnikáról szól.

⁸⁵ *Regole militari sopra il governo et servitio particolare della cavalleria* ... Antwerpen, 1611. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., fennmaradt példány, Velence, 1641. évi kiadás, kiadói kolligátumban). JÄHNS II. 1049–52.

⁸⁶ *Il governo della cavalleria leggiera*. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., 236., kétszer, mindkettő kolligátumban fennmaradt példány, Velence, 1641. évi, illetve Milánó, 1625. évi kiadás). JÄHNS II. 1052–55.; HAUSNER 1994. 23.

⁸⁷ *Kriegs-Kunst zu Pferd*, ... Frankfurt, 1616. (I. *Bibliotheca Zriniana* 232.). JÄHNS II. 1056–57.

⁸⁸ L. a 67. jegyzetét.

⁸⁹ Mivel ezek inkább a magyarországi jogi könyvkultúra részei, részletes ismertetésüktől eltekintünk, annál is inkább, mert vizsgálatuk önálló kutatási program feladata.

A hadtudományi nyomtatványok magyarországi tulajdonosai

A kiadott 16–18. századi magyarországi könyv- és könyvtárjegyzékek mintegy 10–12%-a tartalmaz a hadtudomány körébe sorolható kéziratot vagy nyomtatványt. A ma ismert 309 kötetet 72 tulajdonos birtokolta; egy tulajdonos átlagban 4 kötetet. Mivel a tulajdonosok többsége ismert – mindössze tíz ismeretlen van köztük – ez lehetővé teszi, hogy ha mégoly vázlatosan is, képet alkossunk a katonai elméleti művek magyarországi recepciójának folyamatáról.⁹⁰

Az első hadtudományi nyomtatványok a 16. század második felében bukkannak fel Magyarországon, a nagy humanista könyvtárak polcain. Az e századból ismert jegyzékekben 38 kötetben 18 katonai témájú mű található, nagyobb részt ókori auktorok tudós kommentárokkal ellátott kiadásai. Ezek elsősorban klaszszikus voltak és tananyag jellegük miatt kerültek be a hazai későhumanizmus jeles képviselői: Dernschwam János, Zsámboky János, Mossóczy Zakariás, Batthyány Boldizsár, valamint Brutus János Mihály bibliotékájába.⁹¹ Közülük csak Dernschwamnál mutatható ki határozott érdeklődés a hadviselés kérdései iránt, aki Aelianosz, Frontinus, Polybiosz, Vegetius mellett korabeli szabályzatokat és kortárs hadtudományi műveket is beszerzett. A Dernschwam-könyvtár 15 kötete számánál és összetételénél fogva még évtizedekkel a tulajdonos halálát követően is a legjelentősebb az ilyen jellegű hazai gyűjtemények között.

A 16. századi szerény kezdetek után, az 1630-as évektől kezdődően mind több könyvjegyzékben fordulnak elő hadtudományi nyomtatványok. A hadviseléssel kapcsolatos könyvek iránti fokozódó érdeklődést mutatja a tulajdonosok számának az előző századból ismert 6-tal szemben 37-re növekedése.

A 17. századi Magyarországon a hadtudományi kötetek minden második tulajdonosa a városi értelmiség, az iparos és a kereskedő polgárság köréből került ki. Ennek az a magyarázata, hogy a javarészt németajkú, protestáns (evangélikus) városi polgárságnak kulturális és kereskedelmi kapcsolatai révén módjában állt megismerkedni a műveltség új, praktikus elemével, s ez egybevágott saját kulturális törekvéseivel.⁹² A hadtudományi nyomtatványokat birtokló városi polgárok többsége 1–3 kötettel rendelkezett. A legnépszerűbb szerző körükben Hugo Grotius volt, *De jure belli et pacis* című munkája hét

⁹⁰ Ennek szükségességére már egy évtizeddel ezelőtt felhívta a figyelmet a hazai értelmiségtörténeti kutatás. L. ZOMBORI István: *Külföldi művek magyarországi fogadtatása*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Uő. Szeged, 1988. 160.

⁹¹ Dernschwam 45., 47., 126., 157., 173.; Zsámboky 130., 177., 183., 263., 312–313., 328., 330., 357.; Iványi 1983. 476., 478., 481. (Mossóczy), 423., 424., 434. (Batthyány), 124. (Brutus). A történetíró Forgách Ferenc testvére, Forgách Imre 1588-ban a trencsényi evangélikus egyház és iskola számára egyebek közt FRONTINUS *Stratagemata* című művének egy kéziratot példányát adományozta. *Magánkönyvtárak* 2. 6.

⁹² A protestáns magyar értelmiség a nagy protestáns egytemeken már a század elején megismerkedett a hadtudományi irodalommal: nevezetesen az erődítéstanal és Grotiusnak a háború és béke jogáról vallott nézeteivel. L. erről HAUSNER 1996. 23–24.

könyvjegyzékben is felbukkan.⁹³ A városi értelmiségiek (ügyvédek, városi jegyzők, aljegyzők, városi írnokok), a tanácsstagok és a városi polgárok a jogi munkák mellett az 1630-as évektől kezdve alkalmanként már a hadtudomány egészét felölelő kézikönyveket és modern erődítéstani, tüzérségi szakirodalmat is vásároltak. Gothard Gall soproni tanácsstag könyvjegyzékében például Joseph Furtenbach *Halinitro-Pyrobolia* (Ulm, 1627) című tüzérségi szakkönyve fordul elő, David Günther lőcsei tanácsos könyvei között egy *Muschqueten Exerciten Büchlein* című mű és Johann Jacobi von Wallhausen kézikönyve, a *Manuale Militare, oder Kriegs Manual*, Benedict Millner soproni polgár bibliotékájában egy pontosan meg nem nevezett német és egy olasz erődítéstani kötet, végül Michael Khern soproni tanácsstag könyvjegyzékében Franz Joachim Brechtel *Büchsenmeistereien* (Nürnberg, 1591) című tüzérségi könyve szerepel.⁹⁴ A városi kézműves, iparos réteg néhány tagja szintén megtalálható a hadtudományi nyomtatványok tulajdonosai között. Johann Hueber ruszti fürdősmester mestersege gyakorlása során egyebek mellett a *Neue Feldscherkunst* című orvosi műre támaszkodott. Egy *Büchlein de medicina militari* című katonai orvosi munkát forgatott Johann Michael Wilhelmb pesti fürdős sebész is, míg, Martinus Christoph soproni kőműves Joseph Furtenbach építészeti szakkönyvét (*Architectura universalis*) használta munkájához.⁹⁵ Ennél lényegesen több volt a század második felének politikai mozgalmaiban fontos szerepet játszó Vitnyédi István soproni ügyvéd, vagy a később Caraffa által kivégeztetett Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő birtokában. Az előbbi 12, az utóbbi 10, míg Johann Nikolaus Hain lőcsei polgár, Hain Gáspár történetíró fia, a 18. század elején 9 katonai munkát gyűjtött könyvtárába.⁹⁶

A hadászati könyvek iránti érdeklődés megélénkülésének a 17. század közepén több jele mutatkozik.⁹⁷ Amíg 1600 és 1650 között mindössze 11 könyvjegyzékben akad valamilyen katonai mű, addig 1650 és 1700 között, évtizedenként egyenletes elosztásban, 26-ban. Nemcsak a tulajdonosok száma bővült,

⁹³ Georg Poch soproni tanácsstag: *Lesestoffe* 1. 273., 275.; Gutt eperjesi polgár: *Magánkönyvtárak* 2. 88.; Fauth Márk soproni aljegyző: *Lesestoffe* 1. 291.; Georg Preissegger soproni polgár: *Lesestoffe* 1. 318.; Vitnyédi István soproni ügyvéd: *Lesestoffe* 1. 313.; Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő: *Magánkönyvtárak* 2. 120.; Johann Nikolaus Hain lőcsei polgár: *Magánkönyvtárak* 2. 316.

⁹⁴ *Lesestoffe* 1. 189. (Gall); *Magánkönyvtárak* 2. 275., 276. (Günther); *Lesestoffe* 1. 88 (Millner); *Lesestoffe* 1. 77. (Khern)

⁹⁵ *Lesestoffe* 2. 139. (Hueber); *Magánkönyvtárak* 2. 166. (Wilhelmb); *Lesestoffe* 2. 349. (Martinus)

⁹⁶ *Lesestoffe* 1. 304., 305., 307., 310., 313., 314., 315. (Vitnyédi); *Magánkönyvtárak* 2. 118., 120., 121., 124. (Zimmermann); *Magánkönyvtárak* 2. 314., 315., 316., 317., 318., 322. (Hain)

⁹⁷ Zrínyi Miklós ugyan a *Vitéz Hadnagy* 1650-es évek elején írt aforizmaiban többször panaszkodik a magyar nemesség hadtudományi művek iránti közönyösségére („Más nemzetek könyveket írnak seregek rendelkezéséről, mi pedig azokat nevetjük” 36. aforizma), megállapításai inkább az előző évtizedekre vonatkoznak, semmint az 1650–60-as években kétségtelenül meglévő érdeklődésre.

hanem a tulajdonosok és ezzel együtt feltehetően az olvasók köre is. A városi polgárság mellé ezekben az évtizedekben zárkóztak fel a főrendek, a köznemes-ség, valamint az alsópapság képviselői (szerzetesek, tábori lelkészek és prédikátorok).

A könyvtárjegyzékek tanúsága szerint a 17. század közepétől a hadtudományi nyomtatványok legjelentősebb olvasói rétege a hivatásszerűen fegyverforgató arisztokrácia lett. A század egészét tekintve ez a társadalmi kör birtokolta a legtöbb hadtudományi nyomtatványt, a ma ismert 309-nek mintegy az egy-harmadát. A külföldi egyetemeken tanult, Párizst is megjárta Pázmány Miklós például, aki az 1650-es években előbb pápai, majd veszprémi főkapitány volt, 16. főként a várépítéssel és a tüzérség témakörébe tartozó kötetet gyűjtött könyvtárába, latin, olasz, német, francia nyelvűeket (ez utóbbiak egy részét feltehetően Párizsból hozta magával). Batthyány Ádám, a Kanizsával szembevetett végek főkapitánya 6 kötetet, amelyek között van egy „lovon való hadakozásról” szóló német és egy „erőségekről való” olasz könyv, Forgách Zsigmond Ádám szalánci birtokos, katonáskodó főúr 4 német munkát, amelyek közül 3 szintén az erődítéstan körébe tartozik. A század második felének egyik legkiválóbb katonája, Esterházy Pál, akit 1681-ben éppen katonai érdemeiért választott az udvar nádorrá, 16. javarészt ugyancsak a hadiépítészetéről és a tüzérségről szóló kötetet tudhatott a magáénak.⁹⁸

A legjelentősebb magyarországi hadtudományi gyűjteményt is az e rétegbe tartozó Zrínyi Miklós hozta létre csáktornyai bibliotékájában. Zrínyi könyvtárának 1662 kora őszén felvett katalógusa önállóan, „Militares” cím alatt tartotta nyilván a hadtudományi köteteket. 1662-ben ez a szak 62 művet tartalmazott 34 kötetben. A gyűjtemény teljes nagysága azonban a más szakba keveredett és a katalógusban nem szereplő, ám Zágrábban ma is meglévő darabokkal együtt 70 mű lehetett.⁹⁹ Ez a könyvegyüttes nemcsak nagyságánál, összetételénél fogva is fordulatot jelent az európai hadtudomány magyarországi recepciójának történetében. A nagyszabású, koncepciózus gyűjtés eredményeként nyolc ország szerzői vannak benne képviselve hat nyelven, s a hadtudomány java termése az ókori klasszikusoktól az olasz reneszánsz hadelméleten át a 17. századi haditechnikai, hadiépítészeti szakirodalomig. Zrínyi naprakészességét a hadtudományi irodalomban jól jellemzi, hogy az 1662-es katalógusban 2 az évben napvilágot látott katonai témájú munka is szerepel.¹⁰⁰ A

⁹⁸ *Magánkönyvtárak* 2. 43., 45., 46., 47., 48., 50., 51. (Pázmány); *Magánkönyvtárak* 1. 150., Iványi 1983. 274., 275. (Batthyány); *Magánkönyvtárak* 2. 165., 166. (Forgách); *Lesestoffe* 2. 160., 168., 173–174. (Esterházy).

⁹⁹ *Bibliotheca Zriniana* 227–247.; HAUSNER 1994.

¹⁰⁰ *Florilegium fortificatorium tripartitum*. Halla, 1662. (A Gebhard Himself tallini mérnök-író eredetileg 1647-ben megjelent művét kibővítő és jegyzetekkel ellátó Johann Georg Pascha előszava 1662. március 20-án kelt!) MONDUID, Felix: *Classicum novi Hannibalis...* Bécs, 1662. *Bibliotheca Zriniana* 230., 239.

csáktornyai bibliotéka „Militares” szaka bármely európai kortárs arisztokrata gyűjteményével állja a versenyt.¹⁰¹

Zrínyi Miklós könyvtárának java része napjainkig fennmaradt, s a meglévő kötetek részletes információt nyújtanak a hadtudományi nyomtatványok provenienciájáról, kölcsönzéséről, használatáról; számos olyan adatról, amit a könyvtárjegyzékek nem tartalmaznak. A „Militares”-szak több kötete például eredetileg a strassburgi akadémián 1616-ban politikai-katonai tézisekből disputáló Listius Ferenc, Bethlen Gábor „tudományokban és a hadművészetben jártas” diplomatájának a tulajdonában volt, s annak 1630-ban bekövetkezett halála után, a Zrínyi szolgálatában álló Listius János révén került a Bibliotheca Zriniana-ba.¹⁰² A bejegyzések alapján az is megállapítható, hogy Zrínyi gazdag hadtudományi könyvanyaga ismertté vált a vele szoros kapcsolatban állók körében. Vegetius klasszikus katonai művének kötete 1664-ben például ifjabb Listius Jánosnál volt, akkor írta be a fiatalember buzdítását szolgáló jelmondatot és a kötet tanulmányozásra serkentő ajánlást Klesch Dániel pozsonyszentgyörgyi lelkész.¹⁰³ A már említett Vitnyédi István, Zrínyi „főember szolgája” is kölcsönzött katonai műveket a csáktornyai könyvtárból, abból a célból, hogy mint 1662. november 13-án kelt levelében írja: „hadd tanuljak valamit in theoria más praxisából, az mikor szükségem nincsen, hogy könnyebben tudjam ad praxin redigálni (ha) szükségem lenne”.¹⁰⁴

Ezek az adatok a hadtudományi nyomtatványok tulajdonosainak a könyvjegyzékekből alig ismert, jelentős csoportjára vetnek fényt. Hogy a magyarországi katonatársadalom gerincét alkotó köznemesség szerepe jóval nagyobb lehetett az európai katonai gondolkodás befogadásában, arra többek közt Szirmay András zempléni alispán könyvjegyzékéből lehet következtetni. Szirmay Thököly Imre iskolatársa volt Eperjesen, ezt követően 1676–77-ben a frankfurti egyetemre járt, ahol erődítéstant is hallgatott, sőt tanára ajánlásával egy hadmérnök főtiszt mellett részt vett Stettin ostromában is. Tanulmányai alatt gyűjtötte össze 9 kötetből álló kézikönyvtárát, amelyben olyan új és korszerű tüzérségi és várépítészeti munkák találhatók, mint például Kazimierz

¹⁰¹ *Bibliotheca Zriniana* 25–27. Hasonló nagyságrendű és összetételű ehhez Savoyai Eugén könyvtárának 82 tételt tartalmazó militaria-anyaga: 1. *Specification deren in der Prinz Eugenischen Bibliothek sich befindenden, und von der Kriegskunst handelnden Büchern* MOL P 1400 Jeszenák család lt.-a, Kéziratgyűjtemény 67. kötet, a FLEMING, Hans Friedrich: *Der Vollkomme Deutsche Soldat* (Leipzig, 1726) c. műve után kötött üres lapokon; vö. HAUSNER 1994. 27.

¹⁰² SPECKLIN, Daniel: *Architectura von Vestungen*. Strassburg, 1608.; valamint egy Diego Uffano, Jean Errard de Bar-le-Duc, Jacques Perret és Joseph Boillot erődítéstani és haditechnikai munkáit tartalmazó kolligátum. L. *Bibliotheca Zriniana* 27., 229., 245–246. Vö. HAUSNER 1996. 24.

¹⁰³ VEGETIUS, Renatus Flavius: *De re militari libri quatuor*. Leiden, 1592. (I. *Biblioteca Zriniana* 27., 241–242.)

¹⁰⁴ *Vitnyédi István levelei 1652–1664*. Kiad. FABÓ András. = Magyar Történelmi Tár (XV/I) 1871. 242.

Siemienowicz 1676-ban (!) Frankfurtban megjelent *Aussführliche Beschreibung Der grossen Feuerwercks- oder Artillerie-Kunst* című kötete, Georg Andreas Böckler 1660-ban Frankfurtban kiadott *Manuale architectura militaris*-a, vagy Allain Manesson-Mallet németül 1672-ben Amszterdamban napvilágot látott *Kriegsarbeit oder neuer Festungsbau* című műve. Thököly később nagy hasznát vette Szirmay hadmérnöki ismereteinek: az ő segítségével vették be a kurucok 1682-ben a kassai citadellát, majd ezt követően az ő tervei alapján erősítették meg a Felső-Magyarország politikai és katonai központjának számító város védelmét. 1683-ban Thököly Szirmayra, „mint ahhoz tudó és jó formában értő emberre” bízta a kuruc tüzérség irányítását is.¹⁰⁵

Kifejezetten az ország helyzetéből eredő sajátosságnak tekinthető, hogy a magyar egyházi értelmiség bibliotékáiban és gondolkodásában már a század közepére fontos helyet kapott a külföldi egyetemeken megismert hadtudomány. A szepességi születésű Thann András evangélikus lelkész 1659-ben a hazai háborús helyzet miatti időszerűségével indokolja a wittenbergi egyetemen előadott katonai építészeti téziseinek a témaválasztását. A legújabb erődépítészeti szakirodalmat idéző értekezéséből kiderül, hogy Thann Wittenbergben maga is hallgatta Christoph Nottnagel híres matematikus és katonai építész előadásait.¹⁰⁶ Thann nyomtatásban is megjelent hadtudományi disszertációja korántsem egyedülálló a korban, jóllehet a magyarországi résztvevők közreműködésével készült hasonló témájú egyetemi disszertációk összegyűjtése még nem történt meg.¹⁰⁷ A könyvjegyzékek is az egyházi értelmiségnek a katonai kérdések iránti érdeklődését támasztják alá: a 17. századból az egyházi intézményeket nem számítva 8 tulajdonost ismerünk név szerint közülük. Miskolci Csulyak István könyvtárában megvolt Vegetius és Polienus klasszikus munkája, Johann Winckler soproni evangélikus prédikátor tékájában Arnold Mengerling néhány évvel korábban kiadott *Kriegs-Belial* (Drezda, 1633) című műve. Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát volt a tulajdonosa Adam Junghaus *Kriegs Ordnung zu wasser und Landt* (Köln, 1611), Melchior Coress menekült evangélikus prédikátor Leonhard Fronsperger *Von Kayserlichen Kriegssrechten* (Frankfurt a. M., 1566), Kaposi Sámuel református teológus Georg Andreas Böckler *Manuale architectura militaris* (Frankfurt a. M., 1659)

¹⁰⁵ Magánkönyvtárak 2. 170., 172., 173. Szirmayról l. NÉMETHY Lajos: Szirmay Endre énéletirata 1656–1706. = Századok 1885. 414–423.; NAGY László: „Kuruc életünket megállván csináljuk...” Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Bp., 1983. 142–144., 259.

¹⁰⁶ *Dissertatio politico-mathematica ex architectura militari*. Wittenberg, 1659. RMK III. 2096. Magyar fordítását Thann életrajzával együtt l. *A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVIII. század*. Vál., bev. és jegyz. WACZULIK Margit. Bp., 1984. 244–251.

¹⁰⁷ A 17. századból nekünk 13, magyarországi résztvevő közreműködésével tartott hadtudományi tárgyú egyetemi disputációról van tudomásunk, ennek egy része az egyházi értelmiséghez köthető. L. HAUSNER 1996. 29.

című művének.¹⁰⁸ Fönnmaradt erődítéstani kéziratából kikövetkeztethetően építészeti könyvekben gazdag könyvtára lehetett Mösch Lukács piarista tanárnak is, aki 1686-ban gróf Pálffy János Károly oldalán tábori papként jelen volt Buda ostrománál, majd ezt követően előbb a gróf gyermekeit oktatta hadmérnöki ismeretekre Bajmócon, utóbb, az 1690-es években a piarista kollégium tanulóit Privigyén.¹⁰⁹

Számos jele van annak, hogy a hadtudományi nyomtatványok a királyi Magyarországhoz hasonló utakon (egyetemjárás, politikai kapcsolatok stb.) eljuttotak Erdélybe is.¹¹⁰ Mégis erről a folyamatról a 17. századból kiadott erdélyi könyvjegyzékek a nagyrészt akkor keletkezett fejedelmi gyűjteményekén (Rákócziak, Apafiak) kívül jószerével egyetlen adatot sem tartalmaznak. A 18. századból is mindössze a Teleki család, Bethlen Gergely és Bánffy Dénes könyvei között találtunk 1-1, illetve az utóbbi esetében 3 katonai témájú kötetet.¹¹¹ A fejedelmi családok könyvtárai közül is csak az I. Apafi Mihály által megteremtett Apafi-bibliotéka őrzött számottevő mennyiségű, korszerűnek mondható hadtudományi művet. A két Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond könyvjegyzékeiben mindössze 4 hadászati kötet található,¹¹² az Apafi-család különböző időpontokban felvett könyvtárjegyzékeiben ezzel szemben 16 kötet. I. Apafi Mihály könyvei között ott sorakoztak Vegetius, Justus Lipsius, Hugo Grotius fentebb már említett munkái és Matthias Dögen *Architectura militaris moderna Theoria et Praxis* (Amszterdam, 1647) című erődítéstani kézikönyve.¹¹³ A családi bibliotékáról 1714-ben készített jegyzékben a modern hadiépítészeti művek egész sora szerepel Böcklertől Borgsdorffon és Coehoornon keresztül Leonhard Christoph Sturmig.¹¹⁴ Az Apafiak birtokában volt 16 hadtudományi nyomtatvány fele, azaz 8 kötet az erődépítészet kérdéseit

¹⁰⁸ *Magánkönyvtárak* 2. 76. (Miskolci Csulyak); *Lesestoffe* 1. 118–119. (Winckler); *Magánkönyvtárak* 1. 117., 121. (Himmelreich); *Lesestoffe* 1. 52. (Coress); *Erdélyi könyvesházak* 3. 249. (Kaposi)

¹⁰⁹ Mösch Lukács (szerzetesi nevén Lucas a S. Edmundo): *Nucleus Architectonicae Militaris*. A *Collectio manuscriptorum mathematicorum* című kéziratában, Piarista Központi Levéltár Archivum Vetus, MSA. For 0–5/15. ff. 131r–143v. Mösch kéziratára Kilián István hívta fel a figyelmünket. Vö. KILIÁN István: *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök*. = Vigilia 1986. 8. sz. 582–588.

¹¹⁰ Utalunk itt Apáczaianak a 16. jegyzetben említett 1653-as székfoglaló beszédére, valamint Bethlen Miklósról, aki élete leírásában elmondja, hogy az utrechti egyetemen egy Wasner nevű híres matematikusként tanulta a militaris architecturát, amin ő igen kapott, olyannyira, hogy Adam Freytag erődítéstani könyvét is lefordította németből latinra. L. *Bethlen Miklós élete leírása magától*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. S. a. r. V. WINDISCH Éva. Bp., 1980. 574.

¹¹¹ *Erdélyi könyvesházak* 3. 168. (Teleki cs.), 65. (Bethlen), 307–309. (Bánffy)

¹¹² *Rákóczi* 65., 118., 124.

¹¹³ Apafi Mihály 1673 körül összeírt könyvjegyzéke: *Erdélyi könyvesházak* 3. 75–76. 1714-ben újból összeírták Apafi könyveit: *Erdélyi könyvesházak* 3. 80., 82., 84. Apafi egyik Grotius-kötetére (legalább kettő volt a birtokában) l. *Erdélyi könyvesházak* 3. 86.

¹¹⁴ *Erdélyi könyvesházak* 3. 112–113.

tárgyalta, 1-1 pedig a tüzérség (Saint-Remy de Surirey: *Mémoires d'Artillerie*. Párizs, 1697), illetve az ostromtechnika (Goulon: *Mémoires pour l'attaque et la deffense*. Hága, 1706) kérdéseit. Ezen kívül volt még egy, a hadakozás egészét átfogó enciklopédia (Johann Sebastian Gruber: *Die heutige Kriegs-Disciplin*. Augsburg, 1697). Hasonló arányok mutatkoznak II. Rákóczi Ferenc hadtudományi könyvei között. A szabadságharc kitörése előtt, 1701-ben 4 erődítéstani kötet (Vitruvius, Christoph Heidemann, Georges Fournier és Giacomo Vignola egy-egy traktátusa), 1 enciklopédikus mű (Simon Starovolskus: *Institutorum rei militaris libri VIII*. Krakkó, 1640) és Henri Rohannak a hadsereg vezetésével foglalkozó *Le Parfait Capitaine* című munkája volt a birtokában.¹¹⁵

A Rákóczi-szabadságharcot követő időszakból fennmaradt könyvjegyzékek közül mindössze 8-ban találjuk nyomát a hadtudomány iránti érdeklődésnek; a hadtudományi nyomtatványok kiszorulnak a családi otthonokból, s a század második felében kialakuló szakképző intézmények könyvtárainak polcain bukkannak fel újra.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerkeszti: KESERŐ Bálint.

Iványi 1983. = 11. *A magyar könyvkultúra múltjából*. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983.

Dernschwam = 12. *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Sajtó alá rendezte: KEVEHÁZI Katalin, MONOK István. Szeged, 1984.

Zsámboky = 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587)*. GULYÁS Pál olvasatában. Szeged, 1992.

Dudith = 12/3. *Dudith András Könyvtára*. Részleges rekonstrukció. Összeállította és az előszót írta: JANKOVICS József, MONOK István. Szeged, 1993.

Magánkönyvtárak 1. = 13. *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Sajtó alá rendezte: VARGA András. Bp.–Szeged, 1986.

Magánkönyvtárak 2. = 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rendezte: FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1992.

Partiumi könyvesházak = 14. *Partiumi könyvesházak, 1623–1730*. Szeged, 1988.

Kassa = 15. *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*. Sajtó alá rendezte: GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi. Szeged, 1990.

Erdélyi könyvesházak 1. = 16/1. *Erdélyi könyvesházak I*. JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója, 1579–1604*. JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte: MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991.

Erdélyi könyvesházak 2. = 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Szeged, 1991.

¹¹⁵ *Magánkönyvtárak 2.* 155., 156., 158., 159.

Erdélyi könyvesházak 3. = 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* Sajtó alá rendezte: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994.

Jezsuita = 17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár.* Sajtó alá rendezte: FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1990.

Lesestoffe 1. = 18/1. *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721.* Herausgegeben von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE. Szeged, 1994.

Lesestoffe 2. = 18/2. *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535–1740.* Herausgegeben von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER. Szeged, 1995.

Rákóczi = *A Kárpát-medence koraiúj kori könyvtárai. I. A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660.* Szerk.: MONOK István. Szeged, 1996.

ÁGOSTON 1995. = ÁGOSTON Gábor: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok.* = Történelmi Szemle (37.) 1995. 465–485.

BELLETTINI 1993. = BELLETTINI, Pierangelo: *Printing Houses in Romagna in the 17th Century Italy.* In: *The Italian Book, 1465–1800.* Studies presented to Dennis E. Rhodes. Ed. Denis V. REIDY. London, The British Library, 1993.

Bibliotheca Zriniana = A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp., 1991. (Zrínyi-Könyvtár IV.)

BIRCHER 1979. = BIRCHER, Martin: *Deutsche Drucke des Barock, 1600–1720.* In: *Katalog der Herzog August Bibliothek.* Wolfenbüttel, Abteilung A. 2. köt. Nandeln, 1979.

BURKE 1966. = BURKE, Peter: *A Survey of the Popularity of Ancient Historians, 1450–1700.* = History and Theory (5.) 1966. 135–152.

BRUCKNER 1971. = BRUCKNER J.: *A Bibliographical Catalogue of the 17th Century German Books Published in Holland.* The Hague – Paris, 1971.

The Catalogus Universalis = The Catalogus Universalis. A facs. ed. of the Dutch Booktrade Catalogues. Compiled and published by Broer JANSZ. Amsterdam, 1640–1652. Intr. H. W. de KOOKER. Utrecht, 1986. (Catalogi rediivivi.)

CHBD 1C = *Catalogus van de Historische Bibliotheek van het Koninklijk Nederlands Legermuseum.* Deel 1C Samenstelling: J. van der MEIJ – C. H. de RUYTER. Leiden-Delft, 1975.

CHRISMAN 1982. = CHRISMAN, Miriam Usher: *Bibliography of Strasbourg Imprints, 1480–1599.* New Haven – London, 1982.

CLAIR 1976. = CLAIR, Colin: *A History of European Printing.* London – New York – San Francisco, 1976.

COCKLE 1957. = COCKLE, Maurice J. D.: *A Bibliography of Military Books up to 1642.* Second edit. London, 1957.

DE LA CROIX 1963. = DE LA CROIX, Horst: *The Literature on Fortification In: Renaissance Italy. Technology and Culture,* (4.) 1963. 30–50.

DEE 1939. = DEE, John: *General and rare memorials pertaining to the art of navigation.* Idézi: PLANT, Marjorie: *The English Book Trade. An Economic History of the Making and Sale of Books.* London, 1939. (2. ed. 1965.)

DOLLECZEK 1887. = DOLLECZEK, Anton: *Geschichte der österreichischen Artillerie.* Wien, 1887.

DOMOKOS 1986. = DOMOKOS György: *Váráépítész és várharcászat Európában a XVI–XVII. században.* = Hadtörténelmi Közlemények (33.) 1986. 47–110.

DOMOKOS, Kézirat. = DOMOKOS György: *Az olasz váráépítész és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében.* Kézirat. Megjelenés alatt a Studia Agriensia-nál.

DUFFY 1979. = DUFFY, Christopher: *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World*. London and Henley, 1979.

DUFFY 1985. = DUFFY, Christopher: *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660–1789*. London, 1985.

HALE 1964. = HALE, John R.: *The Argument of Some Military Title Pages of the Renaissance*. = *The Newberry Library Bulletin* (6.) 1964. 91–102.

HALE 1965. = HALE, John R.: *The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology. c. 1450 – c. 1534*. In: HALE, J. R. – HIGHFIELD, R. – SMALLEY, B.: *Europe in the Late Middle Ages*. Evanstone, 1965.

HALE 1980. = HALE, John R.: *Industria del libro e cultura militare a Venezia nel Rinascimento*. In: *Storia della cultura Veneta*, vol. III/2. Ed. Girolamo ARNALDI – Manlio Pastore STOCCHI. Vicenza, 1980. 245–289.

HAUSNER 1994. = HAUSNER Gábor: *Zrínyi Miklós hadtudományi gondolatainak könyvészeti forrásai*. In: *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében*. A Hadtudomány c. folyóirat melléklete. Bp., 1994. 18–27.

HAUSNER 1996. = HAUSNER Gábor: *A tisztképzés helyzete a XVII. században és Zrínyi Miklós elképzelései*. In: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Szerk. LENGYEL Ferenc, SZÁNTÓ Mihály. Bp., 1996. 18–30.

HAUSNER–VESZPRÉMY 1996. = HAUSNER Gábor–VESZPRÉMY László: *Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (109.) 1996. 2. sz. 118–126.

HELLIE 1990. = HELLIE, Richard: *Warfare, Changing Military Technology, and the Evolution of Muscovite Society*. In: *Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445–1871*. Ed. by John A. LYNN. Urbana, 1990. 74–99.

IVÁNYI 1928. = IVÁNYI Béla: *A tüzérség története Magyarországon a kezdettől 1711-ig*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (29.) 1928. 18–33., 152–176., 325–341., 413–453.

JÄHNS 1883. = JÄHNS, Max: *Cäsars Kommentarien und ihre literarische und kriegswissenschaftliche Folgewirkung*. Beiheft zum Militär-Wochenblatt. 8. Heft. Berlin, 1883. 343–386.

JÄHNS I. = JÄHNS, Max: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland. Erste Abteilung. Altertum, Mittelalter, XV. und XVI. Jahrhundert*. München und Leipzig, 1889.

JÄHNS II. = JÄHNS, Max: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland. Zweite Abteilung. XVII. und XVIII. Jahrhundert bis zum Auftreten Friedrichs des Großen 1740*. München und Leipzig, 1890.

KELENIK 1988. = KELENIK József: *Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (35.) 1988. 3. sz. 484–520.

KELENIK 1991. = KELENIK József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában (A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben)*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (104.) 1991. 80–122.

KELENIK 1994. = KELENIK József: *Egy jeles katonai teoretikus Magyarországi szolgálatában: lovag Lazarus Schwendi ezredes*. In: *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében*. A Hadtudomány c. folyóirat melléklete. Bp., 1994. 13–17.

KELENIK 1996. = KELENIK József: *Tisztképzés vagy nemesi iskola? Gondolatok a XVI. század magyar katonai képzéséről*. In: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Szerk. LENGYEL Ferenc, SZÁNTÓ Mihály. Bp., 1996. 12–17.

La Manière 1975. = La Manière de Combattre. In: *War, Technology and Society in the Middle East*. Ed. V. J. PARRY. London, 1975. 218–256.

LAVATER 1984. = LAVATER, Hans Conrad: *Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden*. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1984. (Ausstellungskataloge Nr. 42.)

LEERS 1992. = *Eleven Catalogues By Reinier Leers, 1692–1709*. Intr. H. H. M. van KIESHOUT – O. S. LANKHORST. Utrecht, 1992.

LEÓN 1996. = LEÓN, Fernando González de: „Doctors of the Military Discipline”: *Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period*. = *Sixteenth Century Journal* (XXVII/1.) 1996. 61–85.

NEUMANN 1992. = NEUMANN, Hartwig: *Das Zeughaus. Die Entwicklung eines Bautyps von Spätmittelalterlichen Rüstkammer zum Arsenal im deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert*. Teil. I. Textband. Bonn, 1992. (Architectura militaris, Bd. 3.)

NICKLE 1975. = NICKLE, B. H.: *The Military Reforms of Prince Maurice of Orange*. Diss. University of Delaware, 1975.

NOWAK 1976. = NOWAK, Tadeusz Marian: *Polish Warfare Technique in the 17th Century*. In: *Military Technique Policy and Strategy in History*. Warsaw, 1976. 11–94.

OESTREICH 1969. = OESTREICH, Gerhard: *Der römische Stoizismus und die oranische Heeresreform*. In: UÖ.: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staats*. Berlin, 1969. 11–34. (először megjelent: *Historische Zeitschrift* (176.) 1953. 17–43.)

OESTREICH 1989. = OESTREICH, Gerhard: *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547–1606)*. Göttingen, 1989.

Orange-Nassau = The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library. Ed. A. D. RENTING – J. T. C. RENTING-KUIPERS. Rotterdam, 1993.

ÓSTA KA HKR Prot. Exp. és Reg. = Österreichisches Statsarchiv, Kriegsarchiv, Protocollum Expeditum és Registratur, kötetszám, foliószám, numerus.

PARKER 1972. = PARKER, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War*. Cambridge, 1972.

PARKER 1988. = PARKER, Geoffrey: *Die militärische Revolution*. Frankfurt – New York, 1988.

PARKER 1995. = PARKER, Geoffrey: *The „Military Revolution, 1560–1660” – A Myth?* In: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. by Clifford J. ROGERS. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995. 37–54.

PATAKI 1931. = PATAKI Vidor: *A XVI. századi várépítés Magyarországon*. Bp., 1931. 98–132. (A Bécsi Magyar Intézet Évkönyve, I.)

PERJÉS 1967. = PERJÉS Géza: *Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699)*. = *Hadtörténelmi Közlemények Új f.* (14.) 1967. 339–372.

PERJÉS 1976 = PERJÉS Géza: *Zrínyi Miklós, a hadtudományi író*. (Bevezető tanulmány) In: *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Bp., 1976. 7–45.

POLLAK 1991. = POLLAK, Martha D.: *Military Architecture, Cartography and the Representation of the Early Modern European City. A Checklist of Treatises on Fortification in The Newberry Library*. Chicago, The Newberry Library, 1991.

RALSTON 1990. = RALSTON, David B.: *Importing the European Military. Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600–1914*. Chicago–London, 1990.

REINHARD 1986. = REINHARD, Wolfgang: *Humanismus und Militarismus. Antike-Rezeption und Kriegshandwerk in der oranischen Heeresreform*. In: *Krieg und Frieden im Horizont des Renaissancehumanismus*. Hrsg. Franz Josef WORSTBROCK. Wernheim, 1986. 185–203. (Acta Humaniora, XIII.)

REYNOLDS 1953. = REYNOLDS, B.: *Shifting Currents in Historical Criticism*. = *Journal of the History of Ideas* (14.) 1953.

RÖMERLINGH 1973. = RÖMERLINGH, J.: *Hendrik Ruse*. = *Spiegel Historiae* (8.) 1973. 565–569.

SARTON 1934. = SARTON, George: *Simon Stevin of Bruges*. = *Isis* (21.) 1934. 241–304.

SCHMIDTCHEN 1977. = SCHMIDTCHEN, Volker: *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance*. Düsseldorf, 1977.

SCHMIDTCHEN 1990. = SCHMIDTCHEN, Volker: *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim, 1990.

SCHUKKING 1964. = SCHUKKING, W. H. (Ed.): *The Principal Works of Simon Stevin*. Amsterdam, 1964.

SIMONI 1993. = SIMONI, Anne E. C.: *Italian military books published at Antwerp in the early 17th century*. = *The Italian Book* 1993.

STORNO 1941. = STORNO Miksa: *Adalékok a győri vár építéstörténetéhez*. = *Győri Szemle* 1941. 3. sz. 151–153.

TAYLOR 1973. = TAYLOR, Frederick Lewis: *The Art of War in Italy, 1494–1529*. Westport, Connecticut, 1973.

The Catalogus universalis. = *The Catalogus universalis*. A facsimile edition of the Dutch booktrade catalogues compiled and published by Broer JANSZ. Amsterdam, 1640–1652. Intr. H. W. de KOOKER. (Catalogi redivivi).

VESZPRÉMY 1995. = VESZPRÉMY László: *A magyar katonai gondolkodás a Mohács előtti latin nyelvű forrásokban*. In: *A magyar katonai gondolkodás története*. i. m. Bp. 1995.

WEBB 1965. = WEBB, Henry J.: *Elizabethan Military Science. The Books and the Practice*. University of Wisconsin Pr., Madison, Milwaukee–London, 1965.

ZASTROW 1839. = ZASTROW, Anton von: *Geschichte der beständigen Befestigung ...*. Leipzig, 1839.

GYÖRGY DOMOKOS – GÁBOR HAUSNER – LÁSZLÓ VESZPRÉMY

Kriegswissenschaftliche Drucke in alten ungarischen Bücherverzeichnissen

Es begann im Jahre 1996 das Versammeln der ungarländischen kriegswissenschaftlichen Drucke und Handschriften und die Verfertigung eines Katalogs. Die auf Grund des in der ersten Periode verfertigten Katalogs geschriebene Studie machte die Verwertung der in den inländischen Bücherverzeichnissen gefundenen Drucke – 309 Stücke insgesamt –, was 134 Werke aus dem 16–17. Jahrhundert bedeutet. Die Untersuchungen beweisen, dass die wichtigsten Werke der europäischen kriegswissenschaftlichen Fachliteratur in den ungarländischen Sammlungen vertreten waren. Die Studie analysiert die sprachliche und thematische Verteilung der Werke, und nennt auch die am häufigsten vorkommenden Verfasser. Weil die Besitzer der 309 Bände meistens bekannt sind, auf Grund dessen stellen die Verfasser auch den Verlauf der inländischen Rezeption der kriegswissenschaftlichen Werke vor. Die bedeutendste ungarländische kriegswissenschaftliche Sammlung wurde von Miklós Zrínyi in seiner Bibliothek zu Csáktornya zustande gebracht.

TÓTH SZILVIA
A Kút (1926–1927)

A képzőművészek Új Társaságának folyóirata

A *Kút* művészeti folyóirat volt. A Képzőművészek Új Társasága adta ki, 1926–27-ben jelent meg.¹ Összesen tizenegy szám látott napvilágot, ebből kettő dupla szám volt. Az első 1926. március 28-án jelent meg, az utolsó szám pontos dátumát nem tudjuk.²

A folyóirat első számát Dénes Lajos, második és harmadik számát Dénes Lajos és Rózsa Miklós, a többit Rózsa Miklós szerkesztette. A szerkesztési munkában részt vett Gyöngyösi Nándor is.³

Dénes Lajos nevét lexikonok nem őrzik. A *Kút* 4. számában mond le szerkesztői tisztjéről, távozását hivatalos teendőivel indokolva. A *Kút* szerkesztősége az V. kerület Sziget u. 40-ben volt, az 1924-ben kiadott telefonkönyv szerint Dénes Lajos főgimnáziumi tanár lakásán.⁴ (A szerkesztőség 1926 augusztusában költözik az Andrásy útra, majd 1927-ben a Nagymező utcába.)

¹ A Képzőművészek Új Társasága 1924-ben alakult. A szakirodalomban legtöbbször a KUT rövidítéssel szerepel. A társaság 1926-ban *Kút* címmel folyóiratot adott ki. Dolgozatomban a félreértések elkerülése végett *Kút* szóval csupán a folyóiratot jelölöm.

De természetesen beszélnem kell a társaságról is. A folyóiratnak két évfolyama jelent meg. De mindazonáltal hangsúlyozni szeretném, hogy a folyóirat története még a kérdéses két évben, 1926/27-ben sem azonos a társaság történetével. Nem csupán azért, mert a társaság nem minden tagja szerepel a *Kút*-ban, hanem azért is, mert a társaság művészi és propaganda munkája tágabb volt – természetesen – a folyóiraténál. Így 1926-ban, tehát a *Kút* megindulása évében a Raith Tivadar szerkesztette *Magyar Írás* körkérdéssel fordult a társaság vezetőihez, hogy azok állásfoglalását az új művészet aktuális kérdéseiről megismerjék. L. *Magyar Írás* 1926. (6.) 2–3. sz. 15–19.

² A *Kút* első száma 1926. március 28-án jelent meg. Az utolsó száma 1927-ben a 4–5. szám volt. A pontos dátumot nem közli, ezt utoljára a II. évfolyam 1. száma adja meg, mely 1927. március 31-én jelent meg.

³ Gyöngyösi Nándor szerkesztő és felelős kiadó az I. évf. 2–4. számában, szerkesztő az 5. számban. Neve az I. évf. 6. számától kezdődően nem szerepel. Gyöngyösi Nándor első könyve 1922-ben jelent meg *Egy álarcos lovag szerelmei* címen. A *Kút* I. évf. 1. számába *A nagy példa* címen írt Rippl-Rónairól cikket. A *Kút* megszűnte után 1927–1933 között, a *Képzőművészet* c. folyóirat főszerkesztője volt.

⁴ A Budapesten és Budapest környékén levő magyar kir. távbeszélőhálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora 1924. január hó. Az 1924-ben kiadott telefonkönyv 1926-ban is érvényben volt.

Rózsa Miklós (1874–1945) író, művészettörténész, polgári foglalkozása szerint ügyvéd. Egy ideig *A Hét* egyik szerkesztője. A Nemzeti Szalon titkára volt, 1909-ben megalapította a Művészházat, melynek ügyvezető és művészeti igazgatója volt. A Művészházban kerültek bemutatásra, még az első világháború előtt, a francia és német avant-garde képzőművészet alkotásai először Magyarországon, – az ott látottakról Kassák Lajos soha nem feledkezett meg.^{5a} Rózsa Miklós Malonyai Dezső munkatársa volt a *Magyar nép művészete* c. gyűjteményes vállalkozásban. *A magyar impresszionista festészet* címen 1914-ben megjelent könyvéhez Lyka Károly írt előszót. Verset, novellát és színműveket is írt, a Debrecenből Budapestre felkerült ifjú Szabó Lőrinc egyik korai pártfogója volt. Személyében tehát a magyar és nemzetközi képzőművészet – az egyéb művészeti ágak iránt is érdeklődő – kitűnő szakértője került a *Kút* élére.^{5b}

A *Kutat* előbb a Budapesti Hírlap nyomdája, majd az Általános Nyomda Könyv- és Lapkiadó Részvénytársaság nyomtatta Budapesten. Az első évfolyam harmadik és negyedik számát a békéscsabai Tevan nyomtatta.

A *Kút* első nyolc számának borítólapja egységes tervezésű. Egyszínű alapon (kék, narancs, piros, sárga) a borítólap felső harmadában a cím szerepel. A lap alján négyszer alacsonyabb és keskenyebb betűtípussal „művészeti folyóirat” felírás olvasható. Alatta arab számmal a szám megjelölése. A színes borítólap belső oldalán van a tartalomjegyzék. A belső címlapot a *Kút* művészeinek alkotásairól készült egész oldalas reprodukció foglalja el. (Az elsőtől a harmadik számig Vaszary Jánosé, majd Rippl-Rónaié, Csók Istváné, Koszta Józsefé és Márfy Ödöné.)

Az 1927-es évfolyam borítólapja új tervezés szerint készült. A folyóirat címe átlós elrendezésben került a borítólapra, feltünteteti a szerkesztőt is, és megjelöli az évfolyamot és a számot. A borítólap a konstruktív képszerkesztés és tipográfia jegyeit viseli, az egyszínű alapon fekete és alapszínű négyszögek előtt illetve azok kompozíciójából rajzolódnak ki a betűk. Csak a második évfolyam harmadik számának egyszerűbb tervezésű címlapja kivétel. A második évfolyam belső címlapjait gróf Klebelsberg Kuno fényképe, Rippl-Rónai és Márfy Ödön egy-egy festménye, illetve Ferenczy Noémi kárpitja díszítette. A lap színes illusztrációkat, képeket nem közölt.⁶

^{5a} „Ebben az időben nyílt meg a Művészház Szekfü utcai palotája. Társadalmi szenzáció, a lakok foglalkoznak az egyesület múltjával, részletesen megtárgyalják a palotaszerű épületet és a megnyitás napján a hatalmas termék megtelnek nézőközönséggel. Uitz-cal mentünk el a kiállításra (...) Az általános zsongásból ki lehetett hallani Rózsa Miklós hangját. Vitakozott, gúnyosan felnevetett, lelkesedett a képek előtt, és harcolt a hitetlenekkel. Olyan volt ez a gyülekezet, mint valami népgyűlés. S ez a vékony termetű, nagy gesztusú ember volt az ünnepi szónok. Élet van körülötte, s ő maga az élet kikiáltója.” KASSÁK Lajos: *Egy ember élete*. 2. köt. Bp. 1983. 118. Rózsa Miklósról és a Művészházról Rippl-Rónai József is ír *Emlékezéseiben* (Bp. 1957. 134.).

^{5b} 1930-tól Rózsa Miklós *Új Szín* címmel szerkesztett újságot. Molnár Farkas Bauhausról írt tanulmánya és 1931-ben Rabinovszky Máriusz Csontváry tanulmánya itt jelent meg.

⁶ A Gyöngyösi Nándor szerkesztette *Képzőművészetben*, és a Vankó Vilmos majd Biró Miklós által szerkesztett *Magyar Grafikában* voltak színes oldalak, illetve az utóbbiban illusztrációk. A nyomás technikája azonban inkább csak egyszerűbb színezésű síkkompozíció visszaadására volt megfelelő.

A *Kút* képzőművészeti lap, de nem egészen annak indul. Feltűnő ugyanis, hogy az első évfolyam első számában, 1926 tavaszán, Szabó Lőrinc és az akkor még költőként is számon tartott Komlós Aladár egy-egy verssel szerepel benne. A harmadik szám közölte Hervarth Walden *Nőstény* c. expresszionista drámáját. Szabó Lőrinc és Komlós Aladár jelenléte arra enged következtetni, hogy a lap a *Nyugattól* elszakadni kívánó fiatal költők egy csoportjának kínált helyet. (A *Kút* művészei a Szinyei Társaságtól és a Mücsarnoktól kívántak függetlenedni.) Szabó Lőrinc majd 1927-ben indította meg az összesen hat számot megélt és az ifjú írók önállóságát demonstrálni kívánó *Pandora* c. folyóiratát. 1927-ben a *Kút* és a *Pandora* között bizonyos rokonság volt megfigyelhető. Komor András a *Kút*-ban művészeti kritikát, a *Pandorában* novellát közölt, Németh Antal mindkét lapban a színházról érkezett. Ugyancsak ő írt a *Pandorába* terjedelmes tanulmányt Pátzay Pálról, melyet a *Kút* II. évf. 1. sz. Figyelő rovatában részletesen ismertetett. Itt a *Pandorát* „a modern irodalom új előkelő” folyóiratának nevezi.

A *Kút* első számában közzétett Szabó Lőrinc vers külön figyelmet érdemel. A vers címe itt *Akarom, hogy félj, ha látsz*. Ugyanez a vers az ugyancsak 1926-ban megjelent *A Sátán műremekei* c. kötetben *Sebeidet tányérodra rakom* címre változott. 1943-ban Szabó Lőrinc kiadta *Összes verseit*. A kiadás számára első négy kötetének anyagát lényegesen átdolgozta. A vers címe újra változott: *Nézlek, szelíden, szóltanul*. 1943 óta a különböző Szabó Lőrinc kiadások a kérdéses verset már ezen a címen közlik.

A harmadik számban közölt – már említett – expresszionista dráma kettős jelentésű a folyóirat összefüggésében. Talán még annak a jele, hogy a folyóirat irodalmi, de legalábbis színházi orgánum is kíván lenni. Ugyanakkor tiszteletadás a modern művészet egyik legnagyobb apostola előtt. Walden 1910-ben alapította meg előbb a Sturm galériát, majd az azonos című folyóiratot. (Az előbbi 1924-ig működött, az utóbbi 1932-ig állt fenn.) Mindkettő az akkor modernnek nevezett fiatal művészek nemzetközi seregszemléje volt. A galéria és a folyóirat már az első világháború előtt is jelentős szerepet töltött be: Chagall például ott állított ki először francia barátai Apollinaire és Cendrars támogatásával. A Sturm hatása a világháború alatt sem csökkent, tanúsítják ezt Kassák Lajos folyóiratai és a belga Pansaers *Résurrection* c. folyóirata. Az első világháború után Walden nagy szerepet játszott az avant-garde művészek nemzetköziségének újraélesztésében. A *Kút* munkatársai közül Kádár Bélának, Scheiber Hugónak^{7a} és Kállai Ernőnek volt szoros kapcsolata a *Sturmmal*. Moholy-Nagy László, akitől a *Kút* ugyan nem közölt képet, de a Képzőművészek Új Társaságának tagja volt, a *Sturm* főmunkatársa. Kassák Lajos, akinek ajánlására az említett magyarokat a Sturm galéria illetve folyóirat foglalkoztatta, harmadszázaddal később *Az izmusok történetében* a legnagyobb rokonszenvvel írt Waldenről. Szükségeseinek tartotta Kassák megjegyezni, hogy a *Sturm* által

^{7a} Mindketten megfestették Walden portréját. L. in: *The Hungarian Avant-garde 1914–1933*. Exh. and catalogue by John Kish. University of Connecticut, 1988. 24., 59.

kiadott levelezőlapoknak köszönhetően ismerte meg a magyar közönség számos nagy külföldi művész nevét. (Picasso, Braque, Klee, Chagall, Kandinsky, Koschka, Léger, Juan Gris stb.)^{7b}

A Képzőművészek Új Társasága 1924-ben alakult. A *Kút* című folyóirat – a Társaság két évvel később létrejött lapja – három cikkben is ismerteti a Képzőművészek Új Társasága történetét, előbb a második számban Rózsa Miklós (*Diadalmi ének*) és Fónagy Béla (*Reflexiók a KUT kiállítása körül*), majd az ötödik számban ismét Rózsa Miklós. Címe *Elöljáró beszéd* és eredetileg a Társaság műcsarnoki kiállításán hangzott el 1926-ban. A Képzőművészek Új Társasága 1924 májusában rendezte első, 1925 márciusában második, 1926 márciusában harmadik és 1926 novemberében negyedik kiállítását. Ez utóbbi volt az első műcsarnokbeli kiállításuk, amely társadalmi elismertetésüket igazolta. A Társaság tagjai, írja Rózsa, a Nyolcak és a MIÉNK utódjának tartják magukat. 1926-ban a Társaság tagjai két csoportra oszlottak: törzstagokra és rendes művésztagokra, de voltak műpártoló tagjai is, akiknek száma az ötszázat is meghaladta. „A rendes művésztagok száma e pillanatban 62, de azoknak csatlakozásával, akik lelki közösséget vállalnak velünk számuk, de műpártoló tagjainkké is szinte napról napra gyarapodik.”⁸ A Képzőművészek Új Társasága elnökségi tagjai: Rippl-Rónai József, Vaszary János és Márffy Ödön voltak. (Az 1927-es szervezeti átalakulás után Vaszary helyét Beck Ö. Fülöp foglalta el.) A Képzőművészek Új Társaságának külföldön élő magyar művészek is tagjai voltak: így Moholy-Nagy László (Dessau), aki Kassákkal közösen adta ki Bécsben, 1922-ben az *Új művészek könyve* c. antológiáját, továbbá Péri László (Berlin) és Huszár Vilmos (Hollandia).

A Képzőművészek Új Társaságának 1926-os újjáalakuló ülésekor tiszteleti taggá választották gróf Klebelsberg Kuno kultuszminisztert. Fontos ezt megjegyezni, ha a Társaságot és folyóiratát jellemezni akarjuk. A második évfolyam első száma belső címlapján közli a miniszter fényképét, majd szerkesztőségi cikket közöl. Mottójában idézi a miniszter szavait: „Felelős kultúrpolitikus, aki közpénzekkel sáfarkodik, saját egyoldalú ízlését nem követheti, és nem vonhatja meg az állami támogatást semmilyen iránytól sem, ha azt annak követői tehetséggel képviselik.” A szerkesztőségi cikk hangsúlyozza, hogy Klebelsberg Kuno elsőként merete kimondani, hogy sem a szépművészeti miniszter, sem más felelős tényező a saját ízlését nem oktrojálhatja rá az államra, hogy minden művészi irányzatnak megvan a létjogosultsága, nemcsak a „hivatalos”, az „állami művészetnek”. „Tehát nekünk is. Nekünk is a lenézetteknek, az eddig kiközösítetteknek, a progresszíveknek. A miniszter szavára egyszerre leomlottak a magyar reakciós művészet Jerikójának falai.” Ezt követően a *Kútnak* még három száma jelent meg.

A *Kút* története természetesen nem azonos a társaság történetével. A társaság 1924-ben alakult és többszöri átszervezés után 1941-ig fennmaradt. A *Kút* pedig mindössze két évfolyamot élt meg. A társaság és a folyóirat történetét

^{7b} KASSÁK Lajos: *Az izmusok története*. Bp. 1972. 205.

⁸ RÓZSA Miklós: *Elöljáró beszéd*. = *Kút* 1926. 5. sz. 3.

meghatározza az, hogy mindkettő jelentős szerepet játszott a háború után újjaszerveződő magyarországi művészeti életben.

1918-ban megszűnt az 1900 óta Lyka Károly szerkesztésében 1902-től kezdve megjelenő *Művészet* c. folyóirat, mely felbecsülhetetlen szolgálatot tett a világháború előtti magyar művészetnek. Helyén úr támadt, melyet olyan rövid életű lapok mint az Elek Artúr szerkesztette *Műbarát* (1921–1923) és a Pogány Kálmán szerkesztésében megjelenő *Ars Una* (1923–1924) nem töltötték be. Magyarországgal ellentétben, Bécsben volt bizonyos folytonosság. Kassák Lajos ugyanis 1920-ban Bécsben újraindította a *Ma* c. lapot, mely eredetileg Budapesten jelent meg 1916 és 1919 között. (Jellemző, hogy a Horthy elől emigráló Kassák folyóiratát még Kun Béla tiltatta be.) De a *Mában* csak emigráns magyar művészek vettek részt, és egyre inkább nemzetközi orgánummá vált.

Az úr betöltésére vállalkozott a Képzőművészek Új Társasága és a folyóirata. A lap munkatársai közül többen is szoros kapcsolatban álltak korábban (és olykor később is) Kassákkal, aki közülük nem is egyet, így Pátzay Pált, elsőként fedezett fel. A *Kút* nem állt egyedül, 1925-ben megindult a *Magyar Művészet*, melyet a Szinyei Merse Pál Társaság Barátainak Köre (úgyszintén 1925-ben alakult) és az Atheneum támogatott. A Majovszky Pál szerkesztette *Magyar Művészetet* a Baráti Kör tagilletményként kapta.⁹ Az 1920 tavaszán megalakult Szinyei Merse Pál Társaság több tagja majd a Képzőművészek Új Társaságában és a *Kútban* játszik vezető szerepet: pl. Rippl-Rónai József, Vaszary János, Csók István, Szőnyi István, Beck Ö. Fülöp.¹⁰ 1926-ban Beck Ö. Fülöp kapott Szinyei jutalmat, aki a *Kút* egyik állandó munkatársa volt, 1926-ban Aba-Novák Vilmos, szintén a Képzőművészek Új Társaságának tagja. „Az egész művésztszadalom – a mérsékelt konzervatívaktól a mérsékelt modernekig, vagy kissé azon túl is – számíthatott a Szinyei Társaságra. A Társaság áthidaló szerepet töltött be a Műcsarnok és a KUT között” – írja Timár Árpád.¹¹

A *Kút* első számának programcikkét Kállai Ernő írta. Kállai Ernő (1890–1954) Kassák bécsi *Májának* megbecsült munkatársa volt, ugyanakkor rendszeresen közölt cikkeket a budapesti *Ars Unában* kortárs magyar és német művészetről. A Bauhaus tanáráról évtizedekkel később *Az izmusok történetében* is nagy elismeréssel beszélt Kassák. Kállai cikke – *Magyarság és európaiság* – a szerző 1925-ben Budapesten magyarul és Lipcsében németül megjelent *Új magyar piktúra 1900–1925* c. könyvének és elsősorban 1925 januárjában Berlinben írt Előszavának nézeteit ismétli meg illetve gondolja tovább.

⁹ A *Magyar Művészet* jóval túlélte a *Kutat* mert csak 1938-ban szűnt meg. 1931-től a Művészeti Múzeumok Baráti Egyesülete is támogatta. A korszak két képzőművészeti lapja volt még a *Magyar Iparművészet* (1897–1941) – 1910-től 1930-ig Györgyi Kálmán szerkesztette –, valamint a *Magyar Grafika* (1920–1932) c. színvonalas szaklap, melyet Vankó Vilmos és Bíró Lajos szerkesztett.

¹⁰ A Szinyei Merse Pál Társaság pártoló tagjai közé tartozott Gerő Ödön.

¹¹ TIMÁR ÁRPÁD: *A művészeti élet szervezeti keretei*. In: *Magyar művészet története 1919–1945*. Szerk. KONTHA Sándor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1985. 74.

„A *Kút* régen esedékes és szükséges folyóirata nagyon kifejezetten európai orientációjú modern művészeti szemlének indul. Teszi ezt olyan időben, amikor a legtüzesebb rajongók is túlvannak a háborút követő évek utópisztikus és romantikus nemzetköziségén.”¹²

Az idézet második mondata kimondatlanul is vitázik, Kassák egy időben a nemzeti jelleget a képzőművészetben és a költészetben túlhaladottnak tekintette. Valószínűleg a Kállai cikk az oka, hogy Kassák *Az izmusok történetében* nem említi a *Kút* c. folyóiratot (noha számos munkatársáról más vonatkozásban ír) és ez lehet az oka annak is, hogy Kállai Ernő nem szerepelt a *Dokumentum*-ban. A bécsi emigrációból visszatért Kassák 1926 decemberében alapította meg – Déry Tibor, Illyés Gyula, Nádass József és Németh Andor társaságában – az összesen hat számot megért folyóiratot. A *Dokumentum*, ami az eredeti tervek szerint a bécsi *Ma* folytatása lett volna, a *Kút* egyik riválisa volt. (Kállai Ernő majd újra szerepelt Kassák 1929-ben megindított *Munka* c. folyóiratában.)

Kállai *Új magyar pikktúra 1900–1925* c. könyvét összesen 83 kép illusztrálta. Érdekes megnézni, hogy kik azok, akiktől Kállai képeket közölt, és akik a *Kút*-ban is majd megjelennek. Ezek a következők: Rippl-Rónai József, Vaszary János, Schönberger Armand, Derkovits Gyula, Perlott-Csaba Vilmos, Szobotka Imre, Kmetty János, Szőnyi István, Aba-Novák Vilmos, Nemes-Lampérth József, Czóbel Béla, Scheiber Hugó, Márffy Ödön, Egry József. Legalább olyan jellemző azok névsora, akik szerepelnek Kállai könyvében, de nem jelentek meg a *Kút* c. folyóiratban: Kassák Lajos, Tihanyi Lajos, Bernáth Aurél, Moholy-Nagy László, Péri László, Bortnyik Sándor, Huszár Vilmos. (Az a tény, hogy a felsoroltak közül többen is ez idő tájt külföldön éltek, nem döntő, mert ettől még tagjai lehettek, vagy voltak a Képzőművészek Új Társaságának. A *Kút*-ban azok nem szerepelnek, akiket Kállai a kubizmus és konstruktivizmus fejezetben tárgyal vagy Tihanyi, akit a szerkezetes naturalizmus címszóval jellemez.)

A *Kút* tehát leginkább expresszionista folyóiratnak nevezhető. De az expresszionizmus kifejezés nagyon bizonytalan. Kubista vagy futurista mozgalom vagy aktivista mozgalom (Kassák) ugyanis létezett, expresszionista mozgalom viszont nem létezett.¹³ A művészettörténészek ma is vitatkoznak azon, hogy az expresszionista szó mikor fordult elő először. Walden és a *Sturm* a háború előtt és a háború után nem csupán expresszionistákat, hanem a modern művészet legkülönbözőbb áramlataihoz tartozó alkotókat népszerűsített. Így Walden különösen sokat tett az olasz futurizmus terjesztéséért. A *Kút* munkatársai közül Scheiber Hugó egy ideig szoros kapcsolatban állt Marinettivel. A *Sátán műremekei*t író Szabó Lőrincet is az expresszionizmus jellemzi.¹⁴

Az expresszionista jelző csak rendkívül óvatosan és inkább irányt jelzően használható. A *Kút*-ban ugyanis több generáció és többféle művészi orientációjú

¹² KALLAI Ernő: *Magyarság és európaiság*. = *Kút* 1926. 1. sz. 7.

¹³ LYNTON, Norbert: *Expresszionism*. In: *Concepts of Modern Art*. Revised and enlarged edition. Ed. by Nikos STANGOS. London, 1981. 30.

¹⁴ Vö.: KABDEBŐ Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp., 1970. 390–445.

festővel, illetve műalkotással találkozunk. Rippl-Rónai József már a múlt század végén jelentős alkotó volt, aki egyfajta francia orientációt képviselt. Derkovits viszont mintegy három évtizeddel azután lép fel, hogy Rippl-Rónai első komoly sikereit aratta. A művészettörténet tanúsága szerint a *Kút*ban szereplő Rippl-Rónai és Vaszary János az első világháború után nem hoztak létre jelentős új eredményeket.¹⁵ Ferenczy Béni 1910-ben Párizsban Archipenko tanítványa volt. Pátzay Pál az első világháború idején volt főiskolás hallgató, abban az időben, amikor a franciaországi utazások lehetősége megszűnt. Derkovits a háború után indult. Rippl-Rónait Kassák Lajos nagyon becsülte, előfutárnak tartotta, de hangsúlyozta róla, hogy nem volt avant-garde művész.¹⁶ Noha Csáky Józsefnek a már háború előtt Párizsban megtelepedett kubista szobrásznak, Blaise Cendrars barátjának egyik művét is reprodukálta a *Kút*, melyben egyébként rövid, inkább csak hírszerű beszámolót olvashatunk a belgákról és a hollandokról, a lapot elsősorban német orientáció jellemzi. Egyébként Kassáknak is főként német kapcsolatai voltak. Maga Kassák, aki a *Kút* című folyóiratot nem említi, *Az izmusok történetében* így ír: „A modern festők kiállító-helyisége ez idő tájt a „Belvedere” a Váci utcában. Igazgatója Fónagy Béla volt. Itt vonultak fel a magyar expresszionisták: Bokros Birman Dezső, Derkovits Gyula, Jándi Dávid, Kádár Béla, Scheiber Hugó, Schönberger Armand, Tihanyi Lajos”.¹⁷ A „Belvedere” igazgatója, továbbá a felsoroltak Jándi és Tihanyi kivételével a *Kút* munkatársai voltak. Jelenlétük is indokolja, hogyha óvatosan is, a *Kutat* expresszionista vagy az expresszionizmushoz közel álló lapnak nevezzük.

Fónagy Béla (1875–1935), művészettörténész, aki budapesti tanulmányait az első világháború előtt Németországban és Olaszországban egészítette ki, majd hosszabb időt töltött Franciaországban, 1921 és 1924 között volt a „Belvedere” kiállító helyiség igazgatója. Az 1935-ben kiadott Éber László szerkesztette lexikon munkatársa volt, a *Művészet*, a *Magyar Művészet* és a *Nyugat* hasábjain jelentek meg írásai. A *Reflexiók a KUT kiállítása körül* c. cikkében, amelyben az egymást váltó generációkat követve beszél a KUT 3. kiállításának (1926. március, Ernst Múzeum) résztvevőiről, így ír:

„Aki a kiállítást szeretettel nézte, könnyen eligazodott benne a Rómába vezető utak minden sokfélesége mellett is. Csak az alkotó művészek szemével kellett nézni, hogy a művész tulajdonképpen mire törekedett és mennyiben érte el azt. Aki nem ezt tette, hanem más törekvésű és célú művészek szemével nézett, vagy a természet hű mását kereste ott, ahol a természet csak kiinduló pontja, vagy ébresztője volt a művészeknek, (kinek lelkében a látottak vagy élmények továbbrezegtek és tevődtek össze képpé, vagy szoborrá a saját lelkének és látási módjának törvényei szerint) – az már eleve hamis szemszögből nézte a kiállítást és természetesen így csak hamis értéke-

¹⁵ Vö.: BERNÁTH Mária: *Rippl-Rónai József*. (Bp. 1976.) és SZABADI Judit: *Rippl-Rónai József*. (Bp. 1978.), valamint HAULISCH Lenke: *Vaszary János*. (Bp. 1978.)

¹⁶ KASSÁK Lajos: *Az izmusok története*. Bp. 1972. 162.

¹⁷ Uo. 303.

léshez juthatott. (...) A művészet ún. törvényei a művészi alkotások alapján keletkeznek és hamar megdőlnék, ha új törvényhozók jelentkeznek.”¹⁸

Fónagy Béla ebben a cikkében a modern, sokszor avant-garde-nak nevezett művészet alapelveit sorolja fel. Ezeket az elveket költők és képzőművészek a század eleje óta a legkülönbözőbb változatokban ismételték meg. Adynál ez így hangzik:

„Ha ki király, Sorsának a királya,
Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja,
Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül.”
(Hunn, új legenda)

Majakovszkij a *Hogyan kell verset írni* c. pamflettjében ugyanazokat a szabakat használja mint Fónagy: „A költő az, aki megteremti a költészet szabályait.” Kassák a legkülönbözőbb a budapesti írásaiban és a bécsi *Mában* variálja azt a gondolatot, hogy a természetűség vagy az utánzás ellenében a műalkotásnak olyan önálló létezőnek kell lennie, mint a fa, vagy az autó.

Kelemen Viktor, költő, író, novellista, műfordító, a nevét csaknem teljesen elfelejtették.¹⁹ Az Anatole France-t fordító Kelemen Viktor, akinek első verseskötete 1913-ban jelent meg, a *Kút* ugyanebben a számában *Expresszionizmus* címen írt jegyzetet.

„Ugyanazt a tartalmat többféle formában lehet kifejezni. De a tartalom és forma korrelációjából következik, hogy minden gondolatnak megfelel egy olyan forma, amely azt minden más formánál pontosabban, teljesebben, – maradék nélkül fejezi ki. Ez a forma, amit a zseni biztonsággal alkalmaz és amit az igazi művész megközelíteni törekszik. Az expresszionizmus úgy a külső, mint a belső formában (stílus és konstrukció) teljes szabadságot enged. Az expresszionizmus elsősorban új kifejezési lehetőséget, új stílust, új formanyelvet jelent.”²⁰

A *Kút* vezető kritikusa és művészeti írója, Rózsa Miklós mellett a nála csaknem húsz évvel fiatalabb Rabinovszky Máriusz (1895–1953), Budapesten Pasteiner Gyula, Berlinben Wölfflin tanítványa volt. Kiválóan ismerte a modern művészeti irányzatokat.

„E még sok tudománytörténeti teendőt ránk roví korszak kritikai parnaszszusán Rabinovszky Máriusz kétségtelenül Lyka Károly, Elek Artúr, Farkas Zoltán, Kállai Ernő, Ybl Ervin, Gerő Ödön között foglal helyet, ott lévén nem utolsósorban Derkovits Gyulának legkorábbi méltatói között is” írja Rabinovszkyról Vayer Lajos.²¹

¹⁸ FÓNAGY Béla: *Reflexiók a „KUT” kiállításáról*. = *Kút* 1926. 2. sz. 10.

¹⁹ Kelemen Viktor nem szerepel az irodalmi és művészeti lexikonokban. A BOTKA Ferenc–VARGHA Kálmán: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 6. (1905–1945. Személyi rész I. A–K.) (Bp. 1982.) c. kötete feltünteti, hogy 1925-ben a *Fáklya* c. lapban egy-egy cikket írt Drégely Gáborról és Fazekas Imréről. (L. i. m.: 328., illetve 367.)

²⁰ KELEMEN Viktor: *Expresszionizmus*. = *Kút* 1926. 2.sz. 11.

²¹ RABINOVSZKY Máriusz: *Két korszak határán*. (Válogatott művészeti írások.) VAYER Lajos előszavával. Bp. 1965. 18.

A *Nyugatban*, a *Magyar Művészetben*, a *Magyar Grafikában* és az *Ars Uná-*ban publikált. Az utóbbiban Meggyessyről és Perlott-Csaba Vilmosról írt tanulmányt. Itt szeretném megjegyezni, hogy az *Ars Uná*ban Rabinovszky és Kállay Ernő tanulmányai a *Kút*at készítik elő.

„A két világháború közti közélet változó intenzitású örvényei közt Rabinovszky egyetlen stílustörekvésnek vagy művészcsoportnak sem kötelezte el magát. Talán még a *Kút* mozgékony és igényes szelleme állt hozzá legközelebb” – írta róla Perneczky Géza.²² Rabinovszky 1948-tól a Képzőművészeti Főiskola tanára, számos művészettörténeti mű szerzője. (*Az új festészet története* 1926., *Daumier* 1927., *Kétezer év festészete* 1943., *Itália festészete. A trecento* 1947.) A *Kút*ban hét cikke jelent meg, többnyire a Képzőművészek Új Társaságának kiállításaiival illetve művészeivel kapcsolatban vagy stílis és elméleti kérdésekről. *Mai festészetünkről* c. cikkében írja:

„Óvakodnunk kell attól, hogy a gyakran gyümölcsöző és hasznos jelszavaktól való irtózás rendszerré, tehát ismét „izmussá” váljék, ezúttal az „antiizmus” „izmusává”. Ha a *Kút* művészgárdáját tekintjük, úgy megállapíthatjuk, hogy a festőtagok nagyobb részének művészete a „festői expresszionizmus fogalma alatt foglalható össze. (...) Igaz a magyar festői expresszionisták távolról sem élnek szabadságukkal oly mértékben, mint éltek különösen a németek.”²³

Fónagy, Kelemen és Rabinovszky cikkei alátámasztják, hogy a *Kútra* az expresszionizmus jellemző leginkább. Itt jegyzem meg, hogy Németh Lajos és mások a társaságot az École de Paris magyar képviselőjének tartják.²⁴

Az avant-garde művészek és művészetteoretikusok sokat beszéltek a művészet új feladatairól. A *Kút* nyitószámában Rabinovszky *A művész feladata* c. cikkében írja:

„Nem lehet a rendszeres gondolkodás, a rendszeres műkritika létjogosultságát tagadni akkor, mikor ez a különösképpen amalgamált szellemi-intuitív tevékenység kézzelfogható szükségletnek köszönheti létét. (...) Csak egyvalakinek jobb, ha elzárkózik az elméleti megfontolások elől és ez az egy: az alkotó művész. Goethe parancsszava: »Művész alkoss, ne beszélj« (...) A *Kút* elméleti tehertől mentesen indul útnak. Addig teljesíti hivatását, amíg minden doktriner és minden személyi szempontot kikapcsol. Amíg ez sikerül, addig van létjogosultsága, amint erről megfelel, helyébe új alakulat lép.”²⁵

Gerő Ödön (1863–1939) Lyka Károly generációjához tartozott. Végzettsége szerint építész-mérnök, a *Budapesti Újság*, *Magyar Újság*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló* és *Pester Lloyd* művészeti kritikusa, az *Élet* c. szemle megalapítója, 1910-től a *Világ* főszerkesztője volt. Művészeti tárgyú könyvei mellett (*Kompo-*

²² *Kortársak szemével. Írások a magyar művészetről 1896–1945.* Bp. 1967. 46.

²³ RABINOVSKY MÁRIUSZ: *Mai festészetünkről.* = *Kút* 1926. 1. sz. 4–5.

²⁴ NÉMETH LAJOS: *Modern magyar művészet.* Bp. 1968. 88. és LYKA KÁROLY: *Festészetünk a két világháború között.* Visszaemlékezések 1920–1940. Bp. 1956. 58.

²⁵ RABINOVSKY MÁRIUSZ: *A művész feladatai.* = *Kút* 1926. 1. sz. 13–14.

zício és ritmus 1908, Tegnaptól máig. A magyar festőművészet múltjából, Modern magyar festőművészet, Székely Bertalan, Magyar remekfestők I. 1913.) regényei is megjelentek. A Szinyei Társaság 1925-ben indított lapjában, a Magyar Művészetben is jelent meg írása. Utolsó könyvének gerincét (Művészetről, művészekről. Tanulmányok, vázlatok, emlékezőések. 1939.) a XIX. század második felében alkotó művészekről szóló írásai adják.

A Kútban *A progresszív művészet* címen olvashatunk tőle cikket az I. évfolyam 1. számában.

„Az a kérdés, hogy az elméletek megelőzik-e a művészi munkát vagy követik-e? Megszabják-e, hogy a művész hogyan dolgozzon vagy csak megállapítják, hogy hogyan dolgozik. Amazokból alakulnak a művészeti dogmák. A Kútról úgy tudom, hogy síkra száll a dogmatikus művészet ellen. Az ő elmékedői vizsgálni, bírálni, s a jövőendő útjain a szabad járást biztosítani akarják. A Kút éppen ezért nem esküszik semmire. Csak a jobb megismerés jogára és kötelességére. A Kút tagjairól azt tartom, hogy egyformán boldogok, amikor új művészeti megismerésre tesznek szert s amikor ettől a megismeréstől szabadulnak. A modernség ehhez a boldogsághoz való bátorság és jog.”²⁶

A Képzőművészek Új Társaságának a Kútban cikket író képzőművész tagjai Cselényi Walleshausen Zsigmond (1888–19(?)), Bor Pál (1889–1982), Vaszary János (1867–1939) és Márffy Ödön (1878–1959).

Vaszary János, akinek festészetére München után az 1900-as évek Párizsában Puvis de Chavannes, Toulouse-Lautrec, Bonnard, Carrière és Cézanne gyakorolt nagy hatást *Hogyan jutottunk festői kultúrához?* c. írásában emlékszik vissza erre az élményére.²⁷

Márffy Ödön, a Nyolcak művészcsoporthoz egyik megalapítója, az új művészgeneráció figyelmét a régi népművészetre hívja fel, különösen a díszítőművészet területén.²⁸

Cselényi-Walleshausen Zsigmond, festő, grafikus, író. (*Senkiember János* c. regényének megjelenéséről a Kút Figyelő rovatában tájékoztatott.) Cselényi-Walleshausen Hollós Simonnál, majd Párizsban tanult. 1920-ban Bécsben a Wiener Salonban, és 1922-ben a „Belvederé”-ben állított ki. Számos külföldi kiállításon vett részt. A negyvenes évektől Párizs mellett élt. *Korszellem és progresszív művészet* c. cikkében így csatlakozott a Kút programjához:

„Soha jelszavak embert még nem boldogíthattak, soha irányok művész előtt meg nem nyithatták a paradicsom kapuit. Mert nem az ember csinálja az irányokat és nem az irányok a művészt. (...) Közben új századba fordultunk s az új század termé-

²⁶ GERŐ Ödön: *A progresszív művészet*. = Kút 1926. 1. sz. 4.

²⁷ VASZARY János: *Hogyan jutottunk festői kultúrához?* = Kút 1927. 7–8. sz. 4–6. Vaszary János a Képzőművészek Új Társasága egyik alapítótagja, az 1927-es szervezeti átalakulásig az elnökség tagja. A Vaszary növendékeiből szerveződött UME – Új Művészek Egyesülete – elnöke. 1927-ben, amikor a KUT szervezeti átalakulását és legálissá válását követően az UME kivált a KUT-ból, Vaszary is kilépett a szervezetből.

²⁸ MÁRFFY Ödön: *Vigyázat!* = Kút 1926. 1. sz. 6–7.

szettudományosan gondolkodó embere természetszerűleg az analízis és rendszerezés ideológiájához érkezett. Így történt, hogy a Cézanne-i, valamint a Van Gogh-i szempontokat szélesíteni és rendszerezni törekedett. Egyfelől az impresszió elégtelenségének megismerésére vetette magát s Van Gogh-ból kiindulva annak expresszív erejét szisztematikus expresszionizmussá fejlesztette, másfelől az objektivitás Cézanne-i értelmezését kubizmussá sematizálta. Ezzel aztán lényegében el is értékünk a jelen pillanatig. Mert a modern művészet alakulásának ez a két legfontosabb faktora (a kubizmus és az expresszionizmus) máig is eleven probléma maradt. (...) Nem fontosak a nevek s e soroknak nem is célja ezek ismertetése és egymástól való disztinkcióik felsorolása. Csupán az a tény fontos, hogy mindmegannyi irány egy-egy dokumentuma a megnyilatkozási formáját kereső új embernek. Az összes többi irányok közül elégséges itt a konstruktivizmusról még megemlékeznünk, amely egyszerűen lényegében nem más, mint az összes képzőművészetnek egy művészetté való sommásítása: a szerkesztés művészetévé.²⁹

Cselényi-Walleshhausen e cikkében annyiban emlékeztetett Kassákra, hogy egyetlen izmushoz sem csatlakozott – Kassák is minden izmust fel akart használni a maga sajátos izmusának megteremtésére.

Kiváltképpen érdekes Bor Pál a Képzőművészek Új Társaságának 1927-es őszi, negyedik kiállításával kapcsolatban írt cikke. Bor Pál szobrász, festő, művészeti író, a Képzőművészek Új Társaságának tagja. Ő az egyetlen, a folyóiratban megjelenő szerzők közül, aki egyértelműen bíráló hangnemet üt meg, nem tagadva az elért művészeti eredményeket sem. Kifogásait így foglalja össze:

„Itt teljesen hiányoznak a KUT kiállításokon azok a keresők, akik félretéve a való világ minden asszociálható formáját, tisztán absztrakt eszközökkel törekcszenek az esztétikai szépre. Pedig ezek azok akik Párizsban a legszélesebb körökben találnak visszhangra, éppen mert, miután nem nyújtottak semmi asszociálhatót, a közönség tisztán a széperzékre bízhatta képeikkel szemben a tetszését, vagy nem tetszését. (...) A másik megnyilatkozás, mellyel alig találkozunk a KUT kiállításokon, az a törekvés, mely akár a természet eszközeivel, akár absztrahált, vagy leegyszerűsített formaelemekkel erős térhatás érzését keresi. (...) Egy harmadik gazdagodása a művészetnek az a törekvés, mely a reális világ élményeit veszi ugyan alapul, de a perspektivikus tértől és az egyidejűségtől igyekszik szabadulni, úgy hogy a fantáziára bízta azt, hogy a dolgok távlati megjelenését és időbeliségét mily fokig respektálja, vagy hanyagolja el a képmegjelenés, vagy a képben ábrázolt formai vagy tárgyi élmény érdekében.”³⁰

A cikk általánosságban beszél, a párizsi eredményeket ugyanis nem köti nevekhez és művekhez.

Bor Pál előbb Nagybányán tanult, majd 1911 és 1914 között Párizsban tartózkodott. A világháború kitörése után a franciák internálták, mint Kuncz Aladárt és Németh Andort. Mit láthatott 1911 és 1914 között Bor Pál Párizsban, ami a háború utáni művészeket ösztönözte?

²⁹ CSELÉNYI-WALLESHAUSEN Zsigmond: *Korszellem és progresszív művészet*. = Kút 1927. 7–8. sz. 12–14.

³⁰ BOR PÁL: *A KUT kiállításának tanulsága*. = Kút 1926. 5. sz. 10–11.

1911-ben Párizsban „Közelinek látszik az a pillanat, hogy mindenki kubista képeket fessen, amely egy modern akadémizmus létrehozásának kockázatával jár.”³¹ Archipenko szobrai az 1910-es Őszi Szalon óta nagy sikert aratnak. 1912-ben tartották a futuristák első kiállításukat Párizsban (Marinetti, Bocconi, Severini, Carrè), amelynek anyagát számos európai fővárosban, így Budapesten is bemutatták. Októberben a La Boétie galériában nyílt meg a Section d'Or 1. kiállítása harminc kubista festő (köztük Léger, Gleizes, Metzinger, Gris, Duchamp, Archipenko) 200 alkotásával. Picasso és Braque a Kahnweiler galériában állított ki – kollázsaikkal, szintetikus festményeikkel a terek, a formák kohézióját és a festéket hangsúlyozták. 1913-ban Robert Delaunay *Párizs városa* c. képét Apollinaire a Salon des Indépendants legjelentősebb képeként üdvözli.) Delaunay 1912-ben már „nem-objektív” képeit festette. (1914-ben az olasz Giorgio Chiricót majd az orosz rayonista Goncsarovát és Larionovot mutatta be párizsi galériájában Paul Guillaume. (A katalógusuk bevezetőjét Apollinaire írta.)

Bor Pál tehát az új művészetet születőfélben láthatta Párizsban, és lehet hogy Delaunay-re, Braque-ra, Duchamp-testvérekre és Chiricóra gondolt. Egyébként Bor Pál kiadott egy kis könyvet 1926-ban Csáky Józsefről, a kubizmusról és a stílusról, amiről a *Kút* is tájékoztatót Szemle rovatában.

A *Kút*ban cikket közölt Molnár Farkas (1879–1945) építész, grafikus, festő. A Műegyetem és a Képzőművészeti Főiskola után a weimari Bauhausban Gropius tanítványa volt (1921–25). Részt vett az első Bauhaus kiállításon (1923), a KURI manifesztum egyik aláírója (1922). 1927-től Budapesten dolgozott. Az 1928-ban megalakult CIAM magyar delegátusa volt és ennek magyar csoportját szervezte. *Szimmetria és asszimetria* c. cikkével az építészetet képviseli a *Kút* hasábjain.

Az európai mérnöki kultúra, technika, funkcionalizmus és művészet szintézisét keresi egy új vizuális kultúra jegyében, szemben az európai építészet görögöktől örökölt szimmetriára törekvő gyakorlatával.

„Az asszimetria, amelyet a dolgok lelkébe merülő költő lao-tsei filozófiával fogott meg, a mi szellemünkben sokkal precízebb értelmezést nyer. Jelenti azt az esztétikát, melyben a szépség: harmónia, rendezett egyensúlyállapot. Mi ismerjük az egyensúly feltételeit a mechanikából. Egy nagy erőt is tarthat egy kisebb is egyensúlyban, ha a karja hosszabb. Példa: a tizedesmérleg. (...) Az asszimetria szabadságot jelent az alkotásban, szigorúságot a rendben; jelenti alapos mérlegelését minden részletnek, jelent precíz munkát: mérnöki gondolkodást.”³²

A *Kút* 1. évfolyam 7–8. számában V. M. aláírással *Modern hollandi építészet* címmel jelent meg egy cikk, amely Hendrik Petrus Berlage-ot, a modern építé-

³¹ *The art of our century*. The chronicle of Western art from 1900 to the present. Jean Louis FERRIER, editor in chief with the collaboration of Yann le PICHON. New York, London, Toronto, 1989. 118.

³² MOLNÁR Farkas: *Szimmetria, asszimetria*. = *Kút* 1926. 3. sz. 15–16.

szet egyik megteremtőjét említi. Hendrik Petrus Berlage nagy hatással volt Mies van der Rohe-ra, aki 1930-ban a dessauai Bauhausban és 1937-től a chicagói Illinois Institute of Technologyban dolgozott.³³ A cikk szerzője valószínűleg a költő, író Vidor Marcell lehetett, aki 1927-ben holland dalok szövegét fordította magyarra.

A Kút írógárdájának két legfiatalabb tagja Németh Antal (1903–1968) és Genthon István (1903–1968) volt. Németh Antal tanulmányait a budapesti és berlini egyetemen végezte. 1928–29 között Berlinben, 1931–32-ben Münchenben, Kölnben és Párizsban foglalkozott a modern rendezés problémáival. 1929-ben írta doktori disszertációját *A színjátszás esztétikájának vázlata* címmel. Művészeti és színházi írásai jelentek meg a *Magyarság*, *Magyar Művészet*, *Pandora*, *Symposion*, *Napkelet*, *Magyar Szemle*, *Jelenkor*, *Nagy Világ* és más lapokban. Az Éber László szerkesztésében megjelent *Művészeti lexikon* munkatársa, a *Színművészeti lexikon* szerkesztője (1930). 1935-től a Nemzeti Színház igazgatója volt.

Új magyar művészet c. cikkében a Képzőművészek Új Társaságának történelmi szerepéről írt. Riegl „Kunstwollen” és Worringer „érzéki és absztrakt” fogalmai csengenek vissza cikkében.

„Szemben a régi gárda lélektelen és korszerűtlen naturalizmusával, ez a két terem az új generáció bátor, lendületes, megalkuvást nem ismerő „Kunstwollenjéről” beszélt, tanúságot tett arról, hogy az új magyar művészet egyéni hangja együtt zeng az európai orchesterrel. (...) A magyar alkotó lélek egyforma mértékben egyesíti az érzéki és elvont, tudatos és élettéményre való hajlamot; (...) Akkor, amikor a különböző „izmusok”-ban a teoretikus program-elvek következetes végiggondolása egy teljesen elvont értelmű művészet zsákutcájába vezette Nyugat úttörő művészeit, a magyarok már ott tartottak, ahová az expresszionizmus és kubizmus után, néhány éve, visszakanyarodott a progresszív művészet...”³⁴

A mai színpadművészet c. cikkében (I. évf. 6. sz.) azzal foglalkozik, hogy az avant-garde képzőművészeti mozgalmak hogyan befolyásolták a színpad képét.

Genthon István 1927-ben publikálta első könyvét a *Magyar művészek Ausztriában a Mohácsi vészig* címen. 1925-ben a *Magyar Írásban* közzétett *Az expresszionizmus halálára* c. cikkében elmarasztalta Klee-t „blöffös irodalmiaskodása” miatt, Kandinszkijt „ügyesen mintázott, céltalan tapétához” hasonlította.

A Kútban Nemes-Lampérthről elismerő cikket írt, akiről egyébként Rabinovszky is dicsérően szólt 1924-ben az *Ars Unában*. A Képzőművészek Új Társaságának következő évre tervezett posztumusz Nemes-Lampérth kiállítása kapcsán írt cikkében Genthon Van Gogh-hoz hasonlítja Nemes-Lampérth Józsefet. Tragédiáját röviden így foglalja össze:

³³ V. M.: *Modern hollandi építészet*. = Kút 1927. 7–8. sz. 15–16.

³⁴ NÉMETH Antal: *Az új magyar művészet*. A KUT történelmi szerepe. = Kút 1926. 5. sz. 8.

„Élete folyása alatt (1891–1923) nem sok sikert könyvelhetett el, halálában nem magasztalták hőrosszá, mint ahogy az rendesen történni szokott; bár ma már tisztán látható, hogy ő volt a fény abban a szomorú évtizedben, amelyet a Művészház és a Nyolcak szétszóródása s a KUT első kiállítása keretez.”³⁵

A *Kút* írógárdájának valamennyi tagjáról beszéltem. A cikkek nagy része programadó, elméleti jellegű illetve kiállításokhoz kapcsolódik és kritikai jellegű. Az egy személynek szentelt cikk és tanulmány sokkal kevesebb mint az elméleti és programadó cikk, illetve azok a kritikák, amelyek a Képzőművészek Új Társaságának művészeiről vagy azok egy részéről mint csoportról beszél.

Rabinovszky és Genthon már említett Derkovits- és Nemes-Lampérth-tanulmányán kívül csupán Chagallról jelent meg egy tanulmány Rózsa Miklós tollából, és Rippl-Rónai Józsefről, melyet Rózsa Miklós és Gyöngyösi Nándor írt. Az utóbbi két Rippl-cikk az I. évfolyam 4. számában jelent meg, melyet Rippl tiszteletére adtak ki. A Rippl-számhoz a KUT 4. műcsarnokbeli kiállítása szolgáltatott alkalmat (az időpont egybeesett a nagybányai festők harminc évvel korábbi első kiállításával, ugyancsak a Műcsarnokban), amely azért is örömnep volt, mert a Műcsarnok a főváros hatáskörébe került át az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat hatásköréből és új művészek, például a Képzőművészek Új Társasága előtt is megnyitotta kapuit. Arról az örömhírről is tudósít a lap, hogy a firenzei Uffici Képtár Rippl-képet vásárolt.

A *Kútnak* Szemle és Figyelő rovata is volt. Ezek a hazai és a külföldi kiállításokat követték nyomon, a társaság működésének visszhangjáról számoltak be, a társaság tagjainak tudományos és művészi munkájáról tájékoztattak, illetve a társaság hivatalos bejelentéseit tették közzé. Írói az I. évfolyam 1–4. számában az író és műfordító Komor András, Kállai Ernő, Komlós Aladár, Dénes Lajos, Rózsa Miklós, Gyenes Gitta festőnő és Bartha Ferenc voltak. A későbbi számokban a Szemle és Figyelő rovat aláírás nélkül jelent meg.

A *Kút* 11 szám után 1927-ben megszűnt. Rövid életű lap volt, akárcsak a kortárs progresszív művészetet is propagáló *Műbarát* és az *Ars Una*. A lap jelentősége az, hogy 1926–27-ben neves képzőművészek műveit és jelentős művészeteoretikusok írásait tette közzé. Érdeme az is, hogy helyt adott Szabó Lőrinc egy fontos versének és Walden drámája is itt jelent meg.

Voit Krisztina – akinek segítségét itt köszönöm meg –, úgy gondolja, hogy a lap megszűnésének oka az olvasóközönség hiánya lehetett. Ezt a véleményt alátámasztani látszik az, hogy Kassák szerint a *Kúttal* egyidejűleg megjelenő *Dokumentum* (1926. dec.–1927) is a közönség hiányában szűnt meg. Kassák szerint a modern művészet (a *Tett* és a budapesti *Ma*) közönsége 1919 után emigrált. Kassák a *Munka* c. lapját 1928-ban azért alapította, hogy főleg fiatal munkásokból új közönséget neveljen.

***

³⁵ GENTHON István: *Nemes Lampérth József*. = *Kút* 1926. 6. sz. 2.

A Képzőművészek Új Társasága a két háború közötti időszak egyik legfontosabb művészeti társasága volt. A szakirodalom foglalkozott vele, bár monografikus mű nem született róla. A *Kút* c. folyóiratot azonban szinte teljesen elfelejtették, bár Tímár Árpád is említette idézett tanulmányában, és Perneczky Géza megjegyezte: a *Kút* igyekszik pótolni a túlságosan szolidan szerkesztett *Magyar Művészet* mulasztásait.³⁶

SZILVIA TÓTH

The periodical *Kút* (1926–1927)

Periodical of the New Society of Artists

The *Kút* was an art review edited by the New Association of Artists (Képzőművészek Új Társasága) in 1926–27. Altogether 11 issues came out. The first issues contain literary texts, poems, a play by H. Walden, literary and art criticisms and illustrations of works of art. Later they abandoned their literary interest. Expressionist orientation characterizes the reviewers. The paper is the first one which presents and analyses this almost forgotten review. The author deals with the editors (Lajos Dénes, Miklós Rózsa) and chief collaborators (artists and critics, for example Pál Bor, János Vaszary, Ödön Márffy, Farkas Molnár, Máriusz Rabinovszky, István Genthon) and marks the *Kút*'s place out among the other art and literary reviews of these years (*Ars Una, Dokumentum, Pandora*).

³⁶ *Kortársak szemével. Írások a magyar művészetről 1894–1945.* Bp. 1967. 32.

KÖZLEMÉNYEK

Makulátúrából felismert szedésváltozat Manlius nyomdájából. 1582 és 1605 között Nyugat-Magyarországon működött Joannes Manlius tipográfiai műhelye.¹ Már korábban sikerült felismerni, hogy ő nem csupán nyomtatással, de könyvek bekötésével is foglalkozott. Ezeknek vaknyomással történt díszítéséhez használt szerszámainak jellegzetes készlete lehetővé teszi felismerésüket.² Manlius sajátossága, hogy csaknem mindig a nyomdájában keletkezett selejtpapírt használta kötéstábláinak merevítéséhez. Így ezek rendszeres szétbontásával jelentős mennyiségben kerültek napvilágra olyan kiadványok is, amelyekből különben egyetlen példány sem maradt fenn.³

A fentiek után természetes, hogy a moszkvai Idegennyelvű Irodalom Könyvtárban járva, megakadt az ember szeme az egyik Manlius-kiadvány belső kötéstáblájából kikandikáló, magyar nyelvű nyomtatványon. A könyv maga Pathai István *Az sacramentomokrol...* c. műve, amely 1593-ban látott napvilágot Manlius műhelyében.⁴ A táblákból kibontott töredék⁵ – egyes helyeken némi hiányossággal – az „L” jelzésű füzet első négy levelét tartalmazza ugyanennek a Pathai-féle munkának. Már a kötés eredeti állapotában látható volt egyetlen lapról is kiderült ez. Ugyanakkor az is megállapítható volt, hogy annak szedése eltér a kötetben levőétől. Immár négy levél másolatának birtokában az eredetivel történő összevetés alapján azután a következők voltak megállapíthatók.

Az L₄ levél számozása a töredékben hibás, mert azon a 67. szám helyett az 58. áll. Ez természetesen önmagában nem jelentős vagy feltűnő, hiszen a régi nyomdászok a levél- (ill. lap-) számozást rendkívül gyakran elvették. Ezt ugyanis ők csak az olvasók használatára helyezték el, míg ő maguk a kiadvány előállításakor kizárólag a füzetjel alapján tájékozódtak. Jól példázza ezt a körülmény, hogy az 1-től 117-ig terjedő levélszámozás a vizsgált Pathai-féle nyomtatványban nem kevesebb, mint 18 esetben hibás.⁶

A töredék és a teljes kiadvány között más eltérés is észlelhető. A kiadványban Pathainak lenyegében két írása található, amit jól tükröz az előfej. Itt az A–K füzetekben (1–64. levél) a

¹ Átfogó és ugyanakkor egyben igen részletes képet nyújt Manlius nyomdászati tevékenységéről ZSIGMONDY Árpádné tanulmánya: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1982–1983. 297–410.

² *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1970–1971. 301–321.

³ *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972. 167–205. és 1973. 191–201.

⁴ RMNy 731. – Jelzete RP 297.

⁵ Itt kell köszönetet mondani az említett moszkvai könyvtár munkatársnőjének, Eugenia KORMAZOVÁNAK, aki a kötéstáblák szakszerű szétbontásáról gondoskodott, és aki az azokból előkerült töredékekről készített másolatokat megküldte.

⁶ Ugyanez a jelenség különösen jól érzékelhető egyedül a most vizsgált négy levélen belül is. Közülük kettőnek is a számozása téves a teljes kiadványban. A töredék hibás 58. száma (L₃) itt ugyan helyesen 67, de a 65. (L₁) helyett 56, míg a 68. (L₄) helyett 61. levélszám olvasható.

AZ SACRAMEN.

Igenis lehetséges : mert valamely nép az sz. irást igaz értelemmel nem követti, mind teueleg az, vagy sok vagy kevés fezen.

Bizoniech megbe mon- dásodat?

Szent Pál Apostol Galaraba itt le-
telesen elcő rezében az mongya
hogy ha szinten az Istennek Angyal
az eghből le Szállana, es más Euange-
liomot hirdetne ez meghertet Euana-
gelioh kiüül, atok legyén meg azis,
ha meg az Angyalis teuelegne az Sz-
iras kiüüliaruan hát az emberek ho-
gy nem teuelegenek, tiszor az iras
kiüüliarnak.

Az isten törvény könyve es az
prophetaknak irások az Sidoknak
kezeben vala, es minden nap azt ne-
zik, forgattyak es tanullyak vala, so-
kan valanak es Christust karhoztak
nyak

1. ábra

AZ VR VACHO.

Mond meg aztis mioboda
sületed vagion exekről mel-
lik igazab ez három egymá-
suk kölönöző vallásnak?

En igaz földi ismerettel mondom, L-
sten abban bizonylagom hogy senkire
valo bozzulagbol, hanem csak az egy
igátságna Istenetiből es szelmeiből
szolok, mivel hogy az ket első vallás,
hírünk aganak ellene vagyon csak az
harmadik, azaz, a Christianok, vallása
igaz es meg tartando értelem.

Hatöbben vannak azon az
ket vallason hogy nem ezen
ez egyen, lebeségefe hogy
anni sokaság teuelegien?

Igenis lehetséges : mert valamely
nép az sz. irást igaz értelemmel nem
követti, mind teueleg az vagy sok va-
gy kevés fezen.

Bizo

2. ábra

verzólapokon „AZ SACRAMEN-” a rektólapokon pedig ennek folytatása „TOMOKROL.”, míg az L–V füzetekben (65–144. levél) „AZ VR VACHO-”, ill. „RAIAROL.” szöveg olvasható. A töredékben azonban, ahol a második írás kezdődik – tévedésből – ide is az első rész előfejtét szedték. A nyomdász nyilván nem érzékelte, hogy új munkáról van szó, és továbbra is az első rész előfejtét szedte.

Ez mai szemmel meglehetősen otromba hiba azonban akkoriban önmagában aligha tette volna szükségessé, hogy az egész füzetet újrasedjék. Ennek oka az L₂ levél verzőján található. Összevetve ennek szövegét megállapítható, hogy a töredékből – jöllehet az őrszó az előző lap alján helyes folytatásra utal – csaknem egészében hiányzik (1. ábra) a teljes műben ezen a helyen olvasható szöveg (2. ábra). Ez két kiemelt (nagyobb fokozatú és kurzív) szedésű kérdést és egy választ tartalmaz. A 16 vegyes méretű betűkből szedett sor terjedelme szövegtípusra átszámolva 21 sor.

Ez a szövegkihagyás valóban teljességgel értelmetlenné, így használhatatlanná tette a kiadványt. Ezek után érthető, hogy Manlius rákényszerült ennek a résznek újrasedésére. Összevetve a teljes művel az „L” jelzésű füzet töredékben fennmaradt négy levelének beosztását megállapítható, hogy a fentebb említett 21 sorból már kilencet sikerült az első négy levél újrasedése során a nyomdásznak megtakarítania. Ehhez az első szedésben több helyen tapasztalható üres sorok elhagyása nyújtott lehetőséget. Így elméletileg a füzet hátralevő, de ma ismeretlen négy levelén akár az egész kimaradt szöveghez is sikerülhetett helyet biztosítani. Ez esetben az „M” jelű füzet újrasedésére már nem lett volna szükség.

Az egészében fennmaradt műnek az OSZK-ban található példányában a papír vízjelének és minőségének vizsgálata azonban más eredményre vezetett. Ezek alapján úgy tűnik, hogy abban nem csupán az „L”, de az „M” és „N” füzet papírja is eltér a többtől ebben a kiadványban. Miután ez már a javított, második szedést tartalmazza, amely utólag készült, feltételezhető, hogy a nyomdász tehát nem egy, hanem három füzet (összesen 24 levél, vagyis 48 lap) újrasedésére kényszerült.

Miután a Krajnából hazánkba áttelepülve idemenekült Manlius bizonyosan nem tudott magyarul, így elengedhetetlen volt számára a kéziratból történt szedés ellenőrzéséhez magyarul tudó korrektor segítsége. Ez az illető azonban valószínűleg azért nem vette észre a szövegkihagyást, mert az nem tört meg bekezdést. Feltehető, hogy a súlyos hibára valamivel később és más figyelmeztetésre derült csak fény. Ez lehetett akár az ugyancsak Nyugat-Magyarországon tevékenykedett szerző.⁷ Feltehetően ennek tudható be, hogy a megkésétt figyelmeztetés miatt a nyomdász végül is kénytelen volt három füzet szövegét újrasedni.

Manlius műhelyében keletkezett makulatúra sorsa általában az általa készített kötéstáblák erősítése volt. Ennek köszönhető, hogy a már befejezett Pathai-féle kiadvány egyik példányának bekötéséhez rögtön fel is használta ugyanennek a nyomtatványnak tévesen nyomott részei selejtté vált papíríveit.

BORSA GEDEON

⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Bp. 1977. 462.

Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelvkönyvében. 1664-ben egy magyar literátor, Jászberényi Pál – aki már évek óta Angliában élt és nevet szerzett magának tanítási módszerének eredményességével – Londonban kiadott egy angol nyelvre alkalmazott latin tankönyvet az alábbi címmel:

*A New Torch to the Latin Tongue: so enlightned that besides the easie understanding of all Classical Authors, there is also laid open A ready way to write and speak Latine well and elegantly. (...) By P. Jasz-berenyi A Transylvanian*¹ (Az angol cím latin változata: *Fax Nova Linguae Latinae*, általában ezt használják a kutatók, ha a művet említik.)

A szerző a címben azt ígéri, hogy ennek az „Új Fáklyának” a fényénél a klasszikus szerzők megértése mellett a tanuló még a helyes és elegáns latin írás és beszéd képességét is elsajátíthatja. A kor szokása szerint a címlapon és annak versóján olyan idézeteket közöl, melyeket műve szellemi kísérőjeként, „ars poeticájaként” érthet az olvasó. Jelen esetben Seneca, Cicero, Erasmus és Vossius sorai szerepelnek a kötet elején, s azért fontos erre is figyelmet fordítanunk, mert mind a négy idézett szerző fontos szerepet játszik Comenius életművében is. Senecától a 64. epistolára utal, angolul idézi a számára fontos gondolatot:

„Although all things were found out by the Ancients: yet this will always be new, the use, the knowledge and disposition of things found out by others” (‘Bár minden dolgot föltaláltak a régiek, de mindig új lesz a mások által föltalált dolgok alkalmazása, ismerete és elrendezése’).

Jászberényi 1659-től Cecil Tufton oxfordi püspök fiának nevelője volt,² részben az ő biztatására vállalkozott a tankönyv megírására, s a könyv ajánlásában kifejezi háláját pártfogójának (...Magno Maecenati suo benignissimo...). A kötetben még szerepel egy hosszabb latin és angol nyelvű előszó, melyekben nyelvtanítási módszereit és a könyv létrejöttének körülményeit írja le, utána pedig a Jászberényihez intézett üdvözlő versek találhatók, a következő szerzőktől: Edmundus Castell, Samuel Cromleholmes, Adam Littleton, John Goad, S. Helmes, Enyedi Gáspár, Th. Branker, Joh. Megalinus svéd matematikatanár, Nadányi János, Köpeczi Bálint, G. Platt, Th. Singleton és Csernátoni Pál. A két előszó tartalmilag nagyjából megegyezik, főleg amikor a konkrét módszertani kérdéseket fejtegeti, az eltéréseket a címzetek „státusza” magyarázza: a latin ugyanis tanítóknak, iskolamestereknek, általában gyermekek oktatásával foglalkozóknak szól (Ad Eruditos Reipublicae Literariae Moderatores, Adolescentiae Formatores, Scholarchas et Ludimagistros, Praefatio), ezért tudományosabb színezetű, míg az angol szöveg általában az olvasót, mégpedig az *angol* olvasót veszi célba: To the READER, Worthy Englishmen.

Tanulmányomban ezeknek az előszavaknak a comeniusi párhuzamaira, egybecsengéseire szeretnék rámutatni, előtte azonban összefoglalom Jászberényi Comeniushoz fűződő kapcsolataira vonatkozó adatokat.

Jászberényi személyéről, tevékenységéről Bene Sándor írt a Zrínyi Miklós halálára Londonban közreadott gyászversek kapcsán,³ Kathona Géza kutatásai nyomán, új eredményekkel gazdagítva a Zrínyi-filológiát. Comenius és Jászberényi ismeretségére vonatkozóan csak utal arra a köztudott – ámbár fontos – tényre, hogy a *New Torch* szerzője Sárospatakon a nagy cseh pedagógus tanítványa volt, két peregrinustársával, Szendrei Ferencel és Száki Ferencel együtt:

¹ A teljes címléfrást l. Szabó Károlynál, OSzK RMK III. 2252, az oxfordi Bodley Könyvtár példánya, melyet szintén volt alkalmam tanulmányozni a Bliss 287 jelzet alatt található.

² Erről l. KATHONA Géza: *Zrínyi Miklós halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek c. tanulmányát.* = ItK 1975. Kathona helytelenül Luftonnak írja Tufton nevét; valószínűleg nem a *New Torch*... előszavából, hanem másodlagos forrásból szerezte adatát, ezért szerepel tévesen a név.

³ BENE Sándor: „*Lacrimae Hungaricae*” *A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek.* In: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról.* (Bev., szerk., jegyz.: KOVÁCS Sándor Iván.) Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1987. 355–369.

„Jászberényi maga írja a *Fax Nova* előszavában, hogy e munkájával is hazájának kíván szolgálni, ha már a körülmények nem teszik lehetővé, hogy otthon dolgozzon. De őket hármójukat a sorsközösségen túl azonos felekezethez tartozásuk is összefogta, és közös puritán neveltetésük Comeniusnál, Tolnai Dali Jánosnál”.⁴ (Kiemelés tőlem: D. Á.) Az utolsó fél mondat állítása azonban pontatlan. A Comenius-szakirodalomból ugyanis tudjuk, hogy Tolnai Dali Jánossal – épp Sárospatakra érkezése után – nézeteltérések voltak, mivel Comenius jóval kevésbé azonosult a puritanizmus eszméivel, mint magyar barátja.⁵ Jászberényi 1650-től volt togátus diák Patakon, tehát attól az évtől kezdve, amikor Comenius odaérkezett Lórántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond meghívására, hogy a főiskolát megreformálja. Ebben az időben újra Tolnai Dali János, a puritanizmus meggyőződéses híve volt a rektor. Ő már korábban ismerte Comenius munkásságát, elsősorban közös angliai barátjuk, Samuel Hartlib révén (akivel Comenius heidelbergi, majd leydeni első tartózkodása, 1613 óta állandó kapcsolatban állt). Tolnai Dali az 1630-as évek elején járt Németalföldön, Franekerben, Groningenben és Leydenben, majd 1633 elején Angliába is áthajózott.⁶ Itt találkozott a puritanizmus eszmevilágával, s hogy egész életében következetesen kitartott mellette, talán azzal is magyarázható, hogy még nem egészen abban a radikális változatban szembesült vele, mint Comenius 1641/42-ben, amikor épp Hartlib kezdeményezésére Angliába érkezett. A cseh pedagógus sárospataki tartózkodása azonban már az első évtől kezdődően megosztottságot idézett elő: 1650-ben kiadta *Independentia aeternarum confusiorum origo* c. 1648-ban keletkezett, eredetileg az angol nemzeti zsinatnak szánt vitairatát, melyet erdélyi és magyarországi hívei, Medgyesi Pál, Bisterfeld és Tolnai Dali – akik eddig eszmetársuknak gondolták Comeniuszt – a puritanizmus elleni támadásnak értelmeztek, holott a pansophia szellemében élő és alkotó szerző csak a túlzásokat bírálta és a különféle egyházkormányzati elvek összehátrahívását szorgalmazta.⁷ Már az említett angliai tartózkodása idején is távolságtartással viszonyult a puritanizmus radikális elveihez, az 1641-es év eseményei, a presbiteriánusok és I. Károly közt egyre élesebbé váló harcok miatt a következő év elején svéd meghívásra Elbingben telepedett le. Hogy a pataki tanítványok mennyit érezhettek meg a chiliizmussal rokonszenvező, békeszerető, a mindenség pozitív erőit összefogni kívánó Comenius és a puritánus elveket követő Tolnai Dali János közti feszültségből, nem tudhatjuk, mindenesetre fontos és érdekes mozzanat, hogy Jászberényi később, az 1660-as évek első felében Londonban kapcsolatot tartott az Erdélyből oda újból visszatért Basirius Izsák professzorral, akit egyébként még 1655-ben ismert meg gyulafehérvári praeceptorkodása idején (Keresztúri Pál vezetése mellett I. Rákóczi Ferenc és Bethlen Miklós tanítója volt). A királyhű és az episzkopális egyházkormányzati rendet követő Basiriust angliai tapasztalatai a presbiterianizmus, puritanizmus és minden más radikalizmus ellen hangolták (különbségtéves nélkül filozófiai és politikai szintek között), így vált ellenségévé Apáczinak is. Jászberényi tehát Comenius és Basirius óvatosabb, a forradalmi megoldásoktól idegenkedő magatartását látszik követni, valószínűleg szellemi alkataból következően, mert pedagógiai munkásságában is nagy hangsúlyt kap a fokozatosság. A *New Torch...* előszavában Comeniusra hivatkozva mondja, hogy amint a természetben sincs ugrás, úgy a tanításban is csak a fokozatosság vezet eredményre.

A következő, Comeniussal „érintkező” dátumok Jászberényi életében az 1650-es évek második feléből három év, amikor Hollandiában tartózkodik: 1656. július, Utrecht, 1657. július, Franeker és

⁴ BENE: i. m. 363.

⁵ RÁCZ Lajos: *Comenius Sárospatakon*. Bp. 1931. ROOD, Wilhelmus: *Comenius and the Low Countries*. Amsterdam, van Gendt & Co, 1970., *Comenius and Hungary*. Bp. 1973.

⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*. 3. javított és bővített kiadás, Bp. 1977, 644.

⁷ L. RÁCZ Lajos: i. m., továbbá BÁN Imre: *Comenius és a magyar szellemi élet*. In: *Eszmék és stílusok*. Bp. Akadémiai K., 1976. 157–167., BÖLCSEI Gusztáv: *Comenius teológiája*. In: *Comenius és a magyar művelődés*. Sárospatak, 1993. 46–50.

1658. szeptember, Groningen. Sem Kathona Géza, sem az ő kutatásai nyomán haladó Bene Sándor nem tud adatot Jászberényi és Comenius további, a peregrináció, ill. száműzetés éveiben fenntartott kapcsolatáról, Kathona szerint a Zrínyi-gyászversek három magyar szerzője azonos szellemi hatás alatt állt, de ennek mibenlétéről csak feltételezések vannak. Jászberényi előszavából azonban mégis kiderül valami: Comenius *Didactica Magnájából* idéz, ez pedig 1657-ben Amszterdamban látott napvilágot latin nyelven, az *Opera Didactica Omnia* részeként. „A *Didactica Magna* cseh nyelvű tervezete 1628-ban fogalmazódott meg (1632-ben készült el)” – írja Dörömbözi János az 1992-es magyar kiadás előszavában,⁸ hangsúlyozván, hogy a latin nyelvű változatot szánta a szerző a szélesebb olvasóközönségnek. Így tehát Jászberényi minden bizonnyal ezt az amszterdami kiadást ismerhette, hiszen 1657/58-ban Hollandiában volt, s ha a személyes találkozásról vagy levélváltásról egyelőre nincs is adatunk, de a szellemi hatásra konkrét bizonyítékot szolgáltat a *New Torch...* két előszava (s hozzátehetjük, nehéz elképzelni, hogy egykori mesterével ne tartott volna fenn kapcsolatot, ha az ekkor megjelent műveit ismerte és idézte).

A latin Praefatióban elmondja munkájának lényegét, azt, hogy mi az új benne a korábbi latin grammatikák, így William Lilly (1468?–1522) és Marc. Frid. Wendelinus nyelvtanaihoz képest. Bemutatja a könyv szerkezetét, hogy milyen sorrendben építi föl a megtanítandó anyagot, a fokozatosság elvét szem előtt tartva.

1. A leginkább használatos igék a leggyakrabban használt névszókkal és viszonyzókkal együtt, megfelelő sorrendben. 2. A kevésbé használatos igék, névszók és viszonyzók az előbbieket mintájára. 3. Bizonyos igék ragozásának idő és módbeli váltakozása, a viszonyzók használatával, a gyermek értelmi képességeihez mért rövid mondatokban szemléltetve. 4. Az összes igék és viszonyzók szabályszerűségei („Verborum & Particularum omnium Idiotismos”), vagyis szerkezetük (vonzatuk) és ugyanazon szerkezeten belüli jelentéstartéreseik, ahogy a klasszikus szerzőknél előfordulnak. 5. Az összes melléknév, vonzatokkal együtt. 6. A Lilly-féle grammatikához képest a szemléletesebb előadás céljából még következik egy kétrészes értekezés: előbb a paradigmákról, azaz az igeragozás, a melléknévfokozás és a főnévragozás példái, a második részben a beszéd nyolc része („altera vero agit de Octo Partibus Orationis”) egy olyan egyszerű módszerrel előadva, mely a kezdőkhöz alkalmazkodik, ehhez kapcsolódik még egy értekezés a nyelvtanban használatos szóképekről („Quibus etiam accedit *Figurarum* in Grammatica usitatarum tractatio”).

Sokféle régi és modern nyelvkönyv ismeretében állíthatom, hogy Jászberényi latin nyelvtankönyve valóban szemléletes, logikus, könnyen áttekinthető és képes a latin nyelvet érdekesen bemutatni, így nem csoda, ha Londonban nagy sikere volt, és hamarosan még két kiadást is megért (1666, 1670). Bartók István disszertációjában⁹ részletesebben is tárgyalja a *New Torch* vagy latin nevén a *Fax Nova* jelentőségét, szerepét, és a 17. század egyik legszínvonalasabb grammatikai munkájának tartja. Külön föl hívja a figyelmet Jászberényi szellemi függetlenségére: „Mindenképpen figyelemre méltó, ahogy Jászberényi függetleníti magát a felekezeti előítéletektől és kizárólag a hasznosítható módszerekre összpontosítva Alvarust és Comeniuszt egy sorban említi.”¹⁰

Folytatva az előszó ismertetését, a következő bekezdésben hivatkozik a Comenius által is sokat hangsúlyozott fokozatosság elvére, mely a tanításban nélkülözhetetlen. Ezt a részt fontosnak tartom eredetiben idézni (utána a magyar fordítást is megadva), mert ez az a hely, ahol egyértelműen a cseh pedagógus nyomdokaiban jár. Tudjuk, hogy maga Comenius is neves tankönyvíró volt, *Janua linguarum reserata...* (Leszno, 1631.) c. könyvét sokszor kiadták a 17. században, főleg Németalföldön, de egész Európában híressé vált. Ennek magyar–latin változatát Szilágyi

⁸ COMENIUS: *Didactica Magna*. (Ford. és jegyz. GERÉB Gy.), Bp. Seneca kiadó, 1992. 10.

⁹ BARTÓK István: *Grammatikai, logikai és retorikai irodalom Magyarországon 1630–1700 között*. Kandidátusi disszertáció. Kézirat, 1993, MTA Könyvtár Kézirattára.

¹⁰ BARTÓK: i. m. 19.

Benjámín készítette el, s Nagyváradon jelent meg 1643-ban. Comenius másik latin tankönyvét, a *Vestibulum*ot Piscator adta ki magyar nyelvre alkalmazva Gyulafehérvárott, 1643-ban, tehát Erdélyben már az 1640-es évek elejétől Comenius elvei szerint tanították a latint. Mivel Jászberényi előbb Gyulafehérvárott járt iskolába, s csak 1650-ben került Sárospatakra, így minden valószínűség szerint ezekből a könyvekből tanulhatott. Tehát az idézet:

Cum vero satis mihi perspectum sit, quam parca in probandis, quam prona sint alienis lucubrationibus damnandis ingenia; non ignoro a quibusdam hic novitatis cujusdam coargui; quod non ab integris Authoribus, sed a quibusdam praeparamentis linguae latinae studium auspicandum esse censeam: quibus jam olim Cl. Comenium de juventute literaria optime meritum, respondisse, notum est: sic enim in suis Didacticis. Venum enim vero quia quicquid fit, gradatim fit (ut Naturae & Artis exempla ostendunt) adeoque etiam quod discitur, non nisi gradatim disci potest: in evidenti est Latinitatis Tyronem in vastum illud autorum mare propelli non posse sine praeparamentis & praemunimentis quibusdam. Alias vel allidetur difficultatum (quas nondum superare didicit) scopulis, vel insuetae adhuc & abyssi ad instar hiantis varietatis fluctibus adsorbetur. Discat ergo ante balbutire infans, quam loqui: & puer ante loqui, quam dicere: quia & Cicero (tantus alias docendi artifex) negat se eum docere posse dicere, qui nesciat loqui. Pergit. Nec aliter aedificia surgunt, quam ut primo loco inde ponatur, sed solidum fundamentum, huic post supererigatur parietes, parietibus addantur trabium aut fornicum concamerationes, ultimoque loca omnia illa communiantur tecto. Etiam qui ad turris, rupis, aut montis alicujus fastigium conscendit, non nisi gradatim se elevando scandere potest: adeo Natura & Ars nusquam saltum faciunt. Manifestum inde fit, Latinae Linguae studium, non ab integris completisque operibus puta Authoribus, auspicandum esse: sed a rudimentis & Tyrociniis quibusdam, quae ad majora illa animos praedisponant ac praeparent. Haec Cl. Comenius.

(Mivel pedig úgy láttam, hogy igen kevés tehetség helyesli mások munkáit és inkább hajlamosak ezeknek elítélésére, látom, hogy egyesek itt bizonyos újdonságot bizonyítanak rám, mivel úgy vélem, hogy a latin nyelv tanulását nem teljes auktorkból, hanem egyes előkészített munkákból (praeparamentum) kell kezdeni; amelyekre (ti. vádakra – D. Á.) a híres Comenius, aki az ifjúság nevelésében a legnagyobb érdemeket szerezte, válaszolt, mint ismeretes. Így írt ugyanis *Didacticáiban*: Valójában pedig bármi is létesül, fokozatosan legyen, ahogy a természet és a művészet példái mutatják. Ezért amit tanulunk, nem tanulható másképp, csak fokozatosan. Nyilvánvaló, hogy a latin nyelvben kezdőt az auktork széles tengerébe nem lehet beledobni bizonyos előkészületek és előzetes megerősítések nélkül. Másképpen vagy nekiütdök a nehézségek szikláinak (amiket még nem tanult meg legyőzni), vagy pedig a tátongó mélység hullámlásában nyeletik el. Tanuljon tehát előbb csak csogni a kisgyermek, mint beszélni, és a fiú előbb beszélni, mintsem tanulni, mivel Cicero is (a tanításnak oly nagy művésze) tagadja, hogy ő azt képes megtanítani tanulni, aki nem tud beszélni. Továbbá. Az épületek sem emelkednek másképp, mint-hogy első helyen lerakják az alapot, azután emelik föl a falakat, a falakra ráteszik a gerendákat és boltíveket, végül pedig az egészet megerősítik a tetővel. És aki a torony, szikla vagy valamely hegy magasságába tör, nem képes a felemelkedésben másképp haladni, csak fokozatosan. Így a természet és a művészet sohasem végez ugrást. Nyilvánvaló ezért, hogy a latin nyelv stúdiumát nem a teljes és összefüggő művekből, ti. az auktorkból kell tanulni, hanem bizonyos olyan alapokból és tananyaglatokból, amelyek nagyobb dolgokra készítik elő és teszik alkalmassá a lelket. Így a híres Comenius.)¹¹

¹¹ A fordításban nyújtott segítségért Pajorin Klárának tartozom köszönettel.

Ezután a szótárázás hasznáról értekezik, végül példákat hoz fel a jó módszerrel dolgozó nyelvtanítás eredményességéről, így megemlíti, hogy honfitársai közül magasrangú személyek, mágánások gyermekei kiemelkedő latin nyelvtudásra tettek szert, holott a szójegyzékekkel és az elemi nyelvtannal kezdték, s most Ciceróval versenghetnek ékesszólás tekintetében. Ezt a tiszteletreméltó és nagyhírű Isac Basirius is tanúsíthatja, aki Gyulafehérvárott teológiát tanított és bizonyos filozófiai nézetekkel vitázott.

(Non deessent nobis exempla varia, ingenia vere Herculeae, Generosorum & Magnatum patriae nostrae Filii; qui a Vocabulis initiati, in eum rei literariae aspirarunt profeceruntque apicem, ut rudibus adhuc annis, cum Cicerone aemularentur eloquentiae Parente. Vivus ad haec testis (quem honoris causa nomino) Admodum Reverendus atque Celeberrimus Vir D. Isaacus Basirius, nun Sacellanus S. Regiae Majest. Praebendarius Dunehlmensis, & Archidiaconus Northumbriae: quo Praesidente, (dum in alma Alba Julia Transylvaniae Metropoli S. S. Theol. publicum Professorem ageret) Nobilis quidam adolescens vix decennis, magno cum omnium stupore publice peroravit, imo quod majus, contra Theses quasdam Philosophicas tanta cum laude disputavit, ut a plerisque sapientia Salomonis instructus pronunciaretur.)

Ebben a részben azokra az időkre utal, amikor még Gyulafehérvárott I. Rákóczi Ferenc és Bethlen Miklós nevelője volt, s valóban ekkor zajlott Basirius vitája a karteziánus Apáczaival. Két mozzanat fontos itt számunkra: hogy Comenius is vitakozott Descartes-tal (1642-ben Leyden mellett) és nem fogadta el filozófiáját; a másik pedig, hogy a két főúri, ill. fejedelmi tanítvány kiváló latinos volt, Bethlen Miklós *Önéletírása* elején be is vallja, hogy sokkal könnyebb lett volna könyvét latinul megírnia, de célja, hogy családja tagjai és más, latinul nem, vagy kevésbé tudó olvasói is megértse, a magyar nyelvhez kötötte. Egyébként Bethlen Miklóst és Csernátoni Pált Jászberényi mutatta be II. Károly angol királynak (Basirius közvetítésével), amikor azok 1663/64-ben Angliában jártak.

Az angol nyelvű előszó – mint már említettem – lényegét tekintve megegyezik a latinnal, csak ott tér el kevésbé, amikor azt indokolja, hogy miért éppen ő, az idegen készít latin nyelvkönyvet angol tanulóknak. Tudását mások számára is kamatoztatni akarta. Tanítási módszerével rövid idő alatt igen jó előrehaladást ért el, tanítványai szülei biztatták a nyelvtankönyv kiadására. Hangsúlyozza, hogy módszerével rövid idő alatt gyors előrehaladást lehet tenni a tanulásban: három hónap leforgása alatt már valamit ért a kezdő, hat hónap alatt a könnyebb auctorokat olvasni tudja, egy év alatt pedig tud helyesen latinul írni. Két idézet az eredeti szövegből:

„I had onely this Jewel lying by me, which I always kept for my own private use, with great care; and behold, here have I set it forth, for your common use: they, which put me forward to publish it, know and have taken notice of. For after that the young little ones committed to my instructions, had, by this my *Method*, in a short space of time, made a fair progress, in learning the Latine Tongue; their Parents desired me, that I would publish it; that so I might profit (in the way of Grammar Learning) not onely their own Children in private, but also all the public and private Grammar Schools on England.” ... „And there hath none hitherto, saluted the Threshold of my School, who hath not begun, in the space of three Moneth, to prattle something in Latine, in six Moneth to Construe or Interpret easie Authors, and in a Years time to Write Latine purely: (This last is to be understood of such as are of some Judgement or Discretion.) These things I speak, not for my own Credits sake, but that the Profit and Benefit of this Method, may the better appear to others.” (‘Ez volt az egyetlen kincsem, melyet nagy buzgalommal őriztettem csak a magam hasznára, és íme, most elétek adom,

a ti közönséges hasznatokra, s azok, akik a kiadás ügyében a támogatóim voltak, tudják és felfigyeltek rá. Mert miután a gondjaimra bízott kisgyermek az én módszerem által rövid idő alatt derekas haladást ért el a latin nyelv tanulmányozásában, a szülei az őhajtották, hogy megjelentessem könyvem; hogy ne csak az ő gyermekeiknek használhassak, hanem az összes általános és magán elemi iskolának Angliában. És nem volt olyan gyermek eddig, aki átlépte az iskolám küszöbét, hogy három hónap leforgása alatt el ne kezdett volna valamiképpen latinul csacsogni, hat hónapon belül mondatokat alkotni és a könnyebb auktórokat olvasni, majd egy éven belül helyesen latinul írni. (Ez utóbbi kinek-kinek a felfogóképessége és tehetsége szerint értendő.) Ezeket nem a saját hírnevem növelésére mondom, hanem e módszer hasznára és dicsőségére, hogy ami jó, másokhoz is eljusson.)

Végül szeretnék rámutatni Comenius *Didacticájában* azokra a helyekre, melyeket Jászberényi szinte szó szerint, vagy tartalmilag megegyezően, de kissé átfogalmazva idéz. A *Didactica Magna* XXII. fejezete, A nyelvek módszertana foglalkozik a nyelvtanulás konkrét kérdéseivel, s itt is előfordul Comenius kedvenc tétele a fokozatosságról:

„A természetben nincs ugrás: a mesterségben sem, midőn az a természetet utánolja. A gyermeket előbb járni kell megtanítanunk, mielőtt körtáncot gyakorolna; előbb hosszú nádszálon lovagolni, mint csótáros paripákon, előbb csacsogni, mint beszélni, és előbb beszélni, mint szónokolni, mert maga Cicero is kétségbe vonja, hogy meg tudná tanítani ékeesszólásra azt, aki nem tud beszélni”: (Cicero: *De oratore* III. 10. 38.)¹²

Ebben a fejezetben vázolja fel Comenius a nyelvtanulás szakaszait az életkornak megfelelően, ennek tükröződését láthatjuk Jászberényi könyvében is, ahogy az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladva építi fel nyelvtanát. Előszavának másik comeniusi hasonlata a házépítés sorrendje, mely a *Didactica Magna* XVI. fejezetében fordul elő (A tanítás és tanulás követelményei, azaz, hogyan kell olyan biztonsággal tanítanunk és tanulnunk, hogy eleve kizárjunk minden sikertelenséget):

„Ennek mintájára az építőmester is előbb az egész épületről tervezetet alkot magában, vagy tervrajzot készít, vagy pedig fából szerkeszt modellt: és eszerint rakja le az alapot, majd falakat emel, és végül tető alá hozza a házat. És csak most kezd el foglalkozni azokkal az aprólékosabb dolgokkal, amelyek hozzá tartoznak a ház befejezettségéhez: azaz, ajtókkal, ablakokkal, padokkal stb. Legvégül pedig hozzálát a ház felékesítéséhez, képekkel, szobrokkal, függönyökkel, stb.”¹³

Ha összevetjük a két szöveget, láthatjuk, hogy nem egészen egyezik a két hasonlat: Jászberényi valószínűleg emlékezetből idézhette mesterének szavait, de így is fölismerhető a „Nagy Oktatás-tan” hatása. A másik fontos módszertani elv, melyben Comeniust követi, a gyors és hatékony nyelvtanítás, melyről szintén sokszor esik szó az idézett műben (pl. XIX. fejezet, A tanításban megnyilvánuló rövidség és gyorsaság alaptételei, XXII. fejezet, A nyelvek módszertana: „A latin nyelv tanulását el lehet végezni két év, a görögöt egy év, a hébert egy fél év alatt”. Tegyük hozzá: csak abban az esetben, ha – Comenius elképzelése szerint – nem törekszünk tökéletességre: „Nem a tökéletesség, hanem a szükség fokáig kell megtanulnunk minden nyelvet.”)

¹² COMENIUS: *Didactica Magna*. 1992. 197.

¹³ COMENIUS: *Didactica Magna*. 1992. 125.

Jászberényi könyvéből s a két idézett előszóból tehát kiderül, hogy a cseh pedagógushoz fűződő kapcsolatai mélyek és lényegét érintőek voltak, s nemcsak oktatástanát, hanem filozófiai beállítottságát is követendőnek tartotta: az egyetemes és a nemzeti, a latinság és az anyanyelvi oktatás harmóniája¹⁴ (Jászberényinél a külföldön érdemeket szerző, de hazája sorsát figyelemmel kísérő magatartás, I. Zrínyi-gyászversek, a magyar peregrinusok összefogása) akár ma is példa lehet számunkra.

DUKKON ÁGNES

XVII. század végi magyar versbejegyzések egy londoni Bornemisza-kötetben. A londoni British Library korai hungarikái közt az egyik legszebb darab Bornemisza Péter postilláskönyve, amelynek teljes címe: *Első része az Evangéliumokból es az Epistolakból valo tanusagoknak...* Ezt a művet Komjátin kezdték nyomtatni, de csak Semptén fejezték be 1573-ban. Bár a postilláskönyv számos példányban fennmaradt, csupán öt teljesen ép példányról tudunk (RMNy I: 333). Ami a londoni példányt illeti, az sem teljes: címelőzéklapja és számos oldala hiányzik. Figyelemreméltó viszont a kötet más szempontból – több magyar nyelvű versbejegyzést tartalmaz.

A könyv, amelynek jelzete C.36.f.21, legalább három, de lehet, hogy még több tulajdonos kezén ment keresztül mire Nagy Istvánhoz, az ismert gyűjtőhöz került, akitől aztán a British Museum megvette. A három bejegyző közül az első, akit itt „A” possesszornak említenénk, egy régies helyesírást használó ember, aki latinul és magyarul ír be a kötetbe, meglehetősen apró betűkkel. A második, vagyis „B” tulajdonos neve Erdélyi János. A harmadik, „C” kéz többnyire ékezetlen és egybefolyó módon ír (összeír elválasztandó szavakat), kézirása enyhén jobbra dől.

A címlapon két possesszor neve is szerepel. Az első „Paulus Roxer Anno 1670 die 10 [Decem]beris”; kézirása alapján őt véljük az első tulajdonosnak, aki be is jegyzett a könyvbe, tehát az „A”-val jelölt kéznek. Rögtön Roxer beírása alatt a következő szöveget olvashatjuk: „Ez könyvnek gazdája / Johannes Erdélyi / Kinek Isten szívét / jora ösztönözi / Noha az Úr keze gyakorta öldözi / De büszhöt sebeit jó írral kötözi Die 30 April 1672”. Mivel lakóhelyet, illetve bejegyzési helyet egyik tulajdonos sem ad meg, csak találgathatunk, hogy észak-magyarországi vagy inkább erdélyi írástudó emberekről van-e szó; a „Roxer” lehet a „Roser” név variánsa, és utalhat több nyelven olvasó szépeességi német vagy erdélyi szász polgárra. Ami Erdélyit illeti, ő versfaragó embernek látszik, mégsem állíthatjuk, hogy ő a szerzője a Bornemisza-kötet N ii-0 lapjaira bejegyzett magyar nyelvű szövegeknek. Erdélyi ugyanis általában ékezi szövegeit, míg a kötet „C” bejegyzője (és valószínűleg Erdélyi utáni tulajdonosa) azokat szinte teljesen ékezetlenül hagyja.

Erdélyi mindenesetre még egyszer beírja nevét a könyvbe, az N jelzésű lap tetejére, ezúttal „Erdeli János” alakban. Ezt követi pár lappal később (N iii/b) egy részben elmosódott, de összefüggő magyar verses szöveg.¹

¹⁴ MALLER Sándor: *Comenius utópisztikus elgondolásai* c. tanulmányában így ír erről: „Comenius állhatatosan hitt az emberi életet megújító-megváltoztató nevelés mindenhatóságában. Bacont ismerte, többször idézte, s az ő megfogalmazása: „Knowledge is power”, „A tudomány hatalom” helytálló, esetleg a világ megváltoztatására kivihető módszer, akkor a nevelésből fakadó tudás-tudomány útján a vallási egyenlőség és a világ békéje is fenntartható” ... „Ismert jelszava: Omnia sponte fluent absit violentia rebus”, „Minden szabadon folyjék, távol legyen a dolgoktól az erőszak” az iskolát a példanélküli boldogság szigetévé szerette volna varázsolni, de a valóság századok múltán is sok kívánnivalót hagy.” = Filológiai Közöny 1994. 2. sz. 101.

¹ Az olvashatóság kedvéért mindenütt kitétem a megfelelő ékezeteket.

„Tudom ember vagyok életem elmúlik
bár kevés ideig tán még ez elnyúlik
De az halált mégis el nem kerülhetem
hogy az (?) meg ne folytson aztat nem tehetem”

A szöveg a következő lapon folytatódik:

„Boldogtalan fejem mire iuta ügyem
Forgandó szerentse mért bánol így velem
Osztt egyél...
...halál mérge[d] most nyelem...
hogy bábám[?] megölt[ed]...”

Bár a fenti részből több szó teljesen elmosódott, olvashatatlan, a lap alján megint összefüggőbb sorok olvashatók:

„Az embernek sorsát ha ki meggo[nd]olja
mint foly az élete aztat megfontolja
nem tudom szívénem mint lehet nyugalma
mert tűnik szemébe tsak sok [k]intses halma
Nagy fájdalma között ötet annya [szülte]
a bába motskokból testét kitörülte
ártatlan és mégis mingyárt rabbá t[eszik]
póljákkal kötözik karjokra úgy veszik”

Ezek az újszülött állapotára reflektáló filozófikus sorok az O jelzésű lapon részben pótolható kihagyásokkal így folytatódnak:

„Vigan e világ[ra nem jön] hanem sírva
mint lesz dolga ...sen homlokára írva
annyt a szeretet reménnye táplálja
hogy benne ha felnő istápját találja
azért is örömmel mind nappal mind éjjel
szoptattya melyjéből kiszivárgó tejjel
azért is örömmel mind nappal mind ...”

Itt a szöveg (az O i lapon) megszakad, és csak több lappal később (az O iii/b lapon) folytatódik – de itt már azonosíthatóan. Itt ugyanis az ismeretlen bejegyző már egy 1695-ben kinyomtatott verset idéz: Haller János *Hármas istoriájának* versbetéteiből az a) vers kilenc sorát:

„Én szomorú árva Noha jutottam ma Betstelen állapotra
De mint tövis között megtartja
[hol] termett [III]attyát
[a szép] Rósa:
én is ugy marattam
Fertelmes bordélyban isten kedvé-
ből tiszta.”²

Itt csak az első három sort idéztük, rövidebb sorokba tördelve, ahogyan a londoni kötetbe bejegyezték a verset. A bejegyző helyesírása arra enged következtetni, hogy a „C” bejegyző / tulajdonos nem sokkal a Haller-kötet megjelenése után írhatta be a könyvbe e szövegeket – a XVII. század végén vagy talán a XVIII. század elején.

GÖMÖRI GYÖRGY

² Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 11. Szerk. VARGA Imre. Bp. 1986. 159.

„Ha ... a nemzetünket valóban akarjuk szeretni, ne dísztelenítsük semmi idegen öltözettel a nyelvünket, hanem a maga ékes ruháiban tisztán tartsuk azt mindenha, és az ő hasonlíthatatlan díszé s fénye szerint gyarapítsuk azt, egy akarattal és teljes igyekezettel ...” (Kalmár György)

Kalmár György és a magyar nyelv (A Magyar Merkúrius kézírata). Két évtizede Weöres Sándor a magyar költészet kuriózumairól összeállított antológiájában Kalmár György *Valóságos magyar ABC* című poémájából, magyar nyelven írott hexameteireiből is közölt részleteket *Summa* címmel.¹ Kiadásra érdemes költő, széles látókörű tudós, „paranoiás örült”, jellemzi Weöres Kalmárt a verseket kísérő magyarázatában, akinek hosszú, „danteszk költeménye igen gazdag anyag. Sok nagy kultúra büszke volna rá, mi pedig hevertetjük”. A kiadvány előszavában Kovács Sándor Iván Kalmár nyelvfilozófiai tevékenységéről így ír: „A bolond Kalmár erszényében nyelvtudósaink később mégiscsak aranypénzeket találtak!”²

Szuromi Lajos magyar hexameterekről írott doktori értekezésében (Kalmár György sajtó alá rendezett, gépre vitt művéhez írott megjegyzéseiben) kimutatta, hogy metrikailag hibátlan verseletről van szó. Értő elemzéssel szól a későbarokk alkotásról, a Kalmár művében található erkölcsi felfogásról (testi és lelki nyavalyák elleni küzdelemről) és a hazát Kánaánná változtatni akaró szándékról, a mű erős indulati töltéséről. Cáfolja a Rájnis Józseftől, Kazinczy Ferencről Weöresig Kalmár György költészetéről indoklás nélkül megismételt állításokat. Rájnis József szerint „rossz versei által a magyarokat a magyar könyvek olvasásától elijesztette”. Kazinczy Ferenc véleménye: a „szerencsétlen versgyártó”, „nyavalyás író” „sivatag verseket ... bosszantásokra énekelt a Múzsáknak”. Négyesy László már árnyaltabban fogalmaz: Kalmár nemcsak a mértékes magyar versírásban, hanem a részletes (és részben helyes) prozódia elkészítésében is megelőzte Rájnisékat. Weöres csak egyes részletekre figyelt, Kalmár hexameteit rosszaknak ítéli. Szuromi a számbavétel és értékelő szavak mellett szól a prozódiai épség érdekében tett engedményekről, ortográfiai igényességről (és ezáltal nehézségeiről) is. Sajnos nyomtatásban nem jelent meg Szuromi nagy szakértelemmel elkészített kézírata, melyben az élvezhetőség érdekében a maihoz közeli olvasatban, szövegűen, fejezetekre tördelve, a szerző központosítását megtartva közli Kalmár poémáját.³

1991-ben a hosszú lappangás után újra felbukkant, 1781-ben kiadott magyar szótártörödékről jelent meg híradás.⁴ Kovács Sándor Iván Szuromi Lajos értekezéséről készített opponensi véleményében kiemeli, hogy Kalmárral megkezdődött a magyar irodalomban a köznapiság időmértékes megverselése.⁵ 1993-ban hasonmásban láttak napvilágot e hexametek.⁶ 1994-ben a Magyar

¹ WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*. A bev. tanulmányt írta KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1977¹. 328–341. Kalmár művének címe sajnálatos félreértés következtében lett *Summa*. A *Summa* az A betűről megjelent rész előtt álló összefoglalásnak a címe. Sajnos Szuromi Lajos kivételével az 1977 óta Kalmárral foglalkozók átvették e téves címet. Ezzel a címmel jelent meg a kiadványról készült hasonmás kiadás is.

² Uo. 37.

³ SZUROMI Lajos: *A magyar hexameter és disztichon, I–III*. (Az OSZK-ban lévő flopi és nyomtatott változat jelzete: Fol. Hung. 3641/1–20. I. kötet: *Eposzok*. 7–436: KALMÁR György: *Valóságos magyar ABC* magyarázatokkal és a *Kalmár György hexametei* c. tanulmánnyal. A tanulmány: 387–436.

⁴ WIX Györgyné-KIS Elemérné: *Kalmár György szótártörödéke 1781-ből*. = MKSz 1991, 261–264.

⁵ KOVÁCS Sándor Iván: „A magyar hexameter” és monográfusa. *Szuromi Lajosról és könyvéről*. = Irodalomtörténet 1994. 1–2. sz. 282–297.

⁶ KALMÁR György: *Summa*. Bp., 1993. /Pátria Könyvek/ Ez a szép, de elrettentő példaként idézhető hasonmás kiadványból kimaradt az ugyanazon kötetben található, és a verselést latinul magyarázó grammatika és poétika. A hasonmás újrászámozott első lapjai az alapul vett kiadás

Irodalomtörténeti Társaság konferenciát szentelt Kalmár György életének és költői működésének.⁷

Az újabban megnövekedett érdeklődés fokozottan láttatja azt, hogy mennyire sok a bizonytalanság Kalmár György személye és művei körül. Kéziratai szétszóródtak, nyomtatott műveiről téves adatok vándorolnak egyik kiadványból a másikba. Kortársainak, rajta gúnyolódó ellenfeleinek véleménye máig meghatározza a róla és tevékenységéről kialakított képet.

Ezúttal egy a szakirodalomban itt-ott említett művéről, a *Magyar Merkúrius*ról szólunk. Gyakran azonosnak veszik a *Lexicon Hungaricum*mal. 1781-ben a *Magyar Hirmondó* Kalmárt idézve állítja, hogy a szerző nemsokára befejezi a *Magyar Merkúrius*t s aztán a *Magyar szó-magyarázó*-val foglalkozik.⁸ Libertiny Sámuel versben üdvözölte e műveket.⁹

Szinnyei József írói lexikona szerint¹⁰ Kalmár *Magyar Merkúriusnak és magyar szómagyarázónak kellemetessége* címmel szerzett költeményt. Erről jelent meg Libertiny verse. A nyilvánvalóan téves adatot a lexikon még azzal is megtoldja, hogy Libertiny e művet gúnyolja. A valóság az, hogy a szóban forgó vers származik Libertiny Sámueltól s benne az dicséri Kalmárt. A *Magyar Hirmondó*-ban a vershez kapcsolódva Kalmárért nem lelkesedő, prózában írt megjegyzések is jelentek meg, azok azonban nem Libertiny tollából származnak. Szinnyei a *Magyar Hirmondó*-ból idézi azt az adatot, hogy Kalmár megkezdte *Magyar szómagyarázó* című műve készítését.

Kalmár György „szótártervének és szótártörédékének” nyomairól alapos elemző tanulmányt jelentetett meg Kelemen József, aki a magyar nyelv első igazán nagyszabású szótártervének nyomait szedte csokorba.¹¹ Nem sikerült példányt találnia a mű mutatványként megjelent első ívéből (A-tól abrakos tarisnyáig), azt csak a szakirodalom alapján ismertethette. Ugyanígy járt a művet a közönségnek ajánló, önálló egylevelés nyomtatvánnyal is. A korábbi leírások alapján ennek elenére meglehetősen pontosan körvonalazta Kalmár *Lexicon Hungaricum* című etimológiai szótárának tervét. Az adatokból azonban nem tudta eldönteni, hogy Kalmár György *Lexicon Hungari-*

újratordolásával, a latin szöveg kihagyásával készültek. Épp ezek a kihagyott latin sorok tartalmazták azt, hogy Kalmár hexameteireinek címe latinul: *Thesaurus Hungaricus*, magyarul: *Valóságos Magyar ABC*; műfaja pedig: poema universalis. A teljes mű címe: KALMÁR, Georgius: *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno (seu Hunno) Avarici, sive Adparatus criticus ad linguam Hungaricam. Adcedit Lex Poetica de Versa et Ligata Oratione Hungarica: item Poema Hungaricum de Statu Homini integro et corrupto; caeteris; tum de Excellentia Linguae Hungaricae, atque utili Librorum educationis; et aliis, versibus 4634, iisque heroicis, institutum. Deinde, Mantissae loco, ex Itinerario XX. annorum Argumenta quaedam versibus 990, itidem heroicis, proponuntur.* Posonii, 1770. A teljes mű terjedelme 432 l. (Ebből a versek: 203–426.)

Az Irodalomismeret 1994. 1–2. számában a debreceni konferencián elhangzott alábbi előadások szövege jelent meg: 95–100: EGYED Emese: *A beavatás poémája*. 100–107: HEGEDŰS Béla: *Kalmár György világnyelvtervezetének fogalomanyaga*. 108–122: G. SZABÓ Botond: *Kalmár György vándorlásai és megtérése*. 123–136: FEKETE Csaba: *Kalmár György és a Debreceni Kollégium*. 140–144: SZELESTEI N. László: *Kalmár György küzdelme művei kiadásáért*.

⁸ *Magyar Hirmondó* 1781. 145. (márc. 7.) E gyakran idézett szövegnek és Libertiny Sámuel versének szövegkörnyezettel együtti legutóbbi közlése: SZELESTEI N. László: *Vita a magyar nyelvújításról (1781)*. = Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio philosophica, tom. II., fasc. 1. Miskolc, 1995. 105–107.

⁹ LIBERTINY Sámuel: *Magyar Merkúriusnak és Magyar Szó-magyarázónak kellemetessége*. Megjelent a *Magyar Hirmondó*-ban (1781, 145) és önállóan is (példány: Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványok Tára, 8r, 1781). L. még az előző jegyzetet.

¹⁰ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. V. Bp. 1897. 877–879.

¹¹ KELEMEN József: *Kalmár György szótártervének és szótártörédékének nyomairól*. = Nyelv- tudományi Közlemények 1958. 439–446.

cum címmel meghirdetett műve azonos-e a *Magyar szómagyarázó* címen emlegetettel. A *Lexicon* hirdetése 1780-ban jelent meg Trattner Mátyásnak, a budai egyetem nyomdásának és Kalmár Györgynek az aláírásával. Az első ívből ítélve teljes elkészülte esetén a szótár kb. 600–650 nyomdai ívet töltött volna meg.¹²

1781-ben Rát Mátyás a *Magyar Hirmondóban* (Kalmárt idézve) világosan elkülönített két művet: a *Magyar Merkúriust* és a *Magyar szómagyarázót*. Libertiny verse is e két művet emlegeti versének címében. Kelemen József kétféle címen emlegetett szótártervezetről beszél, nem tudván eldönteni, hogy „egyetlen szótárt kell-e keresnünk, amely a magyar szavakat latinul értelmezte és eredetüket magyarul fejtegette, vagy kétféle szótár nyomait kell látnunk a *Lexicon Hungaricumról* szóló és a *Magyar Szó-magyarázóra* vonatkozó adatokban.”¹³

Kalmár György *Prodromusának* olvasóhoz szóló ajánlásában idézi Gerard van Swietenhez 1760-ban írott levelét, melyben szó van nyelvészeti terveiről. Grammatikát és etimológiai lexikont említ. A *Prodromus* 1770-ben jelent meg, annak első, latin nyelvű része grammatika. A lexikonból 1781-ben mintaív jelent meg. Kalmár *Magyar Merkúrius* című műve mögött tehát ezektől eltérő művet kell keresnünk.

A *Prodromus* szó jelentése nagyjából fedi a Merkúrius-ét, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a *Magyar Merkúrius* cím mögött Kalmár valamelyik nyelvészeti munkájának a hirdetése, bemutatása rejtőzik. Tulajdonképpen a *Valóságos magyar ABC*-ből és *Lexicon Hungaricum*ból is a mutatóványok jelentek meg.

A hirdetések és Libertiny versének megjelenése után Kalmárt és Libertinyt gúnyoló versek keletkeztek. Ezekben ócsárolják nyelvújításukat (1781-ben!), azt, hogy új, eladó szavakat koholgatnak, hogy árulják a „magyar nyelv kulcsát”.¹⁴ Kalmár műveiről mai ismereteink szerint a kortársaknak szinte egyöntetűen elítélő a véleménye. Libertiny versén kívül nem találtunk dicsérő szavakat róla. Arra azonban érdemes felfigyelnünk, hogy Libertiny reményei szerint az ország főmél-tóságai közül gróf Eszterházy Károly egri püspök, Károlyi Antal országbíró és báró Orczy Lőrinc Abaúj vármegyei főispán („nemzeti nyelvünknek dicsőséges nevelői”) örülnek majd a tervezett köteteknek.

1996 júniusában az aradi megyei könyvtárban (ahol az Orczy–Vásárhelyi-könyvtárat is őrzik),¹⁵ Kalmár György sajátkezü írásában került a kezünkbe a másutt hiába keresett *Magyar Merkúrius*.¹⁶ A mű a *Valóságos magyar ABC*-ben megírt nyelvtszítító, szógyarapító munka híradó darabja. Annak alább közölt szövegéből egyértelművé válik az eddigi adatok egy része. Ezek szerint a *Magyar Merkúrius* és a *Lexicon Hungaricum* önálló két mű. A *Magyar Merkúriust*, miként közlésünkünkől kitűnik, az Orczy Lőrinnel való 1777. május 5-én Bécsben lezajlott beszélgetés ösztönző hatására fogalmazta meg Kalmár. A közölt szöveg elején álló tartalomjegyzékből (l. a lapszámokra hivatkozást!) és a szövegben álló gyakori, előre utaló hivatkozásokból arra következtetünk, hogy Kalmár akkor másolta le (fogalmazta?) meg a *Magyar Merkúrius* most fellelt bevezetőjét, amikor már elkészült[?] művével, amely a lapszámok nagyságából ítélve a *Valóságos ma-*

¹² Az újonnan ismét előkerült hirdetésről és első ívről ld. a 4. jegyzetben idézett cikket.

¹³ KELEMEN: i. m. 444.

¹⁴ A vitát és a versek közlését l. a 9. jegyzetben idézett cikkünkben.

¹⁵ Az aradi megyei könyvtárban (Biblioteca Județeană A. D. Xenopol) ma együtt őrzik a ki-egyezés után Aradon felgyűlt jelentős könyvtárakat. Ezek közül az alábbiak nevezetesebbek: a Kölcsény Egyesület Könyvtára (benne Atzél Péter könyvtárával, melynek 18. századi gazdag francia nyelvű anyagáról Eckhardt Sándor írt a 20. század elején), a Közművelődési Palota Könyvtára (benne az Orczyak egykori gyöngyösi könyvtára, egyesítve a Vásárhelyi-család könyvtárával) és a Minorita Rend Aradi Könyvtára.

¹⁶ A kézirat jelzete: 119.722.

gyar ABC-nél és a *Lexicon Hungaricum*nál jóval rövidebb, egy kötetben elférő lett volna. A *Magyar Hirmondó* tudósításában e mű írásának befejezését 1781 tavaszára ígérte Kalmár. Esetleg a kész mű – ha tényleg teljesen kidolgozva elkészült! – címe és e hirdetésnek szánt kézirat címe egymástól eltérő is lehetett. A közölt sajátkezü másolatot valószínűleg a megjelentetéshez, pénzszerzés érdekében készíthette a szerző. Így érthetővé válik két cím együttes emlegetése, az ekkortájt szintén első ívvel megjelent etimológiai szótáré és a *Magyar Merkúrius*é, amelynek szómagyarázó célkitűzése azonos irányba mutat, mint a szótáré. A két mutatóvány ismerete, a *Valóságos magyar ABC*-ben olvasható ígéretek konkrét megvalósulásának állomásai együtt és külön-külön is provokálhatták a Kalmár nyelvújító tevékenységével (és költészetével) egyet nem értőket.

A *Valóságos magyar ABC*, a *Magyar Merkúrius* és a *Lexicon Hungaricum* (= *Magyar Szó-magyarító*) összefüggéseinek érzékeltetésére néhány gondolatot felidézünk Kalmár hexameterekben írott poémájából, amelynek szintén csak az első része jelent meg (az ABC betűiből csak az A).

1761-ben és a következő évtizedben Kalmár abban reménykedett, hogy „drágakőnél gyönyörűbb nyelvünkért”(75)¹⁷ vállalt igekezetét, a szólás módját javító szándékát értékeli majd.¹⁸ „Néhol ugyan megesik, ha szükség hozza magával, / hogy az új vagy régi szokást jobban kifejezzem, / mely szóval nevezik, meg kell azt fejtenem épen.”(69–71) Ekkoriban a 11 nemzet által lakott ország tagjai külföldön büszkén Hungarusnak vallják magukat. Kalmár pontos nyelvi megkülönböztetést javasol: „Akkí nem bizonyába való Magyar: én úgy itélem, / a Magyar-Országi nevezet lesz néki helyesebb.”(2333–2334) A Hungarus-tudat felbomlása előtti helyzetben Kalmár a nyelvi megkülönböztetés szükségét érzi már.¹⁹ Azt a tót urat, aki „lenni magát Magyar-Országból eredetnek / mondani sem merné; ha a Nyelvét a mi Hazánkknak / nem tudná ugy, amint kell néki valóba szeretni”(2412–2414), megbecsüléssel említi. Ám nem tartja azt a magyar nemest igazi magyarnak, aki nem szereti anyanyelvét. „Szégyen’s van elég; még több a gyalázat: / nem tudod a Nyelvet”(2350–2351).²⁰ „Micsoda szégyen ez; óh Hazafi! s csupa csuppa gyalázat! / Néked is, énnékem is, az Hazának’s csuppa gyalázat! / elhagyod így magadat; nincsen hogy gondod a Nyelvre.”(2472–2474) A magyar nyelv elásott kincs. Sokat kell foglalkozni vele, szépségeit napvilágra kell hozni, „kellene ékesgetni ... s bővíteni”(2532), nem törődve azokkal, akik „lábok alá kívánnák rúgni, tapodni, e Gyöngyöt: / rútolják igen e díszes Díszét a Hazának.”(2622–2623) „Nem jó madár az, amely mocs-

¹⁷ Zárójelben a Szuromi által sajtó alá készített szöveg javított sorszámai állnak. A szövegátírásban is ezt a változatot követjük. Tesszük ezt abban a reményben, hogy előbb-utóbb meg fog jelenni Szuromi szövegkiadása. Az eredetiben eltévesztett sorszámozás a fentebbi idézés sorrendjében: 75, 69–71, 2419–2420, 2498–2500, 2436–2437, 2558–2560, 2618, 2709–2710, 2713, 2722, 2725–2727, 3237–3239, 3148–3149, 3595–3597, 4280.

¹⁸ *Valóságos magyar ABC*, 66–81. sorok. Az 1770-ben nyomtatásban megjelent mű az 1245. sorig 1761-ben keletkezett (a mű előtt álló megjegyzés szerint). Ennek egy részletét idézi Kalmár a *Magyar Merkúrius*ban.

¹⁹ Ma sem következetes nyelvhasználatunk: többnyire magyarnak nevezzük a Magyar Királyság összes lakóját, minden, legfeljebb magyarországiaként megnevezhető jelenségét. A régi nyomtatványokkal való foglalkozás területén az utóbbi évtizedekben megtörtént a változás, a *Régi Magyar Könyvtár* köteteinek új feldolgozása a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* elnevezést viseli.

²⁰ A Kalmár Györgyről és Libertiny Sámuelről 1781-ben keletkezett gúnyversek legfőbb kiváló oka éppen az, hogy Kalmár megkérdőjelezte a születés révén szerzett nemesség önmagában való értékét. (A gúnyverseket a 9. jegyzetben említett cikkünkben közzöltük.) A magyar nyelv alapos ismerőjének sokan később is azt tartották, akit magyar anya szült, magyar anya táplált. Kazinczy Ferenc egyik mondata jól érzékelteti e helyzetet: „Mi bosszankodánk Ráthra, hogy nem születvén magyarnak, (Győrben!) magyarul mer írni; azt merni csak annak volna szabad, akit magyar Athéne szült, nevelt.” (*Kazinczy Ferenc levelezése, I. Közzéteszi VÁCZY János. Bp., 1890. 397. A le- vél címzettje Aranka György, 1789.*)

kolja ganéjjal a fészket.”(2625) „Ím én elszántam magamat ..... hogy a Hazánk, a mostani csúnya gyalázat helyében, / Tisztességbe, biborba, felöltöztessék egészen / talpig ...” (2635, 2639–2640) „Meg lehet ám azzal mindent magyarázni idővel; / ammit a nap alatt kíván jól tudni az ember. / Várj csak időt! mindent ki fogunk mi fejezni, ha élünk.”(3150–3152)

Az anyanyelv alapos megtanulásának komoly akadálya, hogy a gyerekek „az időt a Deák Nyelven eltöltik egészen: / melynek is ám kevesen vehetik hasznát ...”(3061–3062) Az anyanyelven tanulásról, az anyanyelv fontosságáról, értékéről szebben talán Kalmárnál senki nem írt a 18. században.

Már a *Valóságos magyar ABC*-ben is szó van a szómagyarításokról, régi szavak előhozásáról, újak alkotásáról, arról, hogy „mí módon kelljen minden Tudományt magyarázni: / mí módon folytatni: mikép mindent kifejezni / tiszta Magyar szóval; hogy kapja meg, értse's a gyenge!” (3508–3510) „Fel kell jegyezni minden szót a nyelvünkben!”²¹ Minden magyar hazafit kér: mindenünnen gyűjtsék a szavakat, „s mindenféle külön szólás formáit”, (4197) azok eredetét, jelentését. Új szókkal is kínálja olvasóját.

Az idézetek szaporíthatók lennének, de ennyi is meggyőző arról, hogy Kalmár György 1770-ben megjelent művében már tudatos nyelvapolási, nyelvművelési programmal lépett föl. Elképzelésében nemcsak a változtatás szükségessége mellett érvel, hanem ecseteli a megvalósítás módjait, kifejezi a nemzeti nyelvű iskolai oktatás fontosságát is.

A *Magyar Merkúrius*ban Kalmár nyelvművelő törekvésének egy szeletét olvashatjuk. A mű a 18. század közepén görög és latin szavakkal és szólásokkal kevert magyar nyelv megtisztításának érdekében készült. A szerző tudatosan, nagy buzgósággal és képzettséggel vállalkozik e feladatra. Tisztában van úttörő szerepével. „Talált és találandó szókról és szólásokról”, a nyelv megtisztításának folyamatáról beszél. A nyelvtörténeti és nyelvfilozófiai kérdésekkel foglalkozó Kalmár érvelése logikus: a klasszikus nyelvek, a görög és a latin is változtak; változik, sőt változnia kell a magyarnak is. A tudományok és mesterségek szavait a latinban is bonyolultabban, körülírtan fejezték ki kezdetben, aztán rövidüléssel többnyire egy-egy szó maradt egy fogalomra. Adott a feladat: más nyelvekhez hasonlóan a magyart, a szeretett anyanyelvet is alkalmassá kell tenni arra, hogy önmagában, szókincsében is alkalmas legyen a tudományos gondolatok kifejezésére. A szóalkotás lehet a régiségből táplálkozó is, ő maga 5-6000 újnak látszó szót hozott elő nyelvünk kincsestárából. Világosan fogalmaz: az új kifejezések életképessége ugyan nem a megalkotótól függ, de szavazást sem lehet tartani róla. Fontos a természet követése, továbbá az, hogy a szaporodó szavak használatba kerülését ne akadályozza folytonos tiltakozás.

Orczy Lőrinc kívánsága szerint ebben a művében a magyar nyelvben jelen lévő gyakori görög és latin szavak és szólások magyar szavakkal való kifejezésére tesz javaslatot, elsősorban a deák-talanokon akar segíteni. Ügyel arra, hogy csak a nyelvben még meg nem honodosodott latin szavakra terjedjen ki igyekezete, a már magyar szók közé számlálható szavak (példákat is sorol fel) ellen nem kell küzdeni. A bevezetés után egészen rövid rész található a mű kezdetéből. Kalmár ebben a művében is minden magyar szó és szólás megmagyarázását ígéri.

Kalmár György *Magyar Merkúriusa* a magyar nyelvújítás történetének új, fontos forrása. Reméljük, hogy a mű közlésével²² sikerül tompítanunk a Kalmárral kapcsolatos előítéletek élet, s ráírányítjuk a kutatók figyelmét a szerző már ismert és még kéziratban lévő nyelvtörténeti műveire is.

²¹ Ez az idézet élőfej az 1770-es kiadásban. Szuromi az élőfejekkel a verset tagolta, azokat fejezetcímekké tette, általuk a versáradat áttekinthetőbbé vált.

²² Szövegközlésünkben lemondunk a betűhív átírásról, a szöveghezességhez azonban mindenütt ragaszkodtunk. Nem igazítottuk a mai helyesíráshoz a mássalhangzók kettőzését (vagy azok elmaradását). A magánhangzók hosszúságában csak a rövid és hosszú magánhangzót jelöljük, az „is” szót egységesen rövid i-vel írjuk. Nem változtattunk a központozáson sem. (Kalmár kézírása a *Prodromus*ban kifejezett és a *Valóságos magyar ABC*-ben alkalmazott elvek szerinti.)

Magyar Merkúrius

Melly

a' Tudományokban és tisztességesebb Mesterségekben előforduló
görög és deák Szókat és Szóllásokat
 rész-szerint megmagyarázza, rész-szerint egész erőben magyarul kifejezgeti;
 és, a' hol szükséges, könnyű példákkal megvilágosítja;
 s úgy az egész **Magyar Nemzetnek** közönséges hasznára Világ eleibe terjeszti:
 egyszersmind a' Nyelvünkben bölcsekedni kívánó Magyarjainknak útát tör
 és egyenget az okoskodásra.

K. Gy. által.

Első Darab.

[1v]

Rendi e' Darabnak *Szakaszok szerint*

I.	Mathesis: <i>Fundamentomos Tudomány</i>	Levél	15.
II.	Metaphysica: <i>Tudományok Fundamentoma</i>	Lev.	86.
III.	Logica: <i>Ok-Tudomány</i>	Lev.	171.
IV.	Külömb-külömbféle Szók Magyarázata	Lev.	251.
V.	Grammatica: <i>Nyelv Mestersége vagy Fundamentoma</i>	Lev.	281.

[2]

A.Ω.

Nemzetem, én Vérem!

Mind e' mi időnkben mind pedig előttünk jöttek Világ eleibe egynéhány Könyvek, melyeknek az ő Szerzői avagy Irói a' magok *Tudományához* és *Mesterségéhez tartozó Szókat és Szóllásokat* jó fontosán és világosan magyarázták meg nagy részént. Én azokat nem vethetem meg; meg sem vetem: hanem, a' midőn ISTEN engedvén, minden Tudományt külön-külön fogok egész készüllettel folytatni; azokat is felvieszem: de azokon kívül másképen is, még pedig külömb-külömbféle módon, kifejezem a' Dolgot hol *nagyobb* hol pedig *egyenlő erőben* e' végre, hogy a' Nyelvünket bővítsem; és Nemzetünknek még az alacsony Rendit is, és a' gyengébb elméjűeket, úgy a' gyermekeket is, a' *képződésben* és *okoskodásban* anyira segítsen, hogy mind azokról az én tölem talált s találandó *Szókról* és *Szóllásokról*, mind pedig a' *Dolgokról*, melyekről [2v] az ő Tehettségek szerint elmélkednek és okoskodnak, könnyen megfelelhessenek akárkinek mindenkor.

Ez pedig így lehet meg; ha nem léssen az elméjek egy *Szóhoz* s egy *Nevezethez* köttetve, mint valamely rövid békóba vagy nyügbe szorítva: hanem az előforduló alkalmatossághoz szabván magokat, külömb-külömbféle módon kifejezhessék a' mondójokat. Mint a' Deákok: *Ontologia, Ontosophia, Metaphysica universalis, Philosophia prima*. Ismét: *Logica, Philosophia rationalis, Philosophia instrumentalis; Ars ratiocinandi, Ars cogitandi; Ars veritatem indagandi, exquirendi, etc.* Ismét: *Philologia, Grammatica latius dicta, Grammatica historica, Characteristica Orationis, Philosophia curiosa, Exquisita linguarum et disciplinarum cognitio, Polymathia, Doctrina multiplex, Eruditio varia*, és nagy erőben, egy szóval, *Eruditio*. Továbbá: *Absolute, simpliciter, in se, per se, intrinsecus*. Ismét: *Hypothetice, respective, relative, per aliud, secundum quid, extrinsecus*.

Nem tartok semmit egybe nagyobb képtelenségnek ennél, hogy valaki valamely Dolgot va[3]lamely idegen nyelven úgy megtanúlt, hogy érti; még sem tudja azt a' maga született nyelvén megmagyarázni: Képtelenség, mondom, hogy nem tudja a' maga Kimondóját előadni; azaz, a' mi az elméjén vagyon, értelmesen kimondani.

Mivelhogy Magyarokkal vagyon most dolgom: Magyarral beszéllek. Elhiszem, hogy magyarul nem mondhatod ki *még most* olly röviden s fontosan mint deákul avagy más nyelven, a' mit deákul avagy más nyelven tanúltál: de kimondhatod több szóval, hárommal avagy négygel. Ha négygel nem: kimondhatod tízzel. Ha tízzel sem: kimondhatod ötvennel avagy százal. És ha annyi szóval sem értetheted meg a' Dolgot másokkal: bizonyos jele, hogy magad sem érted mit tanúltál és mit mondasz. Ha pedig száz szóval vagy ötvennel megmagyarázhatod: arra is léphetsz, hogy tízzel is kimondhassd. Ha tízzel kimondhatod: annyira is törekedhetsz, hogy négygel avagy hárommal osztán kevesebbel is kifejezhessd.

Fontold meg csak jól a' dolgot magadba: majd megtapasztalod, hogy mindent, a' mit tanúltál s a' mit tanúlsz, a' született Nyelveden, vagyis neveltetésedben az anyád[3v]tól vagy a' dajkától kapott Szódon kellett s kell megtanúlnod. Micsoda képtelenség tehát, hogy te, példának okáért, a' te született magyar Nyelveden ki nem fejezheted a' mit tanúlgattál! A' melly horoggal megfogtad a' halat, nem vonhatod-e ki azzal azon halat a' vízből? És a' melly hálóbba kerítetted a' madarat, nem hozhatod-e ki azzal azon madarat a' sűrűből?

Erre talám azt feleled, hogy deák avagy ánglia' nyelven tanúltad ezt s ezt a' Tudományt; nem az anyádén. Én pedig ezt kérдем: Micsoda nyelvből tanúltad meg, hogy ez s ez az ánglia' szó ezt s ezt a' dolgot jelenti? Feleled, hogy magából az ánglia' nyelvből. Már ezt kérдем: Micsoda nyelven tanúltad meg azt, hogy ez s ez az ánglia' szó ezt s ezt a' dolgot jelenti? Feleled: franczia' nyelven. Kérдем: Hát a' francziát micsoda nyelven? Feleled: olasz nyelven. Kérдем: Hát az olasz nyelvet? Feleled: a' németen. Kérдем: Hát a' németet? Feleled: deák nyelven. Most már ezt kérдем: Hát ugyan a' deákot micsoda nyelven? Feleled: magából a' deák nyelvből. Erre ezt mondom: Tehát kellett tudnod a' deákot, minek előtte tanúltad! Vigyázz magadra: ugy-e, hogy magyar Nyelven tanúltad? Feleled: Most veszed észre magadat, hogy másképen [4] nem lehetett megtanúlnod. Erre ismét azt mondom, hogy, akár-micsoda nyelven tanúltad ám a' többi nyelvet és ezt s ezt a' Tudományt; de lehetetlen volt, hogy a' született nyelved elmaradjon csak egytől is. Az meglehetett, hogy ugyanazon egy dolog két avagy három nyelven is forgott az elmédben: ugyan-csak lehetetlen volt, hogy a' született Nyelved elmaradjon egyszer is. Feltésem, hogy, a' midőn gondolkodol, elmélkedel és okoskodol, nem annyira magyarul, mint valamelly szeretted nyelven, vagy a' németen, vagy a' franczián, vagy az angluson, vagy pedig a' deákon folytatod a' gondolatodat; kiváltképen pedig azon a' nyelven, a' melyet a' magad hivataljához avagy mulattságához képest leginkább gyakorlasz, ugy hogy még álmodban is az forog leginkább előttd: de azért ugyan soha el nem marad ám a' született Nyelved: ott vagyon az társul mindenkor, ha mind lappangva is: csak vigyázz ezután magadra.

Ezt az Anya Nyelvet (II.55.c.) azért igen helyesen nevezzük *született Nyelvnek*: mert nemcsak az anyántól avagy a' dajkántól avagy pedig valamelly társalkodásból tanúljuk ám azt egészen: hanem a' *természet segít és tanít bennünket arra leg[4v]inkább*. Valamint hogy a' természet szeret a' gyermekben illyen s illyen dologhoz való hajlandóságot és kívánságot: ugy azon természet tanítja meg ötet, hogy megértse a' mit kérdünk tőle; még pedig olly szóval sokszor, a' melyet soha sem hallott azelőtt. És, ha hallotta is, ki magyarázta meg néki, hogy így s így kelljen érteni? Ugy-e hogy senki sem. – A' midőn a' kis gyermeket szóval hívja magához valaki, s egyszersmind egyik kezével vagy mind a' kettővel *azt a' hívást* jelenti; hogy tudja a' gyermek, hogy *az a' szó* azzal a' *kéznek mozgásával* egybe vagyon kötötte? s hogy tudja, hogy *az a' kéznek mozgása hivatalt* jelent? Kétség kívül a' természet tanítja. Ugy, a' midőn annak a' *hivatalnak enged*, a' természet hajtja s indítja el is. Egy szóval, a' természet segíti, hogy mindent megértsen; és ösztönözi is arra, hogy mindent, valamit meghall avagy lát, kövessen.

Könnyen felveheti, úgy gondolom, akárki, miképen segíthet a' természet a' gyermekben azokban a' dolgokban, a' mellyek a' külső érzékenységek alá vagynak vetetve. De ez ám a' kérdés: Miképen segítheti [5] azt azokban, a' mellyek a' belső érzékenységtől függenek; a' mellyek, tudniillik, a' Léleknek és az Elmének (II. 74. a. α) az ő munkái? Ha valamelly szós és már megokosodott gyermekcsétől, a' midőn gondolkodóba talál esni, ezt kívánom; Ugyan mond meg, miről gondolkodol most? s így felel a' gyermek; Ugyan én erről s erről gondolkodom: vajjon ki tanította meg, hogy azt a' szót megértse s úgy értse a' mint én értem? Mondom a' gyermeknek: Talám már elfelejtetted a' mit tegnap mondtam: Felel: De ugyan még nem felejtettem el. Kérdem továbbá: Hát ugyan jut még eszedbe? Felel: *Jut ugyan.* Vajjon ki magyarázta meg néki mit téssen ez, hogy, *elfelejteni, s, eszébe jutni?* Talám még most hallotta először.

Hogyha a' természet ennyire segíti még a' gyermekeket is a' született Nyelvében: hogyné segítené az érett elméjű és gyakorlott Okosságú s okoskodású embert inkább is? Mondom azért, én Magyarom, hogy mindent megmagyarázhatsz a' született Nyelvden: ha jól érted ám mind a' Dolgot mind pedig a' Nyelvedet. (III. 4. a. b., V. 1. Jegyzet. *) [5v]

Itten ezt gördited ellenembe. – „Megengeded, hogy mindaz meglehet: de lehetetlen ségnek látszik előtted, hogy a' *Tudományokhoz és Mesterségekhez tartozó Szókat és Szóllásokat* (IV. 81. a.) olly erőbe kithessük, mint a' *Görögök* kimondották és a' *Rómaiak.*”

Gondolod-e, hogy az aranynak és akármelly drága kőnek annyi becsi és árra lett volna eleintén mint mostan? Éppen nem. A' hol az aranynak az árra annyira felment már mint minálunk; az nem esett meg egyszeribe: hanem időről időre mind ugy kicsinyenken nevedezett a' becsi. Ugy azok a' Szók, a' mellyeket a' Görögök és a' Rómaiak kigondoltanak, még a' Bölcsék Oskoláikban sem voltak mindjárt olyan dívatban; azért nem is lehettenek olly hathatós erejűek, mint annak utánna: ámbár mindjárt felkapták légyen azokat. Így feltehetjük, hogy, ha a' magok Nyelve helyett *Magyar Nyelven* szóllottanak és irtanak volna azok a' híres Görögök és Rómaiak, találhattanak volna *abban* szintén olyan nagy erejű *Szókat és Szóllásokat* mint a' magok Nyelvében; a' mellyek mind e' mái napiglan [6] fennforognának. Ki s mi tilthatja meg, hogy mi is, más Európai czimeres Nemzetekkel együtt, kik a' Nyelveket naponként újjabb-újjabb szókkal bővítik, ne végyünk magunknak olyan s annyi szabadságot?

Már most ezt veted eléembe, hogy, minékünk már ma nincs olyan módunk és erőnk, hogy a' Dolgot egy szóval meghatározzuk, mint a' Görögök és a' Rómaiak. Ezt felelem, hogy, azok is eleinte két-két szóval határozták meg némelly Kimondó-jokat: p. o. *Tekhne grammatike, Episteme physike* (vagy, a' mint ma halljuk a' Görögöknek szájjokból, *Tekhni grammatiki, Epistimi physiki*), *Ars grammatica, Scientia physica*: osztán: idő telvén, annyi erőt vett nálok a' Tudomány, hogy az első szót könnyen elhagyhatták: valamint a' Rómaiak is ezekben a' Szóllásokban, *Aqua pluvia, Aqua frigida, Linea incita, Aeteas senecta*, s többekben efélékben, az első szó nélkül idővel szabadon ellehettek. Továbbá ezt felelem: Néha két szóból néha háromból is szereztenek azok egyet: azt mi is megcselekedtetjük; valamint a' Németek: ám[6v]bár hosszabbacsán esik is néhánykor. – Továbbá pedig ezt felelem, hogy, némelly *Szókat és Szóllásokat s Dolgokat* rövidebb szókkal is kimagyarázhattunk, mintsem a' Görögök, és a' Rómaiak; még pedig néha nagyobb erőben mint sem azok. Sőt némelly Dolgokat ugy kifejezhetünk egy szóval, hogy három, négy, öt, hat s hét szóval, avagy sok szókból szerződött igével vagy szóllásnak módjával kelletik annak egész erejét megvallani akármellyik Nyelvén e' Világnak.

Ám mind ezeket elmémben forgattam én akkor, a' midőn az én *Prodromus* nevű Könyvemhez szerzett Verseimnek mindjárt az elein eképen szóllottam hozzád, én Nemzetem:

Ezt is *nagy biztomba* reménylem ezeknek utána:
 hogy az én jó s kedves Hazámfiai, nem akarván
 ennyi verijtékem *becsmérelgetni*, kit értek
 s *drágakönél gyönyörűbb Nyelvünkért* hullatok eddig,
 sőt az ő *becsiért* inkább is *annak* örülvén,
 mind jó neven vészik, *valamit próbálok* aránta:
 és, ha *talám fontos* vagy egyéb *alkalmas* ígét,
 [7]vagy valamely *szóllás módját*, *nagy erőbe*, találván,
 felfogom, és *mi tulajdonaink* közzé fogadom bé:
 ezt mondom, hogy *az én voksomra* megengedik: úgy-e?

Ebben az említett Verses Könyvemben és ennek utána Világ eleibe terjedhető Munkáimban találhatsz öt vagy hat ezernél több szót, a' mellyek épen újjaknak látszanak lenni teelötted: de tudd meg én Vérem, hogy a' mi hasonlíthatatlan szépségű és európai nyelven szólló embertől kigondolhatatlan gazdagságú Nyelvünknek drága Kincses tárházából s elásott Szekrényéből telt s telik az ki mind egyig. *Prodrom. Idiom. Sc. Mogor. Hun. Avar.* pagg. 199. 200.

Találkozunk ugyan hol egy helyen hol másutt olly viszketegetes eszű s ajakú Hazafiakra, a' kik mind csak a' *szónak* és *szóllás módjának* az *újjaságát* hánytorgatják előttünk: de azoknak eképen felelünk. – Vajjon a' mi Eleink egyszersmind kapták-e fel mind azokat a' *szókat* és *szóllásnak formáit*, valamellyek a' mi birtokunkban vagynak mind e' mái napiglan ötánnok? [7v] Vajjon öszvegyültek-e egy akarattal valamely természetbe, vagy hegyen, vagy pedig völgyben e' végre, hogy arról tanakodnának, micsoda szót kohljanak és minémű szóllásnak formáit kovácsoljanak, s micsoda erőben határozzák meg azoknak az ő jelentéseket és értelmeiket, hogy osztán jó módjával szájról szájra adhatnák, s a' Maradékoknak által eresztethnék azokat? Vajjon inkább nem mind egymás után szaporodtak-e a' szók lassan-lassan? Kit egyik talált kit másik, egyszer egyiket másszor másikat, kimondani; a' mint őket tanította, segítette, hajtotta és ösztönözte a' természet: azt a' többi fülébe vévén vagy többször is hallván, felkapta s lábra is kapatta azután.

Nem kötötte pedig az afféle *szóknak* és *szóllásoknak* találását valamely bizonyos idejű és állapotú emberhez a' természet. Mert kit nagyobb kit alacsonyabb rendű; kit gazdag, kit szegény; kit férjfi, kit asszony; kit öreg, kit ifjú, kit gyermek; kit mesterember, kit szántó, kit kapás; kit arató, kit cséplő, kit kaszás; kit kertész, kit szőlőmives; kit juhász, kit kanász, kit lovász, kit gulyás; kit vadász, kit halász, kit madarász; kit vitéz, kit otthonn ülő; [8] kit beteg, kit egészséges; kit szomorú s kit vidám talált kigondolni egyszer is másszor is.

A' midőn talált egyik a' másiktól valamely *szót* avagy *szóllást* hallani: vajjon megbotránkozott-e benne? vajjon szemére vetette-e? vajjon bédughatta-e a' többinek a' fülét? vajjon a' szájját befoghatta-e? vagy a' nyelvét megzabolázhatta-e? s az afféle újjaságnak elő-mentét vajjon megtilthatta-e? Te pedig egész jussal és szabadsággal szememre hányod énnékem: holott én minden *szónak* és *szóllásnak*, mind annak, a' melyet már birunk, mind pedig annak, a' melyet birtokunk alá kívánok hajtani, elégséges okát akarom adni, s, ha tőlem kitelhetik, adom is.

A' mint sok egyéb dicséretes dolgokban, ugy ebben is méltán lehet *azokat* a' mély Nyelvű okos *Anglusokat* követnünk. Nemhogy megvetnék ők a' könyvszerzőktől szerzett új értelmű avagy éppen új eredetű *fontos szókat* avagy *szóllásokat*: de még a' köznéptől gondolt szókat is felkapják és tulajdonaikká [8v] téstik azonnal. Nemhogy torkon fognák ők a' köznépet: de még a' kormányt is kezébe adják e' részben gyakorta.

Hogy azt, valami az elménken vagyon, kimondhassuk, és másokkal is ugy, a' mint mi magunk értjük, megértethessük: ugy bir, ugy igazgat, ugy viszen és hordoz bennünket, szemünknel, orrunknál, fülünknel, hajunknál, kezünknel, lábunknál, és

szívünknel fogva a' természet, hogy azt a' szót és szóllást, a' mellyel a' *Kimondóinkat* jelenteni akarjuk, a' jelentendő Dolognak vagy az eredetihez, vagy az okához, vagy a' materiájához, vagyis anyjához, avagy lomához (II. 77), vagy a' formájához, vagy a' természetéhez, vagy a' hasznához avagy ártalmas voltához, vagy az idejéhez, avagy valamelly alkalmatosságához alkalmaztatjuk mindenkor. Így kormányozta s így is kormányozza az egész emberi nemzetet a' természet.

Ezeket meggondolván, s a' Nyelvemet kimondhatatlan módon szeretvén, és a' Nyelvemen kimagyarázható Dolgokról, ISTEN kegyelméből, tiszta és elégséges értelmem lévén, mertem az én Verseimbe néked, édes Nemzetem, ígérni, hogy mindent meg fogok én annak idejében, ha élek, [9] magyarul magyarán magyarázni (328).

Mind ezek azok, a' mellyekben több foglalatosságim között örömet forgolódom, s a' mellyekre el is szánok egy két órát minden nap; egyéb Dolgokról való elmélkedéseimtől el-szakasztva.*

Minden ember nem tapasztalhatja meg, hogy enként futok: ebből esett, hogy egy Méltóságos Fő-Ispány Urnak tetszett a' minap (*Pünk. hav. 3. n. 1777. Bécsben*) mint egy drága kőből csinált ösztönt ütni az oldalamba. Olyan jó Magyar Vérű Méltóság szavának s önként tett szép ígéreteinek igen könnyen engedtem.

Most ugyan, ebben a' *Híradó Darabban*, nem terjeszkedhetem ki annyira, mint a' midőn minden Tudományt külön-külön fogok teljes igyekezettel és egész készüllettel [9v] folytatni: de ugyancsak többet cselekeszem rész szerint, mint sem tőlem az a' nagy érdemű Méltóság kívánta.

Annak a' Méltóságnak ez vala leginkább a' kívánsága, hogy a' Tudományokban elő-forduló görög és deák szokat és szóllásokat, kívált a' nehezebbeket, mint *Philosophia, Metaphysica, Logica, Physica, Mathesis*, s a' t. fontos Magyar Szókkal fejezzem ki: én pedig a' *Mathesisbe, Metaphysicába, Logicába* és *Grammaticába* beljebb ereszkedtem egy kevésé.

Ha ebben a' négyben jó fundámentomot vethettek: könnyen bánhattok a' többivel. Ha mondom, a' *Dolgoknak képét és remét* (III. 3), a' mellyek ebben a' négyben tudnivalók lesznek, jól felvészitek; s azoknak az ő *mesterséges Nevezeteket* egészen megértitek: annál könnyebben megfogadhatjátok a' többit: egyáltalán fogva minden Tudománybéli Dolgot oly tisztán és tökéletesen megérthettek, hogy azt másokkal is meg akarván értetni, világosan és értelmesen kiadhatjátok az eszeteket. – Illik azért és szükséges, hogy mostan ezeket bocsássam előre: egyébaránt más rendet kellene tartanom azokban, s mindeniknek külön *Darab helyet* választanom. Ugyancsak az *Ok-Tudományhoz* és a' *Tudományok Fun[10]damentomához* fogok legelőször annak idejében: ha élek. Ugy intézem pedig mind *ezeket*, mind pedig a' többi Tudományokat, hogy a' Deáktalanokon akarván főképen segíteni, sohol semmi görög avagy deák szót nem hozok elő többé: hanem minden *tudnivaló Dolgot* magyarul fejezek ki nékiek: s ugy világosítom meg, hogy semmi más *Vezegre* (IV. 2. b) avagy *Vezetőre* ne legyen szüksége. – A' melly *deákos* szokat ugy felvett s megérthet a' Nemzetünk, hogy nem lehet már a' szájából kivennünk, nem kell többé a' *deák* vagyis *római* szók közé számlálnunk azokat. Példának okáért: *Sententzia, próba, forma, figura, mód, fundámentom (fendementom), tálentom, templom, oltár, szent, sákrámentom, arany, régula*; és többek e'félék. De mind ezek helyett mind pedig azok helyett, a' mellyeket más Nyelvekből kellett kölcsönöznünk, lehet énnékem az én *Verses Munkáimban*, és másokban is, alkalmas és fontos szokat a' mi régi Nyelvünköl jó móddal szereznem.

* In *Prodromo Idiom. Scyth. Mog. Hun. Auarici* p. 428. „Considerate. quantum mihi animus in hoc ausum ardeat: atque intelligite, si duo studia excipiam, omnem me rem *instituto hocce*, hoc cibo humanitatis, artissimo hoc amoris et literarum omnium magis apud nos excolendarum vinculo, ducere ac habere posteriorem.”

I.

Fundamentumos Tudomány

§§. Hogy már itt a' Dologhoz fogjak: először is a' *Mathesisbe* ereszkedem.

Szabad legyen ezt a' *Máthésist* valamely [10v] szép rézből csinált két fülű vagyis két fogatú széles és mély edényhez hasonlítanom most. A' Régiek ezt egyik fülénél és a' fenekénél fogva kapván a' kezekbe, *Máthésisnek*, másképen *Máthémának* nevezték. Én pedig a' másik fogatjánál fogva fogom meg: ugyancsak a' fülénél és a' fenekénél fogva kapom a' kezembe, s *Fundamentumos Tudománynak* nevezem.

a). Miért nevezték pedig *Máthésisnek*? – *Mathesis, Tudomány*: de szorosabban ezt teszi, hogy, *Tanulás*. Azt a' *Tanulásnak módját*, a' mely szerint olly szép és alkalmas móddal tanítatik és tanul valaki, hogy egyik dolog úgy foly a' másikkól, valamint a' lántznak egyik szeme (vagy, *kötötte, foglalta*) függ a' másiktól; mondom, azt a' *Módját a' tanulásnak* méltán nevezhetni nagy erőben, egy szóval, *Tanulásnak*, és így, *Tudománynak*. Már pedig a' *Máthésisben* úgy taníthatni s tanulhatni. Tehát méltán nevezték *Tanulásnak*, és így, *Tudománynak*.

b). Továbbá, miért nevezték *Máthémának*? *Mathema* ezt teszi, hogy, *Tanúlt dolog*: a' mi meg vagon tanúlva; megtanúlt dolog; *Tudomány*. – Annak a' *Tanításnak* s *Tanulásnak* olly könnyű s alkalmas módja lévén, hogy a' mit abban egyszer jól megtanúl az ember, úgy meg vagon tanúlva, hogy soha el nem felejtődik; és egyik *megtanúlt dolog* a' másik[10v]ból olly világosan eredvén, hogy a' mit abban egyszer helyesen megtanúl az ember, annak igaz volta felől mindenkor s mindenha bizonyos lehet; s a' mellynek igazsága ellen senki e' Világos semmit nem mondhat; méltán nevezték, olly nagy erőben; *Megtanúlt dolognak; Tudománynak*.

c). Az megeshetik ugyan, hogy valaki a' más *tanítótát* és a' Tanúlonak egyszeri *megtanúltát* más móddal, vagy hosszabban, vagy pedig szintén olly röviden előadhajta mint más; talám még rövidebben is: de azzal nem tagadja a' tanított és *megtanúlt Dolognak* igazságát; hanem csak ezt tagadja, s másokkal is osztán tagadtatja, hogy annak az egyszer *megtanúlt Dolognak* tanulásában és tanításában más mód nem volna, még pedig könnyebb avagy rövidebb, vagy, legalább szintén olly rövid avagy könnyű mint a' másé.

d). Azt a' *Tudományt* én, a' mint mondám, *Fundamentumos Tudománynak* nevezem. – Valamiképen a' szegletesen faragott kövekből épült alkotmány falainak és oszlopnak egyik köve mint erős fundamentomon úgy áll a' másikon: ugy ebben a' *Tudományban* egyik *megtanulni való* avagy [11v] *megtanúlt Dolog*; vagy is egyik *Tudom-dolog* a' másikon megmozdúlhatatlanul *alítva* (III. 27. *c), *fundálva*: azaz; egyik Igazság önként foly s ellene-mondhatatlanképen következik a' másikkól. Méltán és helyesen nevezem azért *Fundamentumos Tudománynak*. *Fundamentumosnak* nevezhetem: mert ennek senki nem szólhat ellene; hanem ha nem tudja. Ám a' többi Tudomány pedig, jóllehet bizonyos Fundamentom nélkül nincsen, nem lehet eléggé világos mindenek előtt: azért nem is egészen bizonyos mindeneknél.

Jegyzet. Minekutánna a' Tudományoknak és a' tisztességesebb Mesterségeknek jobban megárad a' folyamatja s sebesebb léssen minálunk is: a' tölem ajánlott *Szóllásnak* második szavát csak magát felvehetjük úgy, hogy mindenkor teljes dívatban legyen nálunk, mint egy a' *Tudományokhoz* és *Mesterségekhez tartozó Nevezetek* vagyis *Mesterséges Szók* közül akármellyik; tudniillik, *Tudomány*. Sőt még rövidebben így mondhatjuk: *Tudom* (III. 9. e. c. ee.*). A' melly Szót nemcsak magadra, hanem másra is akárkire alkalmaztathatsz. P. o. A' *Tudomban* így s így *tanúlom*: a' *Tudomban* így s így *tanúltad, tanúlta, tanúltuk, tanúltátok, tanúlták*.

e) *Mathematicus* (III. 2. f. bb.): *Fundamentomus Tudományú*; Tudó; Tudományos. Meg lehet különböztetned ezektől, hogy, *tudó*, *sciens*; *tudományos*, *literatus* ac *scientiis doctrinisque deditus*; *tudós*, *doctus*; *tudóss*, *eruditus*; *Tudós*, *Doctus*; *Tudóss*, *Eruditus*.

a). *Mathematicus, a, um* (II. 24. c., III. 2. e. aa.): *Tudományos*. 2szor, *Fundamentomus Tudományhoz tartozó*. 3szor *Fundamentomus Tudományi*, másképen, *Tudományi*.

b). *Mathematice*: *Fundamentomus Tudomány szerint*; *Tudomány szerint*, *ismét*, *Tudományosképen*.

Már a' czéломra sietvén, a' feltett Dolgot illetem s hajtom nyomosabban. -----

[12v]

Ha azért a' Nemzetünket valóban akarjuk szeretni: ne disztelenítsük *semmi idegen öltözettel* a' Nyelvünket: hanem a' maga ékes ruháiban tisztán tartsuk *azt* mindenha: és az ő hasonlíthatatlan Díszé s Fénye szerint gyarapítsuk *azt*, *egy akarattal* és *teljes igyekezettel*: s *rendes móddal* (III. 4. a. b) törekedve: hogy így jobban-jobban becsülhessék *azt* még az idegenek is; és Nemzetünket, az szerint, szerethessék és tisztelhessék mindenek.

ISTEN
légyen és maradjon
velünk
édes Nemzetem!
α.ω.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Az első magyarországi egyházi folyóirat történetéhez. Sajtótörténetünk kezdeti időszakában nem volt ritkaság, hogy az első hazai újságok és folyóiratok szerkesztői között lelkészek és szerzetesek is voltak. Elég, ha Bél Mátyásra gondolunk, aki hallei tapasztalatai alapján pietista szellemenben szervezte át a besztercebányai és a pozsonyi evangélikus líceumot, ahol 1721-ben *Nova Posoniensia* címmel latin nyelvű lapot indított, és megteremtette az újságok iránti sokrétű érdeklődés hazai hagyományait. De gondolhatunk a szintén evangélikus teológus Rát Mátyásra is, aki Pozsonyban 1780-ban a *Magyar Hirmondó* megindításával a magyar nyelvű újságírás úttörője lett. A *Magyar Hirmondó* egyik későbbi szerkesztője, Révai Miklós 1784-ben piarista szerzetes tanárként vállalkozott az újságírói munkára. Az első magyar nyelvű folyóirat, az 1789-ben indult *Magyar Museum* egyik szerkesztője, Baróti Szabó Dávid pedig korábban a jezsuita rend tagja volt. E lapok azonban – szerkesztőik egyházi kapcsolatai ellenére – nem voltak egyházi jellegű, vagy vallási orgánumok, hanem szinte kizárólag világi témákkal foglalkoztak.

Csak a 18. század kilencvenes éveiben jelent meg Magyarországon az első olyan lap, amely tartalmára és jellegére nézve is egyházi jellegű folyóirat volt. 1793-ban Selmezbányán Ambrózy Sámuel evangélikus lelkész indította meg *Novi Ecclesiastico – Scholastici Annales Evangelicorum Augst. et Helvet. Confessionis in Austriaca Monarchia* címmel. Kiadója Franciscus Joannes Sulzer volt. Kezdetben negyedévenként, majd 1794-től csak félévenként jelent meg; 1796 és 1802 között pedig szüneteltette megjelenését. A folyóirattal kapcsolatos eddigi ismereteink főleg lexi-

konok és a gyér szakirodalom rövid hivatkozásából származtak, és ezek csupán a legszükségesebb adatokra korlátozódtak.¹

Levéltári kutatások nyomán alkalmunk van egy, a lap további történetére bizonyára nem csekély hatással lévő cenzúra-ügyet ismertetni. A helytartótanács iratai között 1794. október 14-től kezdve bukkantak fel azok az iratok, amelyek az *Annalesszel* kapcsolatosak.² Az derül ki belőlük, hogy a cenzúra-hatóságok eljárást indítottak ellene, és további megjelenését nem engedélyezték. Az ok az volt, hogy a folyóiratban olyan, a népesség számára kapcsolatos közlemények láttak napvilágot, amelyeknek megjelentetését az időszaki sajtóban a rendelkezések szigorúan tiltották. Az ügy részleteiről főként a szerkesztő, Ambrozy Sámuel 1795. február 13-án Budán kelt beadványából értesültünk.³

Miután a helytartótanács rendelkezése nyomán a helyi cenzor megtiltotta a lap újabb számának megjelentetését, a szerkesztő e beadványban fordult a budai hatósághoz. Ebben kiadványa folytatásának engedélyezését kéri, mert – mint írja – az előző évfolyamból mindössze egy szám jelent meg, pedig az előfizetőknek negyedévenkénti megjelenést ígért. A helyi cenzor – számára ismeretlen okból – nem engedélyezte a következő füzet megjelentetését. Ő mindenesetre ígéretet tesz arra nézve, hogy lapját a jövőben még kéziratos formájában aláveti a cenzor vizsgálatának és szükség esetén elküldi a helytartótanácsnak is. Távol áll tőle, hogy az *Annales* cikkei által az államnak bármilyen kárt okozzon, céljának sokkal inkább a jó irodalom terjesztését, valamint a köz- és magánboldogságot tekinti.

Az ügygel kapcsolatban a „legfelső hely” döntött és a döntésről az irodalmi ügyek Directoriumát is értesítette.⁴ Megállapítják, hogy a folyóirat megsértette a királyi rendelkezéseket és hibát követett el a selmeci cenzor is. A szerkesztőnek a lap folytatását illető kérését azzal a feltétellel teljesítik, ha az *Annales* csupán egyházi eseményekről, királyi rendelkezésekről és a helytartótanács határozatairól fog beszámolni, a népesség számáraól viszont nem fog híreket közölni. Ambrozy Sámuel figyelmébe ajánlották azt is, hogy a folyóirat számainak kézirátát az 1793. április 10-i rendelkezés értelmében a helyi cenzornak be kell mutatni. Ha a lapban az államot érintő elmélkedéseket is közölnek, a kézirátát a helytartótanácsához is el kell küldeni.

Az ügy befejeztével folytatódott ugyan az evangélikus folyóirat, de folyamatossága és lendülete megtört.

Az első hazai evangélikus folyóirat – amely egyben az első magyarországi egyházi folyóirat is volt – így is több figyelmet érdemel a sajtótörténeti vonatkozásai mellett neveléstörténeti és egyháztörténeti szempontból is. Indulásakor, 1793-ban is arra hivatkozott szerkesztői előszavában, hogy egyházi és iskolai lapot („ecclesiasticos et scholasticos annales”) fog kiadni. Azt is hangsúlyozta, hogy az aktualitások mellett helyet kíván adni az evangélikus egyház történetével kapcsolatos közleményeknek is. A megjelent számok valóban azt mutatják, hogy foglalkoztak az érsekújvári, eperjesi, pozsonyi és soproni evangélikus iskolák ügyeivel, oktatási módszereivel és vizsgarendjeikkel. Közöltek ezen kívül tudós leveleket, könyvismertetőket is. Helyt adtak életrajzoknak – így I. pl. közölték a Joannes Severini selmecbányai evangélikus tanár életéről szólót – írtak Tessedik szarvasi kezdeményezéséről és a cseh-morva testvérek ügyeiről. A szerkesztő a második számban arról a tervéről számolt be, hogy tankönyvet készül írni a nagyobb gazdasági iskolák

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. 151–152. h.; GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. I. 484. h.; JOÓ Tibor: *A magyar protestáns időszaki sajtó*. = *Protestáns Szemle* 1935. 145.; DEZSÉNYI Béla: *Legrégibb hírlapjaink életrajzához*. = *MKsz* 1940. 353–361.

² OL – Depart. revisionis librorum 1794. No. 1–8.

³ OL – Depart. revisionis librorum 1795. No. 1–20.

⁴ OL – Depart. revisionis librorum 1795. No. 1–22.

számára, mert ennek hiánya nagyban hozzájárult a vidéki iskolák nyomorúságos állapotához.⁵ Ennek tartalmaznia kell szerinte a felvilágosodás általánosan elismert alapelveit és a tanulóifjúság morális nevelésének normáit is.⁶ Ezen kívül beszámolt az egész monarchia evangélikus egyházainak személyi viszonyairól: a lelkészekről, tanárokról, tanítókról és a jelentősebb egyházi összejövetelekről, valamint az evangélikus szerzők által írt könyvekről.

A pozsonyi evangélikus líceumban, 1782-ben Jénában tanult szerkesztő, Ambrozy Sámuel által 1793-ban Selmecbányán megindított *Annales* megjelenésekor – a trónralépő I. Ferenc rendelkezései nyomán – éppen a hazai sajtó szigorú megrostálása és visszaszorítása volt napirenden. A sajtó ellenőrzésére visszatérő abszolutista szigor – mint láttuk – nem sokáig kímélte az első valódi folyóiratot sem, noha vétségéért végül is felmentést kapott a szerkesztő. Az *Annales* történetében azonban e beavatkozás bizonyára mégis végzetes lehetett, hiszen hiába indult újra a lap, 1796 és 1802 között szünetelnie kellett, és az 1803-ban megjelent utolsó számával – a sorozat 9. füzetével végleg meg is szűnt.

KÓKAY GYÖRGY

Reformkori oktatás- és társadalompolitikai röpiratok. Az 1830-as évektől kezdve egyre inkább a közérdeklődés előterébe kerültek a hazai oktatásügy reformjának kérdései. Az óvodai mozgalom, a népoktatásügy, a nőnevelés, a szakképzés, a pedagógusképzés, az oktatás magyar nyelvűsége állandó témái az országgyűléseknek. A korabeli sajtó is sokat foglalkozott ezekkel a problémákkal.

A reformkor időszakában számos nevelésüggyel kapcsolatos röpirat látott napvilágot.¹ A röpirat – mint időszerű, közérdekű kérdéseket tartalmazó népszerű formában, felvilágosító szándékkal, a közvélemény befolyásolása céljából készített rövid munka – alkalmas volt olyan kérdések polemikus tárgyalására, melyek az adott korszakban sokakat foglalkoztattak. A továbbiakban négy olyan reformkori röpirat elemzésére vállalkozunk, melyekkel szakirodalmunk mindeddig még egyáltalán nem, vagy csak röviden és felületesen foglalkozott, és amelyek az 1830-as, 40-es évek oktatás- és társadalompolitikai vitáinak homlokterében álló problémák megoldására kínáltak megvalósítható vagy az adott időszakban utópisztikusnak tűnő javaslatokat.

Beke Kristóf, a veszprémi katolikus árvanevelő intézet igazgatója, több népszerű pedagógiai kézikönyv szerzője, 1833. április 11-én a megyei közgyűlésen a köznép nevelésének legfontosabb

⁵ „Eine Hauptursache der bisherigen elender Verfassung unserer Landschulen, ist der Mangel eines zweckmässigen Lehrbuchs für Kinder der Landleute.” = *Novi Ecclesiastico-Scholastici Annales* 1793. II. Trimestre. 135.

⁶ „Ein Schulbuch ... folglich muss es enthalten I. Für Lehrer besonders; 1: Allgemein anerkannte Grundsätze zur Aufklärung und moralischen Bildung der Schuljugend.” L. i. h.

¹ BEKE Kristóf: *A nevelés ügyében, különösen a köznépnek nézve*. Veszprém, 1833. 20 l.; ZSOLDOS Ignác: *Nevelésünk hiányai*. Buda, 1836. 85 l.; ELEKES Károly: *Az iffjak jó aránylatú nevelésökből sarjadzik nemzeti erő, boldogság*. Nagyenyed, 1837. 30 l.; SASKU Károly: *A Kelet és Nyugat népe. A köz intézetekről*. Pest, 1842. 40 l.; SCHOEPF August: *Néhány szó általánosan megalapult gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz*. Pest, 1844. 35 l.; PAPP János: *A köztanítás miért nem szül mindig kellő sikert*. Miskolc, 1845. 32 l.; [DE GERANDO Ágost]: *Egy tiszaháti magyar őszinte megjegyzései a hazafiság és a nevelés felett*. Pest, 1846. 24 l.; HORSCHETZKY Károly: *Szózat önökhez, kik iskolaintézkedésre befolyással bírnak*. Magyar-Óvár, 1847. 19 l.; [ZEYK Miklós]: *Népügy*. Párizs, 1847. 66 l.; TAVASI Lajos: *A gyermekek tanodázttatásáról és a köz és nyilvános tanodai vizsgálatok tartásáról*. Pest, 1847. 28 l.

problémáiról beszélt. A beszéd szövegét később röpirat formájában ki is nyomtatták.² Beke egyetlen kérdés sokoldalú és részletes elemzésére vállalkozik. Feltárja a népiskolai tanítóképzés korabeli hiányosságait, és értékes javaslatokat tesz a tanítóképzés reformjára. A szerző véleménye szerint az ország vezetői már belátták, hogy „a köznép nem salakja a nemzetnek, hanem eleme és nemző gyökere a polgári társaságnak.” A nemzet boldogságának alapvető feltétele a köznép helyes nevelése. A jó nevelés az alapja minden más intézkedés sikerének. „A jó nevelés ott is munkálkodik, ahová a legébrekenyebb politika se láthat be, s így csak a köznépnek helyesebb nevelése által sikerülhetnek a haza Attyainak a nemzet boldogságára célzó egyéb tanácskozásai.”³ A nép gyermekeinek nevelését az „oskolamesterek” végzik. Az „oskolamesterek” azonban többnyire nem alkalmasak a köznép helyes nevelésére, hiszen maguk is képzetlenek. A legtöbb tanító éppen csak olvasni-írni tud, azt sem hibátlanul. Vannak ugyan hazánkban „praeparandiák”, tanítóképző intézetek, de az ezekből kikerülő fiatal tanítók képzettsége is nagyon hiányos: „az írás, olvasás, számvetés, néhutt az egyházi szertartások és orgonálás mind az, a mit naggyában és mechanice tanulnak.” A tanítóképzőkben „a természeti históriából, technológiából, földleírásból, phisikából annyi ösmeretet sem közöltenek, amennyit ezek majd üdövel tanítványaiknak legalább mindennapi szükségökre nézve nyújthatnának. Némelly praeparandiákban a nevelés- és tanítástudomány vagy is paedagógiának és methodológiának még neve sem ösmeretes; mit várhat már a nemzet akár a nevelés akár a tanítástudományra nézve az ilyen intézetben formált Oskolamesterektül?”⁴

Beke Kristóf tehát a korabeli tanítóképzőkben folyó munkát nem tartja megfelelőnek. A népiskolai oktatás szempontjából az egyetemen és a püspöki szemináriumokban folyó pedagógiai képzést is elhibázottnak ítéli. Azok a fiatalok, akik ezekből az intézményekből kikerülnek, nem mennek falusi iskolákba tanítani, és a pusztán elméleti jellegű, latin nyelvű képzés, amely nem a gyakorlatra irányul, nem felel meg a szükségleteknek. A szerző szerint a falusi népiskolákban csak akkor képezhetnének megfelelő műveltségű fiatalokat, ha a tanítók elméleti és gyakorlati képzése is egészen új rendszer szerint folya.

Úgy látja, hogy a megoldás az lenne a katolikusok számára is, amely a református gimnáziumokban már bevált. A két utolsó gimnáziumi osztályban anyanyelven kellene tanítani „egy kis elementaris paedagógiát és methodológiát a sokféle latin nyelvbeli tanulmányok helyett!” Így a tanítói hivatalra menő ifjak mégsem lennének pedagógiailag teljesen képzetlenek. Ugyanígy hasznosnak tartaná a szerző azt is, ha a leendő papok, akik állomáshelyükön majd a helyi népiskola felügyelői lesznek, szintén tanulnának a szemináriumokban mind elméleti, mind pedig gyakorlati pedagógiát. Az, hogy a tanítóképzőkben nem fordítanak kellő figyelmet a hallgatók gyakorlati képzésére, nagyon káros. Beke szerint „elkerülhetetlenül szükséges, hogy az ilyen intézetek mellett tüstént trivialis oskola is lenne, a hol a hallott theoriának principiumait mindgyárt praxisban alkalmaztatva lehetne látni, mint külső országokban.”⁵

Olyan tanítóképzőkre van tehát szükség hazánkban, vallja a röpirat szerzője, ahol az elméleti és gyakorlati képzés párhuzamosan halad. Tanuljanak a leendő néptanítók minden olyan tárgyat, melyet majd tanítaniuk kell. Fektessenek súlyt a tanítóképzőkben a természettudományi tárgyak oktatására is, hiszen ezek alapjait is meg kell majd ismertetniük tanítványikkal. Nagyon fontos az nevelés és oktatás elmélete, de ugyanilyen lényeges a tanítás helyes gyakorlatának elsajátítása is. „A tanítóképzőkben minden tárgy oktatása magyar nyelven folyon” – hangsúlyozza Beke Kristóf.

² BEKE Kristóf: *A nevelés ügyében, különösen a köznépre nézve*. Veszprém, 1833. 20 l.

³ BEKE Kristóf: *i. m.* 15.

⁴ BEKE Kristóf: *i. m.* 8.

⁵ BEKE Kristóf: *i. m.* 10.

1836-ban Budán jelent meg Zsoldos Ignác *Nevelésünk hiányai* című röpirata.⁶ A rövid írás, a többi reformkori pedagógiai röpirat sorából nem radikalizmusával, hanem rendkívül logikus, világos okfejtésével, józan és megvalósítható javaslataival emelkedik ki.

A szerző – mint Veszprém megye főjegyzője – hivatalból foglalkozott iskolaügyi kérdésekkel a gyakorlatban is. Művén jól látszik, hogy Zsoldos Ignác közelről ismerte a korabeli oktatásügy alapvető gyengeségeit, látta a falusi iskolákban, a városi gimnáziumokban folyó oktatómunkát, a valóságot.

Beke Kristóf előbb elemzett írásának gondolatmenetéhez kapcsolódva abból indul ki – ami szerinte is oktatásügyünk elmaradottságának legfőbb oka – hogy a falusi tanítók teljesen képzetlenek. A középiskolából kicsapott diákok, borbélylegények, katonák, színészek állnak be népiskolai tanítóknak, akik maguk is éppen csak írni-olvasni tudnak. A szerző szerint mindaddig, míg a tanítói hivatásnak nem lesz megfelelő rangja és elismertsége, míg a tanítókat nem fizetik meg tisztességesen, addig nem lehet jelentős javulást várni a népoktatás színvonalának emelkedése terén. Amíg a tanító fizetése csak annyi, amennyit „egy jóra való kanász is megkap” nem lehet várni, hogy egy művelt, jólképzett ember erre a mesterségre adja a fejét. „És nem is fog mindez soha megváltozni, míg csak a Status minden oskolatanítót, különbség nélkül, mint nemes rendeltetésű Tisztviselőjét tekintvén, őket nagy érdekű hivataljokhoz illő fizetéssel nem jutalmazza.”⁷

Szükség van tehát arra, hogy a tanítókat az állam fizesse, de az is lényeges, hogy megfelelő képzésükről is gondoskodjon. Zsoldos szerint állami tanítóképzőkre van szükség, ahol a leendő tanítók magasszintű oktatásban részesülhetnek. Ha lennének is képzett tanítók, a nemzeti népnevelés reformjának sikeréért még számos intézkedésre lenne szükség. A szerző szerint a valóság az, hogy a falusi gyermekek többsége nem jár rendszeresen iskolába. A nagy szegénység miatt a gyermekek munkájára is szükség van, tehát a már munkaképes 9–12 éves gyermekeket mezei munkára fogják a szülők. De ha nem dolgoznának is a gyermekek, akkor sem mehetnének iskolába, mert nincs megfelelő ruhájuk, nincs pénzük a tankönyvekre. Ezért sok gyermek nem tanul meg írni-olvasni. Zsoldos azt javasolja, hogy a rászorulóknak kapjanak állami támogatást gyermekeik iskoláztatására.

A gimnáziumi oktatás legalapvetőbb hibájának tartja a szerző a latin tanítási nyelv egyeduralmát. Ahelyett, hogy hosszú évekig oktatnák az ifjakat az „idegen holt deák nyelvre, nem jobb volna-e saját nemzeti magyar nyelvünkön tanulni meg sokkal több hasznos eszméreteket, például tökéletes világ és hazai történeteket, föld- és ég leírását, Mathesist, pallérozottabb mezei gazdaságot, a kereskedés elemeit, a nemzeti gazdálkodás fő vonatit, egybe hasonlító Statisticát, honi rövid Törvényt, természettudományokat.”⁸

Nemcsak a hasznos tudományok szélesebb körű oktatása lényeges, hanem az is, hogy az ifjakat önálló ítéletalkotásra neveljük. Meg kell változtatni a tanítás módszereit. Az emlékezet állandó terhelése helyett gondolkodni, véleményt nyilvánítani, érvelni kell megtanítani a fiatalokat. Az is nagy hibája Zsoldos Ignác szerint kora nevelésügyének, hogy csak a fiúk oktatását tartja fontosnak, a leányok nevelését elhanyagolja. Nincsenek leánynevelő intézetek, ahol anyanyelven, korszerű ismeretekhez juthatnának a nők. A leányokat külföldi nevelőnők oktatják, és többnyire a francia nyelv alapján, egy kis zenén, rajzolásán, kézimunkán kívül alig tanulnak egyebet. Mindkét nem számára fontos, hogy ne csak szellemi, hanem testi erőiket is fejlesszék. Szükség van az iskolákban szervezett, tervszerű testnevelésre minden korosztály számára. Az iskolai nevelésen túl arra is fel kell készíteni a fiatalokat, hogy képesek legyenek önmagukat művelni felnőtt korukban.

⁶ ZSOLDOS Ignác: *Nevelésünk hiányai*. Buda, 1836. 86 l.

⁷ ZSOLDOS Ignác: i. m. 44.

⁸ ZSOLDOS Ignác: i. m. 61.

Zsoldos Ignác röpiratának leglényegesebb javaslatai tehát a következők:

- Az oktatásügy irányítása legyen minden szinten az állam feladata.
- Állítsanak fel állami tanítóképzőket, ahol egységes elvek alapján korszerű ismereteket kaphatnak a leendő népiskolák tanítói.
- Fordítson az állam gondot az iskolakötelezettség betartatására.
- Hogy minden gyermek megszerezhesse az alapvető ismereteket, nyújtson az állam anyagi támogatást a rászoruló tanulóknak.
- Az oktatás minden szinten anyanyelven történjen.
- A sok felesleges ismeret helyett tanuljanak a fiatalok a középiskolákban természettudományi tárgyakat, matematikát, statisztikát, gazdálkodást.
- Vezessenek be új oktatási módszereket, melyek lehetővé teszik az önálló gondolkodás fejlesztését.
- Hozzanak létre leánynevelő intézeteket, ahol a nők a fiúkéval azonos képzésben részesülhetnek.
- Fordítsanak gondot az iskolákban a testnevelésre.
- Készítsék fel a gyermekeket az önművelésre.

A harmadik röpirat szerzője Sasku Károly mérnök, aki 1842-ben tette közzé *A köz intézetekről* című írását. A mindössze 22 oldalas röpirat egy másikkal⁹ egybekötve Pesten jelent meg. A rendkívül logikus felépítésű, egyszerű nyelvezetű írás olyan demokratikus, olykor utópisztikus, de eszményien szép társadalom- és oktatáspolitikai elveket hangoztat, melyek többsége napjainkban sem valósult még meg. A szerző abból indul ki, hogy az állam feladata polgárai jólétéről gondoskodni. Olyan intézményrendszert kell kialakítani, amely a születéstől a halálig biztosítja a rászoruló emberek biztonságos és emberhez méltó életvitelét.

Mivel „mindenik elveszett vagy elnyomorodott gyermekben egy polgárt vesz a társaság”, már születésük előtt gondoskodni kell minden egyes állampolgárról. Sasku azt javasolja, hogy minden nagyobb helységben állítsanak fel államköltségen „szülő intézeteket”. A rászoruló várandós asszonyok már a szülést megelőző időben, mikor már nem tudnak nehéz fizikai munkát végezni, felkereshetnék ezeket az intézményeket. Itt könnyű „közhasznú munka” fejében ételmet, ruhát és orvosi felügyeletet kaphatnak. A szülést képzett, jól fizetett orvosok vezetnék le. A szülés után is az intézetben maradhatnak az anyák addig, míg megerősödnek annyira, hogy ismét munkába álljanak.

Gyakran előfordul, hogy egy anya gyermekét nem tudja eltartani, felnevelni. A nyomorban, ínségben, oktatás nélkül felnövő gyermekek sokszor bűnözővé válnak. Ezért ajánlja a szerző „gyermek-ápoló intézetek” felállítását. Itt államköltségen elfogadható körülmények között nevelkedhetnének a szegénysorsú gyermekek, akiket gyermektelen jómódú szülők örökre fogadhatnak. Ide kerülhetnek olyan gyermekek is, akiket szüleik betegség, vagy egyéb okok miatt nem tudnak egy ideig gondozni. Az ellátás költségeit a szülő előre, vagy később miután helyzete rendeződött, kifizetheti. A „gyermek-ápoló intézetekben” nőhetnének fel azok a gyermekek is, akikkel szüleik rosszul bánnak. Érdekes a szerzőnek az az álláspontja, hogy a gyermekeit kínzó vagy megrontó szülőktől az állam örökre vegye el a gyermekeket.

Mikor a gyermek eléri a hétéves kort, el kell kezdenie az iskolába járást. Sasku Károly kötelező, ingyenes, egységes állami oktatást követel, mind a fiú, mind a leány gyermekek számára. Az a szülő, aki nem küldi gyermekét a „köztanházba”, veszítse el állampolgári jogait. Az államnak

⁹ SASKU Károly: *A Kelet és Nyugat népe. A köz intézetekről*. Pest, 1842. 40 l. (A két röpirat egybekötve, folyamatos oldalszámozással jelent meg.)

kötelessége a legjobb, legkorszerűbb tanítási rendszert bevezetni az iskolákba. Az idő múlásával a rendszert javítani kell. A tanárok képzéséről és megfelelő fizetéséről is az államnak kell gondoskodnia. A „köz-növelésnek” a gyermek 12 éves korában kell befejeződnie. Ezután egy évig minden fiú és leány köteles mesterséget tanulni. A tehetséges gyermekek ezután magasabb iskolákat végezhetnek, gimnáziumba, egyetemre mehetnek, saját választásuk szerint. A közép- és felsőfokú oktatás is ingyenes kell legyen. Ne a vagyon, hanem a rátermettség döntse el, hogy ki tanulhat tovább. A katonáskodás ne legyen kötelező. Csak aki kedvet és hajlandóságot érez a hadtudomány iránt, az a fiatal lépjen a katonai pályára. „Elérvén a polgári kort, a társaság tagjainak nincs többé szükségök a társaság közvetlen gyámságára.” Minden állampolgár szabadon rendelkezhet sorsa felől. Mindig lesznek azonban olyan emberek, akik rászorulnak az állam segítségére. Akik nem találnak munkát, azoknak „köz-munkaházakban” kell munkát biztosítani. Minden helységben államköltségen állítsanak fel ilyen intézményeket, ahol a rászorulók megfelelő bérért olyan munkát végezhetnek, amelyre az adott helységben éppen szükség van. Az emberek ilyen módon „mind az éhenhalástól, mind a tolvajlástól, mind a koldulástól, mind az alacsony bűnös keresetnemektől megmenekednek.”¹⁰ A köz-munkaházak felállítása nem „jótétemény és kegyelem” az állam részéről, hanem „tartozás”. Az állam nem kívánhatja polgáraitól, hogy önként éhen haljanak, mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy – ha alacsony szinten is –, de minden ember megéljen. Ne segélyekkel alázzák meg a szegényeket, vallja a szerző, hanem biztosítsanak munkát számukra.

Az államnak nemcsak az egészséges, hanem a beteg és fogyatékos polgárokról is gondoskodnia kell. „Ha a társaság nem gondoskodik eléggé tagjai egészségéről: mit érnek akkor egyéb, bár legtökéletesebb intézkedései?”¹¹ – vallja Sasku Károly. Minden nagyobb helységben közkórházakat kell felállítani, a járóbetegek ellátására rendelőintézeteket kell létesíteni, ahol jól fizetett, képzett orvosok várják a hozzájuk fordulókat. Azért szükséges, hogy a „köz-orvosok fizetése minél magasabb legyen, hogy gond nélkül élvén, annál nyugodtabb ésszel és részrehajlatlanabb szívvel orvosoljanak.”¹² A gyógyítás teljesen ingyenesen történjen. Azt az orvost, aki pénzt vagy ajándékot fogad el a betegetől, el kell tiltani hivatása gyakorlásától.

A fogyatékosok számára köz-gyámházakat, az időseknek köz-ápoló házakat állítson fel az állam. „Nagyon méltó, hogy a társaság, kik őt gyámoltották, gyengültök után viszont támogatást nyújtson... Így a társaság többi tagjainak nem lesznek terhök, s nem lesznek kénytelenek a kegyelmökre szorulni.”¹³

A szerző úgy véli, hogy a „társaságnak nem csak biztosítani kell polgárai életét, hanem győnyörűségessé is kell azt tenni.” Az állam feladata az egészséges levegő és víz biztosítása, a csatornázás, az útépítés. Parkokat, sétautakat, közművelődési intézményeket is az állam építsen. „Ezek használatát ingyen kell közzé tenni mindenkinek.” Sasku szerint „halálok után is kell a társaságnak gondoskodnia tagjairól, hogy azok eltakaríttassanak, ... még pedig ingyen, mert úgy a szegényeket ki takarítja el? Hát még kimenni sem engedítők ingyen az embert e nyomorulttá tett életből?”¹⁴ – teszi fel a kérdést röpirata végén a szerző. Az írás idején még nem tudhatta, hogy ő, akinek 18 könyve jelent meg nyomtatásban, és aki Széchenyi terveit segítve a Tisza-szabályozás mérnökeként dolgozott, majd a szabadságharc idején századosként harcolt, mindenkitől elhagyatva egy józsefvárosi lakásban hal meg nagy nyomorban, és Eötvös József államköltségen temetteti majd el.

¹⁰ SASKU Károly: *i. m.* 34.

¹¹ SASKU Károly: *i. m.* 35.

¹² SASKU Károly: *i. m.* 36.

¹³ SASKU Károly: *i. m.* 37.

¹⁴ SASKU Károly: *i. m.* 39.

A forradalom előestéjén, 1847-ben Párizsban jelent meg egy névtelen, demokratikus szellemű röpirat.¹⁵ (A szakirodalom a mű szerzőjének Zeyk Miklós nagyenyedi tanárt tartja.) A szerző munkáját az 1847-ben összeült országgyűlés figyelmébe ajánlotta. Bevezetésképpen kifejti azt a meggyőződését, hogy hazánkban mélyreható politikai és társadalmi változások sora kezdődött. „Az idő kereke tartóztathatatlanul rohog és a népek szelleme szabadul és világosul... Hogy a magyarok az önállóság és érettség állapotához valódi közelségbe közelednek, bizonyítják az ország legújabb mozgalmai, és a sokoldalú, üdvös politikai intézkedések, melyek a nép javára béhozattak.”¹⁶ A reformokat folytatni kell. Az állam elsődleges feladata a nép mélyszéles tudatlanságának megszüntetése, mert ez biztosíthatja a további fejlődést. „Tudatlanság, ez népünk nyavalyája, mely mérges fekélyként elterjedvén, nemzeti éltünk organizmusát kegyetlenül dúlja; nincs tehát sürgetűs, nincs szükségessé teendőnk, ... mint a felvilágosulást a nép között terjeszteni, hogy józanodjék.”¹⁷ Az állam eddig sem fordított kellő figyelmet a nép gyermekeinek nevelésére, pedig ez volna legfőbb feladata. Az iskola hivatása több mint hogy pusztán írás-olvasásra tanítsa a gyermekeket. „Emberré teremteni, őt szabaddá tenni, ez magas hivatása az iskolának. Iskolának az államban oly tökéletes organikus egésznek kell lennie, mely... nemzeti eszmék terjesztése által eszméletre, nemzeti érzelmre és hazaszeretetre ébreszti a népet.”¹⁸ Ha Magyarország a polgári államok sorába akar lépni – vallja a szerző – népének szabad szellemi művelődését kell biztosítani. Az iskolák ma „nyűgesítő, kínzó intézetek”, jelenti ki. Pedig arra van szükség, hogy „az iskolák fejlesztő intézetei legyenek a szellemnek, ne mészárszékei.” Ahhoz hogy ez megvalósuljon, véghez kell vinni a hazai oktatási rendszer gyökeres átalakítását. Elsősorban azt kell elérni, hogy az egyházak kezéből az állam kezébe kerüljön az összes iskola. Az állam feladata fenntartásuk, irányításuk is. Az iskolarendszer reformját a tanítók helyzetének és képzésének javításával kell kezdeni. „Ösmerjük már meg egyszer a tanító hivatását egész fontosságában. A tanító elsőrangú státushivatalnokok közé tartozik, a nép java, a nemzet boldogsága az ő kezében van.”¹⁹ Ezért tehát nemcsak anyagi és erkölcsi megbecsülésükről kell – az eddigieknél sokkal magasabb szinten – gondoskodni, hanem elsősorban terheiket kell csökkenteni azzal, hogy nem kényszerítik őket harangozóként, templomszolgaként és számos más módon a helybéli pap szolgálatára. Minden vármegye központjában létesítsenek állami tanítóképzőket, ahol magasszintű képzésben részesülhetnek a leendő falusi tanítók. „A status fölötte legyen a nép számára derék, talpraesett tanítókat képezni.”²⁰ Az oktatási rendszer reformjának másik fontos része a tananyag korszerűsítése. Már alsó fokon, a népiskolákban el kell kezdeni a „reális tudományok” rendszeres oktatását. Ez az alapja a gazdasági haladásnak, a felemelkedésnek. A természettudományos ismeretek oktatásától várja a szerző a „babonás hitek” elenyészését. Nemcsak a természettudományi tárgyak, hanem az összes többi tárgy anyagát az eddigieknél sokkal alaposabban és mélyebben kell tanítani. Mivel hazánkban az ipar fejlődésnek indult, és ez előfeltétele a haladásnak, fontos, hogy országszerte „ipartanodákat” állítsanak fel. Lényeges az oktatás módszereinek megváltoztatása is. Az értelem nélküli „bifláztatás” helyett önálló gondolkodásra, az összefüggések meglátására kell nevelni a gyermekeket. Csak ilyen módon szokhat hozzá a nép gyermeke az „öncelekvőségre”.

¹⁵ [ZEYK Miklós]: *Népügy*. Párizs, 1847. 66 l. (A röpirat szerzőjének Zeyk Miklós nagyenyedi tanárt tartja a szakirodalom. Vö. RAVASZ János (szerk.): *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből*. Bp. 1966. 414.)

¹⁶ [ZEYK Miklós]: i. m. 7.

¹⁷ [ZEYK Miklós]: i. m. 11.

¹⁸ [ZEYK Miklós]: i. m. 12.

¹⁹ [ZEYK Miklós]: i. m. 41.

²⁰ [ZEYK Miklós]: i. m. 47.

A röpirat utolsó része a sajtószabadság és a nép művelése közti összefüggéseket tárgyalja. Csak a cenzúra nélküli szabad sajtó alkalmas a valódi műveltség terjesztésére a nép között.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az 1847-ben Párizsban napvilágot látott polgári demokratikus szabadságjogokat követelő röpirat közel sem annyira vallás- és egyházellenes, mint azt korábbi elemzője²¹ állítja. Azokkal a problémákkal foglalkozik, mint a reformkori oktatáspolitikai röpiratok legtöbbje. A szerző, ugyanúgy mint társai, az egyház befolyásától mentes, államilag irányított és finanszírozott oktatási rendszert kíván. Fontosnak tartja a tanítóképzés és a népoktatásügy korszerűsítését, a tananyag reformját, az ipariskolák felállítását. Hazánk polgári nemzetté válásához mindezeket szükségesnek tartja, de a vallásos nevelést, mint az erkölcsi nevelés egyik alappillért, nem veti el.

FEHÉR KATALIN

²¹ A művet röviden ismerteti [LUKÁCSY Sándor] L. S.: *Népügy. Egy forradalmi pedagógiai röpirat.* = Köznevelés 1961. 11. sz. 344–345.

FIGYELŐ

Szinnyei–Gulyás–Viczián. Ha egy országban a kultúra fejlettségi fokát kívánjuk lemérni, s ha ez egyáltalán lehetséges, erre, legalábbis a XVIII. század óta, nem a költők száma vagy a feltalálók sora a legalkalmasabb (mert egy Bolyai vagy egy Madách zsenije viszonylag szerény körülmények között is kivirágzik), hanem a kultúra háttérhálózata, a segédtudományok mindenkori állapota. Éppen úgy, mint ahogy az információk zavartalan áramlásának, a politikai restriktciók megszűnte óta, elsősorban a telekommunikációs eszköztár milyensége a fokmérője, nem pedig egyes kivételes képességű szakember tájékozottsága. A telekommunikáció területén az utóbbi néhány év leforgása alatt évtizedek elmaradottságát pótoltuk be, ugyanez, sajnos, nem mondható el a segédtudományok állapotáról.

A nemzeti jellegű segédtudományok három alappillére a szótár, a lexikon és a bibliográfia. Ezek nélkül az autochton nemzeti kultúra nem képes megállni a saját lábán.

A magyar szótáriródalom az elmúlt évtizedekben felvirágzott. Ez a felvirágzás elsősorban a kétnyelvű szótárakra vonatkozik, a világnyelvek legtöbbjén (pl. angol, francia, német, orosz, olasz) a kor kívánalmainak megfelelő nagyszótár áll rendelkezésünkre, melyek közül többet javított és bővített kiadásban kap kézhez a nagyközönség. Készül, habár lassacskán, a magyarországi latinság nagyszótára is. A magyar nyelv nagyszótára viszont, melynek anyaggyűjtését még a század elején határozták el a nyelvészek, még mindig cédulákban hever, és az utóbbi évtizedekben maga az anyaggyűjtés is akadozik, ha teljesen nem is maradt abba. A hétkötetes középszótár (1959–1962) volt hivatva ideiglenesen a nagyszótár hiányát pótolni, legjobb íróinktól vett impresszív példatárral. Ennek alapján készült, bár több szócikket tartalmaz a kézisztár (1972), melyben már nem találunk annyi vitatható stílusminősítést és meghatározást, mint közvetlen elődjében. Mindkét szótár számos változatlan utánnyomásban forog közkezen, annak ellenére, hogy mindkettő anyaga felújításra és kiegészítésre szorul. Nincsen tehát a kor színvonalán álló középszótárunk, hogy a magyar nyelv nagyszótáráról ne is beszéljünk. A TESZ (1967–1984), mely a torzóban maradt Gombocz-Melich utódjaként készült, viszont nem eléggé átgondolt alapelvek alapján állt össze és semmiképpen nem felel meg a címében ígért „történeti” principiumnak. Egyrészt ehhez sokkal több összetett szó adatolására lett volna szükség benne, mert az összetett szavak első (ismert) előfordulási dátuma becses művelődéstörténeti jelentőséggel bír. Másrészt a „nemzetközi” illetve „vándorszavak”-nak minősített kategória fából vaskarika, hiszen a szinkronikus elvet érvényesíti egy explicite diakronikus elvek alapján szerkesztett szótárban. Ugyanígy, szemantikailag pontatlan a „bizonytalan eredetű” minősítés, mivel ez szubjektív kategória. Egy szó lehet „ismeretlen”, „vitatott”, „megállapíthatatlan” eredetű; a „bizonytalan” eredet csupán a mindenkori ismereteink végetségére utal anélkül, hogy ezt beismernénk, szemben a „megállapíthatatlan” kategóriával, mely beismeri pillanatnyi ismereteink hiányosságát. A történeti elvet a korszak monumentális vállalkozása, Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára* (1975–) valósítja meg maradéktalanul, reméljük e vállalkozás nem marad torzóban. Ugyanez vonatkozik

az *Új magyar tájszótár*ra (1979–) is, mely elsősorban a már létező tájszótárak kumulációja kíván lenni, kiegészítésekkel.

A könyvészlet, pontosabban a bibliográfiák területén sem maradéktalanul kielégítő a helyzet. Az OSzK nyomtatott katalógusa soha nem készült el (az alapító nyomtatott katalógusa ma már történeti kuriózum), annak ellenére, hogy minden ország nemzeti könyvtárának az ország teljes könyvtermésének tárolása mellett elsőrendű feladata az anyag maradáno (tehát nyomtatott) formában történő leírása. Időközben nálunk is megtörtént a technológia váltás, s ezzel a nyomtatott katalógus sorsa megpecsételődött, most már ugyanis nem is lesz szükség rá, ha a teljes anyag számítógépes feldolgozásra kerül. (Ez egyelőre még a jövő zenéje.) Igaz, a nemzeti bibliográfiában tátongó legnagyobb hézag (1921–1944) megszüntetése sikerült, ugyanakkor a RMK felújításának szánt RMNY kiadása (egyelőre legalábbis) szünetel. Ráadásul a nemzeti bibliográfia éves kumulációja megengedhetetlenül hosszú átfutási idő alatt készül; ugyanez vonatkozik a folyóiratok repertóriumára is.

Az irodalomtörténeti bibliográfiák sora Kozocsa egyszemélyes vállalkozásaként indult, aki ezeket szorgalmasan készítette, mindaddig, amíg ebben meg nem gátolta a szakmai féltékenység (1932–1965). A bibliográfiai kézikönyvből viszont, noha az anyaggyűjtés lezárásának időpontja 1970, még mindig hiányzik két kötet. Mint hírlik az OSzK éves irodalomtörténeti összegezése (1976–) és a Pajkossy György szerkesztésében megjelent öt éves kumulációk éppen a megszűnés előtt állnak. Az ugyanilyen hosszadalmas átfutási idő alatt készülő és a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság égisze alatt megjelenő éves szakbibliográfia (1977–) egyelőre még a porondon maradt. A látogató marslakó egyébként is csodálkozna, hogy miért volt szükség egymást nagyrészt átfedő bibliográfiákra olyan országban, ahol a folyamatos adatfeldolgozás krónikusan akadozik.

A legtöbb pótolni való a magyar lexikográfia terén mutatkozik. Egyrészt igaz, hogy számos kitűnő szaklexikon jelent meg az elmúlt negyven év során (pl. a *Világirodalmi lexikon*, 1970–1995), de a *Révai Nagylexikon*a (1911–1935) és a nemrégiben megindult *Magyar Nagylexikon* (1994–) között, tehát majdnem egy évszázad alatt, nemzetközi mércével is mérhető általános nagylexikon nem került kiadásra. Annak ellenére, hogy újabban még szakmai körökben is divat a reprint kiadásban újra közkézen forgó *Révai Nagylexikon*át leszólni (a leggyakoribb vád az, hogy a *Pallas Nagylexikon*a jobb volt, ami képtelenség, hiszen aki valamelyest is összehasonlítja a két lexikont, könnyen meggyőződhet arról, hogy a Révai valójában a Pallas új, javított és bővített kiadásának tekinthető, s hogy rövidebb cikkek gyakran szó szerint kerültek az előbbiből az utóbbiba). Éppen ezért van értelme kimondani azt, hogy a *Révai Nagylexikon*a az *Encyclopaedia Britannica*, a nagy *Larousse*, illetve a *Brockhaus* társaságában említhető mint nemzetközi mércével is mérhető összefoglalása a XIX. század végi, XX. század eleji magyar nyelvű tudományosságának. A későbbi általános lexikonokról ugyanez nem mondható el, a mélypontot az *Új magyar lexikon* (1959–1962) érte el, nemcsak igen szűkös terjedelme miatt, hanem az ötvenes évek szemellenzős marxista tudományoskodása miatt is, melynek egyik jellemzője egyes személyiségek olyan minősítő jelzői, melyek gyakran a becsületsértés fogalmát is kimerítik. Belegondolni is elképesztő, hogy ez a 6 kötetes lexikon 15 új (változatlan!) lenyomatban és két vékonyka pótkötettel képviselte a tudományosság magyar nyelvű összefoglalását 30 éven át!

Az utóbbi években megelégnünk az általános lexikonok kiadása, bár a legjobb idegen nyelvről fordított lexikon sem pótolja a legsilányabb hazai összefoglalást sem. Vonatkozik ez a nemrégiben megjelentetett *Magyar Larousse*-ra (1991–1993) éppúgy, mint a kiadás alatt álló magyar *Encyclopaedia Britannica*-ra (1994–) is. Ezért is tragédiába illő fejezete a magyar lexikográfiának a *Magyar Nagylexikon* küszöbön álló fiaskója. Ez a lexikon ugyanis kiállításban, tipográfiai megoldásaiban, és annak újrafelfedezésével, hogy az illusztrációk a vonatkozó szöveg alá, főlé vagy mellé is kerülhetnek, versenyképes a kortárs európai lexikonok társaságában, nemcsak kiállí-

tásban, hanem az adatok megbízhatóságában és – tegyük hozzá –, a gondos mérlegelésről tanúságot tevő értékítéleteiben is. Ezt a lexikont, az *Encyclopaedia Britannica*, mégha publikálása befejeződik is, nem pótolhatja, mert egy idegen nyelvből (jól, rosszul) fordított lexikon anyagának legalább egyharmada teljesen fölösleges egy másik nyelvterületen. A magyar nyelvű kiegészítések pedig azt a tévhitet keltik, illetve támasztják alá, hogy ezek az inkorporált adatok az eredeti angol kiadásban is a használók rendelkezésére állnak. Ez pedig jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a ránk vonatkozó ismeretanyagról továbbra is hamis elképzeléseink legyenek. A rólunk kialakult *image*-ra vonatkozó hamis tudat sok fölösleges bajt okozott különösen legújabbkori történelmünk során, s az Európai Közösségbe való belépésünk előestéjén nagyobb szükségünk van a saját hamis tudatunk rektifikálására, mint valaha.

A nemzeti lexikonok legfontosabbika az életrajzi lexikon. Hagyományosan két fő típusát különböztetjük meg, a kurrens, tehát élő személyek adatait tartalmazó biográfiai lexikonokat, amelyekbe az adatközlő legtöbbször maga a címszó tárgyát képező személy, ezért a legfontosabb életrajzi adatok megbízhatósága megfelel a kívánalmaknak, még akkor is ha csupán olyan adatokat tartalmaz, melyeket az adatközlő kíván nyilvánosságra hozni. Ezeknek, tehát a *Who's Who* típusú életrajzi lexikonoknak is két főtípusát különböztetjük meg a nemzeti (illetve országok, tájegységek, tehát pl. *Who's Who in Australia*, vagy *Who's Who in Central Europe*) és a szakma szerinti csoportosításokat (pl. *Who's Who in Medicine*). Ezen a téren 1990 után sikeresen felzárkóztunk, a kétévente megjelenő *Magyar és Nemzetközi Ki Kicsoda* a legigényesebb adatkeresőt is kielégíti, s a kétévenkénti újrakiadás pedig elegendő az adatok felfrissítésére. Csupán a nagy országok (elsősorban az USA és Anglia) esetében szükséges az évente való megjelenés. Ugyanígy, ma már nálunk is megjelennek szakmai *Who's Who*-k (pl. sport), melyek elsősorban a szakma szempontjait és értékrendjét tartják szem előtt. Kínos viszont, hogy az egyetlen angol nyelvű *Who's Who* egyelőre még mindig mint egyszemélyes vállalkozás, külföldön jelenik meg öt éves ciklusokban (*Prominent Hungarians, Home and Abroad*. Edited by Márton Fekete, 1966–). A kurrens életrajzi lexikonokban szereplő, de időközben elhunyt személyek adatait, Angliában legalább is, tízéves kumulációkban szokták összegyűjteni (*Who was Who, 1950–1960*), amely azután a nemzeti életrajzi lexikon kiegészítésének (a *Times* nekrológiáj mellett) a legfontosabb forrása. Az angol *New Dictionary of National Biography* szerkesztési munkálatai már teljes erővel folynak. Az új kiadás a 2000 előtt elhunyt személyiségek életrajzát foglalja tartalmazni és természetesen a már klasszikusnak számító, számtalan hosszúságú változatban, és a megjelenés óta tízévenként kiadott pótkötetekkel rendelkező DNB teljes anyagát is felfrissíti a kutatás.

Az angolhoz hasonló biolexikográfiai hagyomány nálunk természetesen nem létezik, annál is inkább, mert *par excellence* életrajzi lexikon kiadására egészen a legutóbbi időkig nem került sor. Ünnepe volt a magyar tudományosságnak, amikor, ha eléggé megkésve is, de megjelent a *Magyar életrajzi lexikon* (1967–1969), s jó tudni, hogy a vállalkozás nem fulladt ki; két pótkötet is megjelent, mely az 1990 (és nem az 1991, ahogy a második pótkötet állítja) előtt elhunyt személyiségek életrajzát tartalmazza. Hogy a *Magyar életrajzi lexikon* csupán a XX. század harmadik harmadának az elején kerül megvalósításra, anomáliás helyzet, melynek történeti okai vannak a kezdetek óta. Nálunk az általános életrajzi lexikont ugyanis az írói lexikon pótolja, attól kezdve, hogy Czvittinger Dávid németországi egyetemi hallgató korában, nemzeti önértetében megsértve összegyűjtötte a magyarországi írók adatait (*Specimen*, 1711) s ezáltal megalkotta az első magyar életrajzi lexikont. A magyar biolexikográfiában az *író* szót mindig is a szó legtágabb értelmében használjuk, szemben például az angollal, ahol ebben a tágabb értelemben (a modern korban) inkább *author*t szokás használni *writer* helyett. Mert minden írott műnek van szerzője (= author), ha nem is minden esetben ismerjük kilétét, de nem minden könyv szerzőjét tekinthetjük írónak (= writer), a szó szűkebb értelmében. Magyarul viszont előtaggal minősítjük az író, s így beszél-

hetünk (többek között) történet-, dráma-, szak-, köz-, újság-, vagy regényíróról (érdekes módon kivétel a költő és a színpadi szerző). Akárhogy alakult is a biolexikográfiai hagyomány, magyarul az írói lexikon majdnem teljesen fedi az életrajzi lexikon tárgyát képező személyek névsorát (a legújabb korban legalábbis), hiszen élete során majdnem mindenki (lett legyen híres vagy hírhedt) hagyott hátra írásbeli megnyilvánulást, s ezzel megváltotta a tágan értelmezett írói lexikonba való bekerülés jogát. Éppen ezért a magyar írói lexikonok jelentősége mindig is túlmutatott a szigorúan vett irodalom tartományán és ezáltal pótolta az életrajzi lexikont.

Hagyományosan a magyar irodalmat tekintjük a magyar kultúra első számú (ha nem is kizárólagos) hordozójának. Ha viszont a szó tágabb értelmében vett magyar írókról beszélünk, a modern korban majdnem mindenki beletartozik ebbe a kategóriába, aki a magyar kultúrát gazdagította. Éppen ezért, ha magyar írókról beszélünk, a magyar kultúrát leltározzuk (Horváth János szerény kifejezésével élve). Ennek ellenére sem azok, akik ennek a legfontosabb segédtudománynak szentelték életüket, nem részesültek olyan mértékű anyagi vagy társadalmi megbecsülésben, amely arányban állna teljesítményük hasznosságával, sem pedig munkájuk kiadása nem kapta meg azokat az anyagi feltételeket, amelyek fontosságával arányban állnának.

A magyar életrajzi lexikonok mindmáig utolérhetetlen, monumentális teljesítménye Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* (I–XIV. Bp., 1890–1914), melyet egy évszázad használata után szerzője határozott névelővel ellátott vezetéknévén emlegetünk. Id. Szinnyei József nem érte meg, hogy vállalkozásának kiadása befejeződjék. Munkája nemcsak mint egyszemélyes vállalkozás pártját ritkító teljesítmény, hanem aprólékos adatgazdagsága miatt is a kor európai színvonalán álló lexikon; a benne összegyűjtött adatok kézikönyvről kézikönyvre vándoroltak. Nemcsak a korabeli lexikonok (pl. Révai), de még a *Magyar életrajzi lexikon* is számos életrajz esetében csak a Szinnyeire tudott hagyatkozni. (A Szinnyei megérdemelné, hogy számítógépes feldolgozással legalább név- és helységnévmutató készüljön hozzá. Egy ilyen végtelenül hasznos pótkötet elkészítése a mai számítertechnika mellett nem jelentene különösebb nehézséget.)

Folytatása, Gulyás Pál munkája szerencsétlenül járt. Nemcsak azért mert szerzője mindössze 6 kötet megjelenését érte meg (A–D, 1939–1944); ezek is mindössze 180 példányban láttak napvilágot, tehát még a nagyobb könyvtárak mindegyikébe sem jutott el, főként külföldön, hanem azért, mert a háború végleg megakasztotta az egyébként is anyagi gondokkal küzdő vállalkozást. A teljes publikálatlan anyag részben megszerkesztve az MTA Könyvtárban porosodott a kiadás minden reménye nélkül. (E sorok írója már 1970-ben utalt a magyar tudományosság e kiáltó mulasztására, éppen a magyar lexikográfia áttekintése kapcsán. Vö. *Új Látóhatár* 1970. 249–258, illetve *Ungarn Jahrbuch* 1970. 169–170).

Ebben a kilátástalan helyzetben változás csak 1981-ben állott be, amikor Viczián János, a magyar életrajzi adattár szerkesztőjének tájékoztatása alapján az MTA Könyvtárának akkori főigazgatója, dr. Rózsa György a málladozó anyag prezerválása mellett döntött, és a sajtó alá rendezéssel megbízta Viczián Jánost. Így indult meg Gulyás 1925-ben befejezett munkája kiadásának folytatása, melynek anyagát Gulyás természetesen egész életében emendálta. (Ezért kerülhetett a most Viczián által kiadott kötetek egyikébe első cikkei alapján például Heller Ágnes. Vö. XIII: 242.)

Gulyás művének 1944-ben abbamaradt publikálása 46 év késéssel, 1990-ben indult meg újra, s eddig (1996) 11 kötet jelent meg 10,722 hasáb terjedelemben (Gulyás is, mint elődje, Szinnyei, a hasáboakat számozta!) Az ígéretes újrakezdés után (Viczián János évente 1–3 kötet kiadását tervezte): 1992 4 kötet, 1993 4 kötet, 1995 2 kötet, a vállalkozás pillanatnyilag holtpontra jutott. (1996-ban nem jelent meg újabb kötet, a legutoljára kiadott XVII. kötet az L-betűt fejezte be.)

Viczián János éppen olyan kegyelettel folytatja elődje, Gulyás Pál hagyományát, mint ahogy Gulyás is folytatta Szinnyeiét. A kontinuitásnak mint értéknek a megbecsülését nem lehet eléggé

dicsérni, mert nálunk a tudományos életben éppúgy, mint ahogy ez a politikában divatos, mindig is csekély értéket tulajdonítottak neki a szakadatlan haladás hívei. Öröndetes tehát például, hogy a sokféle ortográfiával írt nevek bokrosítását (Gaál, Gál, Gáll) fonetikai alapon, Szinnyei egyik sok vesződségtől kimélő találmányát, Gulyás és Viczián is tiszteletben tartotta. A könnyű használhatóság elve ugyanis ezt megköveteli. Egy másik különleges értéke a Viczián által sajtó alá rendezett köteteknek, hogy sikerült következetesen megvalósítani a Gulyás által használt tipográfiai elrendezést, s a betűtípusok is messzemenően igazodnak a korábbi kötetekhez, olyannyira, hogy a Viczián-kiadás használói a kötetek felütésekor minden egyes alkalommal meggyőződhetnek arról, hogy „a Gulyást” tartják kézben.

Az első általa sajtó alá rendezett kötethez (VII., 1990) Viczián János tájékoztató jellegű bevezető tanulmányt csatolt. Ebben nem rejtí véka alá Gulyás iránti tiszteletét: „A Magyar írók... a nemzeti önismeret egyik alpműve, mivel bemutatja azon írástudóinkat, akik bárhol, bármilyen nyelven, magyarként nemzetünk művelődését írsaikkal gyarapították.” (VII: XVI.) Amit viszont a Gulyás-hagyaték sorsáról ír, arról nem túlzás azt állítani, hogy filológiai rémregény. Minden egyes fordulata a kilopott céduláktól (Gergely György–Gergő Imre között) a buzgó ideológiai lektorok által elhányt, majd előkerült teljes E-betűs anyag sorsáig, olyan rémregény, melyet a hazai viszonyok ismeretével nem rendelkező olvasó a legélénkebb fantáziájú, antikommunista hollywoodi *scriptwriter* elmeszüleményének tartana, ha nem tudná, hogy Viczián János nem csupán felkészült filológus, hanem a tudományos igazság kimondásának tántoríthatatlan híve is, tehát valóságos eseményekről tudósít. Reméljük, bevezetője a könyvtár szakon kötelező olvasmány lesz, hogy a fiatalabbak értesüljenek arról, az elmúlt kor diktatúrája a magyar tudományos élet háttérhálózatának még a hajszálcsőrendszerébe is sikeresen behatolt.

E sorok íróját is mélységesen megdöbbentette az ELTE könyvtár szakos hallgatói számára készített jegyzet vélekedése Gulyásról, melyet a munka folytatója, Viczián János is használni kényszerült egyetemi hallgató korában: „Gulyás Pál minden látszólagos szorgalma mellett sem rendelkezik Szinnyei József érnyeivel. Tárgyilagossnak semmiképpen sem lehet munkáját nevezni. Nem fukarkodik a rosszindulatú megjegyzésekkel, hamis, félrevezető értékelésekkel, különösen, ha a haladó magyar irodalom egy-egy alakjáról van szó...” Az egyetemi jegyzet szerzőjét Szentmihályi Jánosnak hívják. Amikor e sorok írója felkeresett a British Museum könyvtárában, hogy a legfrissebb nemzetközi reference-anyagról tájékoztassam, amit készségesen meg is tettem, nem tudhatam, hogy mire oktatja a magyar könyvtár szakosokat. De azt tudtam, hogy Gulyás nemcsak az újabb írókat leltározza, hanem Szinnyei anyagát is kiegészíti, s azt is tudtam, hogy a legaprólékosabb bibliográfia Adyról vagy Babitsról a Gulyásban található meg, s most már azt is tudom, hála Viczián János fáradozásainak, hogy ugyanez vonatkozik Kossuth Lajosra, Kosztolányi Dezsőre, Kölcsey Ferencre vagy éppen Lukács Györgyre is.

Most csak abban reménykedhetünk, hogy tető alá kerül e monumentális sajtó alá rendezés, a teljes „Gulyás”, melynek buktatóit, különleges nehézségeit, ezernyi gondját (nemcsak az anyagiakat), a fölösleges vesződségek garnadáját, a megrongált állapotban lévő kéziratok fáradságos sillabizálását, senki nem ismerheti olyan mértékben, mint Viczián János.*

CZIGÁNY LÓRÁNT

* A *Magyar írók élete és munkái* folytatásának szerződését 1997-re az OKTK nem hosszabbította meg. – Szerk.

Anjou Endre Bibliájáról. Hoffmann Edit közel hetven évvel ezelőtt megjelent, a maga idejében úttörő, de már természetesen inkább csak tudománytörténeti jelentőségű *Régi magyar bibliofilek* című munkájának új, a hozzácsatolt kiegészítésekkel és főleg a Hoffmann Edit után eltelt korszakban az e tárgyban megjelent művek címeivel kiegészített munkájában a 218. lapon a következő sorok olvashatók:

„A Magyar Anjou Legendáriumon kívül még egy kódexszel kapcsolatban merült fel, hogy egykor András herceg tulajdonát képezte. Ez a Malines-i Biblia (Louvain, Université Catholique, Bibliothèque de l'ancienne Faculté de Théologie. Ms 1). A kódex bejegyzés alapján a nápolyi udvar kiemelkedő illuminátora, Cristoforo Orimina vezetésével legkésőbb 1345–1346-ban készült. A kódex heraldikus elemei között Nicolò Alife címere dominál, ami egy eltüntetett címer fölé került. A korábbi címer a f. 296v–n szabad szemmel is jól látható: az arany mezőt két keskeny sötét-kék harántpólya szeli át. Ez a címer sem a nápolyi, sem a magyar Anjouk címerével nem azonosítható, s nem vethető össze András hercegnek a nápolyi dómban levő – nem eredeti – síremlékén lévővel sem. A Bibliát nem az Ószövetség incipitjéhez készült illusztrációk, hanem az Anjou-dinasztiával összefüggésbe hozható képek vezetik be. (f. 1r: I. Róbert nápolyi király az erények társaságában, f. 2r: Anjou családja, a középső sáv jobboldalán a „Heredes reges”*) A feltételezésnek, hogy az alsó sáv jobb szélső álló figurája Anjou András lenne, kevés az alapja. Amennyiben még akkor készült volna a kódex, amikor András a nápolyi trón várományosa volt, alakja hangsúlyosabban (pl. koronával) jelent volna meg a kompozíción, míg később nem ajándékozhattak neki ilyen kódexet. Csapodi-Gárdonyi, K.: Der erste Besitzer der Anjou-Bibel zu Mechelen. Gjb 1972. 26 skk., Csapodi-Gárdonyi, K.: The Bible of Andrew Anjou. AHA 1976. 96. és fig. 5. [helyesen 89–105.], Csapodiné Gárdonyi K., Anjou Endre bibliája. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Szerk. Székely Gy. Bp. 1984. 397.”

Sajnos ebben a szövegben szinte ahány mondat, annyi a téves megállapítás, vagy hiány.

1. Nem „egy kódexszel kapcsolatban merült fel, hogy egykor András herceg tulajdonát képezte”, hanem Csapodiné Gárdonyi Klára két alkalommal a helyszínen végzett autopsziás kutatásokkal és a modern technika eszközeinek felhasználása alapján állapította meg, hogy a Biblia első tulajdonosa Anjou Endre herceg volt. Kutatásainak eredményeit négy, különböző nyelveken megjelent tanulmányban egyre gazdagabb tematikával, bizonyító és képanyag közlésével mutatta be.

2. Csak valamilyen elírás lehet, hogy „a f. 296v–n szabad szemmel is jól látható: az arany mezőt két keskeny sötét-kék harántpólya szeli át.” A fol. 296v–n semmiféle címer nem látható. Ezzel szemben a kódexben igen sok helyen kivehető a lapok hátsó oldalán átütve, hogy az eltüntetett címeren egy és nem két harántpólya volt. Az ultraibolya felvételen pedig jól kivehető egy szélesebb harántpólya, melyet két másik, keskenyebb kísér. Erről a felvételtől Csapodiné két tanulmánya közöl reprodukciót. A harántpólyáról egyébként megállapítható, hogy színe vörös, a kísérő csíkok pedig ezüstök.

3. Nem említi meg a közlés, hogy az eltüntetett címert – nem Alife címeréhez tartozóan – piros-fehér háromszögkoszorú veszi körül. Márpedig a középkorban „a vörös-fehér egyre inkább magyar színként válik ismertté”, amint azt Kottla Gyöngyi írja Bertényi Iván *A Magyar Szent Korona* című műve negyedik kiadásához csatolt „Magyarország zászlaja és a magyar katonai zászlók” című tanulmányában (213. lap.).

* [helyesen regis]

4. Hogy Endre herceg kódexére nem kerülhetett a magyar Anjouk címere, az természetes. Ezt, az egyik oldalon az Árpádok vörös-fehér vágásait, a másik oldalon az Anjou liliomokat tartalmazó címet csak három magyar király: Károly Róbert, Nagy Lajos és Mária használta. Endre nem volt magyar király, őt ez a címer nem illette meg. A nápolyi Anjouk címerét pedig nem használhatta, azért, mert ő nem a nápolyi, hanem a magyarországi ágból származott.

Viszont a harántpólyás címer, amely síremlékén is látható, teljesen megfelelő. Itt tudniillik a heraldikában jól ismert címertörés esetével van dolgunk. Amint Bertényi Iván *Kis magyar címer-tanában* olvashatjuk: „A nyugati heraldika jellegzetessége, hogy az azonos családokon belüli egyes ágak...megkülönböztetésére bizonyos változtatásokat hajtottak végre az egyes címerekben.” (51–52. lap.) Áldásy Antal pedig *Címer-tanában* így ír: „Általános szokás a címertörés feltüntetése valamely új mesteralak vagy címerkép betoldása. Ilyen a tornagallér, a szalag...mely nem egyéb mint keskeny harántpólya.” (33. lap.)

5. Az is tévedés, hogy Endre hercegnek a nápolyi dómban látható síremléke „nem eredeti”. Itt a tévedést valószínűleg az okozta, hogy a dómban a főbejárat fölött I. Anjou Károly és mások emlékeit a korábbi egyszerű helyett 1599-ben készítették. Endrének a bal kereszthajóban látható síremléke most is az eredeti. Természetesen az ismert körülmények közt ez a síremlék nem a szerencsétlen herceg halála után közvetlenül, hanem évtizedek múlva készült. Akkor készíttette Franciscus Gerardi Capycius, „ne corpus insepultum...remaneret.” (Nehogy a holttest temetetlen maradjon.) Bizonyára nem akkor találtak ki egy címet Endre számára, amely egyébként meg is felel a heraldika szabályainak.

6. Sajnálatos, hogy az idézett szöveg csak annyit ír, hogy „A Bibliát...az Anjou-dinasztiával összefüggésbe hozható képek vezetnek be, f. 1r: I. Róbert nápolyi király az erények társaságában, f. 2r: Anjou-családfa, s középső sáv jobboldalán a „Heredes reges”. Pedig f. 2r azért különösen érdekes, mert ezen a lapon, amely a nápolyi Anjouk teljes alakokból összeállított képes családfája, központi helyet foglal el a trónon ülő II. Károly nápolyi király, mellette felesége, aki fölött jól olvasható a nagybetűs felirat: „Maria regina”. Ez tehát nem más, mint Árpádházi Mária, V. István magyar király lánya. A királynének nagyon szép, karakterisztikus, portrészzerű képe a középkori magyar történeti ikonográfia egyik legszebb darabja. S talán joggal föltételezhető, hogy hiteles ábrázolás, mert az időpontok figyelembevételével az illuminátor Orimina még maga is láthatta saját királynéját. A kódex tehát már csak ezért az ábrázolásért is megérdemli, hogy jelentős hungarikumként tartsuk nyilván.

7. Végül, minthogy az idézett szöveg alatt csak Csapodiné Gárdonyi Klára tanulmányainak címei szerepelnek, az olvasó arra a téves következtetésre juthat, hogy a fenti, a hitelességet elutasító, téves sorok ezekből a tanulmányokból következnének, pedig, mint láttuk, ennek pontosan az ellenkezője az igaz.

Mindezt azért volt szükséges megírnunk, mert a téves közlés alapján kutatóink figyelme elterelődhet erről a kódexről, az egyik legszebb XIV. századi hungarikumról mint magyar szempontból érdektelenről. Pedig a rendkívül díszes kódex lapszélkereteinek képei még sok feladatot tartogatnak a szimbolikai kutatás számára.

Változások a Vasi Szemlénél. Vas megye tisztes kort – 51 évfolyamot – megért tudományos és kulturális folyóirata, a *Vasi Szemle* szerkesztésében és kiadásában az utóbbi időben olyan jelentős változások történtek, amelyeket érdemes áttekinteni, például állítani.

Az 1933-ban *Folia Sabariensia* és csak a következő évtől *Vasi Szemle* néven is megjelentetett folyóiratnak¹ indulása óta vezetői beosztású tiszteletdíjas (mellékfoglalkozású) főszerkesztői voltak. A hat órára alkalmazott adminisztrátorok is a főszerkesztő munkahelyén dolgoztak, így a kiadónak nem kellett külön szerkesztőségi helyiségekről gondoskodni. A *Vasi Szemle* ilyen körülmények között is sikeresen valósította meg az első főszerkesztője, Pável Ágoston² célkitűzését: tudományosan, de olvasmányosan megírt tanulmányokban, esszéiben és közleményekben úgy feltárni Vas megye múltját, jelenét, hogy általuk segítse legyen a jövő alakításának.

A főszerkesztők személye és a munkájukat támogató szerkesztő-bizottságok összetétele, a több mint 50 évi megjelentetési ideje alatt, néhányszor módosult, de fő célját, a szűkebb haza múltjának, hagyományainak, társadalmi és kulturális viszonyainak feldolgozását, változatlanul a szülőföld és általa a haza szerettetésének érdekében igyekezett megvalósítani. Természetesen a nemes szándék szellemében végzett szerkesztői munka a fél évszázadot meghaladó időben nem volt mindenkor azonos értékű és hatású: befolyásolta a kiadás feltételeit biztosító megyei vezetés anyagi és erkölcsi támogatásának változó mértéke.

A *Vasi* (1940–44 között: *Dunántúli Szemle* története három jól elhatárolható időszakra tagolódik. Az első: az 1933 és 1944 közti évek, amelyekben dr. Pável Ágoston főszerkesztő és segítő társai kitűnő szervező munkával, minimális megyei és városi anyagi támogatással,³ mondhatni: önrőből jelentették meg, tették ismertté a folyóiratot. A „Páveli korszaknak” a háborús viszonyok, s a főszerkesztő 1946. január 2-án bekövetkezett halála vetett véget. A záró számát, 1944. XI. évf. 7–8. szám jelzéssel, 1949. január 1-jei dátummal *Pável Ágoston emlékkönyv* címmel jelentették meg. Az állampárt, illetve pártállam kialakítását lehetővé tevő „fordulat éve” után, Géfin Gyula semináriumi rektor szerkesztésében, Pável életét és működését feldolgozó kiadvány együtt öröklötte a főszerkesztő és a folyóirat emlékét és erősítette a továbbélését reményét.

A *Vasi Szemle* újraindításának gondolata sokakat foglalkoztatott, s 1956. januárjában a Pável Ágoston halálának 10. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen oly nagy mérvű nyilvános-

¹ A Vasvármegyei Múzeumok Barátainak Egyesülete által kiadott *Folia Sabariensia* első száma 1933 márciusában, a második közel egy év múltán, 1934 februárjában jelent meg. Ez utóbbin a főcím alatt szerepelt a *Vasi Szemle* név is és az I. évfolyam 2. szám megjelölés. A filológus észleli, hogy eltérés van a folyóirat alapítási éve és évfolyamának feltüntetése között. A múltat idéző ünnepélyes alkalmak, mint legutóbb, 1993-ban a 60. évforduló, helyesen, az évfolyamból kihagyott 1933-as kiadvány megjelenési idejét veszik indulási évnak. A mai *Vasi Szemle* borítóján is olvasható: „Alapítva 1933”.

² Pável Ágoston (Vashidegkút, 1886. augusztus 28. – Szombathely, 1942. január 2.) költő, néprajzkutató. Vend (szlovén) anyanyelvű, diákként Szentgotthárdon és Szombathelyen annyira elsajátította a magyar nyelvet, hogy annak középiskolai tanára, sőt jeles művelője lett. A háborút megjárt és rokkanttá nyilvánított tanár 1920-ban Dombóvárról került szülőmegyéje székhelyére. A már irodalmi múlttal rendelkező Pável hamarosan bekapcsolódott Szombathely kulturális életébe, tagja lett a Faludi Irodalmi Társaságnak, s a tanítás mellett vezette a múzeum könyvtárát és néprajzi gyűjteményét. Amikor író társai 1935 decemberében elindították folyóiratukat, az *Írott Kőt*, féltve sajátja, a nagy nehézségek árán megjelentetett *Vasi Szemle* jövőjét, ellentétbe került velük. (A vasi írók 1930-as évekbeli megosztottságával, a *Vasi Szemle* és az *Írott Kő* szerkesztői „harcával” foglalkozó tanulmányomat az *Életünk* fogadta közlésre.

³ „... az első évben a vármegyétől csak száz pengőt kaptunk, a várostól semmit; 1938-ban a vármegyétől nyolcvan pengőt, a várostól semmit.” PÁVEL ÁGOSTON: *Öt év.* = *Vasi Szemle* 1938. 5–6. sz. 272–275.

ságot kapott, hogy a nyár folyamán tetté is érlelődött.⁴ A tudományos folyóirat feltámasztását többen szorgalmazták, de a terv megvalósításáért legkövetkezetesebben és erővel Kiss Gyula tanár,⁵ a megyei tanács művelődési főelőadója harcolt. Nagyrészt neki köszönhető, hogy 1958-ban a kultúrát hathatósan támogató megyei vezetés újjáélesztette, a szépirodalom közlését is vállaló *Vasi Szemle*t.

A folyóirat történetének második szakasza Kiss Gyula főszerkesztésében kezdődik. A népi-nemzeti elkötelezettségű Kiss Gyula nem sokáig élvezte a megye párt- és állami vezetésének bizalmát: 1960-tól Horváth Ferenc tanárt,⁶ a megyei levéltár igazgatóját bízták meg a főszerkesztői teendők ellátásával.

A kezdetben évi kettő, 1961-től három évkönyv-jellegű kötet megjelentetése esetenkénti engedéllyezéssel történhetett. Folyóíratá 1964-ben vált újra a *Vasi Szemle*. Az óvatoskodó megyei vezetés tehát csak hat év múltán kérte kiadványa folyóiratkénti megjelentetésének jogát, így az 1964. évi 2. számra kerülhetett fel a folyóirat megnevezés, valamint a múltat vállaló XVIII. évfolyam feltüntetése. A *Vasi Szemle* ekkor lett negyedévenként, számonként 10 ív terjedelemben megjelenő folyóirat.

Pável Ágostonhoz hasonlóan Horváth Ferenc is több értékes kötetrel gazdagította a *Vasi Szemle Könyvtára* sorozatba iktatott vasi könyvek sorát. A levéltárigazgató neve a folyóirat 27 évfolyamán olvasható. Főszerkesztői tevékenységét nyugdíjba vonulása után is folytatta, s 1986 végén is csak betegsége miatt fejezte be. Utódja Gál József tanár,⁷ a Vas Megyei Pedagógiai

⁴ Rákosiék területrendezési terve bizonytalanná tette Vas megye létét, ezért a megyei népművelési osztály „Szombathelyi” jelzővel kérte a Szemle újraindítását és főszerkesztőnek az akkor Szombathelyen tanító, de november elején letartóztatott Horn Miklós tanárt jelölték meg. A történelmi események úgy módosították a folyóirat sorsát, hogy az 1957 februárjában újra felterjesztett kérelem, amely a *Vasi Szemlére* és a főszerkesztői megbízásra vonatkozott, már Kiss Gyula nevére szólt.

⁵ Kiss Gyula (Szombathely, 1921. február 4.–Szombathely, 1986. november 14.). A középiskolában Pável Ágoston is tanította, akit példaképének tartott. A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1943-ban a magyar–német szakos tanári oklevél megszerzése után katona, majd hadifogoly lett. Hazatérve több helyütt tanított és volt szabadművelődési felügyelő Veszprém és Vas megyékben. 1955 és 1963 között Vas megye Tanácsa művelődési főelőadója, majd haláláig a szombathelyi tanárképző tanára. A népművelés megszállottja, a kitűnő szervező, a szülőföld, a haza szeretetére nevelő, a hallgatóival bensőséges kapcsolatot teremtő tanár maradandó nyomokat hagyott Vas megye művelődéstörténetében. Tanítványai és tisztelői „Dr. Kiss Gyula Egyesület”-be tömörülve tartják ébren emlékezetét.

⁶ Horváth Ferenc (Szombathely, 1921. május 6.–Szombathely, 1995. május 8.). Lakóhelye premontrei gimnáziumában érettségizett, a magyar–német szakos tanári oklevelét a budapesti tudományegyetemen szerezte. Ő is katonáskodott és hadifogságot is szenvedett. Hazatérése után előbb a szombathelyi Szabadművelődési Felügyelőség, 1950-től pedig a megyei levéltár vezetésével bízták meg. Egyik megszervezője volt a Mogensdorfi Kultúrtörténeti Simposionnak, amelyet 1969-től évenként más-más országban rendeznek meg a magyar, a horvát, a szlovén és az osztrák történészek az országaikat érintő kultúrtörténeti kérdések megtárgyalására. A több napos rendezvény előzménye a híres szentgotthárdi csata 300. évfordulója alkalmából 1964-ben a Szentgotthárd alatti, ma burgenlandi, Mogensdorfbán (Nagyfalva) megtartott összejövetel volt. Innen a rendezvény elnevezése.

⁷ Gál József (Vasboldogasszony, 1938. március 1.–). A középiskolát Zalaegerszegen, a tanárképző főiskolát Pécsen végezte. A magyar–pedagógia szakos tanári oklevelét a budapesti Bölcsészettudományi Egyetemen abszolválta. Bükön, majd Szombathelyen tanított. Megszervezte és vezette a megyei pályaválasztási intézetet, amelyet egyesítettek a Vas Megyei Pedagógiai Intézettel, amelynek igazgatóhelyettese lett.

Intézet igazgatóhelyettese, az 1987. évi 1. szám szerkesztésével kezdte munkáját. Ő is, miként elődje, élvezte a kiadó bizalmát, így a folyóirat szerkesztősége az ő munkahelyére tevődött át. Nem hosszú időre, mivel a hazánk történetében bekövetkezett politikai fordulat folytán Vas megye Tanácsa az 1990. évi 4. számon szerepel utoljára kiadóként. Ezt követően: 1991-ben a Vas Megyei Önkormányzati Hivatal, 1992–93-ban Vas Megye Kultúrájáért Alapítvány, 1994-től pedig a Vas Megyei Közigyűlése a kiadó.

Vas megye új vezetése, értékelve folyóirata eredményes múltját, felmérve jövőbeni feladatait, azzal kezdte kiadói tevékenységét, hogy főállásúvá szervezte és megpályáztatta a főszerkesztői munkakört. A *Vasi Szemle* fejlesztéséről 1994-ben hozott közgyűlési határozat tekinthető a kiadvány története harmadik szakasza kezdetének. Valójában, miután az első főállású főszerkesztő, Gyurácz Ferenc tanár,⁸ irodalomkritikus akkor kapta a megbízatását, amikor az 1994. évi 4. szám már a nyomdában volt, a főszerkesztői tevékenységének, s ezzel a harmadik szakasznak a valós kezdete 1995. január eleje, a záró évnak tehát 1994-et kell tekintenünk.

Az 1958-ban újjáélesztett *Vasi Szemle* történetének második szakasza tehát 36 évig tartott, s ebből 27 Horváth Ferenc főszerkesztésében folyt. Kiss Gyula az indítással, Horváth Ferenc pedig a megyőkeresztetéssel tartósítja nevét a folyóirat történetében.

Az új kiadó a patinás megyeházán biztosított helyet a szerkesztőségnek. A két helyiség, megfelelően berendezve, nemcsak a főszerkesztőnek és az adminisztrátornak nyújt nyugodt munkakörülményeket, hanem helyet ad a szerkesztőbizottság üléseinek is. A megyei Önkormányzat igen tekintélyes anyagi áldozatvállalásával megteremtődött tehát a folyóirat rangjához méltó, a célkitűzések eredményes megvalósítását lehetővé tevő első önálló szerkesztőség.

Gyurácz Ferenc, aki Vas megye másik folyóirata, az *Életünk*⁹ szerkesztőségéből került a *Vasi Szemle* főszerkesztői székébe, az 1995. évi 1. számban közzétett „Köszöntöm az Olvasót!” című írását azzal kezdte, hogy megbízatásának kezdete folytán az előző szám az ő nevével látott napvilágot, bár azt még az elődje szerkesztette, ezért a keze nyomát viselő 1995. évi 1. számban hirdethette meg a szerkesztői ars poetikáját, amelyben megígérte, hogy „az alapító főszerkesztő, Pável Ágoston nyomdokain halad. Megőrzi, történeti érdeklődésének erőteljesebb hangsúlyait, de helyet ad a tudományok bármely ágához tartozó színvonalas közleményeknek. Célja elsősorban a Vas megyével, másodsorban a tágabb környezetünkkel: az ún. Alpok–Adria térséggel kapcsolatos kutatások, feldolgozások támogatása, eredményeik közreadása.”

⁸ Gyurácz Ferenc (Kőrmend, 1935. október 11.–). Bükön nevelődött, s kezdte iskoláit, így e fürdőhellyé fejlődött helységet tekintí szülőfalujának. Középiskolai tanulmányait Sopronban, az egyetemet pedig az ELTE bölcsészeti kara magyar–néprajz szakán végezte. Volt betanított lakatos, színpadi díszítő, állatgondozó, számlázó, néprajzos muzeológus, irodalmi muzeológus. 1987-ben a Savaria Múzeumból került az *Életünk* szerkesztőségébe. *Jelen lenni a történelemben* című, Veres Péter magyarságtudatát elemző kötetét a Magvető Könyvkiadó jelentette meg. Politikai esszéi, tanulmányai és cikkei *Egy „populista” főljegyzései* címmel 1993-ban láttak napvilágot. Képzett irodalomkritikus, tevékenységét nemzeti elkötelezettség hatja át.

⁹ Az 1997-ben XXXV. évfolyamát elkezdő *Életünk*, Vas Megyei Önkormányzatának irodalmi, művészeti és kritikai folyóirata 1963-ban indult Győr-Sopron, Vas, Veszprém és Zala megyék közös kiadásában Palkó István, majd Kulcsár János, s végül 1977 tavaszától Pete György szerkesztésében. A kiadó megyék sora idővel Fejér megyével bővült, Zalával viszont fogott, majd úgy alakult, hogy egyedül Vas megye maradt. A kultúrát hathatósan támogató megyei vezetés nem hagyta megszűnni a végig Szombathelyen megjelenő, zömmel vasi írásokat közlő folyóiratot, nemcsak vállalta a további megjelenítését, hanem főállásúvá szervezte a szerkesztői állást, s azt a Budapestről átszármazott Pete György művelődéspolitikussal töltötte be. Vas megye Tanácsa mint önálló kiadó és Pete György neve az 1977. évi 2. számon szerepel először.

Az új főszerkesztő tehát Pável Ágostonhoz hasonlóan tágítja folyóirata érdeklődési körét, de ő nemcsak a megye, hanem az ország határait is túllépi. Ez számára szükségszerű is, hiszen Vas megye évek óta részt vesz a tágabb környezet gazdasági és kulturális kérdéseinek tárgyalásain.

Gyurácz Ferenc a *Vasi Szemle* megújulásának, arculatváltásának azzal is hangsúlyt kívánt adni, hogy 1996-tól új köntösben, korszerűsített tipográfiával – új tördelés, pagina elhelyezés, az oldalakon élőfej – jelenteti meg. A *Szemle* előnyére szolgáló változtatásokkal indult ötvenegyedik évfolyam kezdete egybeesett az alapító főszerkesztő halálának 51. évfordulójával, így alkalma adódott az utódnak egyúttal emlékezni az alapítóra is: az 1996. évi 1. számot Pável Ágoston egész oldalas képe és munkálkodását, utóéletét felvázoló írás vezeti be.

A véletlen úgy hozta, hogy a *Vasi Szemle* külső megjelenésében és tartalmában megmutatkozó változás kezdete egybeesett az 1956-os események 30. évfordulójával is. Gyurácz Ferenc, a Magyar Demokrata Fórum alapító tagja, már a pártállam idején is hirdette szóban és írásban a hivatalos értékeléssel szembeni véleményét, hogy az „1956 őszének Vas megyei története is minél teljesebben és hitelesebben táruljon föl az utókor előtt”, az 1996. évi 1. számban pályázatot hirdetett a személyes élmények megírására. A beérkezett 12 pályamunka legjobbjait az évfolyamot záró 4. számban tette közzé.

Több folyóirat jutalmazza a hasábjain megjelent legértékesebb írásokat. Így vált lehetővé, hogy a *Vasi Szemle* fennállása 51. évében anyagi és erkölcsi megbecsülést jelképező nívódíjat adjon az 1995/96. évben publikált szerzők közül kettőnek. A *Vasi Szemle* első nívódíjasai: Mayer Antal ny. egyetemi tanár és Záhorkhidi Czigány Balázs történész-muzeológus.

A *Vasi Szemle* történetének új szakaszát az is jellemzi, hogy 1997-től az évi négy helyett hat alkalommal jelenik meg. A gyakoribb megjelenés előbbé teszi az olvasókkal való kapcsolatot.

A *Vasi Szemle* a vidék egyik legrégebbi tudományos folyóirata. Amikor Gyurácz Ferenc vette át a szerkesztését, 500 példányban jelent meg. Népszerűsítő és terjesztési tevékenysége nyomán a példányszám állandóan emelkedik.

A szerkesztőt céljai megvalósításában a következő összetételű szerkesztőbizottság támogatja: Bariska István történész, a kőszegi Levéltár igazgatója, Gonda György ny. államtitkár, Gráfik Imre néprajzos, a Néprajzi Múzeum főosztályvezetője, Heckenast János építész-mérnök, a Vasi Tervező Rt. igazgatóhelyettese, Kovács L. Gábor főtanácsos, a szombathelyi Markusovszky Kórház orvos-igazgatója, Kuntár Lajos ny. tanár-könyvtáros, a Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények főszerkesztője, Szabó László tanár, a Vas Megyei Pedagógiai Intézet igazgatója, Szabó T. Attila biológus-kandidátus, egyetemi tanár, a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola főigazgató-helyettese, Takács Miklós ny. könyvtárigazgató.

Vas megye helytörténeti, kulturális és irodalmi múltja, jelene, a kialakult és állandóan bővülő szerzői gárda igényli mindkét folyóirat további létét. A mai és a jövőbeni megyei vezetés – remélhetőleg – biztosítja mind a *Vasi Szemle*, mind pedig az *Életünk* folyamatos megjelentetését!

KUNTÁR LAJOS

SZEMLE

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1966–1970. I–II. Szerk. PAJKOSSY György. Bp. 1996. OSzK – Argumentum Könyvkiadó.

A magyar irodalomtörténetírás 1876 óta rendelkezik kurrens bibliográfiával, melynek segítségével lehetővé vált a viszonylag legfrissebb szakirodalomban való gyors tájékozódás. Szinnyei József majd Hellebrant Árpád kezdeményezését 1925 óta az Országos Széchényi Könyvtárban folytatták, előbb Goriupp Alisz révén, majd 1928-tól Kozocsa Sándor nevével forrt össze e vállalkozás, aki csaknem négy évtizeden keresztül, egészen 1965-ig szerkesztette e fontos kiadványt. Az Országos Széchényi Könyvtár e sorozatot 1976-tól folytatta évenkénti kötetekkel, a kimaradt évtized pótlását két 5–5 esztendő magában foglaló összeállítással oldották meg: 1989-ben megjelent *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* címmel az 1971–1975 közti időszak, jelenleg pedig az 1966–1970 közötti évek kötetei készültek el. Így az évenkénti kötetekkel együtt jelenleg 1987-ig rendelkezünk kurrens irodalmi bibliográfiával.

A bibliográfia használati joggal vethetik fel azt a kérdést, hogy – amikor még mindig tíz esztendő elmaradással rendelkezik a sorozat – miért volt szükség e kötet megjelentetését előtérbe helyezni, annál is inkább, hiszen az MTA Irodalomtudományi Intézetében készül és ebben az évben befejezést nyerő 8 kötetes összefoglaló bibliográfiai sorozat kötetei is magukban foglalták az 1966–1970 közti szakirodalmat. A kérdésre nem nekem kell válaszolnom,

de az kétségtelen, hogy a most megjelent kötet gazdagsága – és az említett bibliográfiai szintézishez képest – az a többlet, hogy magát az irodalmi műveket is tartalmazza, igazolja ezen összeállítás jogosultságát is. Ezzel az OSzK kurrens sorozata 1987-ig teljessé vált – igaz, hogy az azt követő évtized nem jelentéktelen hiány a kutatás szempontjából, különös tekintettel arra, hogy a nyolc kötetes bibliográfiai szintézis is csak 1970-ig tárja fel az irodalmat. Még nagyobb veszedelmet jelentene, ha igaznak bizonyulna az a hír, hogy a jövőben egyik intézmény sem kívánja folytatni az irodalomtörténeti bibliográfiai munkát.

Visszatérve magára a közelmúltban megjelent kötetre, azt mondhatjuk, hogy mind kiállításában, mind tartalmában színvonalas az a két kötet, amely ennek az öt esztendőnek az anyagát tartalmazza. Méretei azt mutatják, hogy talán a jövőben is – természetesen az éves sorozat mellett – ilyenféle összegezésekre, kumulációkra szükség lenne, hiszen ennyi idő alatt már egy jól áttekinthető kézikönyv anyaga gyűlik össze, a hosszabb időszak kumulációja viszont már túlméretezett köteteket eredményezne.

Igaz ugyan az is, hogy e kötet méreteit, úgy gondoljuk, némileg lehetett volna korlátozni anélkül, hogy a kutatókat fontos információktól megfosztották volna. Természetesen nem a szépirodalmi munkák elhagyására gondolok, hiszen ennek e sorozatban nemcsak hagyománya, hanem indokolt helye is van. (Az összegező bibliográfiai sorozatnál már csak méreteinél fogva is indokolt volt az irodalomtörténeti anyagra való koncentráció.) Véleményem sze-

rint sokkal inkább elhagyhatók lettek volna mindenek előtt azok a bevezető fejezetek, amelyek „Az irodalmi tevékenység háttere” címet viselve, politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti munkákat, eszmei-politikai áramlatokkal, valamint egyházi és vallási kérdésekkel foglalkozó irodalmat tartalmaztak. Ezeknek egy irodalomtörténész számára való fontosságát elismerve is, úgy vélem, hogy nem tartoznak ide, hiszen a történeti bibliográfiákban sokkal teljesebb képet lehet kapni róluk.

Másféle szerkezeti jellegű takarékoságot jelentene, ha a szerkesztés következetesebben ragaszkodna az időhatárokhoz. A segítő szándék vezérelhette a szerkesztőket, amikor úgy döntöttek, hogy bizonyos kézikönyveket „korszakunk felső időhatára után” is felvettek, igaz kettős csillaggal jelezve a korszak szerinti illetéktelenséget. E következetlenség nemcsak megbontja a kötet kronologikus egységét, hanem el is bizonytalantítja a használót, mert nem világos előtte, mit kereshet benne és mit nem, és hogy a felvett anyagon kívül van-e még számottevő irodalom vagy nincs. (Ráadásul nem csak a felső időhatár átlépése történt meg, hanem az alsó is: 1964-es kiadású kötetek is bekerültek (pl. *A magyar irodalom története* 1–2. köt.: I. 43.)

Végül egy más jellegű ökonomizmussal is lehetne némi helymegtakarítást elérni – anélkül, hogy kárát vallaná a kötet használója. Amennyire indokolt és a tájékozódást szolgáló az az eljárás, hogy nemcsak a tanulmányköteket, hanem jelentősebb monográfiákat is elemezve ír le, talán annyira túlzás, hogy az antológiákkal kapcsolatban is felsorolja a kötet az antológiában szereplő valamennyi író nevét. (I. 45–54.) Nem hiányzik a felsorolás még olyan gyermekkönyvek esetében sem, mint az *Óvodások mesekönyve* (I. 45.), vagy a *Kisgyermekek nagy mesekönyve* (I. 48.) – igaz jeles írók írásairól van szó. Valószínű azonban, hogy ezt így senki sem keresi egy bibliográfiában.

A személyi rész előtt található általános fejezetekkel kapcsolatban egy másfajta szerkezeti probléma vetődik fel. Az első fejezetben („Az irodalomtudomány általában”) a kézikönyvek

és a különböző elméleti kérdések találhatók. Ezt követi „Az irodalom története” c. fejezet, amely anyagát nagyon helyesen az irodalomtörténeti korszakok szerint csoportosította. Nem világos, hogy a következő fejezetekben – „Az irodalmi élet és keretei”, „A magyar irodalom és világirodalom kapcsolatai”, „Magyar irodalom külföldön” – miért nem követték ezt a tagolást, és miért található itt a teljes anyag egy-egy alfejezeten belül, egyetlen szerzői beütendőben? A szerzők szerinti alfabétikus felsorolásnál különben is hasznosabb lehetett volna – még az öt éves periódusban is – a kronologikus sorrend.

Az összeállítás egyébként tudományos pontosságban és megbízhatóságban követi a sorozat értékes hagyományait. A kötet szép kiállítás formailag is kifejezi, hogy egy jelentős irodalomtörténeti kézikönyvről van szó. A tipográfiával kapcsolatban talán csak a nevek „fett”-tel való kiemelése okoz némi zavart a személyi részben, mert olykor egybeolvadnak a fejezet-címek élén álló művek a róluk szóló irodalom szerzőinek neveivel.

Befejezésül ismételten hangsúlyozni szeretném: ha valóra válik az, hogy a nemzeti könyvtár nem tudja folytatni e fontos hagyományt, nagy kárára válna az irodalomtudománynak, de a szélesebb értelemben vett országos könyvtári és egyéb információs tevékenységnek is. E folytatást a hagyományon kívül az a gyakorlati tényező is indokolná, hogy a forrásanyag a legteljesebben itt található meg; nem is beszélve arról, hogy az OSzK önmagát az irodalomtörténet szakkönyvtárának nyilvánította. Az Irodalomtudományi Intézet összegező bibliográfiai sorozata 1970-ig tartalmazza csak a szakirodalmat; ezt folytatta az OSzK évenkénti, illetve két kumulációs kötete. Sajnos így is még tíz év lemaradás van, ami szintén nagy kár, de még nagyobb kár lenne e vállalkozások esetleges végleges megszűnése. Voltak még kedvezőtlenebb időszakok is, amikor – főként Kozocsa Sándor áldozatos munkája által – mégis biztosítani lehetett a kurrens irodalomtörténeti bibliográfia folyamatos megjelenté-

tését. Furcsa és groteszk lenne, ha éppen most szakadna meg egy több mint 120 esztendőös hagyományra visszatekintő és a mai mindennapi információhoz is alapvetően szükséges bibliográfiai sorozat.

KÓKAY GYÖRGY

Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik. Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1601–1650. Bp. 1996. 245. l., 22 t. (Régi tiszántúli könyvtárak 8. Alte Bibliotheken der Region jenseits der Theiss (Ostungarn) 8.)

E kötettel vált teljessé a Debreceni Egyetemi Könyvtár régi könyvállományának művelődéstörténeti szempontból is értékes adatokat feltáró és jelentős tudományos kutatási eredményként értékelendő publikálása. Ojtozi Eszter évtizedek óta tervszerűen – korszakonként – dolgozta fel a Könyvtár legrégebb kiadványait. 1989-ben jelent meg az itt őrzött 16. századi külföldi könyvek katalógusa (*A Debreceni Egyetemi Könyvtár XVI. századi külföldi könyveinek katalógusa. Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen.* Debrecen, 1989. 234 l.). Ezt követte 1994-ben egy újabb kötet (*A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik. Die ausländischen Bücher und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1651–1699.* Bp. 1994. 277 l., 27 tábla). Ez utóbbi ismertetésekor jeleztük (MKsz 1995. 4. sz. 465.), hogy érdeklődéssel várjuk az 1601–1650 közötti, azonos jellegű könyvek – tudomásunk szerint ugyancsak feldolgozott katalógusának a megjelenését. Ojtozi Eszter szakszerű és fáradhatatlan munkájának köszönhetően immár ez az anyag is publikálásra került: nemcsak a helyszínen, hanem bárhol pontos áttekintést nyerhetünk tehát nevezett

Könyvtár már koruk miatt is különlegesen értékes könyveiről.

Az ismertető kötet bevezetőjében a szerző a tőle megszokott sommázó stílusban tájékoztat a katalógussal kapcsolatos legfontosabb tudnivalókról. Mint követendő példa érdemel említést, hogy minden fejezetcím és információ magyar és német nyelven jelent meg. A katalógus szerzői betűrendben, 404 kiadványról ad sokoldalú tájékoztatást. Az egyes bibliográfiai leírások után következnek a további adatok: a jelzet, a szakirodalmi utalás, továbbá az egykori possessorokra, dedikációkra, érdekesebb bejegyzésekre, tulajdonjegyekre (ex librisekre, supralibrosokra) vonatkozó közlések.

A tételeírásokban feltárt adatokról mutatók sora nyújt áttekintést. Nem egy közülük mintaként szolgálhat a régi nyomtatványok elemző leírásához. A névmutató a közreműködőkről, társszerzőkről és a címekben szereplő személyekről ad áttekintést. Ezt követi a nyomdahelemek, majd külön fejezetben a nyomdászok betűrendes mutatója, továbbá az állomány időrendi, nyelvi és jelzetek szerinti mutatója. A példányleírások adatait foglalja rendszerbe a possessorok stb., valamint a hosszabb bejegyzések nem hagyományos, de hasznos segédletnek tekinthető mutatója.

Érdekes megállapításokra vezet mind az állomány, mind az egyes mutatók tanulmányozása. Meglehetősen kevés a klasszikus auktorok e korszakban kiadott munkája: Cicero, Herodotos, Tacitus, Vergilius 1-1 művel szerepel. Kivétel Ovidius, akinek 2 műve 4 kiadásban található az állományban. A későbbi auktorok közül Iustus Lipsiustól 5, Erasmustól 4, Macchiavellitől 2 mű 4 kiadása, Faustus Socinustól 2 mű, míg Kálvintól mindössze 1 munka került e korszakból a Könyvtárba. Szép számmal szerepelnek viszont a bibliai, valamint a bibliai konkordancia-kiadások; a tridentinai zsinatról 6 kiadás tájékoztat. Meglepő, de a Könyvtár története alapján érthető a meglehetősen sok katolikus és ezen belül is a számos jezsuita szerző művének meglete éppen Debrecen rangos könyvtárában.

Érdeme a katalógusnak, hogy címleírásai gyakran felhívják a figyelmet a ritka, illetve a tartalmilag értékes nyomtatványokra s olykor azok keletkezési körülményeire (l. a 128., 380. tételt). Ez utóbbiak közül itt részletesebben csak a 225. tételre utalunk, amely Melchior Khlesl bécsi püspök negatív válaszát közli Mátyás főhercegnek arra a vezető teológusokhoz intézett 1608. évi kérdésére, hogy célszerű-e Magyarországon a protestánsoknak vallászsabadságot biztosítani. Ezt a maga korában fontos kérdést tárgyalta az 1609-ben megjelent *Duellum Glöselianum*nak is nevezett két kiadvány, amely Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményével került a nemzeti könyvtárba (jelzetük: App. H. 702 és 707.).

A nyelvi mutató tanulsága, hogy az állomány túlnyomó többsége latin nyelvű könyv. Ehhez képest elenyésző a 32 német, 12 görög, illetve olasz, 11 francia, illetve egyházi szláv nyelvű kiadvány. Angol, flamand, héber, holland, lengyel, portugál, spanyol és szír-kald mű viszont csak 1-3 szerepel az együttesben.

A legtöbb nyomtatvány a könyvkiadásban ekkor már vezető szerepet nyert német és németalföldi városokban (Frankfurt/a.M., Köln, Leiden, Amsterdam, Antwerpen, Genf) jelent meg. Jóval kevesebb kiadvány került e korszakból a Könyvtárba olyan fontos városokból, mint Bazel, Lyon, Nürnberg, Párizs, vagy Velence.

A possessorok mutatója ad feleletet arra, hogy miért tér el az állomány összetétele a debreceni Egyetemi Könyvtár esetében feltételezhető összképtől. Elsősorban azért, mert a könyvtár nem nagy múltú intézmény, csupán 1916-ban alapították. A 17. századi köteteinek együttese is az utóbbi évtizedekben gyarapodott lényegesen. A korábbi tulajdonosok alapján úgy tűnik, hogy nem kevés kötet az államosítás révén került a Könyvtárba, kisebb részben hitelesen az Országos Könyvtári Központtól (l. 295. tételt), jelentősebb mértékben pedig a közvetítő szerv feltüntetése nélkül a megszűnt katolikus szerzetesrendek egykori gyűjteményeiből. Különösen sok ferences, jezsuita és cisztercita könyvtár kötetei találhatók

a katalógusban, amiről a nagy gonddal összeállított possessor-jegyzék kétféle módon is tájékoztat. Egyrészt szerepelteti e köteteket a tételeszámra hivatkozva az egykori lelőhelyük szerint, másrészt a szerzetesrendek betűrendjében arról is áttekintést nyújt, hogy mely helységekben működött rendházakból kerültek nyomtatványok a debreceni könyvtárba.

Magától értetődő viszont, hogy sok könyv származik a Debrecenben működő, vagy onnan elszármazott híres személyiségek, tudósok, teológusok, egyházi szónokok egykori gyűjteményéből: így Ballagi Mór (1815–1891), Csobán Endre (1882–1959), Géresi Kálmán (1841–1921), Hatvani István (1718–1786) és a két neves református egyháztörténész Révész Imre (1826–1881) és Révész Kálmán (1860–1931) könyvtárából. A debreceni Református Kollégium egykori diákjai közül is többnek itt maradt fenn egy-egy kötete. Közülük csak néhányat említünk, zárójelben azzal az évszámmal, amikor a nevezett kollégium diákjai voltak. Közéjük tartozott Győri Péter (1772), Munkátsi István (1783), Sáray H. Pál (1686), Unghvári János (1783) és Vecsey Gábor (1772).

Ugyancsak példákat említhetünk a külföldi possessorok közül. Közülük az egyik nem tudós, hanem hadvezér és államférfi: Franciscus Thomas II. (1596–1656), Savoya és Carignan hercege. Más társadalmi réteget képvisel a neves Herberstein család egyik késői tagja, Johann Seyfried (1706–1771), az udvari kamara elnöke Bécsben, továbbá Gottfried Bessel (1672–1749) a könyvtáralapító göttweigi apát, 1714–1726 között a bécsi egyetem rektora, vagy Leopold Pfaff (1837–1914) egyetemi tanár Ausztriában, a főrendi ház tagja.

Magyar művelődéstörténeti szempontból természetesen fontosabb számunkra, hogy Debrecenben maradt fenn a kiváló erdélyi kancellár és neves író Bethlen Miklós (1642–1716) egyik tankönyve, Petrus Ramus aritmetikai és geometriai ismereteket tárgyaló munkája. E kötetre egyébként Ojtozi Eszter már korábban külön cikkből felhívta a figyelmet. A magyar arisztokrácia olvasmányai közül itt található Andrassy István gróf (1731–1812), Eszterházy

József (1682–1748) országbíró, a Wesselényi-féle összeesküvés vezető tagja, Nádasdy Ferenc (1625–1671) országbíró, valamint a nemzeti könyvtárat alapító Ferenc apjának, Széchényi Zsigmondnak (1720–1769) egy-egy kötete. Jóval köztudottabb, hogy e könyvtár mondhatja magáénak Dessewffy Miklós (1771–1843) költő és politikus, valamint családja búdszentmihályi könyvtárának számos értékét.

Egy tudományos munkát, gyűjteményi katalógust a benne feltárt új megállapítások, adatok, továbbá a logikus szerkezete, áttekinthetősége alapján szokás értékelni. Ilyen szempontok szerint mérlegelve ez a kötet méltóképpen sorakozik Ojtozi Eszter korábbi katalógusaihoz. Érdemes utalni arra is, hogy a 17. századi külföldi könyvek két katalógusának anyagát régi nyilvántartások segítségével gyűjtötte ki a szerző a könyvtár raktáraiból. Ez a szakismerteket és szorgalmat igénylő feltárási módszer például és biztatásul szolgálhat sok hasonló feladatra vállalkozó könyvtáros számára. Maga a kötet pedig olyan elismerésre méltó, szakszerű munka, amelyet egyaránt haszonnal fognak forgatni a magyar könyv-, könyvtár- és művelődéstörténet kutatói.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Füzesné Hudák Julianna: Élő örökség. A Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázados története. Gyoma, 1995. 48 l. (A Kner Nyomdaipari Múzeum 27. füzete.)

A Kner-nyomda alapításának 75. évfordulójára emlékeztek 1957-ben. Ebből az alkalomból – Malatinszky Lajos, a nyomda egykori mester-szedőjének, Kner Imre bizalmasának vezetésével – alkalmi kiállítást rendeztek, majd ennek sikerét és az érdeklődést látva alakult ki a „házi múzeum”, mely azonban nem volt nyilvános, csak a nyomda vendégei és egy-egy neves közéleti személy láthatta. Csak a Békés megyei nyomdák kényszerű egyesülése után merült fel a múzeumalapítás gondolata. Létrehozását Botyánszky Pál, Malatinszky Lajos és Haiman György (a

nyomda hajdani betűszedője, de ekkor már a Nyomdaipari Tröszt vezérigazgatója) kezdeményezte, szorgalmazta, és járta végig a múzeum-má nyilvánítás rögzös útját. A Művelődési Minisztérium 1967. december 21-én engedélyezte a volt Kner Imre-házban nyomdaipari muzeális közgyűjtemény létesítését és működését. Az alapítók szerencsés időszakban álltak elő elképzeléseikkel, hiszen a nyomda törekvései egybeestek a Múzeumi Főosztály elhatározásával, hogy valamennyi iparág területén alakuljanak ki olyan muzeális gyűjtemények, melyek képesek bemutatni az adott iparág fejlődését oly módon, hogy összegyűjtik a vele kapcsolatos tárgyi, és archív emlékeket. Az egész országban ekkor elkezdtek a szakmúzeumok, s ennek legfőbb szorgalmazója a minisztériumban dolgozó Kiss László volt.

A Kner Nyomdaipari Múzeum első kiállítása 1970 nyarán nyílt meg, s máig az egyetlen ilyen jellegű múzeumunk. Helyének – remek ötlettel – a Kozma Lajos tervezte, népies barokk stílusú Kner-villát szemelték ki, s ezt az elképzelést a gyomai tanács is támogatta. A jelenlegi kiállítás a felajánlott épületben 1982-ben nyílt meg. A nyomda történetét végigkövető kiállítás kalauzát Füzesné Hudák Julianna adja most az olvasók és múzeumlátogatók kezébe, aki 1985-től tevékenyen vett részt a kaláló tárgy anyag összegyűjtésében.

A múzeum látnivalóinak jelentős részét az 1882–1944 között működött Kner-nyomda felszerelése, betű- és díszítőanyaga, az elkészült nyomtatványok, könyvek képezik. Knerék kezdettől fogva nagy gondot fordítottak kiadványaik, nyomtatványaik megőrzésére. A gépeket sajnos az államosítás és az 1950-es évek ún. „vasgyűjtő napok” teljesen megsemmisítették. Levelezésük a két világháború közötti magyar szellemi – főleg irodalmi – életre vonatkozó adatok kiaknázhatatlan tárháza. Ennek a hatalmas kultúrkincsnek a sorsa is eléggé hányatott volt, egyik helyről a másikra szállították, míg azután a Gyulai Levéltárba került, ahol ma is kutatható. Számos nyomdatörténeti és irodalomtörténeti mű merített gazdag anyagából.

KÖHEGYI MIHÁLY

Newhauser, Richard: A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtues in Manuscripts in Hungary. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996. X, 125 l. (Gratia. Bamberger Schriften zur Renaissance-forschung, 29.)

A középkori irodalomban tekintélyes helyet foglalnak el és külön műfajt is képeznek az erényekről és a bűnökről (*de virtutibus et vitiis*), vagy a tartalmilag ennek megfelelő, ám más címen (*De decem praeceptis, Conflictus de vitiis et virtutibus, Speculum peccatoris, Ars bene moriendi, Tractatus de continentia sacerdotum* stb.) olvasható írások. Az emberi magatartást meghatározó erkölcsi kérdések már a kereszténység előtt is az érdeklődés középpontjában álltak, az ezzel a témával foglalkozó művek nagy száma egyértelműen utal erre. Az erények és a bűnök felismerése, követése és elutasítása nagyon fontos szempont volt a középkori ember életében, hiszen ettől függött örök üdvössége vagy örök kárhozata. A kéziratokban az erények és bűnök tárgykörében kutatók előtt jól ismert Bloomfield¹ nagy incipit-mutatója, amely nélkülözhetetlen segítséget jelent egy adott mű szerzőségének megállapításában, és tájékoztat a nagyobb, vagy valamilyen katalógussal rendelkező könyvtárakban lévő párhuzamos kéziratokról.

Richard Newhauser szorgalmának és kitarlásának köszönhetően most a magyarországi *de virtutibus et vitiis* témájú kéziratok katalógusát vehetjük kézbe. A katalógushoz Vizkelety András írt beköszöntőt, amelyben a külföldi olvasók számára a mai magyarországi kódexállomány kialakulásának történelmi összetevőiről, számarányairól az alapvetően fontos tudnivalókat foglalja röviden össze. Ebből érdemes kiemelni a Magyarországon található kódexek alacsony számát (másfélezer alatt), és azt, hogy ezeknek is csak egy töredéke köthető, akár keletkezésében, akár használatában a középkori Magyarországhoz, mivel többségüket a 18. és a

19. század könyvgyűjtői vásárolták Európaszerte. A középkor végi (1500 körüli) Magyarországon valaha létezett, minimum 45 ezer kódexhez képest ez elenyésző mennyiség, még abban az esetben is, ha a Csapodi házaspár gyűjtő munkája (*Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* 1–3. köt., Bp., 1988–1993–1994.) eredményeképpen ma Európában több mint háromezer kódex (köztük kódextöredékek is) és incunabulum-tétel gyűlt össze, amelyek possessor- vagy scriptorbejegyzés formájában a középkori Magyarországhoz köthetők. Vizkelety ismerteti nagy vonalakban a három budapesti könyvtár (Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Egyetemi Könyvtár) állományának kialakulását és összetételét. Az elemzésből rögtön kitűnik, hogy mit nem kellett Newhausernek feldolgoznia (ezt maga is hangsúlyozza Bevezetőjében): Bartoniek Emma 1940-ben megjelent OSZK, és Mezey Lászlónak 1961-es Egyetemi könyvtári, valamint Vizkeletynek a Magyarországon található német kéziratokról készített katalógusa ezen állományok ilyen irányú feltárását feleslegessé tették. Az OSZK új beszerzésű kódexei közül Newhauser az e témájúakat azonban belevette katalógusába. E megállapításokkal gyakorlatilag már adott az a kör, amiben a *de virtutibus et vitiis* kéziratokat fel kellett kutatni és le kellett írni: túlnyomórészt egyházi könyvtáraink adják a 167 feldolgozott tételt (Budapest, Ferences Könyvtár; Budapest, Kegyesrendi Központi Könyvtár; Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtára; Eger, Főegyházmegyei Könyvtár; Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár; Győr, Egyházmegyei Könyvtár; Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár; Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár; Székesfehérvár, Püspöki Könyvtár; Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár; világ-
giak: OSZK, MTA és Gyöngyös, Vachott Sándor Városi Könyvtár). A meghatározható provenienciájú kódexek nagy része elsősorban

¹ BLOOMFIELD, Morton W.–GUYOT, Bertrand-Georges–HOWARD, Donald R. –KABELAO, Thyra B.: *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A. D.* Cambridge, Mass.: The Mediaeval Academy of America, 1979. (The Mediaeval Academy of America, Publication 88.)

német és osztrák, másodsorban itáliai eredetűek, ezeket még francia és cseh kéziratok követik.

Newhauser az egyes művet látja el sorzámmal, a művet tartalmazó kódexnek pedig nélkülözhetetlen adatait közli: könyvtári jelzést, korát, íróanyagát, méretét, provenienciáját. Az egész katalógusra jellemző a világos és áttekinthető elrendezés. Az egyes leírásoknál a prologus/praefatio incipiteket nagyon helyesen elkülöníti a textustól, megadván ez utóbbinak incipitjét és desinitjét, és ha van, akkor külön még közli a kolofon szövegét is, szövegközlésében pedig hűen követi az eredeti írásmódját. A hegyes zárójelet Newhauser a saját kiegészítéseinek jelzésére használja: a.) evvel oldja fel a rövidítéseket (pl. a 4. tételnél: *poni*<*tur*>: bár ezeket meglátásom szerint minden külön jelzés nélkül fel lehet oldani); b.) ezek közé illesztve egészíti ki a szöveget a hiányzó betűkkel, szavakkal (a 4. tételnél arra lehet gondolni, hogy a rubricator nem írta be rubrummal a kezdőbetűt: <*N*>*oticia*); c.) ezek közé illesztve a kiadó toldotta bele a szövegbe a bibliai locust (a 64. tétel esetében e nagyon ismert kifejezés: *captivam duxit captivitatem* után megtaláljuk: <*Eph. 4.8*>, míg több más esetben ez elmaradt, pl.: a 48-as tételnél a Királyok 2. könyve mellett a 7,1-et, az 51-es tételnél pedig a zsoltárhelyet, 88,32-öt, hiányoljuk). A kötetet példamutató gondossággal szerkesztett incipitjegyzék, névmutató (feltünteteti, hogy az illető személy milyen minőségben: szerzőként, másolóként, vagy a mű címzettjeként etc. szerepel a kéziratban), cím- és helynévjegyzék, concordantia Bloomfieldhez és Newhauser összeállításának korábban megjelent részeihez (Manuscripta 31,2 1987 102–115 és 33,1 1989 3–14) zárja. A szövegek azonosítása és a vonatkozó új szakirodalom felhasználása mintaszerű.

Nem értelmezhető a 117-es tétel (Kalocsa, MS. 275) kolofonjának feloldása: *finivi quasi octava f<eria> post comple<> in quatuor <> 1466*. E töredékesen megmaradt részletnek helyes olvasatot nehéz javasolni, mivel az *octava feria* nemcsak önmagában, hanem a kántorbüjt

napjaira is gondolva (szerda, péntek, szombat, azaz: feria quarta, sexta, sabbato) lehetetlen-ség. Egyébként e tételnél lehet tettenérni egy „bennfelejtett” dőlt betűs latin szövegrészletet, aminek, azaz a dőlt betűs szedésnek, az egész katalóguson keresztüli következetes, ám sajnálatosan elmaradt végigvitele, tipográfiailag jól elkülöníthette volna a katalógus angolját a kódexek latinjától, esetenként németjétől. Az 51-es tételt képező OSzK Cod. lat. 535-ös kézirat provenienciájának meghatározása rossz, mivel a pozsonyi káptalan egykori felvidéki magyar provenienciájú kódexét nem lehet „Czech/Hungarian (?)”-nek mondani. Nyilvánvaló, hogy Pozsony alapján (a mai határokat tartva is szem előtt), cseh provenienciára gondolni nem lehet. A latin *Posoniensis* után zárójelben először talán a város magyar nevét kellett volna megadni, majd a németet, és legvégül az alig másfélszázados múltra visszatekintő mai hivatalos nevét; egyébként Güssing magyar neve, Németújvár is hiányzik a kötetből. A katalógus használhatóságát és értékeit nem módosító néhány sajtóhibát kell még említeni: OSzK Cod. lat. 519 (48. tétel): *ca*<*n*>*tur Reminiscere* helyett a *canitur* szónak kellene állnia. Az Index nominumban közölttel ellentétben *Isidorus Hispanensis* neve helyesen: *Hispalensis* (Hispalis volt Sevilla akkori neve), amint a *Bestiarum* is *Bestiarium* lenne.

SARBAK GÁBOR

Lay, Heinrich: Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1853–1995). Ein Kapitel Kulturgeschichte aus der Stadt an der Temesch. Töging a. Inn, 1996. 122 l. (Dokumentationen)

Jól használható és hiánypótló kézikönyv láttott napvilágot 1996-ban a németországi Töging am Innben, mely a Lugoson a kezdetektől napjainkig megjelent valamennyi periodikus kiadványt feltárja és megadja számos, ma már csak a szakirodalomból ismert kiadvány ada-

taik. Műfaját tekintve a sajtótörténet és a bibliográfia között helyezkedik el. A sajtótörténethez a lapok címeinek kronologikus elrendezése közelíti, de minden olyan adatot tartalmaz, melyek a sajtóbibliográfiák fő alkotóelemei.

Lugos, Temesvár és Nagybecskerek után a Bánát harmadik legnagyobb városa. A szerző bevezetőjében felvázolja a lugosi sajtó rövid történetét, az első színházi almanachoktól kezdve. Igen alapos előszavában vizsgálja a periodikus kiadványok terjesztési módjai mellett, olvasóik körét és gazdasági hátterüket, ugyanis a lapkiadók létét általában a könyvkiadás biztosította, s így csak a könyvkiadói háttérrel rendelkező lapkiadók tudtak hosszabb ideig fennmaradni. Tény, hogy Lugoson hosszabb ideig egyetlen napilap sem tudott gyökeret verni.

Hasonló összefoglalások jelentek már meg a történelmi Magyarország más jelentős német nyelvű lakossággal bíró városával (gondolunk itt Sopronra, Pécsre, Pozsonyra és Temesvárra) kapcsolatban. Összehasonlítva ezekkel, jelen munka kiemelkedik részletes lelőhely adataival, arról nem beszélve, hogy mind közül a leginkább naprakész.

A bibliográfia a soknemzetiségű kisváros valamennyi német, magyar és román nyelvű periodikus kiadványát magába foglalja. Felépítése a következő: a legnagyobb csoportot a kronológiai sorrendben sorakozó folyóiratok és hírlapok képezik, ehhez kapcsolódik egy témaszerinti csoportosítás és egy nyelvek szerinti mutató, majd ezt követik a városi és megyei szervek hivatalos lapjai és értesítői, külön csoportot képeznek a katonai periodikus kiadványok. A bibliográfia felöleli a város valamennyi kisebb-nagyobb rendszerességgel megjelenő kiadványát, ide értve az iskolai értesítőket, a dalegyletek, alapítványok, kórházak tudósítóit, az alkalmi lapokat és a naptárakat. A szerző minden esetben feltünteti a tulajdonos, a kiadó, a főszerkesztő, a szerkesztők és munkatársak neveit, a lap méreteit, nyomdáját, a lelőhelyet, sőt a jelzetet is, amely alatt az adott intézményben a kiadvány hozzáférhető. A peri-

odicitást sajnos nem minden esetben. A leírások nem szorítkoznak a száraz bibliográfiai adatok közlésére, az egyes fettel szedett és aláhúzással is kiemelt tételek mind egy-egy kis sajtótörténeti írás, melyek kitérnek a lap esetleges előzményére, címváltozásaira, ill. utódjára, összefoglalva így a lap életének fontosabb eseményeit. A főcím, alcím mindig a megjelenés nyelvén szerepel, de a szerző román és a magyar nyelvű lapok esetében zárójelek között közli azok német fordítását is, segítve ezzel a pontosabb tájékoztatást.

A kötet fő rendező elve a kronológiai és a tételek nem a bibliográfiákban megszokott címszerinti alfabetikában, folyamatos tételszámozással követik egymást, de mivel e munkában nincs olyan nagy mennyiségű címről szó, s a szerző annyi kisebb tematikus csoportot alakít ki, hogy ezeken belül az eligazodás valóban nem nehéz. Fel kell hívni a figyelmet a tényleg minden szempontra kiterjedő csoportképzésen belül arra is, hogy létezik a többnyelvű periodikumoknak, valamint a máshol szerkesztett, de Lugoson nyomtatott kiadványoknak külön alcsoportja. Az összeállítást névmutató és az alapvető szakirodalom egészíti ki. Említésre méltó előnye még e kiadványnak, hogy a szerző a más korábbi lugosi periodikumokat is érintő publikációk hiányos, vagy hibás adatait minden esetben kiegészíti, illetve helyesbíti.

A szerző, aki egyébként szinte egész életét e munkájának szentelte, kötetét a lugosi kultúris és helytörténeti kutatásokhoz szánta adalékkul, de ezen túlmenően haszonnal forgathatják könyvtárosok beszerző-gyarapító munkájuk során, valamint a kutatók szélesebb köre nyerhet belőle legfrissebb tájékoztatást a lelőhelyek vonatkozásában, hiszen a szerző a közelmúltban ténylegesen kézbe vette az állományt. Ez a mű egyik legpraktikusabb eredménye, hiszen a Réz Henrik-féle, még a háború előtt megjelent magyarországi német sajtóbibliográfia lelőhely és egyéb adatai ma már sokszor nem helytállóak.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>dő Péter</i> : Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai	1
<i>ajós József</i> : Frölich Dávid	16
<i>omokos György–Hausner Gábor–Veszprémy László</i> : Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben	33
<i>óth Szilvia</i> : A Kút (1926–1927). A Képzőművészek Új Társaságának folyóirata	58

ÖZLEMÉNYEK

<i>orsa Gedeon</i> : Makulatúrából felismert szedésváltozat Manlius nyomdájából	73
<i>ukkon Ágnes</i> : Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelvkönyvében	76
<i>ömöri György</i> : XVII. század végi magyar versbejegyzések egy londoni Bornemisza-kötetben	82
<i>elestei N. László</i> : Kalmár György és a magyar nyelv (A Magyar Merkúrius kézírata)	84
<i>ókay György</i> : Az első magyarországi egyházi folyóirat történetéhez	95
<i>zhér Katalin</i> : Reformkori oktatás- és társadalompolitikai röpiratok	97

IGYELŐ

<i>zigány Lóránt Szinnyei–Gulyás–Viczián</i>	104
<i>apodi Csaba</i> : Anjou Endre Bibliájáról	109
<i>untár Lajos</i> : Változások a Vasi Szemlénél	111

ZEMLE

magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1966–1970. I–II. Szerk. Pajkossy György. Bp. 1996. (<i>Kókay György</i>)	115
jtózi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik. Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1601–1650. Bp. 1996. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	117
üzesné Hudák Julianna: Élő örökség. A Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázados története. Gyoma, 1995. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	119
ewhauser, Richard: A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtues in Manuscripts in Hungary. Wiesbaden, 1996. (<i>Sarbak Gábor</i>)	120
ay, Heinrich: Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1853–1995). Töging a. Inn, 1996. (<i>Rózsa Mária</i>)	121

SOMMAIRE

<i>Erdő, Péter</i> : Les sources polonaises du livre synodal d'Esztergom (1382)	1
<i>Hajós, József</i> : Dávid Frölich	16
<i>Domokos, György-Hausner, Gábor-Veszprémy, László</i> : Des imprimés de théorie militaire dans nos anciens catalogues	33
<i>Tóth, Szilvia</i> : La revue Kút (1926–1927). Revue de la Société Nouvelle des Artistes	58

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Une variante de composition reconnue de la maculature de l'imprimerie de Manlius	73
<i>Dukkon, Ágnes</i> : La méthode d'enseignement des langues de Comenius reflétée par la grammaire latine-anglaise de Pál Jászberényi	76
<i>Gömöri, György</i> : Des notes de vers hongrois de la fin du XVII ^e siècle, dans un volume de Bornemisza de Londres	82
<i>Szelestei N., László</i> : György Kalmár et la langue hongroise (Le manuscrit de la revue Magyar Merkúrius)	84
<i>Kókay, György</i> : À l'histoire de la première revue ecclésiastique de Hongrie	95
<i>Fehér, Katalin</i> : Des pamphlets de politique d'enseignement et de politique sociale à l'époque des réformes	97

CHRONIQUE

<i>Czigány, Lóránt</i> : Szinnyei-Gulyás-Viczián	104
<i>Csapodi, Csaba</i> : Sur la Bible d'Endre Anjou	109
<i>Kuntár, Lajos</i> : Des changements de la revue Vasi Szemle	111

REVUE

La bibliographie de la littérature et de la science littéraire hongroise 1966–1970. I–II. Réd. par György Pajkossy. Bp. 1996. (<i>Kókay, György</i>)	115
Ojtozi, Eszter: Les imprimés provenant de l'étranger de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen entre 1601 et 1650 et leurs possesseurs. Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1601–1650. Bp. 1996. (<i>Soltész, Mme Zoltán</i>)	117
Hudák, Julianna M ^{me} Füzes: Un héritage vivant. L'histoire des 25 ans du Musée de l'Industrie Typographique Kner. Gyoma, 1995. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	119
Newhauser, Richard: A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtues in Manuscripts in Hungary. Wiesbaden, 1996. (<i>Sarbak, Gábor</i>)	120
Lay, Heinrich: Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1853–1995). Töging a. Inn, 1996. (<i>Rózsa, Mária</i>)	121

HA 1757
MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. évfolyam

1997

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA   REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK   LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI   HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA   L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. ÉVFOLYAM 1997/2. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestriell

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányoként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, András u. 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1997-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányo-
rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomato
(legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben ren-
dető a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században

*Az Akadémiai Könyvtár T 1028 graduale töredékének kodikológiai,
szövegkritikai és zenei elemzése*

I. Írástudók és műveltségük a 14–15. századi Esztergomban

Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának töredékgyűjteményében T 1028 jelzettel egy 2 főlőből álló 14. századi graduale töredéke található, ami 1995-ben került a kéziratár állományába.¹ A töredéken az esztergomi főkáptalan magánlevéltárának 18. századi jelzetei azonnal nyilvánvalóvá tették, hogy a kódextöredéket a káptalani levéltárban használták fel borítólapnak legkésőbb a 18. században.

A 295×210 mm nagyságú töredék 7 darabból áll. 5 piros vonalas hangjegysorai alá a 14. század második felében különböző kezek a következő liturgikus szövegeket rögzítették:

Az 1. recto oldalon Sanctus-tétel olvasható littera textualis gothica stílusban lejegyezve. Ezen az oldalon egy másik scriptor cursiva formata írással Szt. Imre ünnepének miseszövegéből az Alleluia-versust másolta le. A két szöveg közti üresen maradt fél sornyi helyre egy újabb kéz cursiva currensbe hajló lejegyzéssel az Agnus Dei-ből az első könyörgés szövegét szorította be. Az oldal alját a 15. század első évtizede táján a graduale használója 2 db 4 fekete vonalas hangjegysorral egészítette ki, és ez alá az Ave verbi Dei parens kezdetű, a Visitatio ünnepén énekelt sequentia első két sorát írta, amit a lap hátlapján ugyancsak cursiva formata írással folytatott, szintén a piros kottavonal alatt vonalazott fekete hangjegysor alatt. Erre azonban a 15. század közepe táján újabb szöveget másoltak. Így inkább csak következtetni lehet erre a beírásra.

Az 1. verso oldalon egy újabb Sanctus-tétel következik, egy újabb másolótól. Ennek szövege a 2. recto oldalon is a felső két hangjegysor alatt folytatódik.

A 2. recto oldalon a Sanctus után a Kyrie és a Gloria szövegét a következő scriptor másolta. A Gloria szövege átnyúlik a 2. verso oldalra, azt majdnem teljesen kitöltve. A 2. verso oldalon a fennmaradt üres helyre egy második Agnus Dei-tétel került a 14. század végén. Mind a kottairás, mind a szöveg a pergamenlap használata miatt azonban szinte olvashatatlan.

A töredék lapjait a 15. század 50–60-as éveire datálható kéz jegyzetkészítésre használta fel. Az 1. verso és a 2. recto oldalakon a második Sanctus-tételbe a lap aljától kezdve, azaz az eredeti írással fordítottan a hét főbűnről készített prédikáció vagy tractatus vázlata bastarda (hybrida), illetve cursiva currens

¹ Horányi Károly hívta fel a figyelmet a töredékre Váczy Péter hagyatékából. – MTAK kéziratár, Növedék napló 22/1995.

T 1028

Ande... andus... andus Dominus

habitu: pleni sunt caeli et terra gloria tua o sanna

in excelsis. Benedicamus qui venit in nomine domini

o sanna in excelsis. Benedictus qui venit in nomine domini

Th... us... p... r... c... m... n... r... d... d... d...

ofessor... p... c... r... p... s... m... r... p... n... c... d... d... d...

corona ofessor... c... r... p... n... c... d... d... d...

Th... d... q... p... c... r... p... s... m... r... p... n... c... d... d... d...

Th... d... q... p... c... r... p... s... m... r... p... n... c... d... d... d...

1. MTAK kéziratár T 1028 f. 1. recto

írással olvasható. A jegyzet belenyúlik a 2. recto oldalon lévő Sanctus-tétel utolsó kottasorai közé is. Ez tekinthető a szöveg explicitjének. De a gondolatainak rögzítésére a jegyzet készítője a 2. recto oldal lapszéleit is felhasználta. Ez a 15. századi szöveg szinte olvashatatlan, amit elsősorban a kottasorok közé való lejegyzés is okoz; de a pergamenlapot ezekkel az oldalaival kifordítva borítólapnak használták, ami a szöveg megkopásához nagyban hozzájárult. Így tehát az eredeti 1. verso oldal nagyon elhasznált. Erre kerültek rá a 18. századi levéltári jelzetek, ami szintén nehezíti a 15. századi szöveg azonosítását.

A T 1028 jelzetű 14. századi liturgikus töredék műfajilag egy *graduale* toldaléka. A mise állandó részeinek szövege nem ad segítséget a rítusbeli hovatartozás megállapítására. A töredék 2. verso oldalán a kottasorok fölött egy piros vonalon azonban nagyon elhalványodva, de azért azonosíthatóan olvasható a kódex egykori tulajdonosának neve: „Liber [...] beati emerici de suburbio castri Strigoniensis”. Ez a *possessor-bejegyzés* egyszerre indokolja a Szt. Imre Alleluia-versus lejegyzését, bizonyítja Szt. Imre esztergomi tiszteletét és a neki ajánlott templom, kápolna vagy oltár egykori létét, amelynek tulajdonában volt a *graduálé*.

Szt. Imre kultuszát Szt. Istvánéval együtt Szt. László Anjou-kori tisztelete erősítette fel.² Esztergomban Szt. Lászlónak plébániát szenteltek,³ Szt. István királynak szentelt kápolna tartozott a káptalanhoz.⁴ Töredékünk bizonyossága szerint Szt. Imre tisztelete is jelen volt Esztergomban már a 14. században. Sajnos, éppen a liturgikus kódex hovatartozását azonosító szó kopott le a pergamenről, így nem tudjuk kiegészíteni a „Liber” szó után következő rövidítést: az „ecclesia”, „capella” vagy „altar” szó birtokos esetét, genitívus alakját. Ez a beírás azért rendkívül értékes, mert a régészeti szakirodalom jelenleg nem ismer a középkori Esztergomból Szt. Imre tiszteletére emelt egyházi épületet. Az ásatási eredmények ugyan nem zárják ki azt, hogy az esztergomi vár alatt több középkori templom létezhetett. Ezeknek azonban írásos nyoma eddig nem bukkant elő. Töredékünk jelenleg az egyetlen írásos említés egy, a vár alatt lévő, Szt. Imre tiszteletére emelt egyházi létesítménynek Esztergomban.

Szt. Imre verses officiumának keletkezési idejét Dobszay László a 13. századra tette, keletkezési helyének Székesfehérvárt gyanítva.⁵ A szent emléknapijának ünnepi miséjében énekelt Alleluia-versus szövegét az esztergomi rítus kéziratos hagyománya őrizte.⁶ Az Akadémiai Könyvtár T 1028 jelzetű *graduale*

² WEHLI Tünde: *Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: FÜGEDI Erik. Bp. 1986. 56, 59–60.

³ *Magyarország régészeti topográfiája. 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és dorogi járás*. Közreadják: HORVÁTH István, H. KELEMEN Márta, TORMA István. Bp. 1979. 121. – Vö. ZOLNAY László: *A középkori Esztergom*. Bp. 1983. 107–108.

⁴ A Szt. István kápolnát 1500-ban az alőrkanonokra bízta. LUKCSICS Pál: *Az esztergomi káptalan gazdálkodása a mohácsi vész idején*. = *Esztergom Évlapjai* 1927. 72.

⁵ DOBSZAY László: *Dallamminták a verses Szt. Imre zsoltosmához*. = *Zenatudományi Dolgozatok* 1979. 71–84.

⁶ L. Holl Béla és Szendrei Janka tanulmányait.

[illegible]

töredéke nemcsak a legkorábbi előfordulása a Szt. Imre Alleluia-versus szövegének, hanem egyúttal a keletkezési helye is azonosítható. A possessor bejegyzésen kívül ugyanis a töredék provenienciáját is Esztergomban jelölhetjük meg a paleográfiai megfigyelések segítségével.

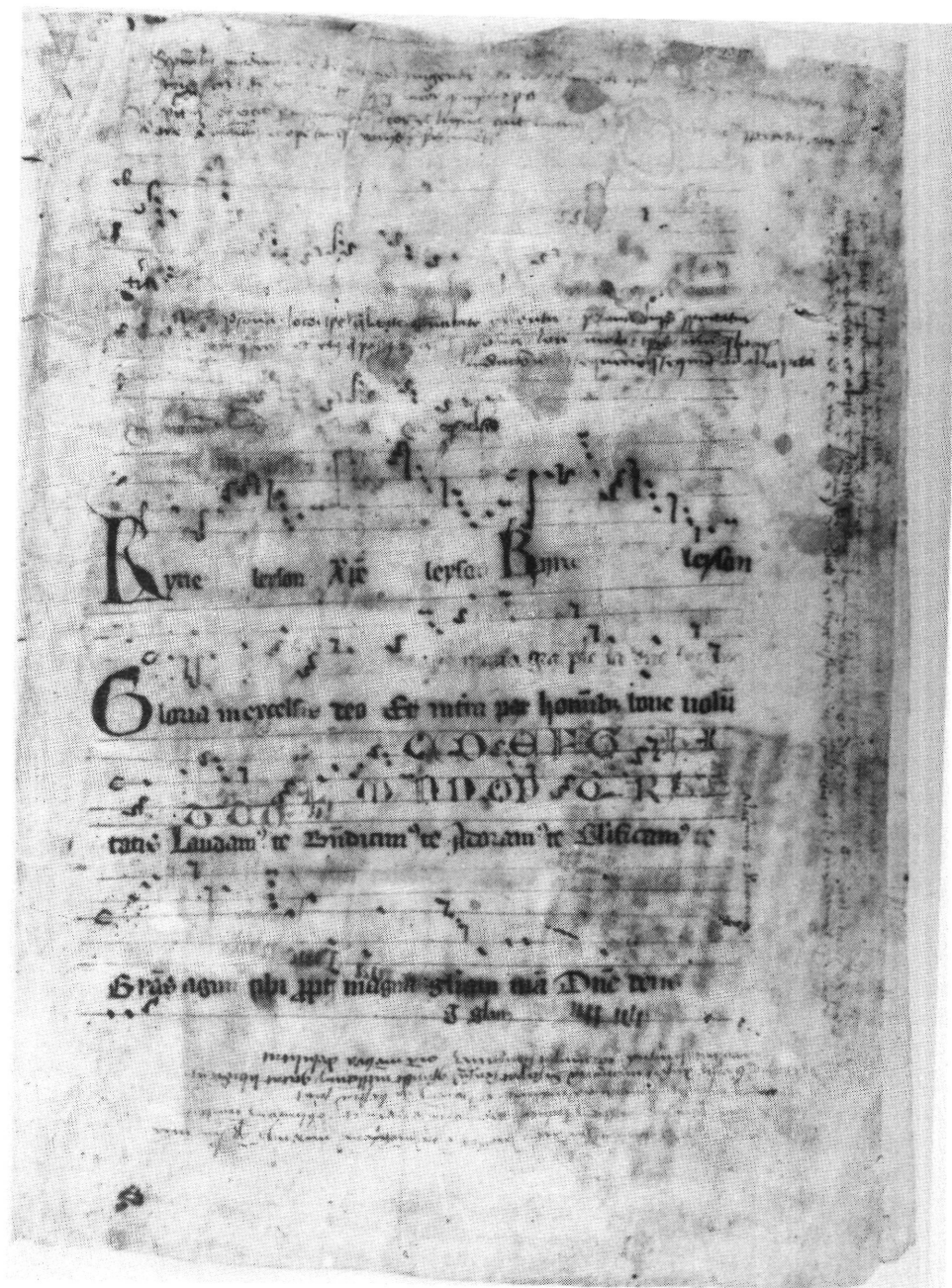
Az 1. recto Sanctus-tételének littera textualis gothica írásképe az 1370-es évekre datált esztergomi *Capitulare* (OSzK, Clmae 408, f. 100^r–104^v, eredeti lapszámozás) sequentiale írásképevel rokonítható.⁷ Az 1. versón kezdődő Sanctus-tétel egy kurzív írásgyakorlathoz szokott kéz littera textualis stílusban való bizonytalanságát tükrözi, és emlékeztet a fent idézett *Capitulare* 7^{r-v} oldalaira másolt Mária-offícium írásképeire. E két Sanctus-tétel közé másolt Szt. Imre Alleluia-versus dallam és szöveg lejegyzése az esztergomi *Capitularéval* való paleográfiai rokonság alapján datálható. Az 1341 előtti *Missale Notatum Strigoniense* még a communéból veszi a Szt. Imre ünnepén énekelt Alleluia-versust (Serve bone).⁸ Az ante quem időpontnak az esztergomi *Capitulare*ba utólagosan bejegyzett Visitatio ünnep 1389-es általánossá válásának dátumát vehetjük a paleográfiai megfigyelések alapján. Megalapozottnak a 14. század harmadik negyedét véljük a lejegyzés időszakának. Az 1. recto oldalon a Szt. Imre Alleluia-versus és a Sanctus-tétel közötti Agnus Dei töredék cursiv beírása attól a valamivel későbbi kéztől származik, amelyik a vasárnapi betű táblázatával egészítette ki az ÖNB Cod 1812 jelzetű, 14. századi *Breviarium Strigoniense* kötetét a 4^r oldalon. Ugyanezekkel a jellegzetes g, h, e, l, valamint de kötéssel került bejegyzésre a 2. verso oldalon az esztergomi possessor. Ennek alapján a graduale toldalékának possessor-bejegyzési idejét a 14–15. század fordulójára tehetjük.

Az 1. recto oldal aljára az 1420-as években rögzíthették az Ave verbi Dei parens sequentia kezdősorait. Írásképe az esztergomi *Capitulare* kalendáriumának az 1420-as években bejegyzett halálozási dátumaihoz kapcsolható. (OSzK, Clmae 408, f. 2^r: Csepregi Gergely 1425, f. 3^r: Szentlászlai László 1427.)

Az utolsó szövegbeírás a 15. század második felének első évtizedére tehető, ami az 1. verso oldalon alulról kezdődik. A szöveg írásképeének kopottsága miatt incipitként csak a tárgyszóként is funkcionáló „invidia habet duas spes” kitélt adhatjuk meg; valamint a 2. recto oldalon a lap alján szereplő „libido” szó segít a tartalmi eligazodásban. Valószínűsíthető explicit a 2. recto oldalon a Sanctus-tételbe beleírt szöveg vége: „...consequuntur ad alia peccata”. A szöveg lejegyzője kétféle írásstílusban is otthonosan mozgott (cursiva currens, illetve: hybrida). A szöveg tartalma, a hét főbűn tárgyalása bizonyos szintű teológiai műveltséget feltételez. Lejegyzője az esztergomi káptalanban az írásbeliséggel szoros kapcsolatban állók közé tartozott. A felsőfokú tanulmányokhoz kapcsolódott azokkal a lapszéli bejegyzésekkel, amelyeket az esztergomi káptalani használatú kódexekben azonosíthattunk. Az ő kezétől származik az ÖNB Cod.

⁷ SZENDREI Janka: *A magyar Középkor hangjegyes forrásai*. Bp. 1981. 26. tábla.

⁸ Bratislava, Archiv mesta, EC Lad 3. – Hasonmás: *Missale Notatum Strigoniense ante 1431 in Posonio*. Ed. Janka SZENDREI and Richard RJBARIČ. Bp. 1982. (Musica Danubiana 1.) f. 273^r.

3. MTAK kéziratár T 1028 f. 2. recto

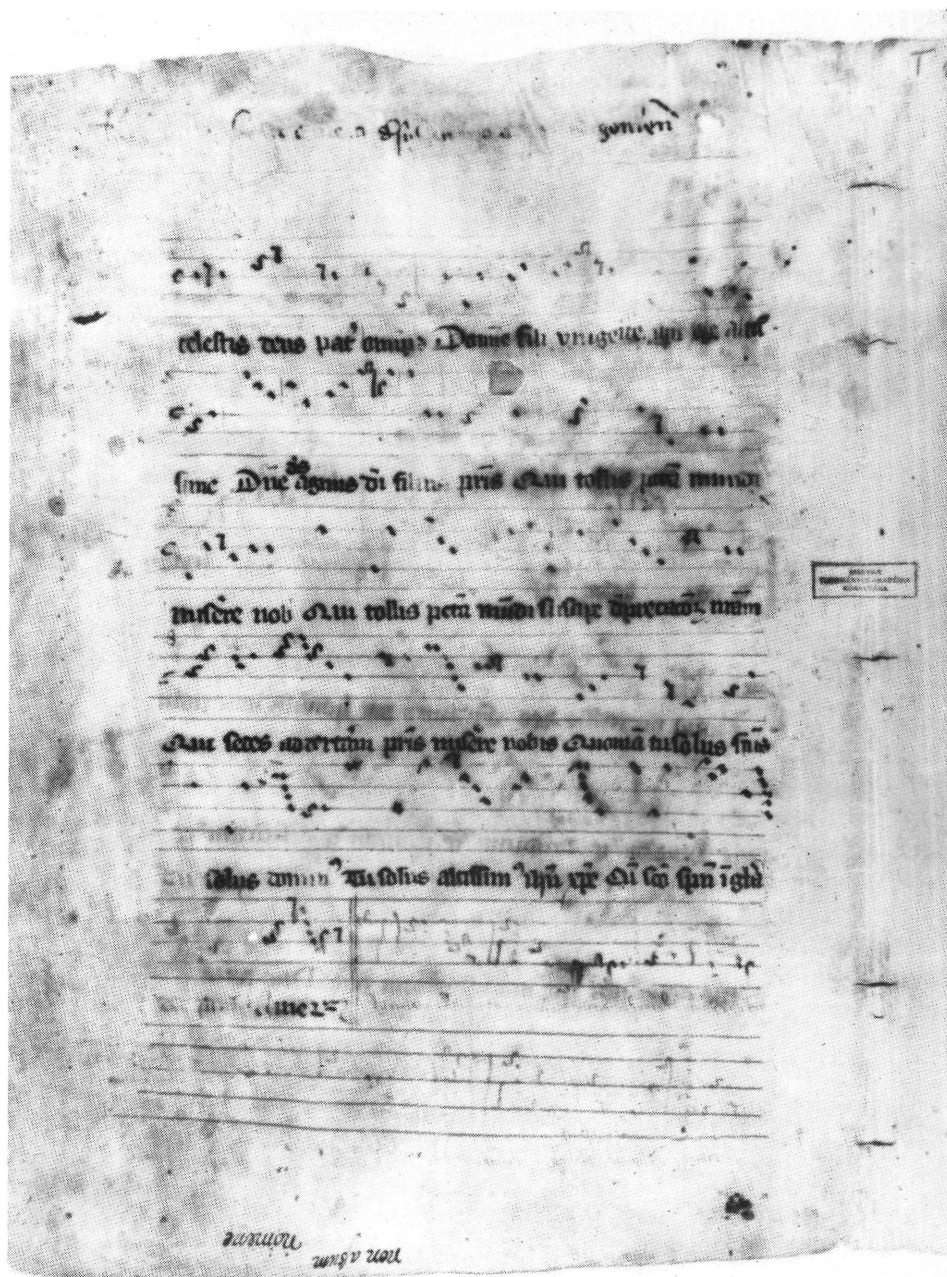
1829 jelzetű *Breviarium Strigoniense* kalendáriumában (f. 1^v) Szécsi Dénes halálozási dátuma: 1465. február 1. Ő folytatta a kódex 97^v oldalán a liturgikus szövegkiegészítéseket az oldal alján. Olvasmány-jegyzeteit még két, egyetemi tanulmányokhoz kapcsolódó, az esztergomi egyház középkori könyvtárába tartozó kódexben találjuk meg. Az ÖNB Cod. 3956 jelzetű, Aquinói Szent Tamás *Quodlibet Theologicum, Tractatus de uniformitate formarum* című műveit tartalmazó kódex 21^r oldalán az 1., 3., 4., 5. bejegyzés származik tőle. A kódexben egy papírtöredéken „Georgius ewsy Administrator Strigoniensis” név utal az esztergomi használatra.⁹ A „Sacristie Strigoniensis” possessor-bejegyzéssel ellátott ÖNB Cod. 4229 jelzetű, Lapus de Castiglionchio jogi művét tartalmazó kódex 43^r oldalán szintén az ő kézírásával olvasható a lapszéli megjegyzés.¹⁰

A töredék paleográfiai képe tehát a 14–15. századi esztergomi káptalani írás-gyakorlat technikai színvonalának fontos dokumentuma. A paleográfiai megfigyelések ezen kívül még arra is lehetőséget nyújtottak, hogy a káptalani tagok olvasmány-jegyzetei alapján műveltségükre, iskolázottságukra következtethessünk.

A possessor-bejegyzés elhelyezése a 2. verso oldalon a Gloria-tétel fölött ugyan nem egyedülálló, hiszen a középkori könyvelhelyezés egyik szokásos módja volt, hogy az első táblájukra fektetve helyezték az olvasópultra a bezárt könyveket. A töredék esetében arra is gondolhatunk, hogy a possessor bejegyzésekor még beíratlan volt a 2. verso oldal. A 2. recto oldalon csak 6 darab hangjegysor van, és ezek nem párhuzamosak az 1. verso 7 darab hangjegysorával. A 2. recto oldalon az utolsó szövegsor alatti piros vonalon el is kezdtek a zenei lejegyzést, de abbahagyták, hiszen az oldalak között nincs szövegkihagyás; a ma már nem olvasható „rex” szó nagy valószínűséggel lekopott a pergamenről a levéltári borítónak való felhasználás következtében. A 2. recto oldalon a Gloria-tételben az ABC egyes nagybetűit gyakorlásként uncialis maiuscula betűkkel írták be. A „gloriam” szó alatt megismételték a szó eredeti, rövidített írásképét esetlenebb formában. Ugyanez a kéz a tétel első kottasorában az „Ave Maria gratia plena dominus tecum” sort írta be piros tintával. A Gloria-tétel másolójának írásképe gyakorlatlanabb, nehezebb kézzel írt, amit hangsúlyossá tesz a Kyrie ügyetlen kezdőbetűje. A szövegmásolásban is figyelmetlen volt, mert a „domine deus agnus dei” szavak közül a „deus” szót utólagosan kellett „d’s” rövidítéssel a megfelelő helyre beszúrnia. Alul, az ere-

⁹ CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1985. N. 55, A MTAK közleményei. Új sorozat 15. – Bibl. Hung. N. 162. Mf: MTAK 2/1157/II. Vö. CSAPODI-GÁRDONYI, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. Abbdung 38. (Studia Humanitatis 6.)

¹⁰ Az ÖNB 4229 szintén Budáról került Bécsbe. Vö. Bibl. Hung. N. 180. A két kódexnek a káptalanban több azonos olvasója is volt. Az ÖNB Cod. 4229 kódex 20^r oldalán a 3. lejegyzést végző kezétől származik az ÖNB Cod 3956 kódex 21^r oldalán a 2. bejegyzés, valamint a 22^{r-v} oldalak jegyzetei. Mf: OSZK, FM 1/2319.

4. MTAK kéziratár T 1028 f. 2. verso

deti írásképnak fordítva 14–15. századi írással a „non assum nomene”(1) szavakat jegyezték le; akár tollpróbának is felfoghatóan.

A fentebb említettek számunkra annak a megfogalmazását is lehetővé teszik, hogy a töredék 2. recto-verso lapjait a scriptoriumban mintegy gyakorlólapnak tekintették. Egészen bizonyos, hogy a 15. század közepén már nem használták a liturgikus gyakorlatban, különben nem kerülhetek volna rá a lelkipásztori feladatként a prédikáció vagy tractatus vázlat sorai. A használaton kívüliség elsősorban zenei szempontból következhetett be, hiszen a mise állandó részeinek dallamait jegyezték le a töredék lapjaira a 14. században, illetve a 15. század elején.

Ebben a formában valóban értéktelennek minősült a másodlagos felhasználáskor, amikor az esztergomi káptalanhoz tartozó Szt. István első vértanúról elnevezett társaskáptalan 1397-es vizitációjának jegyzőkönyvét borították vele. Az 1. verso oldalon vannak a levéltári jelzetek a 18. század közepéről, illetve végéről: „Lad. 53. fasc. 1. N. 7.”.

Az esztergomi főkáptalan magánlevéltárának jelzete egyértelműen megadta a töredék provenienciáját. Levéltári borítólapként is különleges hely illeti meg, mert jelenleg az egyetlen az esztergomi főkáptalan magánlevéltárából származó kódextöredékek között, amibe középkori, 1543 előtti káptalani anyagot kötöttek. Ez a tény pedig önmagában is bizonyossá tette volna az egykori teljes kódex esztergomi őrzési helyét; azaz a középkori esztergomi könyvtári kultúra egyik képviselője.¹¹ Tartalmi vizsgálata azonban ennél jelentősebb eredményt is hozott. A töredék kétséget kizáróan a 14–15. századi esztergomi egyház írástudó és írásbeliséggel foglalkozó tagjainak tevékenységét őrizte meg számunkra, reánk hagyva irodalmi, teológiai, zenei műveltségük színvonalának bizonyítékát.

KÖRMENDY KINGA

II. A Szt. Imre tiszteletére szerzett Alleluia-vers szöveghagyománya

A MTAK Kézirattára T 1028 két ívrét nagyságú pergamen töredéke a paleográfiai és zenetörténeti vizsgálatok megállapítása szerint egy 14. századi, esztergomi használatban volt gradualéból származik. A rajta látható szövegek (Kyrie, Gloria, Sanctus, Agnus) részben a mise állandó darabjai. Ezek magyarországi hagyományáról ez alkalommal nem beszélhetünk. Tárgyalnunk kell azonban az 1. recto oldalon látható, a Szt. Imre miséjéhez tartozó Alleluia-verset és egy később bejegyzett Szűz Mária-sequentíát.

¹¹ Az esztergomi főkáptalan magánlevéltárának jelzeteivel ellátott eddig ismert kódextöredékek mind az esztergomi káptalan birtokainak 16–17. századi gazdasági elszámolásait borították. Ezeknek a töredékeknek utóéletét csak Nagyszombatig, a káptalan 1453 utáni tartózkodási helyéig tudtuk bizonyíthatóan nyomon követni. L. KÖRMENDY Kinga: *A Knauz hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Bp. 1979. (A MTAK közleményei, Új sorozat 7.) Különösen: 57–102.

[illegible]

Az utóbbival, az „Ave verbi Dei Parens” kezdetű sequentiával kezdjük. Ez a római kalendáriumban 1389-ben általánosan bevezetett Visitatio Beatae Mariae Virginis ünnepére készült és szerzője Johannes a Jenstein (Jennenstein, †1400) prágai érsek volt. A darab a középkor végi európai sequentia-irodalomhoz tartozott.¹ A 14. század végétől már a magyarországi forrásokban is megtalálható. A mai ismereteink szerint a legkorábban az OSzK Clmae 92 jelzetű szepesi misekönyvében és az Egerben őrzött Ladislaus de Miskolcz által írt missalejének kalendáriuma előtt fordul elő. Ezekon kívül megtalálható még a 15. századból három ugyancsak esztergomi ususra utaló kéziratos misekönyvben, Kálmáncehi Domonkos fehérvári prépost, később váradi és erdélyi püspöknek Zágrábban őrzött, 1471–1484 között keletkezett díszes misekönyvében, valamint a nyomtatott *Missale Strigoniense* tizenkilenc kiadásában.²

A második darab a „Sprevit thorum coniugalem” kezdetű Szt. Imre tiszteletére írt Alleluia-versus a paleográfiai vizsgálat szerint 14. századi lejegyzés. Ez korábbi mint a fentebb említett sequentia és bizonyosan magyarországi szerzőtől származik. Mai ismereteink szerint a T 1028 jelzetű töredéken a legrégebb szövege és dallama található.

Dankó József az általa 1663-ra datált *Patai Graduale* alapján az Alleluia-versus szövegét közölte. Még a Nemzeti Múzeum könyvtárának régi jelzetét használta: „Graduale, codex carthaceus, fol. musei nationalis... Codes lat. 484.”³ A kéziratos énekeskönyvek bibliográfiája szerint Malomfalvi Pál 1668-ban „renoválta”, az írás tanúsága szerint 14. század eleji és a 17. századi kiegészítésekkel ellátott graduale ecclesiae patensist.⁴ Tüzetes vizsgálata azonban arra vezetett, hogy a 129. és 164. folián az 1663-i bejegyzések is Malomfalvi Pál kezétől származnak. Végeredményben tehát Gyöngyöspata plébániájának középkor végi használatában volt liturgikus könyv, egy graduale maradt fenn. Mai jelzete: OSzK, Fol. lat. 3522.⁵

Dankó három magyar szentnél idézte a *Patai Gradualét*, közlései azonban megtévesztőek. A *Vetus Hymnarium*ban ezek a szövegek mint a verses officiumok II. vesperasában tetszőlegesen választható Magnificat-antiphonák találhatók. Erre utalnak az egyes címek is. Idézetei a következők:

¹ AH 48, 423–424. – SZÖVÉRFY, Josef: *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung*. II. Berlin, 1965. 357–361. – Radó, Rep. hymn. nr. 71. – CHEVALIER 2165.

² OSzK: Clmae 92 f. 182^r, Clmae 216 f. 253^r, Clmae 218 f. 302^r. – Eger, Főegyházmegyei Könyvtár V₂ VI. 5 f. 1^v (A kódex provenienciájára l: MKsz 1984, 279–280, KÖRMENDY Kinga). – Bratislava, Archiv Mesta, EL 11 f. 277^v (L. Magyar Sion 1866, 135, Nr. 9., KNAUZ Nándor). – Zagreb, Ecclesia Metropolitana, Nr. 355 f. 221^r.

³ DANKÓ 93.

⁴ STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1968. 71.

⁵ A *Patai Graduale* paleográfiai vizsgálatát Körmendy Kinga végezte el. Vö. SZENDREI Janka: *XV–XVII. századi zenei emlékek Gyöngyösről és Gyöngyöspatáról*. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Gyöngyös, 1984. 179–194.

1/ ALIA ANTIPHONA DE EODEM (azaz: Ad Magnificat II. Vesperis): *Salve rex Ladislai.*

2/ MEMORIA DE SANCTO REGE STEPHANO: *O rex apostole stephane.*

3/ ALIA DE EODEM SANCTO ANTIPHONA (azaz: Ad Magnificat II. Vesperis): *Superne stat in pace / sprevit thorum coniugalem.*

Mindhárom „Antiphona”, illetve „Memoria” címmel idézett verset Dankó nem ismerte fel. Azok valójában Alleluia-versusok. Azonkívül a Szt. Imre versnél még a szöveget is félreértette. Megtévesztette ugyanis az eredeti graduale másolójának hibája, aki a „Sprevit” kezdőszó elé tartozó nagy *S* inicialét az előtte végződő Mindenszentek napi graduale záró mondatához (Sunt in pace alleluia, vö. Sapientiae 3, 1–3) írta. Dankó ezt a sort tévesen a Szt. Imre Alleluia-versus első sorának gondolta.

Dankó József az *Analecta Hymnica* első tizenhárom kötetét ismerte.⁷ Ezek Guido Maria Drees szerkesztésében 1886–1892 között jelentek meg, aki elárulja a *Patai Graduale* ismeretét: a „Gaudeat ecclesia” kezdetű Mindenszentek ünnepére szóló sequentia forrásai között idézi.⁸ A későbbi kötetekben három Kyrie, egy Hosanna, majd egy magyarországi sequentia forrásai között bukkanunk rá a *Patai Graduale* idézésére. A szerkesztők, Clemens Blume és Henry Mariott Bannister (vagy az ő adatközlőik) következetesen „Grad. ms. Patense saec. 16. Cod. Mus. Hungar. s. n. (fol. lat. 3532)” jelzetre hivatkoznak. A három Alleluia-versust azonban következetesen kihagyták, és Dankótól sem vették át a szövegeket.⁹

A Szt. Imre tiszteletére készült Alleluia-versus a mai ismereteink szerint időrendben a következő középkori forrásokból ismeretes:

MTAK T 1028 = Töredék a MTAK kéziratárában. 14. sz. T 1028.

Futaki gr. = *Futaki Graduale*. 1463. Istambul, Top Kapi Seray 2429. Mf: MTAk 2/1639. Bibl. Hung. 1873.

Cambridge = *Missale Paulinorum*. Basel 1490. Kézírtos bejegyzés a j₁a levélen. Cambridge, University Library. OSzK, RMK III 33 (+ fotó).

Bakócz gr. = „*Bakócz Graduale*” *Graduale Strigoniense* (s. 15/16). Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 1. OSzK, Mf: 1/2842. Bibl. Hung. 1185.

Patai gr. = *Patai Graduale*. 16. sz. eleje. OSzK, Fol. Lat. 352.

MStrig 1484 (etc) = *Missale Strigoniense* 1484–1514. OSzK, RMK III 7, 11, 22, 24, 27, 32, 44, 46, 58, 102, 118, 148, 168, 175, 180, 185, 186, 189. Bp. Egyetemi Könyvtár RMK III 149.

MQuecc 1499 = *Missale Quinqueecclesiense*. Velence 1499. OSzK, RMK III 52.

A MTAk kéziratárának T 1028 jelzetű töredékét alapszövegül véve a Szt. Imre Alleluia-versus kritikai hagyománya a következő:

⁶ DANKÓ 182–183, 202–203, 136.

⁷ DANKÓ 61–63.

⁸ AH 8, 86: Gaudeat ecclesia.

⁹ AH 47, 152: Kyrie Magnae Deus potentiae; AH 47, 161: Kyrie Sacerdos summe; AH 47, 359: Omnes unanimiter; AH 54, 268: Omnes una celebremus.

- Alleluia.
 Sprevit thorum coniugalem
 intrat thorum virginalem
 confessor, Christi Emiricum
 5 Stephani regis unicus
 qui inter choros angelorum
 fert coronam confessorum
 oret pro nobis in caelis
 cuius hoc festa
 10 veneramur in terris.

A T 1028 töredék alapszövegéhez a következő jegyzetek járulnak:

Cím: Sancti Emerici ducis MStrig 1484 (etc) / Emerici ducis Cambridge / Depositio Emerici MQuecccl 1499 2 Sprevit thorum: [.] previt Patai gr. / chorum Futaki gr., Bakócz gr., Patai gr., MStrig (etc), MQuecccl 1499 3 intrat thorum virginalem: kimarad Cambridge 4 Emiricus: Emericus Futaki gr., Cambridge, Bakócz gr., Patai gr., MStrig 1484 (etc), MQuecccl 1499 5 Stephani regis unicus: kimarad Cambridge 6 qui: Futaki gr., Cambridge, Bakócz gr., Patai gr., MStrig 1484 (etc), MQuecccl 1499 7 coronam: corona MStrig 1484 (etc) 8 in caelis: kimarad MStrig 1484 (etc) 9 cuius hoc: eos quos Cambridge / hoc: nos Futaki gr. 10 veneramur: veneremus Cambridge.

HOLL BÉLA

III. Az MTAK T 1028 jelzetű töredékének zenei elemzése

Az MTA Könyvtárának T 1028 jelzetű pergamen töredékét a fragmentumon ma olvasható, kottával lejegyzett darabokat a következő sorrendben tárgyalom:

1. recto:

1. Sanctus, első kéz
2. Agnus, második kéz
3. Alleluia, harmadik kéz,
4. Sequ. Ave Verbi, negyedik kéz

1. verso:

5. Sanctus, ötödik kéz,
6. Sanctus, ötödik kéz,
7. Sanctus, ötödik kéz,

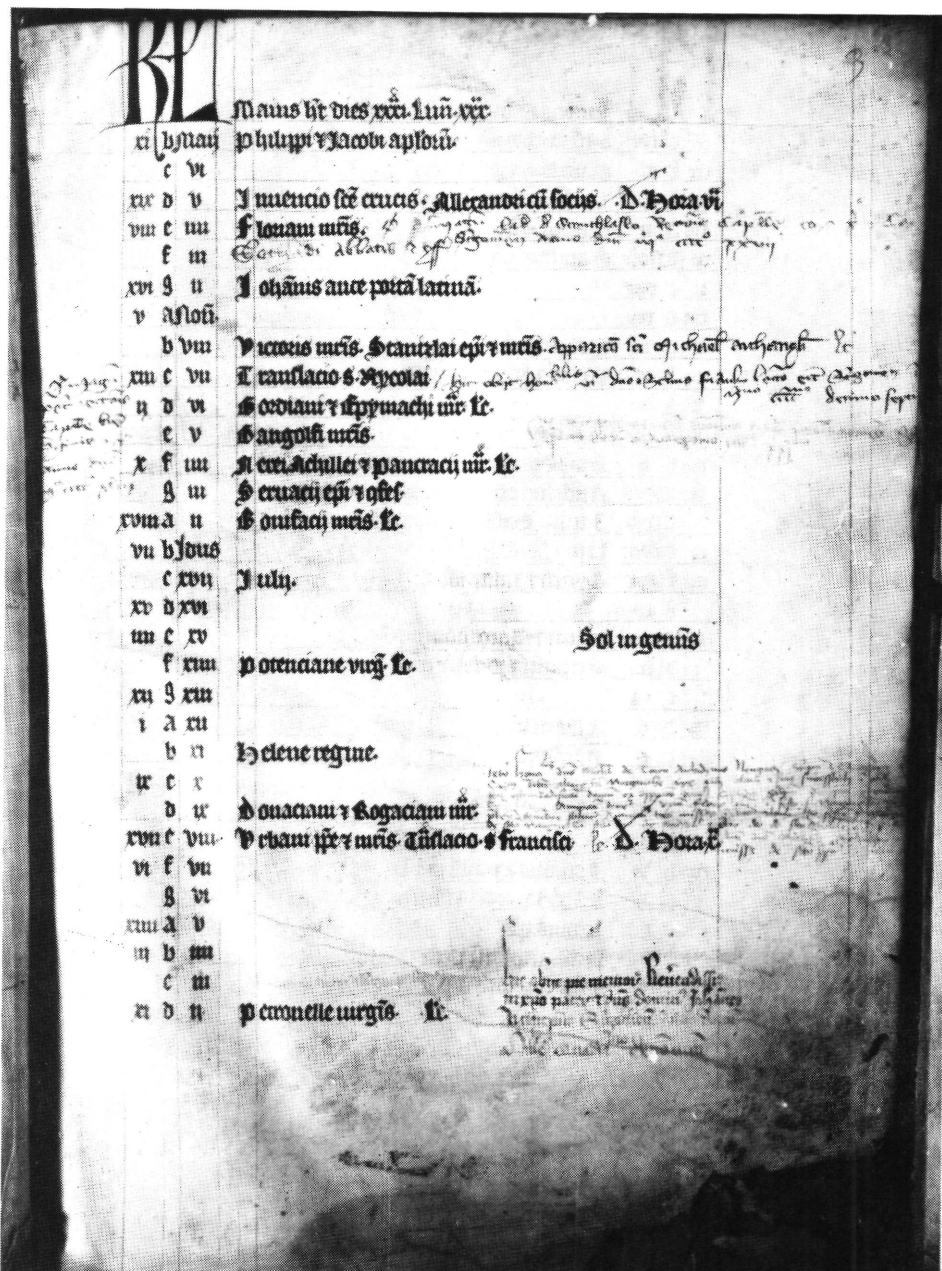
2. recto:

7. Sanctus folytatás, ötödik kéz,
8. Kyrie, hatodik kéz,
9. Gloria, hatodik kéz,

2. verso:

9. Gloria folytatás, hatodik kéz,
10. Agnus, ötödik vagy hetedik kéz.

Hangjegyírás

A T 1028 jelzetű fragmentumon a hangjelzés 7 darab öt vonalas kottaszisztémán helyezkedik el oldalanként, ezek tehát előre megvonaltattak a kottairás számára. A szisztémák mérete 20–22-mm, a kottavonalak színe piros. Custos sem a kottasorok végén, sem belső kulcsváltás esetében nem található. Egyetlen oldal van (1. recto), ahol a szisztémák száma nagyobb: kilenc, itt a nyolcadik és kilencedik sort utólag írták az oldalra, fekete tintával, szabad kézzel húzva meg a szükséges vonalakat. Ezen az oldalon a girbe-gurba, toldalékos kilencedik kottasor csak négy vonalas. A szabad kézzel húzott négy vonalas szisztémák az 1. verso folio alján is folytatódnak, alig kivehetően, mert elborítja őket egy utólagos szövegírás. Egy oldal van ezenkívül (2. recto), ahol a hetedik kottasor legfelső vonala még látszik ugyan, a többi azonban már az írással együtt le van törölve. A kulcsrakás a töredék oldalain annyiban egységes, hogy ugyanazt az elvet követi minden notátor: szükség szerint egy vagy két betűkulcsot jelöl (legtöbbször c és f, de a zenei anyag olykor g kulcsot is megkívánhat), s ha több kulcs van, azokat egymástól kvintenként helyezi el. Több leíró tevékenykedett az oldalakon, így a betűkulcsok formája, kivitelezése változó. A b módosítójel előjegyzésként van megadva a c-kulcshoz kapcsolva olyan darabok esetében, ahol alkalmazására valóban végig szükség van. A fragmentum kottairásai között egyetlen olyan van, amely még kódexírásnak nevezhető, s melyről fel lehet tenni hogy egy teljes zenei kódex notációja volt: ez az 1. recto első Sanctus tételét rögzíti viszonylag vastag tollal. Bizonyos, hogy ez a kottairás is rendkívül hajlékony, a kurzívírás gesztusait idéző, tudvalévő azonban, hogy maga az itt is használt notációfajta éppen a gyakorlati hangjelzés stilizálta kalligrafikus kódexírássá a 14. század első felében. A század közepétől pedig már arra is vannak példák, hogy a töredék első tételénél megfigyelhető hajlékony kottairással teljes kódexek készültek.¹ Az 1. recto folio első tételét tehát kissé fellazított, a kalligrafizáló perióduson már éppen túljutott kódex-hangjelzésnek, könyvírásnak tekintjük. Itt tehát valószínűleg még az egykori graduale főírása maradt meg számunkra. Emellett szól az a tény is, hogy a scriptor az első tételben még a miniator munkájára is számított: a kezdőbetűket, másik szakemberre bízva, kihagyta (a három Sanctusnál, a Benedictusnál). Toldalék, bejegyzés esetében senki nem gondol ilyen munkamegosztásra, hanem a kiemelt betűket is maga készíti el.

A többi kottairás mind használati jellegű.² Közel áll egymáshoz az 1. recto Agnus és Alleluia-dallamának hangjelzése, mindazonáltal nem származnak azonos kéztől, mint azt a kottajelek kivitelezésében megfigyelhető számos apró eltérés (főképpen: climacus, scandicus esetében) igazolja. A kottajelek

¹ Vö. SZENDREI Janka: *A magyar notáció története*. In: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Bp. 1983. 67., 17. a, b, c példa.

² A magyarországi kurzív hangjelzésről vö. SZENDREI Janka: *i. m.* 80–88.; Uő: *A Szalkai kódex kottairása*. = *Magyar Zene* (25.) 1984. 185–193.

állapotát, fejlettségét figyelembe véve az Alleluia a korábbi, az Agnus a későbbi, üres helyre utólag beprévelt notáció, mindazonáltal mindkét feljegyzés 14. századi.

Az 1. recto alján olvasható, szabad kézzel húzott vonalakon elhelyezkedő kottás feljegyzés elnagyolt kurzívírás, elemekre szétesett neumákkal. A tollkezelésnek ez a stádiuma a 15. századra utal. A foliók már tele voltak írva a hét szisztémás kottával, mikor ez a két sor rákerült mostani helyére, még az sem lehetetlen, hogy már a leválasztott töredékre.

Az 1. verso teljes egészében egy következő, eddig nem szerepelt kéztől származó kurzív notációval van kitöltve, e kéz munkája folytatódik 2. recto első tételénél is, sőt a gyenge állapotban fennmaradt, 2. verso alján olvasható Agnus is lehet ugyanennek a kéznek a munkája. A leírás 14. századi, a neuma-rendszert ez a notátor ugyanabban a válogatásban használja, mint az első, „kódexírással” készült Sanctus leírója fol. 1. rectón (vö. pl. a dupla indítású climacusok alapjelként való alkalmazását). Ez a neuma-válogatás kissé eltér attól, amit az Alleluia notátora alkalmazott.

A 2. rectón olvasható Kyrie és Gloria (utóbbi a 2. versón folytatódik) hangjelzése szintén kurzív jellegű, s a megelőző Sanctus-sorozathoz mind a neuma-készlet összeállításában, mind az írásfolyamatot tekintve (vö. a pl. a nagy hangközt jelölő clivisek alakját) közel áll. Azonos kéz munkájának mindazonáltal nem tartjuk.

A T 1028-as fragmentum kottáját tehát hat vagy hét kottairó készítette (aszerint hogy a 2. verso Agnusát az 1. versón induló Sanctus-sorozattal azonos kéz írta-e vagy nem). A kottairók közül az első egy számunkra sajnos elveszett zeneti könyv notátora lehetett, a többi írás e könyv használóinak jegyzete, tehát énekesektől, tanároktól származik.

Az összes kottairó, a valódi notátor és a gyakorló muzsikuskok egyaránt ugyanazt a kottairási rendszert használták: a 12. században kialakított magyar, vagy helyesebben „esztergomi” notációt.³ Mint a kódexírásos szakasz esetében a legkönnyebben megállapíthatjuk, írásgyakorlatukat még e notációnak korai, 13–14. századfordulón keletkezett, magában Esztergomban és körzetében kialakított változatára alapozták. Az esztergomi írásmodorban figyelhető meg, mint dekorációs eszköz, a neumák horizontális elemeinek kerekítése (lásd itt a kódexírásnál), valamint a jelrendszert illetően egy egyszerűsítés, az önálló climacus kizárólag dupla indítással való kivitelezése. Ez utóbbi egyszerűsítés itt is megfigyelhető nemcsak a kódexírásban, hanem mind a 2. versón induló kurzív hangjelzésben, mind a 2. recto-verso Kyrie-Gloria párosában. (A későbbi bejegyzés esetében kicsit kevés az anyag ilyen tétel kimondásához, mindenesetre a meglévő szakaszok szintén ebbe a körbe utalják a notációt). Természetesen kurzív írásoktól a kalligrafikus megoldásokat, így a neumarajzok kerekítéseit, nem kérhetjük számon.

³ Vö. SZENDREI Janka: *i. m.*, valamint Uő: *Magyarország zenetörténete I. Középkor* (Szerk. RAJECZKY Benjamin). Bp. 1988. 178–199.

Egyedül az 1. recto Alleluia-tételének leírója ismerte a magyar notáció tágabb lehetőségeit, s alkalmazott kottairásában egy, a többiekénél gazdagabb jelválogatást. Nála önálló szótagon, szótag-indításon állhat olyan álvirgával (hosszabbított befutóvonalú tractulussal) kezdődő climacus is, melyben a neumakezdetet kiemeli nemcsak a bevezető szár, hanem annak felső végén a vastagon húzott s hosszan elnyúló horizontális fekvésű elem (kottafej, ill. kottafejek) is. Ez az elem ugyanazt a grafikai szerepet tölti be, mint amit más iskoláknál a két pont a climacus tetején. Az így kivitelezett, jelentős horizontális elemmel indított climacust általában a legjobb kurzív kottairók ismerték és használták, talán éppen a gyors kézmozgás szülte e jelet. (Földrajzi kötöttséget az idevágó kurzív emlékek nem mutatnak, és csupán néhány adat utal e neuma stilizált formában való megoldására is). Az Alleluia notátora egyébként írástechnikáját tekintve is önálló: teljesen kötötten ír olyan formákat is, melyek a fragmentum többi kottairójánál már tagolt kivitelezést kapnak (pes, scandicus, nagyobb összetételek). Csak az Alleluia lendületes mozgásokkal, igen begyakorlott technikával kottázó notátora alkalmazott tagolóvonalakat, melyek a szöveg és dallam összeolvasását segítik: másképpen nem is lehetne az általa rögzített darabban összeolvasni a rövidítésekkel tömörített apró kurzívírást az egy szótagra sok hangot kiosztó melizmatikus dallammal.

Az esztergomi hangjegyírás történeti korszakai közül a fragmentum kódex-notációja abba illeszkedik bele, mely a kalligrafizáló periódust követte. Átmeneti szakasz volt ez, mely az írástechnika fellazulásával, a neumaformák széttöredezésével járt, s utat készített a modern gótikus hangjegyek kialakulásának. A gótikus hangjegyek – a neumaelemek finom belső átrendezésével és új, geometrizált alakjával – készen állottak Esztergomban már az 1370-es évek táján, mint azt a Clmae 408-as *Capitulare* kottairása tanúsítja.⁴ Töredékünk hangjelzése tehát valószínűleg még az 1370-es éveket megelőzően keletkezett – hacsak nem olyan kisegyház scriptoriumában, mely lemaradt a fejlődés fő vonalától. Az utóbbi feltételezést mindazonáltal nem tartjuk valószínűnek. A fragmentumon olvasható kurzív notációk ugyanis valamenynyien igen magas színvonalúak, jó iskolázottságú muzikusoknak állítanak emléket. E kurzív notációk pontos datálása nehezebb (a dekoratív elemek tanúságáról le kell mondanunk), mindazonáltal a sequentia hangjelzésétől eltekintve biztosan 14. századi kottákkal van dolgunk, hiszen a 15. században már általános, uniformizált kurzív neumatagolásnak e lejegyzéseken még nyoma sincs.

A fragmentum kottairásainak paleográfiai szempontú datálását kiegészítheti, hogy a notáció nem négy, hanem öt vonalra került. Esztergomban magában, s az egyházmegyében is a 14. század második felében jelennek meg az öt vonalas kottaképek (lásd pl. a *Capitularéban*), divatjuk azonban átnyúlik a 15. századra is. Az öt vonalas szisztéma tehát egy biztosan 14. századi anyag esetében a század második felére utal.

⁴ Fakszimile: *Magyarország zenetörténete*. 14. példa.

1)
Sanctus Sanctus San- ctus

2)
A- gnus De- i qui tollis

3)
Al-le- -lu-ia. Spre- - vit

4)
A- ve Verbi Dei parens

5)
San- ctus San- -ctus

6)
San- -ctus San- -ctus San- ctus

7)
San- ctus O- sanna in ex- celsis.

8)
Kyri- e leyson

9)
Glori- a in excelsis De- o

10)
A- gnus De- i qui tollis

Repertoár, dallamvariánsok

A töredéken olvasható énekeket először egyenként azonosítjuk, majd megkíséreljük megállapítani, hogy összességükben mit reprezentálnak, vagyis, hogy jelen összeállításuk milyen célra készült, s milyen funkciót töltött be a liturgikus énekgyakorlatban. A tételek további zenei összehasonlító vizsgálata, a magyarországi idevágó teljes hagyományanyaghoz való hozzámérése további kutatások feladata.

1. Sanctus, ThKat. 36. sz.⁵ A német és középeurópai repertoár darabja, Magyarországon⁶ a periférikus forrásokon kívül⁷ csak a *Futaki Graduale* (1463)⁸ tartalmazza. Töredékünkön a *Futaki Graduale* más forrásoktól erősen eltérő dallamvariánsa maradt fenn, transzpozíciós hibát tartalmazó lejegyzésben.

2. Agnus, SchildKat 179. sz.⁹ variánsa. Főképpen a német és középeurópai repertoárból ismert, Magyarországon az esztergomi tradícióban is megvolt.¹⁰ Nem kapcsolódik sem zeneileg, sem funkcionálisan az előtte olvasható Sanctushoz, ehhez az Agnus-dallamhoz egy másik, a „Rosumberg” Sanctus tartozott. A töredéken olvasható lejegyzés nem teljes, csak az első Agnus-invokációt rögzíti, valószínűleg azért, mert nem volt hely. (A következő darab, az Alleluia már előzőleg le volt írva a következő kottasorba, s ez a tétel utólag került az első és a harmadik közé.)

3. Alleluia. Sprevit thorum, GrStrig** 198. és 302. o., a külföldi összkiadások nem ismerik. A Szent Imre ünnepére rendelt verses alleluia eddigi adataink szerint legkorábbi kottás feljegyzése. A dallam-választás és a variáns is megfelel annak, ami a *Bakócz Gradualében* (GrStrig) olvasható.

⁵ THANNABAUR, Peter Josef: *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts*. München, 1962. (A továbbiakban: ThKat.)

⁶ A középkori Magyarországról fennmaradt kottás Ordinárium-tételek feldolgozása, összekapcsolva az Ordinárium-hagyaték középeurópai feltárásával, folyamatban van a MTA Zenetudományi Intézetében Kiss Gábor irányítása alatt és személyes munkájaként, vö. CZAGÁNY, Zsuzsa-KISS, Gábor-PAPP, Ágnes: *The Repertory of the Mass Ordinary in Eastern Europe*. In: *Cantus Planus Papers Read at the 6th Meeting*. Eger, Hungary, 1993. Bp. 1995. Vol. 2. 585–600. A töredék egyes Ordinárium-tételeinek hazai elterjedéséről adott információim Kiss Gábor kiadásra elkészített táblázatainak alapulnak, melyeknek használatra való átgondolását e helyen is hálásan köszönöm.

⁷ A magyarországi gregorián források tagozódásáról, a periférikus és központi forráscsoportról vö. DOBSZAY, László: *The System of the Hungarian Plainsong Sources*. = *Studia Musicologica* (27.) 1985. 37–65.

⁸ Istanbul, Topkap Seray 2429. Vö. SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Bp. 1981. C 45 forrás.

⁹ SCHILDBACH, Martin: *Das einstimmige Agnus Dei und seine handschriftliche Überlieferung vom 10. bis zum 16. Jahrhundert*. Diss. Erlangen, 1967. (A továbbiakban: SchildKat.)

¹⁰ Vö. *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI). Ed. and intr. by Janka SZENDREI (*Musicalia Danubiana* 12., * és ** kötet), Bp. 1990. és 1993., 12** kötet 340. (A továbbiakban: GrStrig.)

4. *Sequentia*. Ave Verbi Dei parens, AH 48, 423. o.,¹¹ dallam: RajMel. 207. o.¹² Johannes a Jenstein (†1400) költeménye Visit. BMV tiszteletére, mely Magyarországon az ünnep bevezetését követően, 1389 után több helyen átvételre került. A hazai források listáját vö. RajMel XLVI. o. A töredéken e sequentiának csak első két strófája olvasható, ám a folio 1. verso alján a ma már szinte nem is látható, írással elborított kotta az 1. rectón megkezdett sequentia folytatása volt: kivehetők ugyanis a szöveg következő strófájának első szavai a kottavonal alatt (*Salve Jesse stirpe orta*). Könnyen lehetséges, hogy ez a zenei jegyzet már a borítónak leválasztott pergamenre került rá.

5. Sanctus, ThKat 19. sz. Német és főként középeurópai tradíciókból dokumentált dallam, mely Magyarországon több forrásban, köztük GrStrig-ben (**343. o.), a *Futaki Gradualéban* s az *Erdélyi Gradualéban*¹³ is előfordul.

6. Sanctus, a ThKat nem ismeri, Kiss Gábor idézett tipológiája szerint 96.1. sz. Eddig egyetlen magyarországi forrásból, a *Futaki Gradualéból* került elő, de a nemzetközi irodalomban szintén regisztrálatlan Agnus-kontrafaktuma (lásd alább 10. számnál), a Futakin kívül az *Erdélyi Gradualéban* is megvan.

7. Sanctus, ThKat 203/II. sz. Európa-szerte elterjedt, a 12. század óta dokumentált dallam. Magyarországon a periférikus forrásokon kívül csak a *Futaki Graduale* tartalmazza. A töredékünkön e darab incipitje fölött „sollempne” felirat olvasható.

8. Kyrie, MelKat 137,¹⁴ de ez az internacionális katalógus is csak a *Bakócz Gradualéból* (GrStrig) ismeri, vö. **337. old. Az idézett újabb hazai kutatások szerint a „központi” magyar hagyományvonal forrásaiban maradt fenn a dallam ilyen melizmatikus verzióban, mint ahogyan a fragmentumon is olvasható.

9. Gloria, BosseKat 5. sz.¹⁵ Német és középeurópai forrásokból dokumentált dallam, az előző Kyrie-vel zeneileg is, funkcionálisan is összetartozik. Magyarországon is általánosan ismert volt (vö. GrStrig** 337. o.), s többféle transzpozíciója létezett (a töredéken olvasható c transzpozíció azonban nem a fő forrásainknak, hanem az Ulászló és a Zágrábi gradualék olvasatának felel meg).¹⁶

¹¹ *Analecta Hymnica Medii Aevi*. Hrsg. BLUME, Clemens und DREVES, Guido M., 48.: *Lateinische Hymnendichter des Mittelalters*. Hrsg. DREVES, Guido Maria. Leipzig, 1905.

¹² RAJECZKY Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*. Bp. 1956. (A továbbiakban: RajMel.)

¹³ Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 3815, vö. SZENDREI Janka: *A magyar középkor... C* 37. forrás.

¹⁴ LANDWEHR-MELNICKI, Margaretha: *Das einstimmige Kyrie des lateinischen Mittelalters*. Regensburg, 1955. (Rövidítve: MelKat.)

¹⁵ BOSSE, Detlev: *Untersuchung einstimmiger mittelalterlicher Melodien zum „Gloria in excelsis Deo”*. Regensburg, 1955. (Rövidítve: BosseKat.)

¹⁶ T 1028 kottaképét látva elképzelhető, hogy itt is mindkét darab f-indítású (mindkettő a harmadik kottavonalon kezdődik szinte ugyanazzal a motívummal), s csak utólag került c-kulcs a Gloria incipitje elé.

10. Agnus, a SchildKat nem ismeri, Kiss Gábor idézett katalógusában 111.1 sz. A fentebb, 6. sz. alatt regisztrált Sanctus kontrafaktuma. Csak két magyarországi adat dokumentálta eddig, a *Futaki Graduale* és az *Erdélyi Graduale* feljegyzései.

A T 1028-as fragmentum zenei tartalmát áttekintve azt kell megállapítanunk, hogy az pontosan megfelel annak, amit egy graduale függelékes része szokott tartalmazni.¹⁷ A graduale-függelék az a hely, ahol először megjelennek a mise liturgiáját és zenéjét gazdagító új kompozíciók: ordinárium-tételek, alleluiák, sequentiák, tetszőleges sorrendben. Lényegében csak ezek a misébe tartozó műfajok gazdagodtak a középkor folyamán új kompozíciókkal, vagy ezeket gazdagíthatta egy adott közösség máshonnan megismert, átvételre ajánlott darabokkal. Ha meggyökerezett az új ének, bekerülhetett egy következő graduale-másolatnál akár a főszövegbe. Úgy véljük tehát, töredékünk egy teljes zenei kódexet, egy gradualét reprezentál, bár annak csak kiegészítéseit őrizi ténylegesen, s a kódex végének tartották azt az oldalt, melyen ma a középkori possessor-bejegyzés olvasható (Szt. Imre egyház). Hogy miért lett egy kódex vége egyetlen ív két foliója? Biztosan van rá magyarázat.

A T 1028 fragmentum jelzésein keresztül megismert graduale tartalmát tekintve nagy valószínűséggel a magyarországi központi hagyományvonal reprezentánsai közé tartozott. Ordinárium-tételei gondosabb elemzést érdemelnének: úgy látszik, e műfajban a legtöbb konkrét kapcsolat a *Futaki Gradualé*hoz köti, aminek történeti értelmezése még további feladat. Lehetséges, hogy e kódexnek is, csakúgy mint a *Futaki Gradualé*nak, egyszerűen bővebb volt az Ordinárium-repertoárja a legtöbb magyar forrásénál. A Szent Imre Alleluia ugyanis ugyanerre a szövegre a *Futaki Gradualé*ban teljesen más dallamra van ráillesztve.¹⁸

Könnyen elhihető a possessor-bejegyzés állítása: e graduale, melyet ma már csak egy fragmentum képvisel, az esztergomi Szt. Imre templom kódexe. A Szt. Imre Alleluia autográf minőségű korai feljegyzése csak még jobban ráhangol erre a véleményre. Valóban ajándék, hogy fragmentumunk így nemcsak egy kódex, hanem egyben egy egyház, egy templom emlékműve is.

SZENDREI JANKA

¹⁷ Vö. pl. a *Futaki Graduale* terjedelmes függelékét.

¹⁸ Vö. *Magyarország zenetörténete I.* 370–371. RAJECZKY Benjamtól.

Rövidítések

AH	= DREVES, G. M.–BLUME, Cl.–BANNISTER, H. M.: <i>Analecta Hymnica Medii Aevi</i> . 1–55. Leipzig, 1886–1922.
Bibl. Hung.	= CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: <i>Bibliotheca Hungarica</i> . Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II. Bp. 1988–1993. (MTAK Közleményei. Új sorozat 23, 31.)
Chevalier	= CHEVALIER, U.: <i>Repertorium Hymnologicum</i> . I–V. Paris, 1889–1912.
Dankó	= <i>Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae</i> . Bp. 1893.
f.	= folio
Mf	= mikrofilm
MTAK	= Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
ÖNB	= Österreichische Nationalbibliothek, Wien
RMK III	= SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: <i>Régi Magyar Könyvtár</i> III/1. Bp. 1896.
Radó, Rep. hymn.	= RADÓ, Polycarpe: <i>Répertoire hymnologique</i> . Bp. 1945. (OSzK kiadványai 20.)

KÖRMENDY, KINGA–HOLL, BÉLA–SZENDREI, JANKA

Le culte de Saint-Émeric à Esztergom au XIVe siècle

Le fragment de graduale provenant du XIVe siècle de la Bibliothèque de l'Académie Hongroise (T 1028) était jadis le couvre-livre du procès-verbal de visitation de l'année 1397 du chapitre associé Saint-Étienne d'Esztergom, aux archives privées de Chapitre Principal d'Esztergom. L'origine d'Esztergom de ce fragment peut être attestée, outre son usage à Esztergom, par une note de possesseur sur f. 2v, effacée, mais lisible: „Liber (...) beati emerici de suburbio castri Strigoniensis”. L'assortiment des caractères de la note de possesseur est identique à celui du tableau de caractères de dimanche qui se trouve f. 4r du Breviarium Strigoniense du XIVe siècle, ayant la cote ÖNB. Cod. 1812. C'était l'un des clercs de l'église d'Esztergom qui pouvait être l'auteur du texte et de la mélodie du versus alleluia sur Saint-Émeric, qui se trouve f. 1r du manuscrit en question. Le texte et la mélodie se conservaient jusqu'au XVIIe siècle dans la tradition de manuscrit du rite d'Esztergom. Les auteurs des études ont fourni, par l'analyse d'histoire de livre, d'histoire littéraire et musicale du culte de Saint-Émeric jusqu'ici inconnu, une preuve écrite de l'existence d'une église, d'une chapelle ou d'un autel consacrés à Saint-Émeric, jusqu'ici inconnus. L'examen codicologique rattache à l'activité des membres du Chapitre d'Esztergom ayant fait leurs études à une université, le serment sur les sept péchés capitaux, noté f. 1v, à la base du Breviarium Strigoniense, portant les cotes ÖNB Cod. 1829, Cod. 3956, Cod. 4229, qui étaient jadis dans la possession du Chapitre d'Esztergom, de même qu'à la base des notes marginales des codex se rattachant à des études universitaires.

KNAPP ÉVA

**Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv:
az Officium Rákóczianum története I.**

Az *Officium Rákóczianum* az egyik legnépszerűbb, legtöbb kiadást megért XVII. századi imádságoskönyv. A kiadások egy része különféle magyarországi és külföldi laikus vallási szervezetekhez kapcsolódva jelent meg, s csaknem minden kiadásban található rövidebb-hosszabb társulati vonatkozású szövegek. Az összeállítás elsősorban a jezsuita szervezésű és irányítású társulatokhoz, kongregációkhoz, illetve azok vonzásköréhez kapcsolódott.¹ A hosszú időre rögzítődött cím a viszonylag állandó szerkezeti keretben rendkívül változó tartalmú szövegegyüttest takar.

Ha a műfaj történeti kérdésfeltevés mellett funkcionális és hatástörténeti szempontokat is figyelembe veszünk, kitágulnak a vizsgálat lehetőségei. A műfaj történeti, filológiai és könyvtörténeti elemzés során világossá vált, hogy az *Officium Rákóczianum* a XVI. század utolsó negyede óta Európa-szerte hasonló elvek alapján készített társulati nyomtatványok egyik fő típusát képviseli. Ez a típus a bőséges áhítati résszel kiegészített társulati kézikönyv, melyben egy-egy társulat vagy társulattípus szabályain, szokásain, búcsúin és speciális áhítatgyakorlatain kívül nagy terjedelemben található olyan, részben kötött szerkezetű imádságok és különféle más olvasmányanyagok, amelyeket a társulati tagok és az olvasni tudó világiak életkortól és társadalmi hovatartozástól függetlenül, magánáhítatként is végezhettek.

Az *Officium Rákóczianum* az ún. laikus breviárium Európa-szerte elterjedt, a vallásos társulatok körében is használt könyvtípusának legnépszerűbb változata. Ezzel a több mint kétszáz éven át folyamatosan kiadott imádságoskönyvvel évtizedekkel ezelőtt Holl Béla foglalkozott.² Holl vázolta a kiadástörténetet, értelmezte a cím „officium” kifejezését, s bemutatta az officiumhagyomány történetét a magyar nyelvű imádságirodalomban. Ezenkívül utalt az imádságoskönyv keletkezési körülményeire, ismertette tartalmát és a magyar fordítások történetét. Végül a cím második tagjából kiindulva kísérletet tett a szerzőség kérdésének megoldására.

¹ KNAPP Éva: *Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban.* (Kand. ért., kézirat) Bp. 1989. 82–84.

² HOLL Béla: „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” *Az Officium Rákóczianum története.* = *Vigilia* (20.) 1955. 405–411.

Holl Béla megállapításainak többségével egyetértek. Annak oka, hogy újra foglalkozom a kiadvánnyal, részben a megválaszolatlan kérdések sokasága, részben az újonnan előkerült források, részben pedig az eltérő megközelítés. Más XVII. századi népszerű áhítati művekhez hasonlóan az *Officium Rákóczianum*-mal is megfigyelhető, hogy a körülötte kialakult hagyomány viszonylag gyorsan, már a XVIII. század közepére elfeledtette az összeállítás valódi történetét. Ez ösztönözte például Katona Istvánt arra, hogy 1754-ben idősebb kassai jezsuitáktól érdeklődjön az imádságoskönyv eredetéről.³

Keletkezési és kiadási körülmények

A keletkezéstörténet legvitatottabb kérdése a szerzőség. Holl Béla meggyőzően cáfolta a II. Rákóczi Ferenc szerzőségére vonatkozó feltételezéseket. Fraknói Vilmos nyomán ugyanő vetette fel Ordódy János jezsuita, Esze Tamás szövegi közlése alapján pedig II. Rákóczi Ferenc nagynénje, Rákóczi Erzsébet szerzőségének lehetőségét.⁴ Az említett személyek mellett a forrásokban és a további irodalomban I. Rákóczi Ferenc, továbbá az ő egyik meg nem nevezett jezsuita filozófiatanára és Szorsa Mihály jezsuita is megjelenik az *Officium Rákóczianum* szerzőjeként. Először ezeket az adatokat, illetőleg feltételezéseket tekintem át.

I. Rákóczi Ferenc irodalmi tevékenységéről a korabeli források nem szólnak, szerzősége valószerűtlen. Ugyanakkor 1661-es áttérését követően több adat szól mély vallásosságáról és Mária-tiszteletéről. Elogiumai megörökítették katolikus áhitatgyakorlatainak számos megnyilvánulását, építetönja a „Marianus princeps”.⁵ Többek között tagja volt a kassai, ungvári, szepesi, gyöngyösi és sárospataki jezsuita Mária-sodalitásoknak, valamint a karmelita skapuláre társulatnak.⁶ 1677-ben Lőcsén megjelent verses elogiuma kiemeli könyveket szétosztó, mecénási tevékenységét:

„... non tantum in animo, sed in *manibus*
ferebat MARIAM.
Ut ab omnibus portaretur in *manibus*,
rara liberalitate, Marianos in *Cientes*,
Officiosae pietatis, distribuit MANUALE.”⁷

³ KATONA, Stephanus: *Historia critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*... Tom. XIX. (XXXVIII). Budae, 1806. 882.

⁴ HOLL: *i. h.* 1955. 411.

⁵ KISS Imre: *Midőn a méltóságos Rakoczi Ferencz, ... Halotti Temetésével ... Praedicállot Cassán ...*. Lőcse, 1677.; KERESKENY, Stephanus: *Panegyris luctuosa ... Cassoviae, 1677.; Umbrae Parentales ... Francisci Georgii Rakoczi ... Funebri elogio illustratae Ab Academico Societatis Jesu Collegio Cassoviensi ...*. Leutschoviae 1677. 13/b.

⁶ *Umbrae Parentales ...* 13/b.

⁷ *Umbrae Parentales ...* 14/a.

Kereskenyi István az ugyancsak 1677-ben Kassán megjelent *Panegyris luctuosa* ... című halotti beszédében a konkrét mű megjelölése nélkül azt írta, hogy I. Rákóczi Ferenc nagyszámú imádságoskönyvet (*precatorios Libellos*) osztott szét „... tum in Aulicos, tum in exteros”.⁸

Aligha kapcsolható össze az *Officium Rákóczianum* keletkezése II. Rákóczi Ferenc kiterjedt irodalmi tevékenységével, mivel a műre sem ő, sem környezete soha nem utalt. Szinnyei József, aki az első ismert latin nyelvű kiadásként az 1726-os nagyszombatit nevezte meg, tévesen sorolta az *Officium Rákóczianum*ot II. Rákóczi Ferenc művei közé.⁹ Az *Officium Rákóczianum* címet, mai ismereteink szerint, elsőként viselő kiadvány (Nagyszombat, 1693.) alapján, amely 1953-ban került elő, még valószínűtlenebbé vált a fejedelem szerzősége.¹⁰ Az életrajzi adatok tükrében tévesnek bizonyult az a feltevés is, amely szerint „az *Officium Rákóczianum* első kiadása (1693) ... valószínűleg II. Rákóczi Ferenc és nővére, Julianna iskolai kézikönyveként jelent meg.”¹¹

Rákóczi Erzsébet magyar nyelvű versei ismertek,¹² mégsem igazolható, hogy ő lenne a szerző. Esze Tamás erre vonatkozó állítólagos szóbeli közlésének írásos forrása máig nem került elő. Rákóczi Erzsébet latin irodalmi nyelvismertére sincs utalás, az *Officium Rákóczianum*ot pedig először minden valószínűség szerint latinul állították össze. Rákóczi Erzsébet Kistapolcsányban egy Kármelhegyi Boldogasszony skapuláré társulatot alapított, melynek unokaöccse, a későbbi II. Rákóczi Ferenc és unokahúga, Rákóczi Julianna is tagja volt,¹³ s amely 1686-tól működött pápai engedély alapján.¹⁴ Az *Officium Rákóczianum*ban nem tűnnek fel a skapuláré társulatokra jellemző speciális szövegek, míg a jezsuita vonatkozások nyilvánvalóak.

Az *Officium Rákóczianum* konkrét jezsuita szerzőhöz kötésének kísérlete a XVIII. század közepére nyúlik vissza. Katona István szerint azok a személyek („aliqui”), akik I. Rákóczi Ferencet nevezték meg szerzőként, tévednek. Szerinte ugyanis az először I. Rákóczi Ferenc Kassán megvédett filozófiai téziseinek ajándékkötet-mellékleteként megjelent *Officium Rákóczianum* szerzője azonos a liber gradualisok szerzőjével, jelen esetben I. Rákóczi Ferenc jezsuita filozófia professzorával. Ezt az adatot Katona szerint „a senioribus ego sub an. 1754.

⁸ KERESKENYI: i. m. B1/a.

⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XI. Bp. 1906. 473–474.

¹⁰ *Officium Rakoczianum sive Varia pietatis exercitia, cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque Patronorum, honori debita*. Tyrnaviae Typ. Acad. Excud. Joannes Adamus FRIEDL. Anno 1693.

¹¹ KÁFER István: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977)*. Bp. 1977. 58.

¹² THALY Kálmán: *Gr. Rákóczi Erzsébet mint költő*. = Századok (34.) 1900. 481–494.

¹³ THALY: i. h. 484–485.

¹⁴ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *A magyarországi barokk vallásos társulatok katalógusa*. (Kézirat.) Bp. 1988.

Cassoviae didici”.¹⁵ Ezt a kassai filozófianárt Katona nem nevezi meg. Katona nyomán Fejér Györgynél, majd őt követve Fraknói Vilmosnál Ordódy János szerepel szerzőként.¹⁶ Fejér utal Ordódynak a Rákóczi-misszióban eltöltött éveire, s az *Officium Rákóczianum*ot az Ordódy által 1670-ben megszervezett gyöngyösi Agonia Christi társulat először 1672-ben Lőcsén megjelent *Lelki virágos kert* című kézikönyvével azonosítja.¹⁷ A társulati előjárók kézikönyveket összeállító tevékenysége közismert a XVII–XVIII. században, s a gyöngyösi kézikönyv szerkezete és tartalma több ponton hasonlít az *Officium Rákóczianum*éra.¹⁸ Ordódy szerzősége mégsem valószínű: nem elsősorban az életrajzi adatok miatt, hanem azért is, mivel a ma ismert első *Officium Rákóczianum* a *Lelki virágos kerten* kívül más, 1672 előtt megjelent latin nyomtatványokkal is párhuzamba állítható.

A XIX. századi jezsuita bibliográfusok, így Stöger¹⁹ és nyomában Sommervogel a mindig névtelenül megjelent munkát külön indoklás nélkül a fiatalon elhunyt jezsuita, Szorsa Mihály összeállításának tulajdonították. Első kiadás-ként Sommervogel egy 1660-as kassai kiadást feltételez, melyből ma nem ismerünk példányt. Ez Sommervogel szerint Kiss Imre jezsuita ösztönzésére, a katolikus hitre visszatért Báthori Zsófia támogatásával fia, I. Rákóczi Ferenc filozófiai téziseivel együtt jelent meg,²⁰ s ez magyarázza, hogy a mű későbbi, hazai és külföldi kiadásainak jelentős része *Officium Rákóczianum* címen látott napvilágot. Sommervogelt követve a korszak retrospektív magyar nemzeti bibliográfiai kötetei közül kettőben a kiadások Szorsa Mihály neve alatt találhatók.²¹ Szorsa életútja és elogiumai egyaránt ellentmondanak szerzőségének, közelebbi kapcsolata a Rákóczi családdal nem ismert.²² Az 1660-as kiadás pedig aligha létezett, mivel I. Rákóczi Ferenc és anyja nyilvánosan csak 1661-ben katolizált.²³

¹⁵ „Rákotzi Franciscus II. ... Patrem ejus Franciscum I. auctorem aliqui faciunt notissimi precum libelli, pluribus in locis saepius recus. Sed enim *officium Rakotzianum* nomen eidem est, non quod Rakotzius auctor illius sit; sed, quod, dum is proemiales philosophiae theses Cassoviae propugnasset; libellus iste precum, ab eius professore collectarum, auditoribus distributus fuerit. Id quod a senioribus ego sub an. 1754. Cassoviae didici.” KATONA: i. m. 882.

¹⁶ FEJÉR, Georgius: *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-Episcopalis ac M. Theresianae Regiae Literaria*. Budae, 1835. 33.; FRAKNÓI Vilmos: *II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái*. = *Katholikus Szemle* 1904. 323.

¹⁷ FEJÉR: i. m. 33.; LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus Generalis ... Pars II. Romae*, 1988. 1117.

¹⁸ KNAPP: i. m. 1989. 89–110, 337–338.

¹⁹ STÖGER, Joannes: *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Iesu*. Viennae, 1856. 357–358.

²⁰ SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus. I. Tom. 1–9*. Brüssel, 1890–1900. t. 7. 1791–1793.

²¹ *Magyarország Bibliographiája. V–VI*. Bp. 1971–1972.

²² LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus Generalis ... Pars III. Romae*, 1988. 1571.

²³ LŐCSEY Mária: *Báthori Zsófia 1628–1680. Életrajzi vázlat*. Bp. 1914. 24.; MESZLÉNYI Antal: *Báthori Zsófia élete és végrendelete*. = *Regnum* 1938–1939. 194.

Mindebből kitűnik, hogy nincs olyan egykorú forrás, amely megnevezné a mű szerzőjét, s egy szerzőt (összeállítót) valószínűsíteni szinte lehetetlen. Az 1693-as kiadás egyetlen csonka példányának rövid olvasói előszava, amely a legtöbb további kiadásban is szerepel, az összeállítás kompendium jellegét hangsúlyozza. Ebben az előszóban az olvasót közvetlenül megszólító, egyes szám első személyű alak nem szerzőre, hanem összeállítóra utal, aki „... e diversis quasi agris in manipulum unum ...” gyűjtötte az imádságokat.²⁴ Az *Officium Rákóczianum* tehát különféle forrásokból kompilatív módszerrel készült, mellyel az összeállító nem hozott létre új, eredeti szövegeket. A tartalom és a szerkezet egyaránt arra utal, hogy elfogadhatjuk az 1687-es *Officiosa pietatis exercitia* című kiadásváltozat címlapjának megjegyzését: „olim per unum Patrem e Soc. Jesu collecta”.²⁵

A keletkezési és kiadási körülmények pontosabb meghatározásához családtörténeti adatokat hívtam segítségül. Rákóczi György temetése után Báthori Zsófia és I. Rákóczi Ferenc 1661. augusztus 15-én Munkácson katolizált. Áttérésükről Báthori Zsófia Szelepcsényi Györgynek levelet írt, melyben magyar nyelvű imádságoskönyvet kért az érsektől. Szelepcsényi 1661. november 18-án kelt válaszelevelében jelezte, hogy csak latin nyelvű munkát tud küldeni, s magyar nyelven Pázmány Péter imádságoskönyvét ajánlja.²⁶ Ez is közrejátszott abban, hogy 1662-ben Nagyszombatban Báthori Zsófia magyar, fia latin nyelvű imádságoskönyvet jelentetett meg. A Báthori Zsófia által támogatott *Officium. Az az ... Szűz Marianak ... Szolozmaja* az ajánlás szerint „kiváltképpen a Szeplőtelen Szűz ungvári congregatiojában lévőeknek vigasztalására” jelent meg.²⁷

Ez az imádságoskönyv – mint Holl Béla megállapította – a Draskovich János horvát bán által magyarra fordított, 1643-ban megjelent Mária kisofficium új kiadása, „kevés változtatás”-sal.²⁸ A két mű összevetéséből nyilvánvaló, hogy az 1662-es officiumnak nincs olyan része, ami 1643-ban ne jelent volna meg. Viszont az 1643-as kiadványból mintegy 160 oldal, azaz a mű mintegy egyharmad része nincs meg az 1662-es kiadványban. Báthori Zsófia tehát egy jelentősen lerövidített válogatást jelentetett meg.

²⁴ *Officium Rakoczianum* ... 1693. Ad lectorem 2a–b.

²⁵ *Officiosa Pietatis Exercitia* ... Editio tertia. Tyrnaviae, Typis Academicis 1687. címlapon.

²⁶ LÖCSEY: i. m. 24–26.

²⁷ *Officium. Az az, Aszszonyunk Szűz Marianak ... szolozmaja*. Nagyszombat Akad., Schneckenhaus Menyhart Venczeszlo 1662.; Vö. még: ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1942. 174.; KISS Imre: *Midőn az hatalmas halál ... Báthori Sophia Aszszony Halotti Pompáján ...*. Nagyszombat, Acad. 1680. – Nyomdakész kézirat a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában (BEK K) G 148. 15/b.; *Három szép Imádságos könyvecske* ... . Bécs, Joh. Jac. Künner 1680.

²⁸ HOLL: i. h. 1955. 406–407.; HOLL Béla: *Egy névtelen fordító a XVII. században*. = MKsz (73.) 1957. 59–61.; *Officium B. M. Virg. az-az, ... Szűz Marianak Három külömb időre-valo Szolozmaja*. Poson, 1643.

Holl Béla feltevése szerint ez volt az az officium, amiből I. Rákóczi Ferenc vásárolt, s példányait szétosztotta.²⁹ Ez a feltevés azonban nem állja meg a helyét, mivel I. Rákóczi Ferenc – mint verses elogiumából idéztük – egy *Manuale*-nek nevezett könyvet osztott szét. Ez minden valószínűség szerint az I. Rákóczi Ferenc által megjelentetett *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae* című kiadvánnyal azonosítható.³⁰ Ez a nyomtatvány az 1617-ben jezsuiták által megszervezett nagyszombati Sárlos Boldogasszony társulatnak volt a kézikönyve. A társulattól 1636-ban kiváltak a középkorostályú és kisdiaokok, s csak a filozófus és teológus hallgatók maradtak a szervezetben. Elsősorban az ő részükre jelent meg 1640-ben, majd 1658-ban a *Manuale*.³¹ A kiadványt az aktív tagoknál szélesebb körnek szánták, amint ezt az I. Rákóczi Ferenc által mecénált 1662-es kiadásnak a társulattól kiöregedett és a társulaton kívüli személyekre vonatkozó utalásai bizonyítják.³²

A következő lépésben összevettem a két 1662-es nagyszombati nyomtatvány tartalmát. Eszerint a Báthori Zsófia által támogatott mű teljes szöveganyaga – az V. Pius pápa által a kiofficiumot mondóknak engedélyezett búcsú, a „garádics soltárok”, valamint a Szűz Máriához és Szent János evangélistához szóló imádság kivételével – megtalálható a *Manuale* első részében.³³

A továbbiakban feltételeztem, hogy valamiféle kapcsolatnak kell lennie a *Manuale* és az *Officium Rákóczianum* között. Az *Officium Rákóczianum* műfaji előzményeinek és forrásainak vizsgálata – amit később részletezek – azt tanúsítja, hogy a katolikus nemesség, a papság és a jezsuiták, akik I. Rákóczi Ferencben már 1661-ben a „Religio Praesidium, Fides Atlantem, Patria Ornamentum”-ot látták,³⁴ az általa mecénált és szétosztott imádságoskönyv egy későbbi változatát egyszerűen elnevezték *Officium Rákóczianum*-nak. Amikor tehát az összeállítás létrejött, még nem viselte az *Officium Rákóczianum* címet; ezt csak utólag, a kiadástörténet egy adott pontján kapta. A címadást befolyásolhatta az egyházi eredetű szövegekből világiaknak szerkesztett munka magyarországi elfogadtatásának szándéka. Erre a Rákóczi név alkalmas volt. Egyrészt I. Rákóczi Ferenc katolikus vallásossága, a Rákóczi család közismertsége és tagjainak az említett társulati kiadványokkal kapcsolatos mecénási gesztusai miatt. Másrészt a független magyar jezsuita provincia megalkotásának többszöri sikertelen kísérlete után a XVII. század végén a Rákó-

²⁹ HOLL: i. h. 1955. 407–498.

³⁰ *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis*. In Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae ... Tyrnaviae, Typis Academicis, 1662.

³¹ TUSKÉS – KNAPP: i. m. Nagyszombat.; KNAPP: i. m. 1989. 344–346.; *Manuale Sodalitatis B. Virginis Visitantis*. In Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae. Tyrnaviae, Typis Academicis 1700. Szentiványi Márton approbációja: x5/a–b.

³² *Manuale Sodalitatis* ... 1662. x12/a–b., 412–420.

³³ *Manuale Sodalitatis* ... 1662. 1–162.

³⁴ *Philosophia novella* ... Cassoviae Typis Marci Severini 1661. Epistola Dedicatoria 4/b.

czy név valószínűleg a magyar jezsuitáknak is a nemzeti önállóságot szimbolizálta.³⁵

Megállapítható volt az is, hogy a nagyszombati Sárlos Boldogasszony társulat 1662-es *Manualéja* és az 1693-as *Officium Rákóczianum* ugyanannak a hasonló szerkezetű és tartalmú kiadványtípusnak a kiadássorozatába tartozik.³⁶ A tartalom a változó igényeknek megfelelően úgy alakult át, hogy kiadásonként viszonylag keveset, de folyamatosan módosult. Az egymást követő kiadások megmutatják, hogy egy elsősorban a szűkebb társulati igényekhez igazított *Manualéből* hogyan alakult ki és önállósult egy olyan összeállítás, amely egyaránt megfelelt a társulati igényeknek és a szélesebb használói kör elvárásainak.

A nagyszombati Nagyboldogasszony társulat 1710-ben újra kiadott magyar nyelvű kézikönyvének a praeses által megfogalmazott ajánlólevele a következőképpen jelezte ennek az önállósulási folyamatnak a befejeződését, azaz a jezsuita társulati kézikönyvnek és az *officium parvum* imádságforma által meghatározott *Officiosa pietatis exercitia* – másként *Officium Rákóczianum* – című összeállításnak két kiadványtípussá történt szétválását: „Ugy-de a *Szolosmákat* ki-hagytad, azt mondgya, /gondolom/ valaki. Ugy vagy: de erre már ezt felelem; hogy a'kik azokat szokták imádkozni, máshonnan-is azokból bővessek: En pedig itten arra vigyáztam; hogy a *Regulák* ujjabb ki-nyomtatásának alkalmatosságával rövideden azokat, mellyekkel az áitatos Atyafiak gyakrabban, és közönségesebben szoktak élni [...] kedvéért ki-adgyam.”³⁷

A XVII. század második felétől Magyarországon is egyre növekvő számban és terjedelemben megjelent *officium parvumok* tehát fokozatosan kiváltak az eredetileg a társulati tagok reguláit és imádságait tartalmazó társulati kézikönyvekből. Ez nem azért történt így, mert a társulati tagok nem imádkozták az *officiumokat*, vagy mert azok a társulati kézikönyvek áhítati részéből véglegesen kimaradtak volna, hanem mivel annyira kedvelté váltak, hogy érdemesnek látszott külön kiadni őket. Mindez nem jelentette azt, hogy az *Officium Rákóczianumban* nem találhatók meg továbbra is rövid terjedelmű, általános érvényű, társulati vonatkozású szövegek, s azt sem, hogy az *Officium Rákóczianum* a XVIII. században alkalmilag ne vált volna egy-egy társulat xéniumává.³⁸

³⁵ LUKÁCS László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*. Szeged, 1989.; GALAVICS Géza: *A Rákóczi szabadságharc és az egykorú képzőművészet*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1980. 465–510. itt: 482–487.

³⁶ KNAPP: i. m. 1989. 344–346.

³⁷ *Menybe vitetet Bóldogságos Szüz Maria congregatziojának ... eredete ...*. Nagy-Szombatban Academiai Böttükkel 1710. Ajánló Levél: 3/b–4/a.

³⁸ KNAPP: i. m. 1989. 83–84, 364.

Műfaji előzmények és források

A szerzetesi életmódtól eltérő életvitelhez igazított, képzett világiak részére összeállított officium parvum története a X. századig nyúlik vissza, s szorosan összefügg a laikus breviárium (livres d'heures, Stundenbuch) könyvtípusának kialakulásával. A kissofficiumokat tartalmazó összeállítások középf- és újkori használatának módja, társadalmi közege egyaránt eltért egymástól. A XVI. század előtt a kissofficiumokat csupán a magasabb társadalmi rétegek tagjai, elsősorban önállóan végezték, a XVI. századtól viszont az alacsonyabb világi rétegek és az egyházi személyek által irányított laikus közösségek is imádkozták, közösen és magánáhitatként egyaránt.³⁹ V. Pius pápa 1568-ban az általa átalakított Mária-kissofficiumhoz szombati napokra búcsúengedélyt kapcsolt, amit utódai (pl. XIII. Gergely, VIII. Orbán) is megerősítettek. Ezzel jelentősen megnőtt az áhítattípus jelentősége, s fontos szerepet kapott a XVI. század utolsó harmadától szervezett jezsuita kongregációk életében. A kiadványtípus ettől kezdve jelentős szerepet játszott a középkori liturgikus gyakorlat elemeinek közvetítésében a világiak felé.

A nyomtatott társulati könyvekben először a két legismertebb kissofficium, az officium parvum B. Mariae Virginis és a halottak officiuma jelent meg. A megváltozott lelki igényekhez igazított kongregációs kézikönyvek a kissofficiumon kívül más középkori előzményekből is táplálkoztak. Ilyenek voltak a mariológiai irodalom szövegeiből a XIII. század óta összeállított Marialék, a különféle imádságkompéndiumok (hortulus animae) és himnuszgyűjtemények, melyekhez a tridenti zsinat után kiadott új liturgikus kézikönyvek (misalék, ritualék, breviáriumok) forrásterülete kapcsolódott. A kongregációk működésének feltétele volt, hogy ezek a különböző eredetű szövegek egy helyen összegyűjtve, egy új kiadványtípusban legyenek hozzáférhetők. Ennek az összeállításnak a prototípusa Franciscus Coster jezsuita 1576-ban Kölnben kinyomtatott *Libellus Sodalitatis*,⁴⁰ melyben a kölni Mária társulat reguláin kívül ún. „pia institutio”-k is helyet kaptak. Ebben a már a XVI. században több kiadásban megjelent műben (pl. Ingolstadt, 1578; 1588; 1597; Köln, 1589; 1600) olyan szövegek is találhatók (pl. Professio Fidei), amelyek később az *Officium Rákócziánumban* is helyet kaptak. Coster könyve a jezsuita társulatok megszervezésével párhuzamosan Magyarországon is ismertté vált és használták ugyanúgy, mint a XVI. század utolsó két évtizedétől társulatoknak megjelentetett *Leges et Statuta Congregationis* (pl. Dil-

³⁹ KNAPP Éva: *Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről.* = MKSz (110.) 1994. 137–142.

⁴⁰ COSTER, Franciscus: *Libellus Sodalitatis ...*. Coloniae, 1576. Vö. CORETH, Anna: *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung.* = Jahrbuch für mystische Theologie (110.) 1965. 7–65.

lingen, 1589) és *Manuale Catholicorum* (pl. Freiburg, 1587) című összeállításokat.⁴¹

A XVII. századi magyarországi társulati könyvekre, az *Officium Rákóczianum* előzményeire és magára az *Officium Rákóczianum*ra közvetlenül ható jezsuita kiadványok közül még hármat emelek ki. Az 1614-ben Kölnben megjelent, Franciscus Veron által összeállított *Manuale Sodalitatis*⁴² a Mária-társulatokhoz kötődő mirákulumok, búcsúengedélyek és egy szent Ambrus műveiből kivonatolt *Catalogus Virtutum B. Mariae* mellett Mária, a szentségek és a szentek tiszteletét, továbbá a társulati tagok napi áhítatgyakorlatait (*exercitatio pia*) és a bűnök elvetésének módját tanító részeket tartalmaz. Ezenkívül megtalálhatók benne a társulati tagokhoz méltó erényeket és imádkozási módokat (*vocalis, mentalis*) elsajátíttató fejezetek, mintegy száz oldal meditációs anyag és a Mária társulatok felállításához kapcsolódó különféle dokumentumok. A Georgius Mayr által elsősorban társulati használatra összeállított *Officium*⁴³ (Augsburg, 1615) kalendárium-résszel kezdődik, amit különféle officiumok (Mária, szent kereszt, szentlélek, halottak) és más imádságok (*aliae preces et orationes*) követnek. Egy 1616-ban Velencében megjelent *Officium*⁴⁴ a kibővített kalendárium rész után a kisofficiumokat és a különféle imádságokat együtt tartalmazza. A szövegösszevetések tanúsága szerint ezek a kiadványok jelentős mértékben átvették, kibővítették és átszerkesztették a korábbi, részben hasonló tartalmú összeállítások nagyrészt kötött szövegekből álló szöveganyagát. Alapvető vonásuk a forrásoktól való nagyfokú függőség.

Az egyik első ilyen típusú magyarországi munka az 1628-ban Nagyszombatban a helyi Nagyboldogasszony társulat spirituálisa, Draskovits György esztergomi kanonok által összeállított kéziratot kongregációs könyv volt, amely csak leírásból, illetve későbbi kiadásból ismert. Ennek szövegeit a XVII. században különféle áhítatokkal folyamatosan bővítették, majd 1684-ben magyarra fordítva nyomtatásban is megjelentették.⁴⁵

A nagyszombati *Sodalitas Immaculatae Conceptionis B. V. M.* használatára *Mariale Manuale* címen Pozsonyban 1638-ban megjelent kézikönyvben a társu-

⁴¹ A magyarországi használatról tanúskodnak a Coster-mű 1586-os és 1600-as kölni kiadásai egyes példányainak a megjelenés idejénél néhány évtizeddel későbbi kéziratot bejegyzései. Vö.: KNAPP: i. m. 1989. 60, 301, 387.; *Leges et Statuta Congregationis Beatissimae Virginis, sodalium omnium communia*. Dilingae, Apud J. Mayer. 1589.; *Manuale Catholicorum*. In usum pie precandi collectum. Et cum Romano calendario nunc primum editum. Friburgi, 1587.

⁴² VERON, Franciscus: *Manuale Sodalitatis Beatae Mariae Virginis*. Coloniae, Apud J. Gymnicum 1614.

⁴³ MAYR, Georgius: *Officium Beatae Mariae Virginis Latinograecum*. Augustae Vindel. Typ. S. Nicolai, 1615.

⁴⁴ *Officium Beatae Mariae Virginis Pij V. Pont. Max. iussu reformatum*. Venetijs apud Iuntas 1616.

⁴⁵ *Menybe vitetet ...* 1710. Ajánló levél: 2/b–3/a.; Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1893. 1076.

lat szabályain, búcsúin kívül a következő szerkezeti egységek találhatók:⁴⁶ Pars I. Dies Marianus, amely a társulati tagok napi élet- és áhítati rendjét mutatja be. Pars II. Exemplumokkal kibővített, négy officiumot tartalmazó, az officiumok imádkozási módját is megtanító, hat caputra osztott rész (Cultus SSS. Trinitatis, Cultus Passionis Christi et Sanctissimi Nominis Jesu, Cultus B. V. Mariae, Cultus SS. Angelorum et aliorum Coelitum, Modus vesperi pie decumbendi, Praeparatio ad mortem). Szembetűnő, hogy a kiadvány officiumai azonosak az 1693-as *Officium Rákóczianum* megfelelő szövegeivel. Egyben ez az első olyan magyarországi nyomtatvány, amelynek további részletei is párhuzamba állíthatók az I. Rákóczi Ferenc által mecénált *Manualéval* (1662) és az *Officium Rákóczianummal* (1693).⁴⁷

Mindez felhívta a figyelmet arra, hogy az *Officium Rákóczianum* közvetlen, XVII. századi forrásait nem általában a kisofficiumokat tartalmazó kiadványokban kell keresnünk, hanem a hosszabb áhítati részt tartalmazó jezsuita társulati nyomtatványokban. Az *Officium Rákóczianumot* a jezsuita társulati könyvek közül az I. Rákóczi Ferenc által támogatott 1662-es *Manualéval* lehet a legjobban összevetni. A nagyszombati Sarlós Boldogasszony társulat *Manuale*-jének első és második kiadásáról csak az 1700-ban megjelent kiadás approbációjából tudunk. Az approbatiót jegyző Szentiványi Márton szerint a *Manuale* először 1640-ben (1. kiadás) Lósi Imre esztergomi érsek akaratából, majd 1658-ban (2. kiadás) a testvérpár Esterházy Pál és Ferenc támogatásával jelent meg. Ismereteink szerint ezt követte az 1662-es kiadás I. Rákóczi Ferenc bőkezűségéből, majd az újabb kiadások 1668-ban, 1696-ban, 1697-ben, 1700-ban és 1703-ban.⁴⁸ Példány szerint jelenleg nem ismert további kiadásokat feltételezhetünk 1668 és 1696 között a nagyszombati jezsuita kollégium XVII. századi katalógusa, valamint egy 1687-ben Nagyszombatban megjelent *Officiosa pietatis exercitia* című összeállítás alapján.⁴⁹ Ez utóbbi címlapelőzők metszete az 1668-as *Manuale* kiadáshoz Mauritius Lang bécsi rézmetsző által készített díszcímlap újrametszésével készült. A metszet felirata – „Manuale Sodalitatis majoris Beatissimae Virginis Visitantis in Collegio Academico Societatis Jesu Tyrnaviae” – jelzi, hogy az 1687-es kiadás is a nagyszombati társulat használatára látott napvilágot.

⁴⁶ *Mariale Manuale Sodalitatis Immaculatae B. M. V. Mariae, Patronae Hungariae*. In Acad. S. J. Coll. Tyrnaviae. Posonii, 1638.

⁴⁷ *Manuale ... 1662.; Officium Rakoczianum ... 1693.*

⁴⁸ *Manuale ... 1700.* Szentiványi Márton Approbatiója: x5/a–b.; *Manuale ... 1662.; Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis*, in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae. Tyrnaviae, Typ. Acad. 1668.; *Pretiosa Occupatio Sodalitatis Mariani, seu Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis ...* Tyrnaviae, Typ. Acad. 1696.; *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis*, in ... Universitate Tyrnaviensi ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1697.; *Manuale ... 1700.; Manuale Sodalitatis Virginis Visitantis*, in ... Universitate Tyrnaviensi ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1703.

⁴⁹ *Catalogus Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu, Saec. XVII.* BEK K J 1.; *Officiosa Pietatis ... 1687.*

A felsorolt *Manuale*-kiadások közül többet, elsősorban az 1662-es kiadást összevettem az 1693-as *Officium Rákóczianum*mal. Az összevetés eredménye a következő:

1. Az *Officium Rákóczianum*ot éppúgy társulati használatra is szánták, mint a *Manualét*, amint ezt például az „*Indulgentiae [...] sodalibus propriae*” című rész mutatja. Itt kell kitérnünk Holl Béla megjegyzésére, amely szerint az *Officium Rákóczianum* „tipikusan ifjúsági imakönyv” volt. Következtetését azzal indokolta, hogy egy meg nem nevezett *Officium Rákóczianum* kiadás lelki tükrét párhuzamba állította a *Manuale Marianum*ok szerinte „felnőttek részére készült lelki tükrével”.⁵⁰ Az általunk ismert XVII–XVIII. századi jezsuita *Manuale Marianum*ok azonban elsősorban diákoknak, másodsorban az idősebb társulati tagoknak, azaz felnőtteknek, harmadsorban pedig minden művelt világinak készültek. Ezért is osztogathatta a *Manualét* I. Rákóczi Ferenc „*tum in Aulicos, tum in Exteros*”. Az 1693-as *Officium Rákóczianum* tehát a társulati használói körnél szélesebb közönségnek készült: ezért nem rendelték hozzá egyetlen társulathoz, s így használata sem szűkíthető le adott életkorra.⁵¹

2. Míg az 1662-es *Manuale* hét fő részre oszlik, az *Officium Rákóczianum*ban tizennégy ún. *Cultus* és egy *Exercitium* című rész különíthető el. Az alapszerkezet azonban közös: a hasonló felépítésű kalendárium rész után az áhítati részek tematikus csoportosításban következnek.

3. Az officiumok megoszlása sem 1662-ben, sem 1693-ban nem egyenletes. 1662-ben nyolc, 1693-ban huszonnégy kissoffícium került be az összeállításba, ezek közül hat mindkét kiadványban azonos. Ha a *Manuale* 1668-as kiadását is bevonjuk a vizsgálatba, amelyben összesen tizenegy kissoffícium szerepel, megállapíthatjuk, hogy ebből nyolc megtalálható az 1662-es *Manualé*ban, kilenc pedig szerepel az 1693-as *Officium Rákóczianum*ban. Ha bevonjuk a vizsgálatba az 1662–1693 közötti további *Manuale* kiadásokat, valamint az *Officium Rákóczianum*mal összevethető *Officiosa Pietatis* (1687) és *Varia pietatis* (1674) című kiadványokat,⁵² nyomon követhetjük az officiumok számának fokozatos növekedését. Az egyik legszembetűnőbb változás a jezsuita szentek és boldogok officiumainak megjelenése. Ezekből 1662-ben még egy sincs, 1668-ban és 1674-ben kettő-kettő, 1693-ban pedig már hat szerepel.

4. A megfigyelések tovább finomíthatók, ha megállapítjuk a különbségeket. Az 1662-es *Manuale* két kissofficiuma (*Officium Immaculae Conceptionis*, *Officium defunctorum*) 1693-ban nem szerepel. Viszont mindkét kiadványban három-három Mária-officium található. Az 1662-es *Officium Immaculae*

⁵⁰ HOLL: i. h. 1955. 409.

⁵¹ KNAPP: i. m. 1989. 160–175.; Figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy az *Officium Rákóczianum*nak nincs mecénása, és így feltételezhető, hogy a nagyszombati jezsuita nyomda üzleti vállalkozásként, széles használói körnek, a közismert Rákóczi névvel, eladásra jelentette meg a kiadványt.

⁵² *Officiosa Pietatis ... 1687.; Varia pietatis, ac Sanctorum precum Exercitia Jesu, Mariae, Josepho, totique Sacrae Familiae, ac Sanctis Patronis dicata.* Tyrnaviae, Typ. Acad. 1674.

Conceptionis helyét 1693-ban az *Officium parvum de septem doloribus B. Mariae V.* foglalta el.

5. A fentiekén túl nyomon követhető az officiumok szöveganyagának formálódása. Így pl. az oltáriszentségről 1662-ben még nincs officium, litániája a hozzá kötődő oratioval együtt szerepel. 1668-ban ugyanazon oltáriszentség litánia után megjelenik az *Officium parvum SS. Sacramenti*, 1693-ban pedig ez az officium megelőzi a már 1662-ből és 1668-ból ismert litániát. Egy másik példa ugyancsak jelzi a kisofficiumok növekvő kedveltségét. Az 1662-es *Manuale*ban Xavéri Ferencről egy oratio szerepel, az 1668-as kiadásban ugyanezt az oratiót megelőzi Xavéri Ferenc kisofficiuma és a hozzá kötődő *Affectus*, valamint a szent litániája. Ez 1693-ban úgy módosul, hogy elmarad az *Affectus*, s a kisofficiumot a szent litániája, himnusza és oratioja követi.

6. Az összeállításon belül az egyes részek mozgása is megfigyelhető. Az 1662-es *Manuale Exercitium quotidianum* című második részének szövegrészei 1693-ban átkerültek a kötet végére. Az 1662-ben *Varia pietatis exercitia* címet viselő hetedik rész 1693-ban eltűnik, de címe a kiadvány alcímeként tűnik fel. Az 1662-es *Manuale* egyes részei (pl. Pars III., VII.) 1693-ra eltűntek, s hasonló tematikájú officiumoknak adták át a helyüket.

A kép árnyalása érdekében néhány további kiadványt is bevontam a vizsgálatba. Az 1674-ben Nagyszombatban megjelent *Varia pietatis exercitiát* azért, mert címe azonos az *Officium Rákóczianum* alcímével. Ez az összevetés azonban a vártnál kevesebb hasonlóságot eredményezett. A kiadványnak nincs társulati vonatkozása, szöveganyaga nagyjából különbözik, s a végéhez kapcsolt 47 lapos *Tractaculus* arra utal, hogy elsősorban egyházi személyek használatára szánták.⁵³

A nagyszombati jezsuita Sárlos Boldogasszony társulatra utaló címlapelőzők metszettel 1687-ben megjelent *Officiosa pietatis exercitia* szerkezete és tartalma egyaránt azt bizonyítja, hogy ezt a kiadványt az *Officium Rákóczianum* egyik korábbi kiadásaként kell kezelni. A kalendárium után a *Cultus* című részek ugyanabban a sorrendben követik egymást, mint az 1693-as *Officium Rákóczianumban*, s legnagyobb részt szöveganyaguk is azonos. A kiadvány címlapján olvasható „editio tertia” megjegyzés alapján két korábbi, egyelőre ismeretlen kiadás feltételezhető.⁵⁴ Az 1693-as *Officium Rákóczianum* címlapján olvasható „editio novissima, omnibus prioribus auctor et locupletior” megjegyzés is valószínűleg ezekre utal.

Az 1703-ban Nagyszombatban új kiadásban megjelent *Manuale Sodalitatis*ban két, önálló lapszámozású rész különül el. Az első a korábbi kiadások konkrét társulathoz kötődő szövegeit (imádságok, gyakorlatok, regulák, Mária officiumok, *Officium defunctorum*) tartalmazza, a kalendárium az 1697–1720 évek vonatkozik. A második rész külön belső cím nélkül, az első rész utolsó, 356. oldalán olvasható „Sequitur pars 2da Cultum Sanctissimae Trinitatis, et aliorum Sanctorum continens” utalás után következik. Ez egy jellegzetesen *Officium Rákóczianum* szerkezetű és tartalmú, több mint 300 lapos összeállítás,

⁵³ *Varia pietatis* ... 1674.

⁵⁴ *Officiosa Pietatis* ... 1687.

melyben a szövegek sorrendje és tartalma egyaránt párhuzamba állítható az *Officium Rákóczianum*mal.⁵⁵ A kalendárium 1697-es adata jelzi, hogy ez a kiadás az 1697-es nagyszombati *Manuale* szöveganyagának jelentős részét vette át, módosítás, aktualizálás nélkül. A két kiadvány párhuzamos részeinek kapcsolatát a következő táblázat mutatja be. (1. táblázat)

Mindezek alapján megállapítható, hogy az *Officium Rákóczianum* szoros kapcsolatban áll a nagyszombati Sárlos Boldogasszony társulat *Manualéival*. Ha előkerülnek az 1668–1696 között feltételezett további kiadások, még egyértelműbbé válhat, hogy az *Officium Rákóczianum* ezekből önállósult.

Mivel az első példány szerint ismert *Officium Rákóczianum* latin nyelvű, a források között is elsősorban latin nyelvű kiadványokat vizsgáltam. A műfaji előzmények és források kérdésében azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a magyar nyelvű *Officium Rákóczianum*ok problematikáját – annak ellenére, hogy a ma példány szerint ismert első magyar nyelvű kiadás csak 1732-ben jelent meg Budán.⁵⁶ Ezt a kiadást Holl Béla nem ismerte, s a magyar *Officium Rákóczianum*ot a latin munka ismeretlen személytől származó fordításának tartotta az egyik 1756-os, közelebbről meg nem jelölt magyar kiadás alapján. Holl Béla következtetése szerint az első magyar kiadás a budai 1746-os kiadás volt.⁵⁷

Az 1693-as és 1753-as nagyszombati latin, valamint az 1756-os győri magyar kiadások összevetésekor feltűnt, hogy a két latin kiadás szerkezete és tartalma lényegében azonos, de ezek a kiadások csak részben vethetők össze a magyar változattal. Az 1756-ban Győrben megjelent több mint 600 oldalas *Szép ajtatosságokkal telles könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianumnak mondatik* több mint 400 oldala, azaz kétharmad része nem vethető össze sem az 1693-as, sem az 1753-as latin kiadással.⁵⁸

Ezután megvizsgáltam a magyar nyelvű officium parvumokat tartalmazó Draszkovich-féle fordítás (Pozsony, 1643), a Báthori Zsófia által megjelentetett *Officium* (Nagyszombat, 1662) és az 1756-ban Győrben kiadott magyar *Officium Rákóczianum* kapcsolatát.⁵⁹ Eszerint a magyar *Officium Rákóczianum* nemcsak hasonló rendben közli az 1662-es *Officium* szöveganyagát, hanem az abból kimaradt, de az 1643-ban megjelent *Officium*ban közölt csaknem teljes szöveganyag is benne van, s ezeken kívül új részekkel bővült. A további előzményeket keresve a XVII. századi magyar nyelvű officiumok közül összevetettem a gyöngyösi (1672, 1712²) és a rozsnyói (1693) jezsuita agonia társulat magyar nyelvű társulati kézikönyveiben, valamint a *Két égő lámpás* című (1669) összeállításban megjelent

⁵⁵ *Manuale Sodalitatis* ... 1703.

⁵⁶ *Szép ajtatosságokkal telles könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianum mondatik*. Budán, Nottenstein, 1732.

⁵⁷ HOLL: i. h. 1955. 410.

⁵⁸ *Szép Ajtatosságokkal telles könyv, Melly Deák nyelven Officium Rakoczianumnak mondatik*. Győr, Streibig G. J., 1756.; *Officium Rakoczianum* ... 1693.; *Officium Rakoczianum* ... Tyrnaviae, Acad. S. J., 1753.

⁵⁹ *Officium* ... 1643.; *Officium* ... 1662.; *Szép Ajtatosságokkal telles könyv* ... 1756.

kisofficiumokat a magyar *Officium Rákóczianum*mal (Győr, 1756).⁶⁰ Az officiumok száma – a megvizsgált latin nyelvű kiadványokhoz hasonlóan – ezekben is megnövekszik (1669-ben kettő, 1672-ben hét, 1693-ban kilenc zsoltosma). A szövegek is párhuzamba állíthatók, azaz a magyar nyelvű *Officium Rákóczianum* szöveganyaga ezekből a XVII. századi kiadványokból is származhatott.

1. táblázat

<i>Officium Rakoczianum</i> <i>Tyrnaviae, 1693.</i>		<i>Manuale Sodalitatis</i> <i>Tyrnaviae, 1703.</i>
1–8. p.	Officium parvum SS. Trinitatis	Pars II. 1–8. p.
24–28. p.	Officium parvum de Deo Patre	Pars II. 25–31. p.
37–45. p.	Off. Parvum de SS. Nomine Jesu	Pars II. 35–43. p.
56–60. p.	Off. Parvum de Spir. S.	Pars II. 65–69. p.
65–71. p.	Officium Parvum de SS. Euchar.	Pars II. 83–91. p.
77–81. p.	Officium Parvum de S. Crucis	Pars II. 105–114. p.
96–167. p.	Officium B. Mariae V. (majus)	Pars I. 1–104. p.
189–199. p.	Officium Parvum pro omnibus festis B. V. Mariae	–
200–203. p.	Off. Parvum de Septem doloribus	Pars I. 140–146. p.
209–213. p.	Off. Parvum de S. Josepho	Pars II. 136–142. p.
219–223. p.	Officium Parvum de S. Anna	– (helyette:) Off. de S. Joachim et Anna Parentibus B. V.: Pars II. 125–131. p.
225–229. p.	Officium Parvum S. Angeli	Pars II. 243–249. p.
245–250. p.	Officium S. Alexii	Pars II. 260–267. p.
272–276. p.	Officium de S. Ignatio S. I.	–
282–287. p.	Officium S. Francisci Xaverii S. I.	– (helyettük:) Off. de Sanctis Ignatio ... et Franc. Xaverio: Pars II. 159–164. p.
292–297. p.	Off. Parvum Francisci Borgiae S. I.	Pars II. 215–222. p.
297–301. p.	Off. B. Aloysii Gonzagae S. I.	Pars II. 223–229. p.
303–307. p.	Off. Parvum B. Stanislai Kostkae	Pars II. 231–236. p.
308–312. p.	Off. Parvum BB. Trium Martyrum Japonensium	Pars II. 237–243. p.
312–(317?) p.	Off. Parvum de S. Catherina	Pars II. 267–272. p.
(318?)–322. p.	Officium de S. Barbara	Pars II. 273–278. p.
(323?)–327. p.	Off. S. Mariae Magdalenae	–
–	Off. Immaculae Conceptionis	Pars I. 104–112. p.
–	Off. de Septem Gaudiis B. V.	Pars I. 132–140. p.
–	Off. defunctorum (majus)	Pars I. 147–199. p.
–	Off. de Omnibus Sanctis	Pars II. 279–291. p.

⁶⁰ *Lelki virágos kert ...* Lőcse, Brewer S., 1672.; *Lelki virágos kert ...* Nagyszombat, Academia, 1712.; *Lelki utiköltés ...* Lőcse, Brewer S., 1693.; *Két égő Lampas ...* Nagyszombat, Academia, 1669.; *Szép Ajtatósságokkal teljes könyv ...* 1756.; Vö.: GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936. 47–50.

A fentiekén túl egy további adat is hozzásegített egy, a magyar *Officium Rákóczianum*mal kapcsolatos hipotézis megfogalmazásához. A nagyszombati jezsuita kollégium könyvtári katalógusában szerepel a következő tétel: „Manuale Marianum Hungaricum 16to Tyrnaviae 1662. cor. nig. cum ta. 1674.”⁶¹ Eszerint tehát 1662-ben Nagyszombatban megjelent egy magyar nyelvű *Manuale*, amit 1674-ben írtak be a könyvtári katalógusba. A Báthori Zsófia által mecénált 1662-es magyar nyelvű *Officium* ezzel nem azonosítható, mivel ez *Officium* címen külön szerepel a forrásban.⁶² A bejegyzés minden valószínűség szerint a nagyszombati *Manuale Marianum* magyar fordítását takarja. Mindezek alapján megkövethető a feltevés, hogy a magyar *Officium Rákóczianum* a latinhoz hasonlóan, azzal párhuzamosan formálódott a XVII. században. Ez nem zárja ki a lehetőséget, hogy létezett latinból magyarra fordított változat is. A kissofficiumok száma kiadásról kiadásra nőtt, s a magyar *Officium Rákóczianum*ot a latinnal közel egyidőben, a XVII. század második felében állíthatták össze.

Tartalmi és szerkezeti sajátosságok

A fő tartalmi és szerkezeti sajátosságok bemutatásához az *Officium Rákóczianum* szókapcsolatot a címben hordozó kiadások közül a példány szerint ismert legkorábbi kiadást választottam. Ez a kiadás 1693-ban jelent meg a nagyszombati Akadémiai nyomdában, Joannes Adamus Friedl nyomdavezetősége alatt, tizenkettedrét formátumban. Jelenleg egyetlen csonka példánya ismert.⁶³ Teljes címe, amely összefoglalóan utal tartalmára, a következő: *Officium Rakoczianum sive varia pietatis exercitia, cultui Divino, magnae Matris Mariae, Sanctorumque Patronorum, honori debita*.

A kötet három fő szerkezeti egységre tagolódik:

1. Bevezető keretszövegek. Ez a 24 számozatlan oldalt betöltő rész dátum és aláírás nélküli, rövid „Ad lectorem”-mel kezdődik. Ezt kalendárium követi az egyházi évről és részeiről, a változó ünnepek rendjéről (az 1693–1720 közötti időszakra), valamint az állandó ünnepekről. Az *Indulgentiae* ... című rész először a mindenkire, majd a sodalítások tagjaira vonatkozó búcsúengedélyeket tartalmazza. Ez egyben jelzi, hogy az összeállító a használói kört a lehető legtágabban képzelte el.

2. Tizennégy „Cultus ...” című, vegyes tartalmú és műfajú szövegeket tartalmazó egység. Ebben a több mint 330 oldal terjedelmű fő részben a rendező elv nem a szövegek műfaja (pl. officium, oratio, litánia stb.), hanem a katolikus hit dogmatikai rendszere, s a különböző szövegtípusok ezen belül ismétlődnek. Az áhítatok központi témái sorrendben haladva a következők: a Szentháromság,

⁶¹ *Catalogus Novus Librorum*, Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu. Conscriptus A. D. MDCXC. BEK K J2/II. 111.

⁶² *Catalogus* ... J 1. fol 511.

⁶³ A példány jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK II. 1754a.

az Atya, a Fiú, a Szentlélek, az Oltáriszentség, a Szent Kereszt, Szűz Mária, Szent József, Szent Anna, az Örangyal, más szentek, Magyarország védőszentjei, a jezsuita szentek és boldogok, valamint a szent szűzek és özvegyek kultusza. A Magyarország patrónus szentjeiről szóló rész kivételével mindenütt az officium parvum áll a fő helyen. Az összesen 22 kisofficium egyenetlenül oszlik meg: Szűz Máriának például három, a jezsuita szenteknek és boldogoknak hat, a szent szűzeknek és özvegyeknek három officiumot szenteltek.

A kisofficiumot rendszerint önálló litánia, oratio, himnusz, oblatio, zsoltár-összeállítás, antifona és egyéb műfajú szövegek (pl. meditációra ösztönző confessio, hitvallás, különböző betegségek ellen védő imádság, corolla) együttese követi. Alapvető jellemző a liturgikus eredetű, a magánáhitathoz kapcsolódó, a kateketikai jellegű, valamint a prózai és verses szövegek egymás mellé állítása, állandó keveredése. A középkori himnológiai irodalom neves darabjai mellett néhány kevésbé ismert szöveg is helyet kapott, mint pl. a Szűz Máriához szóló Te Deum-parafrázis (Te Matrem Dei laudamus) vagy a Benedictio aquae S. P. Ignatii. A „Cultus SS. Patronorum Regni Hungariae” című részben a szentekhez (István, László, Imre, Adalbert, György, Alamizsnás szent János, Márton, Henrik) fűződő himnuszok, devóciók (Júdás Tádé apostol, Dizmász lator) és orációk (Brigitta, valamint egy, a könyv használója által választott szent) követik egymást. A Szűz Máriához kapcsolódó részben az orációk egy részét a hét napjaihoz rendelték hozzá.

Az *Officium Rákócianum* jezsuita jellegét a jezsuita szentekhez és boldogokhoz kapcsolódó hat kisofficiumon kívül bizonyítja a boldoggáavatott jezsuiták, az Ignác kultuszt erősítő szövegek (pl. Oratio [...] ante imaginem S. Ignatii, Benedictio aquae S. P. Ignatii) és a Habsburg uralkodóház iránti lojalitást tükröző, elsősorban jezsuiták által terjesztett kultuszok (Ferdinánd, Lipót, Henrik) szerepeltetése. Ugyanerre mutat a jezsuita eredetűnek tekinthető szövegek (Confessio Petri Canisii S. J., Pulcherrimae protestationes 5. compositae a S. Carlo Borromaeo) és a rend által ellenreformációs céllal szorgalmazott további szentek (József, Anna) hangsúlyos jelenléte.⁶⁴

A más szerzetesrendekhez kötődő speciális áhítatgyakorlatok és kultuszok teljesen hiányzanak az összeállításból. Jezsuita elgondolást tükröz a meditációra ösztönző áhítati szövegek (commendatio, confessio, oblatio, supplicatio, prae-oratio, pia exercitatio) feltűnése, valamint a középkori eredetű (pl. Szent Ágoston, Szent Bernát, Aquinói Szent Tamás nevéhez fűződő imádságok) és az újabb, jezsuita szerzőktől (Petrus Canisius, Pedro Ribadeneyra stb.) származó szövegek együttes szerepeltetése. Közvetve ugyancsak jezsuita szándékra mutat a katolikus hit megvallását célzó, az áttérőkkel elmondott „Professio fidei ...” is.

3. A kötet utolsó egysége feltehetően – mivel a címet tartalmazó oldal hiányzik – az „Exercitium quotidianum” vagy „Varia exercitia” címet viselte.

⁶⁴ TUSKÉS Gábor: *A barokk kori szenttiszelet rétegei*. In: *Történeti antropológia*. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülés szak előadásai. Szerk. HOFER Tamás. Bp. 1984. 138–151. itt: 141–145.

Ebből az 1693-as kiadás egyetlen ismert példányában mindössze négy oldal töredék, az *Exercitium matutinum* miserészekhez illesztett *Auditio Sacri* című szövege maradt fenn. Ebből és a további kiadásokból arra lehet következtetni, hogy a nap különböző részeihez, imaóráihoz tartozó áhítatgyakorlatok és imádságok szerepeltek benne.

Ez a kompendium-jellegű, könnyen kezelhető és megjegyezhető, praktikus elrendezés elsősorban a rendszeres, napi használatot szolgálta. A tartalmat és szerkezetet egyaránt az *officium parvum*ok, valamint az ezekhez hozzárendelt, de külön is végezhető áhítati gyakorlatok határozták meg. Egyben ezek azok a fő sajátosságok, amelyek több mint 200 éven át biztosították a kiadvány folyamatos kedveltségét.

Az *Officium Rákóczianum* más, hosszabb időn át megjelentetett imádságoskönyvekhez hasonlóan szoros kölcsönhatásban állt a használók változó igényével. Ez az oka annak, hogy tartalma és szerkezete időről időre változott. A bővítések és elhagyások éppúgy folyamatosan megfigyelhetők, mint ahogy állandóan módosult például a középkorban a *Marialék*, a késő-középkorban a *Hortulus animae*k és a XVII. században a *Manualék* tartalma.

Erre a nagyfokú variabilitásra már Holl Béla felfigyelt, amikor megállapította, hogy a kiadványban a XVIII. század végére az *officium*-anyag mennyisége csökkent, szerkezete egyszerűsödött. Másutt részben ellentmondani látszik ennek, mivel az *Officium Rákóczianum*ot a „Manualék és Exercitiák kikristályosodott, két évszázadra állandó formát öltött változatá”-nak nevezte.⁶⁵ Az *Officium Rákóczianum*nak nem volt „állandó formá”-ja, változatlan szerkezete, s lényegi sajátossága, a kisofficiumok által meghatározott szerkezet is többször módosult. Egyrészt megváltozott az összeállítás *officium*ainak száma és sorrendje, másrészt átalakult az *officium*ok és a hozzájuk tematikusan kapcsolódó, más imádságoskönyvekben önállóan is szereplő szövegegységek (pl. imádságok, könyörgések, litániák, himnuszok) kapcsolata.

A tartalmi és szerkezeti változás fő sajátosságai a következők:

1. Legszenbetűnőbb az *officium*ok számának és sorrendjének alakulása. Az 1693-as latin kiadás *officium*ainak száma a XVIII. század első felében 22-ről 25-re bővült úgy, hogy az 1693-ban is szereplő *officium*ok közül Mária Magdolnáé elmaradt és négy újabb zsoltosma (*Officium Immaculae Conceptionis*, *Officium pro fidelibus defunctis*, Május *Officium defunctorum* és Nepomuki Szent János *officiuma*) került be az összeállításba. Ez a 25 *officium*os szerkesztés jellemezte a latin kiadásokat egészen a XVIII. század végéig.⁶⁶

Ezzel szemben a XVIII. századi magyar nyelvű kiadásokban mindössze 14 *officium*ot találunk. A szentek *officium*ainak jelentős része, továbbá két Mária-*officium* és a Jézus nevéről szóló itt nem szerepel. A latin és a magyar kiadások hasonló című *officium*ainak egy része, így például az Oltáriszentség-*officium*, szövegében sem vethető össze. Ezenkívül a latin nyelvű *officium*-sorozatból

⁶⁵ HOLL: i. h. 1955. 409–411.

⁶⁶ Az *Officium Rákóczianum*-kiadások katalógusát függelékben közöljük.

hiányzik a „megdicsőült szentekről” és a „szent patrónusról” szóló zsoltosma, amely a magyar kiadásokban mindig megtalálható.

A XIX. század elejére a XVIII. századi latin kiadások 25 officiumából mindössze kilenc maradt. A szentek officiumai teljesen eltűntek, ami tükrözi a szentek tiszteletében bekövetkezett szemléleti változást. Ennek az új változatnak a kialakításában közreműködött Verseyhy Ferenc, aki 1808–1822 között a budai Egyetemi nyomdában fordítóként, átdolgozóként és korrektorként dolgozott.⁶⁷

2. Jelentős változások történtek az egyes tematikus egységeken belül. Az Oltáriszentségről szóló rész például a XVIII. század első felében a latin kiadásokban orációval bővült. A magyar kiadásokban ez a rész a latinhoz viszonyítva átalakult: a kisofficium és a könyörgés szövege eltérő, az Oltáriszentség-litánia pedig közvetlenül az officium után kapott helyet. Az átalakulás a XIX. század elején tovább folytatódott: az említett egység az officium előtt bibliai idézettel bővült, az officiumot követő szövegeket azonban a litánia és a könyörgés kivételével elhagyták. Ilyen típusú változások más részeknél is megfigyelhetők.

3. A kiadások alapszerkezete többször módosult. A kalendárium részből, a cultus-ok sorozatából és egyéb áhítatokból álló hármas szerkezet a XVIII. század első felében a latin kiadásokban egy negyedik, „Preces miscellaneae” című részszel bővült. A XVIII. század közepén a harmadik, „Variae Praxes” című egységből kivált és önállósult a „Subsidium defunctorum” című rész, s ezzel egy új, ötös tagolás jött létre. Ez a XIX. század elején ismét megváltozott: a „Subsidium defunctorum” című önálló rész megszűnt, s szöveganyagát a három alrészre (Exercitium [...] certis temporibus, Exercitium Caritatis erga nosmet ipsos, Exercitium Caritatis erga proximum) bontott „Preces miscellaneae” egység harmadik, Exercitium Caritatis erga proximum című fejezetébe helyezték át.

A XVIII. századi magyar nyelvű kiadások alapszerkezete is eltér a latin nyelvűekétől. Ezekben a kalendárium után egy viszonylag nagy terjedelmű, különféle alkalmakra szóló imádságokat tartalmazó rész áll. Ezt követi az officiumokat, litániákat és himnuszokat tartalmazó harmadik egység, majd a betegekkel, haladókkal és halottakkal kapcsolatos szövegek zárják az összeállítást.

4. A XVIII. század közepe után jelentek meg a részben az *Officium Rákóczianumból*, részben más, közelebből meg nem nevezett imádságoskönyvekből kivonatolt kiadások. Ezek szerkezete alapvetően különbözik az *Officium Rákóczianumétól*: általában három, újrakezdődő lapszámozású részre tagolódnak, melyek közül az első kettőben kaptak helyet csökkentett számban az officiumok.⁶⁸

⁶⁷ IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert – CZAKÓ Elemér: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története. 1577–1927*. Bp. 1927. 199., 190. jegyzet.

⁶⁸ *Vade mecum*. Id est: Libellus Precatorius in quo gratioso compendio, pro summa apud se gestandi commodotae Preces Variae ex Officio Rakocziano, aliisque libris Precatorius, ac piis pagellis excerptae, continentur. Claudiopoli, Typis Academicis S. J., 1761.

PAVERCSIK ILONA

Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról

„Csak azért olvasom, hogy...
érdemek szerint megdícsérhessem.”

Amikor József császár hosszas előkészítés után 1781 decemberében kiadta türelmi rendeletét, a magyar katolikus klérus és a legtöbb magyarországi vármegye tiltakozó felirattal élt ellene. Ezzel azonban nem sok, vagy éppen ellenkező hatást értek el Bécsben: Gebler államtanácsos kijelentése szerint „Ha ezeket a feliratokat kinyomatnák, a katolikus vallás ellen irányuló elképzelhető legmaróbb szatíra látna napvilágot.” Schlözer göttingeni újságjában, a *Staatsanzeigen*ben valóban meg is jelent közülük egy, a székesfehérvári püspök tiltakozó felirata, egy protestáns személy megjegyzéseitől kísérvé.¹ A magyarországi katolikusok bíztak a rendelet egyes részeinek megváltoztatásában, de ez nem következett be. II. József csak egy értelmező rendeletet adott ki 1782. május 24-én, amely a protestánsokat intette a szélsőségektől és mindenki előtt tudatosá tette, hogy Magyarországon továbbra is a katolikus az uralkodó vallás.

Szaicz Leó szervita szerzetes, az egri rendház hitszónoka a türelmi rendeletet követő években írta meg történeti megalapozású hitvédő könyvét, az *Igaz Magyar*t. Címe szerint témája a magyarok Mária-tisztelete volt, de valójában a katolikus hit egyedül üdvözítő volta a fő téma, történeti érvekkel megalapozva, a reformáció 16–17. századi szerzőivel is hadakozva. A türelmi rendelet a könyvet csak külsődlegesen érintette. Szaicz nem mulasztotta el megemlíteni, hogy némely vármegyék az első „Tolerántziális parantsolatnak, ... mivel az ország törvényeivel ellenkezni látszatot, minden illendő alázatossággal vissza írtak.”² Teljes terjedelmében közölte József említett 1782-es rendeletét, kiemelve belőle, hogy a császár „nagy kedvetlenséggel és nehezteléssel” értesült róla, hogy egyes német tartományokban félremagyarázzák rendeletét. (A németországi protestánsok például Szaicz szerint sokat „locsogtak-fecsegték” II. József felől, így a *Joseph II. und Luther* című röpirat vagy Schlözer újságja, amely szerint József császár most viszi tökéletességre azt a reformációt, amelyet háromszáz évvel ezelőtt Luther Márton kezdett el.)³ Az értelmező rendelet szövege szerint is a császárnak „az igaz és egyedül idvezítő Római Katolika Vallásnak fenn-tartására és terjesztésére” mindenkor gondja volt, és királyi

¹ MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Bp. 1939. 329, 358 l. – Vö. *Staatsanzeigen* Bd 3, Heft 12, ahogy Szaicz Leó utalt rá, *Igaz Magyar*. III. 69–70.

² *Igaz Magyar*. I. 142.

³ Uo. 146.

méltóságának kötelessége és atyai gondoskodása szerint is óhajtja, hogy népei a katolikus vallást kövessék. De ez csak tanítás és a római katolikus vallás igazságáról való szívbeli meggyőztetés által mehet végbe.⁴ Szaicz Leó Joseph Pochlin bécsi prédikációja nyomán fejtegeti, hogy a császár jó katolikus. Fontosnak tartja kiemelni, hogy „a Tolerántziát ő Felsége ... tsak a luteránosokra, kálvinistákra, s elszakadt görög hitűekre terjesztette, semmiképpen nem pedig az indifferentistákra, náaturalistákra, deistákra, volteristákra, nyilván való, vagy alattomban való jánzenistákra, portrojálistákra, vagy is a mostani új hitű, semmi hitű reformátorokra, kik se nem pápisták, se nem luteránosok, vagy kálvinisták, hanem új pogányok.”⁵

A szervita szerzetes meg akarja mutatni, hogy a katolikusok, különösen most, nagyobb „tolerántisták”, mint Schlözer és a többiek; de elvárja a „luterános s kálvinista prédikátor uraiméktól” is, hogy ne kisebbítsék és gyűlöltessék a pápistákat.⁶ Úgy látja, hogy a mostani reformátorok „giz-gaz könyvecskéi” a római katolikus egyházat rongálják és a tévelygőket erősítik.⁷ A szerzetesíró azokat a régi boldog időket kívánja vissza, amikor Magyarország Szent István, Szent László, Nagy Lajos és Mátyás király idejében azért virágzott, mert még a magyarok egy hittel, szívvel, lélekkel bírtak.⁸ A bírálatból kijut a nemzetüktől elfordult magyaroknak is: „a magyar ruhából kivetkőztek, a magyar nyelvet nem szeretik, de legalább a hazájokat meg ne vetnék, meg ne tagadnák!” Szaicz úgy látja, hogy nagyon sokan megvetik elődeik erkölcsseit, hagyományait, és majdnem mindenben más idegen nemzeteket majmolnak.⁹

Szaicz a *Briefe aus Breslau* egy levele alapján utal az Aufklärung, a felvilágosodás kettős értelmezésére: egyrészt „a nagy császár bölcs rendelkezései”, másrészt a felvilágosodás íróinak nagy mennyiségű és „szánalmas brosrái”.¹⁰ Johann Lehmann, akinek 1785-ben megjelent *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen* című könyvét Szaicz is kedvvel forgatta, úgy tapasztalta, hogy Magyarország minden városában hozzá lehet jutni a németek és a többi külföldi író kisebb-nagyobb műveihez. A bécsi röpiratokat, a „hétköznapi tehetségek most grasszáló kis produktumait” is olvassák Magyarországon, gyakran tetszést is aratnak, de még nem utánozzák ezeket, inkább csak olvassák és hamar el is felejtik. Szaicz Leó (aki sok más érdekes részt is idézett Lehmanntól), ehhez hozzátette: „Isten után ezt a papok szorgalmatos vizsgálásának kell köszönni.”¹¹

⁴ Uo. 136–144.

⁵ Uo. 133.

⁶ Uo. 147–148, 129–130. Schlözerrel könyve végén egész toldalékot közöl Alois Merz alapján. L. uo. 235–237.

⁷ Uo. 165–166.

⁸ Uo. 140–141.

⁹ Uo. 92–93.

¹⁰ Uo. 99–101.

¹¹ *Más is igaz magyar.* 138–141.

Szaicz ifjúkorában, az 1760-as évek második felében Bécsben végezte tanulmányait,¹² kapcsolatban állt a magyar testőrírókkal is, így a sokféle politikai brosúra nem volt újdonság számára. Saját szavai is azt mutatják, hogy a német aufklériszták hazai hatásától ekkor még túlságosan nem tartott:

„Nem kell attól megijedni, hogy ezek könyvei Bétsben megengedtetnek, vagy-is toleráltatnak, mert ott sok rossz könyvek-is meg-engedtetnek, avagy toleráltatnak, mint: *Unwahrscheinlichkeiten, Wahrscheinlichkeiten, Briefe aus Berlin I. und II. Theil, Briefe aus Breßlau, Grossingeri Jus publicum Ungariae, Kollár Amoenitates, Freymüthige Bemerkungen über Székely, Histoire des Revolutions de Hongrie*, mellyet én elsőben Bétsben, midőn egy végben 6. esztendeig ott laktam, a gárdisták-tól kaptam ... hanem azután nyilván árulták Bétsben, még Maria Terézsia éltében-is, s a Bétsi újságba-is a többi eladó könyvek közzé bele tétetett...”¹³

Magyarországon – nem úgy, mint Ausztriában – a jozefinista egyházpolitikával szemben ott áll az egész katolikus egyház, és álláspontja az 1780-as évek közepéig még a kancelláriában és a helytartótanácsban is hatott, halogatva ezzel az egyházi reformok végrehajtását. Józsefnek Ausztriában vagy a német birodalom más tartományaiban voltak rajongó hívei, Magyarországon legfeljebb a hálás protestánsok.

Szaicz ezen elítélő, de némileg távolságtartó magatartása az 1780-as évek közepére nagyon megváltozott, amikor – az ő szavaival élve – nem lehetett többé az aufklérisztákat „távuhról nevetni”.¹⁴ Ekkor fogalmazta meg a szerzetes-író az *Igaz Magyar* folytatásait¹⁵ és a *Más is igaz magyar* című röpiratot; úgy érezte: „itt az ideje a beszédnek, s jaj nekünk, ha továbbra is hallgatunk.”¹⁶ Az alaptéma szinte mindig ugyanaz, a „mostani újdonságokkal” szembeni polémiáit pedig elsősorban lapalji megjegyzésekben fejtette ki. A legkülönbözőbb könyvekről, hazai és külföldi röpiratokról, újságokról mondott egyházi, vallási, valláserkölcsi szempontból véleményt. Az *Igaz Magyar* írását csak József császár rendszerének bukása után hagyta abba, amikor a hadakozásnak ez a formája értelmét veszítette. 1790–1792 között önálló röpiratokban fejtette ki mondanivalóját, vagy ennél fontosabbnak tekintett magyar nyelvű tudományos műveket alkotott. E tanulmány egy konzervatív egyházi bíráló 1785–1792 között megfogalmazott kritikai észrevételeit¹⁷ kísérli meg összegyűjteni; abból a kor-

¹² Életrajzát megírta LESKÓ József: *Szaicz Leó, a katolikus újságírás úttörője*. Bp. 1898. 5–13.

¹³ *Más is igaz...* 59. – Az utolsó műre utal még: *Igaz Magyar*. IV. VII.

¹⁴ *Más is igaz...* 73.

¹⁵ Szaicz Leó az *Igaz Magyar* 1783–1784 körül írhatta, de ennek megjelenésekor, 1785-ben már biztos volt a folytatásban, ezért tette már ki a sorszámot az I. kötet címlapjára. Az *Igaz Magyar* II. kötete 1786–1787 körül készült és 1788-ban jelent meg, az 1787 körül íródott *Más is igaz magyar* című röpirat 1789-ben, az *Igaz Magyar* III. kötete 1789-ben, IV. kötete pedig 1790-ben jelent meg.

¹⁶ *Igaz Magyar*. II. 42.

¹⁷ Terjedelmi okokból nem törekedhetünk a teljességre, de minden lényeges kritikát igyekszünk jelezni vagy idézni.

szakból, amely nemcsak az előző korszakoktól való nagy eltérése miatt, hanem a könyvkiadás, az irodalom és a hazai újságírás ugrásszerű fejlődése következtében is bőséges tere volt a bíráltnak. (Más kérdés, hogy a modern kritikai irodalomnak – sem egyházi, sem világi téren – nem volt még meggyökeresedett hagyománya Magyarországon.)

„A megvilágosodott Pannóniusok”

Az 1780-as évek közepén Szaicz Leó elsősorban a magyar főkormányiszékek helyén, Pest-Budán tapasztalhatta a felvilágosodás szellemének terjedését. Felháborodással említette Frenreisz pesti német hitszónokot, aki mindazt, amit az egyház eddig jónak tartott, „rossznak merte mondani”, így a kongregációkat, skapulárét, olvasókat, és ezzel nagy megbotránkozást keltett a hallgatóság körében. Prédikációit a protestánsok nagyon dicsérték, köztük Teleki József gróf és a cinkotai prédikátor,¹⁸ „ki maga sem tudott volna szebben prédikállani ... mint ez az új módi pápista prédikátor.” Szaicz a jegyzetben óvatosságra int: a 16. századi reformátorok is eleinte csak „azzal kellett magokat, hogy ők tsak holmi abuzusokat akarnak el-hagyni, s meg-jobbítani, hanem lassan-lassan a szentek segítségől hívását-is, a misét, a gyónást, s öt szentséget az abuzusok közé kezdték számlálni.” Hát nem közel járnak az ilyen reformációhoz a joze-finista egyházpolitika fő képviselői, Eibel, Wittola és a többiek? – kérdezte olvasóitól Szaicz.¹⁹

„Többet árt a rossz pápista, mintsem a nyilván-való eretnek”: idézte Szaicz Leó Szent Bernátot. Az 1780-as évek közepén a joze-finista rendszer Magyarországra ilyen teológustanárokat küldött le. „Illyen ama pesti német pásztoralista is, Gabelhofer uram, kit a’ végre küldöttek-le Bétsbül a Pesti Szemináriomba, hogy ott a magyarokat, s-horvátokat is meg-világosítsa.”²⁰ A „világosság angyla” pozsonyi papképzőbeli kollégája, Szejfert is.²¹ „Illyen tovább amaz harmadik német profeszszor is, úgy mint Hoffmann uram”: neki Szaicz – nem csoda – azt nem tudja megbocsájtani, hogy a római pápákról írott könyvében még azt is kétségbe vonta, Szent Péter egyáltalán Rómában volt-e.²² (Főleg a központosított papképzésben, de a pesti egyetemen is a hazai tanárokat szintén szigorú mérce alapján választották ki; a tanrendet, a tankönyveket Bécsből rendelték.²³

¹⁸ Ribay Görgy, l. Merkur von Ungarn előfizetői között, 1786. évf. 93.

¹⁹ *Más is igaz ...* 83–85.

²⁰ „Kik közül sokakat valóban meg-is világosított (ki felé)” – írta Szaicz.

²¹ A brünni származású Josephus Seyfferdt, aki 1786–1790 között volt teológia-tanár a pozsonyi szemináriumban. Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XII. Bp. 1908. 963–964. hasáb.

²² *Igaz Magyar*. IV. 44–45. – Ezeket a sorokat Szaicz csak József császár halála után írta le!

²³ HERMANN Egyed – ARTNER Edgár: *A hittudományi kar története. 1635–1935*. Bp. 1938. 171–173, 184–197, 209–210. stb.

József császár még a göttingeni Anzeigent is előírta a kispapoknak, az egyházi folyóiratokból pedig a bécsi jozefinista *Geistliche Zeitungot*.²⁴) Szaicz Leó végig élénk figyelemmel kísérte a pesti központi szeminárium működését, többször tett kritikai észrevételt a tanárokról, a horvát kispapok Patrona Hungariae – Patrona Croatiae vitájáról stb.

Legalább ennyire, ha nem jobban neheztelt Szaicz Leó Kovachich Márton Györgyre, az első hazai tudományos folyóiratnak, az 1786–1787-ben megjelent felvilágosodott szellemű *Merkur von Ungarn*nak a szerkesztőjére. Idézi a lapból, amelynek előfizetője volt,²⁵ azokat a kifejezéseket, amelyekbe lépten-nyomon bele lehetett ütközni: „übertriebene Andächtelei, Bigotterie, Schwärmerei, Fanatismus, Skrupulosität, Aberglauben, Gleisnerei, Scheinheiligkeit, fanatische Andächtelei, reine Aufklärung” stb. A „budai Merkuriusok” tudományos újságjukkal „a magyarok között-is ki akarják terjeszteni azt a híres német Aufklerungot, és nagyon fenyegetik azokat, kik ellene szegeznek magokat...” A volt jezsuita Katona Istvánról nagyon kemény bírálatot közöltek.²⁶ Kovachich Márton Györgyöt és körét Szaicz a jezsuiták irigyeinek tartja:

„.... valahol tsak lehet, kissebbítik a' JÉZUS' társait, s-még az ő tudományokat is; holott pedig ők az ő széllel-béllelt Aufklerungjokkal, melyet olly mód nélkül fitogatnak, még tsak árnyéka sem lehetnének a' jézsovitáknak még a' világi tudományokban sem; annál inkább' pedig az istenes tudományokban nem ...”²⁷ Szaicz Leónak az egyház tekintélyét védelmezve leginkább az fájt, hogy a teológiába laikusok ártották bele magukat: „.... a theologia a mostani fel-fordúltt, vagy-is megvilágosodott világban nem a historikusok, nem-is a papok dolga, hanem a prófánus laikusoké...”²⁸

A szerzetesíró elrettentésül a *Prediger und Fantasten Almanachot* idézte, amelybe mindazokat beletették, akik a felvilágosodást meggátolni igyekeztek: így Migazzi bécsi érseket, a pápai nunciust, a prágai érseket, mindazokat a magyarországi püspököket, akik 1782-ben Bécsben a pápánál voltak, s akiket okos magaviseletükért a császár külön megdicsért; sőt magát Őszentségét is! Szaicz tudja, hogy ezen az oldalon merő fantasztáknak tartják mindazokat, „kik úgy megvilágosítva, mint ők, nintsenek, nem-is akarnak lenni” – ezekből ők is megérdemlik az „Aufklerungsz-fantasza” nevet.²⁹ Szaicz mintájukra összeállítja az „Aufkleristák almanakját”. Ebből idézünk néhány nevet:

²⁴ Uo. 247.

²⁵ Merkur von Ungarn 1786. 93.

²⁶ *Más is igaz* ... 28–29., továbbá *Igaz Magyar*. II. 228–229.: „Azért talán majd meg-veri őket az ISTEN, hogy amaz minden ditséretre méltó P. Katonával olly embertelenül, olly gorombául bántak, mellyért ugyan egy kitsit már meg-lapotzkázta őket Prabner [Pray György]...”

²⁷ *Igaz Magyar*. II. 228–229.

²⁸ *Más is igaz* ... 63–64.

²⁹ Uo. 40–41.

„Eminentes: Wittola, Eybel, Rautenstrauch. – I. classis: Hoffman, Richter, Wizer, Blumauer, Gabelhoffer, Born, Grossinger ... – II. classis: Alxinger, Giftschütz, Bretschneider ... – III. classis: némely tudós társaságok, u. m. Prediger und Fantasten Almanachmacher, Heftmacher, Predigerkritiker... némely püspöki konzepisták, új kano-nisták, új pásztorálisták, némely új módi kontzionátorok, ... katonatisztek, dikászte-rialisták, prókátorok, doktorok, ... új prófeszszorok... sőt még némely hoszszú-hajú bölts Katák is.” – Hogy ezek alatt németek-osztrákok értendők, a továbbiakból derül ki: „Ezek után következnek némely nemrég meg-világosodott Pánnoni-usok-is, u. m. Kovátsits, Ebitzki, s.a.t., Antal, Stipsics, Frenrajsz ... Ostermájer, Schekenberger, Feszler Innocentius ex kapucinus és ex katolikus s.a.t.”³⁰ Szaicznak összefoglalóan az a véleménye róluk: „...nintsenek ... nagyobb fantaszták, mint ők, és nintsen, nem-is lehet nagyobb fanatizmus, mint a mostani Aufklärung.”³¹

A magyarországi „fantaszták” között Kovachich kitüntetett helyét az is mu-tatja, hogy Szaicz a *Más is igaz magyar* című röpiratban használt Kalapátsits György írói álnevét egyértelműen az ő neve mintájára vette.³²

Szaicz Leó működését kezdettől fogva vakbuzgósággal, intolerantizmussal jel-lemezték a felvilágosodás hívei. A szerzetesíró így válaszolt nekik az *Igaz Ma-gyar* II. kötetének ajánlásában: ő nem a protestánsok ellen ír általában, hanem csak azok ellen, akik a katolikusokat csúfolják: ilyen a „németek között Sletzer, Nikolái, s. a. t. a magyarok között a’ Magyar Kurír, Zakkariás, P. Emilián s. a. t. (a’ Pozsonyi Hír-mondót nem olvasom).”³³ Élénk polemikus stílusát a feddés szándéka és az olvasókra való hatás vágya egyaránt magyarázza:

„...éppen így, és nem másképpen kell azokkal az emberekkel bánni, kik különben; ha az ember csak amúgy kegyesen, s felettebb istenesen bának vélek, csak tréfára veszik a dolgot s katzajt ütnek belőle; s-az olyan írók csak bigótnak, slendriánistának, a’ vagy más olyasnak nevezik;... Sőt az olyan könyvet nem is ol-vassák, hanem csak megvetik, s el-vetik. De ha az ember az istenes igazság mellett egy kis tormát is tör az orrok alá, az olyan könyven magok is jobban kapnak, s-midőn az ellen nagy eb-ugatást támasztanak, mások is fel-éreznek, kiknek különben a’ könyv-olvasás nem kenyerek, kivált az istenes könyvetskéknek olvasgatása.”³⁴

Szaicz a személyét illető figyelemért ironikusan megdicséri Wittola *Wiener Kirchenzeitung*ját és Schlözer göttingeni lapját, amelyek bírálatot közöltek az *Igaz Magyar*ról.³⁵ – Évekkel később leírta, hogy „...az én *Igaz Magyaromat* is

³⁰ Uo. 69–72.

³¹ Uo. 67.

³² Később, Kovachich *Institutum diplomatico-historicum* című művével kapcsolatban írta: „Hát nem volna e megint szüksége Kovátsits uramnak ezen munkának ki dolgozására nézve egy új Kalapátsitsra? – Vagy Trenknek egy új Anti-Trenkre? – 100 aranyért szívesen ismét ajánlom szolgálatomat ...” – SZAICZ *Magyarország és Erdély ... ismerete*. II. 226. Vö. a 81. jegyzettel.

³³ *Igaz Magyar*. II. 15.

³⁴ Uo. 14.

³⁵ Wittoláról: „azért leg-aláb’ én kívántam itt róla emlékezetet, s-méltó dítséretet tenni, kivált minthogy ő is az ő Bétsi Egyházi Újságjában rólam meg-emlékezni, s engem mint az én *Igaz Magyaromért*, mind az én 1784. e. tett bőjti prédikációimért (éppen abban az esztendőben én nem voltam bőjti kontzionátor) érdemem felett megdítsérni méltóztatott, a’ mint Slötzer is Göttingában, melly grátziájokat különösen köszönöm.” Uo. 24.

leg-inkább azok tették híressé, kik leg-jobban gyalázták...³⁶ Némelyek csak azzal nagy aufkléristáknak tartják magukat, ha mosolyogva megvetik az ő könyvét – írta Szaicz Leó –, és aki annak egy kis hitelt ad, kinevetik. „De más azt csak meg-vetni; más, meg-táfolni...”³⁷

A *Más is igaz magyar*, amely az „Aufklärungsz-fantaszták” bírálatát tartalmazta, annak ellenére, hogy 1787 elején már kész volt, hosszú ideig nem jelenhetett meg. „...még Februáriusban 1787 e. a’ Bétsi könyv-rostába küldöttem, de ott meg akadtt.”³⁸ Ugyanebben az évben, tehát még a cenzúravizsgálat alatt írta a bécsi *Magyar Kurír* Szaiczról, hogy Bálám számára megszólalt.³⁹ (A *Pozsonyi Hírmondó* korábban, 1786. január 25-én közölt kritikát az *Igaz Magyar-ról*.)⁴⁰ Az *Igaz Magyar*nak az a folytatása, amelyet a „magyarok második címeres tekéltetességéről”, a pápák iránti tiszteletéről írt, szintén nem kapta meg a kinyomtatási engedélyt.⁴¹ Szaicz Leó, aki lehetőleg minden ekkor írt művében hivatkozott a szabadabb cenzúrarendeletre, a kritika szabadságára, úgy érezte:

„ha mi tsak meg-is motszanunk, mindgyárt veszett nevünket, avagy éppen intolerántista nevünket költik, mint főképp a Magyar Kurir uram... holott még is Luter után nem vólt talán nagyobb intolerántista, nagyobb tsúfolódó a pápisták ellen, mintsem ő kigyelme, s-a németek között Sletzer és Nikolái. – Annál inkább pedig ha mi valamit írni akarunk ellenek, tsak leg-kissebbet is, ha az olyan íráskánkat akár a budai, akár a bétsi könyv-rostába küldgyük, még tsak a *Toleraturt* sem akarják reá írni, a’ mint magam is már egynehány izomban tapasztaltam.”⁴²

A magyarok szabadságának eltemettése?

Szaicz Leó bírálatának hevesességét az a félelme korlátozta egy kevéssé, hogy szerzetének kárt okozhat,⁴³ de ez nem tartotta vissza attól, hogy az aufklérista írók egyházpolitikai művein kívül – burkoltan és nagyon óvatosan – általában a joze-finista politikai rendszerről is ne írjon. Még az *Igaz Magyar* I. kötetében, a sajtószabadság bizonyítékaként utalt a *Briefe aus Berlin* című politikai kiadványra,

³⁶ *Magyarország ... ismérte*. II. 245.

³⁷ *Igaz Magyar*. IV. 42.

³⁸ *Igaz Magyar*. II. 164.

³⁹ 1787, XXVIII. Múzsza, ahogy Szaicz maga idézte később, *Igaz Magyar*. IV. Utolsó toldalék 37.

⁴⁰ *Igaz Magyar*. II. 347. lapján utal rá.

⁴¹ Kézirata már a II. kötet előtt kész volt: ebből lett végül a IV. kötet.

⁴² *Igaz Magyar*. III. 38–39.

⁴³ Szaicz fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az *Igaz Magyar*t csak a „maga fejéből” írta, jezsuiták sem ösztönözték rá, és rendjének német provinciálisa sem tudta igazán, mit rejt a látszólag Mária-tiszteletéről szóló magyar nyelvű könyve. II. kötete előljáró beszédének végén azonban megfogadta: „...ha a mi szerzetünk is találna el-múlni, akkor még többet és bátrabban fognék írni a mostani Aufklärungsz-fantaszták és Sz. István-tagadók ellen, a’ mitől még most az valamennyire el-ijesztett, hogy a szerzetemnek kárára ne legyenek. Azért imádkozzanak, hogy a mi szerzetünk el-ne múllyék.” In: *Igaz Magyar*. II. Előljáró beszéd, 47–48.

„...melly ő Felségét kitsinységétől fogva le-írja, s az ő új rendelkezéseit mód nélkül ötsállyá, gyalázza, s az egész világ előtt tsúffá teszi; még-is ő Felsege azt meg nem tiltotta. Az utolsó levélben egy két szó vagyon a magyarokról-is, s az ő szabadságoknak el-temettetéséről. Adgya a magyarok ISTENE, hogy hamis próféta légyen! ... A Berliini levél-író, ki avval ijesztgeti a magyarokat, hogy nem sokára 100 000 katonával el-temeteti József tsászár az ő régtől fogva haldokló szabadságokat, elég-gé bé-torkollya magának ő Felségének Arany-levele, mely ... által ezen ember-szerető, s igasság-szerető fejedelem mindgyárt országlásának elején bizonyossá tette arról az ő kedves hív magyar nemzetét, hogy az ő törvényeiben, szabadságiban, s igasságiban semmi változást ... nem akar tenni...”⁴⁴

Az *Igaz Magyar* II. kötetében Szaicz célzatos dicsérettel illette József császárt: olyannal, amely valójában csak Mária Teréziát illette meg, s így a dicséret is inkább emlékeztetés volt: amikor Mária Terézia végső szorultságában kisdéd fiacskájával a magyarok emberségében reménykedett, nem kellett csalódnia. „Ez még mind friss emlékezetben vagyon az egész világ előtt, s főképen pedig maga előtt most említett felséges királyunk előtt, ki is azért olly kiváltképen-való hajlandósággal viseltetik a magyarokhoz, s a magyarok viszzont Józsefhez.”⁴⁵ Egy jegyzetben viszont egészen másképp minősítette II. József uralmi rendszerét. Szaicz a régi magyar királyokról írta, hogy ők

„nemcsak dicsőséggé, hanem... bódoggá is tették... Magyarországot, s a magyar nemzetet; és pedig valóságosan, s nem úgy, mint akikről Izaiás próféta azt jövendőlte: 'Et erant, qui beatificant populum istum seducentes.' Isa. IX. 16. 'Popule meus, qui te beatum dicunt, ipsi te decipiunt.' Isa. III. 12. [A két idézet mai fordításban: E nép vezetői tévútra tértek, s akiket vezettek, eltévelyedtek. – Én népem, fejedelmek félrevezetnek, és összekuszálják az utat, amelyen jársz.] Tsak azok értik ezt, akik tudnak deákul, és akik a mostani új lets-fets könyvetskéket olvasgattyák, és akiket a mostani nagy világosság úgy megvakított, hogy a rostán által sem látnak.”

Ugyanitt említett még egy Pestről kapott furcsa könyvecskét, amelynek címe: *Können sich die Länder glücklich nennen, die von Joseph dem II. beherrscht werden?* Szerzője,^{45a} noha II. Józsefről azt állította, hogy országát és népét bódoggá teszi, „imitt-amott mégis egy kicsinyt hamiskodik”: a cím alá például mindjárt ezeket a verseket tette: „Ihr Geiseln dieser Welt, Eroberer der Erden, Die ihr euch Götter dünkt, ach lernet Menschen werden!”⁴⁶

Abban az időben, amikor József császár a központosított és modern elvek szerint irányított birodalmának megteremtése érdekében a magyar rendi alkotmányt megszüntette, Szaicz Leó a magyarok régi szabadságáról is szól: a magyarok világi boldogságukat mindezideig régi szabadságaikban helyeztették.⁴⁷ A magyar alkotmányról egy J. W. monogrammu bécsi író, azaz Joseph Wein-

⁴⁴ *Igaz Magyar*. I. XIII.

⁴⁵ *Igaz Magyar*. II. 211–213.

^{45a} Anton von Geusau, I. WERNIGG, Ferdinand: *Bibliographie österreichischen Drucke ... 1781–1795*. Wien–München, 1973–1979. T. 2. 4242.

⁴⁶ Uo. 64–65.

⁴⁷ Uo. 315.

brennert hosszabban beszéltet. A gazdag bécsi kereskedő *Patriotisch gemeinter Vorschlag, wie dem gehemmten Ausfuhr-Handel aus den Hungarischen und Deutschen Provinzen des Hauses Oestreich aufgeholfen werden könnten*⁴⁸ című művét azért mutatja be hosszú jegyzetben, mert „csodálatosan ciceróskodik a magyarok mellett”. Weinbrenner szerint: „Sajnos... éppen mi, ausztriai németek beszélünk ritkán pártatlanul, még ritkábban méltánytalanság nélkül a derék magyarokról, ... akiknek talán inkább van okuk rá, hogy ránk nehezteljenek, mint nekünk az irántuk való kedvetlenségre.” Valóban jogosan lehet a magyarok szemére vetni, hogy elhanyagolják kereskedelmüket? – teszi fel a kérdést.

„Józan ésszel és méltányossággal nem lehet tőlük követelni, hogy országuk alkotmányát, amelyet a legnagyobb boldogságuknak tekintenek, valami csekély előny kedvéért egészen megváltoztassák; legalábbis ezt mindaddig nem lehet tőlük megkívánni, amíg nem képesek őket arról meggyőzni, hogy alkotmányuk számukra kevésbé a boldogság forrása, sokkal inkább elkerülhetetlen szerencsétlenségük és nyomorúságuk valódi oka. – Természetesen igaz, hogy pénzben a magyarok eddig az osztrák monarchia állami terhehez messze nem arányosan járulnak hozzá; de egyrészt úgy vélik (és ebben a hitben az eddigi magatartásunk szükségszerűen megerősítette őket), hogy Magyarországnak tulajdonképpen egészen más az érdeke, mint a német birodalom osztrák részének vagy a monarchia más tartományainak – másrészt tagadhatatlan, hogy a magyarok erős karjukkal és kötelességükhöz híven forgatott kardjukkal e században az osztrák államok fennmaradásáért valóban többet tettek, mint a közös jóhoz történő arányos pénzhozzájárulásukkal valaha is tehettek volna, ennél fogva az osztrákok örök háláját vitathatatlanul kiérdemelték.”⁴⁹

A kritika szabadsága

1787 táján Szaicz Leó a megírt, de még nyomtatásra engedélyt nem kapott művei helyett az *Igaz Magyar* újabb kötetét készítette el. Ennek témája régi királyaink és főleg Szent István Mária-tisztelete. Szent István példájával, aki a kereszténység felvételével a magyarok „igazi megvilágosítója” lett, akarta az igaz magyarokat megerősíteni, az „elfajult magyarokat” pedig megtéríteni vagy megszégyeníteni.⁵⁰ Könyvének legfőbb célja, hogy meggátolja az emberek elámitását az „aufkлерungsz-fantaszták” által, akik szerinte a régi jámborságot, a régi hitet, sőt a keresztény hitet akarják kipusztítani.⁵¹ Ez a II., legterjedelmesebb kötet 1788-ban látott napvilágot. Ekkor írta Szaicz Leó – még mindig a korábbiak megjelenésére várva – az *Igaz Magyar* III. kötetét, amely egyházvédő álláspontjának az eddigieknél rövidebb összefoglalása és polemikus jegyzetei is visszafogottabbak. Szent István Intelmeit közölte szép magyar fordításban, és

⁴⁸ Bécs, 1781, 2. kiadása 1792.

⁴⁹ *Igaz Magyar*. II. 316–319. – Weinbrenner művének ennél jóval hosszabb kivonatát Szaicz 1790-ben, önálló röpiratban is kiadta, *Kurze unpartheiische Vertheidigung der edlen Ungarn wider ihre Beneider und Verläumder* címmel.

⁵⁰ *Igaz Magyar*. II. 35–36.

⁵¹ Uo. 35–38.

hosszan magyarázta első királyunk uralkodási elveit, akinek az Isten házára és szolgálira éppen olyan nagy gondja volt, mint a magyarok világi dicsőségére. Az 1789-ben megjelent III. kötet bibliai idézettel zárul az igaznak korai haláláról, akit az Úristen korán kiragad a bűnösök közül (Szaicz ezután már csak három évet élt, 46 éves korában hunyt el): „Kárhoztatja pedig a meg-hóltt igaz az élő istenteleneket ...” Az istentelenek, a mostan „nevető Demokritusok” a holtak között gyalázatban lesznek örökké. „Akkor fognak az igazak nagy állhatatossággal állani azok ellen, kik őket nyomorgatták, és a’ kik el-vették az ő munkájokat.” Bánkódva kérdezik majd akkor egymást: ezek azok, akikből mi gúnyt űztünk? „Mi balgatagok, az ő életeket bolondságnak (setétségnek, bigótságának, slendriánistaságnak) állíttuk vala, ... ímé, mint számláltattak az Isten fiai közé ... Tehát el-tévelyedtünk az igasság úttjáról, és az igasság világossága nem fénylett nekünk.”⁵²

Az *Igaz Magyar* IV. kötete csak 1790-ben, József császár halála után kapta meg a nyomtatási engedélyt. Erről Szaicz Leó a kötetben így számolt be:

„...Ezen kézírásomat a bécsi pápista könyvek inkvizíciójáról másodszor küldék vissza mindenkor evvel az approbációval: NON ADMITTITUR IMPRESSIO, azaz: Meg nem engedtetik ezen írásnak kinyomtatása. – O PRESZFRAJHÁJT! Ott a többi között azt is kitörülték, hogy a pápát illeti az elsőség, és pedig mind az tiszteletnek, mind az hatalomnak elsősege, ... holott még ezzel keveset mondtam, s azt is hozzá kellett volna tennem, hogy ez ötlet... isteni rendelésből illeti...”⁵³

Szaicz a szöveget megtoldotta egy utolsó cikkellyel, amely a pápák segítéséről szólt a törökellenes felszabadító háborúban. Ezért a protestánsok is hála-sak lehetnek – tette hozzá. A IV. kötetben található polemikus jegyzetek többsége csak ekkor került a műbe.

Az *Igaz Magyar* II–III–IV. kötetében számos bírálatot olvashatunk újabban megjelent magyar könyvekről, újságokról. Szaicz Leó hosszú jegyzetben dorongolta le a *Zakkariásnak az Austriai vallásbéli meg-világosításáról-való leveleit*. A pápa- és klérus-ellenes szatirikus mű névtelen fordítóját (aki eretneknek nevezte magát) nem eretneknek, hanem disznó vallásúnak tartotta: ennek bizonyítására valóban a legvaskosabb részeket emelte ki a műből.⁵⁴ A szerzetesíró

⁵² *Igaz Magyar*. III. 109–110. – Vö. Bölc. 4. 16–19, 5. 1–6. v.

⁵³ *Igaz Magyar*. IV. 161. – A bécsi cenzúra döntéséről Szaicz 1790. február 27-én Kazinczynek írott levelében is beszámol; „de talán nem sokára ennek is fel-jön a tsillaga” – írja a könyvről. L. VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc levelezése*. II. 1790–1802. Bp. 1891. 44.

⁵⁴ A következő részeket emelte ki: „Az hazudgyák, hogy a’ Romában készültt párdon levelek ... a’ más világon, követem kigyelmedet, szart sem érnének. (A’ németben tsak úgy vagyon, hogy semmit sem érnek). Illyen az-is, mit ott Sz. Antalról ír, kit sok szép fiakat tsináló Páduai Szent Antalnak nevez. Az V. levelében illy tisztességesen ír: *Én nem tudom, hogy vetemedett illyen gondolatra (a’ Tsászár), hogy a’ Pápa engedelme nélkül-is szabad légyen akárkinek gyermekeket tsinálni, és midőn meg-tiltotta, hogy azért, ha valaki a’ sógora asszonya leánykája mellé szeretné tenni a’ gatyáját, se nem szabad, sem pedig nem szükséges Rómába írni. – Mivel ő Szentsége semmit sem tsinálhat; tehát önként, és a’ békességnek szeretetiből... örömet által engedte a’*

később megtudta, hogy a fordító Szacsvey Sándor volt, aki a könyvet Győrben nyomtatta ki, holott a bécsi cenzúra azt megtiltotta és a német eredeti is be volt tiltva, „a magyar pedig még a németnél is vastagabb és motskosabb.” Mellette említette Szaicz *Az Izének a purgatoriumhoz-való útazása* című művet is, amelyet ő a Zakkariással összekötött, és kívül ezt a titulust tétette rá: „Két disznósdí.”⁵⁵ A Péter Emiliánt így bírálja: „Szerentse, ha nem ebben a bordában szőtték a *P. Emiliánt* is, mely mese készült a pápistáknak, s-kivált a *PP. kapu-tzinusoknak és más barátoknak, s-egyszer- s-mind a gyónásnak tsúfolására*, nem pedig, mint ő mondgya, *a gyermekeket nevelő némelly szülőknek okosítására*.”⁵⁶ A Rát Mátyás ellen írt könyvet is említette: „A’ mely könyvetskét egy *dunamellyéki evangyelikus prédikátor a magyar közönség eleibe terjesztett Rát Mátyás ellen*, az leg-inkább tsak magokat a prótestánsokat tsúfollya.” A Szigvárt-fordításról a véleménye: „A *Szigvárt klastromi története* (Barczafalvi Szabó Dávid fordítása) mely igen ótsállya, és meg-ültáltattya egyfelől a szerzetes életet, olly igen meg-vesztegeti másfelől az erköltsöt, és nem egyebet, hanem tsak a szerelmeskedésnek mesterségét taníttya.”⁵⁷ Szaicz Leó kifejti, hogy „Én az ollyan könyveket tsak azért olvasom, hogy azokat érdemek szerént megdítserhessem.” Őszinte meggyőződéssel vallja a felvilágosodás korának morálizáló szépirodalmáról: „...tsak maga Kempis Tamás is többet ér száz Yungnál, Gellertnél, s-más ollyas morálistáknál s asztzétáknál.”⁵⁸

1790 elején, a korona hazahozatalakor sok szép versek jöttek világosságra – írta Szaicz Leó. „Vajha minnyájan illy szép verseket írnának, nem pedik ollyan szemtelen, tsúnya, fertelmes, botráncokztató verseket, minőket nem tsak Szatsvai Sándor az ő Bétsi Magyar Múzsájában, ... nem tsak Horvát Ádám az ő *HOL-MIÉben*, nem tsak a nagy peleskei nótárius az ő budai útazásában egy helyen (mert a többiek nékem is igen tetszetek), hanem még ... szégyen, gyalázat! – még némelly pápista, szerzetes vagy ex-szerzetes papok is írtak ...” (Szaicz R. M. [Révai Miklós] és N. I. [Nagy János] nevű szerzőkről beszél.⁵⁹

Szaicz Leó az újabb irodalomból keveset dicsért, de „ama szép magyar könyvetskét”, amelyet *A magyaroknak vitézsége...* címmel „egy még iskolában járó,

Tsászár’ püspökjeinek már ezután ezt a’ hatalmat, hogy akár kinek szabadságot adhassanak, a’ gyermek-tsinálásra, kiki a mennyi, és a’ kinek akarna. Illyen több-is vagyon az ő leveleiben.” Szaicz arra is utalt, hogy a miskolci és pataki kálvinisták ebből a könyvből nagyon csúfolták a pápistákat. *Igaz Magyar.* II. 36–38.

⁵⁵ Uo. III. 44–45. *Az Izének ... útazását* Szaicz véleménye alapján tartják Szacsvey fordításának, l. KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795).* Bp. 1970. 240.

⁵⁶ *Igaz Magyar.* III. 44–45.

⁵⁷ Szaicz Leó példái: „Lásd tsak a 170. 173. 174. lev. a 454. lev. azt mondgya: *Teréza megszórítá a kezét. És ekkor nyomá leg-először az ő ajakira a szeretetnek szent szűz tsókját.* Be szép morális ez!” Uo. 45.

⁵⁸ Uo. 33.

⁵⁹ *Igaz Magyar.* IV. 162.

minden ditséretre méltó derék, valóban igaz magyar iffjú”, azaz Bacsányi János bocsátott ki Pesten 1785-ben, feltétlenül.⁶⁰ Általában az egyházi írókat és tudósokat népszerűsítette. Méltatta a sok magyar könyvet kiadó Molnár Jánost, aki Faludival és Baróti Szabóval együtt a legtöbbet tette a magyar nyelv csinosításáért, úgy, ahogy az egyházi és a világi tudományok előmozdításáért a jezsuiták; a historikusok közül különösen Pray és Katona, akiket áldjon meg a magyarok Istene.⁶¹ Molnár Jánost hosszabban is méltatta:

„...Ez a nagy magyar még sok más szép magyar könyvekkel gazdagította hazánkat, úgy hogy senki sem adott ki több magyar könyvet, mint ő, és pedig merő szép és hasznos könyveket. Bár a' kik a magyar könyvekben gyönyörködnek, inkább az ilyen jó könyveknek olvasgatásában foglalnak magokat, mellyekben sokat találnának mind mulatságra, mind tudományra és haszonra valót. De ó fájdalom! Sokak előtt sokkal kedvesebbek azok a heába-való, haszontalan, sőt veszedelmes, sméreggel telyes könyvek, mellyekből semmi jót, hanem inkább csak sok rosszszat lehet tanulni; mellyek csak az erköltsőknek meg-vesztegetésére, s-a religiónak, s-nem csak a római katolika, hanem általlyában minden keresztény religiónak el-rontására, s-ki-irtására tzéloznak...” Amikor 1790-ben Szaicz Leó arról értesül, hogy valaki még Rousseau *Contract socialját* is le akarja fordítani, így kiált fel: „Hát így kell e a magyar nyelvet, a magyar literatúrát előmozdítani az erköltsőknek s-a religiónak romlásával? — — — — —”⁶²

A két fő magyar historikust, Prayt és Katonát Szaicz nem győzte eléggé dicsegni: velük méltán dicsekedhetünk. Fölhívta a figyelmet Katona István fő műve, a *Historia critica Hungariae* kiadási nehézségeire:

„...Kivált ha arra segitené az Isten T. P. Katonát, hogy az ő historiáját szándéka szerént egészszen a mi időnkig vihetné, és már jó meszsze is vitte, egész Rudolfig, és már megint 12 darab készen hever nála. De nints, nints, a' ki, nem mondom, ötet, hanem hazánkat, nemzetünket meg-szánna, jóllehet annyinak módgya volna benne, a' kiknek esztendőnként annyi sok szükség felett-való jövedelmek vagyon. — Nem méltó volna e, hogy az egész ország nogatná ötet historiájának folytatására, de egyszer-s-mind segitené is, és érdeme szerint meg-jutalmazná?”⁶³

Horányi *Memoria Hungarorum*át viszont bírálta, mert a tudós piarista többhelyütt kritika nélkül kezelte protestáns forrásait, így például Czwittingert, s emiatt katolikus körökben megütközést keltő kitételek kerültek írói lexikonába: sokan már a vallásáról is elkezdtek gondolkodni.⁶⁴

Az egyházi írók közül nagy elismeréssel említette Erdélyi József váci kano-nokot. Ő *Vindiciae adversus crism Dianovszki* című könyvecskéjében (Vác 1789) megadta a magáét Dianovszki Jánosnak, „aki az Aufklérizmust még a

⁶⁰ *Igaz Magyar*. II. 43–44.

⁶¹ Uo. 195–197.

⁶² *Igaz Magyar*. IV. 166. A fordításokról: ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 40–44.

⁶³ Uo. 140.

⁶⁴ *Igaz Magyar*. II. 177–180.

kúnok közé is bé-hozni akarta”, és II. Józsefet csalhatatlannak jelentette ki még a hit dolgaiban is. Szaicz ehhez hasonló könyvet alig olvasott, és bánta, hogy hamarabb nem akadt a kezébe.⁶⁵

Szaicz hosszan idézte „Ő Felségének ... igen kegyelmes és üdvösséges rendelését, mellyel némelly mostani fitzkándozó prófesszorkákat rövidebb zabolára fogni méltóztatott”: az 1787. december 29-iki rendeletről van szó, amely az összes felsőbb iskolabeli tanárnak megparancsolja, hogy olyan tételeket, amelyeket a katolikus vallással viszálykodnak, ne vitassanak, és a vallás dolgairól tisztelettel és illendőséggel szóljanak. (L. *Augsburger Sammlung* 1788, Nro. 40. *Kritik über gewisse Kritiker*.)⁶⁶ Vajon nem lehetne ezt a magyarországi új professzorokra is alkalmazni, Gabelhoferre, Seyfferdtre és a többiekre? – teszi fel a kérdést Szaicz Leó.⁶⁷ – Gabelhoferről, Seyfferdtről egy külön könyvet tervezett írni, de 1790 elején, miután már nyugalomba küldték őket, lemondott a tervéről.⁶⁸

„...Ezen egész *Igaz Magyaromat* általlyában úgy lehet tekinteni, mint valamelly Mindenés Gyűjteményt, mellyben különösen két deák köz-mondásra tartottam számot: ... Varietas delectat ... Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci...” – írta az *Igaz Magyar* IV. kötetében, visszatekintésképpen Szaicz Leó. Polemikus hangvételeért utólag sem mentegetőzött, hiszen ellenfelei gúnyolódása szinte kivette ezt belőle:

„Ha még is néha egy kevéssé tsípösen is írtam, azt nem annyira énnékem kell tulajdonítani, mintsem inkább azoknak kik ezt belőlem ki-vették, s-erre mintegy kedvem ellen is noszogattak, kik közül különös emlékezetet érdemel a Magyar Kurir, ki a pápistákat kivált előbb, míg egy kevéssé le nem ültették, majd minden újságában nyeggette, türhetetlenül motskolta, piszkolta, engemet is nem egyszer ... nagy nyájason öszve-szamarazott...”⁶⁹

A *Magyar Kurír*ban 1788 augusztus végén lehetett olvasni az *Igaz Magyar* frissen megjelent II. kötetéről: Szacs vay a fodrásznál társalogva ironizált a kötettről, humorosan szörnyűlködve afelett, hogy Wittola préposttal, Eibellel és a pesti szeminárium direktorával is elbánt a szerző. A „frizér” mocskolódo írónak nevezte Szaiczot, akin jobb lenne eret vágatni. Szacs vay azonban elismerte róla, hogy „még szebb magyarsággal irt könyvét egy szerzetesnek sem olvastam, és tsak T. Péter Horányi jobb magyar ennél...”⁷⁰ A *Magyar Kurír* toleranciájáról Szaicznak az a véleménye, hogy némelyek ezt legnagyobb intoleranciának, vastag gorombaságnak, szemtelen trágárságnak nevezik. Erről írhatna néhány szót vagy egy egész cikkelyt, „...mivel két esztendőtil fogva mind fel-vagyon róva nálam, a’ mi ide való vólna, de minthogy el-múltt esőnek nem kell köpe-

⁶⁵ *Igaz Magyar*. IV. XII.

⁶⁶ Uo. XIII.

⁶⁷ Uo. XIV.

⁶⁸ Uo. XI.

⁶⁹ Uo. XV.

⁷⁰ *Magyar Kurír* 1788. 848.

nyeg, s ... a múltt esztendőben magát alkalmasint meg-jobbította⁷¹ ... most az egyszer ugyan tsak még párdont adok néki...” Szaicz szemrehányást tesz a szerkesztőnek, hogy a lapban megjelent bírálatra írt válaszát nem tette ki az újságba: „Minémü vastag ér-vágást javaslott légyen nékem az ő frizérje, tudom; de ő is tudgya, mit válaszoltam légyen néki reá; vallyon miért nem tette bele az újságjába az én válaszomat is, a'mint szépen kértem?”⁷² Szaicz különösen nehezményezte, hogy a *Magyar Kurír* XI. Múzsája 1787-ben (82. lap) Nikolai mondását közölte a katolikusokról: „A katolikusok a protestánsokhoz hasonlítatva tsupa bolondok, s azoknak is kell lenniük, valameddig katolikusok lésznek.”⁷³

Az *Igaz Magyar* IV. kötetéhez több toldalék⁷⁴ készült, amire a nagy politikai változások, József császár halála adott okot. Maga a IV. kötet is csak ezután jelenhetett meg. „... Mivel illendő betsülettel, a'mint reménylem, eltemettük már a megbóldogúlt aufkleristáknak zsinagógáját, nem akarom szegényeket többé bolygatni.” – írja Szaicz. Az *Igaz Magyar*t, amelynek leginkább csak ők voltak a tárgyai és okai, nem akarja tovább folytatni: magyar históriát készülni. ⁷⁵ Emellett könyve elején már jelezte, hogy a püspökök hatalmáról egy különös deák könyvecskét akar a világ eleibe bocsátani, már készen van nála és minden órán meg fog jelenni.⁷⁶ Ez a *Vexatio dat intellectum* című röpirat 1790-ben valóban meg is jelent.

„Religio és haza”

Az 1790/91-es országgyűlés politikai, egyházpolitikai csatározásai azonban magukkal ragadták a szerzetesírókat. 1790. július közepén az országgyűlési tárgyalásokon felháborodva emlegettek egy Magyar Dániel neve alatt kiadott röpiratot, mely a protestánsok kipusztítását, az országból való kiűzését javasolta.⁷⁷ Szerzőjeként egyesek Szaicz Leót emlegették. – Ha ezt nem is ő írta (soha el nem ismerte), ennek ellenirátára azonban (amelyet egy Igaz Katolikus Magyar, azaz protestáns írt), válaszolt Máriafi István néven. „Máriafi” konklúziója: a magyarok között nem lesz mindaddig igaz egység, míg a hit dolgában nem lesz; ezért a protestánsok térjenek vissza a katolikus hitre. – A szakirodalom túl sok röpiratot tulajdonít Szaicznak: a másik, ezzel párhuzamos *Barátságos választ* is, ennek stílusa azonban sokkal higgadtabb Szaiczénál. Ugyancsak nem

⁷¹ Erről l. DEZSÉNYI Béla: *A Magyar Kurír és a cenzúra 1787–1793.* = MKsz 1967. 15–17.

⁷² *Igaz Magyar*. III. 68–69.

⁷³ *Igaz Magyar*. IV. XVI.

⁷⁴ Az Utolsó toldalékban Szaicz csokorba gyűjtötte az *Igaz Magyar*t ért bírálatokat, l. IV. 34–44.

⁷⁵ *Igaz Magyar*. IV. 126, IV. Utolsó toldalék 42.

⁷⁶ *Igaz Magyar*. IV. 4.

⁷⁷ MAGYAR Dániel: *Igen rövid megjegyzések ...* Vö. BALLAGI Géza: *A politikai irodalom története Magyarországon 1825-ig.* Bp. 1888. 717.

valószínű, hogy a szintén neki tulajdonított *Die verlarften Feinde der Kirche und des Staates* című, L. Fr. Friedenlieber neve alatt megjelenő röpiratnak ő lett volna a szerzője.⁷⁸

Szaicz Leó több röpirata kapcsolódott az 1790/91-es országgyűlésen hívatlanul megjelent Trenk Frigyes személyéhez. A már betegeskedő egri szerzetes 1790 júliusában, gyógyulás céljából Pesten tartózkodott, épp akkor, amikor Trenk két élesen klérus-ellenes műve, *Der entlarvte Priester* és *Bilanz* (magyarul: *Mérő-serpenyő, melyben Trenk a király és a püspökök hatalmát összevetette*) megjelent. (Mindkettő lényege: az országgyűlés a királyi hatalom korlátozására törekszik, de a papi zsarnokságot nem korlátozza.) Szaicz *Der entlarvte Trenk* című elleniratát még Pesten nyomtatta ki. Trenket saját, Európa-szerte híres önéletrajza alapján bírálja.⁷⁹ „A művelt Európa” igazán megütökhett azon, hogy az életrajzban annyi gabszág leírását találta, szinte minden európai országban, ahol Trenk megfordult. Trenk zsarnoknak, despotának festette le az uralkodókat és kormányzatukat, de a most élőkről hízelegve írt.

„De ami leginkább a keresztény Európát csodálkozásba ejti, vitathatatlanul az, hogy hősünk élettörténete minden egyes ívén a keresztény vallással, de különösen a római katolikus egyházzal perlekedik, vitatkozik, és mindent fel akar fordítani. ... Európa amúgy is, a megcsömörlésig el van árasztva az efféle vallásellenes alakokkal...”

Szaicz Trenk bárót félművelt deistának tartja, aki még az ifjúkorában neki szorgosan megtanított lutheri vallást is egészen elfeledte.⁸⁰

Trenk válaszára: *Antwort an den elenden Entlarver des Trenks*, Szaicz latin nyelvű viszonzválaszt készítette: *Responsum latinum delarvantis anti-Trenkii...* címen. Ebben köszönetet mondott neki azért, hogy nevét „az egész felvilágosított világban oly híressé tenni méltóztatott.” Azt, hogy őt is legazemberezte, ahogy utcakölykök és kofák szokták tenni, ezen csak nevetett.⁸¹ Alighogy a *Responsumot* Szaicz befejezte, írták neki Pestről, hogy a két hírhedt Trenk-röpiratot a cenzúra már elkobozta.⁸² A két hónap alatt lezajló polémiának ezzel vége szakadt; a hosszabb, magyar nyelvű cáfolat készítésére: *A Trenk mérő serpenyőjének össze-törése* (Pest 1791) alighanem a „Bilanz” magyar fordításának többszöri megjelentetése készítette a szerzetesíró. – Trenk egyébként abban a *Notában*, amelyet 1790 szeptember elején a cenzúra végzése ellen tiltakozásul írt, a budai hadfőparancsnokság figyelmét felhívta a budai cenzúrahivatal „bűneire”, több, általuk engedélyezett szerzőt szinte feljelentve. Szaicz Leó is köztük volt:

⁷⁸ BALLAGI: i. m. 650, 679 stb.

⁷⁹ *Lebensgeschichte* I–III., magyarul is megjelent Pozsonyban 1788-ban.

⁸⁰ *Der entlarvte Trenk*. Pest, 1790. 3–5.

⁸¹ Azon is, hogy Trenk-ellenes röpiratáért állítólag 100 forintot kapott egy püspöktől. L. *Responsum* ... 5.

⁸² Uo. 16.

„A hírhedt *Igaz Magyar*, – írta Trenck – amelyet az aláíró, szemtelen szerzetes, az egri Saitz Leó püspöki védelem mellett írt, nyomtatékosan azt mondja: hogy Magyarország mindaddig szerencsétlen lesz, míg az osztrák ház uralja. Hogy ez csak a nemzet elnyomásán dolgozik. Továbbá a leggyalázatosabb szerzetesi módon rágalmaz minden becsületes embert, és a nemzetnél gyanússá igyekszik tenni. Ezt is itteni cenzúrával nyomtatták, püspökök támogatták és terjesztették.”⁸³

Két évvel később, az *Intoleranz des katholischen Klerus...* című könyv szemrehányására, hogy „az 1791. é. ország gyűlés alatt annyit írtunk a prótestánsok ellen”, Szaicz Leó azt válaszolta, hogy a protestánsok voltak az elsők, „kik azon ország gyűlésében a religió dolgát mozgásba hozták, és ez által a régi szabadságoknak helyre állításában, s az ország boldogságának előmozdításában olly nagy hátra-maradást szerzetek.”⁸⁴

A megsértett nemzeti büszkeség, a magyar nemesség kiváltságainak és az egyháznak a védelme vezette a szerzetes író tollát, amikor a *Magyar és Erdély-országnak rövid isméréte, melly e' két országnak mind világi, mind egyházi állapottyát szem eleibe állítja* című művét (Pest, 1791.) megírta. A haza és a vallás ellenségeiről is írt könyvének előljáró beszédében.

„A hazánknak ellenségén pedig értem itt különösen azokat az írókat, kik élvén a mostani nagy szabadsággal, ... olly tsúfos könyveket kiadtak a ditső magyar nemzet ellen, mint... *Babel, Ninive, Irrthümer, Manch Hermäon, Betrachtungen aller hungarischen nicht adelichen Staatsbürger* (ins Deutsche übersetzt von Gabelhofer), *Cronicon Viennense* IV. Kapitel: Ungarische Geschichte s.a.t. ...”⁸⁵

A religió ellenségei között a „maszlagos fejű Trencket, ... kinél mérgesebb ellensége már nem lehet a papságnak”, nem is akarja említeni, csak azt csodálja, hogy Magyarországon is beteljesedett róla a német közmondás: „Ein Narr macht 10 Narren, Egy bolond tíz bolondot tsinál.” A nagy mennyiségű egyházpolitikai, egyházellenes röpiratok közül a következőket említette: *Minek a pap az ország gyűlésében?*, (Hajnóczy) *De comitiis Regni Hungariae*, (Hajnóczy) *Dissertatio politico-publica de regia potestatis in Hung. limitibus*, (Abaffy) *Observatio super legis religionariae paragrapho 13.*, (Abaffy) *Declaratio Statum Catholicorum, qui ad Conventum Catholicorum d. 30. Nov. a. 1790, apud Archi-Ep. Colocensem celebratum non influxerunt.* – „Mindezek eskütt

⁸³ Szaicz bírálatát Trenck így említette: „ugyanaz a gonosz szerzetes írta az ún. Leleplezett Trencket a Bilanzom ellen, de egy szót sem cáfolt meg, hanem csak hazudott és szidalmazott. Csavargónak, szélhámosnak nevezett engem.” In: TRENC: *Nota*. 5. és 6. pont.

⁸⁴ *Magyarország ... története*. Pest, 1793. 27. – Az *Intoleranz ...* szerzője írta, hogy „az utolsó magyar országgyűlésen valóban mindenki, akinek csak keze volt, a protestánsok és a védelmezőik ellen írt, Magyarország első történetésztől kezdve egészen a hírhedt egri skriblerig, aki röviddel ezelőtt nekünk egy új kereszténységet akart tanítani, amelyet, leírhatatlanul bután, hol istváni, hol Mária-kereszténységnek nevezett, amely azonban alapjában véve csak a Szaicz Leó szervita szerzetes ostoba agyában kiötlött kereszténység lehet. In: *Uo.* 16–17.”

⁸⁵ Szerzőikről, Hoffmann Lipót Alajosról, Molnár Jánosról és a többiekéről l. Ballagi idézett művét részletesen.

ellenségi a papoknak.” – tette hozzá Szaicz Leó.⁸⁶ A *Magyar és Erdély-országának ... története*i című, utolsó művében is több politikai röpiratot ítélt el: az *Oratio ad proceres*, *Oratio pro Leopoldo II.*, *Die grossen Wahrheiten* szerzőit (Martinovicsot és Zinnert) és néhány „hazaárulót”, Kollárt, Grossingert és az *Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten* szerzőjét.

A *Magyar és Erdély-országának rövid ismeretében* Szaicz Leó az ország gazdagságát, kultúráját, kormányzását mutatta be, s a király és a rendek jogait foglalta össze tömören, közérthető stílusban. A földrajzi művek, amelyekre leginkább támaszkodott: Hübner geográfiájának 2. része, *Windisch Geographie des Königreichs Ungarn* című műve ill. Benkő József *Transsylvaniaja*. A természeti javakban gazdag ország legnagyobb fogyatkozásának tartotta, hogy „olly szűk benne a pénz más országokhoz képest” és „nem olly népes ország, mint más országok...” A magyar emberek természetét, az itteni kultúrát, tudományt bemutatva hosszasan időzött a magyar nyelv kérdésénél, egyetértőleg idézve Kazinczyt és a *Hazafiak tüköre* című névtelen politikai röpirat szerzőjét, vagyis tudtán kívül nagy ellenfelét, Szacsvay Sándort. A magyar nyelv előmozdításának rendkívüli fontosságát hangoztatta:

„Én is minden igaz hazafiakkal ki-mondhatatlan nagyon éhezem, szomjúhozom a magyar nyelvnek nagyobb boldogulását, s magam is kész vagyok tellyes tehetséget ezen jámbor szándéknak elősegítésére szentelni, de nem úgy, hogy a magyar nyelvnek (mint másutt a frantzia, német nyelvnek) ki-pallérozása merő kortosolyája legyen a szabad kömvességnék, a szabad hitelenségnek s erköltstelenségnek.”⁸⁷

A Magyarország egyházi állapotát összefoglaló II. részben Szaicz Leó már higgadtabb hangon írt a korábbi heves polémiák tárgyáról: az egyház jogállásáról, vagyoni helyzetéről, a püspökök jogairól, az egyház kultúrában betöltött igen jelentős szerepéről, a szerzetesrendekről és a magyarországi vallásfelekezeteknek egymáshoz való viszonyáról. A 18. század vége felekezeti állapotairól véleménye: nem kell szaporítani az egyház ellenségeit, „néha mégis szabad őket tolerálni, mikor félős, hogy ... a konkollyal edgyütt kigyomláljuk a búzát is.” A protestánsok materiális eretnekek, tévelygők; nagy veszedelemben forognak, de csak „materiális eretnekségükért” el nem kárhoznak. Nem elsősorban a protestánsoktól, hanem az „új vallások” néven emlegetett új tanoktól féltette az országot. Ez utóbbiak okát a hitbeli tudatlanságban és az epikureizmusban látta. Az új filozófusok könyveiből, a szabadkőművesek mesterkedéseiből nem következhethet más, mint a nagy szabadság, vagyis „zabolátlanság”, amely egyenlő a vallás és az ország végső romlásával. A francia példát említette elrettentésül. „Jaj lenne, ha a magyarokra is ráragadna ez a francia nyavalya...”

A *Magyar és Erdély-országának rövid ismeretében* Szaicz számos megjegyzést tett a korabeli magyar irodalomról, újságírásról, cenzúráról. Decsy Sámuel

⁸⁶ *Magyarország ... ismérte*. II. 158. – Uo. II. 108. is.

⁸⁷ Uo. II. 241.

Pannóniai Feniksz című könyvének azt a részét kifogásolta, amely szerint a magyar nyelv fejlesztésének leghathatósabb eszköze a szabados gondolkodás és könyvnyomtatás volna, és a könyvvizsgálatot nem kellene a papokra bízni. Szaicz elvetette a teljesen szabad könyvnyomtatást: „Én azt tartom, hogy nem lehetne nagyobb gonoszság vagy bolondság, mintsem a tellyes szabad könyv-írást vagy nyomtatást kívánni.”⁸⁸ Ő egyébként sok rossz könyvet olvasott, eretnek könyveket is, „a’ minthogy különösen szabadságot is kértem és nyertem két püspököktől az eretnek könyvek olvasására.”⁸⁹

Az első magyar irodalmi folyóiratról, az *Orpheusról* Szaicz Leó kissé csalódottan nyilatkozott:

„...Kazinczi uramnak... sokkal jobban tetszenek Volternek, Ruzszoznak, Monteskiőnek a könyvei, s az olyan heába-valóságok, haszontalanságok, vagyis botránkoztató szerelmes versek, millyekkel rakva az ő Orfeussa, mellynek én már négy darabját el-olvastam, de a magyar történetekről még egy kukkot sem találtam benne, jöllehet azokról különös ígéretet tett az homlokirásban. Vallyon akik a magyar nyelvet akarják gyarapítani, mért nem írnak valami hasznos könyveket, p. o. magyar históriát, gyeográfiát, magyar szótárt, vagy valamit a gazdaságról, az ájtatosságról, a jámborságról, a sok gonosznak el-hárításáról, s méltó tárgyokról? de az olyan haszontalan, vagy éppen botránkoztató könyvekkel kár a nagyra temett magyar nemzetnek alkalmatlankodni, és tsak pénzt tsalni.”⁹⁰

A hírlapokról is igen borsos véleményt közölt a könyvben, a *Magyar Kurír* kapcsán:

„...azt is tudgyuk, hogy nem mind igaz az, amit az újságírók hazudnak, s hogy kivált ezeknek a koméknak kötve kell hinnünk; de néha ugyancsak mégis ő nékik is szerencséjük vagyon az igazmondáshoz, és sok dolgokat különben nem is tudnánk, ... hacsak az újságokból nem...” A „Hadi történetírókról” (*Hadi és Más Nevezetes Történetek*) írja, hogy az utóbbi időben ők is kezdenek „kutyálkodni”, „...míg ő nékik is megütik az orrokat, és talán nemsokára támadnak olyan jó lelkű igaz katolikus újságírók, kiknek erre gondgyok lészen, és bár mentül hamarébb...”⁹¹

Szaicz véleményt mondott Voltaire „Henriásának” két, időben párhuzamosan elkészült magyar fordításáról (mindkettő protestáns fordító tollából): szerinte Szilágyi Sámuel fordítása kevésbé indifferentista, mint Péczeli Józsefé.⁹² Mélységesen elítélte a „botránkoztató” könyveket kiadó pap-írókat, így Révai Miklóst, Nagy Jánost,⁹³ de különösen Verseghy Ferencet, aki „már nemcsak minden papságból, hanem... minden természet szerént-való szemérmetességéből kivet-

⁸⁸ Uo. II. 240.

⁸⁹ Uo. II. 244.

⁹⁰ Uo. II. 170.

⁹¹ Uo. II. 254–255.

⁹² Péczeli Józsefet SZAICZ *A Trenk mérő serpenyője összetörése* című művében is nagyon dicsérte. (Pest, 1791. 59.)

⁹³ Ellene külön röpirata is megjelent, *Az orosz lány reváncsa a nyájás múzsának* címmel.

kezett.”⁹⁴ Az elítélésnél azonban óvatos: már csak monogrammal említette a szerzőket, nehogy még ő népszerűsítse botrányosnak tartott műveiket. Éppen ezért már a címét sem említette annak a könyvnek, amelyet egy római katolikus pap, egy volt szerzetes merészelt nemrég kiadni, s a haza leányainak ajánlani: a könyv az Ótestamentumot teszi kétségesse és nevetségessé, és a religió ellen sok kételkedést támaszt. „Ennél mérgessebbet s veszedelmessebbet, kivált magyar nyelven még nem olvastam...” – írta róla Szaicz Leó. (A veszedelmes könyv: Millot apát *A világnak közönséges történetei* című műve (Pest, 1790.), Verseghy Ferenc fordításában és hosszú magyarázatával: ez utóbbi, és nem az eredeti mű miatt kobozta el a könyvet a cenzúra.)⁹⁵ Amit ő írt Nagy János ellen: „...a’ mit én egy bizonyos motskos szájú plébános és ex-jézsovita ellen írtam ... tsak egy kis revánts vólt azokra a motskos és gyermekes versekre ... Tsak hogy magam is mintegy általlom a dolgot, de mi haszna, mikor mások ki-veszik belőlem?”^{95a} Szaicz jobbnak tartja, hogy az egész világgal megismertessék az ilyen rossz könyveket, hogy „egy-két ki-rúgó fráternek” a cselekedetéből ne következtesse az egész papságra.⁹⁶

„Religio és haza” – ez műveinek alfája és omegája – írta magáról a szerzetes a *Magyar és Erdély-országának mind világi, mind egyházi történetei* című utolsó művében, amely már csak halála után, 1793-ban jelent meg. A könyv a magyar historiából csak a Szent István haláláig terjedő részt tartalmazza. A magyar őstörténetet, a hármas, hun-avar-magyar honfoglalást és a kalandozásokat röviden, kritikus szemlélettel tárgyalta: „Amit a régi magyarokról olvasunk, az merő költemény vagy legalább igen bizonytalan.” A könyv háromnegyed részét az általa legjobban ismert Szent István korának szentelte. Polemizáló hajlama ez utolsó művéből sem tűnt el teljesen: a „históriabéli szabad gondolkodás” nála leginkább a magyarsággal szemben elfogult, középkori és újkori német történetírók kritikáját jelentette. Ebben a könyvében olvasható Szaicz vallomása idegen származásáról: szülei hazai németek voltak, de olyan németek, akik a magyarhoz semmi idegenséget nem mutattak, s övele már kicsiny korában megtanították a magyar nyelvet. „Úgy hogy most már csaknem jobban tudom a hazám, mintsem az anyám nyelvét...”⁹⁷ Szaicz Leó hátrahagyott iratai között fennmaradt a magyar história folytatása egészen a 17. század közepéig. A kinyomtatást aligha a szerző halála akadályozta meg, hanem a mű szelleme, mottója ugyanis: „Ez a könyv éppen nem kedvez a németnek.”⁹⁸

⁹⁴ Magyarország ... isméréte. II. 228, 243.

⁹⁵ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Megbíráltak és bírálók*. Bp. 1985. 97–103.

^{95a} Erről Kazinczy véleménye: „P. Leo a szanyi pap ellen írt magyar verssel nagyon prostituálta magát.” VÁCZY János: *i. m.* II. 152.

⁹⁶ Magyarország ... isméréte. II. 242–243.

⁹⁷ Magyarország ... története. 33–34.

⁹⁸ Erre utalt LESKÓ József: *i. m.* 15.

PAVERCSIK, ILONA

Leó Szaicz über die Literatur der Aufklärung

Leó Szaicz (1746–1792), der Serviter-Mönch zu Eger, schrieb im josephinischen Jahrzehnt und in den daran folgenden Jahren die Hauptwerke seines Lebens: seine vierbändige Apologetik, „*Igaz Magyar*“ (Der gerechte Ungar), die Geographie und die Geschichte Ungarns. In diesen Werken fasst er nicht nur seine Ansichten gegenüber der Kirchenpolitik der Aufklärung ab, sondern macht er zahlreiche kritische Bemerkungen über die inländischen und ausländischen Flugschriften, belletristischen Werke und Zeitschriften, die die Ansichten der Aufklärung vermittelten. Der Abhandlung sammelt diese kritischen Bemerkungen des „Apostels“ der Apologetik, der „nützlichen Literatur“ und der ungarischen Sprache zusammen.

KÖZLEMÉNYEK

Batthyány Ádám imádságoskönyve. Batthyány Ádám grófot (1610–1659), a Dunántúl és a Kanizsával szembeni végek főkapitányát irodalomtörténetünk nemcsak mecénásként és Zrínyi Miklós barátjaként tartja számon, hanem egy verses levél¹ és néhány „flexibilis műfajú” úti följegyzés² szerzőjeként is. Eme „fontos kicsiségek” közlésekor is említés nélkül maradt azonban az az adat, hogy Batthyány Ádám talán szerzője egy 1654-ben, Bécsben kinyomtatott imádságoskönyvnek is, amelyből egyetlen példány sem maradt fenn, és amelynek Kemény Józseftől származó egyetlen leírása is inkább csak kételyeket kelt a mű létét illetően, semmint hogy bizonyítaná azt.

A leírás Kemény „Bibliográphiai Emlény” című, 1847-ben készült kéziratában található, amelyben „régí ritka könyvekről” készült korábbi jegyzeteit szedte rendbe és írta össze „a lehetséges chronológiát követve”.³ A kéziratot Kemény 1855-ben Vass József kolozsvári piarista tanárnak ajándékozta,⁴ aki annak darabjait először az *Új Magyar Múzeum* hasábjain, majd kötetben összegyűjtve publikálta.⁵ Kemény az imádságoskönyvről a következő leírást adta:

„Clypeus religionis Christianae contra tentationes mundi. Az az: Az Keresztyéni Vallásnak Paissa az világnak incselgetési ellen. Minden Keresztyén híveknek erősbítésére irattatott Németh-Uyvári Groff Batthyanyi Adam stb. stb. által.” Ez alatt, de csakugyan a címlapon: „Segitts rajtunk Nagy Ur Isten. / Hogy legyünk boldogok itten. / Áldd meg szegény jó Hazánkat, / Olcsadd ki az bűnös lángat, / Melly dulja s fulja szívünket. / Tartsd meg mi bennünk hitünket. / Te vagy védlönk, erős

¹ TARNÓC Márton: *Batthyány Ádám levele Lobkovitz Poppel Évához* = ItK (71.) 1957. 402–403; *RMKT* XVII/8. Szerk.: KOMLOVSZKI Tibor–STOLL Béla. Bp. 1976. n° 109; *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*. Szerk. HARGITTAY Emil. Bp. 1981. I. 558–560. (Magyar Hírmondó); KINCSES Katalin: „Im kütem én orvosságot”, *Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640*. Bp. 1993. 100–101. (Régi magyar történelmi források III.)

² SZILASI László: „Vitéz-e avagy ájtatos?” I. *Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”*. Szeged, 1989. (Peregrinatio Hungarorum 3.); VÁRKONYI Gábor: „Király urunk eő Fölséges koronászatia.” *Magyarok az 1636-os birodalmi gyűlésen és római király koronázáson*. = *Levéltári Szemle* (42.) 1992. 3–15.

³ MTAKK, Magyar irodalom, Könyvészet, 4-edrét, 4.

⁴ VERESS Endre: *Gróf Kemény József (1795–1855)*. Kolozsvár, 1933. 51. (Erdélyi Tudományos Füzetek 55.)

⁵ KEMÉNY József: *Batthyány Ádám emlékezete 1654-ről* [!], közli VASS József. = *Új Magyar Múzeum* (9.) 1859. I. 500–502.; Uő: *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Pest, 1861. 200–201. Vö. Dézsi Lajos *kiadatlan kiegészítései 1537–1667*. In: SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez* [utánnymotának függelékében]. Bp. 1967. n° 86. Ezt az adatot az írói lexikonok közül csupán az *Új magyar irodalmi lexikon*. I–III. Bp. 1994. (Kovács József László szócikke) vette át.

Várunk. / Add meg mit Te Tölled várunk / Csendes halált e világon, / Töröknek
vesztét faágon." Ez alatt pedig: „Nyomtattatott Bécben. M.DC.LIV. esztendőben.
Cosmerovius Máté által.” – Negyedrétben, 137 lap.

A leírás valódiságát – fennmaradt példány hiányában – nem tudjuk ellenőrizni, ám a közlemény más adatait igen. Kemény ugyanis a *Clypeusszal* együtt ismertetett egy másik Batthyány Ádám által kiadott nyomtatványt, Kéry Sámuel *Keresztyén Senecáját*⁶ is. Ennek leírása pontos (csupán a formátum nem „tizennyolcadrét”, hanem tizenkettedrét), ám a mű szerzőjének nem Kéry Sámuel, hanem Malomfalvay Gergelyt nevezi meg, aki valóban intézte a könyv kiadását, de szerzője nem volt.⁷ Kemény ezenkívül hibásan közölte Batthyány Ádám halála évét („1654” – helyesen: 1659) és egybemosta Batthyány két feleségének nevét („Vittmanni Formentini Aurora” – helyesen: Formentini Aurora és Wittmann Katalin). Adatai tehát nem légbőlkapottak, de nem is pontosak.

Óvatosságra készítet azonban Kemény József közlésének elfogadásában az a tény, hogy tudjuk: ő volt a kitalálója egy sor hamis oklevélnek⁸ és az ő képzelete alkotta meg a XVII. századi székei költő, gelencei Szőke Ambrus alakját és az e név alatt közölt „koholmány” „versikeket”.⁹ És hogy miért állt volna Kemény érdekében, hogy bibliográfiai adatokat hamisítson? A választ Mályusz Elemér így fogalmazta meg: „Amivel »gazdagította« a múltat, az tetszett olvasóinak. Egyhangú, szürke képek helyett erős színekkel festett, mozgalmas jeleneteket ábrázolt. [...] Akkor a származástudat jelölte ki a határokat, amelyeken belül az egyes ember képes volt tárgyyszerűen gondolkodni. Keményt ugyanez az östisztelet tartotta hatalmában. Minél inkább híjával voltak barátai az ősknek, annál inkább volt kész ilyenekkel megajándékozni őket. Jellemben vágó, hogy ugyanígy járt el családjá, sőt önmaga érdekében is.”¹⁰ Batthyány Ádám imádságoskönyvének közlésekor sem felejtette el megemlíteni Kemény József, hogy a szerzőt anyai ágon őseként tisztelheti. Az esetleges hamisítás célja tehát a fentiek értelmében az lehetett, hogy Kemény egyik őseit mint imakönyv- és versszerzőt mutathassa be. Ugyanakkor azonban az is megfontolandó, hogy ha Kemény valóban ismerte az imádságoskönyvet (tehát ez esetben csak leírásának egyes elemeit tartjuk hamisnak), akkor feltehetőleg nem próbálkozott volna meg egy több száz példányban kinyomtatott könyv címléírásának meghamisításával.

Vagy mégis? Ozorai Imre *Az Christusrul es az ü eghazarul, esmet az Antichristusrul es az ü eghazarul* című vitairata második kiadásának (Krakkó, 1550 körül)¹¹ abban a példányában ugyanis, amelyet Kemény József szerzett meg az Akadémiai Könyvtár számára, az utolsó levélen Frangepán-címer látható „1535”-ös évszámmal. Ezt Kemény a nyomtatvány kiadási évének tartotta¹² és ezt a véleményt a későbbi kutatás is osztotta. Csupán az 1970-es években bizonyította be egy Prágából előkerült újabb példány, hogy az évszámot valaki kézzel, utólag helyezte el az akadémiai példányban a címer mellett. Kemény Józsefnek az Akadémiához írott levelei szerint a könyv egy „fél-tudós”

⁶ RMK I. 882.

⁷ IVÁNYI Béla: *A magyar könyvkuháta múltjából*. Szeged, 1983. 287–297 passim. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

⁸ TAGÁNYI Károly: [Ismeretetés az] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* [első kötetéről]. = Századok (27.) 1893. 41–57; VERESS: *i. m.* 8.; MÁLYUSZ Elemér: *Gróf Kemény József oklevélhamisítványai*. = Levéltári Közlemények (59.) 1988. 197–216.

⁹ TOLNAI Vilmos: *Szőke Ambrus*. = Egyetemes Philologiai Közöny (35.) 1911. 300–302.; KOVÁCS Sándor Iván: *Thaly Kálmán a kriptában*. = Kortárs (23.) 1979. 255–264.

¹⁰ MÁLYUSZ: *i. h.* 214.

¹¹ RMNy S88B (MKsz (92.) 1976. 170; korábban RMNy 15).

¹² KEMÉNY József: *Ozorai Imre „De Christo et eius ecclesia” című Krakkóban 1535-ben megjelent magyar nyelvű munkájáról*. = Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (5.) 1842. 6–10.

erdélyi nemesembertől származott, „ki nevét bizonyos okokra nézt jelenteni nem akarja”, ami a hamisítás fényében érthető is. Ez tette ugyanis lehetővé, hogy tulajdonosa az antedatált kötetet az akkor ismert harmadik legrégebbi magyar könyv „exemplar unicum”-aként adhassa el az Akadémiának. „De az sem lehetetlen” – tette hozzá Holl Béla – „hogy az évszám magától Keménytől származik és a »fél-tudós« erdélyi nemes szerepeltetése is az ő kitalálása...”¹³

*

Mondanivalónk magva azonban nem az, hogy Kemény József mit és miért hamisított meg Batthyány Ádám imádságoskönyvének esetében, hanem az, hogy a könyv létezéséről levéltári források tanúskodnak, sőt ezek nyomán tartalma is rekonstruálható.

1653 „virágszombatján”, azaz április 5-én elhunyt Batthyány Ádám első felesége, Aurora Catharina Formentini. Temetésén, amelyet június 10-én tartottak, öten mondtak beszédet: magyarul Széchenyi György veszprémi püspök, Folnai Ferenc vasvári prépost, Malomfalvy Gergely kismartoni mariánus ferences gvárdián és Tallián Ferenc pozsonyi ferences, németül pedig Laurent Jakobi rohonci német plébános.¹⁴ A kéziratokat Batthyány már 1653 őszén elkérte a szerzőktől,¹⁵ majd 1654 elején elhatározta, hogy a magyar nyelvűeket Bécsben ki nyomtatattja (Folnaié kivételével, amelyet szerzője 1653 végén maga jelentetett meg).¹⁶ A prédikációkkal együtt Batthyány két másik mű kiadását is tervezte: Kéry Sámuel fordítását, a *Keresztény Senecát* és a szóban forgó imádságoskönyvet. Ez ügyben 1654 elején Nádasdy Ferenchez fordult tanácsért, aki ekkor a Bécshez közel fekvő, Lajta melletti Seibersdorfban lakott és az előző évben nyomtatta ki a bécsi Cosmerovius-nyomdában a „szegény Esterházi uram teste felet tött Praedicatio és Oratio”-t.¹⁷ A nyomtatás gyakorlati kivitelét „vigyázását” Batthyány Malomfalvy Gergelyre bízta, akinek szintén lehetett e téren tapasztalata, hiszen 1653-ban neki is megjelent egy könyve Cosmeroviusnál (*Belső-képpen indító Tudomány*)¹⁸ Mattheus Cosmerovius nyomdájára egyébként, amely ekkor a Stephanskirche és a Donau-kanal között fekvő Köllnerhofban működött, öt sajtójával a kor legnagyobb műhelyei közé tartozott. Természetesen főleg latinul, németül és olaszul nyomtatott, de jónéhány magyar nyelvű nyomtatvány is megjelent itt.¹⁹

Malomfalvy Gergely – miután március elején már egyszer „elment volt az keönyv nyomtatohoz” az árat megbeszélni²⁰ – április 8-án indult volna Kismartonból Bécsbe, „de mivel hogy nagyságodtól semmi dispositiom nem érkezik, várakoznom kel” – írta április 7-én Batthyáynynak – „kérem azért nagyságodat, minél hamarabb küldjön valami pénzt elől-járóba az könyvnyomtató számára. Tudom immár, hogy a könyv nyomtató legények is ital pénzt kérnek, s ugy is

¹³ HOLL Béla: *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól*. = MKsz (92.) 1976. 156–170. Holl Béla tanár úrnak ezúton köszönöm, hogy a tanulmányra fölkhívta a figyelmemet. – Kemény további könyvhamisításairól: RMNy II., App. 89.; MÁLYUSZ Elemér: *Kemény József „könyvhamisításai”*. = MKsz (109.) 1993. 192–197.; BORSA Gedeon: *Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél*. = MKsz (109.) 1993. 197–205.

¹⁴ IVÁNYI: i. m. 277.

¹⁵ JENEI Ferenc: *Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból*. = ItK (64.) 1960. 691.

¹⁶ RMK I. 867. Vö.: IVÁNYI: i. m. 285–287, 298.

¹⁷ IVÁNYI: i. m. 287–288. n° 487; RMK I. 868.

¹⁸ IVÁNYI: i. m. 287. n° 486; RMK I. 870.

¹⁹ MAYER, Anton: *Wiens Buchdruckergeschichte 1482–1882*. Wien, 1882. I. 232–235.

²⁰ IVÁNYI: i. m. 287. n° 487.

lesznek szorgalmatosbak.”²¹ Április 12-ig azonban Batthyánytól sem választ, sem az imádságos-könyv kéziratát nem kapta meg, de enélkül is elindult Bécsbe, hogy „addig azoknak nyomtatásához kezdenék, mellyek immár kezem közt vannak.”²²

Április 16-án Malomfalvay már Bécsből írt Nádasdynak arról, „hogymind ez mai napig el nem kezdhettem Cosmeroviussal az munkát”, mivel eddig a példányszámokról tárgyalt. Végül abban állapodtak meg, „hogymagánosan mindenik praedikázióból két száz, a Senecából pedig és a másik [azaz: imádságos] könyvecskéből (ha elérkezik) mindenikből 400 azaz a kettőből 800 exemplárt nyomtasson. [...] A praedikatziokból mindenikből 25 avagy 30 exemplár leszen feiér papiroson, az Senecából pedig és az másikból 50, azaz a kettőből 100. [...] Azt is örömet tudnám micsoda quantitásban akaria Bottyani uram ő nagysága s itéli az imádságos könyvecskét, talám jó volna in duodecimo, mint egy uti társ formán, és így, egy uti társ is kívántatnék.”²³

Az *Úti-társ* című imakönyv először 1639-ben jelent meg Pozsonyban, Nyáry Krisztinának ajánlva, tizennyolcadrét alakban,²⁴ de mivel hamarosan minden példánya elfogyott, 1643-ban Rezenyi György pozsonyi kanonok újból kiadta, ezúttal tizenkettedrétben.²⁵ Malomfalvay tehát a második kiadásra gondolt. A Németújváron 1653. szeptember 17-én fölvetett könyvjegyzék szerint valamelyik kiadása Batthyány Ádámnak is megvolt.²⁶

Malomfalvay április 16-án kelt levelét Nádasdy másnap küldte tovább Batthyánnak. „Az melly könyvecskét kegyelmed ki akar nyomtattatni, azt is kérem szeretettel ne késleltesse, hogymanyval hamarab végeződjék el a munka.”²⁷ Ugyanaznap azonban Malomfalvay újból írt Batthyánnak, jelentve, hogy „az imádságos könyvecskével [...] még el nem kezdünk, de a könyv nyomtatónak szája íze is meg-vész, ha pénzt nem lát.”²⁸ A pénz, 150 forint azonban már április 20-án, tehát azelőtt megérkezett Bécsbe, mintsem hogy Batthyány a második levelet megkaphatta volna.²⁹

A pénz megérkezvén, „megkenvén az könyv nyomtatónak száját, job izűen munkálkodtanak immár, amint hogya legények is szorgalmatosbak, mivel szokás szerint bibalét [borraválót] ígértnek nekik.” – írta Malomfalvay április 29-én Batthyánnak. Az imádságos könyv kézírata azonban még mindig nem érkezett meg. „Azért kérem alázatosan nagyságodat, hogymküldtön küldgye az imádságos könyvecskét [...]. Ha pedig Nagyságod el nem akarná küldeni avagy ki nem akarná nyomtattatni az könyvecskét, arról is méltóztassék nagyságod tudósítani.”³⁰ Batthyány azonban nem állt el szándékától, mert postafordultával levelet írt Malomfalvaynak, amelyben azt írta, hogy az imádságoskönyvet elküldte. Malomfalvay erre a levélre május 1-én válaszolt, még-hozzá azt, hogy a könyvet még nem kapta meg.³¹ Az csak egy héttel később érkezett meg: „Az imádságos könyvet 7 huius vettem el Nadasdi uram ő nagysága levelével egygyütt.” – írta Malomfalvay május 11-én. A kézirat egy része azonban már május 7. előtt is Malomfalvaynál kellett, hogylegyen, mivel április 26-án Batthyány Ádám a Bécsbe vásárolni küldött Szili Gergelyt töb-

²¹ IVÁNYI: *i. m.* 288. n° 489.

²² JENEI: *i. h.* 692. (A levél levéltári jelzete: Magyar Országos Levéltár [= MOL], Batthyány-cs. misszilisei [P 1314], 30304.) IVÁNYI: *i. m.* 288–289. n° 490. hibás keltezéssel (ápr. 10.) közli a levél kivonatát.

²³ IVÁNYI: *i. m.* 289–290. n° 491.

²⁴ HUBERT Ildikó: *Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639).* = MKsz (101.) 1985. 58–62.

²⁵ RMK I. 1607.

²⁶ IVÁNYI: *i. m.* 273.

²⁷ IVÁNYI: *i. m.* 290. n° 492.

²⁸ IVÁNYI: *i. m.* 290. n° 493. Ezt a levelet is Nádasdy továbbította: *uo.*, n° 494.

²⁹ IVÁNYI: *i. m.* 291. n° 495.

³⁰ IVÁNYI: *i. m.* 291–292. n° 497.

³¹ IVÁNYI: *i. m.* 292. n° 498.

bek között arra is utasította, hogy „Malomfalvay pater Gergelt keresse feől cõ kegyelme az kalastromban [valószínűleg a singerstrassei ferences kolostorról van szó], s mennyen végére tüle, mikor készülnek el az mi könyveink az könyv nyomtatónál. Az minemõ litániátt föl küldöttünk, azt köttesse õ kegyelme az Boldog Aszony öt Psalmusa után.”³² Tehát néhány imaszöveg, többek között „az Boldog Aszony öt Psalmusa” már ekkor Malomfalvaynál kellett, hogy legyen.

A könyvhöz azonban a kéziraton kívül még valami kellett: „Az nagyságod cimerére volna szükségem azon imádságos könyvbe (ha úgy tetszik Nagyságodnak) meg van ugyan az publikán fiaival együtt (mellyet bele is tettem a predikatzioakra és Senekába) de az peccétekrõl nem ismerhetem oroszlán-e vagy mi tart fegvert szájában a kõ szikla oldalán.”³³ A fiait vérével tápláló pelikán Cosmerovius műhelyének egyik szép nyomdasisze volt, amely nemcsak a Malomfalvay által említettekben, hanem más itt nyomtatott könyvekben is megtalálható.³⁴ Az imádságoskönyvhöz azonban Malomfalvay Gergely a teljes Batthyány-címert rézbe akarta metszteni, amelyen a sziklán fészekben ülõ pelikán alatt szájában kardot tartó oroszlán látható. Május 19-ig még nem talált „oly mestert”, aki kimetszette volna,³⁵ de június 11-én készült följegyzésében Batthyány Ádám már följegyezte, hogy „A frontspiciumra [címlapra], avagy az imádságos könyvek elõt való képekre, költ mindenestõl fl. 15.” és ugyanezért, „tudnia illik az õ nagysága cimerének le rajszolásától ki metszésétõl és nyomtatásától (melly az imádságos könyv elein lészen) kívánnak leg alább fl. 16.”³⁶ Nagyon valószínű, hogy a címert rézbe metszõ mester Subarich György volt, aki rendszeresen dolgozott a Cosmerovius-nyomda kiadványai számára (legismertebb mûve Zrínyi Miklós „Syrena”-kötetének címlapja) és akitõl két más címermetszet eredetiben is fõnmaradt (Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklósé).³⁷

Közben a könyv tervezett formátuma is megváltozott: „A mint veszem eszembe, nehezen lehet olyan formában az imádságos könyv mint uti társ,” – írta Malomfalvay május 19-én – „mind az által azon lesznek, tellyes tehetségem szerént, hogy nagyságod kedve szerént legyen.”³⁸

Június 11-én Batthyány Ádám már az elkészült könyvek bekötésérõl intézkedett: „kötessen be ...az Imádságos könyvecskébeniss százat, a többi maradjon exemplárban.”³⁹ (Eszerint az „exemplar” krudában maradt, kötetlen példányt is jelent.) Levele azonban csak június 22-én érkezett meg Bécsbe: „nem tudom hol tanolták a jó posták az ilyen serénységet, hogy az nagyságod levelével tiz egész nap járjának Rohoncztól fogva Bécsig.” – írta Malomfalvay – „Az imádságos könyvnek is immár utolsó részét nyomtattatom, ugy, hogy Isten kegyelmébõl ezen a héten [június 27-ig] végét akarom szakasztani minden bizzonnyal: mint írja nagyságod azon imádságos könyvbûl is bekötettek százat, de az többbe telik, mint Seneca, mert a nagysága is közel s kevés hejával két annyi. [...] Amint minap is irtam vala, azon imádságos könyvnek ki nyomtatása igen kevésel szál aláb, ha szálhat nyolcvan talernál, a száz exemplárnak pedig bé-kötetése menyire

³² IVÁNYI: *i. m.* 291. n° 496.

³³ IVÁNYI: *i. m.* 293–294. n° 501.

³⁴ PL. RÁTTKAY György: *Memoria regum et banorum...* . Viennae, 1652. (RMK III. 1794); MALOMFALVAI Gergely: *Belső-képpen indító Tudomány*. Bécs, 1653. (RMK I. 870). Vö. KOVÁCS Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Bp. 1985. 94.

³⁵ JENEI: *i. h.* 691. (A levél jelzete: MOL, Batthyány-cs. misszilisei [P 1314], 30304.) IVÁNYI: *i. m.* 295. n° 503.

³⁶ *Magyarországi magánkönyvtárak*. I. Szerk. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. 173. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/1.)

³⁷ KOVÁCS S. I.: *i. m.* 94.

³⁸ JENEI: *i. h.* 691. (A levél jelzete: MOL, Batthyány-cs. misszilisei [P 1314], 30304.) IVÁNYI: *i. m.* 295. n° 503.

³⁹ MOL, Batthyány I. Ádám iratai (P 1315), 3. cs., f. 747 (fogalmazvány).

fog menni, nem tudom még, mert arról a könyvkötővel nem végeztem, tudom aszt, hogy többre megyen, mint a Seneca (mind közel két annyi)."

Ennek alapján alkothatunk valamelyes elképzelést az imádságos könyv méretéről. Mivel a „Seneca” tizenkettődrét méretű, összesen 228 oldalas kötet, az imádságoskönyvnek „közel két annyinak”, tehát 350–400 oldalnyi tizenkettődrének, esetleg kisalakú nyolcadrétnek kellett lennie. Egyébként a XVII. század első felének magyar imádságoskönyvei túlnyomó többségben tizenkettődrét méretűek (vagy még kisebbek) voltak, azzal a céllal, hogy ilyen kis méretű könyveket az emberek „s kiváltképpen leány-aszszonyok jó módgyával magokkal hordozhatnának” – ahogy az *Úti-társ* első (tizennyolcadrétben megjelent) kiadásának bevezetése fogalmaz.⁴⁰ Akadt néhány nyolcadrét méretű imakönyv is, mint Pázmány Péteré,⁴¹ Szenci Molnár Alberté⁴² vagy az evangélikus Jířik Třanovský-é,⁴³ ennél nagyobbbat azonban nem ismerünk.

Baththyány Ádám június 11-én kelt elszámolása pontos adatokat is tartalmaz a nyomtatásért és kötésért kifizetett összegekről. Sajnos az elszámolás nem teljesen világos, hiszen kiderül például, hogy Malomfalvay kifizetett már 66 forintot „300 praedicatio, 100 Seneca, és 100 Leölki kard, avagy Imádságos keönyv bé kötısiért”, de ugyanakkor az is, hogy a könyvkötő kíván még 21 forintot „az Seneca könyvének 100 exemplária bé köttetésétől” és ugyancsak 21 „s egy néhány” forintot „az 300 Praedicationak bé köttetésétől”,⁴⁴ ráadásul ekkor az imádságoskönyv még ki sem volt nyomtatva. Emiatt nem megállapítható, hogy az egyes példányok kötése mennyibe került.

Június 29. körül Malomfalvay Gergely, befejezván a nyomtatást, hazautazott Kismartonba „a meg-unt Béchi gyönyörűségből”,⁴⁵ ám júliusban ismét ő intézte a további példányok bekötését. (Hogy ez hol történt, az a forrásokból nem derül ki: valószínűleg szintén Bécsben.) Az imádságos könyvből ekkor 50 példányt darabonként 30 dénárért „aranyas” kötésben, 250-et pedig darabonként 25 dénárért „paraszt táblában” kötöttek be.⁴⁶ (Feltehetőleg a fentebb említett 50 „feier papirosra” nyomtatott példányt kötötték „aranyasan”.) Az „aranyas tábla” valószínűleg valamilyen aranyozott bőrkötést jelentett, a „paraszt tábla” pedig talán egyszerű papírkötést. A Zrínyi-könyvtár 1662. évi katalógusa ugyanis ezeket „ligatura rustica” vagy „ligato alla rustica” néven emlegeti.⁴⁷ Ugyanakkor azonban a bécsi könyvkötőcéh korabeli árszabása szerint egy nyolcadrét könyvet 15 krajcárért (azaz 20 dénárért) már pergamenbe kötöttek, a papírkötés pedig ennél csak olcsóbb lehetett.⁴⁸ Még érdekesebbé teszi a kérdést, hogy az imádságoskönyvvel egyidőben bekötöttet *Keresztyén Seneca* „aranyas” példányai ugyancsak 30 dénárba, „paraszt táblás” példányai viszont csak 21 dénárba kerültek. Ugyanakkor a bécsi árszabás szerint egy tizenkettődrét könyv pergamenkötése csak 8 krajcárba (10,66 dénár) került. Tehát a két könyv mérete között nem lehetett nagyon nagy különbség. Mindezeket figyelembe véve viszont a Kemény József által a *Chypeus religionis Christianaera* megadott méretek („Negyedréiben, 137 lap”) nem látszanak hitelesnek.

⁴⁰ HUBERT: i. h. 62.

⁴¹ RMNy 945, 1003, 1345, 1513; RMK I. 836.

⁴² RMNy 1238.

⁴³ RMNy 1632.

⁴⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak*... 173.

⁴⁵ IVÁNYI: i. m. 296. n° 504.

⁴⁶ *Magyarországi magánkönyvtárak*... 172, 174.

⁴⁷ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Szerk. KLANICZAY Tibor és mások. Bp. 1991. n° 69, 150, 353, 375 stb. (Zrínyi-könyvtár IV.)

⁴⁸ MENZEL, Maria: *Wiener Buchbinder der Barockzeit*. Graz–Wien–Köln, 1972. 52. A korabeli pénzek értékviszonyairól: HUSZÁR Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657*. Bp. 1975. (*Corpus nummorum Hungariae* – Magyar egyetemes éremtár III.)

1654 júliusában Batthyány Ádám már a kinyomtatott könyvek szétküldésével és elajándékozásával foglalkozott. Följegyzései pontosan megőrizték, hogy kiknek hány példányt adott az imádságoskönyv elsőként bekötött százas sorozatából: Felnai Ferencnek és Meszlényi Benedek Vas megyei alispánnak 5-5 példányt, szervitorainak, Horváth Ferencnek, Gorup Jánosnak és Rabbi Istvánnak 4-4 példányt, Hagymási Istvánnak és Palotai Miklósnak 2-2 példányt, Istvánffyának három, Malomfalvy Gergelynek nyolcat, Taurity Pál mariánus ferences provinciálisnak hatot, végül 12 példányt Nádasdy Ferencnek,⁴⁹ aki ezt július 12-én köszönte meg Seibersdorffról.⁵⁰ Nádasdy egyébként valószínűleg Malomfalvy Gergelyen keresztül kaphatta meg példányait abból az 50 darabból, „az kik az előtt ott fönn [Bécsben] maradtak”. Ezekből Malomfalvy még rendtársainak, Babindel Kelemennek és Litomericzy Lászlónak, „eggy világi embernek” és magának is félretett 1-1 példányt, továbbá kért 50-et, „a kit maga osztana ki”. Ezt meg is kapta, mivel a másodiknak bekötött sorozatból Batthyány Malomfalvy Gergelynek 5 „aranyas” és 20 „paraszt táblás” példányt, a többi ferences atyáknak: Tallián Ferencnek, Babindel Kelemennek, Litomericzy Lászlónak és Kubics Pacificusnak pedig 2, illetve 10 darabot rendelt.⁵¹

E följegyzésekben található meg az imádságoskönyv címe is, amelyet többször is *Lelki kard*ként említenek.⁵² Ez a tény újból komolyan megkérdőjelezi Kemény József közlésének hitelességét, hiszen abban a *kard* szó egyáltalán nem szerepel. A „lelki fegyver”-típusú címadások egyébként népszerűek voltak a korabeli elmélkedő és imádságirodalomban. A katolikusok közül Pécsi Lukács adott ki könyvet, *Lelki pais* címen (Nagyszombat, 1592),⁵³ de említhetjük az evangélikus Sibolti Demeter *Lelki hartzát* (Detrekő[?], 1584),⁵⁴ Diószegi K. István *Lelki fegyverét* (Lőcse, 1703)⁵⁵ vagy az 1700-ban Nagyszombatban kiadott *Lelki fegyverházat*.⁵⁶ Ezek a címek mind Pál apostol egyik levélrészletétől veszik eredetüket, amelyben így írt: „Öltözzetek fel az Isten fegyverébe, hogy az ördög leselkedésinek ellene állhassatok ... mindegyben felvévén a hitnek paizsát, melyben az igen gonosznak minden tüzes nyilait megolthassátok és az üdvösségnek sisakját vegyétek fel; és a *léleknek kargyát* (melly az Isten ígéje) minden imádsággal és könyörgéssel imádkozván minden időben és lélekben.”⁵⁷

*

Az eddig idézett forrásokból az imádságoskönyv tartalmából nem sokat tudtunk meg, csupán annyit, hogy a kézirat elsőként küldött részeiben „az Boldog Aszony öt Psalmusa” és egy litánia is szerepelt, a további (május 7-én Bécsbe érkezett) kéziratrész pedig nem egészen olyan volt, amilyennek Malomfalvy Gergely képzelte. Erről ugyanis május 11-én, följebb már idézett levelében így írt Batthyáynak: „azon imádságokat jó lett volna a lajstrom szerént leiratni, mert a typographushoz különben nem adatni, hanem csak egymás után rendelt leveleken; mind az által

⁴⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak...* 171.

⁵⁰ IVÁNYI: i. m. 297. n° 506.

⁵¹ *Magyarországi magánkönyvtárak...* 174–175. Az említett ferencesek azonosításához és Batthyány Ádámmal való kapcsolatukról lásd: MAGYAR, Arnold: *340 Jahre Franziskaner in Güssing*. Güssing, 1980. 51, 272.

⁵² *Magyarországi magánkönyvtárak...* 173–175 passim. Még így is előfordul: „Leölkj kard, avagy Imádsagos keönyv.”

⁵³ RMNy 698.

⁵⁴ RMNy 542.

⁵⁵ RMK I. 1677.

⁵⁶ RMK I. 1568.

⁵⁷ Ef 6, 11–17 (Káldi György fordítása, RMNy 1352.)

azon leszek, hogy az többit el végezvén jó rendbe vegyem aztis, mellyhez Pünkösd [május 24.] előtt derekason nem kezdhetek.”⁵⁸

Hogy mi lehetett a probléma a kézírral? Véleményem szerint az, hogy nem volt kézirat. Batthyány Ádám imádságoskönyve ugyanis nem volt más, mint Pázmány Péter *Imádságos könyvének* csökkentett terjedelmű, „kivonatolt” változata, kiegészítve néhány más imával. A „kiegészítő imák” szövege már április végén Malomfalvainál volt, május 7-én viszont csupán egy „lajstromot” kapott, amelyben a könyvbe tervezett imák címei és Pázmány könyvének megfelelő oldal-számái szerepeltek.

Ennek a lajstromnak két változata ma is megtalálható a Batthyány-levéltárban.⁵⁹ Mindkettő csupán a „Memoriale” címet viseli, más, eredetükre vagy elkészítésük céljára történő utalás nincsen rajtuk. Tartalmukból azonban nyilvánvaló, hogy az imádságoskönyvhöz készültek.

Az első a Batthyány-udvar egyik deákjának kezeírásával készült és fogalmazványnak tekinthető, mivel az imák sorszámozását tekintve utólagos javítások olvashatók rajta, az egyik résznek („A” hatodik része a Pázmán Könyvének...) pedig sorszáma sincsen. A javítások sem teljesen következetesek, hiszen némely áthúzott sorszám helyére a javító nem írt be újat. A második lajstromot Batthyány Ádám sajátkezűleg írta, tehát az elsőnél nehezebben olvasható, viszont nincsenek rajta javítások és az imákat – szemben az elsővel – szigorúan a Pázmánynál található sorrendben adja. Valószínűleg azonban ez sem tisztázta, mivel egy ima („Az Jesushosz való imádság”) kétszer is szerepel benne és az első lajstrommal sem egyezik meg, annak sem javított, sem javítatlan állapotában. Azt viszont mindenesetre bizonyítja, hogy az imádságoskönyv összeállításával Batthyány Ádám valóban személyesen foglalkozott.

A következő oldalon a második lajstromot közlöm betűhív átiratban (B), föltüntetve azt, hogy az egyes imák milyen sorszámozást kaptak az első lajstromban, annak javítása előtt (A) és után (Aj), valamint hogy Pázmány Péter imádságoskönyvének 1631. évi negyedik (P4) és 1650. évi ötödik kiadásában (P5)⁶⁰ ezek az imák mely lapokon találhatók.

Hogy a lajstromban szereplő oldalszámok valóban Pázmány Péter imádságoskönyvére vonatkoznak, azt a B-jegyzék 11. pontja árulja el, amelyben Batthyány teljes egészében átemeli saját könyvébe a Pázmány-könyv hatodik részét. A megadott lapszámokból ugyanakkor az is kiderül, hogy annak nem a legutolsó, 1650. évi kiadását használta, hanem az előző, még Pázmány életében megjelent 1625. vagy 1631. évek egyikét. (A két kiadás tartalma, sőt szedése is teljesen azonos.)⁶¹

A lajstrom alapján végzett számítás szerint Batthyány a (kalendáriumot nem számítva) 590 oldalas Pázmány-féle imádságoskönyvből 201 oldalnyi szöveget vett át saját könyvébe, tehát majdnem a kötet egyharmadát. Ez tizenkettedrét méretben nyomtatva megközelítheti a 350–400 oldalt, amely terjedelem egybevág fentebbi következtetésünkkel. Batthyány válogatását feltehetőleg személyes szempontok vezették. Pázmány könyvének fejezetei közül kihagyta a szentmiséhez és a gyónáshoz kapcsolódó (1., 5. részek), valamint a kötött szövegű imákat, amelyeket valószínűleg úgyis kívülről tudott (4., 9.), bevette könyvébe viszont a reggeli, esti imákat, (2.) hálaadásokat (3.), némileg lerövidítve a litániákat és bűnbánati zsoltárokat (10.) és válogatott a különböző alkalmi könyörgések (6–8.) között.

⁵⁸ IVÁNYI: i. m. 293–294. n° 501.

⁵⁹ MOL, Batthyány cs. törzslévéltára (P 1313), Kéziratok, 267. cs., fol. 358 és 359.

⁶⁰ RMNy 1513; RMK I. 836. Mindkettőnek az OSZK-ban található egyik példányát használtam.

⁶¹ *Pázmány Péter összes munkái*. II. Bp. 1895. XII; RMNy 1345, 1513.

A	Aj	B	P4	P5
		Memoriale,		
1.	1.	1. Regeli imatcsagok ..... folio. 87.	87–98	87–98
29.	2.	2. Az eorsző Angial segítsegeert koniorges .. folio. 98.	98–99	98–99
30.	30.	3. Szt Agoston hala adassa az eörszö angialnak gond viseleseirt ..... folio. 100.	100–104	100–104
28.	3.	4. Estveli hallaadasok ..... folio. 104.	104–111	104–111
31.	31.	5. Az keresztien embernek magaval valo szam vetes ..... folio. 112.	112–119	112–119
	2. –	6. Az Istenek felsegerol ..... folio. 120.	120–124	120–124
	3. –	7. Az Teremtesert es taplalasert hala adas .. folio. 124.	124–128	124–128
	4. –	8. Az megh váltasert hala adas ..... folio. 128.	128–134	128–133
	5. –	9. Az megh szentelesert halaadas ..... folio. 134.	134–138	133–137
	6. –	10. Sz: Ambrus es Agoston hala adasa ..... folio. 138.	138–142	137–141
	–	11. Az Hattodik Resze paszmani konivenek, ^a az Hetedik reszeigh per consequens az kovetkeszendok ..... folio: 213. mind adigi megh ..... folio: 289.	213–289	213–289
	7.	12. Az ania Sz: Egihazert ..... folio. 315.	315–316	317
	8.	13. Lelki pasztorokert ..... folio. 316.	316–319	318–320
	9.	14. Feidelmekert tiszt viseleokert ..... folio. 319.	319–321	320–322
10.	10.	15. Döghalal<er>tavosza[tá]sa[é]rt ..... f. 321.	321–322	322–323
11	11.	16. feold giomolcseirt ..... fol: 323.	323	324–325
12.	12.	17. Eseoert ..... fol: 324.	324	325
13.	13.	18. Egi haboruk<ert>elen ..... fol: 324.	324–325	325–326
14.	14.	19. Az Bönosok tereseirt ..... fol. 325.	325–326	326–327
15.	15.	20. Szolök magasztiokert [!] ..... fol: 330.	330–331	332–333
16.	16.	21. Elenseginkert ..... fol. 341.	341–342	342–343
17.	17.	22. Utton iarok köniorgese ..... fo[lio]: 342.	342–344	343–345
18.	18.	23. Christusban el nyugot attiankfiaiaert [!] .. folio. 344.	344–347	346–349
19.	19.	24. Sz: David penitenczia tarto sóltari ..... folio. 466.	466–478	465–476
20.	20.	25. Az aniasz: egihasz litaniaia ..... folio. 488.	488–501	487–501
21.	21.	26. Az megh ducseült szentek segetsegeirt könierges ..... folio. 502.	502–504	502–504
22.	6.	27. A Eödvseges Jesus neveröl Litania ..... folio. 513.	513–519	512–519
23.	7.	28. Sz: Bernard koniorgese ..... folio. 519.	519–521	519–521
25.	4.	29. Az aldöt Jesushosz imatcsagh ..... folio. 527.	527	527
26.	26.	30. Boldogh aszo[n] elseo Litaniaia ^b ..... fo. 527.	527–534	528–535
24.	4.	31. Eött Psalmusok Jesus neve Tiszte(seg)letire.		
27.	27.	32. Eött Psalmusok a' Boldoghsagos szűsz maria nevenek tiszteletire,		
33.	33.	33. Az utolso Itelet napiarol		
32.	32.	34. Az Halottak Litaniaia ^c		
		35. Az Jesushosz valo Imadsagh, ^d		

^a P4 és P5: „Lelki javainkért, könyörgések.”

^b A: „Boldogh Aszony Litániai”. (P4 és P5-ben két Mária-litánia található. Az első fölött ez a cím szerepel: „Bóldog Aszonyrúl Litaniák”, a második címe pedig: „Más Litania Bóldog Aszonyrúl.”)

^c A: „Á halálról valo Litania.”

^d A-nál hiányzik. Minden bizonnyal itt is csak tévedésből szerepel, hiszen a 29. szám alatt is megtalálható.

Válogatásának szempontjai legjobban Pázmány „Szűkölködő atyáinkfiáiért és néminemű bizonyos személyekért” című (8.) fejezetének anyagán figyelhető meg. Batthyány kihagyta a „Szüleinkért” szóló imát, mivel apja már 1625-ben, anyja pedig 1640-ben meghalt. Szintén kihagyta a „Jámbor házások egymásért” való imáját, mivel 1653-ban elhunyt felesége is, de ugyanezen okból megtartotta a „Krisztusban lenyugott atyáinkfiáiért” szót. Érdekes viszont, hogy az „Özvegyek és árvák könyörgését” nem érezte magáénak, talán mert már ekkor tervezte második házasságát, amelyet végül 1655 augusztusában kötött meg Wittmann Katalinnal.⁶² Bevette könyvébe a szülőknek „magzatjokért” való imáját, lévén két fiú és két lány apja volt és ezzel párhuzamosan kihagyta a „Magtalanok imádságát” és természetesen a „nehézkéseket” (terheseket) is. Úgyszintén nem tartotta fontosnak „A rabokért”, „A betegekért” és a „Keseredettekért” szóló imákat, viszont magáénak érezte az „Ellenségeinkért” valót és az „Útonjárók könyörgését”. Utóbbit érthetjük is, ha csak egy rövid pillantást vetünk 1642 és 1657 között rendszeresen vezetett és évenként sajátkezűleg összesített itineráriumszerű naplóföljegyzéseire, amelyekből az derül ki, hogy szinte állandóan úton volt rezidenciái, a szomszédos birtokosok kastélyai, a török végek és Bécs között.⁶³

Batthyány Ádám egyébként igen jól ismerhette korának imádságirodalmát. Már áttérésekor, 1629-ben, nővérének anyósa, Wesselényi Anna, lelki kétségeinek vigasztalására „kis könyvet” küldött neki, amelyben „meg is jegyeztem némely imádságokat. De kegyelmedet azon kérem, az másik könyvet, az magyart kegyelmed gyakorta olvassa; sok szép ájtatos imádságok vannak benne.”⁶⁴ Nehezen lenne megállapítható, mely könyvekről van itt szó, mivel a németújvári könyvtár 1651–1656 közötti jegyzékeinek tanulsága szerint Batthyány Ádámnak nemcsak a kor szinte teljes magyar katolikus imádságirodalma volt birtokában (Pázmány könyve például két példányban is), hanem nyolc-kilencféle német, legalább ennyi latin, sőt egy „cseh imádságos könyve” is volt.⁶⁵ A források arról is tanúskodnak, hogy Batthyány valóban imádkozott is ezekből a könyvekből. Rohonci várában „oltáros kamrája” volt, amelynek festményekkel díszített házioltára nyilvánvalóan nem reprezentációs célokat szolgált,⁶⁶ 1657-ben készített búnlajstromában pedig ilyen följegyzések is találhatók: „kis könybeli imátságimot el nem montam ekoron”, „könybol nem imátkosztam”.⁶⁷ Levelei arról is szólnak, hogy komolyan vette a „szent innepekhez való készüléit” karácsonykor és a húsvétkor: ezeket az idöket „az devotio kedvéjért” Németújváron, az általa alapított ferences kolostor közelében töltötte.⁶⁸

Nem Batthyány Ádám volt azonban az egyedüli magyar főúr a XVII. században, aki maga szerkesztett imádságoskönyvet. Így tett az evangélikus Nádasdy Pál is 1631-ban (*Ahitatos és buzgo imádságoc*)⁶⁹ és ebbe a körbe tartozik Batthyány Ádám sógorának testvére, Esterházy Pál is, aki a század végén állított össze ima- és énekeskönyveket Szűz Mária tiszteletére.⁷⁰

⁶² MOL, Batthyány I. Ádám iratai, 2. cs., 1655, f. 25.

⁶³ MOL, Batthyány I. Ádám iratai, 1. cs., 1644. ff. 119–178. (az 1642–1654 évekből); 1657. ff. 1–7. (1657-ből.) Utóbbit kiadta: SZILASI: i. m. 46–62.

⁶⁴ TAKÁTS Sándor: *Wesselényi Anna*. In: Uő: *Régi magyar nagyasszonyok*. Szerk. RÉZ Pál. Bp. 1982. 236.

⁶⁵ IVÁNYI: i. m. 268–273 passim.

⁶⁶ MOL, A Batthyány cs. körmendi központi igazgatósága (P 1322), Leltárak, 79 (Inventarium diversarum rerum in clenodiis existentium arcis Rohoncz iussione Illustrissimi Comitis et Domini Domini Adam de Batthyan, in Anno Domini 1650, die 17 mensis Maii conscriptum).

⁶⁷ SZILASI: i. m. 49.

⁶⁸ A karácsonyról: MOL, Batthyány I. Ádám iratai (P 1315), 3. cs., f. 345. Batthyány Ádám Pálffy Pálnak, 1643. dec. 29. A nagybőjtről: uo., 2. cs., 1651, f. 60. Batthyány Ádám ismeretlennek, 1651. márc. 7.

⁶⁹ RMNy 1494.

⁷⁰ Fölsorolásuk: *RMKT* XVII/12. Szerk.: VARGA Imre–CS. HAVAS Ágnes–STOLL Béla. Bp. 1990. 796.

Nem volt egyedülálló azonban az sem, hogy egy imádságoskönyv Pázmány könyvét használja alapvető forrásul. Így tett 1609-ben Mihálykó János eperjesi evangélikus prédikátor és 1615-ben a katolikus Ferencffy Lőrinc is.⁷¹ Az evangélikus kiadás nem teljesen nyerte el Pázmány tetszését, mivel „sok helyen megszagattá és az ő foltos tetszésének rongyával bé is tatarázta az én írásomat, [...] több jeles dolgokat is kitorle az ő nyomtatásában. Annak okáért nem hogy javallanám, [...] de sőt inkább a benne való sok fogyatkozásokért gyalázom, és enyémnek nem ismerem.” – írta a *Keresztyén imadsagos könyvecske* második kiadásának előszavában.⁷² Ferencffy névtelenül kiadott könyvéről viszont, amely kétharmad részben az ő szövegeit tartalmazza, bizonyára tudott és feltehetően beleegyezését is adta hozzá.⁷³

Bármennyire is személyes szempontok vezérelték azonban Batthyány Ádámot a *Lelki kard* szövegeinek összeválogatásánál, a könyvecskéet mások is szívesen használhatták. Erre utal, hogy az 1680 körül egy második kiadást is megért a csíksomlyói ferences nyomdában. Ebből a kiadásból a közelmúltban került elő 14 teljes és ugyanennyi féllevélnyi nyomdai makulatúra-töredék.⁷⁴ A tizenkettedre nagyságú lapokból álló nyomtatvány minden teljes oldalának tetején a „Lelki kard” előfeje olvasható. A fennmaradt lapok tartalmát az alábbiakban közlöm, külön oszlopban föltüntetve a Pázmány-imádságoskönyv negyedik kiadásának (P4) megfelelő lapszámait. Szögletes zárójellel jelöltem saját kiegészítéseimet, amely a cím nélkül vagy hiányos címmel fennmaradt szövegek tekintetében főként ugyanezen imakönyvre támaszkodik.

ív jelzés	oldal szám	A <i>Lelki kard</i> második kiadásának tartalomjegyzéke	P4
Q	181 182 183 184	[Sz. Dávidnak poenitentia tartó zsoltári.] [L. zsoltár] [Balassi Bálint verse] [Psalmus CI.] [Nyéki Vörös Mátyás verse.]	466–478
	189 [190] 191 192	[Psalmus CXLII.] [Nyéki Vörös Mátyás verse.] Az Anya-Szen[tegyház] Litániá[ja]. ^a	488–501
S ₂ S ₃ S ₄	[207] [208] 209 210 211 212 [213] [214]	A megdicsőült Sz[e]ntek segítsegeért, Könyő[r]gések. Az idvesseges Jesus Nevéről-való litania.	502–504 513–519

⁷¹ RMNy 976, 1092.

⁷² RMNy 1003.

⁷³ HOLL Béla: *Ferencffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980. 67–68.

⁷⁴ Borda Antikvárium, 20. katalógus. *Becses nyomtatványok és kéziratok 1482–1995*. Bp. 1995. n° 7020. A töredéket az OSzK vette meg, ahol jelzete: RMK I. 1243c. A nyomtatványt V. Ecsedy Judit határozta meg és hívta föl rá figyelmet, amit ezúton is köszönök. Itt köszönöm meg Pavercsik Ilona és Heltai János segítségét is.

ív jelzés	oldal szám	A <i>Lelki kard</i> második kiadásának tartalomjegyzéke	P4
T ₂	[219] [220]	[Szent Bernárd könyörgése]	519–521
T ₃	221 222	Öt psalmusok a Iesus Neve tiszteletire. [Káldi György fordításában] Psalmus XCIX.	–
T ₄	223 224 [225] [226]	Psalmus XIX. Psalmus CXXVII. [Psalmus CXXVIII.] Psal[mus XII.]	–
X ₂	[243] [244]	A Ból[...] Bóldog Aszszonyhoz mindennapi ajánlás.	– –
X ₃	245 246	A Boldogságos segítő Szűz Mariahoz, áitatos Imádság.	–
X ₄	247 248 [249] [250]	A Boldogságos Szűz Máriához, más áitatos Imádság; Mellyet képe-előtt mondhatni. Más Imádság; ugyan az[o]n Bóldogságos Szűzhöz.	– –
Y ₂	[255] [256]	Szent [? imádsága]	–
Y ₃	257 258	Arany-Szájú Szent János Imádsága.	–
Y ₄	259 260 [261] [262]		–
Aa	277 278 279 280	I. könyörgés II. Könyörgés III. Könyörgés, az Ur vétel-után. V. Oh Iesus örökké-való szerelemnek ...	– – –
	287 [288]		
Bb ₂	[291]	Chri[...] XI. [...]	–
Bb ₃	[292] 293 294	XII. Oh Iesus, Igasságnak tüköre ... XIII. Oh Iesus, erős Oroszlan ... XIV. Oh Iesus, Christus, Felséges ...	– – –
Bb ₄	295 296 [297] [298]	XV. Oh Iesus, igaz, és gyümölcsös Szőlő-tő ... Vége-[...]	– –
* Nem szerepel a <i>Lelki kard</i> szövegében Szent Ágoston imája, amely Pázmánynál az Az Anyaszentegyház litániája bevezetésével szolgált.			

A töredékek és a Batthyány Ádám-féle lajstrom átfedései alapján megállapítható, hogy a *Lelki kard* két kiadása nem volt teljesen azonos. A második kiadásból hiányzott (vagy legalábbis nem az 1654. évi lajstrom sorrendje szerinti helyen volt) az „Az aldott Jesusoshz imatsagh” és a „Boldogh aszo[n] elseo Litanaiia”, ugyanakkor a kötet végén (a töredékben a 243. oldaltól) egy sor olyan imádságot is tartalmazott, amelyet az első kiadás nem. Ennek a kiegészítésnek az összeállítója minden bizonnyal Kájoni János ferences volt, aki 1676-ban állított föl nyomdát Csíksomlyón, hogy ott az erdélyi katolikusok számára nyomtasson vallásos kiadványokat.⁷⁵ Ezek a kiadványok általában a királyságban már korábban megjelent művek új, Kájoni által többé-kevésbé átszerkesztett kiadásai voltak. Így került sajtó alá 1676-ban az 1651. évi löcsei *Cantus Catholicit* fő forrásként használó *Cantionale Catholicum* című énekeskönyv,⁷⁶ de Kájoni 1685-ben „újólá ki nyomatta” Ágoston Péter *Szívek kincse* című „fohászzkodó könyvecskéjét” is, amely elsőként 1671-ben Nagyszombatban jelent meg.⁷⁷ Ez utóbbi kiadvány esetünkben azért is fontos, mert mérete (tizenkettedrét) és különleges ívszámozása (hat levelenként) megegyezik a *Lelki kard* hasonló jellemzőivel. Feltételezhető tehát, hogy a *Lelki kard* csíksomlyói kiadása is 1685 körül jelent meg, de bizonyosan 1676 (a nyomda föllálítása) és 1687 (Kájoni halála) között.

A csíksomlyói kiadás töredéke egyébként megőrzött egyet a *Lelki kard* azon szövegeiből is, amelyekkel Batthyány Ádám egészítette ki 1654-ben a Pázmány-imádságoskönyv szövegeit. Az „Öt psalmusok a Iesus neve tiszteletire” cím ugyanis nem más takar, mint a Káldi György fordításában közölt 99., 19., 127., 128. és 12. zsoltárokat (régí számozás szerint, ebben a sorrendben). Nem maradt fenn ugyanakkor a többi Batthyány-féle ima, de címük alapján biztosak lehetünk abban, hogy a jórészt középkori eredetű, a ferencesek által terjesztett, népies imádságirodalomhoz tartoztak. Ismerve Batthyány Ádám és a ferencesek közötti szoros kapcsolatot, ez egyáltalán nem meglepő. A „boldogságos Szűz Mária nevenek tiszteletire” szerzett „ötf psalmusok” például rokon forrásból származhatnak a (tévesen Szent Bonaventurának tulajdonított) *Psalterium Beatae Mariae Virginis* című gyűjteménnyel, amelyben a bibliai zsoltárokat és kantikumokat írta át Szűz Mária nevére az ismeretlen szerző.⁷⁸ Magyar fordítását éppen a Batthyányval is kiadói kapcsolatban álló, fentebb említett Kéry Sámuel jelentette meg 1660-ban, *A Boldogságos Szűz Zsoltár-Könyve* címen.⁷⁹ Ugyancsak középkori eredetű a

⁷⁵ Kájoni működésének legújabb összefoglalása: RMKT XVII/15A–B. Szerk. HOLL Béla. Bp. 1992. 110–113.

⁷⁶ RMK I. 1188. Modern kiadásai: DOMOKOS Pál Péter: „...édes hazámnak akartam szolgálni...”, Bp. 1979. (dallamokkal); RMKT XVII/15A–B. Szerk. HOLL Béla. Bp. 1992., (dallamok nélkül). A *Cantus Catholicit*: RMK I. 856.

⁷⁷ RMK I. 1329. (Egyetlen példányát, amelyet Kolozsváron, egykor a református kollégium, ma az Academia könyvtárában őriznek, nem volt módomb látni.) Első kiadása: RMK I. 1120. Vö. GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936. 42. (Palaestra Calasanciana 15.)

⁷⁸ RMK I. 954; Vö. GAJTKÓ: *i. m.* 48. XV–XVI. századi latin és német kiadásairól: GW 4798–4800; VD16 B6574–6578. További kiadásokról: *Il Saltero della B.V. Maria compilato da San Bonaventura. Volgarrizzamento antico toscano*. Ed. Francesco ZAMBRINI. Bologna, 1872. (Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal secolo XII al XVII, 126.) Egy 1602. évi német kiadást az OSzK őriz: *Der gulden Psalter S. Bonaventure ... zu Ehren der Himmelskönigin und Mutter Gottes Marie*. Ingolstadt, 1602. (OSzK XII. Mor. 1800. Az előszó végén az 1588-as dátum szerepel!)

⁷⁹ RMK I. 954. A könyvből csak az ajánlás maradt fenn, de GAJTKÓ: *i. m.* 43, 48. szerint innen származik a *Liliom kertecske, azaz szép viragokkal ... bevettett aétatos könyvecske*. Pozsony, 1675. 165–182. (RMK I. 1186.) alatt található „Boldogságos Szűz Máriának a’ dög

lehet a „halottak litániája” is. „Litaniae defunctorum” található például Nicolaus Salicentius *Antidotarius animae* című könyvében, amelyből a mai magyarországi könyvtárak három különböző XV. századi kiadást is őriznek.⁸⁰ XVII. századi magyar változatai a névtelen ferences szerző által összeállított *Liliom kertecske* című, 1675-ben Pozsonyban megjelent imakönyvben található meg ilyen címek alatt: „Pénteki litánia a’ Christus kinszenvedéséről. Az elő társaság-bélieknek bőldog kimulásokért”, és „Litánia [...] melyekkel szoktak Istennek ajánlani a’ halálra vált embert”.⁸¹ Talán éppen ezek egyike volt olvasható a *Lelki kard*-ban is.

Adatainkat összefoglalva végül elmondhatjuk, hogy a Batthyány Ádám szerkesztette *Lelki kard* című imádságoskönyvet 1654 júniusában nyomtatták a bécsi Cosmerovius-nyomdában, valószínűleg tizenkettedrét (vagy esetleg kisalakú nyolcadrét) méretben, körülbelül 350–400 oldalon. A 400 kinyomtatott példányból 50-et aranyozott táblába, 250-et „paraszt táblába” (azaz talán papírfedélbe), 100-at pedig ismeretlen módon kötöttek be. A könyv címlapját Batthyány Ádám rézmetszetű címere díszítette, amelynek készítője feltehetőleg Subarich György volt.⁸² A *Lelki kard* tartalmának nagyobbik részét Pázmány Péter *Imadsagos könyvének* negyedik kiadásából válogatott imák alkották, amelyeket a szerkesztő néhány további, a népies hagyományból származó, ferences eredetű szöveggel egészített ki. A *Lelki kard* első kiadásából egyetlen példány sem ismert, ám a fennmaradt adatok alapján valószínűleg nem azonos a Kemény József közléséből ismert *Chypeus religionis Christianae* című, szintén 1654-ben, Bécsben, Batthyány Ádám neve alatt megjelent imakönyvvel. Utóbbit tehát tévesen feltételezett nyomtatványnak kell tartanunk.⁸³ A *Lelki kard* második kiadását 1676–1687 között nyomtatták Csíksomlyón, valószínűleg Kájoni János szerkesztésében, aki az imakönyvet kevés változtatással és újabb szövegekkel kiegészítve adta ki.

KOLTAI ANDRÁS

halál ellen való ött sóltára, mellyeket Szent Bonaventura sóltáraiból szedtenek ki.” (A *Liliom kertecskének* a budapesti Egyetemi Könyvtárban található példányát használtam. Jelzete: RMK I, 272.) A döghalál elleni zsoltárok („Wider die Pestilenz gemacht vonn fünff Psalter”) valóban megtalálhatók a *Psalterium B.M.V.* OSZK-beli német kiadásának függelékében is: *Der gulden Psalter...*

⁸⁰ SALICENTIUS, Nicolaus: *Antidotarius animae*. Hagenau, 1494. CIII. (Kalocsa, Érseki Könyvtár 20966.) Holl Béla szíves közlése. A könyv más magyarországi példányai: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ed. Géza SAJÓ–Erzsébet SOLTÉSZ. I–II. Bp. 1970. 3000–3002. A XVI. században azonban német nyelvterületen csupán egyszer jelent meg, Nürnbergben, 1520-ban (Vö. VD16, N 1563).

⁸¹ *Liliom kertecske* ... 214–219, 465–469.

⁸² Utólag jutott a kezembe Fazekas István tanulmánya, amelyben egy levélrészlet alapján arra a következtetésre jut, hogy Batthyány Ádám a *Lelki kardot* fiainak, Kristófnak és Pálnak ajánlotta. (Batthyány I. Ádám és gyermekei. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. PÉTER Katalin. Bp. 1996. 103.)

⁸³ Itt kell megjegyezni, hogy Jenei Ferenc föltételezte (JENEI: i. h. 688.): a Malomfalvay Gergely leveleiben említett imádságoskönyv azonos lenne azzal az 1655-ben megjelent *Imadsagos könyvecskével*, amely Szabó Károly közlése szerint Pázmány Miklósné Pete Hetessy Rozina költségén jelent meg. (RMK I. 900. Egyetlen példánya, egykor Schlauch Lőrinc szatmári püspök könyvtárában volt.) Ezt azonban Orlovsky Géza nyomán Kovács Sándor Iván már kétségbe vonta és föltételezték, hogy Malomfalvay leveleiben inkább a Kemény József által leírt *Chypeus religionis christianaeről* van szó. (KOVÁCS S. I.: i. m. 364. 46. jegyzet.)

Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül. Az alábbi dolgozat mindössze három datálatlan Balassi–Rimay *Istenes énekek*-kiadás, (két esetben töredék) nyomdai vizsgálatára vállalkozik. Pusztán tipográfiai eszközökkel kísérel meg e három, példány alapján is megvizsgálható kiadás megjelenésének idejét megállapítani oly módon, hogy a két töredék és a címlap nélküli kiadvány betű- és dísz-anyagát összeveti azzal a felszereléssel, amely a kibocsátó nyomdák egyéb kiadványaiból rekonstruálható és pontos időhöz köthető. E három nyomtatvány közül kettő a bártfai Klöss-műhelyből,¹ és egy a váradi református egyház Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomdájából való:²

I. [Balassi Bálintnak Istenes éneki]

példány: MTA K RM I 8° 984 (töredék) = *Stoll* 89

II. [Balassi Bálintnak Istenes éneki] Hozzájárul:

Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok

példány: Marosvásárhely, Teleki–Bolyai kvt 4647

(címlap nélkül) (OSzK foto) = *Stoll* 99

III. [Balassi Bálintnak és Rimai Jánosnak Istenes éneki]

példány: OSzK RMK I 787a (töredék) = *Stoll* 102

I. Dézsi Lajos feltételezte, hogy Bártfán jelent meg az őskiadás.³ Varjas Béla⁴ és nyomában Eckhardt Sándor,⁵ a bécsi Ferenczffy-féle kiadás felfedezése után nem tartotta indokoltnak egy ennél korábbi bártfai kiadás létét. (Megjegyzendő, hogy a bécsi kiadás⁶ pontos dátuma akkor még nem volt ismert, Varjas 1632–1635 közé datálta, majd Holl Béla Ferenczffy Lőrinc 1632–1638 közötti működésében helyezte el.⁷ Azóta Armando Nuzzo⁸ felfedezése nyomán már ismertté vált pontos kiadási éve: 1633.) Klaniczay Tibor⁹ azonban Dézsi álláspontját fogadta el, vagyis szerinte is megelőzte a bécsit egy elveszett kiadás, amely szerinte Bártfán vagy Lőcsén jelent meg, közvetlenül Rimay halála után, 1632-ben. Vadai István¹⁰ is elfogadta az ismert bártfai és a bécsi kiadást megelőző közös őznek létezését, de a rendezett edíciók előszava alapján lőcsei származását is lehetségesnek tartotta.

Újabban Hubert Gabriella és Szabó Géza a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának RM I 8° 984 jelzetű töredékét ezzel a mostanáig elveszettnek hitt kiadással azonosította.¹¹ Megállapi-

¹ MTA Könyvtára: RM I 8° 984 és OSzK: RMK I 1573 (fotomásolat) = STOLL Béla: *Balassi-bibliográfia*. Bp. 1994. a 89. és 99. tételek (továbbiakban: STOLL).

² OSzK: RMK I 787a = STOLL: i. m. 102.

³ DÉZSI Lajos: *Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliographiája*. Bp. 1905. 6–7. (továbbiakban: DÉZSI)

⁴ VARJAS Béla: *Balassa Bálint Istenes énekeinek első kiadása*. = Mksz 1940. 105–126. – A felfedezett, csonka bécsi kiadást Varjas Béla hasonló formában is kiadta: *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki*. (Bp. 1941.)

⁵ ECKHARDT Sándor (összeáll.) *Balassi Bálint összes művei*. I. Bp. 1951.

⁶ RMNy 1599.

⁷ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980. 201–202.

⁸ NUZZO, Armando: *Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról*. = MKsz 1992. 348–351. – Armando Nuzzo bevezető tanulmánya a bécsi 1633. kiadás hasonmásához (Bp. 1994.)

⁹ KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. = MTA I. Osztályának Közleményei Bp. 1957. 265–338.

¹⁰ VADAI István: *Balassi–Rimay „Istenes éneki”-nek elveszett kiadásairól*. = ItK 1991. 63–73.

¹¹ A felfedezésről HUBERT Gabriella adott hírt: *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?* = MKsz 1995. 169–172.

tották, hogy betűi és keretdíszei a bártfai Klöss-nyomda készletéből valók, és elfogadták az elődök által valószínűsített 1632. körüli nyomtatási évet.

A töredéket¹² most pusztán tipográfiai módszerrel megvizsgálva és összevetve a bártfai Klöss-nyomda felszerelésével, ugyanerre az eredményre juthatunk. A töredékben szereplő háromféle betűtípus közül kettő¹³ 1603-tól 1637-ig volt használatban, míg a harmadikat¹⁴ Klöss Jakab csak 1635-ig használta. (Ez utóbbi kiemelő-betű egyébként egyike a vizsolyi nyomdából Klösshez került betűeknek.) A betűk állapota alapján e töredék valóban 1630–1635 közé datálható, vagyis a Szabó Géza által az őskiadással azonosított kiadás „Bártfa 1632 körüli” datálása a legvalószínűbb.¹⁵

II. A megvizsgálandó másik *Istenes énekek* kiadás címlap nélküli ugyan, de az ezzel együtt nyomtatott *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok*¹⁶ címlapja elárulja, hogy „Bártfán, Klöss Jakab által” nyomtatták, csak kiadásának éve ismeretlen. A Balassi-versek és az említett, hozzányomtatott mű szemléltomást ugyanabból a nyomdából és valószínűleg egyidőből származik. E kiadás unikum példányát a marosvásárhelyi református főiskola könyvtára őrzi.¹⁷ Ez a kiadás Klaniczay Tibor szerint „1635-ben, vagy valamivel ennél is később” jelenhetett meg.¹⁸ Dézsi 1640 tájára datálta.

Tipográfiai vizsgálata azonban még ennél is későbbi időre mutat. A 24-rét nyomtatványban hétféle betűtípus található, némelyikből ugyan csak egy-egy sor. E betűtípusok közül négy¹⁹ csak 1638-tól használatos; éppen ezek váltották fel a Klöss-nyomdában az előző nyomtatványnál szereplő, és 1637-ig használt betűket. Egy másik betű²⁰ pedig csak 1639-től fordul elő a bártfai nyomtatványokon. Két másik már korábban, 1608-tól fogva folyamatosan szerepel a Klöss-nyomda készletében, ezek tehát nem jelentenek támpontot a datáláshoz. Ezek az 1638-tól ill. 1639-től használt típusok igen sokáig, egészen a század végéig, sőt némelyek az 1700-as évek elejéig megvoltak a bártfai nyomda készletében. Nyomtatványunk azonban (vagyis a Balassi-versekhez hozzányomtatott *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok*) impresszumában Klöss Jakab nevét is feltünteti, aki 1664-ig vezette a nyomdát, feltehetően ekkor halt meg. Számunkra tehát 1664. az utolsó számbajöhető dátum, vagyis ifj. Klöss Jakab halálának éve. Az az időkor pedig, amikor e bártfai, rendezetlen kiadás készülhetett, az 1639–1664 időkor. A nyomdai anyag állapota, bizonyos betűk kopása, deformálódása a „Bártfa 1660 körüli” datálást teszik valószínűvé.

III. A harmadik megvizsgálandó kiadás az Országos Széchényi Könyvtár RMK I 787a jelzetű töredéke, amelyet id. Szinnyei József fedezett fel egy váradi nyomtatvány kötetstáblájában,²¹ Dézsi Lajos szerint is rendezett kiadásból való, betűit „váradi jellegűeknek” tartotta.

A Balassi-kutatás ma már általánosan elfogadja²² azt a feltevést, hogy az első rendezett kiadás sajtó alá rendezője Szenci Kertész Ábrahám, a tudós váradi nyomdász volt. Minden bizonnyal az általa írt és eredetileg az első rendezett kiadáshoz tartozó előszó maradt fenn a későbbi (rendezett)

¹² MTA Könyvtára: RM I 8° 984.

¹³ A 84 mm 20-sor távolságú antikva és az ugyanilyen méretű kurzív.

¹⁴ A 8 mm magas kiemelő betűt.

¹⁵ Lásd a 11. lábjegyzetet.

¹⁶ SZABÓ Károly: RMK I. 1573–1574.

¹⁷ Az unikum példány fotómásolata a fenti jelzeten található az OSzK-ban.

¹⁸ KLANICZAY: i. h. 299.

¹⁹ A 88 mm-es antikva, a 96 mm-es antikva, az ugyanilyen kurzív és a 73 mm-es kurzív.

²⁰ A 88 mm-es kurzív.

²¹ FRAKNÓI Vilmos: *Könyvtáblában felfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok*. = MKSz 1878. 251–302., DÉZSI: i. m. 28–30.

²² KLANICZAY: i. h. 312–313.

1677. évi kolozsvári kiadásban.²³ Minthogy az előszóban a kiadó a korábbi rendezetlen kiadások miatt panaszkodik, tehát joggal tulajdoníthatjuk neki az új, rendezett kiadás szerkesztésének érdemét.

Ebből az előszóból már Dézsi Lajos²⁴ arra következtetett, hogy a második váradi kiadás már rendezett volt. (A rendezett kiadás előszava megbírálja az előző, rendezetlen kiadásokat: a bártfai, a lőcsei és az első váradi kiadást említve, méghozzá ilyen sorrendben, – a bécsit a rendezett kiadás szerkesztője nem ismerte.) Klaniczay Tibor szerint elképzelhető, hogy a felsorolt kiadások nem ugyanilyen egymásutánban követték egymást, s az említett lőcsei kiadás nem követte, hanem megelőzte a fennmaradt bártfai edíciót. Ha azonban a fennmaradt bártfai kiadás²⁵ 1660 év körüli datálására gondolunk (l. az előző tételt), akkor helyes a Szenci Kertész által említett sorrend: a bártfai őskiadás, a Klaniczay által is valószínűsített 1640 és 1650 közötti, elveszett lőcsei kiadás,²⁶ és Szenci Kertész saját, 1652. évből való rendezetlen kiadása. Mert természetesen a 2. bártfai kiadást –, amit tipográfiai módszerrel 1660 tájára datáltunk – nem ismerhette.

A váradi 1652. évi kiadásból²⁷ nem maradt fenn példány, de ismeretes ebből az évből az *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos énekek*²⁸ váradi kiadása. Minthogy ez a rendezetlen kiadások toldalékként szokott megjelenni (ahogyan az előbb tárgyalt bártfai kiadásnál is),²⁹ a Balassi-kiadásokkal foglalkozók egyöntetűen elfogadták az 1652. évi váradi (rendezetlen) kiadás tényét.

Dézsi Lajos bizonyos énekek elhelyezkedése alapján a most vizsgált töredéket rendezett kiadás darabjának tartotta.³⁰ Klaniczay³¹ Dézsi érveit nem fogadta el, mert úgy látta, nincs akadálya, hogy ebben a szerinte valószínűleg 1650 előtti kiadásban (vagyis az OSzK RMK I 787a jelzetű töredékében) egy rendezetlen kiadást lássunk, tekintve hogy még 1652-ben is rendezetlen kiadás jelent meg Váradon. Valószínűnek tartotta, hogy 1652 után, de természetesen még 1660, vagyis Várad elfoglalása előtt jelenhetett meg.

Vadai István filológiai és terjedelmi indokok alapján e töredéket³² valóban rendezett, váradi kiadásnak tartotta és alaposabb vizsgálattal azt is kimutatta, hogy a töredéket annak idején nem 1650-ből származó kötetből áztatták ki, hanem Szenci Kertész Ábrahám 1656. évi *Orator extemporaneus*³³ c. kiadványából. Vadai helyesen látta, hogy a töredék, betűi alapján lehetne kolozsvári nyomtatvány is, Veresegyházi Szentyel Mihály műhelyéből, hiszen Szenci Kertész nyomdájának nagy része 1668 után odakerült. Filológiai érvekkel viszont bebizonyítja, hogy nem lehet Veresegyházi nyomtatványa, hiszen ő nyilván rendezett kiadásból dolgozott,³⁴ míg ennek a korrektúratöredéknek forrása, amiből szedték, csak rendezetlen kiadás lehet.

E töredék tehát egy 1656-os váradi nyomtatvány könyvtáblájából került elő.³⁵ Vadai István gondolatmenete szerint feltételezhetünk továbbra is egy rendezetlen váradi kiadást 1652-ből, és kezünkben van a rendezett kiadás töredéke 1656-ból vagy 1655 tájáról. Álláspontja szerint Szenci Kertész Ábrahám saját, rendezetlen (1652. évi) kiadása nyomán korrektúrázta e töredékben fenn-

²³ STOLL: i. m. 114.

²⁴ DÉZSI: i. m. 27–30.

²⁵ SZABÓ Károly: RMK I. 1573–1574.

²⁶ STOLL: i. m. 100.

²⁷ DÉZSI: i. m. 28–30; STOLL: i. m. 101.

²⁸ SZABÓ Károly: RMK I. 865.

²⁹ SZABÓ Károly: RMK I. 1573–1574; STOLL: i. m. 99.

³⁰ DÉZSI: i. m. 27–30.

³¹ KLANICZAY: i. h. 313.

³² OSzK: RMK I. 787a; VADAI: i. h. 71–73.

³³ SZABÓ Károly: RMK II. 866. (1656 Várad)

³⁴ VADAI: i. h. 69.

³⁵ SZABÓ Károly: RMK II. 866. (1656 Várad)

maradt rendezett edíciót. A megvizsgált töredék a váradi rendezett kiadás korrektúra-példányából való.³⁶

A töredék nyomdai vizsgálata és annak Szenci Kertész Ábrahám nyomdakészletével való összevetése alapján³⁷ ez a datálás valóban helytálló. A nyomtatványban szereplő két szövegtípus,³⁸ Szenci Kertész Ábrahám készletében 1649-től kezdve volt csak meg, tehát a töredék ennél korábban semmiképpen sem készülhetett. E betűtípusokat Szenci Kertész Ábrahám Váradon 1660-ig használta, majd ezután 1667-ig Szebenben is. A töredék szebeni eredetét azonban valószínűleg kizárhatjuk. A betűk meglehetősen jó állapota, mindössze az ékezetes betűknél tapasztalható kisebb egyenetlenségek előfordulása az 1655 körüli évekre jellemző, tehát a tipográfiai összehasonlítás Vadai István 1656. körüli datálását megerősítette.

Úgy látszik, hogy a tipográfiai érvek megdőntik annak lehetőségét, hogy ezt a töredéket ugyanakkor nyomtatták volna, mint a vele együtt kiázott *Comico tragoediát*,³⁹ vagyis 1646-ban vagy, amint Klaniczay Tibor feltételezte, valószínűleg 1650 előtt. Alátámasztja viszont Klaniczaynak azt a feltételezését, amely szerint a rendezett váradi kiadás csak 1652 után jelent meg.

A pozsonyi 1676. évi⁴⁰ kiadás megjegyzése alapján feltételezett négy váradi kiadás kérdésért már Szabó Géza meggyőzően tisztázta.⁴¹ Szabó Géza szerint csak két váradi kiadást kell feltételeznünk, mert Szenci Kertész saját második kiadását joggal tekinthette negyediknek [Szabó Géza szerint a két bártfai után], ha a bécsi kiadást nem ismerte. Márpedig a kolozsvári kiadások Szenci Kertésztől származó előszava arra vall, hogy nem ismerte. Ezt a „váradi negyedik edíció szerinti” megjelölést a 18. századi kiadások egy részének címlapján is viszontlátni.⁴²

Hogyan magyarázható már most a „váradi negyedik edíció”⁴³ megjelölés, ha a második bártfai kiadás idejét az 1660 körüli évekre tesszük, vagyis a váradi második kiadás utáni időpontra? Erre az alábbi magyarázat adódik: talán valóban létezett a bártfai őskiadás (1632 körül) és a váradi első, rendezetlen kiadás (1652) között egy löcsei kiadás is az 1640 körüli évekből, hiszen ilyen löcsei kiadásra, méghozzá éppen ilyen sorrendben, Szenci Kertész Ábrahám is hivatkozik rendezett kiadásához írt előszavában.⁴⁴ Eddig a kiadásoknak általa említett sorrendjét (bártfai, löcsei, váradi) tévesnek vagy mellékesnek tartották. Ugyanezt a lehetőséget egyébként Klaniczay is felvetette, amikor egy löcsei, 1640–1650 közötti kiadás létét feltételezte.⁴⁵ A tipográfiai érvek Szenci Kertész Ábrahám szavait támasztják alá. Vagyis Szenci Kertész csak az első bártfai kiadásról beszélhetett, a másodikról nem.

Szenci Kertész tudatos szövegkiadói tevékenységének nem ez az első és egyetlen nyoma: elveit már a *Praxis pietatis* 1643. évi váradi kiadásához írt előszavában világosan kifejtette.⁴⁶

³⁶ VADAI: i. h. 73.

³⁷ V. ECSÉDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nevezetes váradi tipográfiája*. = OSzK Évkönyve 1992. (1996: sajtó alatt)

³⁸ A 68 mm-es antikva és az ugyanilyen méretű kurzív betű.

³⁹ MKSz 1878.272.

⁴⁰ STOLL: i. m. 113.

⁴¹ SZABÓ Géza: *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*. Bp. 1983. Kísérő tanulmány a kolozsvári 1701-es Istenes énekek kiadás hasonmásához. Bp. 1983.

⁴² Pl. a címlapjukon löcsei kiadási helyet megjelölő, de hamis impresszumú 1700-as, 1712-es és 1720-as kiadás (az utóbbinak a budapesti Egyetemi Könyvtárban lévő példánya). Lásd erről HUBERT Gabriella: *Ismeretlen 18. századi Balassi-Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban* című tanulmányát ugyanebben a számban.

⁴³ Először a pozsonyi 1676. kiadás címlapján találni ezt a megjelölést: STOLL: i. m. 113.

⁴⁴ Fennmaradt a kolozsvári, 1677. évi kiadásban: STOLL: i. m. 114.

⁴⁵ KLANICZAY: i. h. 325.

⁴⁶ SZABÓ Károly: RMK I. 751.; – V. ECSÉDY Judit: *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv*. = Magyar Grafika 1994. 39–42.

Az előbbiekből azonban az is következik, hogy a tudomásunk szerint második bártfai kiadás, annak ellenére, hogy Szenci Kertész rendezett kiadása után jelent meg, mégis rendezetlen volt. Ilyen, viszonylag kései, rendezetlen kiadásokról azonban eddig is volt tudomása a könyvészetnek és irodalomtörténetnek, hiszen az 1665. kassai kiadás is ilyen.⁴⁷ (Nem szólva a katolikus kiadásokról, mint az 1699. évi nagyszombati.⁴⁸)

E tipográfia vizsgálatok eredményeképpen az első hat kiadás időrendje az alábbiak szerint módosul:

[Bártfa 1632 körül, ifj. Klöss]	= Stoll 89
Bécs 1633 Ferenczffy	= Stoll 90
<Lőcse 1640 körül, Brewer>	= Stoll 100
<Várad 1652 Szenci Kertész>	= Stoll 101
[Várad 1655 körül Szenci Kertész]	= Stoll 102
[Bártfa 1660 körül ifj. Klöss]	= Stoll 99

V. ECESEDY JUDIT

Ismeretlen 18. századi Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban. A gyülekezeti énekeskönyvek mellett Balassi Bálint és Rimay János vallásos énekeinek a gyűjteménye volt az egyik legnépszerűbb protestáns nyomtatvány a 17–18. században. Balassi és Rimay versei nem gyülekezeti, hanem magánátjuttatási alkalmakra szolgáltak.¹ Szinte valamennyi nagyobb nyomdában kiadták őket. Népszerűségüket jól jelzi, hogy az egyes kiadásokból mindössze egy-két példány maradt fenn, mert elhasználták a kötetek. A legkorábbi, töredékesen ismert kiadás az 1632 körüli bártfai,² a legutolsó a Pozsony–Pest 1806-os.³ A kiadások sora ekkor megszakadt a református egyházban térhódító vallási racionalizmus miatt.⁴

Radvánszky Béla és Dézsi Lajos termékeny munkakapcsolatának köszönhetően először 1904-ben jelent meg a Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadásainak bibliográfiája.⁵ Dézsi 1905-ben újra kiadta a bibliográfiát.⁶ Minden általa kézbevett példánynak a tartalmát pontosan ismertette. A kiadások négy típusát különböztette meg: I. rendezetlen kiadások, ahol Balassi és Rimay versei még keverednek, II. rendezett kiadások, ahol a két költő verseit már szétválasztották (Rimay versei előtt is hosszú címfeliratokkal, ún. váradi vagy lőcsei forma szerinti), III. rendezett kiadások (Rimay versei előtt rimes címfeliratokkal, ún. kolozsvári vagy debreceni forma szerinti), IV. a második és harmadik típus keveredése egyetlen esetben (Hely és kiadó nélkül, 1702). A bibliográfia szerint a 17–19. században 39 kiadás jelent meg. Dézsi 1923-ban az időközben előkerülő újabb kiadásokkal, a nagyszombati tartalom-ismertetésével bővítve harmadszorra is megjelentette bibliográfiáját, melyben már 42 kiadást sorolt fel.⁷ Dézsi adatközléseinek mindig sok hasznát látta

⁴⁷ STOLL: i. m. 105.

⁴⁸ STOLL: i. m. 124.

¹ L. az 1701-es kolozsvári kiadás faksimile kiadásához írt kísérőtanulmányt, SZABÓ Géza: *Balassi Bálint és Rimay János Istenes Énekei*. Bp. 1983. 11.

² RMNy 1519. H. HUBERT Gabriella: *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?* = MKSz (111.) 1995. 169–172.

³ STOLL Béla: *Balassi-bibliográfia*. Bp. 1994. 161. sz.

⁴ SZABÓ Géza: i. m. 31.

⁵ *Rimay János munkái*. Kiad. RADVÁNSZKY Béla. Bp. 1904. függelékeként: DÉZSI Lajos: *Balassa és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliographiája*.

⁶ DÉZSI Lajos: *Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliográfiája*. Bp. 1905.

⁷ *Balassa Bálint minden munkái*. Kiad. DÉZSI Lajos. I. Bp. 1923. XCVIII–CLI.

a régi magyar irodalomtörténet. A történelem viharai során elveszett vagy lappangó nyomtatványokról, kéziratokról több esetben csak az ő leírásai nyomán van fogalmunk (pl. Cserey-né-kódex, Vasady-kódex etc.). Így Dézsi fenti bibliográfiája nemcsak a későbbi kutatások számára jelenthetett kiindulópontot, hanem azóta elveszett vagy lappangó kiadások leírását őrizte meg a számunkra. Példaként az utolsó, Pozsony–Pest 1806-os kiadást hozhatjuk fel. Ebből ő még három példányt ismert. Kettő a mai Országos Széchényi Könyvtárban volt, egy pedig a sajkázai Radvanszky-Könyvtárban. Az OSzK 1996-os nagy állományellenőrzése során megállapították, hogy mindkét példány hiányzik. Az egykor Sajakázán lévő példány is egyelőre lappang. Címlap-fotóját szerencsére ismerjük,⁸ így ha egyszer előkerülne bármelyik példány, Dézsi leírása nyomán tudnánk azonosítani.

A legfrissebb Balassi-bibliográfia,⁹ javítva és kiegészítve a Dézsi-bibliográfiákat, az Istenes énekeknek már 45 kiadását sorolja fel. Két tétel hiányzik a felsorolásból. Az 1690-ben Lőcsén megjelenő kiadást (Dézsi Lajos, 1923, 16. tétel) Kovács Sándor evangélikus teológiai tanár, püspök fedezte fel. Az egyetlen példány valaha az evangélikus egyház Luther-könyvtár és Múzeumában volt. A könyvtár anyaga jelenleg az Evangélikus Országos Könyvtárban¹⁰ található, értékes részei a Régi és Ritka Gyűjteményben vannak feldolgozva. Sajnos az 1690-es lőcsei kiadás nem szerepel benne, egyelőre lappang. 1744-es debreceni impresszummal már Dézsinnél is két különböző kiadás szerepelt (34–35. tétel). A legújabb kutatások szerint mindkét debreceni nyomtatvány hamis impresszummal jelent meg, az egyik valójában soproni, a másik pedig pozsonyi kiadás.¹¹

A 18. századi megjelenések sorát egy újabb, az összes kiadást tekintve a 48. kiadással egészíthetjük ki. Az Evangélikus Országos Könyvtár Podmaniczky-Degenfeld Könyvtárában, 1284-es jelzet alatt¹² a Balassi–Rimay Istenes énekek 1720-as lőcsei kiadása található. 1720-as lőcsei impresszummal eddig is ismertünk kiadást,¹³ amely azonban eltér az EOK-ban fellelt kiadástól. Eszerint „Lőcse 1720”-as impresszummal két különböző kiadás létezett. A Dézsi-féle osztályozás szerint az Egyetemi Könyvtárban található kiadás a II. típusba tartozik, míg az EOK-é a III. típust képviseli. A kötetek összevetésének elősegítése végett mindig célszerű Dézsi Lajos 1904–1905-ös rövidített tartalom-leírását követnünk.

A' Néhai / *Tekintetes Nag[yság]os vitéz* / URNAK / GYARMATI / BALASSA / BALINTNAK: / és / Ama' jó emlekezetű né-/hai Nemzetes /RIMAI / JANOSNAK; Igaz Haza-fiaiinak, és / a' Magyar nyelv két / ékességének / ISTENES ENEKI / *Most újabban e' kis formá- [sic!] / ki-bocsáttattak.* / LŐTSEN. / 1720. Esztendőben.

Tartalma:

Alv: Oven. in Append. / Epigrammatum: / *Praeter virtutem*

A2r: ELOGIA [...] / AD VALENTINUM BALASSA, / Joannes Romainus.

BALINT *nemzetedben ki / vóltál* BALASSA

A3v: *In Eundem* / JANUS BALOGUS / TOLNAEUS.

Dilige Deaque simul coelo

⁸ ERDÉLYI Pál: *Balassi Bálint 1551–1594*. Bp. 1899. 205.

⁹ STOLL Béla: *i. m.* 14–20.

¹⁰ A továbbiakban: EOK.

¹¹ V. ECSÉDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*. Bp. 1996. 98–99. sz.

¹² A kötet azóta bekerült a Régi és Ritka Gyűjteménybe, új jelzete: R 1393.

¹³ L. a budapesti Egyetemi Könyvtárban: Rar. Hung. 209–210/A.

A4r: Ugyan azon Magyarúl:

Isten Aszszonyokkal égben az / Istenek

[Élőfej: ELOGIA BALASSAE.]¹⁴

A5r = [1. p.]: Néhai / *Tekintetes és Nagyságos vitéz / URNAK / GYARMATI / BALASSA BALINT-/NAK / Istenes, 's egynéhány vitézi / ENEKI.*

ADj már tsendességet

[etc.]

[Élőfej: BALASSA ENEKI.]

D1v = 66. p.: BALASSA BALINT / ENEKINEK. / *VEGE.*

D2r: A' / *jó emlékezetű, / NEHAI NEMES ES / NEMZETES / RIMAI / JANOSNAK / ENERI [sic!] / KÖVETKEZNEK.*

D2v: Oven. in lib. uno, Epi-/grammatum:

Solis ut in solo motu

D3r = 67. p.: *Tükör ez: nézz ebbe bűnös, / Hogy kárhozatban ne légy ős.*

Könyörülj én rajtam, Ur / Isten 's irgalmaz

[etc.]

[Élőfej: RIMAI ENEKI.]

K10v = 326. p. [recte 226. p.]: *Ezek a' meg nevezett fő Sze-/mélynek Rimai Jánosnak Ene-/ki; immár következnek / más egynéhány szép / Enekek.*

K11r = 327. p. [recte 227. p.]: *A' szerentsénell [sic!] állhatatlan / vóltáról, e' sententziának / betüiből állván. / FERENDUM ET SPE-/RANDUM. / Incerto Authore.*

FÖrog a' Szerentse

[etc.]

[Élőfej: ISTENES ENEKEK.]

Q4r = 459. p. [recte: 357. p.]: *VEGE.*

Q4v: Rendi e' Könyvben / foglaltt Enekeknek.

Q8v: *OVENUS.*

Nil opus Authorem

[Élőfej: LAISTROM.]

Q9r = 1. p.: Egynéhány oktató / Régulák által / VEZERLŐ UTA, / Minden úton-járó igaz / IZRAELITANAK. / AZ IGAZ UTON-/JAROHOZ.

BÖldogul akarsz lé [sic!] házából / útra ki-menni

[12 regula] [Élőfej: Régula.]

R4v = 16. p.: *Ultra [sic!] indulónak / Imádsága.*

OH fényes egekben lako-/zó. [Élőfej: *Utra indulónak. Imádsága.*]

R6r = 19. p.: *Utban mondandó / Imádság.*

OH én bújdós Atyáim-/nak [Élőfej: *Utban mondandó Imádság.*]

R8v = 24. p.: *Haza téréskorra való / Imádság.*

OH Izraelnek, s' Izrael / házából [Élőfej: *Haza téréshorra [sic!] való Imádság.*]

R11r = 29. p.: *Bujdosók, Számkivettettek / Imádsága.*

OH nagy hatalmú, senki-/től nem függő [Élőfej: *Bujdosók Imádság.*]

S2r = 35. p.: *Bűn bösánatért való / Imádság.*

OH végére mehetetlen ből-/tseségű [Élőfej: *Bűn bösánatért való Imádság.*]

¹⁴ Az élőfejek nyomdahibásak, a legjobb alakot közöljük. A következő betűket átirtuk: ę = é, ó = ö, ű = ü.

S6v: REGGELI / ENEK.

SZivem szerint Ur / Isten, hálát adok ne-/ked

S8r: MAS. / Vagy: / Szivem szerint, Ur Isten / hálát etc.

HALát adok tenéked, / oh kegyelmes Isten

S9v: ESTUELI ENEK.

KRistus ki vagy Nap / és Világ, menyor-/szágra út, igazság

S11r: MAS.

MARadgy velünk mi / Kristusunk

A kötet a possessor-bejegyzés szerint a 18. században Bujáki Jánosé volt. A Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár ex librisén a tulajdonosok mindig feltüntették, hogy az adott könyv hogyan került könyvtárukba. Eszerint 1891-ben, 6 forintért vásárolták egy G. R. monogramot viselő személytől. Kötése eléggé megviselt, korabeli vaknyomósos barna bőrkötés, két csatnak a nyomával.

Az istenes énekek kiadásainak leszármazási sztemmája szerint a lőcsei 1670-esnek (illetve az újabban előkerült 1666-osnak¹⁵) egyenes ági leszármazottja valamennyi későbbi lőcsei kiadás.¹⁶ Semmi magyarázatot nem találtunk arra, hogy miért jelent meg ugyanabban az 1720-as évben kétféle lőcsei kiadás. Így a nyomdahelyre terelődött a figyelem. Pavercsik Ilona, a lőcsei nyomda legkiválóbb szakértője miután megvizsgálta mindkét kötet díszait, betűtípusait, megállapította, hogy egyik 1720-as nyomtatvány sem készülhetett Lőcsén. Az Egyetemi Könyvtárbeli címlapon a nyomdász neveként ráadásul Brewer Sámuel szerepel, aki már 1699-ben meghalt, s halála után egyetlen lőcsei nyomtatványon sem olvasható a neve, csak örököseié.

Az EOK-beli 1720-as a szokásos 101 éneken kívül nemcsak beosztásában (I. Dézsi III. típus), hanem, amennyiben a hibás lapszámozástól eltekintünk, lapszámozásában és ívszámzásban is megegyezik a lőcsei 1730-assal (OSzK 304.279, Stoll Béla 148. tétel.), valamint a pozsonyi, Spajzer-kiadású 1730-assal (OSzK M 199.684, Stoll Béla 149. tétel.).

További problémát jelent a többi 18. század eleji, Dézsi-féle II–III. típusú, sok nyomdahibával tarkított lőcsei Istenes énekek-kiadás (1700, 1704, 1710, 1712, 1730), illetve azok valamennyi példánya: valódi vagy hamis impresszum szerepel-e címlapjukon?

A megmagyarázhatatlannak tűnő eltérésekre és azonosságokra, a sok nyomdahibára a nyomtatványok tipográfiai elemzése adhat választ.

A tipográfiai vizsgálatokat V. Ecsedy Judit végezte el, aki megállapította, hogy az 1712-es, 1720-as és az 1730-as lőcsei kiadások hamis impresszummal jelentek meg. Az EOK-példány „Lőcse 1720”-as impresszumáról kimutatta, hogy nemcsak a nyomtatási hely, hanem az év is hamis, mert valójában 1735 körül jelenhetett meg Pozsonyban a Royer nyomdában. A 18. század elejétől kezdve több dunántúli nyomda vállalta magára a protestáns vallásgyakorlathoz szükséges könyvek kiadását.¹⁷ A cenzúrendeletek miatt a nyomdász a megélhetését kockáztatta, ha engedély nélküli protestáns könyveket nyomtatott ki. Talán ez a Royer-nyomda hamis impresszumának egyik lehetséges magyarázata. Az EOK példányától eltérő külsejű – és címlapjának szövegében sem egyező – budapesti Egyetemi Könyvtár-beli példányról egyelőre csak annyit lehet biztosan állítani, hogy minden bizonnyal hazai nyomdából származik és kiadási éve megfelelhet a valóságnak.

¹⁵ NUZZO, Armando: *Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról.* = MKsz (108.) 1992. 348–355.

¹⁶ KÖSZEGHY Péter: *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről.* = ItK (89.) 1985. 89.

¹⁷ V. ECSEDY Judit: *i. m.* 42.

Az Evangélikus Országos Könyvtár „Lőcse 1720”-as impresszumú Balassi–Rimay-kiadásának bibliográfiai leírása a fentiek szerint a következő:

BALASSI Bálint – RIMAY János: Istenes eneki. Lőcse 1720. [recte Pozsony 1735 körül. Royer,] A–R, S11 = [8], 66, [2], 67–459 [recte 357], [9], 43, [11] pp. 24rét.

Nem zárható ki újabb kiadások és példányok előkerülése, így hasznos lehet, ha közöljük a Dézsinél még nem szereplő 1712-es és 1730-as „lőcsei”, hamis impresszumú Istenes énekek tartalom-leírását is. A Dézsi-féle II. típusba tartozik az OSzK 321.253-as jelzetű 1712-es lőcsei énekeskönyve (A Dézsi-bibliográfiákban még nem szerepel. Stoll Béla 145. tétel).

Az / *Né hai Tekintetes Nangos* [sic!] *Vitéz /URNAK.* / GYARMATI / BALASI BA-/LINTNAK, / Es / Amaz, jó emlekezetű, / Istenben bődögül ki múlt / Néhai / NEMZETES / RIMAI JANOS-/NAK, / Igaz háza fiának, és a' Ma-/gyar nyelvnek két ékessé-/gének. / ISTENES ENEK[I]. / Mellyet a' Váradi Negyedek Editio / szerint edgynehány új Enekek-/kel és Linádsságokk[al] [sic!] / ki-botsátott. / Lőtsén, BREWER Samuel, / Anno 1712.

Alv: Ovenus in Appendice / Epigrammatum. / *Praeter Virtutem*

A2r: ELOGIA [...] / *Ad VALENTINUM / BALASSAM.* / JOHANNES RIMAI-/NUS.

BALINT *nemzetedben ki vóltál / BALASSA*

A3v: IN EUNDEM / JANUS BALOGUS / Tolnaeus.

DIq[ue] [sic!] *Deaeq[ue]* simul coelo

A4r: Ungarico Idiomate per / JOHANNEM RIMAI, / *reddita in hunc modum.*

Isten Asz[z]onyokkal égben / az Istennek

[Élőfej: ELOGIA. BALASSAE.]

A5v = [2. p.]: *Néhai tekintetes és Nangos* [sic!] / *Vitéz Urnak.* / GYARMATI / BALASSA / BALINTNAK, / Istenes egynehány Vi-/tez Eneki. / ELSŐ.

ADgy már tsendességet

[etc.]

[Élőfej: BALASSA ENEKI.]

D3v = 70. p.: *A meg irt Vitéz Ur-Istent / Enekek vége.*

D4r = [71. p.]: *Az / Jó Emlekezetű, Istenben / idvösségesen nyúgovó / NEHAI NE-/MES / ES NEMZETES / RIMAI JA-/NOSNAK,* / Istenes Eneki követ-/keznek.

D4v = [72. p.]: Ovenus in Libro uno / Epigrammatum.

Solis ut in solo motu

D5r = [73. p.]: PSALMI LI. / Periphrastica Expla-/natio. / [etc.]

D6r = 75. p.: Könyörül [sic!] én rajtam Ur I-/sten, s' igralmaz

[etc.]

[Élőfej: RIMAI ENEKI.]

N5r = 289. p.: *Ezek a' meg-nevezett fő személynek / RIMAI JANOSNAK / Entki* [sic!]: *Immár következnek más / egynehány szép Enekek.*

N5v = [290. p.]: ELISO. / *A' Szerentsének álhatat-/lan vóltáról e' Szentén-/lának bötülből* [sic!] *álván.* / FERENDUM ET SPE-/RANDUM. / *Incerto Authoré.*

FOrog a' szerentse

[etc.]

S12v: RENDI E KÖNYVBEN / foglalt Enekeknek.

[Élőfej: AZ ENEK TABLAJA.]

T3r = [1. p.]: *Via Jacobaea*, / az az: / JACOB PATRI-/ARKANAK / *olly úta*, / Melly minden UTON-JARÓ / s' bújdoso igaz Izraélitákat, / bátorságos és boldog DE-/REK UTAR [sic!] igazgat, / Egynehány oktató Regu-/lák és Istenes Imadságok / által. / *Terem* 48 15. 16. / *Amaz Isten*, kinek előtte jártanak az / én Atyáim, *Abrahám és Isak*; *amaz / Isten*, a' ki táplát [sic!] engem eleitől fogva / mind e' máj napiglan, *amaz Aogyal*, [sic!] / ki meg-szabadította engemet min-/den gon-nosztól, áldgya / meg az igaz, / Uton-Járokat. / LÖTSEN, 1712.

T3v = [2. p.]: *Az igaz Uton Járók-/hoz*.

Bóldogul akarszé házad-/ból útdra ki menni

[15 regula] [Élőfej: UTON-JARÓK. REGULAI.]

U2r = 23. p.: PRIMA / ORATIO / VIATORUM. / *In ingressu itineris dicenda*. / Utadnak el kezdésében / így, vagy hasonló-kép-/pen imádkozzál.

OH fének [sic!] egekben lako-/zó

[Élőfej: UTON-JARÓK. IMADSAGI.]

U4r = 27. p.: II. ORATIO. / *In progressu itineris*. / Utnak közepin mon-/dandó Imádság.

OH én bujdoso Atyáim-/nak [Élőfej: UTON-JARÓK. IMADSAGI.]

U8v = 36. p.: III. ORATIO. / *In Egressu & Regressis / itineris dicenda*. / Utnak el végezésében, / és Utról való Haza té-/résben mondando / Imádság.

OH Izraelnek s' Izrael há-/zából

[Élőfej: UTON-JARÓK. IMADSAGI.]

U10v = 40. p. [A kötet csonkasága miatt a szöveg megszakad.]

A kiadás valódi impressumának meghatározása további kutatásokat igényel.

A Dézsi-féle III. típusba tartozik az OSzK 304.279 jelzetű 1730-as lőcsei kiadása (Dézsi-bibliográfia, 1904, 26. tétel említi. Stoll Béla 148. tétel).

A' Néhai / *Tekéntetes Nagyságos Vitéz* / URNAK. / *GYARMATI* / BALASSA / BÁLINTNAK: / és / Ama jó-emlekezetű néhai / Nemzetes / RIMAI / JÁNOSNAK; / Igaz Haza-fiainak, és a' / Magyar nyelv két / ékességnek [sic!] / ISTENES ÉNEKI / *Most újjobban e' kis for-/mába ki-botsáttattak*. / LÖTSEN. 1730.

Alv: Oven. in Append. / Epigrammatum. / *Praeter virtutem*

A2r: ELOGIA [...] / AD VALENTINUM BALASSA, / Joannes Rimaianus.

BÁLINR [sic!] *nemzetedben ki vól-/tál* BALASSA

A3v: *In Eundem* / JANUS BALOGUS / TOLNAEUS.

Dlliquae [sic!] *Deaeque simul coelo*

A4r: Ugyan azon Magyárúl:

Isten Aszszonjokkal égben az / Istenek

[Élőfej: ELOGIA. BALASSA.]

A5r = [1. p.] Néhai / *Tekintetes és Nagyságos Vitéz* / URNAK / *GYARMATI* / BALASSA BÁLINT-/NAK. / Istenes. 's egynéhány Vitézi / ÉNEKI.

ADgy már tsendességet

[etc.]

[Élőfej: BALASSA ÉNEKI.]

D1v = 66. p.: BALASSA BALINT / ÉNEKINEK / *VÉGE*.

D2r: A' / *Jó emlekezetű*, / NEHAI NEMES ÉS / NEMZETES / RIMAI / JÁNOSNAK / ÉNEKI / KÖVETKEZNEK.

D2v: Oven. in Lib, uno, Epi-/grammatum:

Solis ut in solo motu

D3r = 67. p.: *Tükör ez: nézz ebbe bünös, / Hogz [sic!] kárhozátban ne légy ős.*

Könyörűly én rajtam, Úr / Isten 's irgalmaz

[etc.]

[Élőfej: RIMAI ÉNEKI.]

K10v = 226. p.: *Ezek a' meg-nevezett fő Sze-/mélynek Rimai Jánosnak / Éneki; im-
már következnek / már egynéhány szép / Énekek.*

K11r = 227. p.: *A' szerentsének állhatatlan vól-/táról, e' szententiának be-/tűiből
állván: / FERENDUM ET SPE-/RANDUM. / Incerto Authore.*

FOrog a' szerentse

[etc.]

[Élőfej: ISTENES ÉNEKEK.]

Q4r = 357. p.: *VÉGE.*

Q4v: Rendi e' Könyvben / foglalt Énekeknek.

Q8v: OVENUS.

Nil opus Authorem

[Élőfej: LAISTROM.]

Q9r = 1. p.: *Egynéhány oktató / Regulák által / VEZERLŐ UTA, / Minden úton járó
igaz / IZRAELITANAK. / AZ IGAZ UTON-/JÁRÓHOZ.*

Boldogul akarsz-é házadból / útdra ki-menni

[12 regula] [Élőfej: Régula.]

R4v = 16. p.: *Utra indulónak / Imádsága.*

OH fényes egekben lako-/zó [Élőfej: *Utra indulónak. Imádság.*]

R6r = 19. p.: *Utban mondandó / Imádság.*

OH én bújdoso Atyáim-/nak [Élőfej: *Utban mondandó. Imádság.*]

R8v = 24. p.: *Haza téréskorra való / Imádság.*

OH Izraelnek, 's Izrael / házából

[Élőfej: *Haza téréskorra. való Imádság.*]

R11r = 29. p.: *Bújdosók, Számkivettet-/tek Imádsága.*

OH nágy hatalmú, senki-/től nem függő

[Élőfej: *Bújdosók. Imádsága.*]

S2r = 35. p.: *Bün bótánatért való / Imádság.*

OH végére mehetetlen ből-/tseségü

[Élőfej: *Bün bótánatért. való Imádság.*]

S6v: REGGELI / ÉNEK.

SZívem szerint Ur / Isten, hálát adok né-/ked

S8r: MÁS. / Vagy: / *Szívem szerint, Ur Isten / hálát, etc.*

Hálát adok tenéked, / óh kegyelmes Isten

S9v: ESTVÉLI ÉNEK.

KRistus ki vagy Nap / és Világ, menyor-/szágra út, igazság

S11r: MÁS.

MARadgy velünk mit [sic!] / KRistusunk

V. Ecsedy Judit tipográfiai vizsgálata szerint a kötet nem 1730-ban Lőcsén, hanem Budán, 1730 körül, a Landerer nyomdában jelent meg. Bibliográfiai leírása:

BALASSI Bálint – RIMAY János: Istenes éneki. Lőcse 1730. [recte Buda 1730 körül. Landerer.] A–R, S11 = [8], 66, [2], 67–357, [9], 43, [11] pp. 24rét.

A kiadás hasznán a fentiek szerint nem egy, hanem több nyomda is osztozott. Balassi és Rimay istenes énekeit az 1730-as években Budán a Landerer nyomdában, Pozsonyban a Royer nyomdában illetve Spajzer Ferenc kiadásában azonos beosztással, ív- és lapszámozással hozták forgalomba, csupán a betűtípus tért el. Egy esetleg szintén hamis impresszumú, ma már ismeretlen 1710-es löcsei [?] kiadás [Stoll Béla 144. tétel.] lehetett a későbbiek mintája. Dézsi leírása szerint¹⁸ ugyanis az 1728-as budai kiadás szintén ugyanezt a beosztást, ív- és lapszámozást adja. Az 1728-as pedig, címlapja szerint, az 1710-es löcseit követte: „Nyomtatattot Lőcsén 1710. [Ujj]onnan nyomtatattot Bádán [sic!] 1728.”

H. HUBERT GABRIELLA

Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija). Medgyesi Pál imádság- és prédikációelméletével, a *Doce nos orare, quin et praedicare*¹ című munkájával egy időben jelent meg Nógrádi Mátyás, későbbi református püspök kézikönyve a prédikációszerkesztés szabályairól. A *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötetébe a munka mint egykorú adat alapján feltételezhető retorikai kézikönyv kerül be.² A nyomtatványból példány nem ismert, de a szerző más írásaiból következtetni lehet a prédikációval kapcsolatos elképzeléseire. Más helyen írtam az elveszett mű helyéről a kor irodalmi gondolkodásában, de mindössze egyetlen mozzanatot ragadtam ki Nógrádi munkásságából: a tanításról és az oktatásról vallott nézeteket hasonlítottam össze a század magyar elméletirőinál.³ Ez alkalommal az elveszett ars concionandi vázlatos rekonstrukciójára teszek kísérletet.

Az 1650-ben megjelent ars concionandik szerzői, Medgyesi Pál és Nógrádi Mátyás személyes, mondhatnánk úgy is, hogy szakmai kapcsolatban álltak. Az ifjú Nógrádi 1633-ban Debrecenben a külföldről nemrégiben hazatért Medgyesi tanítványa volt. Herepei János buzgalmának köszönhetően vált ismertté egy könyvbejegyzés a kolozsvári református kollégium könyvtárának egyik kötetéből: „Hunc librum dono dabat Revere[n]d. ac Clarissi. Dominus Paulus P. Megiessi Matthiae K. Nogradi 1. die May. Anno Do. 1633. In schola Debrecina.”⁴ Ebből Herepei arra következtet, hogy a fiatalember „jó tanuló, igyekvő növendék lehetett, hiszen tanára könyvajándékozással ezért tüntette ki”.⁵ Maga a tény kétségtelenül igazolja tanár és tanítvány jó kapcsolatát; a hazai irodalmi gondolkodás fejlődése szempontjából pedig különös jelentősége van annak, hogy az ajándék éppen egy irodalomelméleti kézikönyv: Lorenzo Vallának a latin nyelv eleganciájáról szóló munkája.

¹⁸ DÉZSI Lajos: *i. m.* 1904. 80–82. Azóta a lappangó OSzK-példány is előkerült.

¹ MEDGYESI Pál: *Doce nos orare, quin et praedicare*. Bártfa, 1650. RMK I. 832. (A továbbiakban: MEDGYESI 1650.)

² A kötet kéziratában RMK I. 833a számon szerepel. Vásárhelyi Judit hivatkozik a korábbi szakirodalomra: ZOVÁNYI Jenő: *Prédikálásnak egyenesen folyó rendje* címen sorolja a munkát Nógrádi művei közé, 1650-re téve megjelenését; (Zoványi Jenő cikkei a „*Theológiai Lexikon*” részére a magyar protestantizmus történetéhez. Bp. 1940. 329.) ezt átveszi Varga Imre is az RMKT Nógrádi verseit is tartalmazó kötetében *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 10. Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, sajtó alá rendezte VARGA Imre. Bp. 1981. 657.)

³ BARTÓK István: *Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija. Tanítás és oktatás a XVII. század második felének magyar prédikációelméletében.* = ItK 1997. (megjelenés előtt).

⁴ HEREPEI János: *Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 2. Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1966. 183–186. itt: 183. (A továbbiakban: HEREPEI 1966.)

⁵ HEREPEI 1966, 184.

Az RMNy-tétel leírásában Vásárhelyi Judit idézi azt a helyet, ahol prédikációelméletét Nógrádi Mátyás mint megjelent könyvet említi. *Lelki próbakő* című művének ajánlásában Nógrádi Mátyás ezt írja Bagoly Katának:

„Becsületes Aszszonyom, harmadik munkám ez, az én kegyelmek között való lakásomban, mellyet közönségessé tések Isten kegyelme által: Mert magam költségével a' Prédicállásnak egyenesen folyó rendit, és útát, ez előtt nem régen, kegyelmek szemei eleiben bocsátottam. Az után nem sok idővel, Nemzetes BORNEMI-SZA ISTVÁN Uram költségével, Szent Pál Apostol Romaiakhoz irt levelét, három Methodus alatt éppen világ eleiben terjesztettem.”⁶

Az ajánlásban említett Szent Pál-levél „három metódus alatti” magyarázata⁷ több szempontból is igen fontos Nógrádi Mátyás prédikációelméleti munkásságának rekonstruálásához. Az olvasóhoz szóló előszóból szerezhetünk tudomást róla, hogy Nógrádi az ars concionandiban egy florilegium kiadásának előkészületeiről tett említést. Most ugyanis biztosítja az olvasót, hogy nem feledkezett el korábbi ígéretéről, de elfoglaltságai miatt késik a kézikönyv.⁸ Az elméleti összefoglaló mellett tehát Nógrádi egy példatárral is szeretne volna segíteni prédikátortársait. A gondolat nyilván az elmélet kidolgozásakor foglalkoztatta, hiszen a „libellus ante hunc emissus” – összevetve a hivatkozást a *Lelki próbakő* ajánlásában írottakkal – nem lehet más, mint az elveszett ars concionandi. Arra vonatkozó utalást nem ismerünk, hogy a florilegium valaha is elkészült és megjelent volna.

A hivatkozásban használt „libellus” kifejezés lehet szerénykedő fordulat, amellyel a szerző el akarja kerülni saját érdemeinek túlzott kidomborítását. Ha viszont a terjedelemre vonatkozik, akkor arra következtethetünk, hogy nem vaskos kötetnek, hanem vékony füzetecskének kell elképzelnünk az elveszett homiletikát.

Szent Pál levelét Nógrádi Mátyás 16 fejezetre osztja. Mindegyik fejezet anyagát „triplici methodo” fejti ki. A kérdések és feleletek sorozatából álló analysist követi az explicatio, a kétséges pontok magyarázata, ugyancsak kérdés–felelet formában. A szerző mindkét részben kitér a felmerülő ellenvetések cáfolatára is. Szempontunkból legérdekesebb a harmadik, a „practicus methodus”. Ez ugyanis nem egyéb, mint a „praxis concionatoria”, azaz annak bemutatása, hogyan lehet prédikáció formában a hallgatóság hasznára és épülésére fordítani az adott fejezetben tárgyaltakat.

A vázlatokban a legfontosabb dolgok a prédikáció főbb szerkezeti egységei szerint elrendezve szerepelnek. Nógrádi csak a gondolati vázát adja az egyes beszédeknek, a főbb szerkezeti egységekhez kapcsolódva. A részletesebb kidolgozást a prédikátorokra bízta.

Előfordul például, hogy csak a tanulságot határozza meg, az azt alátámasztó érvek és a hasznok kifejtését az igehirdető végezze saját belátása szerint.⁹ Leggyakrabban a „terjesztés” (amplifi-

⁶ NÓGRÁDI Mátyás: *Lelki próbakő, Mellyen Az ember mind magát, s-mind Vallását megczirkálhattya, sőt háza-népének-is szent útát mutathat, az egyenesen való-járásra*. Debrecen, 1651. RMK I. 845. (A továbbiakban: NÓGRÁDI 1651b) A2r–v.

⁷ NÓGRÁDI Mátyás, *Epistolae Ad Romanos Scriptae. Brevis explanatio. Triplici Methodo ornata. Videlicet. I. Analytica, II. Explicatoria. III. Practica*. Debrecen, 1651. RMK II. 746. (A továbbiakban: NÓGRÁDI 1651a.)

⁸ „Lector candide, non excessit nobis memoria promissio nostra, De FLORILEGIO emittendo, cujus in nostro libello, ante hunc emissio, interposui mentionem. sed quia in diem graves nobis occurrunt labores, hinc retardatur illius complanatio [...]” NÓGRÁDI 1651a, Ad Lectorem, A4v.

⁹ „Usus poteris subnectere; quosvis.” NÓGRÁDI 1651a, 20. „Quibus mediis possum promovere fratris salutem? – Kettőt megemlít, majd: – Caetera media tuo committo iudicio.” NÓGRÁDI 1651a, 232–233. „Rationum & Usuum elaborationes tuo iudicio committo.” NÓGRÁDI 1651a, 258.

catio) módját bízta a prédikátorra „amplifica, amplificetur, amplificabis” és hasonló fordulatokkal. Néha az elmondottak megvilágítását illetően éppen csak utal a lehetőségekre,¹⁰ vagy mindössze annyit mond: világítsd meg úgy, ahogy a legjobban tudod.¹¹ Olykor az egyes helyek magyarázatával kapcsolatban különféle szaktekintélyekhez utalja a prédikátort.¹²

A *Lelki próbákó* a népnevelő kegyességi művek szép példája, mellyel a jámbor olvasó „háza népének is szent utat mutathat az egyenesen való járásra.” Szempontunkból a legtanulságosabb a benne található két prédikáció: az egyik a varázslásról, a másik az istentagadókról. A címekből kiderül, hogy mindkettő el is hangzott a debreceni gyülekezet előtt.¹³

A szerkezeti egységek latin és magyar elnevezése és azok tartalma sokat segít Nógrádi Mátyás homiletikai elképzeléseinek rekonstruálásában. Különösen érdekesek azok az esetek, amikor a szerző utal az egyes részek egymáshoz kapcsolódására, a prédikációban betöltött szerepükre. A Manasses gonoszságát tartalmazó textusban például előfordul a Gyeheenna említése. A magyarázat szükségességét Nógrádi a következőképpen indokolja: „Az Sidó botüben, GEHINNOM vagyon, a’ mely szó két szóból álló egy szó, mellyeket meg-kell fejtegetni, és úgy mehetünk az dolognak értelmére.”¹⁴

Máskor a szerző jelzi, hogy egy-egy részt elhagyva vagy a szokásos sorrendet módosítva eltér az általános sémától: „[...] de ennek a’ Tanuságnak rend-szerént való erőssétését hátra hagyván, edgy-néhány kérdések által tanitok [...]”¹⁵ Vagy: „Hátra tevéen azért most a’ Tudományokatt, e’ nagy es fontos dolognak fyejtegetésében; Kérdésenként megyek-elő, a gyengék kedveert, a’ Keresdek pedig, im ezek lesznek.”¹⁶ A „gyengékre” való utalás teszi egyértelművé, hogy a bonyolultabb vázlat egyszerűsítése a kevésbé felkészült hallgatókhoz való alkalmazkodást szolgálja. Erre az eljárásra bőven találhatunk példát a kor prédikációs elméletében és gyakorlatában.

Az egyes latin terminusok tartalmát Nógrádi gyakran körülírással próbálja minél érthetőbben kifejezni. Az Usus Examinatorius jelentésének érzékeltetése stílárius szempontból is figyelemreméltó. Szép magyar fordulatokat eredményez, amikor a szerző önállóan fogalmaz, vagy legalábbis elszakad feltételezhető forrásaitól: „Kérlek a’ hatalmas Istenre, visgályátok meg magatokat ezeken a dolgokon [...]”¹⁷ „Ezek a dolgokon vond rámára szivedet édes Atyámfia [...]”¹⁸ Ugyan-ezeknek a gondolatoknak a megfogalmazása az angol szerzőtől fordított *Idvösség kapujában*¹⁹ kevésbé szerencsés, túlságosan szembetűnő az idegen szöveg hatása: „Exáment és Probát szolgál-

¹⁰ „Illustrabis Exemplis similitudinibus.” NÓGRÁDI 1651a, 88.

¹¹ „Illustrabis ut melius poteris.” NÓGRÁDI 1651a, 236.

¹² „De his inspicere Vollebium.” NÓGRÁDI 1651a, 18. „Consule Bucanum. [...] De hoc vide Ursinum.” NÓGRÁDI 1651a, 19.

¹³ *Rövid tracta A’ Varaslasrol, mellyet Bizonyos Tanításokáttal el végezett a’ Debreczeni Szent Congrégatioban NOGRADI MATYAS. An. 1651.* NÓGRÁDI 1651b, 123–202; *Lelki Elmélkedés, Melly Az Atheusoknak, es szent Lélek ellen vétő embereknek avagy csak fél-rész szerint- való állapottyokat világosan ki-mutatatty: mellyet a’ Pünkösdi szent alkalmatosság Tanított NOGRADI MATYAS; A Debreczeni Sz. Congregatioban. An. 1651. die Maji 28. 29. 30. 31. 32.* NÓGRÁDI 1651b, 203–280.

¹⁴ NÓGRÁDI 1651b, 129.

¹⁵ NÓGRÁDI 1651b, 152.

¹⁶ NÓGRÁDI 1651b, 216.

¹⁷ NÓGRÁDI 1651b, 256.

¹⁸ NÓGRÁDI 1651b, 264.

¹⁹ *Idvösség Kapuja [...] Mellyet ez-előtt Angliai Nyelven ki-bocsátott, rész-szerint, HILDERSAM Londiniumban, [...] Mostan pedig Magyar Nyelvre fordított [...] NOGRADI Matyas. Kolozsvár, 1672. RMK I. 1133. (A továbbiakban: NÓGRÁDI 1672).*

tat ez, mellyen meg kell magadat czirkálnod, hogy-ha vagy-on-é ép szived?”²⁰ „Examinállyuk-meg szívünket ezen a’ jegyen, ha ugyan valoban követtyük-é ez Regulát, avagy nem?”²¹ „Exament és vizsgálást ad e’ Tudomány előnkbe. Czirkáld-meg szivedet [...]”²²

Az *Idvösség kapuja* Hildersam angol szerző nyomán készült, az ötvenegyedik zsoldárnak magyarázata, mégpedig – és ez az, amiért a számunkra különösen fontos forrás – „Praxis szerint való fejtegetése”. Ez alatt itt is a „praxis concionatoria” értendő, akárcsak a Szent Pál-levél „tertio methodo” kifejtése.

A szerző előljáróban tíz kérdést lát szükségesnek tisztázni. Ezek közül szempontunkból a legérdekesebb a nyolcadik kérdés, amelyik egy tömör ars concionandi-vázlatnak tekinthető, ezért érdemes teljes terjedelmében idézni.

„VIII. Quaestio

Mitsoda modot akarok e’ Soltárnak fejtegetésében tartani rövideden megjelentem.

1. In Genere, Közönségessen.

- (1) Qualis sit hic Psalmus.
- (2) Titulus examinandus.
- (3) Divisio Psalmi ponenda.

2. In Specie

- (1) Minden verseknek értelmét meg-fogom mondani.
- (2) A’ hol az igék engedik részekre-is osztom.
- (3) A’ versekben lévő nehézségeket meg-világosítom.
- (4) A’ minémü tanúságokat Isten előnkben ad, ki-mutogatom.
- (5) A’ Tanúságokat practisalom meg-erősétem, és hasznait kijelengetem.
- (6) Ha valami ellen-vetések támadnak azokat el-háritom.”²³

Az „in genere” – „in specie” felosztás minden bizonnyal az elveszett ars concionandiban is szerepelt. Ez a szinkretikus retorikai hagyomány – Keckermann és követői – ismeretében szokásosnak mondható.

Érdekes a tíz kérdés utáni eszmefuttatás az exordium szükségességéről. Kell-e „pompás előljáró beszéd” vagy nem – a kor homiletikai elképzeléseinek egyik jellegzetes vitapontja volt. Nógrádi Mátyás a következőket írja:

„[...] de minek előtte előbb mennénk, egy kérdésre meg-kell felelnünk rövideden, melly ez;

QUAESTIO.

Holott it mint egy elől-járó beszédet csinál Dávid a’ Titulusnak alkalmatosságával. Az a’ kérdés Szabadé és illendő-é a’ Tanitoknak pompás elől járó beszédet csinálni, kiváltképpen olyat, a’ minémüvet a’ Pápasták ma csinálnak?

FELELET.

Absolute, nem szükséges; Rationes Sunt.

1. Mert más az Oratornak állapotja, más a’ Praedicatornak. Az Orator ritkán Oral, és kívántatik, hogy az halgatoknak jo akarattyokat kívánja, de a’ Ministernek vagy-on már hitele az halgatók előtt. Ergo nem kívántatik.

²⁰ NÓGRÁDI 1672, 637.

²¹ NÓGRÁDI 1672, 645.

²² NÓGRÁDI 1672, 1356.

²³ NÓGRÁDI 1672, 14–15.

2. Mert az Oratoroknál is az exordium non est pars Essentialis Orationis; azért nem szükséges hosszú elől-járó beszédet a' Pogányok Scholájából elő hozni.

3. Elég ha a' Tanító a' Leczkének alkalmatosságán kezdi el a' Textust és annak célját meg-mutogatja.

4. Itt Dávid nem csinál elől járó Pompás Exordiumot; hanem az alkalmatosságon kezdi-el a' Soltárt, micsoda indította légyen Dávidot e' Soltárnak írására. A Betshabe Aszszonnyal való gonosság, az Isten haragjának érzése; és a' Náthán Prophétának ellene való mendőrgő Legatioja.²⁴

Az exordium elutasításánál figyelemreméltó a világi retorikára való hivatkozás, ahol az exordium „non est pars Essentialis”. Hasonlót „a Pogányok Scholáján” kívül a kor magyar szerkesztésű világi retorikáiban is olvashatunk. Andreas Graffnál például a beszéd „principalis” része a propositio és a confirmatio; „minus principalis” a két szélső, azaz a kezdő exordium és a befejező peroratio; ugyancsak kevésbé fontos az eddig említettek között elhelyezkedő narratio és confutatio.²⁵

Az exordium tekintetében különbséget fedezhetünk fel Medgyesi és Nógrádi felfogása között. Medgyesi a Geleji Katona Istvánnal folytatott „homiletikai vitában” az exordium ellen foglal állást, viszont elméleti munkájában is tárgyalja és saját prédikációiban is gyakran él vele. Nógrádinál teljes az összhang a fentebbi fejtegetés és egyéb ismert megnyilvánulásai között: az idézett rövidke vázlatba nem veszi fel az exordiumot, és nyomtatásban fennmaradt prédikációiban sem használja.

A könyvben a prédikációk közel másfélezer lapon keresztül követik egymást, az idézettnél sokkal részletesebb szerkezeti vázlat alapján. A textus mindig a zsoltár egy-egy verse. Ebben a kötetben is találhatunk példákat annak hangsúlyozására, hogy az egyes részek hogyan kapcsolódnak egymáshoz és a prédikáció egészéhez. Az ige nehezen érthető szavainak magyarázatát például így vezeti be a szerző: „Hogy annál jobb utat nyithassunk, a' Tudománynak ki-mutogatására, két difficultást láthatunk a' Textusban, két nehézséget.”²⁶ A doctrina tisztázásával kapcsolatban is emlékeztet a szerző a részek szokásos sorrendjére, mintegy előlegezve a gondolatmenet várható folytatását: „Minek-előtte a' tanúságot erősgetnök, néminemű homályokat akarok el-háritani, mellyek a' Tudományban lehetnek, Kérdésekben foglalván a' nehézségeket.”²⁷

Érdekes, amikor a szerkezet szabályszerűségére történik utalás: „Ez undok bűnnek el-takargatásában, melly csudálatos mesterséget követett Dávid, egy-szoval jelentsük-meg, mivel itt vagyon helye, és ideje.”²⁸ Vagy: „Igy meg-értvén a' tanuságnak világosítását, Okaira kell által-mennünk.”²⁹

Jó példa a különböző részek gondos számontartására, amikor a szerző figyelmeztet korábbi ígéreterre: „Meg-igirtük vala fellyeb, hogy egy néhány igazgatásokat szabjunk azok eleiben, kik a' lelki késértetekben forganak [...] már ez után azokhoz fogunk, és hat kiváltképpen való directiokat tanítok mellyekre kell vigyázniok: [...]”³⁰ Az is előfordul, hogy a szokásos felépítés módosul: „E'

²⁴ NÓGRÁDI 1672, 16.

²⁵ „Pars est vel Principalis, vel Minus principalis. Principalis est Propositio & Confirmatio. Minus princip. est Extrema, eaque antecedens ut Exordium: et Consequens ut Peroratio, vel Media, ut Narratio & Confutatio.” GRAFF, Andreas: *Lex mihi ars Studium eloquentiae absolutum*. Lőcse, 1643. RMK II. 623. C10r.

²⁶ NÓGRÁDI 1672, 499.

²⁷ NÓGRÁDI 1672, 543.

²⁸ NÓGRÁDI 1672, 631.

²⁹ NÓGRÁDI 1672, 904.

³⁰ NÓGRÁDI 1672, 312.

Tanúságnak második Hasznát, mely Feddés volna, elhagyom, mivel az Intő Haszon közibe elegyedett ide fellyebb.”³¹

Az ellenvetések megcáfolását Nógrádi általában élvezetes magyar fordulatokkal jelenti be, úgy tűnik, ennek a gondolatnak a kifejtésében a legváltozatosabb a stílusa. Néhány példa:

„Megmutogatom ez hetedik Versnek folyásában az igasságot, és az hamisságnak nyakát szakasztom. [...] Minek előtte eléb mennénk, lássuk ezeknek csavargo ellenkezéseket. [...] Valóban színes fogások, de nosza rázogassuk-meg czikkelyenként.”³²
 „E’ bizony nem egyéb gondolat, hanem a’ meg-romlott testnek műhelyében koholtatott meg-veszett agyaskodás.”³³ „E’ Tanúság alkalmatosságot szolgáltat némely meg-veszet emberek szavainak meg-czáfolására [...] E’ Tanúság világosságra hozza azoknak bolondságokat, kik szüntelen vádolják az Istennek szerelmesit.”³⁴

Az applicatio, azaz a rászabás lényegét könnyen megérthetjük Nógrádi néhány meggyőző megoldásából. Egy alkalommal például „az Isten igéjéhez való készülettel” kapcsolatban általánosságban a következőkre figyelmezteti hallgatóját:

„minek előtte Isten igéjének halgatására mennél, el-kell vetned minden ismért bűnt, valamely dolgot bűnnek ismérsz és tudcz lenni, abbul ki kell térned.” Konkrét példát hoz arra, hogyan vétének sokan ez ellen: „Ugyan-is ez az csudálatos dolog hogy az emberek Szombaton megiszszák magokat, részegek mint egyféle állat, s’ mindgyárt Vasárnapra kelve az Isten igéjének hallására jönnek. Ne gondold azt, hogy így kellessék idvezülnöd, hanem meg-romlasz inkább.”³⁵

Egy más helyen az elmondottakból az a tanulság adódik, hogy a szülőknek szem előtt kell tartaniuk gyermekük üdvösségét akkor is, amikor taníttatásáról, kiházasításáról gondoskodnak. Az applicatio során derül ki, pontosan milyen rossz példát kell elkerülniük:

„Itt azért sokan el-árulják magokat a’ szülék közzül, kiknek semmi gondgyok nincs magzattyoknak idvességekre. Sokan csak arra vigyáznak, hogy ez ideiglen tartó étellel élhessenek. Azért, midőn szolgálatra adgyák, nem néznek sem Arriánust, sem Pápiát, csak külső étellel tartsa, ha lelke szomjuhozik-is. Hasonló-képpen, ha taníttatni kell, akar minémő eretnek Scholában tanuljon, csak légyen jó Deák, azzal sem gondolnak: Ha házasítani kell leányokat, akar lator, akar eretnek légyen, ottan hamar annak tukmállyák, csak legyen a’ tarsolyban.”³⁶

Nógrádi Mátyás fennmaradt műveiben következetesen alkalmazza az *ars concionandi* latin és magyar terminusait. Jellemző példa a bizonyítás aspektusainak magyar elnevezése.

Medgyesi Pál a *Doce praedicare* első tabulájában a tanulság „öszve-szedése” és „magyarázása” után szögezi le, hogy a tanulságnak „meg-állatása” során két dolgot kell bizonyítani: először azt, hogy a kifejtett igazság „ugy légyen”, utána pedig azt, hogy „miért légyen” úgy.³⁷

³¹ NÓGRÁDI 1672, 725–766.

³² NÓGRÁDI 1672, 500–501.

³³ NÓGRÁDI 1672, 534.

³⁴ NÓGRÁDI 1672, 1230.

³⁵ NÓGRÁDI 1672, 67.

³⁶ NÓGRÁDI 1672, 542.

³⁷ MEDGYESI 1650, K7r.

Másfél évtizeddel később Ramus logikájának legbuzgóbb magyar interpretátora, Martonfalvi Tóth György mindezeket a következőképpen fejti ki. A doctrina egyik fő része a tanulság kiemelése a hallgató számára, azaz kibontása a szövegből és világos megfogalmazása. Eddig tart a formatio. A másik fő rész a tractatio, a tétel bizonyítása. Ennek első fázisában (tu hoti) azt kell igazolni párhuzamos helyek vagy példák segítségével, hogy a felállított tétel igaz. A második fázisban (tu dioti) azt kell megindokolni érvekkel, hogy a bizonyított igazság miért van úgy, ahogy van. A tárgyalt állítást alátámasztó érveket az ígéhirdető maga is megalkothatja, ha az állítás logikai alanyát és állítmányát a logikai értelemben vett inventio tudományára támaszkodva a helyére teszi.³⁸

Nógrádi a tanulság megerősítésében pontosan az említett két módszert alkalmazza, és a kétféle érvelés elnevezését következetesen megkülönbözteti: az első esetben a tanulság *igazságát*, a második esetben pedig *valóságát* mutatja meg.³⁹

Az egyes részek tartalmának vizsgálata nem hagy kétséget az adott szerkezeti egység funkciója felől. Az ismert kötetekben olvasható prédikációkat Nógrádi a gyakorló ígéhirdetőknek is mintául szánta, talán a megígért florilegium helyett is. Kettőről biztosan lehet tudni, hogy a szerző el is mondta őket a gyülekezet előtt.

Semmi okunk feltételezni, hogy Nógrádi gyakorlata jelentősen eltért volna az elméleti művében rögzített kánonoktól. Ismerve a korabeli elméletírók megjegyzéseit saját rendszerük alkalmazásáról, arra gondolhatunk, hogy az elmondott beszédek egyszerűbbek lehettek mind a nyomtatásban megjelenteknél, mind az ars concionandikban kidolgozott konstrukciónál. A szabályok ugyanis a teljes eszköztárat mutatják be, amiből a prédikátor az alkalomnak megfelelően válogathat. Az irodalmi gondolkodást vizsgálva viszont elsősorban nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a prédikációk előszóban hogyan hangzottak, hanem inkább a tudnivalók teljességét összefoglaló elméleti rendszerezésekre.

Nógrádi ismert művei alapján rekonstruálható a szerző prédikációeszményének szerkezeti vázlata, ezt függeléként csatolom. Az elmondottak alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a vázlat nem eshet túlságosan messze az elveszett ars concionandiban rögzített sémától.

A vázlatot összevetve Medgyesi Pál prédikációelméletének tabuláival, szembetűnő a hasonlóság. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen utaltam Medgyesi és Nógrádi tanár-tanítványi viszonyára. Nógrádi ismerhette egykori mestere elképzeléseit a prédikáció felépítéséről és egyéb tudnivalóiról. Emellett az sem volna lehetetlen, hogy azonos forrásokat használtak. Medgyesi felhívhatta tanítványa figyelmét az általa leghasznosabbnak tartott külföldi szakmunkákra, amelyekhez Nógrádi később Hollandiában és Angliában könnyen hozzájuthatott. Sajnálatos, hogy Nógrádi könyvtárát nem ismerjük; idézett tanulmányában Herepei János az említetten kívül mindössze még egy könyvről szól, de arról is csak annyit, hogy 1635-ben jelent meg.⁴⁰

Nógrádi Mátyás ars concionandija igen jelentős helyet tölt be kritikátörténetünkben: a század későbbi elméletíróinak, Martonfalvi Tóth Györgynek és Szilágyi Tönkö Mártonnak munkáit megelőzve, Medgyesi Pál kézikönyvével együtt a magyar szerkesztésű egyházi retorikák egyik első képviselője.

BARTÓK ISTVÁN

³⁸ „[...] rationes Documenti [...] concionator ipse conficit, et invenit, documenti subjectum et praedicatum per loca inventionis deducendo, uti in Usu logicae Rameae ostendimus.” MARTONFALVI TÓTH György: *Ars concionandi Amesiana*. Debrecen, 1666. RMK II. 1079. Regula IX.

³⁹ „Ez Tudománynak igazságát Öt UTAKON mutatom igaznak lenni.” [...] Ennek valóságát még-is Két DOLGOC bizonyítták: [...]” NÓGRÁDI 1672, 633, 779.

⁴⁰ HEREPEI 1966, 185.

Függelék

*Nógrádi Máttyás: Ars concionandi.
Debrecen, 1650*

1 In Genere, Közönségessen.

[...]

2. In Specie

Textus – Ige, vers

Exordium – A lecke alkalmatossága

Explicatio Textus – Az ige magyarázata

Summa, Propositio – Az ige summája

Scopus – Feltett cél

Partitio – Az ige részekre osztása

Az ige nehezen érthető szavainak magyarázata

A Tanúság fundamentuma

Doctrina, Documentum – Tudomány, Tanúság

Illustratio Doctrinae – A tanúság megvilágosítása

Probatio Doctrinae – A tanúság megerősítése

– a tanúság igazságának megerősítése

– a tanúság valóságának megerősítése

– Rationibus – Okokkal

– Exemplis – Példákkal

Usus Doctrinae – A tanúság haszna

– Refutatio – Cáfolás

– Informatio, Instructio – Oktatás, tanítás

– Hortatio, Exhortatio – Intés, mozgatás

– Argutio, Redargutio, Reprehensio – Feddés, orcázás

– Examinatio, Probatio – Vizsgálás, cirkálás, próbálás

– Admonitio – Rettentés

– Humiliatio – Megalázkodás

– Consolatio – Vigasztalás

– Gratiarum actio – Hálaadásra serkentés

– Correctio

– Admiratio

– Deploratio

[Mind a tanuságok, mind a hasznok jobb megértését célzó lehetőségek]

Motiva – Indító okok, indító erősségek

Media – Eszközök

Signa – Jegyek, mutató címerek

Cautiones – Amely dolgokat el kell távoztatnunk

Directiones – Amely dolgok megtartására vigyáznunk kell

Az ellenvetések megcáfолása

– Objectio – Ellenvetés

– Responsio – Felelet

Applicatio, Praxis – Rászabás

Ráday Pál ismeretlen kéziratot utasítása fia nevelőjének 1723-ból. A Ráday család egymást követő generációi nagy gondot fordítottak mind a fiú, mind a leány gyermekek nevelésére. Ráday Gáspár nógrádi, majd pesti alispán Pál fiát (később II. Rákóczi Ferenc kancellárját és diplomatáját) előbb a losonci református iskolában, a sárospataki kollégium partikulájában taníttatta a szintaxisig. Ezt követően a korszak nagyhírű nevelőjéhez, Braxatoris Jánoshoz küldte a rahói várba, majd Braxatoris halála után annak tanítványára, Missovitz Mihályra bízta fia nevelését. Ráday Pál önéletrajzában említi, hogy Missovitz vezetésével tanult egészen a logikáig, és neki köszönheti, hogy jelentős előrehaladást tett a tudományokban.¹ 1693-ban Selmecen, később Kőrmöcön folytatta tanulmányait, ahol filozófiát és teológiát tanult. Tizennyolc éves korában kezdte meg jogi tanulmányait.

A családi hagyományokat követve Ráday Pál szintén nagy figyelmet fordított fiai nevelésére. Ráday Gedeon (1713–1792), a költő és irodalompártoló gyermekkoráról és iskoláztatásáról több egymásnak ellentmondó, pontatlan adat látott napvilágot. Váczy János rövid életrajzában nem részletezi a költő gyermek- és ifjúkorának eseményeit.² Vas Margit szintén nem foglalkozott Ráday Gedeon iskolás éveivel, csak egyetemi tanulmányaival.³ Gálos Rezső 1953-ban megjelent tanulmányában⁴ megkísérli Ráday Gedeon iskolázása első szakaszának felderítését levéltári adatok alapján. Gálos szerint Ráday Pál előbb a losonci iskolában taníttatta fiát, majd tizennégy éves korában a pozsonyi gimnáziumba küldte Bél Mátyás felügyelete alá.⁵ Valójában Ráday Gedeon már 1723-ban, tehát tíz éves korában Pozsonyban tanult, mint ahogy az Bél Mátyás és Ráday Pál, Ráday Gedeon és szülei, valamint Ráday Pál és Gedeon nevelője, Fatavits Ferenc⁶ levelezéséből kitűnik.

Mielőtt Ráday Pál fiát az akkor már virágzó és igen elismert pozsonyi evangélikus gimnáziumba küldte, távol a szülői háztól, a nevelő, Fatavits Ferenc számára egy rövid utasítást írt, melyben húsz pontban összefoglalta azokat az elveket, melyeket a nevelőnek be kellett tartania. Az utasítást sajátkezűleg írta magyar nyelven. A jó állapotban fennmaradt irat,⁷ melynek közlésére, elemzésére és értékelésére még nem került sor, igen értékes dokumentuma a korai felvilágosodás pedagógiai eszméi hazai megjelenésének.

„Oktatás

Miképen az Paedagogusnak a reá bízott Gyermeknek mind erköltsére, mind pedig egészség s tanulására gondot kellyen viselni és vigyáznia.

1. Legyen ara gondja, hogy a Gyermek reá szokjék hogy bizonyos órára estve le feküdjék, hogy annál is inkább regel hamarább fel kelhessen s a maga Letzkéjét meg tanulhassa, hogy az Iskolában szépen el mondhassa.

2. Regel fel kelvén leg elsőbb, ha az idő magával hozza, a természeti dolgát végezze el, azután megmosdván szépen fel öltözzék, és ha lehet ha tsak egyszer is maga Letzkéjét olvassa el.

¹ *Ráday Pál munkái.* (Kiad. és bev. NÉGYESY László.) Bp. 1889. 179.

² *Ráday Gedeon gróf összes munkái.* Kiad. és bev. VÁCZY János. Bp. 1898.

³ VAS Margit: *Ráday Gedeon élete és munkássága.* Bp. 1932.

⁴ GÁLOS Rezső: *Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról.* = ItK 1953. 268–272.

⁵ GÁLOS Rezső: *i. h.* 268.

⁶ Fatavits Ferenc nagyon tehetséges jobbágyfiú volt. Ráday Pál támogatta tanulmányaiban, majd 1723-ban Pozsonyba küldte fia, Gedeon nevelőjeként. Fatavits két évig, 1723 és 1725 között nevelte a fiút, majd a levelezésből arról értesülünk, hogy jogi tanulmányai miatt Fatavits elhagyta Pozsonyt. Később a Ráday család jószágigazgatója lett és mint „fiscalis director” 48 éven át szolgálta a családot.

⁷ *Oktatás. Miképen az Paedagogusnak a reá bízott Gyermeknek mind erköltsére, mind pedig egészség s tanulására gondot kellyen viselni és vigyáznia.* H. n. (1720-as évek). A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. h. 12. sz.

3. Jóllehet, a Gyermeket minden reggel Herbathevel nem lehet itathatni, mindazon által ha némellykor meg találná kívánni, vagy pedig magát rosszul érezni fogná mondani, ne restelje az Paedagogus azt néki megfőzni, és a rend. áló Grajtzárokból néki reggel Szarvatskát venni, iskolába el is vinni.

4. Mivel pedig a Grajtzárok tsak regelre rendeltettek légyenek, meg ne engedtesék hogy egy napot is el mulasztson, hogy azután magának kettőt vehessen, azmelly néki meg ártson.

5. Iskolába menvén a Paedagogus a Gyermeket a Publicus Praeceptorinak gondviselése alá menet jól recommendálni tartozik, hogy mind erkölcsére, mind pedig tanulására úgy annyira vigyázzon, hogy ha valamikor tsintalankodnék mellyre méltó büntetést megérdemelné, Gyermekhez illő fenyítéssel meg illettessék, de úgy, hogy a vétket az Paedagogus is meg hallgathassa, és ha szükség lészen, Rectornak is meg mondhassa, hogy ott is megpirongettassék.

6. Nem szabad a Paedagogusnak hogy a Gyermeket ököllei vagy pedig páltzával meg verje, hanem elsőbben mondja meg a Rectornak, ha pedig a szép szónak nem fogna engedni, a páltzát, vagy pedig a vesszőt bízvást néki a Fenyítésre átadhattya.

7. Meg tartsa a Paedagogus hogy egy Fertály Esztendeig semmit Német szónál egyebet ne tanítson, sőt inkább köz beszéde is hozzá németül légyen: a Német betűnek meg tanulása után következik az olvasás, hasonlóképen az írás és a grammatika meg magyarázása.

8. Hasonlóképen a Deák nyelvnek kezdetiben is nagy gondja légyen, hogy a Publicus Praeceptorul is a Deák szónak eredetire, értelmére, Grammaticájára jól megtanítottassék, arra is vigyázzék, hogy amit az Iskolában a Publicus Praeceptorul tanult, azt privátim is megkérdezze, s elméjébe meg ragasztassa.

9. Mint hogy pedig a Paedagogusnak étel dolgából másutt lészen szállása, légyen gondja, hogy hamarébb mind ebédjét, mind pedig vacsoráját el végezhesse, hogy azután a Gyermek mind ebédjének, mind pedig vacsorájának idején jelen lehessen, hogy a Gyermeket minden illetlen szokástól meg menthesse.

10. Vigyázzon arra is, hogy a Gyermek a Háznál se a konyhába, se az istállóba ne járjon, a mint nem is illendő, mert veszedelmes dolog.

11. Meg nem kell engedni a Gyermeknek, hogy a Paedagogus nélkül ide s tova futkározzon. Mindenütt véle légyen a Paedagogus, és reá vigyázzon, hogy az ő tselekedetei a jó erköltsel ne ellenkezzenek, vagy pedig az egésségét valami itallal, vagy alá való étellel el ne rontsa, legfőképp mikor a játékban meg melepszik, hideg vizet ne igyék.

12. A mód nélkül való játszásról el kell szoktatni, inkább Musicat tanuljon, leg főképp hegedülést a fel jedzett kottákból.

13. Gondja légyen az Paedagogusnak arra is, hogy kedvesseinek minden Hónapkor egéssége felől írjon, hogy így mind Ura Attyának, nemkülönben kedves Asszony Annyának maga állapotja felől magát megmondhassa miképen légyen.

Mindazonáltal lészen edj kis pénz kézbe, hogy ha hirtelen kívántatnak alávaló dologra, úgymint téntára, papirosra vagy pedig ruhára való foldozásra, az belőle meg fizetethessék.

14. Jóllehet a Gyermeknek minden napra ki van rendelve egy Grajtzár, mindazáltal lehet neki Nyárban, mikor a Gyümölsnek ideje vagyon, Délután még egy Grajtzáron Gyümölsöt venni, mikor meg fogja kívánni.

15. Meg kell azt igen gondolni, hogy se a Gyermek, se pedig a Praeceptor költsön ne kérjen, se borból se ruhából se tsizmából hitelbe ne végyen.

16. Ami a Kegyességnek Tudományát illeti, a Gyermek a Templomba a Német szónak kedviért át járhat, úgy az Iskolába is a Szentbeszéd hallgatására el járhat, mindazon által nem szükséges, hogy ara kénszerítettessék, hogy mindeneket meg tanuljon.. Mindazon által azokat a Textusokat, mellyek tanulásra méltóak, jól megtanulja.

17. A belső ruha iránt való gond az léssen, hogy mikor annak idejére a Praeceptor meg akarná mosatni, nem szükség a Gyermekek gazdaszszonyát iránta búsi-tani, hanem a Paedagogus a szállásán kell meg mosatni, de mielőtt ki adná, meg kell számlálni, hány darabot át ki, hogy azután ugyan annyit tudjon be venni.

18. Arra is gondot viseljen az Paedagogus, hogy a háznál való tselédek közül akik alább valók, egyet közülök a háznak meg szépítésére, tsinositására, törődésére kérjen.

19. Mindenek felett, ami leg nagyobb, minek utána az Gyeremeket könyörgés után le fektette, éjszakának idején ki ne menyen, hogy a Gyermekek magánosson lévén meg ijedjen, s magának nyavalyát szerezzen.

20. És így a Gyermekek mind a maga gondviselésére, mind pedig erköltsére és tanu-lására való szorgalmatosan hű és vigyázó Paedagogusnak gondviselése alá adatott.”

A rövid utasítás számos gondolata egybeesik Locke pedagógiai nézeteivel. (Feltételezhető, hogy Ráday ismerte Locke *Gondolatok a nevelésről* című, először 1693-ban megjelent munkáját, ha nem is eredetiben, de esetleg francia fordításban.) Az utasítás szövege azt jelzi, hogy Ráday Pál a nevelés mindhárom fő területét – a testi, erkölcsi és értelmi nevelést – egyformán fontosnak tartotta.

A testi nevelésről szólva – feltehetően Locke eszméi nyomán – Ráday Pál hangsúlyozza a gyermek számára megállapított napirend pontos betartásának, a rendszeres időben történő korai kelésnek és fekvésnek, a naponkénti tisztálkodásnak, a tápláló étkezéseknek, a gyümölcsfogyasz-tásnak, a lakás és a gyermek ruházata tisztaságának fontosságát.

Különös gonddal szabályozza az apa az erkölcsi nevelés kérdéseit. Ugyanúgy mint Locke, Ráday Pál is úgy véli, az ember értékét nem ismereteinek mennyisége, hanem erkölcsisége hatá-rozza meg. A nevelőnek az iskolában töltött időn kívül állandóan a fiú mellett kell lennie, és éjjel nappal ügyelnie kell a gyermekre, éppen azért, hogy őt minden ártalmas hatástól megóvjá. Nem szabad olyan helyekre engedni, ahol esetleg a cselédektől rossz példát láthat (konyha, istálló). „Semmi sem hatol bele az emberi lélekbe oly könnyen és oly mélyen, mint a példa”⁸ – vallja Locke, és talán az ő nyomán Ráday Pál is.

A gyermek erkölcsiségének formálását szolgálja az utasításnak az a pontja is, hogy sem a pe-dagógus, sem a gyermek nem adhat és nem vehet fel kölcsönt, és semmit sem vehet hitelbe. Ráday Pál minden napra egy krajcárt utal ki fiának, hogy azon szarvacskát, (kiflit) vegyen magá-nak iskolába menet. A nevelőt figyelmezteti, hogy ne engedje meg a krajcárok összegyűjtését, nehogy valami számára ártalmas dologra fordítsa a fiú a pénzt.

A büntetés és testi fenyítés kérdésében az apa felvilágosodott elveket vall. Hasonlóképpen Locke nézeteihez, ő is azt vallja, hogy ha már kényszerűségből büntetni kell a gyermeket, a bünte-tés ne legyen túlságosan szigorú. A testi fenyítéket csak nagyon ritkán, végső szükségben lehet csak alkalmazni. Megtiltja, hogy a nevelő ököllel vagy pálcával verje a gyermeket. A meggyőzés, a szép szó híve a nevelésben, mint Locke. Ha mindezek hatástalanok, csak abban az esetben tartja megengedhetőnek a testi fenyítést.

Külön pontban utasítja a pedagógust arra, hogy a gyermek minden hónapban levélben tudósít-sa szüleit egészségi állapotáról és tanulmányi előmeneteléről.⁹ Ez is az erkölcsi nevelés kérdései közé tartozik. A szülők iránti tisztelet és engedelmesség alapvető erkölcsi követelmény.

⁸ LOCKE, John: *Gondolatok a nevelésről*. [Ford. Kutschenbacher Gyula.] Bp. 1914. 116.

⁹ Fennmaradtak Ráday Gedeon gyermekkori levelei, melyeket pozsonyi diákévei alatt, tíz éves korától szüleinek írt. Ráday I. Gedeon levelezése szüleinek. 1723–1733. A Dunamelléki Reformá-tus Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. c. 2–2.

Érdekes az is, amit Ráday a gyermek vallásos neveléséről ír. Fontosnak tartja, hogy a fiúban korán kialakuljanak a vallás alapvető fogalmai, de a korabeli vallásos nevelés túlzásait, a gyermek számára érthetetlen, elvont elmélkedések értelem nélküli megtanulását elveti.

Az utasításban az értelmi nevelés kérdéseit Ráday Pál nem részletezi, éppen csak annyira tér ki erre, amennyi ebből a nevelő feladata. Biztos volt benne, hogy Gedeon szellemi irányítása jó kezekben van a korszak egyértelműen legkiválóbb és legkorszerűbb iskolájában, a Bél Mátyás által pietista szellemben újjászervezett pozsonyi evangélikus gimnáziumban.

Az apa véleménye szerint a játék fontos a gyermek számára, de az egyensúlyt a játék és a tanulás között fenn kell tartani. Az iskolai feladatok elvégzése, a lecke megtanulása a gyermek legfőbb dolga. Amit a gyermek az iskolában tanult, azt a nevelő ismételve át vele még ugyanazon a napon, majd másnap reggel szakítsanak időt arra, hogy az iskolába indulás előtt a napi leckét újra átvegyék. A latin nyelv alapos megtanulása mellett az apa egy modern nyelv, (a német) elsajátítását alapvető fontosságúnak tartja, mint a felvilágosodás gondolkodói általában. Külön hangsúlyozza Ráday Pál a zenetanulás fontosságát. Hegedülni taníttatja Gedeont.

Két éven át, 1723–1725-ig a nevelő, Fatavits Ferenc a fenti alapelvek pontos megtartásával nevelte Ráday Gedeont. A tíz-tizenkét éves fiú szép kézírással írott kedves levelei arról a bensőséges viszonyról tanúskodnak, mely közte és szülei között fennállott. A levelekből megtudhatjuk, hogy Gedeon, apja utasítása szerint pontos napirend szerint él. „Én, mivel mindenkor órára fekszem le, órára kelek fel, órára tanulok és órára mulatom magamat, azért hála Istennek semmi egészségem változását nem érzem.” – írja szüleinek 1723. november 7-én. Megtudhatjuk a levelekből, hogy sokat tanul, szorgalmasan jár templomba, hegedül és szabadidejében a Pozsony körüli erdőkben és gyümölcsösökben tölti az idejét nevelőjével.

Pozsonyban az iskola közelében, Bél Mátyás házában laktak. Bél, aki ekkor már nem tanított, de mégis szoros kapcsolatban volt az iskolával, latin nyelvű leveleiben tájékoztatta Ráday Pált fia tanulmányi előmeneteléről és egészségi állapotáról.¹⁰

Gedeon, mikor Pozsonyba került, már jól tudott írni és olvasni, sőt tisztában volt a latin és a német nyelv alapelemeivel is. Feltehetően a grammatisták osztályában, a quartában kezdett tanulni 1723-ban. Az iskola anyakönyve szerint 1723-ban a quartának 19 tanulója volt, ezek egyike lehetett Ráday Gedeon is.¹¹ Az osztály tananyagának nagy részét a latin nyelvtan képezte. Még a katekizmust is latinul tanulták. Rhenius kézikönyve szerint sajátították el a latin grammatikát és a szintaxisból a legfőbb szabályokat. Német nyelvre fordították Langius szövegeit, nyelvtanilag elemezték és könyv nélkül is megtanultak néhány szólásformát. Ezeken kívül földrajzi alapismereket, számolást és szépírást tanultak.

Az utasítás szövegéből is jól látható, hogy Ráday Pál mennyire nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy fia jól megtanulja a német nyelvet. 1724-ben több levélben is szó esik a német nyelv tanulásának kérdéseiről. 1724. április 28-án Fatavits Ferenc arról tudósítja Ráday Pált, hogy „a jövő Examenünkben, mely 8. Maji áll be, az Urfiat Syntaxisra akarják promoteálni.”¹² Az apa véleményét kéri arra vonatkozóan, hogy menjen-e Gedeon a felsőbb osztályba, vagy maradjon-e még a quartában, „mivel a Német írásban még nem olyan expeditus” tanárai véleménye szerint. Eddig „a Praeceptor mindent táblára le írt, de már itt tsak dictállya” írja Fatavits és ő egyedül nem

¹⁰ Az 1723–1725 közötti időszakból öt levél maradt fenn, melyeket Bél Mátyás írt Ráday Pálnak Gedeon fia tanulmányairól. In: *Bél Mátyás levelezése*. S. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993.

¹¹ Vö.: MARKUSOVSKY Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története*. Pozsony, 1896. 341.

¹² Fatavits Ferenc levelei Ráday I. Pálnak. 1723–1730. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. c./2–1. 257. sz.

dönthet abban, hogy képes lesz-e a magasabb követelményeknek német nyelvből is eleget tenni a gyermek.

Egy későbbi levélből kiderül, hogy 1724 szeptemberében a fiú már a syntaxisták osztályában tanult, a novitiusok (a kezdők) csoportjában. Tehát az apa nyilván úgy gondolta, hogy a gyermek inkább kerüljön magasabb osztályba, tegyen eleget az ottani követelményeknek. A nevelő tájékoztatja Rádayt, hogy „az ő és több Novitius társai kedvéért a Grammatikát fogják röviden repetálni, s úgy fognak azután a Syntaxishez.” Hogy a német írásban a többiekkel lépést tarthasson, Parvi Mihályhoz járt magánórákra. Úgy tűnik, hogy latin magánórákat is kellett vennie. Bél Mátyás gyermekeivel együtt egy idősebb diák tanította. Ebben az osztályban latin és német nyelven is tanulták a katekizmust. Rhenius és Bél Mátyás szintaxisa szolgált latin nyelvtankönyvül. Cornelius Nespos alapján utánzásokat készítettek írásbeli gyakorlatul. Földrajzot, számolást és szépírást is tanultak.

Nagy veszteség érte Ráday Gedeont, mikor 1725 májusában Fatavits Ferenc megvált tőle. Ráday Pál tanácsára és támogatásával jogi tanulmányokat kezdett. Fennmaradt Ráday Pál sajátkezü levele, melyet fia nevelőjéhez írt. Ebben Ráday Pál azt fejtegeti, hogy a felnőttkori nyelvtanulás, nem hoz igazi eredményt, ezért, bármennyire is meg van elégedve Fatavich nevelői munkájával, nem tanácsolja neki, hogy a német nyelv tanulása, és Gedeon miatt továbbra is Pozsonyban maradjon.

„Ami a magad Projectumát illeti, én nem javalhatom, mert egészen idő vesztes lesz. Én tudom magamról, hogy a ki illy idejében kezd a Német szót, soha bizony célját el nem éri. Azt sem, hogy egy becsületes diskurzust formálhasson, annyival inkább pennára tehesen valamelly derekas dolgot...

Ha az én tanácsomat akarod fogadni, Pünkösöd után jöjj le. Én ugyan fél esztendőig mellettem való létedet azért akartam, hogy a Törvények principiumit munkálhatam volna, de ha mindjárt tetszik Prokátorhoz menned, azt sem bánom, adok lovat, és ruházattal eltartlak kevés költséggel együtt a mi kívántatni fog, úgy javallom pedig, hogy legalább vagy három esztendőig continuáld a Patvariát, hogy ugyanis a prokátorsághoz is kaphass.”¹³

Fatavits Ferenc megfogadta Ráday Pál tanácsát. Gedeon nevelését átadta valaki másnak, majd Pozsonyt elhagyva jogi tanulmányokba kezdett. Távozása után Gedeon mellett egymást váltották a különböző nevelők. Egyikük sem bizonyult megfelelőnek. Bél Mátyás 1725. szeptember 20-án azt írja Ráday Pálnak, hogy fia jelenlegi nevelője nyomába sem érhet Fatavitsnak.

„Paedagogum Gedeonis nostri, quod adtinet, vix ille vmbram Fatavitschii refert, siue mores suos, siue pueri curam respicio Accedit, quod exlex degat, et nemine quidquam admonitionis acceptet praetextendo: Nékem sem Gazdám, sem Rector sem Pap nem parantsol. Monui quidem hominem, in caussa Gedeonem concernente, sed ille ritu prorsus rusticano mihi obuiauit.”¹⁴

Nem ismeretes, hogy a különböző nevelők, milyen elvek szerint nevelték a fiút, és ismerték-e a korábbi nevelő számára írt utasítást. Valószínűleg nem. Az 1725 és 1730 közötti időkből fennmaradt levelekben, melyeket Bél Mátyás és Beer Frigyes Vilmos írt Ráday Pálnak Gedeon iskolai előmeneteléről, gyakran esik szó a hanyag és alkalmatlan nevelőkről.

¹³ Ráday Pál levelei Fatavits Ferenchez. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. c./ 2–1. 270/a. sz.

¹⁴ Bél Mátyás levelezése. S. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László. Bp., 1993. 145.

Kisebb megszakításokkal 1730-ig tehát 17 éves koráig tanult Ráday Gedeon Pozsonyban, majd a frankfurti egyetemre ment. Az egyetem kiválasztásának folyamatáról, Ráday Pál, Kármán András és Gyöngyösi Pál e tárgyban történt levelezéséről Gálos Rezső már idézett tanulmánya és Vas Margit monográfiája tájékoztat.

FEHÉR KATALIN

A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében. Ismeretes a szakirodalomból, hogy Bessenyei György bécsi tartózkodásának utolsó éveiben a Hofbibliothek címzetes könyvtárára volt. Kinevezését Mária Teréziának köszönhette, aki – miután az író elvesztette ügyvivői állását – 1780. január 25-i elhatározásával évi kétezer forintos kegydíjjal létszám fölötti, címzetes könyvtárosnak nevezte ki Bessenyeit az udvari könyvtárba. E kinevezés lehetősége már korábban felvetődött, pontosabban 1774-ben, kevéssel a testőrségtől való távozása után. Mária Terézia komornája, Grass bárónő már akkor javasolta az uralkodónőnek, hogy az író a Kollár Ádám irányítása alatt álló könyvtárba helyezték el. A terv csak hat évvel később valósult meg, amikor Bessenyei állás és jövedelem nélkül maradt. Közben azonban Kollár befolyása csökkent, mert 1777-ben Mária Terézia Gottfried van Swieten kinevezte a Hofbibliothek prefektusának, és bár Kollár igazgatói beosztása megmaradt, a személyi ügyekben a prefektus döntött. Ő pedig, amikor 1779 végén kísérlet történt Bessenyei támogatói részéről könyvtárosi kinevezésére, van Swieten ezt megakadályozta. A prefektus ellenkezését és egy bizonyos Martines nevű könyvtárőr féltékenységét Mária Terézia úgy hidalta át, hogy az említett 1780 januári elhatározásában Bessenyeit „létszám fölötti, címzetes könyvtárőr”-nek alkalmazta.¹ Ennek a kinevezésnek a szövege már ismert, ezúttal közöljük a leirat másolatát is.²

A szövegből kiderül, hogy Bessenyei kinevezésével egyidejűleg történt intézkedés Anton Bianchi alkalmazásáról is.³ Bianchi, aki egyébként Bécsben Bessenyeivel lakott együtt a Rauchsteingasse 474 szám alatt, többszöri kísérlet után nyerte el kinevezését. Őt melegen támogatta van Swieten, bizonyára a gyűjtemény munkatársaitól elvárta, keleti nyelvekben való jártassága miatt. Tehát kompromisszumos megoldás született: a megüresedett adjunktusi helyre Bianchit vették fel, de Bessenyeit is alkalmazták, igaz hogy csak „létszám feletti, címzetes könyvtárőri” minőségben. E „bizonyos magyar nemes” kinevezésénél még azt is kikötötték, hogy könyvtárosi alkalmazása nem válhat valóságos és fizetéssel járó munkakörre, hanem csak az ott elvégzendő munkálatokra szorítkozhat.

Bessenyeinek a Mária Teréziától élvezett 2000 ft-os évjáradéka csaknem duplája volt a könyvtári örök fizetésének, akik fejenként csak 1200 ft-ot kaptak. (Az írnokok évi fizetése 250–700 ft, a könyvtárszolgáké 300–400 ft között volt.) Ezt az összeget az uralkodónő biztosította az írónak, és nem az udvari könyvtár. Ezért történt, hogy Bessenyei könyvtári állása szorosan függött Mária Terézia személyétől; utóda II. József hamarosan, 1782-ben meg is fosztotta tőle. Ez egyszersmind végét jelentette az író bécsi tartózkodásának.

E két esztendő is sokat jelentett számára, hiszen a gazdag gyűjteményben hozzájuthatott olyan könyvekhez is, melyeket Bécsben egyébként nehezen kaphatott volna meg. A Hofbibliothekben megtalálhatók voltak a felvilágosodás radikálisabb íróinak munkái is, azok, amelyek nyílt forgalmazása tiltva volt.

¹ L. CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonthalma, 1936. 319–320. – KÖKAY György: *Bessenyei György és a bécsi Hofbibliothek*. = MKsz 1978. 322–327. és Uő.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1982. 20–26.

² CSÓKA J. Lajos: *Bessenyei és a bécsi udvar*. Pannonthalma, 1936. 13.

³ Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien, Protocollum in Hof-Parthey Sachen de Anno 1779. 1790. No. 36. 193–194.

Az udvari könyvtár nem ok nélkül vonzotta a későbbiek során is a kiváló tudósokat. Így pl. Horányi Elek 1783-ban kísérelte meg – sikertelenül – a könyvtárosi állás elnyerését. Ugyanekkor pályázott Prágából Joseph Dobrowski, a kiváló cseh tudós is, de ő sem járt eredménnyel. A megüresedett könyvtári állást végül is Denis, a neves bécsi könyvtártudós nyerte el.

Elképzelhető, hogy mit jelentett Bessenyei számára a gyűjtemény, hiszen a könyvek iránti érsege egész munkásságából nyilvánvaló. Az a hatalmas ismeretanyag, amit a császárvárosba kerülése után elsajátított, csaknem kizárólag könyvekből származott. Mivel hamarosan megtanult németül és franciául, ezért a felvilágosodás íróinak munkáit eredetiben olvashatta. A hazai szegényes könyvkiadás termékeit – a Biblia kivételével – inkább csak a magyarországi szellemi élet elmaradottsága megnyilatkozásainak tekintette. Amennyire dicsérte egykori iskolájának, a pataki kollégiumnak és a debreceni professzoroknak a nevelési rendszerét és eredményeit az erkölcsi nevelés terén, annyira elégedetlen volt az oktatás maradisága és a korszerű könyvek hiánya miatt.

„Ha erköltsi és tiszta életre nézve a Debretzeni, Pataki Professorok meg betsülhetetlen emberek, a tanításnak módjába változást szenvedhetnek. Nem szóllok még a magok Tanításairól, hanem a gyermekek módjárul, kiket örökké tsak könyv nélkül tanitanak recitálni. Szüntelen a classicus auctorokat kell mondani, a többi Világról szó sintsen.”⁴

A „többi Világ” kifejezést Bessenyei részben földrajzi értelemben használta. Ugyanitt azt is írta, hogy az iskolában a Bodrog melletti Trótzonfalváról tanultak, de pl. Paraguayról, Kongóról, Mexikóról soha nem hallottak semmit. A *Philosophus* című vígjátékban is gúnyosan ábrázolta a földrajzi ismereteket teljesen nélkülöző, műveletlen magyar nemest, Pontyit. De hiányolta az író a modern, felvilágosult eszméket tartalmazó könyveket is. Műveiben gyakran emlegette, hogy a hazai könyvkiadás csak a latin klasszikus írókra, vallási kiadványokra és az Argirus-féle ponyvákra korlátozódik. Gúnyval emlegette, hogy míg a latin szerzők munkáiból és a *Kartigám* kötetéből ezer számra találhatók az országban példányok, addig Locke munkáiból jó ha négy példány létezik.⁵

Ismereteinek hiányát Bécsbe kerülése után nyomban hozzálátott pótolni. Nyelveket tanult, belevetette magát az angol, francia és német felvilágosodás írói műveinek tanulmányozásába, az „örökké tartó olvasás”-ba. Hamarosan megismerkedett Voltaire összes munkáival, de végigolvasa Montesquieu, Pope, Molière, Racine, Clark, Locke, Rousseau és Helvetius műveit és még számos korabeli szerző könyvét. Minderről részletesebben beszámolt az irodalomtörténeti szakirodalom. Felmerül azonban a kérdés: miként jutott mindehhez hozzá Bécsben egy magyar gárdista?

Sajnos nem ismerjük Bessenyei könyvtárának, könyveinek még csak töredékes jegyzékét sem, ezért jobbára csak közvetett források alapján válaszolhatunk e kérdésre. Az író bizonyára élt a könyvvásárlás lehetőségével, hiszen Bécsben ekkor már jelentős könyvkereskedések voltak. A könyvek beszerzését azonban akadályozták a felvilágosodás radikálisabb íróinak forgalmazására kiterjedő cenzúrai tilalmak valamint az író anyagi helyzete. Ez utóbbira hivatkozott egyik 1779-ben megjelent munkájában:

„Ha nagy pénzü ember lettem volna, meg adok vala négy könyvetskéért száz forintot, mert annyira tartották.” De hozzáteszi ezt is: „Hány ember nevetet volna ki

⁴ BESSENYEI György: *A Holmi 1779*. (S. a. r. BÍRÓ Ferenc) Bp. 1983. 247. (B. Gy. összes művei. [I.] Filozófia, publicisztika, történetírás.) Kritikai kiad.

⁵ BESSENYEI György: *A Holmi*. Id. kiad. 459.

véle, kiket én még oldalról egy Puskának, egy lónak, egy kutyának, vagy egy ruhának ostoba szer felet való meg tett fizetésekért, hasonlóúl nevezhettem volna.”⁶

Akadémiai tervezetében a magyar könyvek kiadásának megszervezése kapcsán foglalkozott a hazai könyvkereskedelem problémáival is. Ha lennének tudományos kiadványaink, szerinte ezeknek

„nem csak közöttünk, hanem az idegen nemzetek között is kelete lenne. Mert akik valósággal tudós emberek, szeretik a tudományt a maga tulajdon kutfejből meríteni, a fordításokhoz pedig csak kéntelenségből ragaszkodnak. Így tehát mindjárt megjönne egy ága a kereskedésnek, melynek eddig még hire sem volt Magyarországon.”⁷

A könyvforgalmazás eddig meglehetősen egyoldalú volt: jórészt csupán csak mi vásároltuk az idegen könyveket, kevés nálunk megjelent könyv iránt volt külföldön érdeklődés.

„Meg kell gondolni, hogy a mi pénzünkkel az idevaló könyvárusok a lipsiai, frankfurti, göttingai, kolmári, lioni, párizsi könyvárusoknak fizetnek; és így, valamennyi idegen országi könyv bérjén a mi hazánkba, annak az ára mind kitakarodik az országból, kivéven csak azt a kevés nyereséget, amelyet magának az idevaló kereskedő azokon fordít. Más volna, ha mégis valami más kereskedésnek nemével azt a pénzt vagy még annál is többet az országba visszatéríthetnénk. De mikor amely kereskedéseink azelőtt voltak, azok is haldoklófélben vannak, látni való dolog, hogy a könyvek szerzésében Magyarország minden módon részt vesz.”⁸

Bessenyei számára, a feltehetően szerény könyvvásárlásai mellett, rendelkezésére álltak azok a munkák is, amelyek bátyjától kerültek lakótársának, Laczka Jánosnak a birtokába.

Bessenyei első életrajzírója, Laczka János beszámolt arról, hogy az író bátyja, a szintén bécsi testőrségnél szolgáló Bessenyei Sándor „szép kis könyvtárt szerzett magának, melyet midőn 1778-ikban a burgus háborúba kellett néki menni (mert kijöven a Gárdából, Német regemeteknél szolgált), szokott nagylelkűségéből, akkor György öccse mellett lakott jelen biografia írójának ajándékozott.” Így bizonyára alkalma volt Bessenyei Györgynek is bátyja könyveit használni.

Laczka ugyanitt az író olvasmányairól is adott némi tájékoztatást:

„... A német és francia nyelveknek tökéletes ismerettségbe jutván, minden azon nyelveken ez előtt is, de kivált akkor tájban irott nevezetesebb könyveket, filozófusokat, histórikusokat, erkölcsi tanítókat, poétákat, azok közt a thetralistákat feldúlt és ismét meg ismét elolvasott. Nevezetesebbek voltak ezek közt Homerusnak francia fordítása, az anglus Pope, a francia Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Moliere, Racin, Marmontel s többek. A Szentirást sem hagyta el, amint abbul írásaiban több helyeken citál is.”⁹

Késői nagy tanulmányai és egyéb munkái arra vallanak, hogy akkor sem csak fejből dolgozott. Bizonyára számos könyvet tudott magával vinni és remetei magányában is forgatta őket. Sőt, az is

⁶ BESSENYEI György: *A Holmi*. Id. kiad. 292.

⁷ BESSENYEI György: *Jámbor szándék*. In: *Bessenyei György válogatott művei*. Kiad. BÍRÓ Ferenc. Bp. 1987. 610.

⁸ BESSENYEI György: *Jámbor szándék*. Id. kiad. 610–611.

⁹ *Bessenyei György élete Laczka János által*. Kézirat. Prágai Nemzeti Könyvtár Kézírtára.

elképzelhető, hogy alkalmanként, rejtett utakon, sikerült egy-egy új könyvet is megszerezni Bécsben megforduló személyek által.

Méltánytalanul mostoha szellemi műhelyében, melynek jellegéről maga tájékoztat olykor írásai közben, voltak olyan időszakok, amikor meghasonlani látszott mindazzal, amit a kultúra és a tudomány jelent. Egy 1802-ben írt késői munkája elején ezt írta:

„A könyvek’ olvasásában elfáradva, a Tudósok értelmétől megrészegevedve; egymásra áradt okaiknak tengerében belé veszve, hogy menekedhessem, partra uszok ki. Minden Könyvet béteszek és a Természetben rejtezem...”¹⁰

Ez a keserű megállapítása persze azt is bizonyítja, hogy visszavonultságában is sokat olvasott, legalábbis a jelzett fordulatig. Ez a hangulat azonban bizonyára csak átmeneti lehetett; igazi megtorpanásra, és alkotó munkásságának is a befejezésére csak két évvel később került sor, amikor ki-derült, hogy a cenzúra nem engedélyezi munkáinak megjelentetését.

1804 után amikor Bessenyei már csak azzal foglalkozott, hogy műveit átmentse az utókor számára, hiszen otthonában nem találta biztonságosnak a létüket, főként a hatósági felügyelete, de a család közonyja miatt is. Ekkor az a megoldás jutott eszébe, hogy kéziratait két nagy hazai gyűjteményre, a sárospataki kollégium könyvtárára és Széchényi Ferenc 1802-ben Nemzeti Könyvtárrá nyilvánított gyűjteményére hagyományozza. Így váltak a hazai könyvtárak is – a bécsi Hofbibliothek mellett – részeseivé Bessenyei György munkásságának.

KÓKAY GYÖRGY

Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai. A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveinek proveniencia vizsgálatakor került elő két kötetben három orvosi témájú mű Stech Alajos piarista szerzetestanár eddig közlésre nem került ex librisével.

A possessor 1813-ban született Sasváron¹ (Nyitra megye), 1830-ban lépett a piaristák közé, 1838–1879 között mozgalmas tanári pályát futott be. Tanított Vácott, Szegeden, Nagybecskerekben, Nyitrán, végül 1865-ben Tatára került, ahol tanári házfőnöki és al gimnáziumi igazgatói tiszteket viselt 1879-ig, nyugalomba vonulásáig. 1887-ben hunyt el ugyanott.

A gimnáziumokban latint, németet, földrajzot, történelmet, rajzot, mértani rajzot tanított. Rajzolt és festett, szinte évente tanulmányúttakat tett Európában. Cikkeket írt magyarul hazai hírlapokba, és Prágában jelent meg német nyelvű munkája 1860-ban, *Der Temescher Banat und seine Nationalitäten*² címmel.

Művészi tevékenységéről és tanulmányútjairól nekrológiából lehet részletesen tájékozódni, mintegy 150 kép maradt utána, ebből 70 az eredeti festmény, a többi másolat.³

Stechnek halvány türkizzöld, téglalapalakú, 60×38 mm nagyságú tipografikus ex librise volt; „Aus der Sammlung des Alois Stech” felirattal, No., Autor, Band, Heft rovatokkal, geometrikus

¹⁰ BESSENYEI György: *A társaságnak eredete és országlása*. In: Uő.: *Prózai munkák. 1802–1804*. Kiad. KÓKAY György. Bp. 1986. 89.

¹ A helységben német és szlovák lakosság élt a múlt században. Vö. FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. IV. 17.

² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1890–1914. itt: XII. 1411–1412.

³ PRUZINSZKY [Pál]: *Stech Alajos 1813–1887*. In: *A magyarországi egyes tanítórend tatai algymnasiumának értesítője az 1886–87. tanévről*. Tata, 1887. 3–6.

kerettel. A hasonló szedett szövegű, keretezett könyvjegyek a 19. században kezdenek népszerűekké válni, tulajdonosaik között jobbra írókat és tudósokat találunk.⁴

A Stech Alajos ex librisét hordozó könyvek a következők:

1. SCHURIGIUS, Martinus: *Spermatologia historico-medica h. e. seminis humani consideratio physico-medico-legalis, quae ejus natura et usus, insimulque opus generationis et varia de coitu aliaque hunc pertinentia, v. g. de castratione, herniotomia, phimosi, circumcissione, recutitione, et infibulatione, item de hermaphroditis et sexum mutantibus, raris et selectis observationibus annexo indice locupletissimo traduntur.* Francofurti ad Moenum, 1720. ny. n. [8], 721, [64] l. 4°

Ez a mű a címében felsorolt témákon kívül a venereás betegségek kórtanát és az ars amatoria módozatait is részletesen tárgyalja, utóbbit a klasszikus latin költők erotikus verseiből vett idézetekkel. A könyv 19. századi puha papírkötéssel van ellátva, az ex libris tanúsága szerint a 658-as szám alatt szerepelt Stech könyvtárának állományában.

2. *Kolligátumkötet.*

SCHURIGIUS, Martinus: *Muliebria historico-medica, hoc est partium genitalium muliebrium consideratio physico-medico-forensis, qua pudendi muliebris partes tam externae, quam internae, scilicet uterus cum ipsi annexis ovariis et tubis fallopianis, nec non varia de clitoride et tribadismo, de hymene et nymphotomia seu feminarum circumcissione et castratione selectis et curiosis observationibus traduntur.* Dresdae-Lipsiae, 1729, Hekelius. 384, [18] l. 4° (Koll. 1.)

SCHURIGIUS, Martinus: *Parthenologia historico-medica, hoc est virginitatis consideratio, qua ad eam pertinentes pubertas et menstruatio, cum ipsarum maturitate, item varia de insolidis mensium viis atque dubiis virginitatis signis, nec non de partium genitalium muliebrium, pro virginitatis custodia...* Dresdae-Lipsiae, 1729. Hekelius. 384, [18] l. 4° (Koll. 2.)

A könyvnek 18. századi pergamenkötése van, sorszáma az ex librisen 659., tehát a két kötetet Stech Alajos feltehetőleg egy időben vásárolta meg, és katalogizálta.

A nőkről szóló munkákban erotikus vonatkozású szövegek nincsenek. A három mű szerzője Martin Schurig (1656–1733) 1688-ban Erfurtban szerzett orvosdoktori címet, haláláig Drezdában praktizált. Orvosi szakfordítói munkássága fontos és jelentős.⁵ Hét latin nyelvű orvosi monográfiát írt.⁶

A tárgyalt könyvekben lapszéli jegyzetek és korábbi possessori nyomok nincsenek.

A Stech Alajos ex librisével ellátott orvosi könyvek felbukkanása tulajdonosuk kiterjedt érdeklődési köréről tanúskodik.

OJTOZI ESZTER

⁴ SEMSEY Andor: *Tipografikus ex librisek.* = Kisgrafika 1985. 17–19.

⁵ *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker.* München–Berlin, 1962. V. 169.

⁶ PAULY, Alphonse: *Bibliographie des sciences médicales.* Paris, 1874.

FIGYELŐ

Holl Béla (1922–1997). Piarista szerzetes-tanár volt, aki az egyházi iskolák megszüntetése után egy ideig egyházi, majd világi munkahelyein vált szerzetes tudóssá, mindvégig ragaszkodva fogadalmához, rendjéhez.

1922-ben született Budapesten. 1941-ben lépett a piarista rendbe. A rend főiskoláján teológiát, a Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar-latin szakot végzett. 1949-ben filozófiából doktorált. Az iskolák államosítása után hitoktató volt, majd különböző helyeken (Kispest, Pestújhely, Nézsa) segédlelkész, 1956–1960 közt Vácott egyházmegyei könyvtáros és levéltáros. 1960-ban az Országos Széchényi Könyvtár külső munkatársaként az akkor indult *Régi Magyarországi Nyomtatványok* munkatársa lett, haláláig részt vállalt a szerkesztőség munkájában. 1975-től a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Főosztályának, 1977-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tudományos főmunkatársaként dolgozott. 1981-ben szerezte meg az irodalomtudományok kandidátusa fokozatot. 1977-től különböző egyetemeken (Szegeden, Budapesten az ELTE-n, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen) megbízott előadóként régi magyar irodalmat tanított.

Mint „renden kívüli” szerzetes (sokáig albérletben lakott, majd már nyugdíjas korban költözhetett be a rend pesti házába) idejét tudományos kutatásokra fordította. Váci könyvtárasságának terméke *A kétszáz éves váci könyv* (1973) című kötet. Kutatásait egy ideig meghatározta a *Régi magyarországi nyomtatványok* nemzetközi hírű köteteinek (1971, 1983) készítésében való aktív részvétele. Ehhez kapcsolódott a *Ferencffy Lőrinc, egy magyar könyvkiadó a XVII. században* (1980) című kiadvány. Ő adta ki és fordította latinból a Szentföld első hazai ismertetését, *Pécsvárad Gábor Jeruzsálemi utazását* (1983). Külön szeretettel foglalkozott imaszövegekkel és egyházi népekekkel. Ő fedezte fel az időrendben második magyar nyelvű verses szövegünket (*Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból* – MKsz 1984), az ő kiadásában és magyarázataival jelentek meg 17. századi katolikus népekeink (*Régi magyar költők tára*, 7. és 15/B kötetek, 1974, 1993).

Közép- és koraiújkor irodalomtörténetről, művelődéstörténetről rendezett konferenciák rendszeres résztvevője, előadója volt. Előadásai, hozzászólásai kivételes anyagismeretét tükrözték. Nagy felkészültséggel, alapos történelmi, teológiai és nyelvi ismeretekkel rendelkezett. Szerteágazó tevékenységét folyóiratok (köztük a *Magyar Könyvszemle*), évkönyvek, tanulmánykötetek őrzik. Munkáit gondosan készítette el, gyönyögetéssel írt, lapalji jegyzetei megíratlan tanulmányokat rejtettek. Élete utolsó éveiben főleg a magyarországi latin nyelvű liturgikus verses szöveg- emlékek kötötték le figyelmét. Sajnos nem sikerült befejeznie e művek kritikai kiadását. Reméljük, hogy a már majdnem kész munka avatott kezekbe kerül, s napvilágot lát.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Módszertani megjegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Antiquissima különgyűjteményének rekonstrukciójához. A magyarországi könyv- és könyvtártörténetben közismert, hogy a mai Magyarország területén a Budapesti Egyetemi Könyvtár állománya az egyetlen olyan élő különgyűjtemény, amely évszázadokon át folyamatosan és tervszerűen gyarapodott. Ismeretes az is, hogy a könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára őrzi az ország egyik leggazdagabb és legrégebb történeti, művelődés- és irodalomtörténeti forrásgyűjteményét.¹

Ez az a háttér, amely lehetővé tette, hogy az 1960-as évek elején Dümmerth Dezső megkezdje a könyvtár úgynevezett ősalományának, a Bibliotheca Antiquissima különgyűjteménynek az elkülönítését. Ebben a különgyűjteményben a nagyszombati jezsuita kollégium és a nagyszombati egyetem megalapítása közötti időszakban (1561–1635) a nagyszombati jezsuiták és jogutódai, illetve jogelődök (Znióváralja–Turóc, Vágsellye) által beszerzett, illetve birtokolt könyveket helyezték el. A nyomtatványok kiválasztása a tulajdonosi bejegyzések alapján történt.² A különgyűjteményt Dümmerthen kívül az 1980-as évek elején Timkovics Pál bővítette és katalogizálta számottevően.*

A speciális felkészültséget igénylő történeti állományrekonstrukció megkezdése után Dümmerth megállapította, hogy a különgyűjtemény különleges értékét nem elsősorban a könyvek tartalma adja, hanem az, hogy ezeket a köteteket az Egyetemi Könyvtár több száz éve megszakítás nélkül őrzi.³ Ez a megállapítás máig érvényes, mivel a Bibliotheca Antiquissima a Ritkaságtár napjainkban is folyamatosan bővülő könyvtártörténeti különgyűjteménye. Mivel a jezsuita rend első nagyszombati megtelepedésének idejéből (1561–1567) eddig egyetlen kötet sem került elő, a különgyűjtemény a turóci (1586–1597), a vágsellyei (1599–1605) és a nagyszombati (1615–1635) kollekciókra tagolódik.

A Bibliotheca Antiquissima anyagát bemutató tanulmányok nem tervszerűen megvalósított kutatásokra épülnek; Dümmerth Dezső egy másodlagos szempont, a kötéstípusok alapján indult el és válogatott. Erre az 1960-as évek első felében a raktári átrendezések biztosítottak lehetőséget. Elősegítette a munkát, hogy a nagyszombati jezsuita kollégium, majd egyetem könyvtárának XVII. századi katalógusai rendszeresen közlik a kötésfajtaikat. Erre utalnak a gyakran ismétlődő „cor. al.” és „membran. al.” megjelölések. A kutatás mai állapotában azonban nem szabad szem előtt téveszteni, hogy az 1690-ben készített és 1777-ig, a könyvtár Budára költöztetéséig használt és folyamatosan bővített kéziratos katalógus „Qualitas compacturae” rovatában az 1635 előtt

¹ KNAPP Éva: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára*. Tudományos ismertető. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VII. 1996. (Megjelenés alatt.)

² DÜMMERTH Dezső: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár különgyűjteményének keletkezése 1561–1635*. Bp. 1963. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 20.); Uő.: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai. Az Antiquissima-gyűjtemény I. és II. kollekciója. Collectio Tyrnaviensis 1612–1635*. Bp. 1964. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 24.); Uő.: *A Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciója. Collectio Tyrnaviensis 1612–1635*. Bp. 1966. Kézirat. Budapest Egyetemi Könyvtár Kézirattár (BEK K) G 843.; Uő.: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár új különgyűjteménye*. = Könyvtáros 1962. 346.

* Újabban Barabás László és Farkas Gábor számítógépes adatbázisba rendezi az eddig ismert adatokat. Az adatbázist bővítették a közben előkerült kötetek leírásával. Munkájukat bemutatták az MKE Társadalomtudományi Szekciója által rendezett „Régi könyvek számítógépes feldolgozása” c. konferencián (OSzK, 1995. dec. 3.) és kis példányszámban kiadták a konferencia anyagának részeként, hajlékony lemezen. Nyomatásban az *Iskolakultúra* 1997/5. számában jelenik meg Farkas Gábornak a kérdésről írott tanulmánya. Ugyancsak az ő sajtó alá rendezésében „A Kárpát-medencei korai könyvtárak” sorozatban jelenik meg az eddig ismert kötetek összevont katalógusa. (Szerk.)

³ DÜMMERTH: *i. m.* 1963. 15–16.; DÜMMERTH: *i. m.* 1964. 18–20.

beszerzett könyvek címléírása mellett gyakran tűnnek fel más megjelölések is. Így – többek között – két, 1617-ben a könyvtárba került, egymás után bejegyzett kötetnél a „cor. nig. cum ta.” illetve a „membran. scrip.” megjegyzés olvasható.⁴

A kötésekben alapuló kutatás rövid idő alatt jelentős mennyiségi eredményt (több mint 200 kötetet) hozott. Ez háttérbe szorította a minél teljesebb körű rekonstrukció megvalósítását. A késlekedés máig rányomja bélyegét a költségűjteményre, s meghatározza annak karakterét.

A rekonstrukció körülmekintő megvalósításához ma már nem elegendő az 1632-es katalógus anyagának és az 1690 után használt katalógus „Annus inscriptionis” rovata által kijelölt köteteknek a kiválasztása, jegyzékbe rendezése és egybevetése a mai állománnyal. Erre a körülményre Dümmerth áttételesen már 1963-ban felhívta a figyelmet, amikor a további Antiquissima-kutatók nehézségét egyrészt a XVI–XVII. század óta eltelt idő hosszúságában látta, másrészt abban összegezte, hogy az 1777-es Budára költözés idején a nagyszombati könyvanyagot három részre osztották és részben selejtezték.⁵

A rekonstrukció folytatása és eredményesebb tétele érdekében érdemesnek látszik egyszerre több szempontot figyelembe venni, s ezeket a munka befejezéséig együttesen érvényesíteni. Nem céltudatos gyűjtés eredményeként, hanem különféle témák kutatása kapcsán alkalmasszerűen született megfigyeléseimet a következőkben foglalom össze.

1. A rekonstrukcióban alapvető a rendelkezésre álló két XVII. századi kéziratos katalógus kritikai felhasználása.** A korabeli leírások bibliográfiai pontosítása után elengedhetetlen a tételes összevetés a mai állomány megfelelő darabjaival. Ennek elvégzésekor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a rekonstrukció csak relatív teljességre törekedhet, mivel az 1635 előtti állomány nem érintetlen. Egyes műveket, mint például Nagy Szent Gergely pápa összes műveit (Romae 1588–1593. Typ. Vaticana. jelzete: Ant. Tyrn. 1632/46. Tom. I–VI.) a XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején elárverezték. Az említett kötetek így kerültek először a csornai prépostság könyvtárába, majd 1948 után a Népkönyvtári Központba, onnan az Országos Széchényi Könyvtárba, s innen mint átengedett példányok a 362/1962. nyilvántartási számon visszajutottak az Egyetemi Könyvtárba. A példa felhívja a figyelmet arra is, hogy az antiquissima-anyag szempontjából érdemes lenne áttekinteni a XVIII. század végétől kinyomtatott egyetemi könyvtári aukciós katalógusokat⁶ és körvonalazni a könyvektől való megvásárlás folyamatát.

2. Nem tanácsos követni azt az elképzelést, hogy elegendő közös rekonstrukciós bázist készíteni a két, egymást tartalmilag részben átfedő XVII. századi katalógus megfelelő leírásai alapján. Több olyan, ma is meglévő kötetet ismerünk, amely csak az egyik katalógusban található meg.

Különösen kockázatos lehet ráhagyatkozni az 1690-től indított katalógus leírásaira. A Leonardus Lessius: *De Anti-Christo et eius praecursoribus disputatio apologetica gemina* (Antverpiae 1611) című, ma is meglévő kötet (jelzete: Ant. Tyrn. 1613/1.) leírását például hiába

⁴ *Catalogus Collegij Tyrnaviensis Soc. Iesu, ordine alphabetico auctorum. Saec. XVII. (1632.)* BEK K J 1.; *Catalogus Novus librorum Collegij Tyrnaviensis Societatis Iesu, conscriptus Anno Domini 1690. servato ordine alphabetico. I–II.* BEK K J 2/I–II.; *Catalogus...* 1690. II. 315. Néhány kötetnél megfigyelhető az átkötés. Az Aa 2r 32 jelzetű, eddig antiquissimaként számon nem tartott kötet az 1632-es katalógusban a „corio albo” (*Catalogus...* 1632. 657.), az 1690-es katalógusban a „membran. al.” (*Catalogus...* 1690. II. 303.) jelzéssel szerepel, mai kötése viszont XVIII. századi sötétbarna bőrkötés.

⁵ DÜMMERTH: i. m. 1963. 8.

** *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II.* Nagyszombat. S. a. r. FARKAS Gábor. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2.) (Sajtó alatt. Szerk.)

⁶ *Catalogus librorum qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctori exponentur. 1787–1797.* Pestini 1787–1790., Budae 1796–97. (címváltozatokkal).

keressük az 1690-től használt katalógusban. Annak ellenére, hogy a kötet 1613 óta folyamatosan a könyvtár állományához tartozik, címfelvétele csak a korábbi XVII. századi katalógusban szerepel, „Leonardus Lessius de Antichristo et eius Praecursoribus in 8. membr. alba Antverp. 1611. N. 19.” bejegyzéssel.⁷

Féltreértésre adhatnak okot az olyan bejegyzések is, amelyek mindkét katalógusban szerepelnek ugyan, de egymástól jelentősen eltérő formát mutatnak. Heribert Rosweyde 1615-ben beszerzett *Lex Talionisa* (Ant. Tyrn. 1615/4.) a korábbi katalógusban a keresztnemes rendsző-gyakorlat szerint a H betűnél, tartalomra utaló körülírással formában található („N. 15. Eiusdem [Heribertus Rosweydi] Retalatio pro Baronio contra Casabonum in 8. membr. alba, Antverp. 1614.”), a későbbi katalógusban viszont „Rosweidi Heriberti S. I. Apologia pro Baronio Cardinale in Octav. Antverpiae, 1614. membran. al. 1632.” alakban szerepel.⁸

3. Számítani kell az 1690-es katalógus leírásainak és „Annus inscriptionis” rovatának pontatlanságaira, következtetlenségeire. Antoine Rivière *Calvinismus vestiarum Religio* című, „Lugduni 1636” impresszummal katalogizált munkájának annus inscriptionisa 1634.⁹ A két évszám közül az egyik nyilvánvalóan téves. A kötet ma nincs meg a könyvtár állományában. A fenti kiadás létre a bibliográfiák nem utalnak, s csupán egy párizsi és egy lyoni 1630-as kiadás ismert.¹⁰ Így lehetséges, hogy az impresszum rögzítése hibás, de azt sem lehet kizárni, hogy az annus inscriptionis téves, mivel az 1632-től használt katalógusban ez a kiadvány még nem szerepel.

Gyakran előfordul, hogy a katalógus annus inscriptionis rovata egy kötet több, évszámmal ellátott tulajdonosi bejegyzése közül a legutolsóban szereplő évszámot tartalmazza. Ludovicus Caelius Rhodiginus *Lectionum antiquarum libri triginta* (Francofurti 1599. A. Wechel. jelzete: Ant. Tyrn. 1632/56.) című munkájának ugyanazt a példányát például a jezsuiták 1632-ben és 1635-ben is ellátták tulajdonosi bejegyzéssel. Az 1690-es katalógus annus inscriptionis rovatában az 1635-ös év szerepel.¹¹ Ez arra utal, hogy a könyvtárba kerülés és a katalogizálás között több év is elteltetett, s ez a rovat nem mindig alkalmas a ma már fellelhetetlen kötetek tényleges könyvtárba kerülésének meghatározására.

Előfordul az is, hogy a datált tulajdonosi bejegyzések egyik évszáma sem azonos a katalógusban szereplő bejegyzési időponttal. Pedro de Ribadeneyra *Vita P. Jacobi Laynis* című, 1604-ben Kölnben megjelent kötetének (jelzete: Ant. Tyrn. 1618/1.) címlapján például a következő két tulajdonosi bejegyzés olvasható: „Collegij Tymavien. Societ. Iesu Catalogo inscriptus 1618” és „1632. L. J. n. 143.”. Ezzel szemben a katalógusban beírási évként 1633 szerepel.¹²

4. Szükségesnek látszik a már rekonstruált állományrészek kritikai felülvizsgálata. A Dümmerth által rekonstruált Antiquissima Turociensis kollekciónak egyik sorozatában sincs közvetlenül a turóci tulajdonosi bejegyzéshez kötődő évszám. A bejegyző kezek azonossága a Turóca vonatkozó tulajdonosi bejegyzések változó megszövegezése és formája miatt sorozatonként nehezen bizonyítható. Az első sorozatban például a „Societatis Iesu inscriptus Catalogo” szöveg Turóca vonatkoztatása is megkérdőjelezhető. Csaknem biztosra vehető, hogy a „Collegij Turociensis”, a „Coll. Thurocien.”, a „Collegij Turocien.”, a „Collegij Turoc”, a „Collegij Thurociensis” és a „Resid. Thurocz” változatok nem mindig ugyanarra a bejegyzőre utalnak.

⁷ *Catalogus...* 1632. 367.

⁸ *Catalogus...* 1632. 274.; *Catalogus...* 1690. II. 337.

⁹ *Catalogus...* 1690. II. 334.

¹⁰ Vö. pl. *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. T. 1–360. London–München–New York–Paris 1979–1987. itt: T. 277. 135.; *Catalogue Général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Auteurs. Tome 1–231. Paris 1897–1981. itt: T. 152. 898–899.

¹¹ *Catalogus...* 1690. II. 343.

¹² *Catalogus...* 1690. II. 347.

Több körülmény miatt nem tartjuk szerencsésnek kizárólag az azonosnak vélt könyvtárosi kézírásra hagyatkozni a rekonstrukcióban. Kempis Tamás *De imitatione Christi*jének 1587-es, Ant. Tur. I/21 jelzetű kiadásában például szerepel a hely- és időmegjelölés nélküli „Societatis Iesu Catalogo inscriptus” és a helyre utaló „Resid. Thurocz” tulajdonosi bejegyzés. Ezenkívül megtalálható a „Bibliotheca PP. Capuccinorum Budapestini” jelzés és a Népkönyvtári Központ körpecsétje. A helymegjelölést nélkülöző jezsuita bejegyzés Turóchoz kötése nem bizonyítható. A „Resid. Thurocz” forma pedig arra utal, hogy a kötet csak akkor került a turóci jezsuitákhoz, amikor Turócban a kollégium már nem működött, s a rendház kisebb rezidenciaként létezett. A rendi forrásokban¹³ a turóci rendház 1586–1598 között szerepel kollégiumként, amikor a jezsuiták iskolát, konviktust és plébániát tartottak fenn. Ezt követően a kollégium átköltözött Vágsellyére. Amikor a rend újra megtelepedett Turócban, házukat következetesen rezidenciaként nevezik. Ez a korszak 1639 utánra datálható, az adatok ugyanis ettől kezdve utalnak újra folyamatos rendi tevékenységre. A „Resid. Thurocz” tulajdonosi bejegyzés tehát a XVII. századi turóci rezidenciára utal, amely 1773-ig adatolható. Ekkor a rezidencia könyvtárát felszámolták, s az említett kötet közvetlenül vagy a Budára költöztetett Egyetemi Könyvtárba beszállított, s később elárverezett könyvek közül került a kapucinusokhoz. Tőlük a Népkönyvtári központba szállították, s onnan jutott az Egyetemi Könyvtárba. A felsorolt körülmények miatt ezt a kötetet csak fenntartásokkal lehet antiquissimának tartani.

Kétségesnek látszik az Ant. Tur. I/26 jelzetű kötet (Szent Ágoston összes műveiből a XI. pars: Basiliae 1506. J. Amorbachius) turóci eredete is. A kötet két jezsuita tulajdonosi bejegyzése közül a „Societatis Iesu inscriptus Catalogo” nem utal konkrét helyre, a „Collegij Tyrnav. Anno 1632” pedig csak azt bizonyítja, hogy a kötet az Antiquissima Tyrnaviensis kollekcióhoz tartozik.

Alaposan meg kell vizsgálni azokat az eddig a turóci kollekcióhoz sorolt köteteket is, amelyekben évszám nélküli turóci tulajdonosi bejegyzés szerepel és a kötetek kimutathatóan nem járták meg a Turóc–Sellye–Nagyszombat, illetve a Turóc–Nagyszombat utat. Így például az Ant. Tur. II/2 jelzetű kötetet (Temesvári Pelbárt: *Pomerium*. Hagenau, 1501. H. Gran) véleményünk szerint mindig is Turócban őrizték. Erre utal, hogy a kötetben a datálás nélküli „Societatis Iesu inscriptus Catalogo Collegij Turociensis” bejegyzésen kívül a „Residentiae Thurociensis Societatis Iesu Catalogo inscriptus 1644” bejegyzés olvasható. Hasonló jelenségre utalnak az Ant. Tur. II/3 és Ant. Tur. II/6 jelzetű kötetek bejegyzései is. Az Ant. Tur. I/13-as jelzetű *Legenda aurea*-kötet (Parisij, 1509. J. Huguetanus) a bejegyzések szerint Turócból Pozsonyba került át.

Az ilyen és hasonló esetekben érdemes lenne bevezetni a csak bizonyos megszorítások között érvényes antiquissima-jelleget, mivel ezeknél a köteteknél nem lehet egyértelműen kimutatni, hogy 1635 előtt közvetlenül kapcsolódtak a nagyszombati kollégiumi könyvtárhoz.

5. Az Antiquissima gyűjtemény határainak pontosabb megvonása érdekében ki kellene zárni a gyűjteményből a sérült előzéki (címlap, címloldal, díszcímlap, első ív(ek) hiánya), valamint a jól olvasható, kellően konkrét tulajdonosi bejegyzést nélkülöző, eddig feltételelesen ide sorolt köteteket. Az ilyen köteteknek egy újabb sorozatban lenne a helye, „nem hiteles Bibliotheca Antiquissima-kötetek” megjelöléssel.

Johannes Ravisius Textor *Officina sive Theatrum historicum] et poeticum* című, 1626-ban Baselen megjelent műve egyik példányának címlapján például a „Collegij Societatis Iesu Tyrnavien. Catal. inscriptus 1690” bejegyzés található (jelzete: Fa 464:1). Az évszám közelében egy

¹³ Vö. DÜMMERTH: *i. m.* 1964. 5–16.; *Supplementum Historiae Residentiae Thurociensis S. Iesu ab Anno Fundationis Praepositurae (1252) ad Annum 1720*. BEK K Ab 109.; *Catalogus Librorum Residentiae Soc. Jesu Thurociensis digestus Anno 1778. die 3^a Aprilis*. BEK K J 98/16a.; *Regestum librorum in Residentia S. I. Thurociensi repertorum ex Commissione confectum Anno 1774. per Martinum Simoncsics*. BEK K J 98/16b.

másik, olvashatatlaná tett évszám szerepel. Az impresszum alatt áthúzott, azonosíthatatlan betűk sejlenek fel, mellette egy nagy „R” betű látható. Az 1690-től vezetett katalógusban a szerző fenti munkáját „Basiliae 1616” impresszummal rögzítették, az „annus inscriptionis” rovat 1632-re utal.¹⁴ Az 1632-től használt katalógusban Johannes Ravisius Textor neve alatt ez a mű nem szerepel. A felsorolt adatsorok együttesen valószínűsíthetnek a kötet antiquissima jellegét, mégsem lenne indokolt besorolni az Antiquissima Tyrnaviensis 1632-es sorozatba, mert ezzel bizonytalaná tennék a gyűjtemény összetételének határait.

6. A Bibliotheca Antiquissima gyűjteménybe még be nem sorolt egy-egy kötetnél felfigyelünk az eddig figyelmen kívül hagyott tulajdonosi bejegyzésekre. Így például a Bécsben 1618-ban megjelent, *Apparatus Regius* című nyomtatvány egyik példányában (jelzete: RMK III. 228:1) a címlapon középen elhelyezett „Collegij Tyrnavien. Societatis Iesu” bejegyzést kiegészíti a címlap felső részén kissé halványabb, de jól olvasható „Inscr. 1618” bejegyzés. Ez egyben arra figyelmeztet, hogy az antiquissima-kutatás céljával kézbevert minden egyes kötetet nagyon aprólékosan kell megvizsgálni.

7. Az 1960-as évek óta az Egyetemi Könyvtárban több raktárköltöztetés volt, ami a könyvek ismételt mozgatásával járt. Így történhetett, hogy például az Antiquissima-gyűjteményhez tartozó, Borzsák István által részletesen ismertetett¹⁵ Ausonius-kötet egy raktárátalakítással egybeeső olvasói használat után a korábbi jelzetének megfelelő raktári helyre került (Hb 540 – Ant. Tyrn. 1635/1.) Az elkeveredett, lappangó kötetek megkeresése és folyamatos szemmel tartása fontos feladat. Így például csak remélni lehet a Timkovics Pál által elküldött, Silvestro Pietrasanta: *De symbolis heroicis libri IX.* (Antverpiae 1634.) című kötet előkerülését, melyet a Timkovicstól rögzített bejegyzés szerint a nagyszombati jezsuiták a kinyomtatás évében szereztek be.

8. Azt a könyvtártörténeti ténytet sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyetem Budára költöztetése idején viszonylag sok könyv maradt Nagyszombatban. Az 1777-ben tartalma alapján idejéért minősített kötetek egy része ma is Nagyszombatban található. Erre utal az Ant. Tyrn. 1618/6 jelzetű kötet, melynek címlapján a „Coll. Tyrnaviens. Societatis Iesu 1618” kéziratos bejegyzés olvasható. Ez a nyomtatvány magánszemélytől Szlovákiából ajándékként került az Egyetemi Könyvtárba 1991. november 1-jén. Törekedni kellene tehát a Nagyszombatban maradt, részben máig feldolgozatlan kötetek alapos és minél gyorsabb áttekintésére.

9. További eredmények várhatók a jezsuita oktatási gyakorlat és a tananyag fokozottabb fegyelmbevételétől. A *Ratio Studiorum* 1599 előtti változataiban és 1635 előtti bővítéseiben, valamint a különféle ajánló könyvjegyzékekben¹⁶ szereplő szerzők műveinek áttekintése és autopszia alapján történő behasonlítása újabb antiquissima-köteteket hozhat felszínre.

Így például a *Ratio Studiorum* 1599-es változatában a *Regulae Professoris Humanitatis* című részben a Graeca praelectio fejezetben szereplő egyik auctor Plutarkhosz.¹⁷ Áttekintve az Egyetemi Könyvtár 1635 előtt megjelent Plutarkhosz-köteteit, három eddig antiquissimaként számon nem tartott példányt lehetett beazonosítani.¹⁸

10. A Bibliotheca Antiquissima gyűjtemény bővülését segítheti az is, ha az Egyetemi Könyvtár állományában a duplumpéldányokkal együtt áttekintjük egy-egy, már eddig is több antiquissima-kötettel képviselt szerző 1635 előtt megjelent nyomtatványait. Így felfigyelünk fel

¹⁴ *Catalogus...* 1690. II. 343.

¹⁵ BORZSÁK István: *Ausoniusról Rimay Jánosig.* = *Antik Tanulmányok* (30.) 1983. 241–247.

¹⁶ *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu* (1586, 1591, 1599). Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1986.; *Collectanea de Ratione Studiorum Societatis Iesu* (1588–1616). Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1992.

¹⁷ *Ratio...* 1986. 432.

¹⁸ A kötetek rövid bibliográfiai leírását l. alább, jelzeteik: Hb 5033/2, Hb 5033/3, Hb 5033/8.

például Nicolaus Reusner két, 1632-ben Nagyszombatban bejegyzett, eddig antiquissimaként számon nem tartott kötetére.¹⁹

*

A fenti megfigyelések már eddig is elősegítették a Bibliotheca Antiquissima különgyűjtemény bővülését. Az alábbiakban tizenegy, antiquissimaként eddig számba nem vett kötet rövid bibliográfiái leírását közlöm az antiquissima-jelleget tanúsító adatokkal együtt.

Csak az ilyen és ehhez hasonló körülméktől vizsgálattól remélhetjük ennek az utóbbi időben elhanyagolt kutatási területnek a fellendülését.

Apparatus Regius. Sereniss. ac Potentissimo Ferdinando II. Hungariae ac Bohemiae Regi. Symbolis Regum Hungariae adornatus. A Collegio Tynaviensi Societatis Iesu. Viennae 1618. G. Gelbhaar.

Bejegyzés a címlapon: „Inscr. 1618. Collegij Tynavien. Societatis Iesu.”

Raktári jelzet: BEK K RMK III. 228:1. pld.

PÁZMÁNY Péter: Posonban löt praedikatio.

Musiponiban (= Posoniumban) 1610. (typ. archiepiscopalis).

Bejegyzés a címlapon: „Societatis Iesu. 1612. Collegij Tynavien. 1617.”

Raktári jelzet: BEK K RMK I. 58.

PLUTARCHUS: Plutarchu Chairóneós ta sózomena synggrammata. – Plutarchi Charonensis quae extant opera cum Latina interpretatione.

(Genevae) 1572. H. Stephanus.

Moralia. Tom. 2. 781–1381.

Bejegyzés a címoldalon: „Societatis Iesu Catalogo inscriptus A° 1600 (az évszám áthúзва) Collegij Tynavien. Turociens Selliensis (az utóbbi két helynév áthúзва) 1632. L. P. n. 143.”

Raktári jelzet: BEK Hb 5033/2.

PLUTARCHUS: (L. mint fenn)

Moralia. Tom. 3. 1389–2101.

Bejegyzés a címoldalon: „Collegij Tynaviensis Turociens. Selliensis (az utóbbi két helynév áthúзва) A° 1600 (az évszám áthúзва) 1632. L. P. n. 144.”

Raktári jelzet: BEK Hb 5033/3.

PLUTARCHUS: (L. mint fenn)

Opuscula varia, quae magna ex parte sunt philosophica .... Tom. 2. (= Tom. 8.)

Bejegyzés a címoldalon: „Collegij Tynaviensis. Turociensis Selliensis (az utóbbi két helynév áthúзва) Societatis Iesu. Catalogo inscriptus. A° 1601 (az évszám utolsó két jegye átírva:) 1643. L. P. n. 146.”

Raktári jelzet: BEK Hb 5033/8.

RAEMUNDUS Florimundus: Historia de ortu, progressu et ruina haereson huius saeculi .... E Gallica lingua in Latinam conversa Pars. I–II.

Coloniae 1614. G. Grevenbruch.

Bejegyzés a címlapon: „Collegij Tynavien. Societatis Iesu. 1628. Catalogo Inscriptus L. F. n. 59.”

Raktári jelzet: BEK Ac 4r 515.

REGIUS, Vincentius: Evangelicarum dilucidationum libri VIII.

Coloniae 1615. B. Gualterus.

Bejegyzés az előzéklapon és a díszcímlapon: „Societatis Jesu Tynav. Anno 1626. Catal inscr. Litt. V. No (1).”

Raktári jelzet: BEK Aa 2r 32 (A XVIII. században átkötötték.)

¹⁹ A kötetek rövid bibliográfiai leírását l. alább, jelzeteik: Hf 4074, Hf 1059.

REUSNER, Nicolaus: Operum Nicolai Reusneri .... Pars Prima ....

Jenae 1593. T. Steinmann.

Bejegyzés a címlapon: „Catalogo Soctis. Iesu Tyrnaviae Inscriptus 1632. L. R. n. 72.”

Raktári jelzet: BEK Hf 4074.

REUSNER, Nicolaus: Operum Nicolai Reusneri ... Pars quarta....

(Jenae 1594. T. Steinmann.)

Bejegyzés a címlapon: „Collegij Soctis. Iesu Tyrnaviae 1632.”

Raktári jelzet: BEK Hf 1059.

RONCHEGALLUS, Gioldus Joannes: Tractatus de duobus reis constituendis.

Venetiis 1559. Cominus de Tridino.

(Hozzákötvve: REDOANUS, Gulielmus: Tractatus solemnus .... Placentiae 1572. F. Comes.)

Bejegyzés a címlapon: „Collegij Tyrnaviensis Catalogo inscriptus. Anno Dni. 1616. (az évszám áthúзва) 1632. L. J. n. 23. Ex liberalitate Generosi Dni. D. Georgij Szekel.”

Raktári jelzet: BEK Bc 2r 107.

Megjegyzés: 1616-os bejegyzés eddig nem szerepelt a gyűjteményben.

Templum gratiarum, Serenissimi ... Leopoldi, Archiducis Austriae ... cum Iusta in Oratorio pie persolveret, ac moettissime parentaret A. D. M. DC. XXXII.

Passaviae 1633. C. Frosch.

Bejegyzés a címlapon: „Collegij Tyrnaviensis Societatis Iesu 1633. L. T. n. 127.

Cathalogo Inscriptus. 1704. 29 Septembris.”

Raktári jelzet: BEK Hf 4r 176.

KNAPP ÉVA

A Turul újjászületése. Poraiból született újjá 1992-ben a magyar sajtótörténet évszázados múltú *Turul* című folyóirata, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közlönye. 1950-ben jelent meg a folyóirat összevont 61–64. (1947–1950) utolsó száma. A történettudomány valamennyi segédtudományát szolgáló szakmai folyóirat megszüntetése a Rákosi-rendszer kultúrpolitikusaiknak szellemi színvonalára vet fényt. A Társaság 1951. február 27-én felvett jegyzőkönyve szerint „... a Népművelésügyi Minisztérium a folyóirat régi címén, amely a *Turul* volt, a megjelenést nem engedélyezte.” A másik indok, hogy a Társaságnak semmi vagyona nincs és a támogatás sem valószínű, így a közgyűlés kimondta a Társaság feloszlását. Az illetékesek sajnálatos módon összekeverték a folyóirat címét a húszas évek ismert szélsőjobboldali ifjúsági szövetségével, pedig a kettőnek egymáshoz semmi köze nem volt. A *Turul* cím keletkezése összefügg a Társaság és közlönye alapításával. Radvánszky Béla báró és alapító társainak a közlöny címe a szintén 1883-ban indult osztrák *Adler* című folyóirat adott ötletet, amely alcíme szerint: Organ des heraldisch-genealogischen Vereines „Adler” volt. Mivel a Monarchia nyugati felének társalapja címűl a sást választotta, az alapítók a *Turul* madárra gondoltak. A magyar tudományos társaság profilját az elnök Radvánszky báró határozta meg: „... a történelemnek eddig elhanyagolt társtudományait, úgymint a heraldikát, diplomatikát, sphragistikát, genealógiát, valamint a magyar családok történetének okleveles alapon való művelését tűzné ki céljául.” (1883:1.). Előszavának utolsó mondatában a nemzeti múlt tudományos ismeretének fontosságát hangsúlyozta: „A nemzetet csak látszólag alkotják az élő nemzedékek, valójában tagjai annak az elhaltak is, mert a letűnt nemzedékeknek nagy a befolyásuk az élőkre... Sok nemzedék alkotta fokozatosan mai kultúréletünket...” A *Turul* szerkesztői – Fejérfpataky László és báró Nyíry Albert – a szakma elismert tudósai voltak. A folyóiratban a hivatásos tudósok mellett teret adtak a történetileg autodidakta, de magas színvonalon íróknak is. Az első világháború után

előtérbe került a szaktudomány, a Fejérpataky László, majd Szentpétery Imre vezetett történeti segédtudományi iskola ontotta magából a jó szakembereket – írja Kubinyi András a lap 1951–1992. évszевont számának lapindítójában. Így előtérbe kerültek a történészek és az egyetemisták. A genealógiai kutatás kiszélesítésére Szentpétery már 1932-ben felhívta a figyelmet, a genealógia nem szűkülhet le a nemes családok kutatására. Később maga vállalkozott rá, hogy módszertani útmutatást adjon a nem nemesi családok kutatására: „Adalékok a parasztcsaládok leszármazása és története kutatásának módszertanához.” (*Turul* 58–60, 1944–46.) A második világháború utáni időszakban a genealógiát a nemességgel kapcsolták össze, és így mint feudális csökevényt üldözni kellett, évtizedekig az oktatása is megszűnt. Mint történelmi segédtudomány hivatalosan is megszűnt. Megfelelő publikációs lehetőségek hiányában nemcsak a genealógia, hanem a többi segédtudomány sem fejlődött. Egyedül a *Levéltári Közlemények* közölt segédtudományi cikkeket. Nem kis mértékben Vajay Szabolcsnak, a Genealógiai és Heraldikai Társaságok Nemzetközi Szövetsége elnökének (1982–1986) és az itthoni szakemberek erőfeszítéseinek köszönhető, hogy 1983-ban végre megszülethetett a Magyar Történelmi Társulat Archeográfiai, Genealógiai és Heraldikai Szekciója az egyik fő hazai kezdeményező, Kállay István professzor elnöklétével. 1988 elején a *Magyar Nemzet* kétrészes cikkében megállapította, hogy a genealógiának, ennek az egyik legösibb tudományágnak a szükségességét ma már az is elismeri, aki néhány évtizede még a „burzsoá reakció egyik alattomos fegyveré”-t látta benne. Gudenus János Józsefnek köszönhetően pedig napvilágot látott *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája* című munkájának két kötete (1. köt. A–I. Bp. 1990., 2. köt. K–O. Bp. 1993.). A genealógia mellett a címertan, a heraldika is kezdi visszanyerni méltó rangját. Az utóbbi években sorra jelentek meg Magyarországon a népszerűsítő – ismeretterjesztő és szakkönyvek (Bertényi Iván: *Kis magyar címertan*. Bp., 1983.; *A történelem segédtudományai*. Szerk. Kállay István. Bp., 1986. benne a heraldikáról szóló fejezet is 169–193. p.; Gudenus János József–Szentirmay László: *Összefoglaló címerek*. Bp., 1989.). Különösen nagy érdeklődést váltott ki 1987-ben Nyulásziné Straub Éva *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein* című díszes albuma, amely 100 színes címertáblát és 1167 fekete-fehér címerrajzot tartalmaz, valamint Nagy Iván több mint száz évvel ezelőtti családtörténeti köteteinek reprint kiadása (*Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1–8. köt. Bp. 1987–1988.). A szakmai közvélemény és a heraldika iránt érdeklődő nem hivatásos történészek körében már a rendszerváltás előtt jelentkezett az igény a *Turul* újjáélesztésére. Fügedi Erik és Vajay Szabolcs vezetésével 1991-ben indult kezdeményezés az 1883 és 1950 között 64 évfolyamban megjelent heraldikai és genealógiai szakfolyóirat, a társadalomkutatás irányába bővítendő, korszerű igények szerinti felújítására és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság újjáalakulására. 1992. május 31-én három, a szakmában érdekelt intézmény, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Országos Levéltár és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság képviselői együttműködési megállapodást írtak alá a közlőny kiadására. Az immár 115. évfolyamába lépő folyóirat szerkesztőgárdáját olyan kiváló szakemberek alkotják, mint Kollega Tarsoly István, Nyulásziné Straub Éva, Pandula Attila és Rainer Pál. A múlt kutatásának e fontos segédeszköze sajnálatos módon még a hivatásos történészek, levéltárosok és a szélesebb olvasóközönség előtt is kevésbé ismert. A közelmúlt tudományos eredményei cáfolják, hogy a címertan és a származástörténelem konzervatív ideológiát hordoznak. Napjainkban már virágzik a címerhasználat is (városok, falvak, civilszervezetek). A nemesi családok mellett paraszt- és munkás családok életének történet-szociológiai vizsgálata és a segédtudományok eredményei a nemzeti és egyetemes történelem többszempontú megismerését, nem utolsósorban a magyarság identitástudatának erősödését szolgálja. Bízunk abban, hogy a *Turul* újjászületése nem volt hamvában holt gondolat és nem kell minden ötszázadik (negyvenketedik?) évben elégetnie magát, mint az egyiptomiak sas-alakú, bíbor- és aranytollazatú, mesébéli szent madarának.

Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei. A közelmúltban a szegedi Olvasmánytörténeti Kutatócsoportnak sikerült hozzájutnia a Bethlen Kata egykori könyvtáráról készült két jegyzék teljes másolatához. Ismeretes, hogy Bethlen Kata elpusztult könyvtárából két, időben egymást néhány évvel követő, egykorú jegyzék készült. Az is ismeretes, hogy mindkét jegyzék összeállítója Bod Péter volt, és mindkét jegyzéket Erdélyben őrzik: a korábbi (1747) Székelyudvarhelyen, a későbbi (1752) Marosvásárhelyen. Jóllehet mindkét jegyzéket két ízben is közreadták már 1907 és 1912 között, azóta viszont senki sem vizsgálta felül e közlemények adatait. Pedig mindkét jegyzék két-két kiadása meglehetősen eltér egymástól, számos esetben elírásra, téves olvasatra és bizonyos adatok kihagyására kellett gyanakodni. Megjegyzendő, hogy az *Erdélyi Könyvesházak* III. kötetének (1996) készítésekor sem állt még a szerkesztők rendelkezésére a két eredeti jegyzék, hanem még e fenti, század eleji kiadások alapján készült az újraközlés, csak a legnyilvánvalóbb hibákat kijavítva. Örvendetes tehát, hogy ezek az irodalomtörténet számára is régóta forrásként kezelt jegyzékek most itthon is hozzáférhetőek, egymással összevethetők, újraértékelhetők.

A székelyudvarhelyi jegyzéket a ráírt dátum szerint Bod Péter 1747-ben készítette: *Arva B(ethleni) Bethlen Kata Széki Teleki József úr özvegye könyveinek laistroma* címmel. Első kiadása Lukinich-Köblös kiadásában az *Erdélyi Múzeum* 1907-es évfolyamában jelent meg, majd rövidítve – ezáltal sok félreértésre adva alkalmat – 1911-ben a Hornyánszky-féle bibliofil kiadásban.

Az 1752-es jegyzék viszont, amelynek címe *Magyar bibliotéka, avagy mindenféle, kiváltképpen pedig teológiára tartozó magyar könyveknek listájok: melyeket maga számára gyűjtögetett a méltóságos Gróf Asszony Bethleni Bethlen Kata asszony*, először az 1911-es Hornyánszky-féle bibliofil kiadásban jelent meg (az 1747-es lista rövidített változatával együtt), majd ezután, ennél bővebb formában Benczúrné közreadásában az *Erdélyi Múzeumban* 1912-ben.

Nem tudni, hogy a bibliofil kiadásban miért szerepel mindkét jegyzék tartalma szinte szemelvényesen (anélkül, hogy erre utalás történe) és minek alapján hagyott ki az összeállító egyes részeket, címeket? Mindezt azonban talán a kis kötet bibliofil jellege magyarázza. Mentségére szolgáljon, hogy a szakirodalom ezt, éppen alacsony példányszáma és nehezen hozzáférhető volta miatt úgyis kevésbé használta, különösen azután, hogy az 1752-es jegyzéknek is megjelent ennél bővebb kiadása. Nehezebben magyarázható, hogy az 1747-es jegyzéket kiadó Lukinich-Köblös és az 1752-est kiadó Benczúrné miért és milyen szempontok szerint rövidítették a Bod Péter által megadott leírásokat *Erdélyi Múzeum*-beli közlésük alkalmával. Meglehet, hogy az *Erdélyi Múzeum* javaslatára rövidítettek, bizonyos szövegrészek azonban teljesen kimaradtak mindkét közlésből.

Mit lehet szinte első ránézésre megállapítani e két eredeti jegyzékről, amelyeknek másolata most szerencsés módon rendelkezésre áll, és módot ad arra, hogy mindkét jegyzékről lehetőség szerinti pontos – az eddigieknél sokkal pontosabb és hitelesebb – kiadása elkészülhessen? Mielőtt alkalmam lett volna kézbevenni e két eredeti, Bod Péter által írt jegyzéket, a fenti közlések hiányosságait, hibáit, félreolvasásait a kézirat nehezen olvashatóságával vagy nehezen áttekinthetőségével magyaráztam. A két jegyzék kézírása azonban világos, könnyen olvasható. Az 1747-es jegyzéket Bod szépen kalligrafált betűkkel, levegősen írta, gondosan ügyelve az áttekinthetőségre és olvashatóságra. Ám néhány év múlva újra kézbevette a kéziratot és számos beszúrással egészítette ki. Mindez azonban még a második (1752. évi) jegyzék készítése előtt történhetett. A Székelyudvarhelyen őrzött eredeti kézirat negyedréti alakú, félbőr kötésben maradt ránk. A katalógus két részből áll: a szerzők betűrendjében összeállított jegyzékből és egy tárgy szerinti csoportosításból. (A most készülő kiadásból ez a tárgyi felosztás hiányozni fog, hiszen Bod maga sem sorolt be minden könyvet ezekbe a szakcsoportokba.) Ennek a jegyzéknek címleírásai rövidebbek, mint a későbbi jegyzékben olvashatók. Ez utóbbinak leírásai igényesebbek és az esetek többségében szinte pontosan megegyeznek a *Magyar Athenás* leírásaival. A Marosvásárhelyen őrzött

kézirat nyolcadrét alakú kis kötet, amelynek vele nem egykorú papírkötésén a rövidített cím olvasható: *Magyar Bibliotéka*. Az 1752-es jegyzéket még Bod Péter életében nyomtatásban is kiadták, de mindössze huszonöt példányban.

A Bod Péter által írt könyvjegyzék mostani, legújabb kiadása a *Kárpátmedence koraújkori könyvtárai* sorozatban fog megjelenni Szegeden. Újrakiadását – ezúttal szövegű formában – az a közvetlen hatás is indokolja, amelyet Bethlen Kata korának más főrangú erdélyi asszonyaira gyakorolt. Erről megbizonyosodhatunk, ha végigtekintünk ezeknek a könyvgyűjtő asszonyoknak során: gróf Teleki Lászlóné Ráday Eszter, báró Korda Zsigmondné Nemes Júlia, gróf Bethlen Imréné Gyulai Klára és Rhédei Zsigmondné Wesselényi Kata. Levelezésükben nyomkövethető, hogy egymás számára is szereztek be könyveket illetve ajándékoztak egymásnak. Ráday Eszter, Gyulai Klára és Nemes Júlia Bethlen Kata kortársai voltak. Náluk egy generációval fiatalabb Wesselényi Kata, ennek ellenére könyvvállományának több, mint a fele azonos Bethlen Kata gyűjteményével. Mindegyikük férje is kiváló műveltségű, könyvszerető- és könyvgyűjtő főúr volt. Közös vonásuk még e főúri asszonyoknak, hogy szinte mindannyian valamelyik erdélyi református kollégiumra (székelyudvarhelyi, marosvásárhelyi, nagyenyedi) hagyták könyvgyűjteményüket s életük során az erdélyi könyvkiadás mecénásai voltak. Nemes Júlia gyűjtésével kezdődően látszik az új kor szellemének beáramlása: az újonnan kialakuló könyvtárak már inkább világi szemléletű, racionalista irányzatú, francia és német nyelvű könyvek gyűjteményei. Ez a terület, vagyis főúri asszonyaink olvasási szokása a korai felvilágosodás korában (és főleg Erdélyben) még számos felfedeznivalót tartogat, amelyekhez azonban a források adottak: hiszen levelezésükön kívül fennmaradtak a könyvjegyzékek és – nem úgy, mint Bethlen Kata könyvtára esetében – jórészt maguk a könyvek is. Legújabban erről Deé Anikó írt szakszerű tanulmányt (*Könyvgyűjtő asszonyok a 17. században*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára*. Szerk.: KOVÁCS András, SÍPOS Gábor, TONK Sándor. Kolozsvár 1996. 135–147.), akinek egyébként a szóban forgó két könyvjegyzék másolatát is köszönhetjük. A *Kárpátmedence koraújkori könyvtárai* sorozatban Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukcióját tehát az erdélyi főúri asszonyok könyvtárának és olvasmányainak felkutatása is követni fogja.

SZABÓ ÁGNES

SZEMLE

Petrik-emlékkötet. Szerkesztette NAGY Anikó. Bp. 1996. OSzK, 87 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek 8.)

Az Országos Széchényi Könyvtár néhány éve indított füzetsorozata a könyvtáros szakma legváltozatosabb területeinek ad publikálási lehetőséget. A nyomdatörténetet, restaurálást, sajtótörténetet, olvasáskutatást reprezentáló kiadványok után ezúttal a magyar nemzeti bibliográfia egyik jelentős személyiségének, Petrik Géának állít emléket.

Petrik Géza születésének 150. évfordulóján a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Bibliográfiai Szekciója, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete szervezett tudományos megemlékezést. Az előadások jegyzetekkel kiegészített változatát Nagy Anikó szerkesztette kötetként. A dolgozatok tárgyilagos tisztelettel közelítik meg a könyvkereskedőből bibliográfussá lett Petrik kudarcoktól sem mentes pályáját és értékelik tevékenységének máig élő hatását.

Kégli Ferenc *Petrik Géza élete és munkássága* című tanulmányában az antikvárius és bibliográfus pályáját egységben tekintve térképezi fel a retrospektív nemzeti bibliográfia jelentős alakjának tevékenységét és korrigálja a legújabb szakirodalom (UMIL) téves adatait is. Varga Sándor „obsitos könyvárús” többször foglalkozott már Petrik különböző bibliográfiai köteteinek kiadástörténetével (Magyar Könyvszemle, 1980. 264–279., 1987. 19–31., 146–150.) illetve *A Magyar Könyvkereskedők Egyesületének alapításával* (Bp. 1980.). Ezúttal csatlakozva Kégli tanulmányához, *A könyvkeres-*

kedelem – a nemzeti bibliográfiáért c. összefoglalásában a két könyves szakma egymásra utaltságához szolgáltat adalékokat. Írása után idézhetjük Zöld Ferenc dolgozatát, aki mint gyakorló könyvkiadó *A Magyar Nemzeti Bibliográfia és a kereskedelmi bibliográfiák könyvkiadói hasznosításához* fűz, a mai könyvkiadási helyzetet is minősítő, megszívlelendő gondolatokat.

Petrik munkásságának folytatói, az Országos Széchényi Könyvtár bibliográfiai műhelyeinek szorgos munkásai számolnak be tevékenységükről a kötet további lapjain. A Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében több, mint negyedszázada folyik az a feltáró és regisztráló munka, amelynek eredményeképpen megjelenhettek a Petrik-féle bibliográfiák kiegészítő kötetei és a használathoz nélkülözhetetlen alapvető segédletek, a nyomda- és kiadástörténeti mutatók (Pavercsik Ilona: *A Petrik-bibliográfia kiegészítései*). A Petrik V–VIII. kötetei a 18. századi könyvkiadás feltérképezésével az irodalomtörténészek számára nélkülözhetetlen kézikönyvsorozatot tettek teljessé. Történeti visszatekintést olvashatunk Szabó Sándor tollából (*Retrospektív nemzeti bibliográfiák Petriktől napjainkig*), de utal a szerző arra is, milyen bibliográfiai munkálatok hiányoznak vagy maradtak töredékesen személyi és anyagi feltételek hiányában. A számítógépes bibliografizálás kérdéseivel foglalkozik Berke Barnabásné tanulmánya (*A kurrens magyar nemzeti bibliográfiai rendszer mai problémái*), felhívja a figyelmet arra, hogy szakmai felkészültség, bibliográfiai szolgálat mellett a nemzeti bibliográfiák további sorsának kulcsszavai „a szűkös pénzügyi fedezet” és az „állami feladatvállalás” lesznek.

Gazda István tudománytörténész összefoglaló értékelését (*Petrik könyvészetének helye a magyar művelődéstörténetben*) hagyjuk ismerettségünk végére, mert benne nemcsak Petrik áldozatvállaló tevékenységének, hanem könyvtárosok százainak szolgálat igazságát, amikor leírja: „kortársai nemigen óhajtották a tudósok sorába emelni, elvégre alig tett valamit: két évszázad magyar irodalmát, a szépirodalmi műveket és a szakkönyveket, a tankönyveket és a gazdasági könyveket, valamint a hungarikák egy részét emelte felszínre a feledés homályából, hogy azután tudósok százai az ő műve segítségével írhatták meg kisebb-nagyobb diszsertációjukat, s lehessenek taggá fontos vagy kevésbé jelentős tudós társaságokban”.

NÉMETH S. KATALIN

Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1996. Márton Áron Kiadó. 194 l. (Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata 15.)

A hazai jogtörténetírás kiváló művelőjének, Ladányi Erzsébetnek ez a munkája lényegesen közelebb visz bennünket a magyarországi város-történet korai szakaszának ismeretéhez. Nem úgy, mintha városaink kialakulásának társadalmi vagy gazdasági tényezőit vizsgálná, hanem a kérdéshez speciálisan a jogtörténet oldaláról közelít. A szerző ebben az esetben, mint maga is leszögezi, a „jogelméleti és intézménytörténeti elemek és kialakulásuk vizsgálatát tekintette fő feladatának.” Páratlan szakirodalmi ismeretek, a római és a kánonjogban való széleskörű tájékozottság, kifinomult kritikai érzék és módszer birtokában tudja elhelyezni a magyarországi jelenségeket az egész európai fejlődés vonalában. Ennek megfelelően a munka nagyobbik fele az elsősorban szöbaveendő európai országok, Franciaország, Anglia, Olaszország és a Német Birodalom városjogi viszonyait, terminológiai kérdé-

seit mutatja be s ezen az alapon tudja igazán értékelni a római és a kánonjognak Magyarországon való korai érvényesülését városaink jogi életében, a város jogi személyiségében. Mindehhez rendkívül bonyolult terminológiai kérdéseket kellett a legegzaktabb finomságú fejtegetésekkel tisztázni, azt, hogy ezek mennyiben meghatározói a város-létnek. Különösen fontosak ezek a meghatározások a városok kiváltságlevél előtti korszakára vonatkozólag, illetve, ha az ilyen kiváltságlevél teljes hiánya állapítható meg, mégis világos maga a város-lét. Természetesen sok probléma megtárgyalására kerül sor: a város és környék, város és egyházi szervezet és sok más egyéb tekintetben. Nem feladatunk itt, hogy részletesebben kitérjünk az egyes tárgyalásra kerülő különböző magyarországi városok, Körmend, Radna, Nagyszombat és a „katonai kommuna”-ként meghatározott Sopron speciális viszonyaira, csak annak fontosságát szeretnénk itt aláhúzni, hogy nézetünk szerint a szerzőnek sikerült véglegesen tisztázni a székesfehérvári állítólagos alapítólevél olyan sokat vitatott kérdését. Ugyancsak nagyon fontosak azok a fejtegetései, amelyek arra vonatkoznak, hogy bár sem Esztergomnak, sem Székesfehérvárnak nem volt külön kiváltságlevele, mégis királyi székhely voltuknál fogva különlegesen előkelő helyet foglaltak el a magyar városok sorában, s hogy kiváltságlevél nélkül is más városok kiváltságlevelei gyakran hivatkoznak ezek „libertas”-ára. A szerző itt pontos analógiát talál abban, hogy sem Párizsnak, sem Londonnak nem volt kiváltságlevele, mégis tömegesen kapták meg más városok az ő „libertas”-ukat. A magyar városi fejlődés, városjog tehát ezen a téren is szinkronban volt Európával.

CSAPODI CSABA

V. Ecsedy Judit: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800. Bp. 1996. Borda-Antikvárium. 246 l.

A Borda-antikvárium kezdeményezésére és V. Ecsedy Judit értékes munkájával új kötettel gyarapodott a magyar könyvtörténeti irodalom:

a hamis magyarországi ill. magyarországi vonatkozású nyomdahelyek első, nagy korszakot átfogó, tudományos igényű összefoglalásával. Az összes tétel címlapreprodukciójával illusztrált, szép kiállítású kötet a Borda-cégnek már ötödik szakmai kiadványa. (A megelőző kötetek Borsa Gedeon munkái: *A régi nyomtatványok anyaga*, ill. *A régi nyomtatványok mérete*, az ő 70. születésnapja tiszteletére kiadott *Gesta typographorum* című tanulmánykötet, ill. a Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-Grafikai tanszékén megjelentetett bibliofil könyvek jegyzéke.)

Az itt bevezetett „titkos nyomdahely” fogalma alatt a hamis, a koholt ill. rejtett nyomdahely egyaránt értendő. A bevezető tanulmány részletesen kitér ezek megkülönböztetésére, és történeti-cenzúratörténeti háttér ad e nagyon érdekes könyvkiadási probléma jobb megértéséhez. Míg a fiktív nyomdahelyre a 16–17. századból alig ismerünk magyarországi példát, addig a József-korszakban ill. az azt követő néhány évben a politikai, egyházpolitikai kiadványok szívesen éltek ezzel a megoldással. A hamis nyomdahely ismét csak a 18. században a leggyakoribb: a hamis magyarországi vagy külföldi nyomdahelyet feltüntető kiadványok legtöbbjét az 1725–1760 közötti években nyomtatták Magyarországon. Tartalmuk egyértelműen azt mutatja, hogy az akkor uralkodó egyházpolitika által nagymértékben visszaszorított protestáns egyház – főleg a dunántúli és a felföldi protestánsok számára – készülték ezek a hamis impresszummal ellátott fontos vallásos művek.

A fiktív nyomdahelyekre már a régebbi könyvtörténeti kutatás is felfigyelt, míg a hamis és koholt nyomdahelyek első megközelítését már a 19. században, egyháztörténészek végezték. A tanulmány érdekesen mutatja be a kutatás előzményeit Kovachich Márton Györgytől kezdve Szelestei N. Lászlóig. A hamis és koholt nyomdahelyek összegző feltárása azonban itt először történik meg, s ami a bibliográfia igazi jelentőségét adja: a valódi nyomtatási helyek feltárásával. E kutatás alapján növekszik a soproni, győri tipográfiák, kisebb mértékben a pozsonyi

teljesítménye, és fény vetül egy valóban titkos nyomdára, amelyet 1735–1736 között Ludvig János községi könyvtáros nevéhez lehet kötni. Másrészt a Petrik-bibliográfia VI. és VIII. kötetében szereplő, újonnan leírt debreceni nyomtatványok egy részéről is kiderül, hogy impresszumuk hamis, és erről az oldalról valamennyire érthetővé válik, miért zaklatták a hatóságok olyan sokat a nyomdát a 18. században egy-egy „debreceni” könyv miatt, amely a cenzúrát megkerülte.

A bibliográfia legfontosabb része a magyarországi anyag: 179 hamis ill. koholt impresszummal Magyarországon készült nyomtatvány leírása időrendben, valódi nyomdahelyükkel együtt. Számos esetben még a nyomtatási év módosításával is. Külön fejezet ennek az ellenpárja: külföldi nyomtatványok hamis vagy fiktív magyarországi impresszummal. Az itt szereplő 50 ilyen tétel valódi nyomdahelyének megállapítása természetesen nem lehetett a kutatás célja. A kötet végén néhány rejtett nyomdahelyűnek tekintett tétel szerepel. A bibliográfiába kerülésnek két fontos kritériuma volt: a hamis vagy koholt nyomdahely az impresszumban szerepeljen és a kiadványnak legyen megvizsgálható példánya. Így el lehetett kerülni a szakirodalmi tévedések megismétlését, vagy az állásfoglalás hiányát, lehetetlenségét a csak egykor létező, ma már nem található példányok esetében. A bibliográfiába ugyanakkor olyan nyomdatörténeti érdekességek is bekerültek, mint pl. az egyik műhelyben elkezdett és másol befejezett kiadványok. Mivel itt hiányzik az eltitkolás, a hatóságok megtévesztésének szándéka, szerencsésebb lett volna az ilyen tételeket csak a bevezető tanulmányban, s nem a bibliográfiában közölni.

Reméljük, hogy a könyves szakmának: könyvtörténészeknek, könyvtárosoknak és a könyvgyűjtőknek egyaránt érdekes kötet új megállapításai a korszak egyes irodalomtörténeti, egyháztörténeti kérdéseit behatóan feldolgozó tanulmányokba is méltó módon bekerülnek majd.

PAVERCSIK ILONA

Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert). Hrsg. von Gedeon BORSA. Köln–Weimar–Wien, 1996. Böhlau Verlag. 449 l. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 21.)

A magyarországi könyvtörténeti kutatások nemzetközi tekintélyét egyértelműen bizonyító lépést tett a Böhlau Verlag, amikor megjelenítette a 16. századi erdélyi kiadványok bibliográfiáját. A külföldi könyvészeti szakirodalomban ezentúl új rövidítésként használható ASD megjelölés ugyanis nem valamely külföldi nyomdatörténész műhely vadonatúj szellemi termékét fedi, hanem a *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600* (RMNy) erdélyi anyagának csaknem változatlan német nyelvű kiadását. A magyar bibliográfiai alpmű lefordítását indokló bevezetőjében Hans Meschen-dörfer utal arra, hogy a 22 kötetben közreadott *Verzeichniss der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* c. kiadványsorozatnak a gyorsabb megjelenés érdekében le kellett mondania a „nem összefüggő német kulturális területen” megjelent nyomtatványok, így az erdélyi nyomdák termésének feldolgozásáról, bízva abban, hogy ezt a munkát az illetékes nemzeti retrospektív bibliográfia elvégzi. Erdélyt illetően ez maradéktalanul megtörtént az RMNy megjelenítésével és a német kollégák legnagyobb elismerése az, hogy az erdélyi német kiadványok feldolgozását nem kezdték újból, hanem a magyar nyelvet nem ismerők számára e kiadással tették lehetővé a korszakra vonatkozó könyvészeti tudás elsajátítását.

A német kutató kezébe került bibliográfia tehát nem tartalmaz új eredményeket, a fordítás – Gudrun Schuster fáradtságos munkáját dicséri – híven tükrözi az 1971-ben megjelentetett bibliográfia megállapításait. A szerkezet pontosan követi az RMNy gyakorlatát, az appendix a tévesen erdélyi nyomtatványként számon tartott kiadványokról igazít el. Nem tartalmazza a kötet a nyomtatványok lelőhelyére és a példányok teljességére vonatkozó megállapításokat, valamint a címlapfotókat sem, a nagy német könyvtárakban megtalálható RMNy ezen a

téren segítségül szolgálhat. A kiadvány mutatóiban visszakereshető az 1601 előtt élt személyek neve, a kiadványok címe, a megjelenési hely és a nyomda (nyomdász) neve, valamint megtalálható a jelen bibliográfia és az RMNy konkordanciája. A Siebenbürgische Landeskunde Munkaközössége tervezi a következő RMNy kötetek erdélyi anyagának német nyelvű kiadását is, valamint egy kiegészítő kötetet, amely a nyomdatörténeti szakirodalom elmúlt 25 évének újdonságait foglalja össze. Ez utóbbi terv mentesít az alól, a kiadvány nagyszerűségéhez nem méltó feladat alól, hogy a szerkesztőkön mintegy negyedszázad könyvészeti eredményeinek beépítését kérjük számon. Mindazonáltal – mivel az előszó megemlíti, hogy a fordítás „kevés kivétellel” (mit wenigen Ausnahmen) az RMNy I. kötetét követi – megpróbáltuk tetten érni, hol történt változtatás és hol lehetett volna, nagyobb szerkesztési módosítás nélkül a bibliográfiát az aktuális ismeretekhez közelíteni. Az RMNy 185 tétele, az *Igen hasznos és drága nemes receptum...* a magyar bibliográfiában [Kolozsvár 1550–1575? Heltai] feltételezett impresszummal szerepel, az ASD-ben már nem kap tételszámot, a feltehetően újabb kutatásokra alapozó tömör meghatározás szerint „nem erdélyi nyomtatvány”. Ugyancsak kikerült az erdélyi nyomtatványok közül az RMNy 520A tételszámmal számon tartott ógyházi-szláv nyelvű részleges bibliafordítás.

Feltehetően tördelési hiba következtében nem szerepel az ASD App. 19 és App. 20 tételszám RMNy-megfelelője, azaz RMNy App. 39 és RMNy App. 41. A „kevés kivétellel” megtett kiegészítések között szívesen láttuk volna, ha a korszak nyomtatványainak az utolsó 25 évben megjelent hasonmás kiadásaira utalás történik, és esetleg nem borította volna fel a szerkezetet, ha egy-egy az RMNy megjelenése utáni tanulmány sem marad említetlenül. A parttalan bővítés helyett csupán olyan esetre gondolunk, amikor a kommentár szóbeli közlés vagy előadás megállapításaira hivatkozik, pl. a *Comodia Balassi Memihart arulattasáról* (ASD 176) c. nyomtatvány szerzősége esetében Ritoók Zsigmondné 1970. február 3-án megtartott elő-

adására, holott a kérdést tárgyaló dolgozat már negyedszázada megjelent: *Politikai szatíra Magyarországon a XVI. században.* = ItK 1971. 265–277. és úő: *A Balassi Comoedia és Karádi Pál.* = Keresztény Magvető 1980. 1–2. 39–44.

A német fordítás ürügyén azonban meg kell fogalmaznunk egy olyan megállapítást is, amely elsősorban az RMNy kötetekre, a munkacsoport szakmai felkészültségére és nem utolsósorban a munkákat több évtizede kezdeményező és mai napig irányító Borsa Gedeon tudományos aszkézisére vonatkozik. A magyar irodalomtörténetírás és történettudomány területén nemigen találkoztunk olyan tanulmány-nyal, szintézissel, több szerzős munkával, amelynek szövegét magyarázatok, kiegészítések nélkül, változatlan formában át lehetett volna tenni idegen nyelvre. Ehhez az adatokra támaszkodó szikár megfogalmazás, a szubjektivitás lehető legteljesebb kizárása, a tények tisztelete és tudományos alázat szükségeltetik. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfia tudós munkatársi gárdája – nevük megtalálható mind a magyar, mind a német kiadás címlapverzóján – a legmagasabb szinten felel meg ezeknek a követelményeknek és ezzel a nemzetközi tudományosság kívánalmait is messze-menően teljesíti. Tisztelet érte!

NÉMETH S. KATALIN

Franchi, Cinzia: *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai.* Csík-szereda, 1997. Pallas–Akadémia Könyvkiadó. 203 l.

A Magyarországon mintegy két évtizede újra indult és már oly sok értékes eredményt felmutató drámakutatásnak egy újabb terméke látott napvilágot Erdélyben. Szerzője a hungarológia tudományok egyik külföldi művelője, Sárközy Péter a római Sapienza Egyetem magyar tanszéki professzorának egykori hallgatója, Cinzia Franchi. Könyvének tárgya a XVIII.

századi román drámai irodalom egyedüli képviselője, a Grigore Ghica moldvai fejedelem 1777-ben történt meggyilkolásáról szóló furcsa tragédia, vagy ha tetszik, tragikomédia, mely *actus bacchanalisticusban* végződik. A XVIII. századi kézíratra egy idegen kéz a „ciudațenie literară” megjegyzést írta. Maga a főesemény magában hordozza a tragikumot, de a névtelen szerző sok olyan elemet használ, mely ugyan-csak idegen a főtémától: táncok, káromkodások, profán imádságok, sirató búcsúzó, bak-hoszi énekek stb. A magyarul, románul, németül, latinul, cigányul elhangzó betétek, a *commedia dell'arte*-féle epizódokkal, némajelenetekkel, komikus intermediumokkal, az említett énekekkel szétfordelt szerkezet, a többnyelvűség – mint „az erdélyi közönség speciális többnyelvűségi helyzetéhez alkalmazkodás” – hűen tükrözi a darabban az erdélyi multikulturális valóságot.

Görögkatolikus, másként unitus iskolai produkcióról lévén szó, csak helyeselhető, hogy Cinzia Franchi az első fejezetekben az erdélyi románság vallás- és iskolatörténetét ismerteti. Az unitusokét részletesebben, de foglalkozik a velük ellentétben, harcban álló ortodoxokéval is.

A XVII–XVIII. század fordulója táján létrejött unió előtt az erdélyi románság általában protestáns kollégiumokban tanult. A XVIII. században a román értelmiségi – nagyrészt papi jellegű – gárda főleg unitusokból állt, s ők részben a magyarországi és erdélyi jezsuita, piarista iskolákban végezték magasabb fokú tanulmányaikat. Lórántffy Zsuzsanna fejedelem-asszony ugyan már 1657-ben létesíteni akart Fogarason magasabb fokú román tannyelvű iskolát, de csak 1757-ben jött létre Balázsfalván a sintaxist is tanító román iskola, mely csak 1772-ben egészült ki poétikai és retorikai osztályokkal.

Az erdélyi román színjátszás a balázsfalvi iskolához kapcsolódik. 1754-től itt tanított Grigore Maior, később unitus püspök. Az ő nevéhez fűződik az első ismert román iskolai színjátszás.

1755-ben két tanítótársával és a diákokból toborzott vállalkozókkal a karácsonyi ünnepek

alatt „in vestibus ad Comoedias induti” több erdélyi várost felkerestek és 4-5 román énekből meg a királynak öltözött személy beszédéből összeállított produkciót adtak elő. Egy iskolás kürtölt, három személy – közülük két cigány – zenélt. A királyon kívül két püspöknek öltözött szereplő előtt két angyal – mellükön ikonnal – haladt zászlóval. Szászsebesről Gyulafehérvárra, onnan Alvincre mentek, áthaladva falvakon a parasztok és számos kíváncsi érdeklődésétől kísérve. „Vízkeresztkor 80 forintokkal tértek vissza.”

Többet tudunk arról a román nyelvű, írott formában is fennmaradt certamenről, melyre Cinzia Franchi talált rá Kolozsvárott az állami levéltárban lévő balázsfalvi iratok között és szövegét közölte a jelen kiadvány függelékében. Két szereplőcsoport közt folyik a párbeszéd: a dogmákat jól ismerő, hagyományokat védő atyák és az egyesülést teológiai és dogmatikai érvekkel támogató fiak közt. A dialogusokat egy-egy, az ortodox zsoltároskönyvből vett éneklő gyermekkórus szakítja meg, ezzel is meg akarván nyugtatni a hagyományokhoz ragaszkodókat, hogy a fiak az ősök hitével, liturgiájával járnak a római egyház útján. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy az 1761-ben a békéltetésre Balázsfalvára érkezett Buccow generális látogatásakor elő is adták a hitvitát.

A könyv nagyobb része a Grigore Ghica moldvai vajda személyéhez kapcsolódó különös drámáról szól. (Említésre érdemes, hogy a pozsonyi evangélikus gimnáziumban az 1770-es évek végén a meggyilkolt vajdával kapcsolatban év végi declamációban foglalkoztak a fenyegető újabb török–orosz háború lehetőségével.) A műfaji keveredést jól példázó drámában, három színben a vajda sorsát mutatja a játék. Az elsőben a vajda consultatit tart tanácsosaival, hogy Ausztriához és Oroszországhoz társulva, elszakadjon a töröktől. A tanácsosok nem ellenzik a vajda tervét. Két közjáték után a vajda új titkárt választ, aki nyolc nyelven beszél. A második kép a szultán udvarába vezet. A tanácsosok beárlják a vajdát, majd három interscenium közbejötté után kitervelik a megölését. Ez a harmadik jelenet tárgya. Újra a

vajda székhelyén vagyunk. A szultán követe betegsége ürügyével látogatására hívja Grigoret. A török katonák rárohannak, megölik. A vajdáné sirató énekét (magyarul) ezután egy újabb scenában halljuk.

A főtémát lépten-nyomon olyan szerteágazó, jelentésben és megjelenítési módokban változatos jelenetek szakítják félbe illetőleg követik, hogy a fődarab tragikus jellegét mókás farsangi játékká változtatják. Tragédia és bohózat egyedülálló keveredését példázza a színjáték.

Még mielőtt a *Preambulum* tragikus hangú strófái ismertetnék a vajda sorsát, a szűkszavú rendezői utasítás szerint – a rendezői utasítások mindig latin nyelvűek! – öt néma jelenetben előre lepergetik a véres eseményt: hullanak a katonák, „lenyomják”, megfojtják a vajdát (*Occiduntur milites – Opprimitur Voda – Strangulatur*). Negyedik mozzanatként a „Turris” szó bizonyára várostromlásra utal. Az egész „Tragédiát” eltáncolhatták, mozdulatokkal, taglejtéssel, arcjátékkal sokmindent kifejezhettek, előre érzékeltethettek. A *Preambulomot* követőleg az öt zsoldos vagy rabló (*latro*) tánca ugyanazon hangulatot erősíthette. Logikailag beleillik a főcselekménybe a cigány jóslata a hagymaórából, amikor a vajda a csillagok állásából akarná kiolvasni a jövőt.

A darab első, szöveget is nyújtó Intermediuma a főcselekmény első képe után következik, a fonóban játszódik. A magyar diákköltészetből, iskolai komédiából ismert vénlányparódia. De itt az anya átkozza meg a fonóba hiába várt legényeket. Kérő jelentkezik, jegyajándékot cserélnék. De azért a leányt elviszik a vásárba, ahol a vásárbíró hangos szóval árulja, felsorolva hozományát. A kérő magának tartja. A rendezői utasításokban ugyanitt még közjáték van jelezve a vásárban, de szöveg nélkül. Két intermedium zárja a szultán udvari jelenetét. Cigánygyerekek játszadoznak, egy Alvare nevű személyt megölnék. Néma jelenet volt ez is, bizonyára mimikával, kézmozdulatokkal tették érthetővé a történetet. A másodikban az asztalnál ülő orvos gyógyítja a hozzát hozott betegeket. A fájósfogúnak lisztel tömi be a száját, a hasfájósnak kihúztatja a nyelvét.

A harmadik képben beteljesedik a vajda sorsa. De a játék további részében is szó esik róla. Halálát mindjárt követi feleségének magyar nyelvű sirató éneke. Egy cigány románul prédikál a vajda haláláról, majd cigányul énekel. Utána a vajda pástorrá lett titkára latin és magyar versekben dicséri a pástöréleket. Énekének befejeztével újra megjelenik a vajda felesége, hogy német versekben sirassa el urát. (Ennek szövegét a kézirat nem tartalmazza.)

A játék záró része a Bacchus-jelenet. A farsang istene magyar énekében evésre, ivásra, táncra biztat. Majd egy hordón megírja végrendeletét és fel is olvassa azt. Ebben szétosztja testét végtagostul, belsőségestül; tanácsokat ad, melyek ellenkeznek a megszokott erkölcsi szabályokkal. Ez alatt néma jelenet játszódik le: megjelennek a színen a vajda áruló tanácsosai és az orvos; Judást keresik és megtalálják, amint éppen felakasztja magát. És az ördög mindnyájukat elragadja.

A román nyelvű dráma terjedelméhez képest a magyar nyelvű versbetétek aránya jelentős, szövegszerűleg annak egyheted része. A vajdáné sirató éneke, egy idillikus pástörének és egy bordalszerű farsangi ének a népi énekmondás nyelvi állagát tükrözi. E versbetétek jelenléte a román szerző többnyelvűségének a bizonyítéka, és talán feltételezi a magyar nyelvű nézőközönség részvételét is. Kétségtelen,

hogy ettől függetlenül, az ismeretlen szerző-rendező legtöbb gondot a hatáskeltésre fordított. Feltételezhető, hogy ezért hányt fittyet a drámaszerkesztésre. A játékot szétszabdalták a nagy tarkabarkaságot mutató betoldások, a történet mozzanatait eltávolító, a gondolatokat, érzelmeket mimikával érzékeltető *scena muták*, tréfák, a főcselekménytől független, máskor azt közvetítő, továbbvivő groteszk vagy a népi életet bemutató közjátékok, átvitt értelmezések. Talán nem merészség a tudatosságot feltételezni, bár a román iskolai színjátszásnak ez az egyetlen fennmaradt emléke, és ismeretlenek az előzmények. A szerző azonban az erdélyi iskolák színjátszásában számos példát láthatott. Cinzia Franchi könyvének egyik érdeme, hogy több ízben rámutat a kor drámai műfajainak nyomaira.

A balázsfalvi dráma létezéséről az első hírt Göbl (Gáldi) László adta még 1933-ban a Debreceni Szemlében. A szöveg első betűhív kiadása Lucian Drimbatól származik 1964-ben. Nem kis érdeme a jelen kiadványnak, hogy a *Függelékben* tartalmazza az egész dráma magyar fordítását (123–162. l.). De olvasható itt az 1661-ben játszott *Scolasticilor de la Blaj facere* hitvita is, román szöveggel és magyar fordításban (185–197. l.).

VARGA IMRE

TARTALOM

<i>rendy Kinga–Holl Béla–Szendrei Janka</i> : Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században. Az Akadémiai Könyvtár T 1028 graduale töredékének kodikológiai, szövegkritikai és zenei elemzése	125
<i>p Éva</i> : Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története I.	149
<i>rcsik Ilona</i> : Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról	167

ZLEMÉNYEK

<i>ai András</i> : Batthyány Ádám imádságoskönyve	187
<i>csedy Judit</i> : Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül	201
<i>ubert Gabriella</i> : Ismeretlen 18. századi Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban	205
<i>ók István</i> : Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára. (Nógrádi Mátyás ars concionandija)	212
<i>ir Katalin</i> : Ráday Pál ismeretlen kéziratot utasítása fia nevelőjének 1723-ból	220
<i>ty György</i> : A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében	225
<i>zi Eszter</i> : Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai	229

YELO

<i>estei N. László</i> : Holl Béla (1922–1997)	231
<i>p Éva</i> : Módszertani megjegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Antiquissima különgyűjteményének rekonstrukciójához	232
<i>its István</i> : A Turul újjászületése	238
<i>ó Ágnes</i> : Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei	240

EMLE

<i>ik- emlékkötet</i> . Szerkesztette Nagy Anikó. Bp. 1996. (<i>Németh S. Katalin</i>)	242
<i>inyi Erzsébet</i> : Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1966. (<i>Csapodi Csaba</i>)	243
<i>csedy Judit</i> : Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800. Bp. 1996. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	243
<i>siebenbürgische Drucke</i> (16. Jahrhundert). Hrsg. von Gedeon Borsa. Köln–Weimar–Wien, 1996. (<i>Németh S. Katalin</i>)	245
<i>chi, Cinzia</i> : Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai. Csíkszereda, 1997. (<i>Varga Imre</i>)	246

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Megjelent 11,08 A/5 iv terjedelemben

HU ISSN 0025–0171

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

SOMMAIRE

<i>Körmendy, Kinga-Holl, Béla-Szendrei, Janka</i> : Le culte de Saint-Éméric à Esztergom au XIV ^e siècle	125
<i>Knapp, Éva</i> : Un livre d'heures populaire du XVII ^e siècle: l'histoire de l'Officium Rákóczi- czianum I.	149
<i>Pavercsik, Ilona</i> : Leó Szaicz sur la littérature de l'époque des lumières	167

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Koltai, András</i> : Le livre d'heures d'Ádám Batthyány	187
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Investigations typographiques autour des „Cantiques pieuses”	201
<i>H. Hubert, Gabriella</i> : Une édition inconnue du XVIII ^e siècle des „Cantiques pieuses” de Balassi-Rimay à la Bibliothèque Nationale Luthérienne	205
<i>Bartók, István</i> : Un essai de reconstruction d'une rhétorique perdue. (L'ars concionandi de Mátyás Nógrádi)	212
<i>Fehér, Katalin</i> : Une instruction manuscrite inconnue de Pál Ráday pour le précepteur de son fils de l'année 1723	220
<i>Kókay, György</i> : Le rôle du livre et de la bibliothèque dans la vie de György Bessenyei	225
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Les restes de la bibliothèque d'un bibliophil piariste du XIX ^e siècle	229

CHRONIQUE

<i>Szelestei N., László</i> : Béla Holl (1922–1997)	231
<i>Knapp, Éva</i> : Remarques méthodiques à la reconstruction de la collection spéciale Bibliotheca Antiquissima de la Bibliothèque de l'Université de Budapest	232
<i>Bodrits, István</i> : La renaissance de la revue Turul	238
<i>Szabó, Ágnes</i> : Les listes de la bibliothèque de Kata Bethlen	240

REVUE

Hommage à Petrik. Réd. par Anikó Nagy. Bp. 1996. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	242
Ladányi, Erzsébet: Les institutions et la fondation théorique de l'administration autonome dans la période précoce de l'évolution des villes d'Europe et de Hongrie. Bp. 1996. (<i>Csapodi, Csaba</i>)	243
V. Ecsedy, Judit: Livres hongrois anciens ayant un lieu d'impression secret, 1539–1800. Bp. 1996. (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	243
Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert.) Hrsg. von Gedeon Bors. Köln–Weimar– Wien, 1996. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	245
Franchi, Cinzia: Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Les origines et les sources du théâtre scolaire transylvain roumain. Csíkszereda, 1997. (<i>Varga, Imre</i>)	246

HA 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. évfolyam

1997

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA   REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK   LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI   HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA   L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. ÉVFOLYAM 1997/3. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1997-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

BORECZKY ANNA

Mikor és hol készült Lossai Péter kódexe?

Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 197-es jelzettel őriz egy latin nyelvű, tollrajzokkal illusztrált kéziratot,¹ mely, ahogy a f. 1r rubrikája meghatározza, „a hozzáférhető és hozzá nem férhető tárgyak magasságának, valamint síkon és mélyben létesített, mérendő hosszúságú, szélességű és mélységű tárgyak geometriai úton végzett megméréséről” szól.² A tizenhat főlióból álló kézirat tizenhét, a szöveghez szorosan kapcsolódó rajzot tartalmaz. Ezek közül tizennégy (ff. 3v, 4v, 5r, 6r, 7r, 7v, 9r, 10v, 12r, 12v, 13r, 13v, 14v, 15v) az asztrolábium,³ vagy más eszköz segítségével történő mérési eljárások tájképi, vagy városlátképi háttérrel kiegészített illusztrációja, a többi három a mértékegységeket (f. 2r), az asztrolábiumot (f. 16r), valamint az asztrolábium skáláját (f. 2v) mutatja be. A rajzok közül öt egész oldalas (ff. 7r, 10v, 14v, 15v, 16r), a többi a szöveg terjedelme által meghatározott kisebb-nagyobb helyen a lap alján, illetve két esetben a lap tetején (ff. 2v, 12r), egy esetben pedig a lap szélén (f. 2r) helyezkedik el. Az ábrákon kívül a kéziratot több tollrajzos iniciálé díszíti, ezek közül a leggazdagabb a f. 1r szövegkezdő M iniciáléja.

A kezdő sorok és a már említett rubrika között a „propositio quinquagesima octava” felirat olvasható. Eszerint az általunk ismert mű vagy egy eredetileg teljesebb kézirat töredéke, vagy egy terjedelmesebb műből kiválasztott részletnek a másolata.

A kéziratban annak készítőjére/készítőire, a szöveg szerzőjére nézve semmilyen említés nem történik. Az írás, annak ellenére, hogy az íráskép nem teljesen egységes, nagy valószínűséggel egy kéz munkája,⁴ az illusztrációk stílusa egy-

¹ A barnás, helyenként vöröses tintával írt és rajzolt papírkódex 27,4×21,7 cm-es, a f. 4r-ig egy teljes oldalon 20, a f. 4r-től egy teljes oldalon 25 sor található.

² De geometricis mensurationibus, rerū, altitudinū, accessibiliū, et inaccessibiliū, etiā rerū in planicie, et profunditate constitutarū in longū, latū, et profundū, mensurandarū. A fordítást a kézirat hasonmás kiadásából idézem (*Petri Lossai Notationes et Delineationes 1498*. Szerk.: PÓRONYI Zoltán, FLECK Alajos. Pécs, 1970. 53.)

³ Szögmérésre szolgáló eszköz, nem azonos a csillagkoordináták meghatározására szolgáló, azonos nevű szerszámmal.

⁴ A kéziratban kétféle írás figyelhető meg. E kettő különbsége legjobban a f. 8r-n látható; a felső 15 sor apróbb, az alsó 9 sor nagyobb, döltebb betűkkel íródott. A margókon, valamint az ábrák mellett található rövid megjegyzések írása a f. 8r alsó sorainak írására hasonlít, a f. 8v-n is ez a

máshoz olyannyira hasonló, hogy azokat minden bizonnyal egy rajzoló készítette. Az, hogy az írás és a rajzok vajon egy kéztől származnak-e, a kézirat alapján nem dönthető el, azt azonban megállapíthatjuk, hogy az illusztrációk a szöveggel közel egy időben készültek. Erre enged következtetni, hogy az ábrákon látható, azokat értelmező szavak írása a szövegével megegyezik. A művet az íráskép a 15. század végére, a 16. század elejére datálja.

A kódex jelenleg kötetlen, megerősítésére csupán a f. 16v-ra ragasztott lap szolgál, amelyről nem tudjuk, hogy eltakar-e bármilyen, akár a kéziratnál későbbi szöveget vagy ábrát. Mindenesetre a mű befejezettnek látszik.

A kézirat készülési körülményeiről mindössze annyit tudunk, amennyit a hozzá csatolt 19. századi előzéklap Miller Jakab Ferdinánd (1749–1823), az OSzK első őre által írt szövege elárul.⁵ Ez a következőképpen szól:

PETRI LOSSAI
Hungari ouáriensis
in Lithuania Geometrae Practici
De
Geometricis mensurationibus, rerum altitudinum, accessibilium, et inaccessibilium, etiam rerum in planicie, et profunditate constitutarum in longum, latum, et profundum mensurandarum
NOTATIONES, et DELINEATIONES
quas
Bononiae, in Studiis anno 1498 existens
confecit.⁶

Ezen az előzéklapon, valamint a f. 1r-n az „Ex Bibl. Com. F. Széchényi” felíratú pecsét látható, eszerint a kézirat Széchényi Ferenc könyvtárából került a Nemzeti Könyvtárba. Széchényi a Nemzeti Könyvtárnak több ízben ajándékozott könyveket, ezért a pecsét alapján nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy a kézirat mióta van az OSzK tulajdonában.⁷

dőltebb írás folytatódik. Ugyanakkor a f. 8r 1. sorában olvasható „puncta umbrae” írása a f. 8v 13. sorában olvasható azonos két szó írásával egyezőnek látszik. A kézirat más oldalain is a kétféle írás akár néhány szavanként is váltakozva jelenik meg. A mű paleográfiai vizsgálatában nyújtott szíves segítségéért Dr. Fodor Adrienne-nek tartozom köszönettel.

⁵ Miller Jakab Ferdinánd szignált leveleinek az írása (OSzK Kézirattár, Levelestár, Miller Jakab Ferdinánd Horváth Istvánhoz) megegyezik az előzéklap írásával.

⁶ Lossai Péter óvári magyar embernek, a Litvániában működő földmérőnek... Jegyzetei és Ábrái, amelyeket Bolognában tanulva az 1498. évben szerzett. (A kipontozott rész a rubrika szövegével azonos.) A fordítás PORONYI Z., FLECK A. i. kiad. 1970. 51.

⁷ Széchényi 1802-ben, a Nemzeti Könyvtár alapításakor nagycenki, az 1810-es évek végén soproni tékáját adományozta a Nemzeti Könyvtárnak. Meg kell jegyeznünk, hogy a kézirat sem a nagycenki könyvtár katalógusában (TIBOLTH Mihály: *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi*. I–II. Sopron 1799.), sem az ún. soproni jegyzékben (OSzK Kézirattár,

Minthogy az előzéklapon olvashatókon és az említett pecséten kívül semmilyen, a kézirat készülésére, illetve provenienciájára vonatkozó információval nem rendelkezünk, nem tudjuk azt sem, hogy Miller Jakab Ferdinánd adatai honnan származnak. Amennyiben ezek az adatok helytállóak, a kódex a legkorábbi magyar, földméréssel foglalkozó könyv, s mint ilyen, vele legtöbbet a geodéták foglalkoztak.⁸

A kutatások egyrészt Lossai Péter személyének, származási helyének és tanulmányainak, másrészt az egykor talán terjedelmesebb kódex tartalmának, forrásainak a meghatározására irányultak.

Bendefy László Lossai Péter származási helyét a Mosonmagyaróvár közelében fekvő mai Nagylózzsal azonosította,⁹ Reuter Camillo ezzel szemben azt állította, hogy a Nagylózzst birtokló Lózsi család 1434-ben kihalt, továbbá, hogy Losa/Lossa nevű község Magyarországon nem volt, Litvániában azonban igen, a Njemen (Memel) folyó Loscha nevű mellékfolyójának közelében. Reuter ezekből az adatokból nem Lossai Péter litvániai származására következtet; elképzelése szerint a Lossai név Miller Jakab Ferdinánd elírásával a Lassai/Lásza családnevből keletkezett. Miller feltételezett tévedésére alapozva Lossait

Fol. Lat. 51.) nem szerepel. Lehetséges, hogy az ún. horpácsi töredékben említik (OSzK Kézirtár, Fol. Lat. 3816.), ennek azonban kicsi a valószínűsége, mert a horpácsi könyvtár anyaga később a soproni könyvtárba került. Elképzelhető, hogy az említett katalógusok készültkor a kézirat még egy kolligátum részét képezte, s így nem lett külön katalogizálva.

⁸ A kézirattal foglalkozó publikációk a megjelenés időrendjében a következők: HOFFMANN Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kézirtatai*. Bp. 1928.; MÜNSTER László: *A Bolognai Collegio Ungarico-Illyrico és magyar vonatkozású freskói*. = Magyar Művészet 1928. 426–431.; BARTONIEK Emma: *Codices manu scripti latini*. Vol. 1. Codices latini medii aevi. Bp. 1940. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII.) (Bartoniek a Millernél szereplő „confecit” szó helyett „scripsisset et delineasset” szavakat használ, könyvének indexében pedig geometria címszó alatt Lossai neve mellett minden kommentár nélkül Lóssay névváltozatot közöl. Hogy Bartoniek ezt a névváltozatot ismerte-e valamilyen forrásból, sajnos nem tudjuk, az MTA Kézirtattárában és az OSzK Kézirtattárában lévő hagyatékában erre nézve információt nem találtunk. Elképzelhető, hogy az OSzK Kézirtattárának feldolgozatlan iratai között található még egy-egy Bartoniek Emmától származó irat, de kevés a valószínűsége, hogy ezekben Lossai Péterre utalás található.); BERKOVITS Ilona: *Miniatori Ungheresi nel „Dictionnaire des Miniaturistes”*. = Corvina 1941.; VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai*. Bp. 1941.; BENDEFY László: *Szombathelyi Benedek rudasmester*. Adatok a középkori magyar földmérés történetéhez. Bp. 1959.; *Magyar geodéziai irodalom*. Szerk.: BENDEFY László. Bp. 1964.; *Petri Lossai Notationes et Delineationes 1498*. Szerk.: PORONYI Zoltán, FLECK Alajos. Pécs, 1970.; REGÖCZI Emil: *A Lossai kódex és hasonmása*. = Geodézia és Kartográfia 1972. 128–133.; REUTER Camillo: *Petrus Lossai*. = Geodézia és Kartográfia 1972. 133–136.; BENDEFY László: *Lossai Péter 1498. évi Geometria Practicájával kapcsolatban felvetődő kérdések*. = Geodézia és Kartográfia 1973., MKsz 1974. 118–126.; PORONYI Zoltán: *A Lossai-kódex szövege egy 16. századi könyvben*. = Geodézia és Kartográfia 1974. 443–449.; FLECK Alajos: *Kommentárok a Lossai-kódex második kiadásához*. = P(écsi) G(eodéziai és) T(érképészeti) V(állalat Tájékoztatója) 1985. 14–18.; HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Szerk.: WEHLI Tünde. Bp. 1992. 267.

⁹ BENDEFY: *i. kiad.* 1964. 42.

az 1523-ban Rómában elhunyt, humanista műveltségű telegdi főesperes, gyulafehérvári kanonok, majd szentszéki magyar gyóntató Lászlai János (Iohannes Lazo) rokonának tartja, ugyanakkor megállapítja, hogy a Lászlai családdal a magyarországi Óvár nevű községek egyike sem hozható kapcsolatba.¹⁰ Bendefy Reuter állításának cáfolatára közli, hogy a 15. században nagyrészt horvátok által lakott Nagylózs horvát neve Losha, Lossa volt.¹¹

Lossai Péter külföldi tanulmányaival Veress Endre foglalkozott. *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai* című, 1941-ben megjelent művében a következőket írja: „Az egyik (ti. megemlítendő dolog), helyreigazítása annak az irodalomba is bejutott régi téves adatnak, hogy az óvári Lossai Péter 1498-ban Bolognában tanult és geometriai jegyzeteit maga illusztrálta kedves tollrajzokkal”.¹² A Veress könyvénel későbbi szakirodalomban, amennyiben egyáltalán megemlítik, Veress Endre véleményét – ahogy később látni fogjuk – megalapozatlanul figyelmen kívül hagyhatónak tartják.

Az eddigieknél több szerencsével jártak azok a vizsgálódások, amelyek a kódex forrásainak a felkutatását célozták. A Verband Deutscher Vermessungsingenieure, Arbeitskreis Geschichte des Vermessungswesens kutatói a kézirat tartalmának jelentős részét megtalálták Johann Stöffler tübingeni professzornak, több asztronómiai tárgyú mű szerzőjének, *Elucidatio fabricae ususque Astro-labii* című, először 1513-ban Oppenheimben kiadott könyvében.¹³ A kézirat és a könyv összevetésével megállapítható, hogy az előbbiben a ff. 1r–13v között olvasható szöveg és a hozzátartozó illusztrációk megfelelnek a könyv második rész 58.(!)-64. propositióinak, Stöffler munkájának utolsó, 65. propositiója azonban a kéziratban nem szerepel. Ehelyett a ff. 14r–15v között ismeretlen eredetű szöveget és két ábrát találunk. A f. 16r-n látható rajz ismét Stöffler könyvéből, az első rész végéről való. A két mű közötti szoros kapcsolat Poronyi Zoltán szerint három módon képzelhető el: 1. mind Lossai, mind Stöffler munkája egy ismeretlen, harmadik előképre vezethető vissza, ez azonban – Poronyi szerint is – kevéssé valószínű; 2. Stöffler írása kéziratban már 1513 előtt is ismert volt, így Lossai Péter azt 1498-ban lemásolhatta; 3. a kézirat a könyv 1513-as megjelenését követően készült.¹⁴ Ez utóbbi esetben a Lossai kódex előképe Stöffler munkájának csak az 1513-as első, vagy az 1524-es második

¹⁰ REUTER: *i. h.* 1972. 136.

¹¹ BENDEFY: *i. h.* 1973–1974. 124.

¹² VERESS: *i. kiad.* 1941. LXXXVII.

¹³ Ezt az eredményt publikálta: PORONYI: *i. h.* 1974. Az OSzK tulajdonában lévő, J. Stöffler különböző, nyomtatásban megjelent műveit tartalmazó könyvek (Ant.533., Ant.1145., Ant.1678./1, 2, Ant.1679., Ant.3527., Ant.3528., Ant.3529., Ant.3530., Ant.5540., Ant.7171.) egyikéről sem feltelezhetjük, hogy az korábban tartalmazta volna a Lossai kódexet. (l. a 7. jegyzetet).

¹⁴ PORONYI: *i. h.* 1974. 448–449. Az az egyébként sem valószínű feltevés, hogy a nyomtatott könyvnek a Lossai kézirat lett volna az előképe, már csak azért is kizárható, mert a f. 7v-n a könyv szövegének egy hibája a kézirat scriptora által javítva van. (Erről: FLECK: *i. h.* 1985. 17.)

kiadása lehetett, a későbbiekben ugyanis a kéziratnak megfelelő rész nem az 58., hanem a 60. propositio számmal kezdődik.¹⁵

Az eddigieket végigkövetve elmondhatjuk, hogy a kutatás a kézirat szövegének meghatározásában jelentős eredményeket ért el, ugyanakkor nem tudta forrással (forrásokkal) alátámasztani Miller Jakab Ferdinánd adatainak egyikét sem. Nem született megnyugtató válasz azokra a kérdésekre, amelyek Lossai Péter személyével, származási helyével, bolognai tanulmányaival kapcsolatban merültek fel, nem történt meg továbbá az alaposabb tanulmányozásra érdemes illusztrációk művészettörténeti szempontú feldolgozása sem. A következőkben ezeket a hiányokat igyekszünk pótolni, előbb azonban a földmérés – egykori terminológia szerint geometria practica – tudományának a Lossai kézirrattal egyidejű jelentőségéről, magyarországi művelőiről szeretnénk szólni.

A földmérés szerepe, magyarországi művelői a 15., 16. században

A földmérésnek, mely nemcsak az egyes földterületeknek és különböző objektumoknak, hanem magának a Földnek és a világegyetemnek a felmérésével is foglalkozik; a reneszánsz, a teremtett világ iránti élénk érdeklődés idején, abban az időben, amikor a ptolemaioszi világgéppel kapcsolatban felmerülő problémák megoldása egyre sürgetőbbé vált, a teremtés rendjének a megismerésében különös jelentősége volt. (Tárgyalása nem hiányozhatott a korszak széles körben ismert enciklopédikus munkájából, Gregor Reisch *Margarita Philosophica*jából sem.) A mérésre, a helyes arányok megtalálására a természettudományokon kívül az építészetelméletben, sőt az ábrázoló művészetekben is fontos szerep hárult.¹⁶ Azon túl, hogy az ember által életre hívott „második természet” harmóniáját éppen a makrokozmosz arányainak alkalmazásával próbálták megvalósítani, a hét szabad művészet közé tartozó geometriával való kapcsolaton keresztül a vizuális művészeteknek a szabad művészetek közé emelését, mintegy természettudománnyá válását igyekeztek elérni.¹⁷

Mindezek tudatában nem meglepő, hogy a reneszánsz legnagyobb művészei közül többen is foglalkoztak geometria practicával. L. B. Alberti *Ludi rerum mathematicarum* című, olasz nyelvű munkája – amely más megfogal-

¹⁵ FLECK: i. h. 1985. 17. oldalon szereplő megállapítással szemben a Lossai kódexben szereplő rész nem csak J. Stöffler könyvének 1513-as, de az 1524-es kiadásában is az 58. propositio számmal kezdődik.

¹⁶ Az építészeti gyakorlat és a geometria practica kapcsolata természetesen a 15. századnál jóval korábbra datálódik. Már Villard de Honnecourt vázlatkönyvében találhatunk távolság- és magasság-mérést illusztráló ábrákat. (Erről l.: HAHNLOSER, Hans Robert: *Villard de Honnecourt*. Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms. fr 19093 der Pariser Nationalbibliothek. Graz, 1972. 2. kiad.)

¹⁷ A művészet arányainak a világegyetemével való összehangolásának gondolata részben a szintén a szabad művészetek közé tartozó zeneművészetből ered, hiszen a zenei hangsorok arányait már az ókortól a bolygók alkotta szférák távolságának arányaival egyezőnek tartották.

mázásban bár, de a Lossai kódex ff. 14r–15v-ján található, ismeretlen eredetű, az optika törvényeire épülő, tükör segítségével történő mérési eljárást is közli¹⁸ – kéziratban Leonardo könyvtárában is megvolt;¹⁹ Dürer *Unterweisung der Messung* című írása többek között magasság- és távolságmérésről is szól.²⁰

A geometria practicanak a hozzá hasonló jellegű méréseken alapuló asztronómiával is kapcsolatos tudománya egyebek mellett olyan gyakorlati feladatok megoldásában volt szükséges, mint a földrajzi felfedezések korában kiemelkedő jelentőségű hajózásban alkalmazott navigálás és térképezés; ez utóbbi a hadászatban is fontos szerepet játszott. Nagy valószínűséggel épp egy megbízható, a török fenyegetettség korában már elengedhetetlenül hiányzó Magyarország-térkép elkészítésének a szándékával, és nem kizárólag a humanista természettudományos érdeklődéssel – amelyről Janus Pannoniusnak Gazulus, ragusai csillagászhoz írt, annak könyvéért köszönetet mondó levele²¹ mellett az is tanúskodik, hogy Mátyás udvarában más tudósok mellett a kor kiváló asztronómusai; a ferrarai Antonio Torquato, a Bécsben tanult, de Magyarországra Itáliából érkező Regiomontanus (Johann Müller von Königsberg), valamint tanítványa, Hans Dorn is megfordultak²² – magyarázható a geometria practica magyarországi jelentőségének a 15. századtól megfigyelhető növekedése.²³

Az első jelentős, magyar vonatkozású geometria practica munka Georgius Peuerbach 1460-ban id. Vitéz Jánosnak írt, *Canones pro compositione et usu gnomoni* című, 1516-ban *Quadratum geometricum praeclarissimi mathematici Burbachii* címen nyomtatásban is megjelent traktátusa volt, mely a quadratum geometricum (egy Peuerbach által Vitéz számára is elkészített mérőeszköz) alkalmazásáról szól.²⁴ Peuerbachnak, aki 1446-ban Bécsben, majd Bolognában, Rómában, Ferrarában és Padovában tanult, később pedig a bécsi egyetemen oktatott, már az 1460-as évek előtt is voltak magyar kapcsolatai; 1454-ben V. László udvari csillagászként működött.²⁵

¹⁸ GRAYSON, Cecil: *L. B. Alberti: Opere volgari III*. Bari, 1973. 138.

¹⁹ RETI, Ladislav: *The Library of Leonardo da Vinci*. L. A. California, 1972.

²⁰ HAHNLOSER: *i. kiad.* 1972. 120, 255.

²¹ FLECK Alajos: *Janus Pannonius, Gazulus és a gyűrűs asztrolábium*. = Geodézia és Kartográfia 1984. 441–445.

²² PORONYI Zoltán–FLECK Alajos: *Ch. Pühler Geometria Practicája 1563-ból*. Pécs, 1974. 42.

²³ Nem kizárt, hogy az 1470-es években Magyarországon járt Francesco Roselli grafikus-kozmoγράφus fiának, Alessandro Rosellinek 1528-as hagyatékában említett Magyarország-térképet, még magyarországi tartózkodása idején, Francesco Roselli készítette. (Erről: BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Bp. 1985. 324–325.)

²⁴ Az OSzK Cod. Ital. 1. jelzetű, 16. századi, olasz kódexe – bevezetője szerint – G. Peuerbach írásának átdolgozásával jött létre. Ennek ff. 49v–50r-ján a Lossai kézirat azonosítatlan forrású részében leírt mérési eljárás, Lossai kéziratának (és Alberti írásának) szövegétől eltérő leírását találjuk.

²⁵ PORONYI–FLECK: *i. m.* 1974. 37–38.

A legkorábbi fennmaradt, Lázár deák féle Magyarország-térképen 1514-től már biztosan dolgoztak,²⁶ megjelentetésére azonban csak 1528-ban Ingolstadtban került sor. Ennek elkészítésében olyan neves tudósok vettek részt, mint az Ingolstadtban Conrad Celtistől, majd a Bécsben tanult és 1503-tól ott is tanító, 1513–14-től a bécsi Sodalitast vezető Georg Tanstetter (Collimitus),²⁷ a szintén Ingolstadtban tanult, 1512–14 között ugyancsak Bécsben tanító, 1514–20 között Magyarországon működő Jacob Ziegler,²⁸ vagy az 1516-tól a lipcsei, 1519-től a bécsi egyetemen tanult Petrus Apianus, császári matematikus, aki 1527-től 1552-ben bekövetkezett haláláig az ingolstadti egyetemen adott elő.²⁹

Petrus Apianus tanulótársa volt az egykor Sopron megyéhez tartozó Siklósról (ma Sigless) származó Christoph Pühlernek, akit az 1563-ban Dillingenben megjelent *Ein kurtze und grundliche anlaytung zu dem rechten verstand Geometriae* című geometria practica traktátus szerzőjeként ismerünk.³⁰ Pühler 1517-ben iratkozott be a bécsi egyetem osztrák nációjába, ahol 1521-ben az artista fakultáson baccalaureusi fokozatot ért el.³¹ Munkájában a hibák kijavítására kéri „barátját”, Petrus Apianus fiát, Philippust, aki strassburgi, franciaországi és bolognai tanulmányai végeztével, apja halálától 1569-ig az ingolstadti, majd 1583-ig a tübingeni egyetem tanára volt.³²

Mindezeket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a földmérés tudományának az ingolstadti és a tübingeni egyetem (1472-től az előbbiben tanult, 1511-től az utóbbiban oktatott Johann Stöffler is!),³³ kiváltképp azonban a bécsi egyetem igen jelentős központjai voltak,³⁴ továbbá, hogy éppen ezek a központok voltak azok, melyekkel a magyar földmérők, főként a 16. századtól szoros kapcsolatban álltak.

A kézirat illusztrációi

A továbbiakban a kódex iniciáléival (1., 2. kép) és azzal a tizennégy rajzzal (3–7., 9., 10. kép) foglalkozunk, melyek a különböző geometria practica eljárásokat illusztrálják;³⁵ ezek a mérési módszerek pusztá bemutatásánál lényegesen gazdagabbak. A mérési eljárások ábrázolása mindig a kép előterében, a képsík-

²⁶ PLIHÁL Katalin: *A Magyarországot ábrázoló első ismert részletes térkép készítője a források tükrében.* = Geodézia és Kartográfia 1990. 217–221.

²⁷ PORONYI-FLECK: *i. m.* 1974. 41.

²⁸ Uo. 42.

²⁹ Uo. 49.

³⁰ Uo. 46.

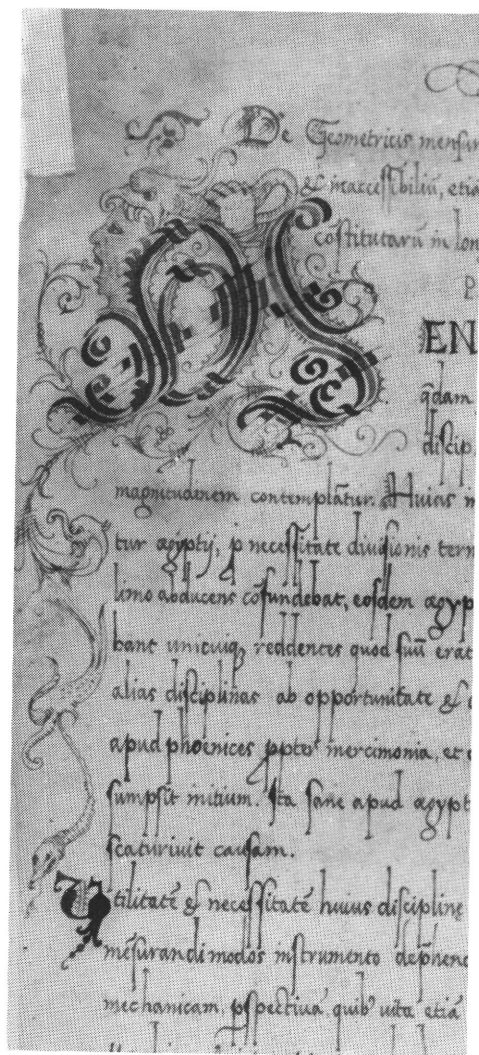
³¹ Uo. 48.

³² Uo. 51.

³³ PORONYI: *i. h.* 1974. 444.

³⁴ A bécsi egyetemen már a 15. században három olyan híres tanár követte egymást, mint Johann von Gmünd, tanítványa, G. Peurbach, majd annak tanítványa, Regiomontanus.

³⁵ A fennmaradó három ábra számunkra lényeges információval nem szolgál.

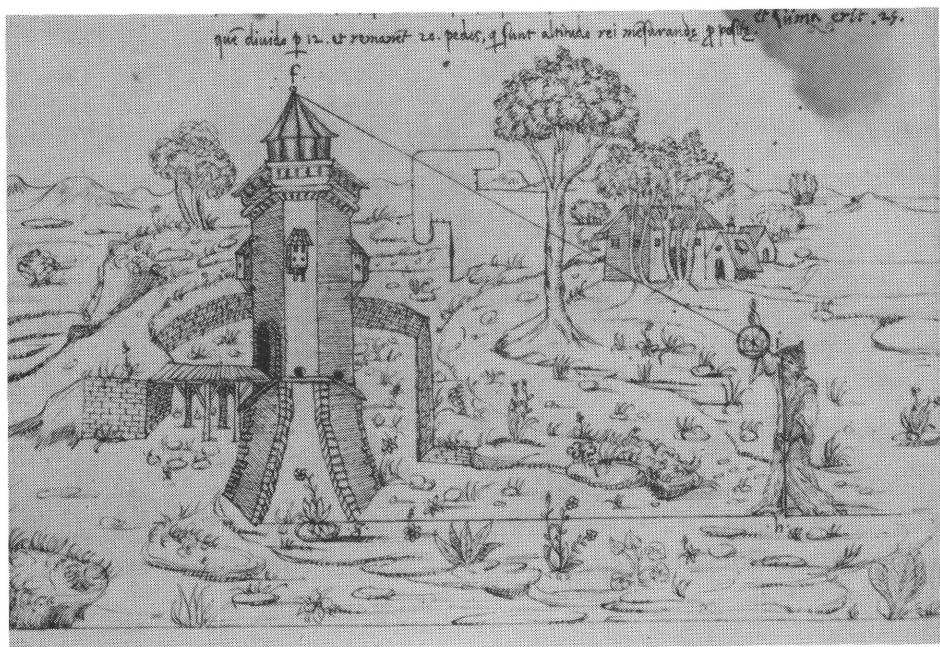

1. kép: Lossai kódex
(OSzK; Cod. Lat. 197.); f.1r
szövegkezdő M iniciálé

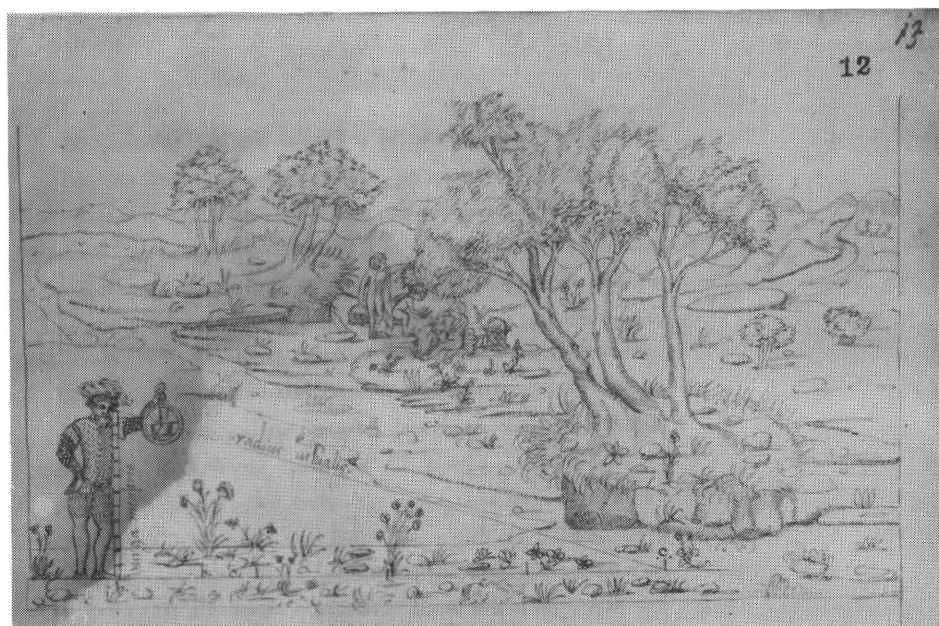

2. kép: Lossai kódex; f.14r

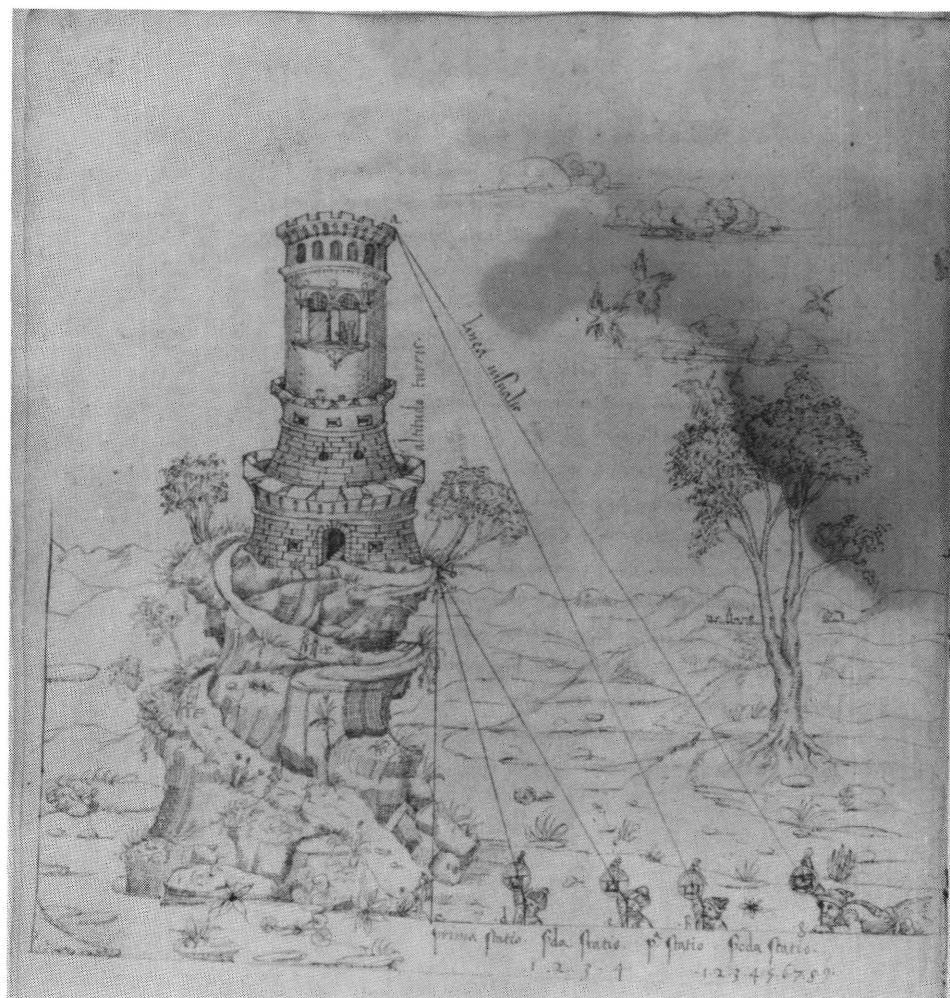

3. kép: Lossai kódex; f.7v

4. kép: Lossai kódex; f.12r

5. kép: Lossai kódex; f.10v

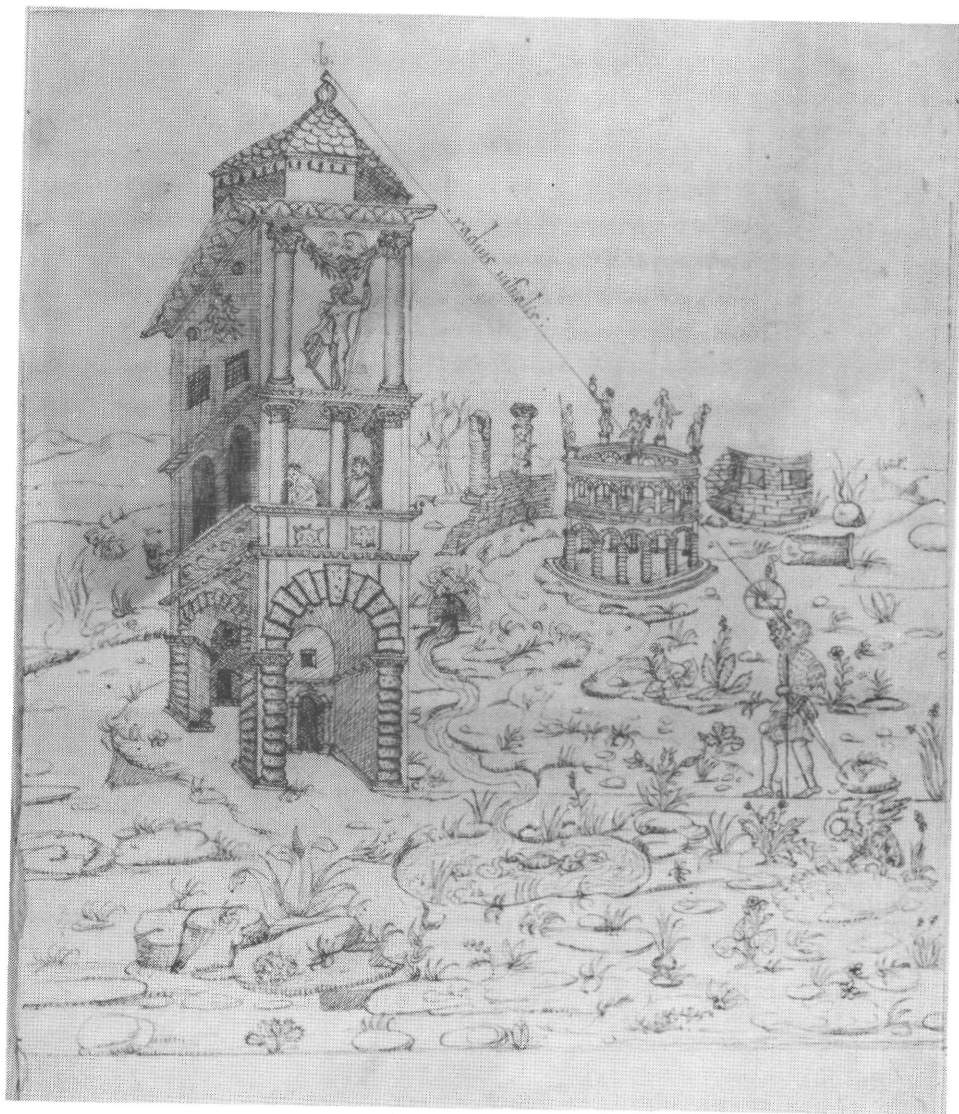
kal párhuzamosan történik; a ff. 12r–v-n két pont távolságának (4., 7. kép), a ff. 13r–v-n egy-egy kút mélységének, a legtöbbször azonban a megmérendő objektum – torony, vagy bástyaszerű épület – magasságának a megméréséről van szó.

A mérést végző, néhol fiatalabb, általában szakálltalan, néhol idősebb, szakállas figurák változatos öltözetekben, a korszaknak megfelelő elegáns ruhában (4. kép), esetenként karddal felszerelve (6., 7. kép), vagy az egyidejű orientalizációt követve keleties köpenyben és turbánban (3., 5. kép), két rajzon pedig ruhátlanul jelennek meg (9. kép). A háttér – egy perspektivikus utcakép kivételével – patakokkal, helyenként barlangokkal tarkított tájképek alkotják. A szinte kivétel nélkül dombos környezetet életképszerű elemek (egy torony kiugró alapzatán ülő horgász, egy, talán gyümölcsöt szedő társaság (4. kép), egy vödörket cipelő alak), két rajzon a háttérben megbúvó, csak jelzésszerűen ábrázolt kis falvak, egy esetben reneszánsz díszkút gazdagítják (10. kép); ezeken, valamint az utcaképpel kiegészített illusztráción is, különböző növények és állatok, a főalakoknál jóval kisebb mellékalakok, elvéve egyszerű kis házak, két ábrán pedig antik romok láthatók (6., 9. kép). Több rajzon a nézetek érdekes keveredését figyelhetjük meg, sőt, a f. 7v-ra egy, a tájképbe nem illeszkedő bástya-alaprajz is került (3. kép).

Az illusztrációk az itáliai reneszánsz művészet stílusában készültek, s abból, hogy a f. 7r tornyán az oszlopok egymás fölött szabályos dór, ion, korinthuszi sorrendben helyezkednek el (6. kép), talán még a rajzoló művészetelméletben való bizonyos fokú jártasságára is következtethetünk. Mindazonáltal a képeken sok ügyetlenséggel találkozunk. A részletek gyakran nem egységes térben jelennek meg, a f. 7r háttérében látható antikos épület a mögötte lévő romokhoz, illetve az előtérben álló toronyhoz képest túl kicsi, a f. 14v előterébe helyezett torony nem illeszkedik a háttér perspektivikus utcarészletéhez (9. kép), a f. 15v háttérében látható díszkút az előtér épületével szinte azonos nagyságú (10. kép). Mindezek alapján nem feltételezhetjük, hogy az illusztrációkat elsőrangú, hivatásos rajzoló készítette.

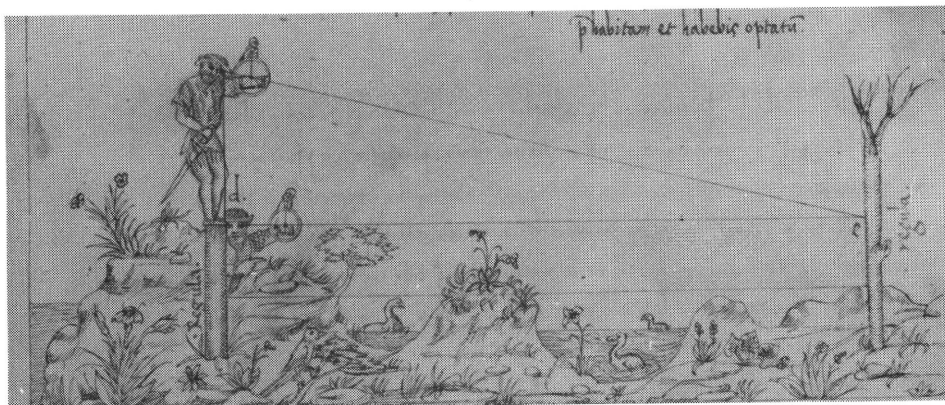
Az épületek legtöbb esetben nem mutatnak olyan jellegzetes vonásokat, hogy azokat természet utáni rajzoknak gondolhatnánk,³⁶ néhány illusztráció pedig biztosan grafikai előképek – helyenként figyelmetlen – felhasználásával készült. Ezzel magyarázhatjuk, hogy míg a f. 14v utcaképén a bal oldali árkádsor ábrázolása a perspektíva szabályait követi, addig a jobb oldali helytelenül van megrajzolva, hogy ugyanitt a jobb oldali ház homlokzata – bár annak teljes bemutatására bőven lett volna hely – csak részletében látható: az épület rajza egy éles vonallal hirtelen véget ér (9. kép). Az hogy a kézirat ábráinak bizonyos részletei (a f. 12v-n egy cölöptől kissé jobbra ülő madár, a f. 13v-n a korábban már említett vödörket vivő figura) Stöffler könyvének megfelelő metszetein is

³⁶ Egy fantázia épületeket tartalmazó, 1470 előtt készült előképekre visszavezethető kézirat-csoportról l.: SCAGLIA, G.: *Fantasy Architecture of Roma Antica*. = Arte Lombarda 1970. 9–24.

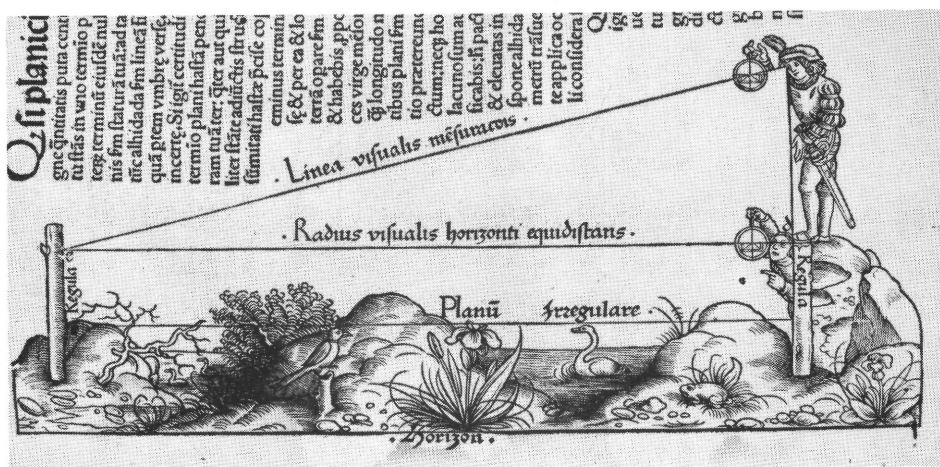

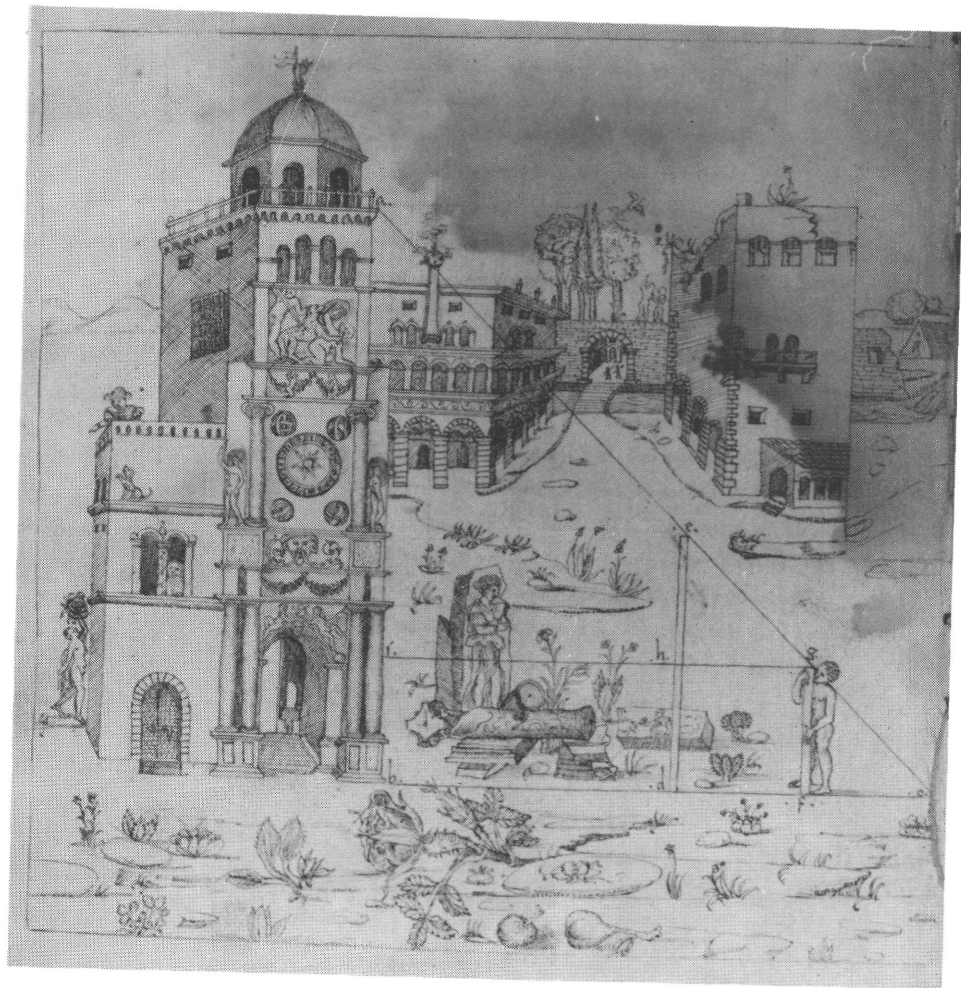
6. kép: Lössai kódex; f.7r

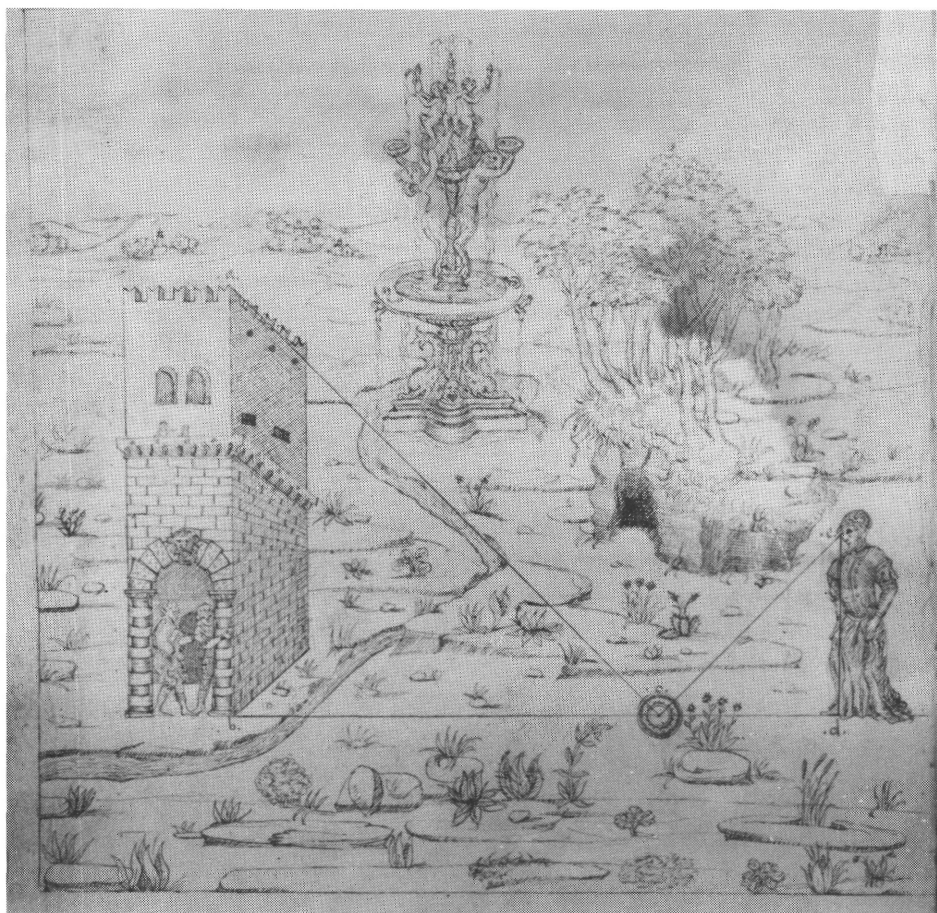

7. kép: Lossai kódex; f.12v

8. kép: Johannes Stöffler: *Elucidatio fabricae usuque Astrolabii*. Oppenheim, 1513.; f.76r (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ősny. 1044.)

9. kép: Lössai kódex; f.14v

10. kép: Lossai kódex; f.15v

megtalálhatók (7., 8. kép), szintén grafikai előképek alkalmazásáról tanúskodik.³⁷

Az illusztrációk épületeit részletekbe menően megfigyelve azt a lényeges megállapítást tehetjük, hogy azok egyes elemei, így a rusztikus, egyhelyütt záradékdíszes kapuzatok (6., 10. kép), a f. 14v-n látható páros oszlopok (9. kép) nem annyira a 15. század végének, mint inkább a 16. század elejétől kibontakozó érett reneszánsz építészetének a formanyelvére jellemzők.³⁸ Bár az iniciálék többsége készülhetett a 15. század végén (2. kép), az hogy a szövegkezdő M iniciálé (1. kép) az 1520-as évek nyomtatott könyveiben előforduló iniciálékat idézi, valamint hogy Stöffler munkájának 15. századi, kéziratos formában fennmaradt példányai utáni kutatásaink teljes eredménytelenséggel jártak, így annak széles körben való elterjedtségét a 15. században nem feltételezhetjük, szintén a kézirat 1498-nál későbbi keletkezése mellett szól.³⁹

* * *

Az illusztrációk datálására vonatkozó megállapítások alapján, figyelembe véve a magyar földmérőknek a bécsi egyetemmel való szoros kapcsolatáról mondottakat, nem érezzük meglepőnek, hogy Lossai Péter egy 1519. szeptemberében a bécsi egyetem osztrák nációjába Petrus Neitel ex Losa néven, az artista fakultásra Petrus Neitl de Losa néven beiratkozott,⁴⁰ úgy tűnik, baccalau-

³⁷ A konkrét előképek keresése során főként a következő kiadványokat használtuk: Gian Alberto dell'ACQUA, bev.: *Arte Lombarda dei Visconti agli Sforza*. Milano, é. n.; Phyllis Barbara Pray BOBER–Ruth RUBINSTEIN: *Renaissance Artists and Antique Sculpture: a Handbook of Sources*. London, Oxford, 1986.; *Humanismus in Bologna 1490–1510*. Wien, Graphische Sammlung Albertina, 20. Mai–26. Juni 1988, Katalógus. Szerk.: Marzia FAIETTI, Konrad OBERHUBER. Bologna 1988.; Christoph Luitpold FROMMEL: *Baldassare Peruzzi als Maler und Zeichner*. = Beiheft zum Römischen Jb. Für Kunstgeschichte 1967–68.; Ernst Hans GOMBRICH–Manfredo TAFURI–Sylvia Ferino PAGDEN–Christoph Luitpold FROMMEL–Konrad OBERHUBER et al.: *Giulio Romano*. Milano, 1989.; Arthur Magger HIND: *Early Italian Engraving*. London, 1938–1948.; Walter L. STRAUSS (kiadásában): *The Illustrated Bartsch* 8–20., 23–27. kötetek; Pietro TOESCA: *Arte miniatura nella Lombardia*. Milano, 1912.; Heinrich WURM: *Baldassare Peruzzi*. Architekturzeichnungen, Tafelband. Tübingen, 1984.; valamint VITRUVIUS traktátusának Fra GIOCONDO és CESARIANO féle kiadásait.

³⁸ Köszönettel tartozom Dr. Hajnóczi Gábornak, amiért ezekre a jellegzetességekre volt szíves felhívni a figyelmemet.

³⁹ BENDEFY: i. m. 1959. a kéziratot, mint Lossai munkájának 16. századi másolatát említi. Ezt az állítását későbbi publikációiban nem erősítette meg.

⁴⁰ GALL, Franz–SZAIVERT, Willy: *Die Matrikel der Universität*. Wien III. (1518/II–1579/I). Wien–Köln–Graz, 1971. 5.; Archiv der Universität Wien, Matricula Facultatis Artium (Ph 1. 62.film) f. 119v. Bár a bécsi egyetemen működött magyar náció, az a tény, hogy Lossai Péter az osztrák nációba iratkozott be, nem szól a magyarországi származása ellen, mert az egyetemi hallgatók bármely nációba szabadon beiratkozhattak. Ch. Pühler, siklósi származása ellenére szintén az osztrák nációba iratkozott. Itt szeretnénk köszönetet mondani az Archiv der Universität Wien dolgozóinak, különösen Dr. Lössl Ágnesnek, amiért az Archivumban való kutatásomban segítségemre voltak.

reusi fokozatot el nem ért hallgató személyében sikerült rátalálnunk.⁴¹ Mindezek fényében Lossai Péter kódexének készülési körülményeit a következőképpen rekonstruálhatjuk: a kéziratot – annak ügyetlenségeiből ítélve – a minden valószínűséggel a nagylózi származású Lossai Péter feltehetően tanulóévei alatt, 1519 körül Bécsben, Stöffler könyvének 1513-as (esetleg 1524-es) kiadása alapján, itáliai grafikai előképek felhasználásával, minden bizonnyal maga másolta és díszítette.

ANNA BORECZKY

Quand et où s'est préparé le codex de Péter Lossai?

L'étude examine les circonstances de l'origine d'un manuscrit de langue latine du XVe siècle, illustré de dessins à la plume, conservé à la Bibliothèque Nationale Széchényi (Cod. Lat. 197.). Étant donné que ce codex est le livre hongrois le plus ancien s'occupant de la géodésie, ce sont surtout les géodètes qui s'en sont occupés. Les recherches se dirigeaient jusqu'ici surtout au personnage de Péter Lossai et à la définition des sources du codex. Tandis que sous dernier rapport on a vu naître des résultats considérables, beaucoup de lacunes restaient encore concernant le personnage de Péter Lossai et l'élaboration artistique des illustrations. L'auteur du présent étude se proposa de les combler. Après avoir rendu compte du rôle de la géodésie aux XV–XVIe siècles et de ses représentants hongroise, elle analyse à fond les illustrations du manuscrit. À la base de ses constatation se rapportant à la datation de ces dernières, elle reconstruit les circonstances de la naissance du codex comme suit: selon toute vraisemblance, ce fut Péter Lossai qui copia et décora le codex de ses propres mains, durant ses années d'études, vers 1519, à Vienne, à la base du livre de 1512 (éventuellement de 1524) de J. Stöffler, en utilisant des modèles graphiques italiens.

⁴¹ Az Acta Facultatis Artiumban (Archiv der Universität Wien Ph9. 66.film) nem sikerült Lossai Péter egyetemi előmeneteléről szóló bejegyzést találnunk.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Neves possessorok újabban felismert kötetei II.

A korábbi évszázadok magyarországi olvasmánykultúrájának egyre hitelesebb megismeréséhez fontos adalékokat szolgáltatnak a kötetekben fennmaradt possessor-bejegyzések. A számtalan nem azonosítható külföldi könyvtulajdonostól származó bejegyzések, valamint a nem ritka olvasati problémák miatt a possessor-bejegyzések feltárása még egy-egy gyűjtemény esetében sem csekély feladat. Ennek ellenére néhány könyvtár jelentős régi könyvtulajdonosairól éppen a legutóbbi évtizedekben jelentek meg alapvető tanulmányok, közlések¹ s az ilyen irányú kutatás több könyvtárban tervszerűen folyik.

Jelen dolgozat az Országos Széchényi Könyvtár antikva-gyűjteményéből továbbbi neves possessorok eddig publikálatlan köteteit ismerteti a könyvtulajdonosok szerzői betűrendjében.² Tételenként közli a possessorra vonatkozó legfontosabb adatokat, a kérdéses könyv bibliográfiai leírását, egykori magyar, vagy magyar szempontból is érdekes tulajdonosai possessor-bejegyzéseit, a kötések jellemzését, történeti kötések esetében azok részletesebb tárgyalását, szignált kötéseknel a könyvkötő meghatározását.

¹ A Debreceni Egyetemi Könyvtár possessorairól I. OJTOZI Eszter: *Die ausländischen Bücher und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1651–1699*. Debrecen, 1994. – Uő.: *Die ausländischen Bücher... zwischen 1601–1650*. Debrecen, 1996. Uő.: *Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. I–IV.* = MKsz 1994. 404–407.; 1995. 172–176, 432–436.; 1996. 508–514.

A gyöngyösi volt ferences könyvtár egykori könyvtulajdonosairól I. SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében*. Bp. 1968. (Klny. az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvének 1965–1966. évi kötetéből.) – Uő.: *A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai.* = MKsz 1993. 129–145. – A győri Székesegyházi Könyvtár köteteinek egykori tulajdonosairól I. VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I–IV.* Bp. 1980. (Klny. a MKsz 1980. évi 4. számából.) – A szegedi Egyetemi Könyvtár antikváinak possessorairól I. KEVEHÁZI Katalin – MONOK István: *Régi könyveink és kézirateink katalógusai. XVI. századi könyvek*. Szeged, 1986. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Bibliothecaria Tomus IX. Fasc. 3.)

² Ilyen témájú korábbi munkáim: Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai. = MKsz 1995. 131–141. – Neves possessorok újabban felismert kötetei. = MKsz 1996. 451–460. – Egy 1580. évi Augustana confessio-kiadás reneszánsz kötése és possessorai. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993. Bp. 1997.

Balassa (Gyarmathi) Pál báró (1660–1705)

Neves főpap és királyi tanácsos. Előbb Nagyszombatban, majd Grazban filozófiát és teológiát tanult. 1669–1676 között nagyszombati jezsuita tanár. A rendből kilépve 1677-től esztergomi kanonok, 1684-től szentgyörgymezei, majd egyben aradi prépost, 1689-től sasvári főesperes, 1690-től rosoni címzetes püspök és királyi tanácsos. 11 éven át esztergomi érseki helynök.³

JOSEPHUS FLAVIUS: *Opera*. (Ed., trad. Sigismundus Gelenius. Desiderius Erasmus.) – Francoforti, 1580. (In fine:) Impensis Sigismundi Feyerabendt. – 2° (8) 934 (44) pp. – Jelzet: Ant. 9327. – Soltész–Velenczei–W. Salgó J 216.

Possessor-bejegyzések: F. a₂ rektón: Pauli Balassa de Gyarmath Eppli Rosonensis S. C. Rque Mattis Consiliarii, generalis vicarii Strigoniensis. Ugyanitt: Ex dono... Danielis Gregorii Bihari de Felhőviz,^{4a} a lap alján Anno 1691 és más kéztől eléje írva 1681 et Balassa Pál bejegyzése az utolsó lapon, az impresszum alatt megismétlődik. A címlap verzóján pecsét: OSzK lelt. Régi R. Ny. 435(65) 1983.

Kötés: Barna borjúbőr papírtáblákon (355×235 mm). Csak a gerinc 8 bordája között van aranyozott díszítés; az első és a második borda között aranyozva OPERA IOSEPHI // VIRI INT. IUDEOS // 18. század.

*Bihari Gergely Dániel l. Balassa Pálnál.**Brassicanus, Johann Alexander (1500–1539)*

A tübingeni professzor, Johann Brassicanus fia. 1515-ben Tübingenben matriculált, 1517-ben ugyanott szerezte meg a magister artium címet. 1519-ben néhány latin verset publikált, 1524-től a bécsi egyetemen a retorika professzora. Több mint 1300 kéziratot és nyomtatványt tartalmazó könyvtárát örökösei Johann Faber bécsi püspöknek adták el.⁵

Goldschmidt egy Philostratus-könyvének kötését publikálta.⁶ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban fennmaradt Cassianus-ösnyomtatványáról⁷ Klinda Mária adott hírt.⁸

³ NAGY Iván: *Magyarország családai*. I–XXI. Pest, 1857–1865. I. 126. – SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp., 1891–1914. I. 397–398. hasáb. – KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 297–298. – PINTÉR Gábor (SZABÓ Géza közreműködésével): *Régi magyarországi szerzők*. Bp. 1989. 17. 1. – A rosoni püspökségről I. GAUCHAT, Patricius: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. Monasterii, 1935. IV. 297.

⁴ SOLTÉSZ, Elisabetha – VELENCZEI, Catharina – W. SALGÓ, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. I–III. Bp. 1990.

^{4a} A Bihari-családot l. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. II. Bp. 1911. 203.

⁵ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. I–IV. Leipzig 1750–1751. I. 342. hasáb. – GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: *Gothic et Renaissance Bookbindings*. I–II. Nieuwkoop–Amsterdam 1967. I. Nr. 146.

⁶ GOLDSCHMIDT: *i. m.* Nr. 146.

⁷ SAJÓ, Géza – SOLTÉSZ, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I–II. Bp. 1970. Nr. 935/b.

⁸ KLINDA Mária: *Bejegyzések vizsgálata 1601 előtti nyomtatványainkban*. = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXIV. 1991–1993. Bp. 1994. 87.

Antikva-gyűjteményünkől az alábbi három könyvét ismertetjük:

ARRIANOS: *Peri Alexandrou anabaseós historión biblia októ.* (Ed. Nicolaus Gerbel). – De rebus gestis Alexandri Magni regis Macedonum. (Ed. Jacobus Curulus. Trad.: Bartholomaeus Facius.) – Basileae. (In fine:) Analómasi Robertou tou Cheimerinou, 1539. – 8° 13 (643); (16) 397 (3) pp. – Jelzet: Ant. 7051 (csak a pars Latina.) – Soltész–Velenczei–W. Salgó A 614.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: ...Sigismundo Baroni ab Erberstain patrono pervetori Brassicanus. – Ugyanitt pecsét: Residentiae Ginsiensis O.S.B. – Az első kötéstábla belsején nyomtatott ex libris: Ex Bibliotheca Conventus Leucensis ad SS. Nicolaos Ord. Erem. S. P. Augustini. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1994/2129.

Kötés: Vaknyomásos barna bőr papírtáblákon (158 x 105 mm). Mindkét tábla három azonos görgetővel díszített. A külső keretben (20 mm.) a következő három jelenet ismétlődik: Kálvária 1540-es dátummal, a keresztet tartó gyermek Jézus, mint Salvator, feltámadt Krisztus. Az ezt követő belső keretben (8 mm.) levélbélyegzők lenyomata. A középmezőben két függőleges sávban növényi ornamentika között muzikáló puttók (10 mm.).⁹

Haebler¹⁰ hívta fel a figyelmet arra, hogy az első görgetőn eléggé sajtáságos módon Salvatorként a gyermek Jézus szerepel MP szignóval és PUER: IHS aláírással. Hagyományosabb a Feltámadás-kép JUSTIFICAC (IO), valamint a Kálvária-jelenet SATISFACTI aláírása. Haebler alapvető munkája MP mester felszerelésében ezt a görgetőt ismerteti, de a kötetünkön alkalmazott másik két görgetőt nem említi. A muzikáló puttós keretdísz Rozsondai Marianne regisztrálta e mester felszerelésében.¹¹

Haebler csatlakozik ahhoz a nézethez, hogy MP mester Prágában működhetett. Prágai mester munkájaként tartja számon Rozsondai Marianne is azokat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött köteteket (jelzetük: Inc. 331 és RM IV. F. 529), amelyeken az MP szignójú görgető is látható.¹² A Bohumil Nuska által ismertett prágai könyvkötők között MP mester nem szerepel.¹³

DIDYMOS Chalkenteros: *Scholia...Iliada, kai...Odyssea(!)*. (Ed. Franciscus Asulanus). – Aldus. (Venetiis, in aed. Aldi et Andreae soceri, 1521.) – 8° 319 ff. – Jelzet: Ant. 6681. – Soltész–Velenczei–W. Salgó: D 126.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Sum Ioann. Alexandrij Brassicani philosophi ac iureconsulti. Alatta más kéztől A. D. 1525. – A F. a₂ verzóján pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárból.

Kötés: Vaknyomásos barna borjúbőr papírtáblákon (170 x 105 mm). Mindkét tábla azonos díszítésű. A külső keretben egyesbélyegzők lenyomata. Ezt követi a folyondárdíszű keret (15 mm), majd ismét egyes motívumokkal díszített sáv, végül a középmezőben függőlegesen beprésselve egy négyszög alakú motívumot ismétlő görgető (14 mm) lenyomata. 16. század.

⁹ Nem szerepel a 16. századi könyvkötő-szerszámokról eddig ismert alapvető munkában: HAEBLER, Konrad: *Rollen-und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Dr. Ilse Schunke. I–II. Leipzig, 1928–1929.

¹⁰ HAEBLER: *i. m.* I. 336. I. 4.

¹¹ ROZSONDAI Marianne: *Signierte Renaissance-Einbände deutschen Typs aus dem 16. Jahrhundert*. = Gutenberg-Jahrbuch 1988. 322. Signatur: RM IV. F. 529/Nr. 5. görgető).

¹² ROZSONDAI: *i. m.* 322.

¹³ NUSKA, Bohumil: *Böhmische Buchbinder in Haebler's Werk*. = Gutenberg Jahrbuch 1961. 323–328. – Uő.: *Prager Buchbinderwerkstätten aus der Mitte und zweiten Hälfte des 16. Jhs.* = Gutenberg-Jahrbuch 1966. 378–389.

VITRUVIUS Pollio, Marcus: *Vitruvius iterum et Frontinus*. (Ed. Johannes Jucundus.) – FRONTINUS, Sextus Julius: *(De aqueductibus)*. Ed. Johannes Jucundus.) – (In fine:) Florentiae, sumpt. Philippi de Giunta, 1513. – 8° (4) 187, 34 (recte 24) ff. – Jelzet: Ant. 6270. – Soltész–Velencei–W. Salgó V 301.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ioannis Alexandri Brassicani philosophi ac iureconsulti. – Ugyanitt: Con. Capucinatorum Wolfij ex dono 1649. – Ugyanitt pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Kötés: Vaknyomásos barna borjúbőr papírtáblákon (170 x 105 mm). Gerinc sérült, csatok hiányoznak. Mindkét tábla azonos díszítésű. A külső keretben (15 mm) folyondárszerű virágdísz, a középmezőben egy rozetta (átmérő 24 mm.), felette és alatta 3–3 azonos levélmotívum. 16. század.

Bratulich Simon (megh. 1611) zágrábi püspök l. Fejérkövi Istvánnál.

Ernst Lajos l. Kutassy Jánosnál.

Fejérkövi István (megh. 1596.)

1587-től nyitrai püspök, 1588–1596 között nádor nem lévén királyi helytartó, 1596-tól esztergomi érsek.¹⁴ Néhány könyvét említi az 1596-ban javairól felvett inventárium.¹⁵

JOHANNES Chrysostomus: *Opera*. Tom. I–V. (Ed. Sigismundus Gelenius, Desiderius Erasmus.) – Basileae, 1558. (In fine:) Apud Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium. – 2° Három kötetben, közülük az 1. Tom. I–II., a 2. Tom. III–IV., a 3. Tom. V.

Jelzet: Ant. 238. – Soltész–Velencei–W. Salgó J 100.

Possessor-bejegyzések: Tom. V.: A címlapon: Hic liber fuit quondam ... D. Stephani Fejérkövi bonae memoriae Archiepiscopi Strigoniensis, quem dd Monrio Lepaglavensi... Simon Brathulych Epūs Zagradiēn. Ao. 1604.¹⁶ – Alatta: Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus 1648. N. 25. – Ugyanitt pecsét: Premontrei Székház Könyvtára Csorna. – Az első kötéstábla belsején rézmetszetű ex libris: A Csornai Prépostság Könyvtára. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1953/7296.¹⁷

¹⁴ NAGY Iván: *i. m.* IV. 138. – GAMS, Pius Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Ratisbonae, 1873. 376.

¹⁵ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. S. a. r.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. 135. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk.: KESERŰ Bálint. 11. köt.) A továbbiakban: *Adattár* 11.

¹⁶ GAMS: *i. m.* 388.

¹⁷ A Tom. I–II.-t tartalmazó kötet ugyanolyan kötésben (375 x 260 mm.) maradt fenn, mint a Fejérkövi-bejegyzést tartalmazó, ismertetett kötet. Bejegyzései: A címlapon: Monasterij Lepoglavensis Fřum Eremitarum S. Pauli Primi Erem. – Ugyanitt pecsét: Premontrei Székház Könyvtára Csorna. – Az 1. kötéstábla belsején rézmetszetű ex libris: A Csornai Prépostság Könyvtára. – A címlap verzón pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1953/7296. A Tom. III–IV. egybekötve maradt fenn. Első címlapján bejegyzés: Biblioth. Vienn. Scholar. Piarum. – Az első kötéstábla belsején rézmetszetű ex libris a következő szöveggel: Jo. Ern. de Jamagne Protonot. // Apost. SS. Th. D. Cons. Pass. Dec. // et Paroch, Urb. Waidhov, ad Thejam. – A címlap verzón pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár Növedéknapló 1953/B 314. Ez a kötet az eredeti, 16. századi

Kötés: Barna félbőrökötés papírtáblakon (380×265 mm.), a bordák között szerény aranyozott díszítéssel. Az első és második borda között arannyal beprésselve: IOANNIS// CHRYSOSTOMI// OPERA.// 18. század.

Fejérkövi István tulajdonbejegyzése a másik két kötetben (Tom. I–II., illetve Tom. III–IV.) nem szerepel.

Haller György (megh. 1633)

Rákóczi Zsigmond fejedelem tanácsosának, Haller Gábornak a fia. Szatmár vármegye főkapitánya. III. Ferdinánd tanácsosa és a Tiszán inneni részek főkapitánya. 39 éves korában halt meg és a leleszi egyházban temették el.¹⁸

Az antikva-gyűjteményünkben lévő kötete két nyomtatványt tartalmaz. Koll. 1.: AMANTIUS, Bartholomaeus: *Flores celebriorum sententiarum Graecarum ac Latinarum*. – 1556. (In fine:) Dilingae, ex off. Sebaldi Mayer. – 2° (46) 478 pp. – Jelzet: Ant. 742/1. – Soltész–Velencei–W. Salgó A 271. – Koll. 2.: BELLENGARDUS, Stephanus: *Sententiarum volumen*. – Lugduni, Ioannes Tornaesius, 1559. – 2° (16) 620 pp. – Jelzet: Ant. 742/2. – Soltész–Velencei–W. Salgó B 205.

Possessor-bejegyzések: Az első kötéstábla belsején: 1605. Georgij Haller. – A címlaponn: Societatis Jesu 1641. Residentiae Szathmariensis. – A címlap verzóján pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Kötés: Vaknyomásos disznóbőr fatáblákon (325×220 mm.). Négy borda, két csatt veretekkel. A két tábla azonos díszítésű, csak a középmező különböző rajtuk. A négy görgetővel préselt keretek közül a külsőben (20 mm.) a palmetta-szerű díszítés, az ún. Kranzrolle; ettől beljebb, a 22 mm. széles keretben a következő jelenetek: Angyal üdvözlés, Krisztus születése, Feltámadás, Kálvária (Haebler I. 72. l. 7. sz.). A középmezőt keskeny (7 mm.) folyondárdísz övezi, felette és alatta egy-egy vízszintes sávban a rácsos görgető (Gitterwerk-Rolle 10 mm.) lenyomata. E felett az első kötéstáblán F. V. C. monogram, a középmező alatt 1560.

Az első tábla középdíszre jobbra forduló Iustitia (79×41 mm.) a szövege felett H. C. szignóval (Haebler I. 74. l. XVIII. sz.). A hátsó tábla középdíszre Lucretia balra forduló képmása (80×42 mm. Haebler I. 73. l. VI. sz.) H 1554 C szignóval.

német reneszánsz kötésben maradt fenn, amely részletes ismertetést érdemel. Vaknyomásos fehér disznóbőr, fatáblákon (390 x 260 mm.). A gerincen öt duplaborda. Mindkét tábla azonos díszítésű. A külső keretben a rendkívül elterjedt palmetta-szerű görgető, az ún. Kranzrolle lenyomata (20 mm.). Ezt követi a bibliai jelenetekkel díszített keret (23 mm.): Angyal üdvözlés: Ecce virgo// concipiet; Krisztus keresztelese: Hic est filiv// mevs dilect.; Feltámadás: Mors ero mo// rs tva mors; Kálvária: Ecce agnvs// Dei qui toli (HAEBLER: *i. m.* I. 279. l. 3.) A harmadik keret (14 mm.) 1546-os évszámot és B. M. szignót tartalmazó görgetőjét Haebler I. 278. 2. számon ismerteti. A következő keskeny sávban (10 mm.) egyesbélyegzők lenyomatai ismétlődnek. Az ötödik keret (12 mm) motívumai pontosan nem vehetők ki, de a növényi dekoráció között elhelyezett négy portré, valamint a Kur és a szász címer alapján valószínűleg a Haebler által leírt görgető (I. 278. 10. sz.) keskenyebb változata. A középmezőben (25 mm.) ugyanaz a növényi motívum ismétlődik harmasával egymás mellé helyezett sorokban.

A változatosan díszített kötés a drezdai Balthasar Metzger egyik korai munkájának tekinthető, hiszen két görgetője megegyezik a Haebler által jellemzett Metzger-féle görgetőkkel. B. M. meszter vezető szerepet vitt Drezdában, mint könyvkötő és számos kötése maradt fenn (HAEBLER: *i. m.* I. 280.).

¹⁸ NAGY Iván: *i. m.* V. 36.

A mindkét préslemezen szereplő mesterjegy szerint a szép német reneszánsz kötés a neves wittenbergi könyvkötő, Hans Cantzler munkája. Cantzler rendkívül gazdag felszereléssel dolgozott és legtöbb préslemézén szignóját is feltüntette. A város megbecsült polgárának számított; 1564-től haláláig (1580) a városi tanács tagja volt. Utódai nem folytatták a könyvkötő mesterséget.¹⁹

Herberstein, Siegmund von (1486–1566)

Császári államminiszter, kiváló diplomata és tudós író. Családja történetét – amely főleg Ausztriában és Sziléziában élt – 1673-ban Madocsáni Zsigmond publikálta.²⁰ A mű legrészletesebben Siegmund von Herberstein életét tárgyalja, aki már II. Lajos idejében Miksa császár követe volt²¹ és később is kitűnt diplomáciai képességeivel.²² Ilyen minőségben járt Dániában, Svájcban. Lengyelországban és Moszkvában követként működött.²³

Művei közül sok megvan a Széchényi Könyvtárban, köztük a Siegmund Herberstein eredeti feljegyzései címen ismert kézírata, Széchényi Ferenc ajándéka.²⁴ Egyéb itt őrzött műveit, illetve azok kiadásait I. Soltész–Velencei–W. Salgó H 222 – H 248. Műveinek magyar vonatkozásait Apponyi Sándor Hungarica-katalógusa ismerteti.²⁵ Az Apponyi-gyűjteményben maradt fenn az egyik, egykor tulajdonát képező kötete,²⁶ továbbá az Ursinus Velius által neki ajánlott kis nyomtatvány.²⁷

Az alábbi kötetét bizonyára a szerző, Paulus Jovius ajánlotta neki:

JOVIVS, Paulus: *Libellus de legatione Basilii Magni principis Moschoviae ad Clementem VII.* – Basileae, 1527. (Johann Froben). – 4° 39 pp. – Jelzet: Ant. 2392. – Soltész–Velencei–W. Salgó J 227.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Pro Magnifico Dñõ Sig (a szó többi része a lap szélével le van vágva) ab Herberstain.

Kötés: Márványozott papír, a gerincen és a sarkokon bőrbevonattal.

Az antikva-gyűjteményünkben fennmaradt másik kötetét (Jelzet: Ant. 7051) Brassicanus könyveinél ismertettük, mert azt Brassicanus dedikálta Herbersteinnek, mint patrónusának.

Herberstein, Johann Seyfried (1706–1771)

A neves család másik, magyar szempontból sem érdektelen tagja: államférfi, a trieszti kereskedelmi intendántura, 1762–1765 között a bécsi udvari kamara

¹⁹ HAEBLER: *i. m.* I. 76.

²⁰ APPONYI, Alexander: *Hungarica*. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I–IV. München, 1903–1927. Nr. 2106. – RMK III. 2624.

²¹ NAGY Iván: *i. m.* V. 95.

²² WALTER, Friedrich: *Wien. I. Das Mittelalter*. Wien, 1940. 260.

²³ JÖCHER: *i. m.* II. 1522–1523. hasáb.

²⁴ BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 126–127.

²⁵ Jelzetük: App. H. 1748, 1751, 1754, 1775, 1776, 1777, 1780, 1793, 1795, 1798, 1833.

²⁶ App. H. 1724.

²⁷ App. H. 1648.

elnöke.²⁸ Igényes könyvgyűjtő volt, aki könyveit rendszerint arany festékekkel préselt supralibrosával díszítette. Ilyen kötésben maradt fenn Debrecenben egy kolligátum-kötetben Erasmus *De contemptu mundi*, valamint *Lingua* című munkája.²⁹

JOSEPHUS Flavius: *Zweyntzig Bücher von den alten Geschichten*. (Pars 1–2. Trad. Caspar Hedio.) – Strassburg 1544. (In fine:) Getruckt bey Balthasar Beck. – 2° (14) CCCXLIII (19); (12) CLXXXIII (9) ff. – Jelzet: Ant. 1203. – Soltész–Velencei–W. Salgó J 210.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ex libris Benedicti Plangk Anno 1575. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – Orsz. Széchényi-Könyvtár Növedéknapló 1953/B 3927.³⁰

Kötés: Barna borjúbőr papírtáblákon (280 x 200 mm.). Mindkét tábla közepén aranyozott supralibros (80×66 mm.) IOHANN SEYFRIED GRAFF VON HERBERSTEIN körirattal. Egyébként a táblák díszítetlenek, csupán a gerinc öt bordája között van finom aranyozott dekoráció; az 1. és 2. borda között ugyancsak aranyozva a FLAVIUS// IOSEPHUS// felirat. 18. század.

Illinicus Péter (1530)–1582

Teológiai és jogi doktor, kiváló tehetségű ügyvéd, számos mű szerzője. 1547-ig Krakkóban, majd Pécsen és Bécsben volt tanár. Esztergomi kanonok, 1553-tól gyulafehérvári kanonok és szatmári főesperes, 1556-tól Esztergomban a Sz. Tamásról nevezett prépost. Eszközeiben nem válogatós ügyvédi tevékenysége miatt Oláh Miklós prímás megfosztotta javadalmaitól, az országgyűlés pedig kitiltotta az országból. Bécsi tartózkodás után 1571 táján az olmützi káptalanba került.³¹

ILLINICUS, Péter: *Ad Transilvanos, qui a catholica fide alienati... degenerarunt paraeneticon*. – 1581. (Olomouc, Friedrich Milichtaller.) – 4° (25) ff. – Jelzet: Ant. 2960. – Soltész–Velencei–W. Salgó I 8.

Possessor-bejegyzés: Rev. Domino Dño Nicolao Telegdino episcopo Quinqu-ecclesiën. et Caesareae... Consiliari etc. patrono suo. Illinicus tehát műve e példányát Telegdi Miklósnak ajánlotta, dedikálta. A címlap verzóján pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtára II. Nyomt. Növedéknapló 1924/146.

Kötés: Drapp, díszítetlen vászonkötés (195×155 mm.) 19. század.

²⁸ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I–LX. Wien, 1862–1900. VIII. 339.

²⁹ OJTOZI: *Possessori bejegyzések...* = MKsz 1995. 436. – Uő.: *Die ausländischen Bücher... zwischen 1601–1650*. ... Nr. 140–141.

³⁰ Az előzéklevel rektóján bejegyzés olvasható arról, hogy Várady Béla, Várady Károly ügyvéd részére az 1873., illetve az 1874. évi tiszteletdíj fejében 126–126 forintot felvett Jakabffy Gergelytől. A két bejegyzés kelte: Pest, 1873. február 11., illetve 1874. március 11. – Jakabffy Gergely 1873–1874 között Zala vármegyében főszámvevő volt. NAGY Iván: *i. m.* V. 284.

³¹ SZINNYEI: *i. m.* V. 42–44. hasáb. – PINTÉR Gábor: *i. m.* 158.

Ivanczy János (megh. 1636)

A győri Székesegyház nagyprépostja, 1614-től pécsvárad apát, apostoli protonotárius, tinnini püspök.³² A győri Székesegyházi Könyvtárban lévő két kötetét Vásárhelyi Judit ismertette.³³

LIVIVS, Titus: *Libri omnes*. – FLORUS, Lucius: *Epitome*. – 1588. Francofurti a/M., impensis Sigismundi Feyerabendii et sociorum. (In fine partis I.) Apud Iohannem Feyerabend. – 4° 436 (20); 418 (16) pp. – Jelzet: Ant. 13242. – Soltész–Velenczei–W. Salgó L 342.

Possessor-bejegyzések: Az előzékleveél verzóján: Ego Joannes Iwanchy aláírással feljegyzés Győr 1598. március 29-i elfoglalásáról. – A címlapon: Conventus Sümegiensis. – A címlap verzóján pecsétek: A Keszthelyi Helikon Könyvtár Növe-déknapló 1956/1309. – Könyvelosztó fölőspéldány. – OSZK lelt. Régi R. Ny. V 113/148/1979.

Kötés: Hátya papírtáblákon (187×125 mm.). Mindkét táblán vaknyomásos kettős vonalból képzett keret, belső sarkaiban egy-egy liliummal, középen egy-egy – de nem azonos – díszítő motívummal. Az első táblán fent I.I.L.S, lent 1598. Bórszjak nyomai.

Kutassy János (1545–1601)

Esztergomi érsek, diplomata és író. 1577-től esztergomi kanonok, majd nagyprépost, 1592-től győri püspök és országos főkancellár, 1596–1597-ben kalocsai érsek, 1597-től esztergomi érsek.³⁴ Mint királyi helytartó gyakran járt követségben a török elleni segély kieszközlése ügyében. Minden vonatkozásban szorgalmazta és elősegítette a magyarországi katolikus egyház fejlődését.³⁵

Könyvtárából 1607-ben Gosztonyi Pál vitt el köteteket a pozsonyi kamara jóváhagyásával. Az ezekről készült 25 tételes jegyzéket I. ma az Országos Levéltárban.³⁶ Közölte Acsády Ignác.³⁷ Különböző témájú könyveiről tájékoztat az 1592. április 17-én felvett inventárium, amelyben egyéb javai is szerepelnek.³⁸ Egy díszes Esztergomi misekönyve az esztergomi főkáptalan ingóságai-nak 1659. június 1-én felvett inventáriumában szerepel.³⁹ További könyvei közül kettőt Dankó József publikált.⁴⁰ Gyöngyösön maradt fenn az a Stapleton-kötete, amelyet 1595-ben Pethő Márton váradi püspöknek ajándékozott,⁴¹ a győri Székesegyházi Könyvtárban pedig az az Appianus-kötete, amelyet Náprá-

³² NAGY Iván: *i. m.* V. 262. – BEDY Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. 400. – PINTÉR Gábor egy 1599-ben Olmützben tanuló Ivanczy Jánost említ (160.)

³³ VÁSÁRHELYI: *i. m.* 247, 250.

³⁴ SZINNYEI: *i. m.* VII. 531–532. hasáb. – PINTÉR Gábor: *i. m.* 212.

³⁵ *Katolikus lexikon*. Szerk.: BANGHA Béla. III. Bp. 1932. 149.

³⁶ *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1981. 48. (Könyvtártörténeti füzetek I.) A továbbiakban: *Könyvtártörténeti füzetek I.*

³⁷ ACSÁDY Ignác: *Könyvek régi összeírásokban*. = MKSz 1894. 212–213.

³⁸ *Adattár 11*. 113.

³⁹ *Uo.* 312.

⁴⁰ DANKÓ József: *Az esztergomi főegyház kincstára*. Bp. 1880. 164.

⁴¹ SOLTÉSZ: *XVI. századi...* 137.

gi Demeter gyulafehérvári püspöknek, 1598-tól királyi kancellárnak adományozott.⁴² Martinban őrzik azt az 1584-ben Nagyszombatban nyomtatott *Decreta... regni Hungariae*-kiadást,⁴³ amely többek között az ő tulajdonában is volt.⁴⁴ A Szent Pál leveleihez írott Aquinoi Szent Tamás-féle kommentár-kiadást, amely Pozsonyban maradt fenn, ő kapta ajándékba Telegdi Miklós pécsi püspöktől.⁴⁵ Ugyancsak Telegdi Miklóstól kapta az alábbi kötetet:

THOMAS de Aquino: *In librum B. Iob expositio*. – Romae, 1562. Apud Paulum Manutium, Aldi f. – 4° 450 (18) pp. – Jelzet: Ant. 4934. – Soltész–Velenczei–W. Salgó T 176.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: 1566 Nicolai Telegdini L. S. – Az előzéklével verzőján: A...Nicolao thelegdino Epp. Quinqueeccleſ. donatus Joanni Kuthassy 14. Maj 1579. – A címlapon: Capituli Poseniensis 1633. – Ugyanitt pecsét: Ernst Lajos gyűjteménye. – A címlap verzőn pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növe-
déknapló 1959/4388.

Kötés: Díszítetlen hártya (215 x 160 mm.), a négy bőrszif közül az egyik csonka.

Lipthay Zsigmond l. Nádasdi Ferencnél.

Mohácsi Tamás l. Taby Mihálynál.

Nádasdy Ferenc (1625–1671)

Országbíró, a kor egyik legműveltebb és leggazdagabb magyar főura. Nádasdy Pál és Révay Judit fia. 1633-ban Vas vármegye főispánja, 1644-től királyi tanácsos, 1664-től országbíró, majd királyi helytartó. 1671-ben a Wesseleányi-féle összeesküvés tagjaként teljes vagyyonelkobzásra ítélték és lefejezték.⁴⁶

Mint bőkezű mecénás pottendorfi birtokán nyomdát alapított.⁴⁷ Ő adatta közre többek között a *Mausoleum* (Nürnberg, 1664) című díszmunkát,⁴⁸ amely hosszú ideig mintaképeket szolgáltatott a magyarországi művészek számára.⁴⁹

Nádasdy pottendorfi birtokán kora legnagyobb magyar világi könyvtárát mondhatta magáénak, amelynek értékét a halála után felvett leltárban 9–10.000 forintba becsülték.⁵⁰ Gyűjteményéből előbb a bécsi császári könyvtár számára válogatták ki az értékeket. Az 1672. évi vagyonelkobzási jegyzőkönyvben fel-

⁴² VÁSÁRHELYI: i. m. 333.

⁴³ RMK. II. 183.

⁴⁴ SAKTOROVÁ, Helena – KOMOROVÁ, Klára – PETRENKOVÁ, Emilia – AGNET, Ján: *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*. Martin, 1993. Nr. 523.

⁴⁵ KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. = Matica Slovenská 1979. Nr. 1142. II. példány.

⁴⁶ NAGY Iván: i. m. VIII. 23–24. – PINTÉR Gábor: i. m. 262. I. Ferenc 2.

⁴⁷ BORSA Gedeon: *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1673)*. = MKSz 1975. 202–207. – Tevékenységének értékelését összefoglalóan l.: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 155–160.

⁴⁸ RMK. III. 2254.

⁴⁹ RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973. 60–80.

⁵⁰ SITTE Alfréd: *Gróf Nádasdi Ferencz művei és könyvtára*. = MKSz 1902. 149.

sorolt kötetait (232 tételt) 1902-ben Sitte Alfréd publikálta.⁵¹ A könyvtár további kötetének egy része a lorettomi (Sopron megye) szerviták tulajdonába került. A szervita könyvtár a rend feloszlásakor (1787. január 24.) szétszóródott.⁵²

Az elkobzott könyvek egy részét Nádasdy Ferenc fia 1722-ben visszaszerezte, majd a folyamatosan gyarapított gyűjteményt a lékai Ágoston-rendi könyvtárra hagyta. A rendek feloszlásakor ez a gyűjtemény is szétszóródott. A család újabb könyvtárának alapjait Nádasdy Lipót Flórián vetette meg a Fejér megyei Nádasdladányban.⁵³ E könyvtárból számos kötet a nemzeti könyvtárba került. Jelen munkában azonban csak Nádasdy Ferenc itt felismert kötetait ismertetjük.

Említést érdemel, hogy Jankovich Miklós gyűjteményével a Széchényi Könyvtárba került Nádasdy Ferenc gróf leveleskönyve.⁵⁴ A pécsi Klimó-gyűjteményben lévő könyveit Boda Miklós,⁵⁵ a Debreceni Egyetemi Könyvtárban őrzött kötetét pedig Ojtozi Eszter ismertette.⁵⁶ Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményében egy neki ajánlott mű⁵⁷ és a kivégzéséről hírt adó számos tudósítás maradt fenn.

Újabban felismert kötetei:

FLOCCUS, Andreas Dominicus: *De potestatibus Romanorum lib. II.* (Ed. Aegidius Wijts). – Antverpiae, ex off. Christophori Plantini, 1561. – 8° (8) 85 (3) ff. – Jelzet: Ant. 7523. – Soltész–Velenczei–W. Salgó F 287. – Koll. 2.: GROUCHY, Nicolas de: *Ad posteriorem Caroli Sigonii...disputationem refutatio.* – SIGONIO, Carlo: *Disputatio.* – Parisiis, ex off. Jacobi du Puys, 1567. – 8° (4) 131 ff. – Soltész–Velenczei–W. Salgó G 456. – Koll. 3.: BENDINELLI, Antonio: *P. Cornelii Scipionis Aemiliani Africani Minoris vita.* – Florentiae, Laurentius Torrentinus, 1549. – 8° 124 (8) pp. – Soltész–Velenczei–W. Salgó B 242.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Ex libris C. Francisci de Nadasd. – Ugyanitt a nádasdladányi könyvtár pecsétje. – A címlap verzón pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1956/8179.

Kötés: Vaknyomásos fehér disznóbőr papírtáblákon (182 x 115 mm.). A gerincen négy borda. Mindkét táblán ugyanazzal a görgetővel préselt egyetlen keretdísz (15 mm), többek között a hárfázó Dávid király és Szent Pál mellképével. Az első táblán V. Károly jobbra néző portréja (84x47 mm), a két oszlopon A. R. szignóval. (Haebler I. 360. Platten I.). A portré feletti sávban G. M. N. monogram, alatta 1572.

⁵¹ SITTE: i. m. 152–158. – *Könyvtártörténeti füzetek I.* 113.

⁵² CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Bp. 1987. 107–108.

⁵³ Uo. 142. – A könyvtárra vonatkozó régebbi irodalmat l. SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.) Bp. 1939. 127.

⁵⁴ BERLÁSZ: i. m. 422.

⁵⁵ BODA Miklós: *Három évszázad könyvtártörténeti emlékei a Klimó-gyűjteményben.* = Jubileumi Évkönyv 1774–1974. Pécs, 1974. 177–179.

⁵⁶ OJTOZI: *Possessori bejegyzések...* = MKsz 1995. 432. – Uő.: *Die ausländischen Bücher...zwischen 1601–1650.* ... Nr. 103.

⁵⁷ App. H. 2088.

A hátsó kötéstábla középdíszje János Frigyes szász választófejedelem balra forduló képmása (82×48 mm., Haebler I. 361. I. III.), a két oszlop mellett ugyancsak A. R. szignóval.

Az A. R. jegyű könyvkötőtől Haebler csak egy görgetőt és öt préslemez ismert; kötötünk szép keretdíszét tehát nem említi. Két mester használt A. R. szignót. Közülük Andreas Roßkopf Lipcsében működött, 1548-tól mint céhtag. Mivel azonban a kötötünkön alkalmazott könyvkötő szerszámok lenyomatai többnyire 17. század eleji kiadványokon szerepelnek, Haebler szerint ezek tulajdonosa inkább August Rinkfeld lehetett, aki Wittenbergben 1585-ben és 1589-ben Obermeister volt és 1598-ban halt meg. Műhelye bizonyára továbbra is működött.⁵⁸

Ugyancsak egykorú német reneszánsz kötésben maradt fenn az alábbi kolligátum-kötet:

JOHANNES Chrysostomus: *In sanctum...evangelium secundum Matthaeum commentarii*. (Ed. Johannes Mahusius). – Antverpiae, ex off. Ioannis Steelsii, 1542. – 8° (8) 313 ff. – Jelzet: Ant. 5070. – Soltész–Velencei–W. Salgó J 107. – Koll. 2.: Ua.: *Contra Iudaeos homiliae VI. (Graece)*. – Augustae, E' typographeio Joannis Praetorii, 1602. – 8° (8) ff., 542 (3) pp. – Koll. 3.: CYRILLUS Alexandrinus et JOHANNES Damascenus: *Argumenta contra Nestorianos...* – Augustae Vindelicorum, apud Davidem Francum, 1611. – 8° (7) 281 pp.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ex lib. Com. Fran. de Nadasd. – Alatta: Residentiae Pestensis Ord. Serv. B. M. V. 1689. – Az A₂ levél rektóján pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1953/1612.

Kötés: Vaknyomásos fehér disznóbőr fatáblákon (166×110 mm.). A gerincen négy borda, a lapszéleken fekete színű metszés. Mindkét táblán egyetlen folyondár-díszű keret (10 mm) van. Az első tábla középdíszje a „Himmelsleiter”-ként nyilvánított préslemez aranyozott lenyomata (90×48 mm., Haebler I. 200. I. III.), felette ugyancsak arannyal préselve S. L. C. monogram, alatta az 1615-ös dátum. A hátsó táblán ez utóbbiak helyett egyesbélyegzőkkel kialakított motívumok, a középmezőben pedig a balra fordulva térdelő, hárfázó Dávid király (89 x 46 mm., Haebler I. 200 I. IV.). Bár a kötés rendkívül kopott, Dávid alakja előtt jól látható a D. I. mester-jegy. Ugyanez az első kötéstábla erősen kopott középdíszén már nem vehető ki.

Haebler szerint D. I. mester a wittenbergi David Johannes könyvkötővel azonosítható, aki 1635-ben halt meg. Nem ritkán korábbi metszők munkáit használta fel, annak ellenére, hogy maga is készítetett felszereléséhez préslemezeket és azokon rendszerint szignóját is feltüntette. E díszeit többnyire arannyal préselte kötéseire. Görgetőit Haebler nem említi.⁵⁹

PATRIZI, Francesco (episc.): *De regno et regis institutione libri IX*. – Argentinae, imp. Lazari Zetzneri, 1594. – 8° (14) 632 (40) pp. – Jelzet: Ant. 7592. – Soltész–Velencei–W. Salgó P 147. – Koll. 2.: Ua.: *De institutione reipublicae libri IX*. – Argentinae, imp. Lazari Zetzneri, 1595. – 8° (14) 419 (29) pp. – Soltész–Velencei–W. Salgó P 144.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ex libris C. Francisci de Nadasd. – Ugyanitt áthúzva: Ex libris Sigismundi Liphay 1756.⁶⁰ – Ugyanitt pecsétek: Sigillum bibliothecae Conventus Bajensis. – A Népkönyvtári Központtól. – A címlap verzőján: Országos Széchényi Könyvtár leltári szám B 6695/1959.

Kötés: Hátya (172×115 mm.), mindkét táblán azonos díszítéssel. A keret két vaknyomásos vonalból képzett, sarkaiban egy-egy stilizált liliom, a középmezőben egy nagyobb stilizált motívum.

⁵⁸ HAEBLER: *i. m.* 360–361.

⁵⁹ Uo. 200–201.

⁶⁰ Feltehetőleg azonos ez a bejegyző az 1737-ben élt IV. Liphay Zsigmonddal. NAGY Iván: *i. m.* VII. 133.

PLINIUS Secundus, Caius: *Historiae mundi libri XXXVII.* (Comment: Sigismundus Gelenius, Johannes Camers.) – Basileae, 1554. (In fine:) Per Hier. Frobenium et Nic. Episcopium, 1555. – 2° (36) 663 (214) pp. – Jelzet: Ant. 240. – Soltész-Velenczei-W. Salgó P 657.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Ex libris C. Fr. de Nadasd. – Ugyanitt pecsét: Premontrei Székház Könyvtára Csorna. – Az első kötéstábla belsején ex libris: A Csornai Prépostság Könyvtára. – A címlap verzőján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/7298.

Kötés: Márványozott papírkötés (380×260 mm.). – A gerincen barna bőr, az öt borda között kevés aranyozott díszítéssel, az 1. és 2. borda között aranyozva: C. PLINII SECUNDI// HISTORIA MUNDI.

SOITERUS, Melchior: *De bello Pannonico...* – SCHNOTENBECK, Johann: *De Turcarum militaribus magistratibus.* – 1538. (In fine:) Augustae Vindelicorum, Alexander Weissenhorn. – 4° (71) ff. – Jelzet: Ant. 3057. – Soltész-Velenczei-W. Salgó S 631.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Ex lib. C. Fr. de Nadasd. – Ugyanitt pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtára.

Kötés: Díszítetlen hártaykötés (192×150 mm.). Gerince sérült.

Náprági Demeter l. Kutassy Jánosnál.

Pethő Márton l. Kutassy Jánosnál.

Plangkh, Benedictus l. Johann Seyfried Herbersteinnél.

Pyber János (1592–1631)

Diplomáciai szolgálatot is teljesítő püspök. Olmützben, Bécsben, Rómában tanult. 1587-től Nagyszombatban segédlelkész, 1592-től tornai, 1601-től sasvári főesperes, 1611-től pécsi püspök, 1616-tól esztergomi nagyprépost és váradi püspök, 1625-től egri püspök. Egyházfői teendői mellett 1614-től mint királyi tanácsos is fontos szolgálatot teljesített. 1622-ben II. Ferdinánd követeként tárgyalta Bethlen Gáborral, visszaszerezte a koronát s azt előbb Trencsénbe, majd Pozsonyba szállította.⁶¹

Antikva-gyűjteményünkben az alábbi két kötetét ismertük fel: HEROLT, Johannes: *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis.* – (In fine:) Impressus Nurnberge, in off. Joannis Stuchs, sumpt. Joannis Kobergers, 1520. – 2° (298) ff. – Jelzet: Ant. 1124. – Soltész-Velenczei-W. Salgó H 305.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Joannes Pyber Eppus Quinqueecclesien. verus possessor. – Az AA₂ rektón pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. – A címlap hátán pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár Növedéknapló 1951/B 1586.

Kötés: Vaknyomásos barna borjúbőr fatáblákon (305×205 mm.). A gerincen új bőr, négy bordával, de megmaradt mindkét táblán a szép köldökveret, továbbá a kapcsolóveretek és három sarokveret. Mindkét tábla azonos módon három görgetővel díszített. A külső keretben (20 mm.) a palmetta-szerű dísz, az ún. Kranzrolle lenyomata, ezt követi a figurális díszű keret (15 mm) az erények feliratos (Pruden., Vides,

⁶¹ GAMS: i. m. 368. – KOLLÁNYI: i. m. 196–197.

Spes, Patien.) képmásával, majd beljebb egy virágdíszes görgető (10 mm.) lenyomata. A középmezőben két függőleges sávban ismétlődik a már említett Kranzrolle.

Az érényeket ábrázoló görgetővel készült keretben a Prudentia bal vállánál M. P. szignó, a hit jelképénél pedig Fides helyett Vides aláírás látható. Haebler tárgyalja M. P. mester munkásságát, de ezt a görgetőjét nem említi.⁶² A Magyar Tudományos Akadémia egyik kötetének ismertetése során Rozsondai Marianne írja le és mutatja be ezt a dísz.⁶³ Bár a mester azonosítása és lokalizálása eddig nem történt meg, kötetünk alapján annyi bizonyosan állítható, hogy igényes könyvkötő lehetett. Szerény eszközökkel is gondosan tervezett, szép reneszánsz kötést tudott kialakítani s azt nemesen formált veretekkel is ellátta.

PEPIN, Guillelmus: *Rosarium aureum B. Mariae virginis*. – Venetiis, ex typ. Joann. Ant. Bertani, 1592. – 8° (8) 407 [1] ff. – Jelzet: Ant. 13.433. – Soltész-Velencei-W. Salgó P 285.

Possessor-bejegyzések: A címlapon áthúzva: Joannes Pyber Eppus Quinque-ecclesiensis verus possessor. – Az a₂ levél rektóján: Ex libris...Michaelis Tabi a Tab parochi oppidi Vagh Serdeheliensis...baccalaueri 1646. cathalogo eiusdem inscriptus. – Az a₃ levél verzóján: Ex libris Michaelis Tabij a Tab canonici Wesprimiensis, archidiaconi Symighiensis etc. 1652. – A címlapon: Conventus Agriēn. Ordinis Fratrum Minorum Strictioris Observā. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – OSzK lelt. Régi R. Ny. 171/525/1979.

Kötés: Díszítetlen hártaykötés (160 x 106 mm.). Az első táblán vaknyomással beprésselve fent I. P., lent A. S. 1604. Az egykori bőrszíjak nyomai.

Somogyi Ferenc

Egri nagyprépost. 1638-ban egri kanonok, 1643-ban pásztói apát, 1647-től egri prépost, 1649-től 1654-ig egri nagyprépost, 1654-ben átkerült a leleszi prépostságra.⁶⁴

WILD, Johann: *In evangelium secundum Ioannem...enarrationes*. – Moguntiae, Franciscus Behem, 1559. – 2° (6) 676 (6) pp. – Jelzet: Ant. 9271. – Soltész-Velencei-W. Salgó W 196.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Ex libris Francisci Somogy praepositi maioris Eccleae Agriēn. – Capli Agriēn. – Convent. Cassov. Ordinis Minōr. – 1629. évi possessor-bejegyzés, amelyből a nevet kivágták. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – OSzK lelt. Régi R. Ny. V. 148/266/1979.

Kötés: Barna borjúbőr papírtáblákon (300×200 mm.). A gerinc öt bordája között szerény aranyozott díszítés. Az 1. és a 2. borda között arannyal beprésselve F. JOANNIS// FERI//. 18. század.

Szegedi Pál

Egri kanonok. 1562-ben lektor, 1576-tól prépost, 1584-től vicarius, 1589-től az egri és leleszi prépostságból a csanádi püspökségre helyezték.⁶⁵ Két könyve a gyöngyösi ferences könyvtárban maradt fenn. Eder *Malleus haereticorum*

⁶² HAEBLER: i. m. 335–337.

⁶³ ROZSONDAI: i. m. 322. Jelzet: RM I 8° 1. Abb. 16.

⁶⁴ *Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV.* Szerk.: LESKÓ József. Eger, 1907. 200, 202–203, 205, 207–209.

⁶⁵ Uo. 178, 182, 183, 184.

(Ingolstadt, 1580) című könyvét 1580-ban Pozsonyban 75 dénárért vette.⁶⁶ Marchesinus *Mammotrectus super Bibliam*-kiadását (Strassburg, 1487) Király János ajándékozta neki 1587-ben.⁶⁷

SURIUS, Laurentius: *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum, ab anno s. 1500 usque in annum 1574.* – Coloniae, apud Gervinum Calenium et haeredes Johannis Quentel, 1574. – 2° 622 (28) pp. – Jelzet: Ant. 1651. – Soltész–Velenczei–W. Salgó S 1000.

Possessor-bejegyzések: A címlapon Pauli Zegeidij lectoris et canonici Eccliae Agriē... Emptus Viennae... 1576. – Ex libris Urbani Vadász sacerdotis ab Convent. Lelesien. 1597. – Alatta: Conventus S. C. de Leles 1616. – A címlap verzőjén pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Kötés: Barna borjúbőr papírtáblákon (325×204 mm). Restaurált, kiegészített, új szíjakkal. Mindkét kötetáblán egy stilizált virágdíszű keskeny keret (5 mm), a középmezőben ovális szalagfonatos motívum (65×50 mm).

Taby Mihály

Veszprémi kanonok, sümegi archidiakonus. 1624-ben a gyöngyösi plébánia első káplánja volt.⁶⁸ Itt maradt fenn 1488. évi strassburgi kiadásban Petrus de Palude *Sermones*-kötete, 1657-ben keltezett tulajdonbejegyzésével.⁶⁹

Antikva gyűjteményünkben a Pyber János püspök köteteinél említett Ant. 13433 jelzetű könyvén kívül az alábbi három nyomtatványa maradt fenn:

HAYMO Halberstadiensis: *In divi Pauli epistolas... interpretatio.* – 1529. (In fine:) Coloniae, sumpt. Petri Quentel (Franz Birckmann). – 8° (403) ff. – Jelzet: Ant. 7360. – Soltész–Velenczei–W. Salgó H 82.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ex libris Michaelis Tabij canonici... Wesprimiensis 1632. – Alatta: Conventus Simegiensis. – Ugyanitt pecsét: OSzK Ielt. Régi R. Ny. Sz. 453/113/1972.

Kötés: Új barna bőr fatáblákon (165 x 105 mm), amelyre visszahelyezték a restauráláskor a két tábla egykori kötésének maradványait. Új kapcsok és bőrszíjak. Mindkét táblán azonos, szőlőlevél-diszes aranyozott keret (10 mm) fogja közre a középmezőt. Ebben az első táblán ugyancsak arannyal préselve – de ma alig kivehetően – glóriás férfi (72 x 46 mm.), a mű témájából következtetve feltehetően Szent Pál. A középdísz felett aranyozott betűkkel: HAYMONIS// PAVLUM. MDXXX.// A hátsó tábla középdíszje teljesen elmosódott, felismerhetetlen.

HAYMO Halberstadiensis: *In Isaiam prophetam commentaria.* – Coloniae, ex off. Eucharii, 1531. – 8° (28) 562 (2) pp. – Jelzet: Ant. 5101. – Soltész–Velenczei–W. Salgó H 84.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ad usum F. T. de Mohács⁷⁰ 1555 dabat Nicolas Babarczis.⁷¹ – Ugyanitt: Ex libris Michaelis Taby canonici Wesprimiensis

⁶⁶ SOLTÉSZ: *XVI. századi...* 139.

⁶⁷ SOLTÉSZ: *A gyöngyösi...* 139.

⁶⁸ DEZSÉRI BACHÓ László: *Gyöngyös város a török hódoltság idejében.* Gyöngyös, 1941. 121.

⁶⁹ SOLTÉSZ: *A gyöngyösi...* 140.

⁷⁰ A bejegyzésben F. T. de Mohácsként említett possessor nyilván a rendben fontos funkciókat betöltő Mohácsi Tamás, aki 1577-ben a gyöngyösi, 1581–1583 között a szegedi rendház főnöke volt, majd 1586-ban – halála évében – provinciálissá választották. A gyöngyösi ferences rendház-

1652. – Conventus Simegiensis. – A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1953/897.

Kötés: Vaknyomásos barna borjúbőr papírtáblákon (160×105 mm.). Mindkét tábla azonos kialakítású. Fődsze egy főleg növényi motívumokat ismétlő keret (16 mm.). Ennek négy sarkából kettős vonal indul ki, amely keretként fogja közre a középmezőt. Ez utóbbiban vaknyomással préselve egymás alatt három gránátalma-virág motívum. 16. századi, feltehetőleg kölni kötés.

LUDOVICUS Granatensis: *Ecclesiasticae rhetoricae... libri sex.* – Coloniae Agripinae, apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1578. (In fine:) Typis Godefridi Kempensis. – 8° (16) 453 pp. – Jelzet: Ant. 13583. – Soltész-Velencei-W. Salgó L 468.

Possessor-bejegyzések: A címlap verzóján: Michaelis Tabj canonici Wepri-miensis, archidiaconi Simigiensis 1651. – A címlap rektóján: Conventus Jaurinensis 1718. – Ugyanitt pecsétek: A Székesfehérvári Sz. Ferenczrendi Zárda Pecsétje 1890. – A címlap verzóján pecsét: OSzK lelt. Régi R. Ny. V 6(1) 1981.

Kötés: Díszítetlen hártya (150×105 mm.).

Telegdi Miklós l. Illinicus Péternél és Kutassy Jánosnál.

Vadász Orbán l. Szegedi Pálnál.

Az elmondottakkal 22 egykori könyvtulajdonos 26 kötetét ismertettük. A legtöbb possessor a 16–17. században élt neves főpap (esztergomi érsek, püspök). Az említett világiak közül tudós szerzőként, íróként elsősorban Johann Alexander Brassicanus és Siegmund von Herberstein, a műpártolók és művelt bibliofilek közül Nádasdy Ferenc országbíró érdemel említést. Van együttesünkben olyan kis mű, amelyet szerzője, Illinicus Péter dedikált patrónusának, Telegdi Miklósnak. Brassicanus ugyancsak dedikált könyvvel kedveskedett patrónusának, Siegmund von Herbersteinnek.

Főpapok, egyházi szolgálatban állók tulajdonából nemcsak vallásos művek maradtak fenn. Ivánczy Jánostól és Szegedi Pál egri kanonoktól egy Livius-, illetve egy Plinius-kiadásról adhattunk hírt. Josephus Flavius népszerű műveinek egy-egy kiadása két possessor (Balassa Pál és Johann Seyfried von Herberstein) könyvtárában is megvolt. Haller György királyi tanácsos pedig görög és latin sententia-gyűjteményt tanulmányozott.

A könyvek kötései között szinte azonos arányban fordulnak elő 16–17. századi német reneszánsz munkák és későbbi – főleg 19. századi – egyszerű vászon-, vagy félbőrkötések. A legszebb régi kötések neves német könyvkötők – a drezdai Balthasar Metzger, a wittenbergi Hans Cantzler, David Johannes, August Rinkfeld, vagy a feltehetőleg Prágában működő M. P. mester – műhelyéből származtathatók. Akad köteteink között V. Károly és János Frigyes szász választófejedelem képmásával díszített kötés. A legtöbb kötéstáblán azonban a

ban 12 antifona-kötete maradt fenn. SOLTÉSZ: *XVI. századi...* 120–121. – *Homiliarius doctorum* című ösnyomtatványát (Basel, 1498) 1556-tól használta. SOLTÉSZ: *A gyöngyösi...* 133.

⁷¹ Nagy Iván szerint a Babarczy család a Baranya megyei Babarczról kapta a nevét, de később főleg Csongrád megyében élt. 19. századi tagjai ismertek. NAGY Iván: *i. m.* I. 72.

kis méret ellenére is finoman metszett bibliai jeleneteket felsorakoztató görgetőkkel készült keretek szépsége tanúskodik e korszak könyvkötőinek igényességéről, s a szerszámokat szállító metszők szakmai felkészültségéről.

A tárgyalt könyvtulajdonosok többsége egykor kisebb-nagyobb könyvgyűjteményt mondhatott magáénak. E gyűjtemények azonban a századok során szinte kivétel nélkül szétszóródtak. Néhány darabjuk feltárása is hozzájárul tehát a 16–17. századi magyarországi könyvgyűjtemények sorsának és a korabeli olvasói igényeknek a fokozatos megismeréséhez.

ELISABETH SOLTÉSZ

Neuerlich erkannte Bücher namhafter ungarischer Possessoren II.

Die Verfasserin machte aus der Antikva-Sammlung der Széchényi Nationalbibliothek schon früher Bücher bekannt, die mit Possessoren-Eintragungen namhafter ungarischer Persönlichkeiten versehen wurden (S. in *Magyar Könyvszemle* = Ungarische Bücherschau 1995. 131–141.; 1996. 451–460).

Diese Studie beschreibt 26 Bände von 22 ehemaligen Buchbesitzern. Die meisten Possessoren waren führende Mitglieder der ungarischen katholischen Kirche. Von den Possessoren können als wissenschaftliche Autoren vor allem Johann Alexander Brassicanus und Siegmund von Herberstein, von den gebildeten Bibliophilen und Mäzenen der Landesrichter Graf Ferenc Nádasdy erwähnt werden. Unter den Buchbesitzern befinden sich noch unter anderem der Oberpriester Graf Pál Balassa; der Bischof István Fejérvölgyi; der Rat des Königs Ferdinand III, György Haller, sowie Johann Seyfried Herberstein; der Erzbischof von Esztergom János Kutassy und der Bischof von Eger, János Pyber. Unter ihren ehemaligen Büchern sind nicht nur die religiöse Literatur, sondern auch mehrere Werke der klassischen Autoren repräsentiert.

Mehrere Bücher wurden in ihren originalen Einbänden aufbewahrt. Die hier beschriebenen schönsten Einbände stammen aus den Werkstätten berühmter deutscher Buchbinder des 16–17. Jahrhunderts: von Balthasar Metzger von Dresden, Hans Cantzler, David Johannes, August Rinkfeld von Wittenberg und dem wahrscheinlich in Prag tätigen Buchbinder-Meister M. P.

KNAPP ÉVA

**Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv:
az *Officium Rákóczianum* története II.**

Kiadástörténet

Az *Officium Rákóczianum* kiadástörténetének tisztázására már több kísérlet történt. A legnagyobb nehézséget itt az okozza, hogy a különböző kiadások példányai számos különféle helyen találhatók, illetve csak bibliográfiából ismertek. A tévesen feltételezett (pl. 1660: Kassa), csak bibliográfiából ismert, forrás- és példányjelzés nélküli és az *Officium Rákóczianum* megjelölést a címben nem tartalmazó kiadásokat figyelmen kívül hagyva összeállítottam a kiadások kronologikus jegyzékét. Az említett szempontoknak megfelelően a katalógusba nem vettem fel a Sommervogel által Szorsa Mihály neve alatt közölt, de az *Officium Rákóczianum* megjelölést a címben nem tartalmazó, továbbá a korabeli forrásból vagy példányból nem ismert, illetőleg a pusztán editio-jelzésből kikövetkeztethető kiadásokat.

Így az 1693–1882 közötti időszakból összesen 84 különböző kiadást vettem számba. A kiadások száma ennél több lehetett. Holl Béla, akinek közöletlen bibliográfiájával katalógusomat nem tudtam összevetni, 1955-ben részletezés nélkül 63, az Új Magyar Irodalmi Lexikon címszavában 82 kiadást említ.⁶⁹ Valószínű, hogy az átfedések mellett mindkét bibliográfiában vannak a másikból hiányzó leírások. Ezen kívül további kiadások is feltételezhetők, ami jelzi, hogy az anyaggyűjtés nem tekinthető lezártnak. A műfaji előzmények és a források áttekintése alapján például 1693 előtt legkevesebb három, 1693 után pedig a kiadások átlagos időbeli eloszlását alapul véve tíznél több, jelenleg ismeretlen kiadással lehet számolni. A katalógus (l. Függelék) 84 tételéből 78 kiadás példány szerint ismert, s mindössze hat kiadás szerepel benne olyan egykorú forrásadat alapján, ami biztosan konkrét kiadást takar.

Az *Officium Rákóczianum*ok címadását a címváltozatok alapján öt típusba lehet sorolni, amelyek a kiadástörténet szakaszaira is jól rávilágítanak. Ezek a következők:

⁶⁹ HOLL: i. h. 1955. 405.; HOLL Béla: *Officium Rakoczianum*. In: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. 2. köt. Bp. 1994. 1504.; Az egyes kiadásokra külön nem hivatkozunk, azok a Függelékben megtalálhatók. A források alapján további kiadások is feltételezhetők: így például a Magyar Országos Levéltár E 152 Acta Jesuitica 237. doboz 12. t. 4. sz. adatai alapján.

1. A cím első, meghatározó eleme az *Officium Rákóczianum* megjelölés. A latin kiadásoknál 1693–1882 között, a magyar nyelvűeknél 1756–1825 között ez a leggyakoribb megoldás. A főcím után a barokk gyakorlatnak megfelelően rendszerint a kiadvány tartalmát részletező alcím következik.

2. Az *Officium Rákóczianum* megjelölés a második helyre szorul vissza, alcímmé válik. Pontosítja a főcímet, s ezzel a kiadványt belehelyezi a kiadások sorába. Ilyen a ma ismert első zágrábi kiadás egyelőre csak forrásadatból ismert címmegjelölése, ami egyben utal az összeállítás előzményére: „Manuale, cuius titulus Officium Rakoczianum” (1715).⁷⁰ Más esetben a későbbi zágrábi kiadások alcímének (*Officium Rakoczianum, in quo continentur exercitia ordinaria Homini Christiani*. 1737.) egy része főcímmé lépett elő, mint például az 1749-es müncheni kiadásban: *Exercitia ordinaria Homini Christiani, vulgo Officium Rakoczianum*. A latin kiadásokon kívül hasonló megoldás figyelhető meg néhány magyar nyelvű kiadásban is: *Szép ajtatosságokkal tellyes könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianumnak mondatik* (1756). Kiadástörténeti szempontból ez a típus egyrészt tükrözi a címet megújító szándékot, másrészt jelzi a folyamatos kötődést a közismert *Officium Rákóczianum* megjelöléshez.

3. Német nyelvű kiadásokban tűnik fel az a változat, amikor az *Officium Rákóczianum* megjelölést az alcím lefordítja: *Officium Rakoczianum, oder Rakoczianisches Gebetbuch ...* (1773). Később ez a megoldás tovább módosult, az *Officium Rákóczianum* elem eltűnt és főcímként megmaradt a korábbi alcím: *Rakoczianisches Gebetbuch* (1817).

4. Az előbbi típus változata, amikor az *Officium Rákóczianum* megjelölés a kiadvány nyelvére utaló kifejezéssel bővül és többnyire nemzeti nyelvű helyesírásban szerepel: *Magyar Officium Rákóczyánium ...* (1800). Az utóbbi két típus csak nemzeti nyelvű kiadásokban figyelhető meg a XVIII. század utolsó harmadától.

5. Külön kell választani azoknak a kiadványoknak a címét, amelyek különféle imádságösszeállításokból, elsősorban az *Officium Rákóczianumból* tartalmazzanak kivonatokat. Itt a főcím sohasem az *Officium Rákóczianum*, az alcím pedig mindig hangsúlyozza a kivonatolás tényét: *Vade mecum. Id est: Libellus precatorius in quo gratioso compendio, pro summa apud se gestandi commoditate preces variae ex Officio Rakocziano, aliisque libris precatorius, ac piis pagellis excerptae, continentur* (1761). Ez a forma a XVIII. század második felétől jelenik meg, s mutatja az igényt, melynek hatására az imádságoskönyv tartalmilag és szerkezetileg egyaránt jelentősen módosul, illetve forrása lesz új típusú összeállításoknak.

A címadás változásának vizsgálata lehetőséget adott a kiadástörténet három szakaszának elkülönítésére: I. A XVII. századi forrásokkal a műfaji előzményekkel közvetlen kapcsolatot mutató kiadások a XVIII. század második évtizedéig jelentek meg. II. A kiadások fénykora a XVIII. század hetvenes éveig

⁷⁰ Grada za povijest školskog i književnog rada Isusovačkoga Kolegija u Zagrebu (1606–1772). Priopcio: Franjo FANCEV. Zagreb, 1934. 169.

tart. III. A kivonatos változatok, a nemzeti nyelvű és a jelentősen módosított tartalmú kiadások fokozatos térnyerése a XVIII. század második felétől a XIX. század végéig követhető nyomon.

A kiadások időbeli megoszlása hasonló korszakolást eredményezett. Az egyetlen XVII. századi kiadás mellett 1720 előtt mindössze három kiadást ismerünk. A 71 XVIII. századi kiadás többsége, 51 kiadás, 1721–1780 között láttott napvilágot. Az 1781–1882 közötti száz évből 28 kiadás ismert. A kiadások időrendjét bemutató táblázatból lemérhető az *Officium Rákóczianum* 1721–1780 között folyamatosan növekvő kedveltsége, amit II. József uralkodása alatt hirtelen visszaesés, majd a kiadások számának átmeneti emelkedése követett 1800-ig. (2. Táblázat) A XIX. században az összeállítás népszerűsége jelentősen csökkent. Ennek oka egyrészt a társulati használói kör és e kör szélesebb rétegek ízlését alakító kisugárzásának megszűnése a jozefinista egyházpolitika következtében. Másrészt a XIX. század elejétől megfigyelhető egy új típusú vallásos irodalom térnyerése, melynek következtében nem az officium formára épülő áhítati könyvek váltak népszerűvé.

2. táblázat
Az *Officium Rákóczianum*-kiadások időbeli megoszlása

Idő	–1720	1721–30	1731–40	1741–50	1751–60	1761–70	1771–80	1781–90	1791–1800
Kiad. sz.	4	3	7	8	10	11	12	5	11
Idő	1801–10	1811–20	1821–30	1831–	é. n.				
Kiad. sz.	5	2	2	3	1				

A kiadványok többségén szerepel editio-jelzés. Ezek kisebb részben konkrét számadatok, nagyobb részben általában jelzik a korábbi kiadások nagy számát, az összeállítás kedveltségét. A kiadásjelzések folyamatosan utalnak a kiadványok tartalmi változására, bővítésére, javítására. A konkrét adatok egy-egy megjelenési helyhez és nyomdához, valamint ezen belül az azonos nyelvű kiadásokhoz kötődnek. Így például a kassai jezsuita nyomdából kikerült magyar nyelvű *Officium Rákóczianum*okról tudjuk, hogy 1767-ben a harmadik, 1771-ben a negyedik kiadásuk készült el. A konkrét adatokat nem rögzítő kiadásjelzések elsősorban az új kiadás felértékelését szolgálták: a nagyszombati latin kiadásokat legtöbbször az „omnibus prioribus auctior et locupletior” (1693, 1730, 1742, 1749, 1757, 1761 stb.), a kassai magyar kiadásokat „a gáncsaiból ki-tisztittatván, meg-gyarapittatván” (1756, 1767), egy-egy pesti kiadást pedig „a mostani norma szerint meg-bővitetvén” (1789) megjegyzéssel adtak ki.

A megjelenési helyek két nagy csoportra oszthatók: a kiadások nagyobb része, 67 kiadás magyarországi vagy a magyar koronához tartozó nyomdahelyeken, kisebb része (15) külföldön készült. (Két esetben a megjelenési hely és nyomda nem állapítható meg.) A hazai megjelenési helyek közül Nagyszombat,

Zágráb, Kassa és Kolozsvár jezsuita nyomdáiban az 1693–1773 közötti 80 évben összesen 38 kiadás készült. Ez azt jelenti, hogy a fenti időszakban átlagosan csaknem két évente jelent meg egy-egy jezsuita kiadású *Officium Rákóczianum*. A 38 kiadás földrajzi és időbeli megoszlása a következő:

Nagyszombat	1693–1772:	15 kiadás
Zágráb	1715–1772:	9 kiadás
Kassa	1730–1773:	8 kiadás
Kolozsvár	1737–1773:	6 kiadás

A további hazai nyomdahelyeken, így a Budán, Győrben, Pesten, Pozsonyban és Nyitrán megjelent kiadásoknál a közvetlen jezsuita ösztönzés nem mutatható ki. A hazai kiadások közül egyedül a zágrábiak kötődtek konkrét társulathoz: 1705–1808 között összesen 13 kiadás jelent meg itt a jezsuita szervezésű zágrábi Gyümölcsoltó Boldogasszony társulat xéniumaként.

A külföldi megjelenési helyek mutatják a mű elsődleges befogadását a német nyelvterületen: Steyrben 1732-ben, Münchenben 1749-ben, Bécsben 1752–1855 között, Grazban 1773-ban, Augsburgban 1817-ben jelent meg, összesen 13 kiadásban. A müncheni kiadás zágrábi, a bécsi kiadások nagyszombati közvetítéssel készülhettek. A müncheni kiadásnál erre utal a már említett cím, amely a zágrábi kiadások alcíméből származik, a bécsi kiadásoknál pedig az, hogy a nagyszombati jezsuita nyomdában készült *Officium Rákóczianumok* egy részét Bécsben adták el, s a megnövekedett kereslet miatt érdemes volt a könyvet ott is kinyomtatni.

A külföldi kiadásoknál nem szabad megfeledkezni a jezsuita rend nemzetközi kapcsolathálózatáról. E kiadások egy része jezsuita szervezésű társulatokhoz kötődött: így például a steyri kiadás a helyi Nagyboldogasszony társulat, a bécsi kiadások közül pedig az 1752-es a bécsi jezsuita kollégiumban működő Nagyboldogasszony társulat xéniumaként jelent meg.

A német nyelvterületen kívül egy-egy galíciai és itáliai kiadást ismerünk. Az 1780-as poczaiovi (Počajev) kiadás a címlap megjegyzése szerint az 1749-es nagyszombati latin kiadás alapján jelent meg.⁷¹ Az 1806-os velencei kiadás a zágrábi *Officium Rákóczianumok* kisugárzó hatására utal. Az összekötő kapocs itt minden bizonnyal a zágrábi kiadások egy részének Velencéből származó rézmetszet-sorozata volt.

A hazai és külföldi kiadások időrendje a kiadástörténet korábban megállapított három szakaszát tükrözi. Amikor 1721–1780 között itthon a legtöbb kiadás (41) készült, a külföldi nyomdák is ekkor vállalkoztak a leggyakrabban a kiadásra (10). Ugyanez figyelhető meg a nemzeti nyelvű kiadásoknál. Míg a latin kiadások 1693–1882 között folyamatosan követik egymást (65 kiadás), a 16 magyar kiadás az 1732–1825, a 3 német nyelvű⁷² pedig az 1773–1817 közötti

⁷¹ „Olim Tyrnaviae 1749, nunc Poczaioviae ...”

⁷² Holl Béla nyolc német kiadásra utal. HOLL: i. h. 1994. 1504.

időszakban látott napvilágot. Valószínű azonban, hogy magyar és német kiadások már korábban is megjelentek, de a latinnál alacsonyabb példányszámban és annyira elhasználódtak, hogy példányok nem maradtak fenn. Erre utal egy korábban ismeretlen magyar kiadás 1992-ben előkerült csonka példánya is.⁷³ A példány szerint ismert magyar nyelvű kiadások Budán (1732, 1746, 1756, 1790, 1800, 1817, 1825), Kassán (1756, 1767, 1771, 1791), Győrben (1756, 1757–1760), Pesten (1789, 1800) és Pozsony–Pest (1798) impresszummal jelentek meg.

A német nyelvű *Officium Rákóczianum* keletkezéséről keveset tudunk. A viszonylag késői időszakból adatolható kiadványokon mindössze két, ebből a szempontból értelmezhető megjegyzés található. Az 1773-as grazi kiadás a címlap szerint harmadik kiadás, az 1817-es augsburgi kiadás pedig az olvasható, hogy az első német fordítás 1807-ben jelent meg.⁷⁴ A két, első látásra egymásnak ellentmondó adat azt jelzi, hogy az összeállításnak nem csupán egy német fordítása készülhetett, s ezek egymástól független, külön kiadássorozatot alkottak. Mindkét adat azt valószínűsíti, hogy a XVIII. század második harmada előtt német nyelvű kiadás nem jelent meg. Ennek ugyanis feltétele volt a latin *Officium Rákóczianum* megismerése, illetőleg megjelentetése a német nyelvterületen.

Mindez azt mutatja, hogy a hiányos adatsorok miatt még nem lehet vállalkozni a teljes kiadástörténet bemutatására, s számítani kell arra, hogy a hazai és külföldi köz- és magángyűjteményekből további kiadások kerülnek elő. Az *Officium Rákóczianum* széles körű közép-európai elterjedése szorosan összefügg a rendi közvetítéssel, a különböző típusú szövegeket egységbe foglaló officium műfajával, valamint a műnek a legkedveltebb XVII–XVIII. századi áhítatformákhoz kapcsolódó gyakorlataival és a különféle speciális szükségletekhez messzemenően alkalmazható szerkezetével.

Illusztrációk

Az *Officium Rákóczianum* kiadásainak mintegy felét különféle illusztrációk díszítik. Ezek lehetőséget adnak egy közkedvelt barokk imádságoskönyv folyamatosan változó képanyagának bemutatására. Az illusztrációk különböző technikával készültek, s eltérő számban találhatók a kiadásokban. Az elhelyezés lehetőségei a következők:

A leggyakoribb megoldás, amikor a címlap elé egy rézmetszetet kötöttek. Ez soha nem tartalmazza a kiadvány címét és/vagy impresszum-adatait, azaz nem díszcímlap, hanem címlapelőzőék. A díszítésen, a figyelemfelkeltésen kívül szerepe az volt, hogy tájékoztatta a használót az összeállítás imádságoskönyv jellegéről. A címlapelőzőékek ikonográfiai szempontból három típusba sorolhatók:

⁷³ A kötet tulajdonosa Dr. Ábrahám Imre ny. tanár, Pannonhalma.

⁷⁴ „Erste deutsche Übersetzung 1807.”

1. A képen Szűz Mária mint patrona Regni trónol uralkodói díszben, karjában az áldó gyermek Jézussal. Alatta többnyire az ország (Magyarország, Horvátország) vagy a mecénás címere, más alkalommal két egymás mellé helyezett címer (Magyarorszáé és a Rákóczi családé) kapott helyet. A feliratok egyrészt jelzik a kép témáját („Regina Patrona Ungariae”, „Regina Patrona Croatiae”), másrészt jelmondszerű tanácsot („pietas ad omnia utilis”) tartalmaznak.⁷⁵

2. A társulati ajándékkönyvként megjelent kiadásokban előfordul, hogy a címlapelőzők utal az adott társulatra. Így például az 1752-es bécsi kiadás Franz Leopold Schmitner által készített címlapelőzőké az álló Istenanyát ábrázolja, felirata a bécsi jezsuita kollégiumban működő Sodalitas Majorra hivatkozik.⁷⁶

3. A változó használói igényhez alkalmazkodnak azok a XIX. századi címlapelőzők, amelyeken a hit, remény, szeretet allegorikus kompozícióban jelenik meg. Ezeknek a lapoknak nincs közvetlen kapcsolata a könyv tartalmával, s főltehetően másodlagosan használták fel őket.⁷⁷

A kiadások több mint egyharmadában a címlap előtti metszeten kívül további illusztrációk szerepelnek. Ezek tudatosan megkomponált együttesek, amelyek az összeállítás tartalmi és szerkezeti egységeihez kapcsolódnak. Elsődleges céljuk a szövegrészek megvilágítása, a tartalom képi megjelenítése és az áhítat elmélyítése. A latin kiadásokat többnyire rézmetszetű, a magyar nyelvűeket fametszetű sorozatok díszítik. Ez arra utal, hogy a különböző nyelvű kiadásokat részben más társadalmi rétegeknek szánták. A réz- és fametszetek technikai színvonala és ikonográfiája egyaránt eltérő. A magasabb használói körnek szóló latin nyelvű kiadások rézmetszetű illusztrációi összetettebbek, kidolgozottabbak, szemben a szélesebb rétegeknek szánt nemzeti nyelvű nyomtatványok fametszeteinek szerény technikai színvonalával, leegyszerűsített ikonográfiájával.

A kiadástörténetben több rézmetszetű sorozat különíthető el egymástól. Ezek a megjelenés időrendjében a következők:

1. A legkorábbi egy 1726-ban Nagyszombatban megjelent szignálatlan sorozat, amely címlapelőzőkből és további öt, egyszerű keretezésű, a Szentháromságot, a lorettói Szűz Máriát, Szent Józsefet, az őrangyalt és egy purgatóriumi jelenetet ábrázoló lapból áll. A sorozat egy kéztől származik, darabjait a kötet megfelelő szerkezeti egységei elé illesztették. Ugyanennek a sorozatnak az erősen lekopott rézlapokról készített levonatai tűnnek fel az 1732-ben Steyrben

⁷⁵ Ilyen címlap előzők szerepel például az *Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae*, Typ. Acad. 1753. kiadásban. A „Pietas ad omnia utilis” jelmonddal az 1705-ben a jezsuiták által II. Rákóczi Ferenc tiszteletére Kolozsvár főterén felállított diadalkapun is találkozunk. A diadalkapu leírását közli: GALAVICS: i. m. 1980. 483–487.

⁷⁶ *Officium Rakoczianum ... Viennae*, Kaliwoda. 1752.

⁷⁷ *Officium Rakoczianum seu Varia Pietatis Exercitia Homini Catholici*. Budae, Typ. R. Univ. Hung. 1821.

a Joseph Grünenwald nyomdájában megjelent kiadásban. Később nem találkozunk ezzel a sorozattal.⁷⁸

2. A zágrábi kiadásokban egy címlapelőzékből és négy rézmetszetből álló sorozat található. Az 1737-es kiadásban az öt metszet közül négyen a „Soror Isabella P. F.” szignatura vagy ennek rövidített változata olvasható.⁷⁹ (1. kép) A stílus alapján bizonyosra vehető, hogy az ötödik metszetet is ugyanaz a kéz készítette. Az 1750-es kiadás hiányos példányában az illusztrációsorozatból ugyaneztől a kéztől három szignált metszet található.⁸⁰ Ezek témájukat tekintve azonosak az 1737-es sorozat megfelelő darabjaival, szerkezetük azonban némi eltérést mutat. (2–3. kép) Az 1754-es kiadásban már csak a sorozat második, egyedüli szignált tagja azonos az 1737-es sorozat megfelelő darabjával, a többi négy lap az előző kiadások metszeteinek újrametszett változata.⁸¹ Az 1794-es kiadásban a sorozat egy további, eddig nem szereplő szignálatlan taggal bővült, amely a címlapon kapott helyet.⁸² Itt csupán az utolsó metszet szignált, amely kompozícióját tekintve az 1737-es és az 1750-es kiadás megfelelő lapjára megy vissza. (4–5–6. kép) 1798-ban a sorozat már hat taggal tűnik fel, szignált lap itt nem található, s mindegyik metszet a korábbi szignált lapok egyikének gyenge minőségű, helyenként torzítva újrametszett változata.⁸³

A lapok részben eltérő keretezése, a változatok jelenléte és az 1737-es sorozat negyedik, Krisztus a pokol tornácán témájú képének (7. kép) kicserélődése az Ezekiel próféta látomása a csontokkal teli mezőről témájú ábrázolásra (8. kép) egyaránt arra utal, hogy az eddig azonosítatlan női rézmetsző nem az *Officium Rakoczianum* számára készítette a sorozatot. A metsző, Isabella Piccini (Picina) egyike a nem túl nagy számú XVII. századi női rézmetszőknek. Giacomo Piccini rézmetsző lánya és tanítványa volt, s a velencei Santa Croce konvent apácaként fejtette ki széles körű rézmetsző tevékenységét 1665–1692 között. Saját elképzelése és idegen előképek alapján egyaránt dolgozott.⁸⁴ Az *Officium Rakoczianum* illusztrálására felhasznált rézlapok 1737-ben már kopottak voltak, ezért volt szükség a későbbi át- és újrametszésekre.

3. Franz Leopold Schmitner bécsi rézmetsző címlapelőzékből és kilenc metszetből álló sorozata a nagyszombati kiadások egy részét díszíti (1749, 1753)⁸⁵. Szignatura csak a Regina Patrona Hungariae feliratú címlapelőzéken olvasható, mégis bizonyosra vehető, hogy az egész sorozatot Schmitner készítette: a soro-

⁷⁸ *Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. 1726.; Officium Rakoczianum ... Styrae, J. Grünenwald 1732.*

⁷⁹ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, J. M. Sattner 1737.*

⁸⁰ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1750.*

⁸¹ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1754.*

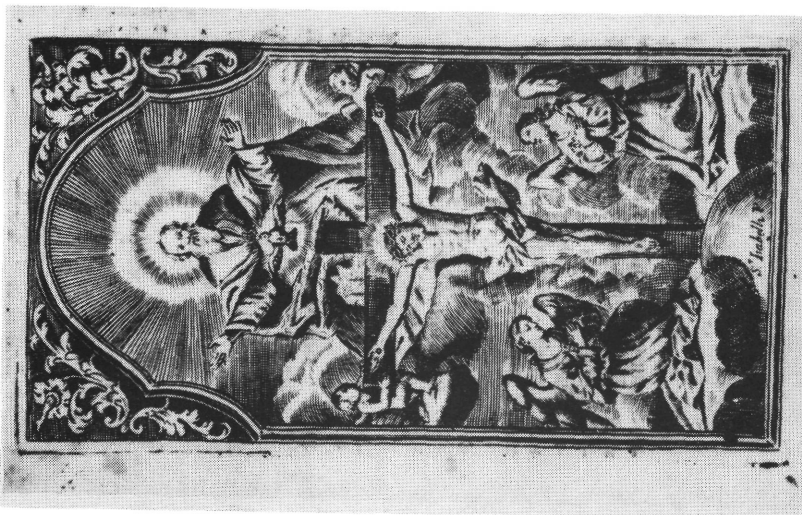
⁸² *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1794.*

⁸³ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1798.*

⁸⁴ THIEME, Ulrich – BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Bd. 26. Leipzig, 1932. 581.

⁸⁵ *Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. 1749.; Officium Rakoczianum ... 1753.*

1 *Officium Rakocianum, Zagrabiae 1737.*
1. l. elé kötve: Isabella Piccini:
Szenháromság – rézmetszet

2 *Officium Rakocianum, Zagrabiae 1737.* 81. l. elé kötve: Isabella Piccini:
Mária a Holdszarlón – rézmetszet

3 Officium Rakoczzianum,
Zagrabiae 1750. 80. l.: Isabella Piccini:
Mária a Holdszarlón – rézmetszet

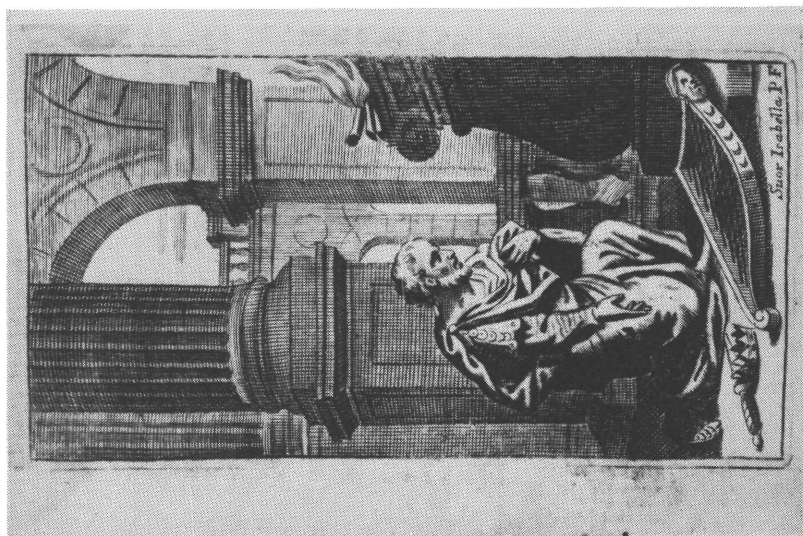
4 Officium Rakoczzianum, Zagrabiae 1737.
353. l. elé kötve: Isabella Piccini:
Bűnbánó Dávid király – rézmetszet

5 Officium Rakoczzianum, Zagrabiae 1750.

352. l.: Isabella Piccini:

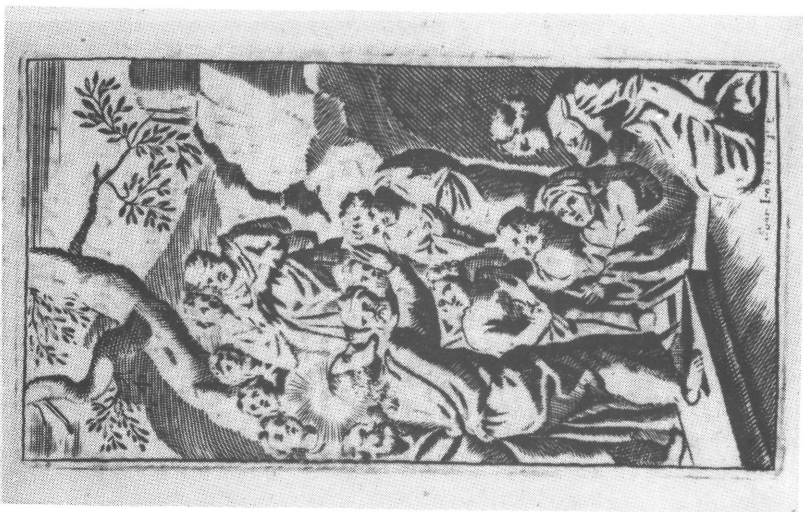
Bűnbánó Dávid király – rézmetszet

6 Officium Rakoczzianum, Zagrabiae 1794.

314. l.: Isabella Piccini:

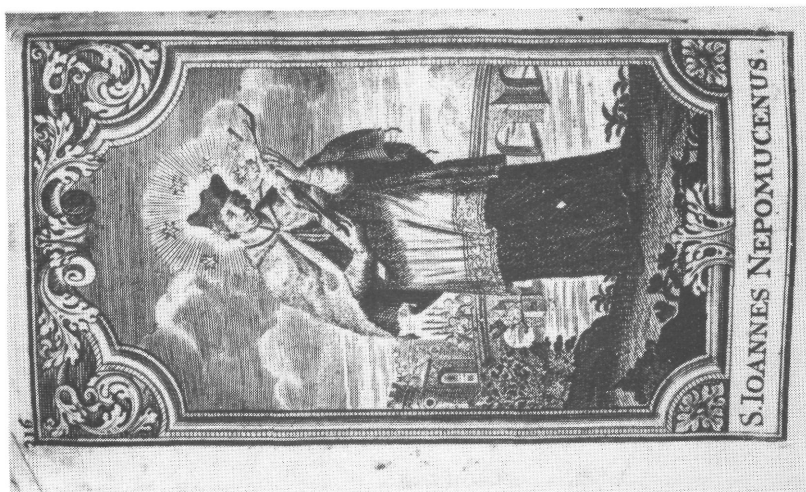
Bűnbánó Dávid király – rézmetszet

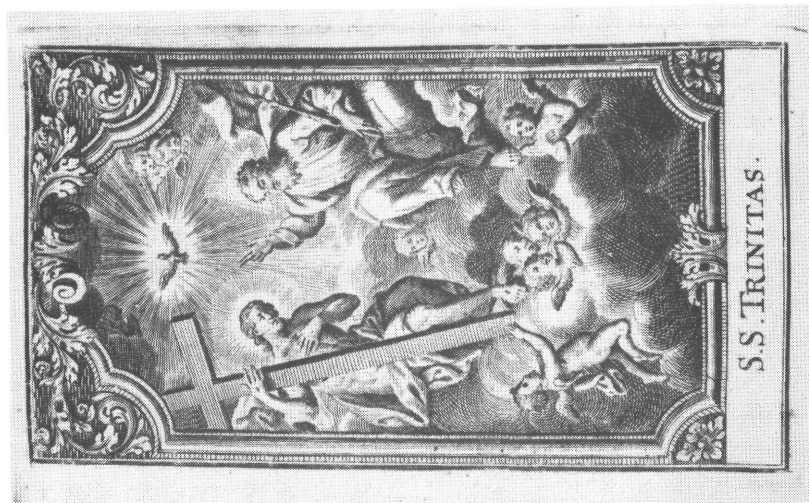
7 Officium Rakoczianum, Zagrabiae
1737. 321. l. elé kötve: Isabella Piccini:
Krisztus a pokol tornácán – rézmetszet

8 Officium Rakoczianum, Zagrabiae 1750.
320. l.: Isabella Piccini: Ezekiel proféta látomása a csontokkal teli mezőről – rézmetszet

10 *Officium Rakoczianum, Tyrnaviae*
1749. 216. l.: Franz Leopold Schmitner:
Nepomuki Szent János – rézmetszet

9 *Officium Rakoczianum, Tyrnaviae*
1749. 1 l. előtt: Franz Leopold
Schmitner: Szentháromság – rézmetszet

zat egy stílusban készült tagjain latin felirat, s a lapokat azonos, barokk képkeret imitáció keretezi. (9–10. kép) A korábban említett 1726-os nagyszombati sorozat szignálatlan darabjai nem tekinthetők a Schmitner-lapok előképeknek, mivel mindkét sorozat önálló kompozíciós elképzelést tükröz.

4. A Schmitner-sorozat rézlapjai az 1760-as években tönkremehettek, ezért a nagyszombati nyomda egy másik, kisebb tehetségű rézmetszőt bízott meg az újabb sorozat elkészítésével. Ez a sorozat – már kissé kopott formában – 1772-ben tűnik fel először:⁸⁶ címlapelőzékéből és 12 képből áll. Megállapítható, hogy ez az új témájú lapok kivételével (Loyola Ignác, Xavéri Ferenc, Gonzaga Alajos) a Schmitner-sorozat alapján készült, s a barokk képkeretet rokokó keretezés váltotta fel. A feliratok a képek témáját nevezik meg. A 13 tagú sorozatból két teljes rézlapegyüttes állt rendelkezésre. Az egyik sorozat Winkler ugyancsak 13 tagú sorozata is lehetett, mivel a nagyszombati nyomda 1773-as felosztási leltárában a tizenkettedrét formátumú *Officium Rákóczianum*-nak 26 képe szerepel, összesen 2 forint értékben.⁸⁷ Ezt a viszonylag alacsony árat a rézlapok föltehető kopottsága, illetve alacsony kvalitása magyarázza.

5. A budai kiadásokban 1779-től⁸⁸ tűnik fel Johann Christoph Winkler bécsi rézmetsző 13 tagú sorozata, amit az 1800 körüli évekig használtak. A rokokó keretezésű lapok Schmitner metszeteinek felhasználásával készültek. A rézlapok kopása jól nyomon követhető a kiadásokban. A levonatok egy része már 1783-ban⁸⁹ a rézlapok átmetszéséről tanúskodik. Winkler halálozási évét (1770 körül, más adat szerint 1774 után)⁹⁰ figyelembe véve nem lehetetlen, hogy a sorozat már jóval a ma ismert első feltűnése előtt készült. A sorozat erősen lekopott egyes darabjai az 1800-as budai kiadásban szerepelnek utoljára, s keverednek az 1772-es szignálatlan sorozat tagjaival.⁹¹

6. Sággy Ferenc, a budai Egyetemi nyomda gondnoka 1805-ben szerződést kötött a Bécsben dolgozó Czetter Sámuellel tíz rézmetszet elkészítésére az *Officium Rákóczianum*, a *Liliomkertecske* és az *Ájtatos imádságok* új kiadásaihoz. Minden rézlemezről 6000 levonatot rendelt, a címlapokat Falka Sámuel metszette. Ez a sorozat 1806-tól jelent meg, majd ennek hat tagból álló változatát Watts János sztereotípia eljárásához Lehnhardt Sámuel pesti réz- és acélmetsző tette alkalmassá.⁹²

A magyar nyelvű kiadásokban a XVIII. század közepétől a rézmetszetek helyett fametszetek szerepelnek. Az általában a hat tagú sorozatot egy-egy nyomda (pl. Győr, Streibig) duckészletéből esetlegesen válogatták össze és a kötet tartalmának megfelelően illesztették a nagyobb szerkezeti egységek elé.⁹³ A használók igényel-

⁸⁶ *Officium Rakocianum ... Tyrnaviae, Acad. 1772.*

⁸⁷ IVÁNYI-GÁRDONYI-CZAKÓ: i. m. 1927. 188., 135. jegyzet.

⁸⁸ *Officium Rakocianum ... Budae, Typ. Univ. 1779.*

⁸⁹ *Officium Rakocianum ... Budae, Univ. 1783.*

⁹⁰ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 36.

⁹¹ *Officium Rakocianum ... Budae, Univ. 1800.; Officium Rakocianum ... 1772.*

⁹² IVÁNYI-GÁRDONYI-CZAKÓ: i. m. 1927. 116., 123., 150.

⁹³ *Szép Ájtatosságokkal teljes könyv ... 1756.*

hették ezeket az illusztrációkat. Az illusztrált kiadások magas aránya mellett erre utal, hogy a gyakori használat nyomait viselő példányokba a tartalomhoz illeszkedő újabb képeket ragasztottak be, illetve utólag kézzel kiszínezték az illusztrációkat.⁹⁴

* * *

Az *Officium Rákóczianum* lehetőséget adott egy hosszú időn át megjelentetett népszerű imádságoskönyv létrejöttének, sajátosságainak, kiadástörténetének, valamint a szöveg- és képanyag változásának bemutatására. A XVIII. századi kiadások példányait az autopszia tanúsága szerint tartósan használták, s csak a XIX. századi kötetek egy része bizonyult viszonylag érintetlennek. A kézzel kiszínezett metszetillusztrációk, az elszíneződött, töredezett lapszélek, a széteső kötések, a lapok közé behelyezett szentképek és lepréselt növények, a hiányzó oldalak és ívek, a tulajdonosi és használói bejegyzések, valamint a kézzel beírt imádságsszövegek egyaránt jelzik, hogy az *Officium Rákóczianum* népszerűségét és jelentőségét tekintve magyar viszonylatban bátran odaállítható például Wilhelm Nakatenus *Himmlisch Palm-Gärtlein* című, 1662-től a XX. századig több mint 600 kiadást megért, hasonló tartalmú összeállítása mellé.⁹⁵

A kiadások többnyelvűsége és viszonylag alacsony eladási ára biztosította, hogy a társadalom legkülönbözőbb rétegeihez eljusson ez az összeállítás. 1702–1705 között a nagyszombati nyomda bécsi könyvkereskedőjénél az *Officium Rákóczianum* a legkeresettebb nagyszombati kiadványok között szerepelt, mivel a legtöbb példányt ebből vásárolták 30 krajcáros áron. Ez az ár 1773-ra sem emelkedett jelentősen: a nagyszombati jezsuita nyomda könyvraktári leltára szerint egy bekötött példány ára 51 krajcár volt.⁹⁶

Az imádságoskönyv kiterjedt hatástörténetének bemutatása külön tanulmány feladata. Itt csupán két további adattal hívjuk fel a figyelmet az összeállítás művelődéstörténeti jelentőségére. A nagyszombati általános papnevelő növendékei a noviciátus után a XVIII. században az *Officium Rákóczianum* szövege alapján tették le a professio fideit az intézmény előírásainak betartására.⁹⁷ A XVIII. századi imádságoskönyvek között kevés olyan található, melyben ne szerepelnének minden valószínűség szerint az *Officium Rákóczianumból* átvett szövegek. Így például az 1780-ban Egerben megjelent *Lelki fegyverházban* az a magyar nyelvű szent József kisofficium található, ami a magyar nyelvű *Officium Rákóczianumban* is szerepel.⁹⁸

⁹⁴ *Officium Rakoczianum* ... 1772. példány: BEK 04106.; *Officium Rakoczianum* ... 1800. példány: BEK Ae 4190.

⁹⁵ KÜPPERS, Kurt: *Das Himmlisch Palm-Gärtlein des Wilhelm Nakatenus SJ (1617–1682)*. Regensburg, 1981.; *A szakolcai jezsuita rendház töredékes könyvtárjegyzéke, 1786.*: „Elenchus librorum in Cruda: Officia Rakocziana 9 Exempl.” BEK K J98/19.

⁹⁶ IVÁNYI-GÁRDONYI-CZAKÓ: i. m. 1927. 60., 187., 133. jegyzet.

⁹⁷ HERRMANN Egyed – ARTNER Edgár: *A Hittudományi Kar története. 1635–1935*. Bp. 1938. 87.

⁹⁸ *Lelki fegyverház* ... Eger, Püspöki Typographia, 1790. 220–226.

Függelék

Az *Officium Rákóczianum* kiadások jegyzéke

- Officium Rakoczianum sive varia pietatis exercitia* ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1693.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. (1705 vagy előtte).
 „Manualia, quibus titulus *Officium Rakoczianum* ...” („Sod. Salut. ab Angelo Virginis, xenium, ex beneficentia rectoris sui Gregorii Subaric canonici Zagrabiensis ...” Ann. Litt. Zagrab. S. J. 1606–1772. (H. n., ny. n.) 1715.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1718.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1726.
Officium Rakoczianum ... Ed. novissima. Cassoviae, Typ. Acad. 1730.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1730.
 Szep ajtatosságokkal ... *Officium Rákóczianum* ... Buda, Nottenstein. 1732.
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Typ. Acad. 1732.
Officium Rakoczianum ... Sodal. B. M. V. in coelos assumptae Styrae ... Styrae, Typ. J. Grünenwald. 1732.
Officium Rakoczianum ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1737.
Officiosa pietatis exercitia ... *Officium Rakoczianum* ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1737.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, Sumptibus Jo. Michaelis Sattner. 1737.
Officium Rakoczianum ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1739.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1742.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1744.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1745.
 Szep ajtatosságokkal ... *Officium Rakoczianum* ... Buda, ny. n. 1746.
Exercitia ordinaria Hominis Christiani, vulgo Officium Rakozanum (!). München, (Güld. Almosen) 1749.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1749.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1749.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1750.
Officium Rakoczianum ... Sodalitas Academicis B. V. M. in coelos Assumptae Coll. S. J. Viennae. Viennae, Kaliwoda. 1752.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1753.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1754.
Officium Rakoczianum, avagy ... Buda, Landerer. 1756.
 Szep ajtatosságokkal telleyes könyv ... *Officium Rakoczianum* ... Győr, Streibig. 1756.
Officium Rakoczianum, avagy ... korábban Budán ... Kassa, Akad. 1756.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1757.
 Szep ajtatosságokkal telleyes ... *Officium Rakoczianum* ... (Győr, Streibig, 1757–60. k.)
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Acad. 1759.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1760.
Vade mecum. Id est ... ex *Officio Rakocziano* ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1761.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1761.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Typ. Trattner. (1763).
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1765.
Officium Rakoczianum ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1766.
Officium Rakoczianum, melly most harmadszor ... Kassa, Akad. 1767.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Kaliwoda. (1767).
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1769.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1769.

- Officium Rakoczianum* ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1769.
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Acad. S. J. 1770.
Officium Rakoczianum, avagy ... (4. kiad.) Kassa, Akad. (1771).
Officium Rakoczianum ... Viennae, L. Kalyvoda. é. n.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1772.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1772.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Kaliwoda. 1772.
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Acad. S. J. (1773 előtt)
Vade mecum. Id est ... ex Officio Rakocziano ... Claudiopoli, Acad. S. J. 1773.
Officium Rakoczianum, oder Rakoczianisches Gebetbuch ... 3. Aufl. Grätz, Druck Widmanstatt. (1773).
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. Typ. 1779.
Officium Rakoczianum ... Buda, Univ. Typ. 1780.
Officium Rakoczianum ... olim Tyrnaviae 1749, nunc Poczaioviae. Poczaioviae, Typ. Sac. R. M. et Reip. apud PP. Ord. S. B. M. 1780.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Typ. Trattner. 1780.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1782.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1783.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1783.
Officium Rákótiánium ... (!) Pest, Patzkó. 1789.
Officium Rakoczianum ... Buda, Egyet. ny. 1790.
Officium Rakoczianum ... Kassa, Fűsk. Landerer M. 1791.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Typ. Trattner. 1792.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1794.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1794.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1794.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1794.
Officium Rákóczianum, avagy ... Posony–Pest, Landerer. 1798.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1798.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1800.
Officium Rakoczianum, avagy ... Buda, Egyet. 1800.
Magyar Officium Rákótzianum, avagy ... Pest, Patzkó Ferentz. (1800).
Officium Rakoczianum ... H. n., ny. n., é. n.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1806.
Officium Rakoczianum ... Venetiis, Typ. Balleon. 1806.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1806.
Rakoczianisches Gebetbuch ... H. n., ny. n. 1807.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1808.
Officium Rakoczianum ... Buda, Egyet. 1817.
Rakoczianisches Gebetbuch ... Augsburg, Wolf. 1817.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1821.
Officium Rakoczianum ... Buda, Egyet. 1825.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Sumpt. Caroli Doll. Typ. Vid. Antonii Strauss. 1836.
Officium Rakoczianum ... Ed. aucta et emendata. Viennae, Mayer. 1855.
Officium Rakoczianum ... Nitriae, Typ. Schempek et Huszár. 1882.

ÉVA KNAPP

Ein volkstümliches Gebetbuch aus dem 17. Jahrhundert: die Geschichte des Officium Rákóczianum

Das Officium Rákóczianum ist eine beliebte Variante des in ganz Europa verbreiteten, auch in den religiösen Bruderschaften verwendeten Buchtyps des sog. Laienbreviers. Die anonyme Zusammenstellung wurde unter diesem Titel 1693 in Nagyszombat (Trnava, Tyrnau) zum ersten Mal herausgegeben und erlebte bis 1882 mindestens 84 Ausgaben. Das Textmaterial geht zum Teil auf frühere Zusammenstellungen aus den 1640er Jahren zurück, die unter unterschiedlichen Titeln vor allem für die Marianischen Kongregationen der Jesuiten mehrmals herausgegeben wurden. Die Titelgebung erklärt sich daraus, dass ein *Manuale* von 1662, das ebenfalls in die Frühphase der Publikationsgeschichte gehört, von Fürst Ferenc Rákóczi I für die Kongregation Mariä Heimsuchung von Nagyszombat geschenkt wurde. Die Ausgabe von 1693 enthält nach den einleitenden Rahmentexten vierzehn sog. Cultus, darin insgesamt 22 Kleinoffizien zusammen mit Orationen, Litaneien, Hymnen, Psalmen, Meditationen und anderen religiösen Texten, wobei Texte liturgischen Ursprungs sowie Texte für die Privatandacht und für die Katechese in Vers und Prosa gemischt vorkommen. Im Schlussteil findet man Andachtsübungen und Gebete für die Tagzeiten. Für den Inhalt und Aufbau der verschiedenen Ausgaben ist eine grosse Variabilität charakteristisch.

Die Titelgebung weist während der Publikationsgeschichte eine grosse Vielfalt auf. Die meisten Ausgaben sind zwischen den Jahren 1730 und 1780 erschienen. Von der zweiten Hälfte des 18. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts nimmt die Bedeutung der Auszüge, der Ausgaben in den verschiedenen Nationalsprachen (Ungarisch, Deutsch) und der Werke mit wesentlich modifiziertem Inhalt allmählich zu. Die Mehrheit der Druckorte befindet sich in Ungarn, aber auch in Augsburg, München, Wien, Graz, Steyr, Zagreb, Počajev und Venedig sind insgesamt mehr als zwanzig Ausgaben erschienen. Etwa die Hälfte der Ausgaben wurde illustriert. In etwa ein Drittel der Editionen findet man neben den Frontispizen ganze Illustrationsserien. Das technische Niveau und die Ikonographie der Kupferstiche bzw. der Holzschnitte ist mannigfaltig. Unter den namentlich bekannten Illustratoren finden wir Franz Leopold Schmitner, Isabella Piccini, Johann Christoph Winkler und Sámuel Czetter vor;

VARGA IMRE

Avancinus drámáinak nyomában

Avancinus Nicolaus a jezsuita latin dráma egyik legnagyobb képviselője olasz nemesi családban született a hajdanában az osztrák császársághoz tartozó Trento tartományban, Brezben 1611-ben. Folyamatosan csak életének utolsó négy évét töltötte olasz földön, Rómában, 1682-ig minden tevékenysége a jezsuita rend ausztriai tartományának keretében és szellemében folyt.

Grazban tanult, noviciusi éveit Loebenben töltötte. Filozófiai tanulmányai után Triesztben, Zágrábban, Laibachban tanított. A teológiát Bécsben végezte 1635–1640 között. Ezután jezsuita központokban (Bécs, Graz, Passau) oktat retorikát, filozófiát, dogmatikát, miközben sokirányú írói munkásságot folytat. Elsősorban alkalmi írásaiban, ódáiban, drámáiban a Habsburg császárság vallási, politikai elhivatottságának a hirdetője; az 1650-es évektől káprázatos ünnepi játékok szerzője, az udvar dramaturgja. (Ludi Caesarei.) 1675-től rendi vizitátor. 1676 végétől 1680 közepéig az osztrák rendtartomány főnöke. 1682-ben Rómába hívják, a rend generálisa mellett ő a német asszistens.

Rómában halt meg 1682-ben.

Mai értékelés szerint publicisztikai jellegű alkalmi írásai a közvéleményt formáló hatásuk miatt jelentősebbek vallási tárgyú, morális, teológiai munkáinál. Sokszínű, gyakran aktuális, merész témái, újszerűen szerkesztett drámái, szemet, fület gyönyörködtető scenikai fogásokkal látványos spectaculummá vált színi játéakai Lipót császár korában eseményszámba mentek a császári udvarban és jelentős hatást gyakoroltak a jezsuita színjátszás történetében.¹

Avancinusnak a Nádasdy Ferenc rendelkezése in stylo lapidario szerkesztett, a magyar királyok és vezérek dicsőségét zengő elogiumai hosszú időre befolyásolták a magyar történetsszemléletet is. Említésre érdemes, hogy mikor Avancinus első ízben kiadta drámáit, a *Poesis dramatica* első kötetében (Bécs, 1655) Nádasdy Ferencnek ajánlotta mint a „religio, pietas, justitia, virtus, benignitas, constantia” megtestesítőjének.²

¹ SCHEID, Nikolaus: *Nikolaus Avancini als Dramatiker*. Feldkirch, 1913. – KABIRSCH, Angela: *Nikolaus Avancini und das Jesuitentheater 1640–1685*. Wien, 1972. – VALENTIN, Jean-Marie: *Biderman und Avancini*. In: *Deutsche Dichter des 17. Jahrhunderts. Ihr Leben und Werk*. Berlin, 1984. 388–401.

² ANGYAL Endre: *Nicolaus Avancinus és Nádasdy Ferenc*. = EPhK 1940. 93–95. – RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini*. = ItK 1970. 466–478. – Uő.: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. 1973.

Avancinus korán kezdte drámaírói pályáját. A jezsuiták bevett szokása volt, hogy a gimnáziumot (filozófiát!) befejező növendékeket tanítani küldték a rend valamelyik iskolájába. Avancinus mindhárom működési helyén megszerezte drámákat vitt színpadra. Közülük drámakötetei csak egyet tartalmaznak, a *Vis invidiae sive C. Marius* címűt.³ Négy darabjának csak a címét ismerjük: *Justus*, *Andronicus*, *Tilly*, *Felicianus*.⁴ Tilly kivételével a többi előadták Magyarországon, de csak a pusztá címük maradt fenn. A Zágrábban 1635-ben játszott *Trebellius* bolgár királyról szóló dráma egyik magyarországi előadásának a szövege ugyan nem, de nyomtatott programja ismeretes.

Többi drámáját Avancinus ciklusokba szedve maga bocsátotta sajtó alá. Először 1655–1671 között (I. Vienna, 1655, II. uo. 1669, III. uo. 1671, IV. Praga 1669.). A második gyűjteményes kiadás 27 drámát tartalmaz, 1674–1686 között látott napvilágot. Az I–IV. kötet Kölnben, az V. Rómában 1686-ban jelent meg. Avancinus német nyelvterületen az egyik legnépszerűbb, legtöbbször játszott drámaszerző volt. A bemutatott darabokról általában nyomtatott programot adtak ki, de magukat a drámákat is sűrűn kinyomtatták.⁵

Csak egyetlen magyarországi kiadása van a *Fides conjugalis* vagy másként *Ansberta et Bertulfus* címen ismert darabjának. A piaristák Központi Levéltárában lévő példánynak (P/33/8/8/12.) a címlapja hiányzik (a szöveg a végén is csonka), XVIII. századi pozsonyi kiadványnak tűnik.

Drámáit Magyarországon is ismerték, játszották. Ezeknek gyűjteményes kiadása az 1773-ban feloszlott jezsuita rend könyveiről készült leltárak szerint a Pintér Zsuzsannától vizsgált 16 kollégium közül 13-ban összesen 30 példányban megtalálható volt.⁶ A XVII–XVIII. század folyamán több darabját színre vitték. Legtöbbször adták elő a *Fides conjugalis* vagy *Ansberta et Bertulphus* című drámáját, mely dolgozatunk tárgyát képezi.⁷ Avancinus drámái főként jezsuita iskolákban kerültek előadásra. De az említett *Ansberta és Bertulphus* címűt 1763-ban a minoriták Miskolcon magyar fordításban játszották,⁸ és bemutatták a darabot (változatát) a piaristák, a pálosok is.⁹

Korán, még a szerző életében vitték színre *Trebellius* bolgár királyról írott drámáját. (Pozsony, 1674, és még a XVII. században játszották Sopronban is:

³ *Poesis Dramatica*. Bécs, 1665. I/5. (Mindig drámáinak a második kiadására hivatkozunk.)

⁴ VALENTIN: i. m.

⁵ VALENTIN, Jean-Marie: *Le théâtre des Jésuites*. Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1680). I–II. Stuttgart, 1983. Passim.

⁶ PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei*. = MKSz 1990. 139–147.

⁷ *Poesis Dramatica*. Bécs, 1665. II/3.

⁸ KILIÁN István: *Minorita iskoladrámák. Régi Magyar Drámai Emlékek*. XVIII. század. 2. 7. sz. (A továbbiakban: RMDE XVIII.)

⁹ KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*. Bp. 1994. Szeged 73. sz. Privigyé 117., 118 sz. S. O. T. A. 2. sz. – VARGA Imre: *Pálos iskoladrámák*. RMDE XVIII/3. 6. sz.

1679, 1690-ben.)¹⁰ Avancinus darabjának a szövege nem maradt ránk, de megvan a pozsonyi előadás nyomtatott programja, amely ilyenképpen drámatörténeti jelentőségű dokumentum. Egyébként más, szintén ismeretlen Avancinus-darabokról is szólnak adatok, hogy Magyarországon bemutatták őket. Így a Laibachban 1636-ban játszott *Andronicus*t röviddel az „ösbemutató” után 1643-ban előadták Pozsonyban, majd 1745-ben Gyöngyösön, 1762-ben Rozsnyón, 1770-ben Kőszegen.¹¹ Sajnálatos, hogy a darabról a címén kívül más adattal, tájékoztatással nem rendelkezünk.

Csakúgy mint az 1634-ben először Laibachban játszott és ma ismeretlen szövegű *Justus*ról sem, melyet Győrben 1745-ben vittek színre;¹² továbbá a *Felicianus* című, ma szintén kallódó drámáról sem, melyet meg Sopronban 1754-ben, Pécsen 1757-ben adtak elő.¹³

Az 1753-ban a miskolci minoriták iskolájában játszott *Pomum Thodosii*-nak nyomtatott programja ma lappang, de egy részét ismerjük régebbi publikációból.¹⁴ Ebből megállapítható, hogy Avancinus hasonló című drámáját adták elő, jobban mondva, annak első felét, elhagyva a másodikat (*Anti-tragédia*), valamint a kórusokat. A dráma cselekménye azzal végződik, hogy a császár száműzi a császárnét.

Bizonyára ezt a drámát játszották Kolozsváron is a XVIII. század folyamán. Kolozsvárott a rend feloszlatásáig a jezsuiták nagyon sok iskoladrámát adtak elő. Mikor 1766-ban a piaristák átvették iskolájukat, az előadások száma feltűnően csökkent. Nem állapítható meg biztosan, hogy az a dráma-gyűjtemény, melyet kizárólag Avancinus drámáiból ebben az intézményben készítettek folyamatosan lemásolva 9 darabját, még a jezsuita vagy már a piarista korszakban keletkezett-e.¹⁵ Joggal tételezhető fel, hogy a drámák közül többet még a jezsui-

¹⁰ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*. I–III. Bp. 1984–1988. (I. köt. 376–377; II. köt. 146, 148.) (Progr. RMK III. 2654.)

¹¹ STAUD: *i. m.* I. 372.; II. 101.; II. 382; III. 39.

¹² STAUD: *i. m.* II. 31.

¹³ STAUD: *i. m.* II. 169.; II. 128.

¹⁴ *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*. Szerk. VARGA Imre. Bp. 1992. 204. sz.

¹⁵ A kolozsvári kat. liceum könyvtárából került a kolozsvári-napocai Akadémiai Könyvtárba (Opere Dramaticae) a 118 levelet tartalmazó latin nyelvű drámagyűjtemény. Eddig ismeretlen volt. (Vö. Kilián Istvánnak a piarista forráskiadvány 672. lapján mondottakkal!) A kézirat mikrofilmje a MTAK-ban 8469/V. jelzet alatt található. Az 1a–6b levelek szövegét Kilián S. O. T. A. 13. sz. alatt tévesen a [*Theodosus*] dráma szövegeként ismerteti. Több Avancinus drámából tartalmaz szemelvényeket, nem összefüggő szöveg. A továbbiakban szóról-szóra az alábbi Avancinus-drámák találhatók benne. 1. *Saxonia conversa sive Clodoaldus Daniae princeps*. 2. *Joseph a fratribus recognitus*. 3. *Ambitio sive Sosa naufragus*. 4. *Suspicio sive Pomum Theodosii*. 5. *Theodosius Magnus justus et pius imperator*. 6. *Marius*. 7. *Canutus*. 8. *Idda*. 9. *Cyrus*. (Az V. felvonás 5–8. jelenete már nincs meg a kéziratban.) A kéziratot Kolozsvárott másolhatták, és mivel két drámának a végén piarista vonatkozású záradék áll, feltehetőleg 1776 után. Forrásaik azonban kétség kívül a jezsuitáktól birtokolt Avancinus szövegek voltak.

ták adtak elő, mint ahogyan ezt a *Hermenegildus* (1750), a *Josephus* (1754) és a *Canutus* (1755) kolozsvári bemutatása megerősíti.¹⁶ (Kolozsváron kívül a *Hermenegildus* előadták Besztercebányán (1750),¹⁷ Győrben (1756)¹⁸ és a *Josephus* játszották még Győrött (1746),¹⁹ Váradon (1746),²⁰ Budán (1748).²¹ Ezekre az előadásokra, illetőleg arra, hogy a játszott darabok valóban Avancinus drámái, kétségtelen adataink nincsenek. Szöveg nem maradt ránk, következtetésünk a címek azonosságán alapszik. Egyező titulus alapján gondolunk arra, hogy az előadások Avancinus drámái voltak. Ha a címben szereplő személyről, témáról más megfogalmazásban maradt fenn ugyanazon téma színre vitelének adata, az előadást nem azonosítjuk Avancinus munkájával, bár lehetséges, hogy az ő drámájának változatáról, átírásáról van szó. Kétséges akkor is az azonosítás, amikor rövidített címmel van dolgunk, benne Avancinusétól eltérőleg csak a személy neve maradt fenn. Annál inkább, mivel ugyanarról a személyről mások is írtak, írhattak drámát.

Ezen az alapon feltételezzük mégis, hogy a kolozsvári katolikus líceum dráma-gyűjteményében az eredeti Avancinus-drámákkal egyező darabok közül játszották 1754-ben Eperjesen a *Clodoaldus*,²² 1701-ben Udvarhelyt a *Theodosius Magnus Imperator*.²³ A *Cyrus* Pozsonyban (1751, 1754),²⁴ Szakolcán (1750),²⁵ Pécsen (1727, 1752, 1763),²⁶ Rozsnyón (1756).²⁷

Nem szerepelnek ugyan a kolozsvári katolikus gyűjteményben, címük alapján azonban feltételezhető, hogy még az alábbi Avancinus-drámákat is előadták Magyarországon: *Bethulia liberata* (Trencsén, 1747., Buda, 1749.),²⁸ *Genoveva* (Buda, 1756.; Gyulafehérvár, 1764.),²⁹ *Semiramis* (Lőcse, 1673.),³⁰ *Artaxerxes* (Buda és Győr, 1752.; Kassa, 1763; Szakolca, 1772[?]).³¹

Az olaszból latinra fordított Avancinus-darabot: *David de Golia victor* is talán azonosítanunk lehet magyarországi előadásokkal, amelyeknek címe igen közel áll a latinhoz: *David Goliathi victor* (Győr, 1746.; Pozsony, 1770.).³² A

¹⁶ STAUD: i. m. I. 277, 280, 282.

¹⁷ STAUD: i. m. II. 336.

¹⁸ STAUD: i. m. II. 37.

¹⁹ STAUD: i. m. II. 31.

²⁰ LÖSCHERING Gáspár: *Pray György*. Bp. 1937.

²¹ STAUD: i. m. III. 81.

²² STAUD: i. m. II. 430.

²³ STAUD: i. m. III. 175.

²⁴ STAUD: i. m. I. 432, 434.

²⁵ STAUD: i. m. II. 242.

²⁶ STAUD: i. m. II. 123, 127, 130.

²⁷ STAUD: i. m. II. 379–380.

²⁸ STAUD: i. m. II. 295.; III. 82.

²⁹ STAUD: i. m. II. 88.; I. 306.

³⁰ STAUD: i. m. II. 441.

³¹ STAUD: i. m. III. 84.; II. 35, 81.; III. 256.

³² STAUD: i. m. II. 31, I. 449.

szükszavú adatokból, a címekből, melyek némi eltérést mutatnak az Avancinus-drámákétól, nem lehet mindig azonosítani a hazai előadásokat Avancinus darabjaival. Máskor viszont az egyező témára utaló, de eltérő szövegezésű cím is mutathat arra, hogy a változat forrása egyenesen vagy közvetve Avancinus munkája.³³

Elteltekintve a szerző más drámáitól, az alábbiakban csak a *Bertulphus és Ansberta* dráma, ill. drámatéma német nyelvterületen és Magyarországon való előfordulásáról szólunk, ezzel kapcsolatban vizsgáljuk Avancinusnak iskolai színjátszásunkban megfigyelhető termékenyítő hatását. Avancinus vallomása szerint a *Fides conjugalis sive Ansberta, sui Conjugis Bertulphi e dura captivitate liberatrix* drámájának a meséjét rendtársának, Bidermann, Jacobusnak (1578–1639) *Acroamatum Academicorum Libri tres* című könyvéből vette.³⁴ (Lucernae, 1642.) A második könyv második fejezeteként olvasható a „Virtus celata clarior” címet viselő történet.

Bevezetésként Bidermann megjegyzi, hogy a históriát annalesekben olvasta, de szélteben ismeri a nép; és verses feldolgozásait is kedvelté tették a poéták. Kétségtelen, hogy a dráma az írott és az orális tradíció határán élő történet.

Bertulfus német herceg (princeps) a Szentföld meglátogatására készül. Felesége hiába próbálja lebeszélni, társaival útnak indul és a tengeren Palesztinába jut. Váratlanul elfogják őket az arabok, bilincsbe verik. Rabszolgákként dolgoztatják őket. Otthon a felesége, Ansberta búslakodik, elzárkózva a világtól még kedvelt szokásáról, a lanttal kísért éneklésről is lemond.

Már eltelt pár hónap, Bertulfus visszatérését várják, amikor egy követ levelet hoz tőle, melyben sorsáról tájékoztatja feleségét: csak könnyeivel tudná meglágyítani rabtartó urának vad szívét. Ansberta sokat töpreng. Mindenki lebeszéli, hogy útnak induljon. Nem vállalhatja a veszedelmes utat, a biztos halált, írja a visszatérő követ-től küldött levelében.

Bertulfust kétségbeesett panaszra fakasztja felesége válaszelevele. Már három napja kesereg, amikor egy idegen vándor éneke hangzik fel a királyi palota előcsarnokában. A barbár füleket is magával ragadja az ének, hallgatására összefut az egész udvar. A fejedelem maga elé szólítja. Lantjának hangjára homloka felderül, lelke megszeli. A palotában rendel neki szállást, mindennel ellátja, egy ifjút is ad melléje szolgálójára. Kiderül, hogy ez keresztény. Ansberta kérésére tájékoztatja őt a foglyok állapotáról, megígéri, hogy másnap egy ablakból megmutatja neki a rabokat. A félmeztelen, sovány, piszkos, az örök ostorcsapásaitól is szenvedő foglyok borzalmas látványa könnyekre fakasztja Ansbertát. Mikor meg a rabok közt meglátja Bertulfust, ájultan rogy össze. A következő napokban még nagyobb igyekezettel játszik a fejedelem előtt. Annnyira megnyeri kegyét, hogy a tizedik napon a fejedelem megígéri neki, bármely kérését teljesíti. Így nyeri el Ansberta Bertulfus szabadulását és mindkettőjüknek a hazautazás lehetőségét.

Bertulfust a szántókeke vonásából hozzák a királyi palotába. Félelemben van, nem tudja, mi vár rá. A fejedelem közli vele a hírt. Bertulfus megfogadja, úgy tekinti, úgy

³³ Nagy a valószínűsége pl. annak, hogy az 1766. évi kassai előadás *Ischirion et Hiacyanthus Clodoaldi Daniae principis filii* közeli változata lehet Avancinus *Clodoaldus*ának.

³⁴ Vö. az 1. számú jegyzetben említett Valentin-dolgozattal! Az 1733. évi kölni kiadást használtuk, melyben a 202–233. lapokon olvasható.

szolgálja az ismeretlen ifjút, mint ahogyan mások a szüleiket sem. Majd mindketten elhagyják az udvart, távoznak a városból. Hazafelé tartó hajóútjukban Ansberta valamilyen ügyének elintézése ürügyén elhagyja Bertulfust, visszatér otthonukba. Bertulfus bánatát az őt elhagyó ifjú visszajövetelének reménye enyhíti csupán. Miközben vára felé tart, az átélt dolgokat forgatja fejében, különösen a kobzos ifjú könyörületes szeretetét szemben hálátlan feleségével. Útközben egy rokon barátját keresi fel, akitől ruhát kap. Érkezését tudató hírvivőt küld várába, akit nagy örömmel fogadnak. Még inkább őt. Ansberta a palotában várja. Bertulfus nem mutat örömet, keserősége kimutatkozik öleléséből, de okát nem árulja el, hogy azt másnap barátai előtt fedje fel.

A következő napi nagy vendéglátáson mondja el a vele történeteket, hogyan hagyta cserben felesége. Megmutatja levelét is. A jelenlévők először hallgatnak, később a bortól megered a nyelvük, vádolni kezdik Ansbertát: eszem-izsom, mulatságot vadászó életet folytatott, rokonai helyett idegenek közt forgolódott. Senki sem tudja, hol időzött fél esztendeig, csak három napja tért haza.

Ez az utóbbi hír megzavarja Bertulfust. Ansberta visszavonul, mondván, hogy ő semmit sem vétett. A többiek tanakodnak, amikor muzsika hallatszik, és egy lantos lép be kobzát pengetve. Bertulfus szabadítójára ismer benne, öleli, mindennek nevezzi. Átadja neki jószágát, hiszen ő a megmentője; csak azt kéri, fedje fel végre a nevét. Az ifjú azt kívánja, előbb Bertulfus találkozzék még feleségével, akit annyi csalárdsággal vádolt. Keresik, de sehol sem találják. Ezt csalárdsága újabb jeléül értelmezik. Félbeszakítva Bertulfus szavait, előjön azonban Ansberta, Bertulfus ámulva veti magát térdre s magát vádolva kéri bocsánatát.

Avancinus drámájában sokat alakított Biderman történetén. Az előzmények: az utazás terve, a feleséggel folytatott beszéd, maga az út, a fogságba esés nem kerültek bele a drámába, erről csak az Argumentumban esik szó.

A cselekmény in medias res indul: Bertulphus feleségének a segítségnyújtás elől kitérő levelét olvassa, emiatt kesereg, méltatlankodik. Felesége még sokára ér közelébe.

Kísérőjével (Brunellus) érkezik egy meg nem nevezett város kikötőjébe. Első dolga, hogy férfiruhát ölt, az Ansberta nevet annak anagrammájára, Bertanasra cseréli fel. Mindjárt meg is próbálkozik, hogy bejusson a városba. Lantkíséréssel énekelni kezd, és ez annyira tetszik az öröknek, hogy táncra kerekednek és a jövevényeket beengedik a városkapun. A király főemberének, Florillusnak a monológjából értesülünk, hogy keresztény, gyűlöli a barbárokat kegyetlenségükért, ahogyan a rabokkal bánnak. Most is majd néhányuknak vadállatokkal kell megküzdeniök. A jövevények maguk is látják a rabok ínséges állapotát, rejtkehelyből hallgatják panaszló éneküket (Chorus captivorum). Kenyeret vásárolnak és osztanak ki közöttük. Eközben Ansberta, Bertulphushoz érve, majdnem elárulja magát, ájultan esik össze. Az I. felvonás az oroszlanokkal való küzdelemmel ér véget, melyben, természetesen, Bertulphus győz.

Bertanas-Ansberta Avancinusnál még a II. felvonásban sem kerül a király közelébe. Miközben a rabok az udvart söprik (kórusban énekelve keserveikről), Brunellusnak sikerül egy kenyérben Ansberta levelét eljuttatnia Bertulphus kezébe. (A levélben nem fedi fel magát, csak biztatást nyújt), Ansberta megint majdnem elárulja magát. Kísérőjének nehezen sikerül kimagyarázkodnia a foglyok felügyelője előtt.

Itt Avancinus három közzjátékszerű jelenetet iktat drámájába, három kórust. A király születésnapjára ünnepsége közeleg. A vadászok vadat ejteni az erdőbe mennek. Körtéik hangja rémületet kelt az erdőistenek (szatírok) között. A nimfák azonban megnyugtatták őket, táncot járnak.

A király is készül az ünnepre: három rab között kockadobás döntse el, ki legyen az áldozat, akit az ünnepnapon tiszteletére lefejeznek. A sors Bertulfusra esik. Ekkor rejtékhelyéből előrohan Ansberta, áldozatul kínálja magát Bertulfus helyébe. A király nagyon csodálkozik a szeretetnek ilyen megnyilatkozásán. Mindkettőjüket tömlőcbe veteti. Brunellus magában töpreng, mit cselekedjék most, hogy minden reménye kútba esett. Florillus jön segítségére: előadja, hogy a király figyelmébe ajánlja majd Ansbertát, s lantjátékával talán kegyelmet szerezhet.

Eközben a külön-külön tömlőcben lévő Ansbertát, Bertulfust rémképek, kísértetek gyötrik. Bertulfus a kenyérben kapott írásra, arra az ifjúra gondol, aki miatta került tömlőcbe. Sajnálja, azt kívánja, bár szeretetéért fizethetne meg neki.

A III. felvonás hatodik jelenetében Ansberta végre a király elé kerül. Florillus a kertben hűsülő királynak, akit udvari zenészei szórakoztatnak, de kevés sikerrel, azt javasolja, hallgasson meg egy szebben zenélő és éneklő ifjút. Előhozzák a börtönből Ansbertát, akinek sikerül a királyt felvidítania. Mint Biderman történetében, Avancinusnál is elnyeri Bertulphus szabadságát is, bár hazabocsátásukról nála nem esik szó. Bertulphust Ansberta szolgálatára rendeli a király. Készséges szolgálatáról biztosítja ismeretlen megmentőjét.

Az eddigiekből is látható, Avancinus mennyi új elemmel gazdagította forrását. A IV. felvonás egészében az ő találmánya.

Minden kész a király születésnapjának megülésére. A nép, a katonaság, az udvari nemesség egymást követőleg mutatja be látványos produkcióját. Bennük allegorikus, mítikus alakok sűrögnek-forognak. A Tempust pl. kényszerítik, álljon meg, maradjon vesztég a király mellett. A futamó Szerencsét elfogják, kényszerítik hogy a királyt szolgálja. A Fortitudonak és a Felicitasnak meg a Furorok ellen kell őt védelmezniök.

Ebben a felvonásban készíti elő Avancinus a rabok szökését. Az ephobusok már előbb zúgolódtak Florillus ellen, hogy az ő kárukra a királyhoz vitte Ansbertát, és mivel náluknál jobban zenélt, énekelt, elsővé tette közöttük. Florillus cselből most egyet ért velük, hogy eltávolítsák őt az udvarból. Tőlük függetlenül a szabaddá vált két rab is a hazatérésen töri a fejét.

A körülmények mindegyikük számára kedvezően alakulnak. A születésnap ünnepségére perzsa követ érkezik. A király Florillust hatalmazza fel a kapuk nyitására, zárására. Florillussal egyetértve az ephobusok segítenek, hajót szereznek, és a követ bevonulásakor a szökevények elhagyják a várost. (Velük tart Florillus is!)

Az V. felvonás első jelenetei szintén hiányoznak Bidermann elbeszéléséből.

A követ átadja a Királynak ura ajándékait, a hat mór tánca bámulatba ejti az egész udvart. A Király ekkor udvara legújabb büszkeségeért, Ansbertáért küld. Megértvén, hogy elszökött, éktelen dühében megparancsolja a többi fogoly kivégzését és hajót küld a szökevények kézrekerítésére. Az ephobusok mindent megtesznek, hogy akadályozzák az üldözést. A közben kitört viharban az üldöző hajó elsüllyed.

A felvonás 5–8. jelenete többé-kevésbé újra Biderman elbeszélésére támaszkodik.

A szökevények partot érve, Németországból jött kereskedőkkel találkoznak, akikről Bertulphus az otthoni dolgokról értekezik. Felesége iránti nehezítelését nem enyhíti az a hír, hogy Ansberta kiszabadítása végett hajóra szállt. Nem tudja neki megbocsátani a segítséget megtagadó levelét, hajthatatlan; teljesen elidegenedett tőle. Ansberta a megbékélésre tett kárba vesztett kísérletei után elhatározza, hogy felfedi magát. Ez történik az utolsó jelenetben.

Avancinus elhagyta tehát azt a mozzanatot, hogy Ansberta pár nappal előbb otthonukba ért és feleségként fogadta Bertulfust; elmaradt a találkozás másnapján rendezett vendégeskedés, mikoris Bertulfus igaztalanul vádolja feleségét, és a vendégek is rossz hírét költik; elmaradt, hogy ekkor Ansberta otthagyta a társaságot és kobzosként jelent meg újra közöttük.

Míg tehát a forrásban túlságosan is egyszerű módon előadott fogolyszabadulást Avancinus egy teljes felvonás beiktatásával készítette elő és a rabok szökését a nézők előtt elfogadhatóvá tette, a nagyon is bonyolult megoldást, a felismerést leegyszerűsítette. Dramaturgiailag ügyes volt a névünnepség előkészítése az erdei jelenetekkel és az ünneplés látványos színre vitele. Nem különben az ephobusok zendülése, majd segítség nyújtása. Humánus megoldásként a rabokkal együtt megszöktette Florillust is.

A változtatások kitalálása mellett Avancinus drámaírói, dramaturgiai érdekeit, nagyságát mégis a színpadi megjelenítés módja, a színre vitelnek általa népszerűsített, kedvelté, ünneppé tett barokk kivitelezése jelenti. A darab előadása a bécsi császári udvar pompás, szemet, fület elkápráztató ünnepe volt, fényes menyegzői játék. Az udvari alkalmi előadásokat máskor is produkáló Avancinus nemcsak a házassági hűségről (*Fides conjugalis*) szóló főcselekményt tette muzsikával, kórusokkal, táncokkal, megszemélyesített alakok, allegorikus személyek felléptetésével igazi *spectaculum*má. A királyi párhoz illő személyes jellegű mellékselekményt is beiktatott a felvonások közé. Fejlett színpadtechnikai fogásokkal mozgatott mesés alakokat teremtett, akik a két szerető egybekelését akadályozzák illetőleg segítik.

A Prologus ismertet meg velük. A két Szerető Vulcanushoz (az istenek kovácsához, a tűz istenéhez, Venus férjéhez) járul, hogy összekovácsolja szerelmes szívüket. Ez kívánságukkal a *Fides conjugalishoz* igazítja őket, aki a Hymenről élesztett tűznél az Amoroktól hozott gyűrűkből láncot kalapál. A munkát azonban megzavarja *Discordia* a Furorokkal. A tusakodásban az egyik szerető sebesülten fogságukba kerül. Az Amorok kara ijedten menekül.

Az első felvonást követő Chorusból megtudjuk, hogy a fogságba ejtett társát kereső Szeretőnek *Consilium* és *Industria* segítségüket ígéri. A második felvonás Chorusjelenetében a két szerető újra együtt van, de a Furorok *Discordia* segítségével a földre sújtják őket, újra veszedelembé kerülnek. A III. felvonást záró Chorusban azonban a *Fides conjugalis* az Amorok seregével harcra száll velük és győzedelmeskedik. A IV. felvonás utáni Chorus újabb összezapásról tudósít. A Furorok a levegőben a *Fides conjugalis* és az Amorok diadalszekerére támadnak, de kudarcot valának, a földre taszítják őket. Felcsendül a győzelmi ének. A két Szerelmes története az Epilogusban ér véget. Az *Aeternitas* a két Szeretőnek örökkévalóságot rendel, az egyiket Nappá, a másikat Holddá változtatja, megparancsolva, hogy mindazok a csillagok, melyeknek ez nincs tetszésére, távozzanak az égből, az egyetértők helyeselve tapsoljanak.

Nyilvánvaló, hogy a két Szerető látványos történetét a Chorusok azért zengték, mivel az előadás ludus nuptialis volt Lipót császárnak az előző év végén (1666. dec. 12.) Margit hercegnővel (IV. Fülöp spanyol kir. leánya) való házasságkötésének ünneplésére.

A *Fides conjugalis* témáját német nyelvterületen nemcsak Avancinus vitte színre. 1681-ben a jezsuita Aler, Paulus szintén drámát írt Ansbertáról és Bertulfusról.³⁵ Forrásként Bidermannra és Avancinusra hivatkozik.³⁶ Mindketőjükől bőven merít, bár inkább Bidermannnt követi. Alkalmaz természetfeletti elemeket, valamint éneket, táncot, muzsikát.

A történetet lerövidíti, egyszerűsíti. Drámájának terjedelme három felvonás. Ez is mutatja, hogy a darab cselekménye helyenként másként folyik, egyes mozzanatai más sorrendben peregnék.

Bertulfus a Szentföldön a török szultán fogságába esik. Már a 2. jelenetben megtudjuk, hogy a szultán születésnapját a régi és a most érkezett keresztény foglyok lemészárlásával kívánja megülni. A kikötőbe érkező Ansbertának (a tetszetős nimfának!) Neptunus kíván szerencsét. Lantjával, énekével a praefectus auli tetszését nyeri el. Jókor érkezett a születésnapj ünnepségekre.

A keresztény foglyokkal a II. felvonásban találkozunk. Hiába könyörögnek életükért. Ansberta magát ajánlja áldozatul Bertulfusért, amit a szultán sehoggy sem ért meg. Börtönbe azonban csak akkor kerül, amikor a Bertulfus kiszabadítására kigagylt terve nem sikerült. Elejti ugyanis a leitatott börtönőrtől megszerzett kulcsot, a zaj miatt kudarcba fullad a szöktetés. A III. felvonás Alernél is a két fogoly börtönjelenetével kezdődik, miközben folyik a születésnapj ünnepség. A hat planéta napként imádja a szultánt, a praefectus ajánlatára előhozott Ansberta lantjátékára táncolnak az ephobusok, gladiátorok. A szultánnak annyira megtetszik Ansberta játéka, éneke, hogy visszaadja szabadságát, sőt, kérésére Bertulfusét is és engedélyt ad, hogy hazamenjenek. Távozásuk előtt látják még a keresztény rabok lemészárlását, de látják a szultán bukását is. Ez ugyanis önhittségében istenként dicsőíttette magát. Hiába hangzott az égből a figyelmeztetés. Esztelenül az ég ellen támadt seregével. Villámcsapás sújtotta halálra.

A két utolsó jelenet tárgya a hazatérés. Nincsenek azonban Németsországból jött kereskedők. Bertulfus Alernél is háborog felesége ellen. Ansberta azonban nem megy előre otthonukba. Magára ölti ruháját és véget vet Bertulfus hamis vádaskodásainak. Bertulfusnak is átadja öltözkét, melyet vállalkozása folyamán magával hordozott. Míg ők az erdőben ruhát váltanak, kíséretük – Ansbertát ketten kísérték, Elphegus és Charillus – táncot jár.

Természetfeletti mozzanatokkal Aler drámájában is találkozunk. A főcselekmény mellett allegorikus alakok szimbolikus küzdelmét látjuk a három felvonást bevezető mellékdrama Prolusioiban. Az elsőben a Turcismus a keresztény népek elpusztítására a pokol hatalmait szólítja. Tüzet okádva megjelenik Draco, a fáklás Furorok meg a furiák vad tánca jelképezi a keresztényekre váró sorsot. A Halál és az Amor harci táncából végül is az utóbbi kerül ki győztesként. Aler darabja éppoly látványos nézőjáték volt, mint Avancinusé.

³⁵ *Bertulfus a Sultano captus per Ansbertam conjugem ... liberatus*. Ab illustrissimi ... Trium Coronarum Gymnassii Juventute Ludis Autumnalibus Anno MDCCI Theatro data. (Megjelent 1702-ben a *Poesis Varia* c. munkájában is szintén Kölnben, majd napvilágot látott 1722-, 1727-, 1735-ben és a későbbi években is.)

³⁶ „Vid. Acroam Biderm et ex eo Avanc.”

A jezsuita színjátszás hosszú évtizedekig húzódott a szerelem színpadra viteletől. Ebben a tekintetben Avancinus újíto volt, drámáiban jelentős szerepet juttatott a szerelmi motivációnak. Ansberta és Bertulfus története a hitvesi hűség, a házastársi szeretet dicsőítése. A dráma cselekménye elejétől végéig világi környezetben játszódik. A számtalan vallásos, egyházi jellegű dráma közt ezért is válhatott népszerű előadássá.

Valentin Jean-Marie kutatásai szerint a XVII. században német nyelvterületen hét ízben vitték színre. Népszerűsége a XVIII. század folyamán csak nőtt. Valentin 11 előadásáról emlékezik meg ebből a századból.³⁷

Eddigi ismereteink szerint a pogány fogságból való rabszabadítást, az Ansberta-Bertulphus-témát Magyarországon, iskolai színpadon 9 ízben vitték színre. Mindannyiszor katolikus szerzetesi tanintézményben, és valamennyit a XVIII. század folyamán. Először 1720-ban játszották,³⁸ majd 1746-ban.³⁹ A többi előadás a század második feléből való. Jele ez a magyarországi színjátékok elvilágiasodásának, a színjátszás funkcióváltozásának.

Az előadások nagyobb részéről csak pusztá címek vallanak. Három helyről ismeretes (volt!) a dráma teljes szövege. Köztük egy teljes magyar fordítás, melynek azonban csak a múlt század végén közzétett töredéke maradt fenn, kézírata ma lappang.⁴⁰ A dráma teljes latin szövege megvan az egykori pozsonyszentgyörgyi piarista rendház levéltárában, de ma számunkra hozzáférhetetlen. A jelzet nélküli kézirat néhány évvel ez előtt Kilián István kezébe került, de csak töredékes jegyzetet készített a dráma első részéből. Argumentumát, szereposztását közölte a piarista színjátszás forrásairól szóló kiadványban.⁴¹ A harmadik forrásról jó ideig nem gondolták, hogy benne Avancinus drámaváltozatával állunk szemben. Az *Omnia vincit amor* latin nyelvű pálos játék (Sátoraljaújhely, 1765)⁴² a benne lévő három magyar nyelvű közjáték miatt említés, tanulmányozás nélkül maradt. A három interludiumot önálló darabként *Kocsonya Mihály házassága* címmel közzétették, csak ez a bohózat került bele az irodalmi köztudatba.⁴³

Pedig a rabszabadítás történetének pálos átdolgozása a legérdekesebb változatban viszi színre a hitvestársi szeretet bemutatását. Ugyanakkor a magyar viszonyokra aktualizálja az idegen tárgyat. Sok helyen szövegszerűen is átvéve

³⁷ VALENTIN Jean-Marie: *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande*. Bonn-Frankfurt-Las Vegas, 1978. I–III. Vö. továbbá az 5. sz. jegyzetben idézett művével!

³⁸ Szakolca. Vö. STAUD: i. m. II. 230.

³⁹ Privigye. Vö. KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1779-ig*. Bp. 1994. 117–118.

⁴⁰ A minorita fordítás töredéke újra kiad. KILIÁN: *Minorita...* RMDE XVIII/2. 7. sz. (*A kölcsönös szerelem bilincse*. Miskolc, 1763.)

⁴¹ Vö. a 39. sz. jegyzettel a 665–667. lapon.

⁴² Kiad. VARGA: *Pálos...* RMDE XVIII/3. 6. sz.

⁴³ VÁLI Béla: *Magyar népszínmű a XVIII. századból*. = Figy 1884. XVI. 175–189. – *Pálos iskoladrámák a XVIII. évszázadból*. Kiad. BAYER József. Bp. 1897. – *Régi magyar vígjátékok*. Bev. és s. a. r. DÖMÖTÖR Tekla. Bp. 1954. A latin szöveggel együttes kiadását l. az előző jegyzetben!

a *Fides conjugalis* textusát, lényegében megtartva annak cselekményét, a pálos előadásban egészen mássá válik Avancinus drámája. A darabot magyar iskolajátékká teszi az a körülmény, hogy hőse nem német fejedelem. Nem a Szentföldön tett zarándokútján esik pogány fogságba. Belgrád alatt több nemes társával együtt kerül a törökök kezébe, ők viszik rabként Konstantinápolyba. Hazafelé nem Németországba tartanak, Magyarországra igyekeznek, oda érnek haza, anélkül, hogy német kereskedőkkel találkoznának. Másként hívják a szereplőket, Cassandra a feleség, Polydorus az ura neve, és Evandernek hívják Cassandra kísérőjét.

Nem alkalmi menyegzői játékról lévén szó, természetesen, elmarad az Avancinus-drámának a királyi párt dicsőítő személyes jellegű mellékcselekménye. Ezt helyettesítik Kocsonya Mihály házasságának interludiumai.

A pálos játék prológusként a szerelem hatalmát zengő énekkel kezdődik. Az I. felvonást ugyanaz a jelenet nyitja meg, mint Avancinusnál: Polydorus a felesége levelén kesereg. A szerző a továbbiakban összevonja a cselekményt, 3 jelenetet is elhagy. Az 5. jelenetben Cassandra-Arscandas már a kenyérbe tett levelet is átadja Polydorusnak. A felvonás utolsó, 6. jelenetét Cassandra szerelmi éneke fejezi be.

Nagyfokú rövidítést látunk a II. felvonásban is. Elmaradtak a vadászok és az erdőistenek jelenetei, a kórusok, a tánc. Cassandra a rejtékből szemléli Polydorus és Solimanus jelenetét, az előbbinek a halált jelentő kockadobását. Cassandra felajánlkozása nem tudja megmenteni Polydorst, a szultán mindkettőjüket börtönbe vetteti. Ekkor tudjuk meg, hogy a szultáni udvar főembere, Ibraimus Krisztus híve. Könnyű ezután közte és Cassandra kísérője között az egyezés: még aznap este a születésnap-i ünnepségen megjelenteti Cassandrárt, s ha lantjával sikert arat, együtt hagyják el az udvart.

Míg a II. felvonást a pálos szerző 13 scenából 4-re csökkentette, a III. felvonás 7 jelenetét 6-tá alakította. A két darabban a cselekmény csaknem azonos, csak az irigykedő ephobust, Gratillust mellőzte, mint ahogyan a továbbiakban sem szerepelteti.

A IV. felvonás 11 jelenet helyett 5 scenát foglal magában. Hiányzik az ünnepség három első jelenete. A felvonás azzal a reménykedéssel indul, hogy talán a perzsa követ jelenlétét felhasználhatják a szökésre. Kedvez a szerencse, a kapuk kulcsa Ibraimushoz kerül. A követ fogadása idején sikerül megszökniök.

A pálos változatban sokkal szegényesebb módon megy végbe a születésnap-i ünnepség. Muzsika kíséri a katonák bevonulását, a perzsa követ érkezését, aki itt ajándékként két fiút hoz a szultánnak. Nincs fényes, látványos tömegünnepség, mindössze a két fiú táncol, énekel. A szökevények miatti dühében három magyar mágnást ölnek meg a szultán jelenlétében. („Occiduntur et rubro colorata aqva per Theatrum defluit”).

Az V. felvonás kezdetén már Magyarországon vannak a szökevények. A felvonás 4 jelenetében sokkal egyszerűbben fejeződik be a játék. Polydorus itt is háborog, feleségét hűtlenséggel vádolja, képtelen őt szeretni, vele élni. Hiába veszi őt védelmébe Cassandra, majd Evander, csak kiszabadítóját becsüli, szereti, őt kívánja szolgálni. Megmutatja feleségének a fogságába küldött levelét, hogy bizonyítsa, érdemtelen szerelmére. A vádaskodást tehát nem egy egész vendégsereg hallgatja végig, nincs rágalmazás. Cassandra elhatározza, hogy felfedi magát. Polydorus álmában rémeket lát: Cassandrárt veszély fenyegeti. Felébredvén kijelenti Evandernek, nem tér vissza feleségéhez, Cassandra szolgálatában marad. Ekkor jelenik meg női ruhában Cassandra, így derül fény a valóságra. A házastársak boldog egymásra találásával ér véget a dráma, epilógus nélkül.

Azon felül, hogy a pálos átdolgozás elhagyta az előképet, a mellékcselekményt, a főcselekményben is jelentős rövidítéseket tett, mellőzve illetőleg összevonva a jeleneteket. Sokkal kevesebb az ének, a muzsika, a tánc, hiányzanak a természetfeletti mozzanatok, az allegóriák, megszemélyesítések; mindaz, ami barokk spectaculummá tette Avancinus játékát. Avancinus az igényes bécsi közönséget, a császári udvart gyönyörködtette látványos produkcióval. A pálos változat szerzője egy vidéki kisváros szerzetesi iskolája növendékeinek a szüleit, provinciális hallgatóságát szórakoztatta valóságízű, közérthető, mégis érdekes, a közelmúltra is emlékeztető előadással. És ha netalán ez nem sikerült volna, a sikert mindenképpen biztosította a közjáték.

Az átdolgozó sem magáról, sem forrásáról nem nyilatkozik. Valószínű, hogy Bors Dániel munkája, akinek ebben az évben ez már a második rendezvénye volt. Forrása pedig kétség kívül Avancinus darabja.⁴⁴

Az előadások címéből következtetve a piaristák iskoláiban Avancinus drámáját 1746-ban Privigyén két ízben is bemutatták, először farsangkor, másodszor az őszi vizsgák idején.⁴⁵

Ezt játszották 1758-ban Szegeden is. Az olvasati vagy másolási hiba miatt romlott cím: *De Barthulpho et Ausberta* alatt Avancinus drámáját kell keresnünk.⁴⁶

Az 1 minorita, 1 pálos és 4 piarista iskolai előadás mellett mindössze 3 adunk van, hogy Avancinus darabját (átdolgozását) magyarországi rendtársai is színpadra vitték. A szerzetesrendek közt legjobban a jezsuiták idegenkedtek a világi tárgyú, szerelmi vonatkozású drámák bemutatásától. Mégis az ő szakolcai iskolájukban került Magyarországon színpadra legelőször, 1720-ban az Avancinus-dráma változata, mégpedig meglepően merész címmel: *Omnia vincit amor*.⁴⁷ A jezsuiták játéka azonban nem a szerelemről szólt, még a hitvesi szeretet, házastársi hűséget sem propagálták. A játékról a historia domusból vett híradásból az derül ki, hogy a pogány zsarnok fogságában szenvedő hőst a testvére szabadította ki élete kockáztatásával.⁴⁸ A jezsuitáknál játszott darab címének egyezése a pálos előadás címével bizonyára azonos forrásra utal, mely minden valószínűség szerint Avancinus drámájának ismeretlen másolata vagy kiadása lehetett, vagy még inkább ilyen című nyomtatott programja.

⁴⁴ [CSÁSZÁR Elemér] cs.: *Kik írták a pálos drámákat?* = EPhK 1908. 717–718.

⁴⁵ KILIÁN: *i. m.* 117–118. (A Catalogus studiosorum Prividiae-ben az adat a szerző neve nélkül szerepel, Kilián azonosította Avancinussal.)

⁴⁶ LUGOSI Döme: *A piaristák szegedi drámajátékai*. = ItK 1929. 216–224, 328–333.

⁴⁷ STAUD: *i. m.* II. 230.

⁴⁸ „Omnia vincit amor repraesentatum in duobus fratribus, quorum uni Erosae, alteri Amando nomen fecit; qui posterior priorem e Tyrannidis vinculis oculos vitamque ipsam lyti loco efferendo liberavit”. Uo.

A jezsuiták 1750-ben Budán sem a külföldön és itthon szokványos címmel játszották a kétség kívül Ansberta-Bertulfus-történetet (*Philomusus quidam Bertulpho Ansbertae conjugi substitutus*).⁴⁹

Szintén nem szokványos címmel adták elő a témát 1763-ban Esztergomban sem: [*Ansberta*] *Bertulphum interventu Musicae in libertatem asserens*.⁵⁰ Feltételezhető azonban, hogy ebben a két utóbbi előadásban már Avancinus drámájának szellemében mutatták be a házastársak viszonyait.

A jezsuita iskoladrámák elvilágiasodása a XVIII. század közepe tájától érzékelhető.⁵¹ Más szerzetesrendeknél, pl. a piaristáknál ez már előbb is jelentkezett. Az Ansberta-Bertulfus téma megfelelt az új igényeknek. Hiányzott belőle az egyházas szemlélet, a cselekmény érdekes volt, bemutatását énekkel, kórusokkal, tánccal látványossá lehetett tenni. Ezek a lehetőségek kelthették fel a jeles operaszerzők figyelmét is. Mozart 1782-ben megzenésített regényes játékában (*Szöktetés a szerájból*), Beethoven *Fidelio*jában az Avancinus-darab cselekményének számos mozzanata megtalálható.

IMRE VARGA

Sur les traces des drames d'Avancinus

Nicolaus Avancinus (1611–1682) fut l'un des représentants les plus grands du drame jésuite latin, dont l'activité s'attacha avant tout aux États de la maison d'Autriche. À l'époque de l'empereur Léopold, ses drames exerçaient une influence considérable sur l'histoire du théâtre jésuite. Ses oeuvres étaient connues en Hongrie aussi. L'auteur passe en revue les pièces d'Avancinus jouées en Hongrie et il examine d'une manière approfondie son drame intitulé *Ansberta et Bertulphus (Fides conjugal)* et l'apparition de son thème dans le territoire de langue allemande et en Hongrie. Il découvre les sources de l'ouvrage et les changements opérés par Avancinus, et son influence.

Ce sujet fut représenté à neuf reprises sur les scènes scolaires de Hongrie au cours du XVIIIe siècle. L'auteur démontre que les intermèdes de la pièce latine pauliste intitulée *Omnia vincit amor* (1765) peuvent se ramener à une variante du drame d'Avancinus, mais le remaniement adapte l'histoire aux conditions hongroises. La variante du drame d'Avancinus fut représentée en 1720 à l'école des Jésuites de Szakolca, avec le titre susmentionné. Plus tard, la pièce fut représentée sous d'autres titres aussi. Le sujet montre bien la laïcisation du drame jésuite, survenue à partir du milieu du XVIIIe siècle.

⁴⁹ STAUD: i. m. III. 83.

⁵⁰ STAUD: i. m. III. 55.

⁵¹ VARGA Imre: *Funkcióváltás iskolai színjátszásunkban*. = MKsz 1992. 1–12.

KÖZLEMÉNYEK

Ki lehetett az első olmützi magyar diák? (Kiegészítések az olmützi egyetemen tanult magyarországi, erdélyi és horvátországi születésű hallgatók névsorához).

Az olmützi egyetem matrikuláiból a magyarországi vonatkozású bejegyzések néhány évvél ezelőtti megjelentetése, tekintettel az ottani, nagyszámú magyar hallgatóságra, a történettudomány régi adósságának tett eleget.¹ A kiadás eredményeit a kritika már kellőképpen hangsúlyozta.² Mindazáltal, gyakran a még folyamatosan vezetett anyakönyvek sem tartalmazzák, kiváltképpen a korai időkből, az intézményt látogató hallgatók teljes névsorát.³ Ennek különféle okai lehetnek: mind hanyagság, mind szándékos mellőzés, például a hallgató titokban tartandó vallása, származása, esetleges múltja miatt stb. Nem feledhetjük, hogy a szigorú adminisztratív ügyrendet csupán az abszolutista államhatalom teremtette meg Európában – nem számítva ide a pápai államot.

Az anyakönyvek hiátusainak pótlása egyéb forrásokból még részleteiben is csak néhány kivételes esetben lehetséges. Jó példa erre a Collegium Germanico–Hungaricum esete. Jóllehet anyakönyveit Veress Endre, több-kevesebb hibával, teljesen kiaknázza, Bitskey István akadémiai doktori értekezésében a hallgatók névsorát egyéb források alapján több helyen is kiegészítette 1782-ig.⁴ Általában mégis elmondható, hogy az anyakönyvek pótlását megcélzó levéltári kutatás nem sok eredménnyel kecsegtethet, legfeljebb alkalmanként néhány adat előkerülésével számolhatunk.

Ilyen, véletlenül előkerült forrásról adok számot az alábbiakban. Az esztergomi primási világi levéltárban található egyik missilis ismeretében választ kaphatunk a címben megfogalmazott kér-

¹ SZÖGI László: *Az olmützi egyetemen tanult magyarországi, erdélyi és horvátországi születésű hallgatók 1576–1850. (Forrásközlés).* In: Unger Máttyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Máttyás negyedszázados egyetemi történészstanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. (Szerk. E. KOVÁCS Péter–KÁLMÁR János–V. MOLNÁR László.) Bp. 1991. 191–225. A közlemény olyanmire jelentős mértékben haladta meg Hellebrandt Árpád múlt század végi kiadását, hogy az mostanra teljesen elavulttá vált. (HELLEBRANDT Árpád: *Az Olmützben tanult magyarok 1590–1664.* = Történelmi Tár 1888. 196–208.) Az egyetemjárás feltérképezésének szükségességének hangsúlyozása, a régi és újabb eredmények, a számos egyéb matrikulakiadás részletes felsorolása helyett azt hiszem elég, ha csak arra a tényre figyelünk, hogy már Fraknói Vilmos külön monográfiát szentelt a kérdésnek az Akadémia pályázati felhívására. (FRAKNÓI Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp. 1873.)

² Pálffy Géza ismertetését l. Levéltári Közlemények (63.) 1992. 1–2, 219–224.

³ Olmütz esetében is tapasztalhatunk egymást kiegészítő eltéréseket az eredeti anyakönyv és a Brűnben őrzött töredékes másolata között. (SZÖGI: *Az olmützi egyetemen...* 192.)

⁴ VERESS Endre: *A római Collegium Germanicum Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai* Bp. 1917. (Fontes rerum Hungaricum 2.), BITSKEY, István: *Il Collegio Germanico–Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in barocca.* Roma 1996, 203, 204–235.

désre: az olmtützi anyakönyv szerint 1576. október 16-án beiratkozott, nagyszombati származású Novák Mihály és Thelegdi László előtt volt-e már magyar hallgatója, illetve hallgatói az 1573. február 11-én, XIII. Gergely által alapított egyetemnek?⁵ A viszonylag hosszú és bőbeszédű irat (írója pártfogója iránti hosszas mulasztását volt kénytelen pótolni egyszerre) alkalmat nyújt arra is, hogy egy pillanatra feltáruljanak előttünk az 1570-es évek derekán Morvaországban tanuló magyar diák(ok) életviszonyai, mecenatúrája, tervei. Tudósítást kaphatunk az aktuális városi eseményekről is.

Az 1575. június 18-án, Olmützben kelt levelet a szintén nagyszombati Waigel János írta. A levél címzettje a megszólítás és a tartalom alapján feltehetően az esztergomi főszékeskáptalan egyik tagja, aki Waigel támogatója volt.⁶ Mivel olmtützi szállásadójának, egy ottani kanonoknak ugyanezen év január 25-én keltezett, az esztergomi főszékeskáptalannak küldött levele – amely egyébként a két testület közötti kapcsolat korai tanúbizonysága⁷ – szintén Waigel írása, biztosra vehetjük, hogy már a szemeszter elejétől, 1574 őszétől lehetett magyar hallgatója az olmtützi egyetemenek. Ha pedig azt nézzük, hogy Waigel, levele írásakor, hosszas szolgálát után, elköltözött Illicinus kanonoktól annak „morózus volta” miatt egy „magánszállásra”, nagyszombati patrónusától pedig egy római peregrinációra kér pénzt, megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy már 1573-tól, az egyetem megnyitásától tanult magyar diák Olmützben. Ezt megerősíti Waigel merész, mondhatni hányaveti hangneme, ami nem egy kezdő, az idegen környezethez éppen hozzászokó diákokká válik.

Levelében több nagyszombati diák ottlétére utal („omnium nostrum Tyrnauensium hic mentium”), és szállásadójának szolgálatában „Guilhelmus Canonicus Lutosanus”-on⁸ kívül csak keresztnévén említi Jakabot és Jánost, akit ezek szerint az esztergomi kanonok személyesen is ismerhetett, vagyis részben éppen ők lehettek a mondott nagyszombati diákok. Alátámasztani látszik ezt a meglátást, hogy Illicinus kanonok idézett, 1575. január 25-i levelében szintén megemlékezik Jakab nevű írónakról, akivel szóbeli üzenetet is küldött, mégpedig az esztergomi nagyprépostnak, Nagyszombatba! Waigel említi még egy bizonyos Mátyás nevű „Hungarus”-t, aki a bécsi egyetemről⁹ jött Morvaországba, hogy „a tudomány iránti szeretetből” azon a vidéken folytassa tanulmányait, és aki Illicinusnak – miután nem áttalott hozzá költözni, noha, Waigel tájékoztatása szerint, saját példáját követve a többiek is otthagyták az öreget – azt állította, hogy (sajnos ismeretlen) esztergomi mecénás-kanonokunk rokona.

Röviden summázva az eddigieket: 1575 júliusában, vagyis bő egy évvel az eddig ismertnél, egy diákról, Waigel Jánosról biztosan tudjuk, hogy Olmützben tanult, és valószínűsítettük, hogy már 1574 őszétől, esetleg még régebbtől ott tartózkodott. Vele együtt több nagyszombati diák is volt, talán közülük kettőnek ismert a keresztnéve: Jakabnak és Jánosnak. Hogy a magát kifejezetten nagyszombatinak mondó Mátyás valóban be is iratkozott-e, nem derül ki. Az azonban igen elgon-

⁵ SZÖGI: *Az olmtützi egyetemen...* 191, 195.

⁶ Primási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Radicalia, Ladula X Nr. 196 (Időrendezett *missilis*-sorozat), I. cs., 211–214. fol. A levél nyomtatott változatát I. alább. Szövegének átirása a humanista helyesírás szabályai szerint történt, néhány sajátosság (névszóknál, megszólításnál nagy kezdőbetű, „e caudata”, felső indexes rövidítés ottani feloldása) meghagyásával.

⁷ Uo. 201–203. fol., Az olmtützi kanonok, mivel püspöke javadalmait hosszabb időre *sequest-rálta*, egy hordó bort kért magyarországi kollégáitól. Illicinusra vö. MKsz jelen sz. 272.

⁸ Ő eszerint a németalföldi Leuze-ben birtokolhatott stallumot. Vö.: *Orbis Latinus*. II. (Szerk. Helmut PLECHL.).

⁹ A bécsi egyetem anyakönyve a környező időszakból csak egy Mátyás keresztnévű Hungarust említ, ő Mathias Seckhel, és 1568. október 13-án kezdte meg tanulmányait. *Die Matrikel der Universität Wien. III. 1518–1579*. (Szerk. Franz GALL–Villy SZAIVERT.) Bécs–Köln–Grác, 1971, 150.

dolgoztató, hogy – mint fentebb láthattuk – a következő évben szintén két nagyszombati születésű hallgató neve bukkan fel az anyakönyvben. A nagyszombatiak száma tehát mindjárt az egyetem első három évében minimum hét körüli, kérdés, hogy ezt a számot kielégítően megmagyarázza-e a földrajzi közelség? Hiszen a nagyobb város, Pozsony, csupán mintegy negyven kilométerrel esett távolabb. Feltehetően a pozsonyinál jóval tehetősebb nagyszombati (esztergomi) káptalan mecenatúrája magyarázza az onnan származó diákok kiugróan magas létszámát a kezdeti időkben.

* * *

Waigel, levele első részében, miután mentegetőzik a késedelmes levélírás miatt, egyfolytában szállásadójára panaszkodik. Aki, ha magába nézne, és emlékezne a sok neki tett szolgálatra, sőt jótéteményre, valamint szóbeli és írásos ígéretére, bizony semmi oka nem lenne a méltatlankodásra – olvashatjuk a diák háborgásait. A faképnél hagyott kanonok nem állt meg a szavaknál. Waigel elmondása szerint szállásadója, bosszúból, lehetetlenné tette belépését a jezsuitákhoz. Bár előzőleg ajánlást adott számára, volt lakója magyarországi útja alatt a korábban róla mondott kedvező véleményével ellenkezőeket közölt az olmtüzi kollégium rektorával. Waigel visszatérte után nem tulajdonított különösebb jelentőséget ennek, mondván, nem árthat neki a szóbeszéd attól, akinek ajánlására előzőleg bevették a rendbe. Amikor azonban tudomására jutott, hogy a rektornak ezek után komoly kétségei támadtak, vajon tényleg felvegye-e a rendbe, a jelölt úgyszintén elbizonytalanodott. Visszakozását megkönnyítette, hogy – saját elmondása szerint – még sem egyszerű, sem örök fogadalom (probatio és professio) nem kötelezte. A fejleményekről Waigel a zólyomi főesperesnek számolt be, aki Derecskei Török János személyével azonosítható.¹⁰ Mecenását, érdeklődése esetén, hozzá utasította felvilágosításért. Miután valószínűleg nem nagyon akart büszkélkedni a jezsuitákkal való rövid kacérkodásával, azt kérte, hogy az utóbbi levelében találhatók, ha megismeri, a címzett „örökre temesse el magában”. Kívánsága igen eredményesnek tűnik, mivel ez írásának híján a folytatásról sajnos mi sem tudhatunk meg többet.

Tulajdonképpen céljára ezek után tér rá. A Szentév alkalmából Rómába zarándokló lengyelek példáján felbuzdulva maga is oda akart menni a peregrinusok regulái szerint. Nemcsak a szentek ereklényeinek felkeresése végett, hanem azzal a céllal, hogy azután „valamiképpen” tanulmányait is ott folytassa. Ehhez kérte pártfogójának és az egész esztergomi káptalannak támogatását. Ennek részleteiről a káptalannak írott leveléből olvashattunk volna.¹¹ Rómába bizonyíthatóan csak 1580-ban jutott el, ahol május 8-án a német–magyar kollégium növendéke lett 1582. június 25-ig.¹² A kollégium anyakönyvében a neve előtt álló „Fr.” rövidítés arra utal, hogy a jezsuiták után más renddel is közelebbi kapcsolatba került.¹³

Társairól, annak kivételével, hogy levélírónk a Bécsből odaérkezett Mátyásnak eredeti tervét, hogy az akár koldulásból is megél tanulmányai alatt, a számos „eretnekre” való tekintettel elhibáztottnak tartotta, az előbb már szó volt. Az olmtüzi diák, mielőtt figyelmessége jeléül a szolgálata fejében Illicinustól kapott könyv elküldését – mint egyetlen könyvjutalmat az egész, ragállyal

¹⁰ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom, 1900. 162–163.

¹¹ A levélnek a káptalan magánlevéltárának néhány szóba jöhető helyén megpróbáltam utánanézni a Magyar Országos Levéltár mikrofilm-tárában, ám hasztalan.

¹² VERESS: *A római Collegium Germanicum Hungaricum*... 2.

¹³ Bitskey István feltételezése szerint ez a rend a pálosoké lehetett. Elképzelhető, hiszen Olmtüz előkelő helyet foglalt el a pálosok iskoláztatásában. (BITSKEY: *Il Collegio*... 234. Részletesebben Uő: *Magyarországi pálosok tanulmányai a római Collegium Germanicum Hungaricum-ban. 1602–1782*. Bp. 1994. 7. /Varia Paulina. Pálos Rendtörténeti tanulmányok I. [Szerk. SARBÁK Gábor]./)

sújtott tartományban – befejezésül megemlítené, még egy, a helyi kedélyeket felcsigázó eseményről ad hírt. Ez a május 19-én megejtett püspökválasztás volt. Az egyik megválasztott jelölt Adamus Landehius olvasókanonok volt, aki a császár nevében Breslauban a lengyel trónra lépő új uralkodót, a későbbi III. Henrik francia királyt fogadta, a másik jelölt, Daniel Ducius szintén az olmützi káptalan tagjaként lett választott püspök. Waigel vélhetően a pártfogójának érdeklődésére számot tartó híradását azzal folytatja, hogy ez utóbbit, jóllehet megválasztása idején kiközösített eretnek volt, a nép zajos tetszése és harangzúgás közepette nyomban be is iktatták, és a levél írásának idején mindkét püspök már Prágában veszekedett a császár és a pápai nuncius előtt. Hasztalan, hiszen az új olmützi püspök végül Joannes Telocensis lett, aki pápai megerősítését egy évvel később, 1576. május 4-én nyerte el.¹⁴

* * *

Az olmützi tanulmányai alatt az esztergomi káptalan több tagjával szorosabb kapcsolatban álló Waigel János, akinek közreműködésével bepillantást nyerünk az olmützi egyetem magyar hallgatóinak eddig ismeretes legkorábbi időszakába, Rómából való hazatérte után 1585-ben maga is esztergomi kanonok lett. Nem futott be fényes egyházi karriert, mint ahogy ez általában is elmondható a 16–17. században Olmützben tanuló diákokról. Soraikból mindössze heten emelkedtek püspöki rangra: Pyber János, Nagyfalvy Gergely, Simándy István, Borkovich Márton, Püsky János és Tarnóczy Márton. Ivánczy János tinini (knini) püspöknek csupán kánoni kivizsgálási jegyzőkönyve emlékezik meg arról, hogy 1598 körül Grác előtt a filozófiát Olmützben is hallgatta.¹⁵ Waigel káptalanjában csupán az Oltáriszentség kápolnájának rektorátusát és az alörkanonoki tisztelet nyerte el. Fiatalon halt meg 1595-ben, idézett levele megírása után húsz esztendővel. Nagyszombatban, a Szent Miklós székesegyházban helyezték örök nyugalomra.¹⁶

Olmütz, 1575. június 18.

Waigel János olmützi hallgató az esztergomi főszékeskáptalan ismeretlen kanonokához

(Primási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Radicalia, Ladula X Nr. 196 [Időrendezett *missilis*-sorozat],

1. cs., 211–214. fol. – s. k. levél)

†

[fol. 211.] Admodum R^{everende} Domine et Patrone mi Colendiss^{ime}.

Salutem cum premissa Servitiorum et orationum mearum humili commendatione. Taciturnitatis meae, vel potius in scribendo negligentiae vitium a me commissum iustissime a Dominatione Tua R^{everenda} corripit, et cum magna mei confusione omnis eiusdem in me humanitatis et benignitatis collata posset averti et extingui memoria, modo suae eadem R^{everenda} Tua Dominatio praedicatae et a multis laudatae, ac a me optime cognitae illius facillimae, et delinquentibus veniam dari solitae naturae, non inspicendi virtutes et merita. Licet frequentius eidem meum et serviendi et omne gratificandi studium fuit offerendi animus et voluntas, tamen quia ob continuam Domino Illi cito prestandam obsequiorum consuetam operam, fuit neglecta occasio: mihi parci pe-

¹⁴ *Hierachia Catholica medii et recentioris aevi III.* (Szerk. Guilelmus van GULIK–Conradus EUBEL.) München, 1923. 262. Az új püspököket az előző évi viszályok lecsendesülése után sikerült megválasztani: „electus a capitulo extincta prius omni controversia inter canonicos ipsius capituli et quosdam aios ad ecclesiam Olomucinsensem nulliter electos desuper orta.” (Uo.)

¹⁵ Archivio Segreto Vaticano, Archivio di Segreteria di Stato, Archivio della Nunziatura di Vienna, Processi dei Vescovi e degli Abbati, N° 41.

¹⁶ KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonok...* 188.

to, et in gratiam pristinam revocare, ac me in suam tutelam recipere, mihi que suo auxilio et consilio benigne adesse, ut Dominatio Tua R^{everenda} velit, humillime supplico.

Quoniam non ulterius manere apud Dominum Illicinum decrevi, a quo etiam in privatum hospitium me contuli propter plurimas Causas, et sicut servitoribus fidelibus, ita et Dominis Servos diligentibus scitu dignas quas amplius pati non ob meam intolerantiam, sed eius nimiam morositatem et contentionum pluralitatem non potui. Si prædictus Dominus Illicinus conscientiae suae intima quaeque scrutatus fuisset; si servitorum non dico benefactorum ipsi a me exhibitorum recordatus fuisset: si dictorum, et a se sive ore tenus, sive denique per literas promissorum memor fuisset; nullam profecto indignationis et a me abalienationis legitimam habuisset causam; et se iniustissime atque gratis odiis meam fidelitatem prosequutum cognovisset. At quia tempus relinquendi ipsum aderat, quo ego non constitutam inter nos, sed mihi promissam et ex gratia largitam spontaneam mercedem, apud eundem Illicinum requirere cepi, inimicitias nactus sum. Et cum mihi denegatorum antea promissorum, magis ac magis [fol. 212.] haberem rationem, Dominoque Illicino literarum ad me datarum (quibus mercedem copiosam promittit) tenorem in memoriam revocarem; non præmia, sed famae detractorem atque contumeliam accepi. Is enim, qui me R^{everendis} Patribus Iesuitis, in ipso procinctu cum in Hungaria anno præsentis et meorum, et eius negotiorum causa proficisci vellem sollenniter commendavit, antequam rediissem Nebulonem nominavit, propterea, quia nesciret, quid in via mihi evenisset. Redeunt itaque mihi et Collegium intrare volenti mandatum est, quod ego literas portare Illicini verbis contrarias. Ego multa ad haec respondens, inter cetera dixi, non debere eius mihi verbum dolosum nocere, cuius antea patrocinio in eorum Religionem receptus fui; Sed quando intellexi cum Domino Illicino, difficillimum litigare et patri Rectori de me recipiendo dubium nasci, incidit et mihi (præ) de ingressu faciendo dubium; præsertim cum nec probationis, neque professionis essem ligatus vinculo. Reliquos si meos vult Dominatio Tua R^{everenda} cognoscere Casus, eos intelliget ex literis, quas ad R^{everendum} Dominum Zoliensem misi, in quibus quae leget, sepulta apud se habeat (oro). Nunc ad id, ob quod hunc hominem isthuc misi, revertar.

Multorum hac devotionis et sacrosanctarum Reliquiarum Romae habitatum visitandi gratia iter facientium Peregrinorum Polonorum exemplo adducto, natum est mihi desiderium idem faciendi. Anni quoque sancti praesentia (quo Ecclesia sancta Passionis Dominicae mysteria, reliquaque miraculis clarissima Romam venientibus in maioris devotionis suscitandae gratiam ostentare consuevit) mihi dictat, ut me eo iuxta Regulas Peregrinorum conferrem: ibique postquam ex visitatione Sacrocantharum Reliquiarum animus meus satiabitur, studia mea quomodo cunque possim, continuarem. Quoniam autem ad id praestandum difficultatem in me sentio: volui Patriae hoc est Dominationis Tuae R^{everendae} ac totius Ven^{erabilis} Capituli Strigoniensis auxilium implorare. Rogo igitur, et queso, ut facta in praedicto Ven^{erabili} Capitulo mei mentione [fol. 213.] mihi iuxta suae Humanitatis et benignitatis placitum Dominatio Tua R^{everenda} clementer velit. Quid autem petere velim, intelliget ex literis ad memoratum Ven^{erabile} Capitulum directis. Faciet Dominatio Tua R^{everenda} rem pietati consonam, et sua persona dignam, mihi que quam gratissimam, qua me sibi in perpetuum devinciet, et me eius patrocinio adiutum, ac studia mea prosequutum fuisse semper profitebor: atque modos, quibus ei vicissim inservire possim, inquirere studebo.

Mathias, non scio, quo fato compulsus, extra omnium nostrum Tyrnaviensium hic manentium spem, Vienna huc venit, dicens se velle in aliqua Academia his in partibus sua studia prosequuturum, etiamsi querere panem mendicando debeat. Ego difficultatem huiusmodi vitae gerendae inter hos centuplices Haereticos ipsi exposui, atque causam ob quam a Dominatione Tua R^{everenda} discessisset exquisivi, qui non aliam, quam literarum amorem esse dixit. Eum videns Illicinus alloquutus

est, vias [?] unde? et quid hic acturus esset, inquirens: Ille se Hungarum Tyrnauiensem, Dominationi Tuae R^{everende} sanguine iunctum affirmavit. Hic (sicut solet plerosque Iuvenes studiosos pauperes apud se tenere, quibus promittit multum, multum viaticum) eum recepit; cuius nunc servitio utitur; nam ex 4. Servitoribus Ioannes et Guilhelmus Canonicus Lutosanus in Hercinia silva a latronibus spoliatus discesserunt, quos Iacobus sequetur: Ut igitur Dominatio Tua R^{everenda} sciat eum hic esse, haec adiungenda putavi.

<XXIX> 19^a Maii Olomucenses Episcopi electi sunt duo; unus R^{everendus} Dominus Adamus Landehius natus Nobilis Wratislaviensis Lector Olomucensis vero Canonicus, qui et Serenissimum Galliarum atque Poloniae Regem Wratislaviae Imperatoris nomine excepisse dicitur; qui ipso die electionis, cum suis Electoribus ex Capitulo discessit. Alter R^{everendus} Dominus Daniel Ducius Can^{onicus} [fol. 214.] Olomucy natus (qui excommunicatus electionis tempore [haereticus]) est electus, et a suis Electoribus sub pulsu maioris Ca[m]panae Te Deum laudamus canendo, in maximo populi concursu est intronizatus et installatus. Iam ambo Praegae coram Imperatore et S^{anctissimi} Domini Nostri Nuncio litigant. (Publica scribo.)

Mitto Admonitorem observantiae in te meae (R^{everende} mi Domine) libellum Illicini mihi pro labore (quem in eius impressione habui) donatum. Nihil enim aliud novi, hac in Piccardica contagione infecta Provincia, nunc inveniri potest. Quod reliquum est, cupio Dominationem Tuam R^{everendam} diu bene feliciterque valere: Cuius protectioni me meaque studia diligentissime commendo. Datum Olomucy die <XXV>XVIII^a Iunii. Anno Domini MDLXXV^o.

Dominationis Tuae R^{everende}

Addictiss^{imus} Ser^{vitor}

Ioannes Waigel Tyrnauiensis propria manu

TUSOR PÉTER

Petrus Petschius, protestáns hitvitázó. A nagy 17. századi hitvitázó irodalom korszakából maradt ránk egy latin nyelvű vitairat, bizonyos Petrus Petschius neve alatt. Címe: *Malleus papićvli papistici* ..., nyomtatták Kassán 1612-ben.¹ A címlap a szerzőről annyit közöl, hogy „minister ecclesiae freywaldensis”, azaz Frivald község lelkipásztora. A röpirat az 1610-es, a katolikus egyháztól való elszakadást kimondó zsolnai evangélikus zsinat téziseit védi Pázmány Péterrel szemben, a pápistaságot pörölyözve. A jelenkori irodalomtörténet hajlik arra, hogy a szerző nevét álnévnek tartsa, nem létező személynek, az igazi szerzőt Eliaš Lániban keresve, aki 1608-tól biccei főlekipásztor volt.

Míndezzel szemben Petschius ténylegesen élt. Frivald (ma: Rajecká Lesná) 2000 lakosú község Rajectől néhány km-rel délre, a zsolnai kerületben (Okres Žilina). A falu 12. századi német alapítás, lakosai a 16. századra nagyrészt elszlovákosodtak. Saját temploma van, de a rajeci plébániának csak filiája. Régi Mária-kegyhely, máig is az, kegyszobra 1500 körüli. A 16–18. században a lietavai uradalomhoz tartozott, amelynek urai 1535-ben a Kosztákak lettek, akik protestánsok voltak és Szapolyai János hívei. Egy évvel később a szomszéd vágbesztercei uradalom urai, a Podmaniczkyak, Ferdinánd király hívei betörték erre a területre és spanyol lándzsásaik Frivaldot is feldúlták. Mindezek – némi kezdeti ellenérzés után – a falu lakosait a protestantizmus felé közelítették. Ám a falu kegyhely volta ellene állt a reformációnak. 1560 táján Rajec protestáns lesz, Frivald önállóvá válik.

¹ *Régi magyarországi nyomtatványok*. Bp. 1983. II. 159.

Lietava uradalma házasság révén Thurzó Ferencé lett, úgy tűnik, néhány évtizedig sem Rajecen, sem Frivaldon nem volt pap. 1574-ben Thurzó György lesz az utóda, a protestantizmus oszlopa. Rajecre 1597-ben helyezi el az első protestáns lelkészt. Ezzel körülbelül egyidőben Frivald soltszcsaládjától az ősi templomot hordó telket elcserélve kezébe veszi a kegyúri feladatkört.

Frivald is, Rajec is ellene van a Thurzóknak, akik a biccei nászpalota építkezésével hihetetlenül kizsákmányolták jobbágyaikat, és a tisztartóikkal is igen kegyetlenül bántak. Amikor 1606 tavaszán Bocskai hajdúi felgyújtják Thurzó György biccei székhelyét, melléjük állnak. Ám a bécsi béke értelmében ezt Thurzó nem torolhatja meg.

Szintén 1606-ban hal meg a község soltsz bírói családjának a feje, Frivaldszky János, (sz. 1545 körül). Ő úgy lett a Thurzók bizalmasa, és az 1570-es évek elején a lietavai vár provisor, hogy a protestantizmushoz szegődött. Thurzó 1583-ban Rudolf királytól címeres levelet szerez a részére. A további évek során egyre nagyobb bevételt igényelve hajszojja, ezért mikor a protestáns Thurzó 1592-ben katolikus szertartással veszi feleségül Czobor Erzsébetet, nála keresve támaszt, visszahajlik a katolicizmushoz. Ám Thurzóné a reformáció felé kezd hajlani, 1601-ben börtönbe zárják Frivaldszkyt, ahonnan csak birtoka egyharmadának elzálogosításával szabadul ki 1604-ben.² Egy időre esik halála, a hajdú betörés, majd Peter Petschius protestáns lelkész beiktatása Frivaldon. Petschius valóságos személy, említi egy kortárs, Reviczky János 1543–1658 közti időre terjedő feljegyzéseiben,³ sőt Petschiustól 1606-tól frivaldi keltezésű levél maradt fenn, amit Thurzónak írt.⁴

Helyzete nem volt nyugodt, mert felettese, Johann Nozitiusz 1607. decemberében a frivaldiak összeesküvéséről ír Thurzónak.⁵ 1611-ben távozik Frivaldról, ezután egy évvel adja ki elkeseredett röpiratát a pápisták ellen. Tovább nem tudni róla semmit.

Egyébként az őt 1611-ben követő Jan Lang lelkipásztor is hívei lázongása miatt („sub revolutionibus”) szintén súlyos üldözést („persecutio pernicios”) él át, ő sem sokáig marad.⁶ E Lang és Láni rokonok is lehetnek, tekintve, hogy a korabeli szlovákban a „g” „j”-nek hangzott. Eliaš Láni lehet ugyan az irat inspirátora, de a szerzőséget egy létező személytől nem lehet elvitatnunk.

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében. Johann Jakob Scheuchzer svájci orvos és természettudós *Herbarium Diluvianum* címmel Zürichben megjelent ősnövényteni kézikönyvének 2. kiadásában (1723), a tizennegyedik táblán a következő ajánlás olvasható:

III. D.ⁿ Samueli Kölesero de Keres-er, Secretario Guberniali Caesareo-Regio Principatus Transylvaniae. Magyarul: A kiváló Kereséri Köleséri Sámuel úrnak, az Erdélyi Fejedelemség császári-királyi kormányshelyi titkárának.

² Mindenről részletesen: Frivaldszky családtörténet, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fol. Hung. 3631, 1996. évi változat, 7, 20–21, 24, 26–28, 31.

³ FABO András: *Codex Evangelicorum ... I.* Pest, 1869. 3.

⁴ Státny Archiv, Býtča, Thurzovska Korrespondancia, II–P/31.

⁵ Uo. II–N/27.

⁶ FABO András: *Monumenta ...* 1861. III. 125.

Hogyan került a svájci orvos munkájába az erdélyi főhivatalnoknak¹ szóló dedikáció?

Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733) orvosi és természettudományi tanulmányokat végzett Altdorfbán és Utrechtben, valamint matematikát tanult Nürnbergben. Szülővárosában, Zürichben orvosi gyakorlatot folytatott és később matematikát is tanított. A városi könyvtár, majd a természettudományi múzeum igazgatói tisztét is ellátta. Tudományos hírnevét ősmaradványgyűjteményével már fiatalon megalapozta.²

Hatalmas publikációs tevékenységet fejtett ki. Számos kiránduláson – abban a korban inkább expedíciónak lehetne nevezni – kutatta ki a Svájci-Alpok természetrajzát (*Helvetiae stoicheiographia*, 1716–1718). Elhíresült munkája a *Homo diluvii testis* (1726), melyben az özönvízben elpusztult ember csontvázát vélte felismerni. Erről Cuvier közel egy évszázaddal később, 1811-ben mutatta ki, hogy óriás szalamandra maradványa. *Herbarium diluvianum* (1709, 1723) című munkája révén az ősnövénytan megalapítójának tekintik.

A két kiadásban is megjelent munka a világ első paleobotanikai kézikönyve.³ Első kiadását tíz, a bővített másodikat tizennégy rézmetszetű tábla illusztrálja. A táblák különböző földtörténeti korokból származó növényi fossziliákat mutatnak be, valamint olyan képződményeket, amelyeket akkoriban növénynek tartottak (pl. korallok, mangándendrit). Szokatlan módon minden egyes tábla alján valamilyen prominens személyiséghez címzett ajánlás olvasható; az utolsón szerepel Köleséri Sámuel neve. Kik voltak Köleséri társai a megtiszteltetésben?

1. Thomas Tenison canterbury érsek,
2. Isaac Newton, a Royal Society elnöke,
3. Jean-Paul Bignon párizsi apát, a királyi könyvtár igazgatója,
4. Peter Valkenier, Németalföld követe Svájcban,
5. Maurice Emmet angol lovag,
6. John Woodward orvos, a londoni Gresham College professzora,
7. William Sherard szmirnai angol konzul,
8. Antonio Vallisneri padovai orvosprofesszor,
9. Caspar Escher zürichi ducentumvir,
10. Salomon Hirzel zürichi ducentumvir,
11. Hermann Boerhaave leideni orvosprofesszor,
12. Garidel aix-i orvosdoktor és professzor,
13. Eberhard Friedrich Hiemer teológus, württembergi udvari tanácsos,
14. Köleséri Sámuel erdélyi kormányszéki titkár.

¹ Ifj. Köleséri Sámuel (1663–1732) hollandiai egyetemeken szerzett filozófiai, teológiai és orvosi képesítést. Nagyszébenben volt orvos; 1700-tól az erdélyi bányák főfelügyelője. A londoni Royal Society első magyar tagja (MKsz 1989. 3. sz. 283–287). Széles körű műveltséggel rendelkezett, teológiai, orvosi, történeti, matematikai és államismereti műveket publikált. Létrehozta kora Magyarországnak legnagyobb, közel négyezer kötetes könyvtárát, melyben a kortárs nyugati természettudományos munkák is nagy számban kaptak helyet (BERTÓK Lajos: *Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*. = Könyv és Könyvtár 1955. II. 5–330). Szinte egész Európával levelezett, a Havasalföldtől Pétervárig és Londonig. (JAKÓ Zsigmond: *A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében*. = NyÍltudK 1969. 56–66.)

² PILET, P. E.: *Scheuchzer, Johann Jakob*. In: *Dictionary of Scientific Biography*. Szerk.: GILLISPIE, C. C. New York, 1975. 12. 159. FISCHER, Hans: *Johann Jakob Scheuchzer, Naturforscher und Arzt*. = Neujahrsblatt der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich (175.) 1973. 168.

³ PEYER, Bernhard: *Johann Jakob Scheuchzer's Herbarium Diluvianum*. = *Eclogae Geologicae Helvetiae*, Basel, 1944. 457–459.

A kötet eleji, szokásos dedikáció pedig François Xavier Bon-nak, a montpellieri akadémia elnökének szól.

A társaság meglehetősen 'vegyes'. Mégis, hogyan kerültek ezek az emberek egy kötetbe? A többség láthatóan tudós: professzor, akadémikus, könyvtáros. Akiről ez nem egyértelmű, annak tudományos érdeklődése némi utánjárással kideríthető. Tenison érsek saját költségén küldött természettudományi gyűjtőexpedíciót Amerikába.⁴ Valkenier követ Woodward híres londoni ásvány- és ősmaradványgyűjteményének egyik legszorgosabb gyarapítója volt.⁵ Sherard konzul (az ajánlás szerint 'a botanika fejedelme') maga is szorgos gyűjtő és cserepartner.⁶ Hiemer tanácsosnak ősmaradványgyűjteménye volt, és maga is publikált. Köleséri kormányiszéki titkár *Auraria Romano-Dacica* (1719) című könyve az erdélyi aranybányászatot tárgyalja. Gyűjteményéből Nummulites-t (Szent László pénze) küldött Scheuchzernak.⁷ Escher és Hirzel ducentumvi-rekről és Emmett lovagról nem tudtam közelebbit kideríteni. Emmet kivételével Scheuchzernak a többiekkel való levelezése fennmaradt.⁸

Scheuchzer tehát tudóstársainak dedikálta *Herbarium Diluvianum* c. művét. Köleséri Sámuel kormányiszéki titkár, a scheuchzeri 'tudós társaság' levelezője, a soknemzetiségű európai természettudományos körök megbecsült és elismert tagja volt.

KÁZMÉR MIKLÓS

Czvittinger Dávid levele 1735-ből. A szakirodalom Czvittinger Dávidot mint a *Specimen Hungariae Literatae* szerzőjét tartja számon. Életéről keveset tudunk. A legrészletesebb életrajz, s minden későbbi biográfia forrása, Szinnyei József munkája,¹ melynek adatai többnyire a selmecbányai városi jegyzőkönyvből valók.² Azonban ez az életrajz sem teljes, Czvittinger fiatalkoráról, külföldi tartózkodásáról viszonylag részletesen ír, a hazaérkezését követő időszakról azonban szinte semmit.³

Czvittingerről szóló későbbi tanulmányokban csak lexikonjáról olvashatunk, életével kapcsolatban új adatot, kutatási eredményt nemigen találunk. Az írói lexikon elkészítésének körülményeit Tarnai Andor tárta fel, ő közölt néhány új életrajzi adatot, például kik hatottak rá, kikkel találkozott, kikkel levelezett és tartott fenn személyes kapcsolatot Czvittinger, valamint milyen

⁴ LEVINE, Joseph M.: *Dr. Woodward's Shield: History, Science, and Satire in Augustan England*. Ithaca, 1991. 99.

⁵ PRICE, D.: *John Woodward and a surviving British geological collection from the early eighteenth century*. = *Journal of the History of Collections* 1989. 79–95. Valkenier több mint kétszáz ásványt és ősmaradványt küldött Woodwardnak Svájcból.

⁶ TOROSIAN, Carolyn D.: *Sherard, William (1659–1728)*. In: *Dictionary of Scientific Biography*. Szerk.: GILLISPIE, C. C. New York, 1975. 12. 394–395.

⁷ VÖRÖS Imre: *Iff. Köleséri Sámuel levele Scheuchzer zürichi professzorhoz*. = *ItK* 1983. 527–529.

⁸ STEIGER, Rud.: *Verzeichnis der wissenschaftlichen Nachlass von Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733)*. = *Beiblatt zur Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich*. 1933. 21. 1–75. Köleséri levelezését lásd: Jakó Zsigmond: *Köleséri Sámuel tudományos irodalmi levelezése*. (megjelenés alatt).

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1983. II. 556.

² A városi jegyzőkönyv adataiból tudható, hogy Czvittinger 1706-ban adósságot hagyott hátra Tübingában. Az altdorfi egyetem közlése alapján – amelyet a városi jegyzőkönyvben szintén rögzítettek – tudható, hogy 1713-ban szökött meg az adósok börtönéből.

³ Szinnyei megemlíti egy kérvényt, amelyet Czvittinger saját kezével írt 1730. június 4-én, s amely levél szintén a városi levéltárban található.

értelmiségi körök támogatták a *Specimen* szerkesztése, létrehozása során; vizsgálódása azonban főként a külföldi tartózkodás idejére irányul.⁴

Czvittinger Dávid a *Specimen* megírását követően – a szakirodalom mai állása szerint – historia litterariával tovább nem foglalkozott, visszavonult Selmecbányára, s ott töltötte élete hátralévő részét. Ezt támasztja alá a Szinnyei által említett levél 1730-ból.⁵ Ezt a feltételezést erősíti az itt közölt levél is, amelyet 1735. július 5-én írt, szintén Selmecbányán.⁶ Bár Czvittinger kézírását nem ismerjük, a külzetre írt feljegyzések,⁷ valamint a kézirat külső formája alapján gyanítható, hogy eredeti levélről van szó. Ez a dokumentum újabb adalék Czvittinger Dávid hiányos biográfájához, „melynek megírását elmulasztották azok, kik munkáját forrásul használták”.⁸

Perillustris atqve Generose Domine, Domine mihi honorande.

Quod hominibus familiare sit errare, id etiam nobis hesterna die contrahentibus, pariter et Domino Concipistae contigit, propter plurium in aedibus Vestrae Dominationis Perillustris advenientium et abscedentium domesticorum excitatum strepitum loquela, qvem errorem omissionis in concepto Contractu a Domino Pribis commissum, hodierno demum tempore matutino accuratius perlegens, dolenter animadverti; nempe quod terminus solutionis currere debeat, non a dato subscripto 4. diei Junj, sed jam a Festo Sancti Georgii huius currentis Anni. Cum itaqve in meo horto die Solis cum Vestra Dominatione Perillustri coram testibus ita convenerim, et intuitu illius etiam, tum messis jam instantis, tum alios quoscumqve proventus a subditis Szuchaniensibus jam hac aestate colligendos cesserim; ideo necessum habui, aliud Exemplar nostri Contractus, per Dominum Pribis curare describere, in qvo nihil penitus mutavit, saltem haec omnia verba complevit... Ex solutionis computatio a praeterito festo Sancti Georgii fiat, qvemadmodum Vestra Dominatio Petrillustris ipsa id legendo facile agnoscere poterit, in hocce litterali Contractu, qvem festinanter ecce per expressum tabellarium transmittó, officiose se rogans, dinetur illum ipsum recenter Nominis sui subscriptione atqve sigilli impressione per Eundem hunc hominem mihi remittere. Pro quo praestando favore, Me ad recipiendam benevolentiam et promptitudinem exercendam offero, tanquam

Donnationis Vestrae Perillustris

Schemnicii die 5. Julj. 1735.

servum paratiss[im]um
David Czvittinger.

NB. Vitiosum prius Exemplar collaceratum igni injecimus.

Magyarul:

Nemes és Nemzetes Uram, tisztelendő Uram!

Mínthogy az emberektől nem idegen a tévedés, ez történt velünk is a tegnapi szerződéskor, s hasonlóképpen a fogalmazó Úrral. Az Uraságtok házában jövő-menő több házbéli élénk fecsegés miatt a szerződés megfogalmazásakor Pribis Úr kiha-

⁴ TARNAI Andor: *Egy magyarországi tudós külföldön. (Czvittinger és a Specimen.)* = ItK 1993. 16–38.

⁵ L. 3. jegyzet.

⁶ A levél az esztergomi primási levéltárban található, az Ipolyi-gyűjteményben, 32. doboz, 18.

⁷ A levél verzóján éves (1738–1744) elszámolásra vonatkozó adatok találhatók.

⁸ SZINNYEI: i. m. 558.

gyott valamit, melyet végül is a mai délelőtt pontosabban végigolvasva fájdalmamra észrevettem, ugyanis, mivel a fizetés határidejét korábbra kell tenni, így az nem az aláírt június 4-i naptól, hanem már folyó év Szent György napjától⁹ érvényes. Ezt követően vasárnap a kertemben tiszteletreméltó uraságokkal tanúk jelenlétében úgy egyeztem meg, s arra nézvést hagytam meg, részint a már sarkunkban levő aratást, részint egynémely más termés még ezen a nyáron történő begyűjtését a Szuchán élő alattvalóktól; ezért szükségesnek tartottam szerződésünkről egy újabb másolatot íratni Pribis Úrral, melyben semmit sem változtatott meg, csak ezeket a kihagyott szavakat pótolta. A fizetés a már elmúlt Szent György napjától legyen, miképpen tiszteletreméltó Uraságtok annak elolvasása közben könnyen ráismerhet éppen ebben az írásos szerződésben, melyet sietősen íme most, a kijelölt levélvivővel átküldök, kötelességtudóan kérve, méltóztassék azt íziben nevének aláírásával és pecsétjének rányomásával ugyanezen ember révén visszaküldeni. Eme szívesség fejében készségesen ajánlom magamat, a viszont jóakarat gyakorlására, mint az Uraságtok

Selmecbánya, 1735. július 5.

legkészségesebb szolgálja
Czvittinger Dávid

NB Az előbbi hibás példányt szét tépve tűzbe vetettük.

BAJÁKI RITA

A Beleznay család tagjairól megjelent sírversek és temetési gyászbeszéddek. A *Magyar Könyvszemle* 1966/2. számában megjelent egy írás a Beleznay család könyvtárának, a „Bibliotheca Beleznaiana”-nak XVIII. század végi árveréséről.¹ Ebben a tanulmányban a Beleznay Sámuel által 1795-ben árverésre bocsátott mintegy 2500 kötetes, és a család több generációja által összegyűjtött könyvtár nyomtatásban is megjelent árverési katalógusával ismerkedhettünk meg. (A könyveket végül a Sárospataki Református Kollégium vásárolta meg.)

A könyvtár tulajdonosáról, beleznai és pilisi Beleznay Sámuelről annyit kell még megjegyeznünk, hogy irodalmi tevékenységet is folytatott. Az utókor számára fennmaradt műve, a *Carmen auctore S. I. b. de Beleznay compositum cum anno 1805. XI. cal. maii apud suam majestatem sacratiss. Vindobonae servitium camerarii pietate clientelarii auspicaretur additum et carmen idiomate patrio* 1805-ben, Pesten jelent meg nyomtatásban.²

Beleznay Sámuel nem sokkal könyvének megjelenése után, még ugyanabban az évben – az öt évvel korábban, 1800-ban elnyert báróságot követően – grófi rangra emelte az uralkodó.

A főnemesi cím elnyerésével a Beleznay család további emelkedése – amely Sámuel nagyapjának, Beleznay János altábornagy katonai sikereivel kezdődött és amely nagybátyja, Beleznay Miklós tábornoknak a protestáns egyházpolitika terén kifejtett jelentős tevékenységével folytatódott – biztosítva látszott.

Tizenhárom évvel később azonban ez a folyamat megakadt, a család társadalmi helyzete gyökeresen megváltozott. 1818. július 5-én ugyanis Beleznay grófot saját, Sámuel nevű fia

⁹ Április 24.

¹ BARCZA József: *Egy felvilágosodás kori magyar főúri könyvtár árverése.* = MKsz 1966. 2. sz. 145–152.

² PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860.* I. Bp. 1888. 218.; SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* I. Bp. 1891. 788–789.; *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* I–III. (a továbbiakban ÜMIL.) Bp. 1994. I. 179.

agyonlőtte. Az ifjú grófot pedig ezért a tettéért egy évvel később, 1819. június 21-én Pesten kivégezték.³

Ezzel az utóbbi eseménnyel jutottunk el jelen tanulmány témájához, a Beleznay család tagjairól írt és nyomtatásban is megjelent sírverseihez és temetési gyászbeszédeihez, prédikációihoz.

A XVIII. és XIX. században – leginkább a főúri családok körében – igen népszerű és ezért gyakran nyomtatásban is megjelenő ilyen típusú irodalmi munkák közül ez ideig hét darab olyat sikerült felkutatnom, amelyek a Beleznay család valamelyik tagjáról szólnak. A hét irodalmi alkotás azonban csupán három személyről, az 1754-ben elhunyt Beleznay János altábornagróról, az ő elsőszülött fiáról, az 1787-ben elhunyt Beleznay Miklós tábornok, református főgondnokról, illetve Beleznay János másik fiának, Mihály alezredesnek az unokájáról, az 1819-ben kivégzett ifjabb Sámuel grófról szólnak. Szerzőikben közös, hogy valamennyien protestánsok – ezen belül pedig a hétből hat református vallású – és általában egyházi emberek, lelkészek, tanítók voltak.

Tudomásom van még egy, a neves piarista szerzetes-író, Horányi Elek által – Beleznay Miklós tábornokról – írt epitáfiumról is, amelyről azonban még nem sikerült kiderítenem, hogy nyomtatásban, vagy csak kéziratban maradt-e fenn. Létezéséről a néhány éve elhunyt Csilló Mihálynak, Pilis történetéről írt könyvéből szerezhetünk tudomást, de bővebb adatot a szerző sajnos nem közöl.⁴ A Csilló Mihály által említett mű címe a következő:

„GENERÁLIS BELEZNAY Úr Ó Excellenciájának Epitáfiuma, mellyet írt ama mindeneget részrehajlás nélkül szeretni és tisztelni tudó nagy érdemű tudós Professor HORÁNYI ELEK Úr Pesten; ki-is noha a R. Katholika Anyaszentegyháznak edgy keresztyéni módra buzgó tagja, még is a más hiten lévőket is felebaráti szeretettel ölelgetvén, azoknak illő, igen ditséreteket meg-szokta adni...”

Ezen kívül a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményben is található egy rövid sírvers, amely Beleznay Miklós és Podmaniczky Anna Mária fiatalon, 1757-ben elhunyt, Mária nevű lányának a temetésére íródott.⁵ A névtelen szerző által írt alkotás címe:

„Atyafiság könyvezési mellyekkel 'a Nagyságos Szép és Nemes Reményű MARIA BELEZNAY KIS ASZSZONYNAK korán való Temetkezésénél ázódtak két Meg-sebhedt szívű Atyafiai Aszódon szent György Havának 15 napján. M. D CC LVII. eszt.”

Végezetül – mielőtt rátérnénk a címben szereplő művek ismertetéséhez – szeretnék még megemlíteni egy 1864-ben íródott rövid verset is, amely ugyan nem tartozik a klasszikus értelemben vett sírversek közé, de ugyanarról a témáról emlékezik meg. Ez a vers a világtalan költőnő, gróf Beleznay Luiza alkotása, amely unokabátyjának, a fiatalon elhunyt gróf Beleznay Mihály had-

³ A Beleznay család történetéről I.: ÁLDÁSY Antal–CZOBOR Alfréd: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei*. III. Bp. 1937. 262., VI. 1940. 542–543., VII. 1941. 105–108.; CSILLÓ Mihály: *Pilis története*. Pilis, 1994. passim.; KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok*. II. Bp. 1911. 47–48.; KÖSZEGHI Sándor: *Nemes családok Pestvármegyében*. Bp. 1899. 34.; *Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. Főrangú családok*. I. Bp. 1888. 39–40.; NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I. Pest, 1857. 281–284., Pótlék kötet. Pest, 1868. 126.; NYÁRY Pál: *Familia comes Beleznay de Belezna et Pilis*. = Magyar Családtörténeti Szemle 1937. 177–182.

⁴ CSILLÓ: i. m. 126.

⁵ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye. Kézirattár. K-O. 166. 1–4.

nagynak állít emléket. A nyolc soros vers – amelynek címe „Beleznay Mihály gróf halálára” – 1868-ban jelent meg a költőnő, *Éji virágok* című kötetében.⁶

Az Országos Széchényi Könyvtár (1–3., 5., 6/1–4. kiadás, 7.), a budapesti Egyetemi Könyvtár (4.) és a Békés Megyei Levéltár könyvtárának (6/5. kiadás) állományában a következő hét – a Beleznay család tagjairól szóló – nyomtatásban megjelent sírvers és temetési gyászbeszéd található:

1. *Az halálnak minden emberekkel egy-aránt köz-vóltáról való rövidelmélkedés, melyet néhai jó emlékezetű méltóságos generális Beleznai BELEZNAI JÁNOS fő-úr, Felséges Koronás Királyunk, és Tsászárnénk egy Generál-Feld-Marechal Leutinantjának, és egy Lovas Nemes Magyar Regementnek Vitéz Colonellusának meghidegedett Teste Eltemettetésének alkalmatosságával Tett, és mondott CSÁTHI DÁNIEL, A' Helvétika Confession-lévő Nagy Körösi Eklésiában a' Krisztus Jesusnak egyik együgyű Szo'gája, és a' Duna mellyékén azon Confession-lévőknek supetintendense.*

Pilisen, az Úri Házak első Udvarában, M. DCC. LIV Esztendőben, Karátson Havának 8 dik Napján.

A fenti 28 oldalas gyászbeszéd – amely 1754. december 8-án, Beleznay János pilisi temetésén hangzott el – Budán, 1758-ban jelent meg nyomtatásban, Landerer Ferenc Lipót nyomdájában.⁷

Szerzője, Csáthi Dániel 1703-ban született az Abaúj vármegyei Szikszón. 1731-től református lelkész, majd 1752-től a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. Mint ilyen hunyt el 1757. január 24-én. Beleznay Jánosról írt gyászbeszéde az egyetlen nyomtatásban fennmaradt műve.⁸

2. *Oratio Qua Viri, De Patria Optime Meriti, Excellentissimi Atque Illustrissimi Domini Domini JOANNIS BELEZNAI de BELEZNA Generalis Campi Mareschalli Locumtenentis, Uniusque Legionis Equestris Ordinis Hungarici, dum fuit Colonelli Proprietarii Eunerii parentauit Stephanus Gozon, Scholae Ketskemetiensis H. C. A. Rector.*

Pilisii, Anno M. DCC. LIV. a. d. Id. Decembris.

Ez a 27 oldalas oráció, vagy más néven szónoklat ugyancsak Beleznay János altábornagy 1754. december 8-i – „6. Id. Decembris” – temetése alkalmából született és ugyanakkor és ugyanott került kinyomtatásra, mint a Csáthi-féle gyászbeszéd.⁹ Szerzője, Gózon István református lelkész, aki 1754-ben mint tanár működött Kecskeméten. Később lelkészkedett Csökmön, Cecén és Patajon. Életét mint egyházkerületi jegyző, 1790-ben fejezte be. Neki is ez az egyetlen olyan nyomtatásban megjelent műve, amelyről tudomásunk van.¹⁰

3. *Bútszóztató versek mellyeket néhai m. b. Test-vér bátyjának, méltóságos generális BELEZNAY MIKLÓS úrnak utolsó tisztességének megadására kevés órák alatt készíttetett BELEZNAY MIHÁLY obrist leitínánd's mellyeket ugyan Pilisen az Évangyélíkusok Templomában Böjt-elő Havának XI dik napján MDCCCLXXXVII dik esztendőben élő nyelvel el-mondot TÚRÓS PÉTER az Ó-Budai Reformáta Eklésiának Prédikátora.*

⁶ *Éji virágok*. Költeményfüzér. Tollba mondta: gróf BELEZNAY Luiza. Pest, 1868. 95.

⁷ PETRIK: i. m. I. 457.

⁸ SZINNYEI: i. m. II. Bp. 1893. 205–206.; *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk.: LADÁNYI Sándor. (a továbbiakban: Prot. lex.) Bp. 1977. 121.

⁹ PETRIK: i. m. I/2. Bp. 1888. 922.

¹⁰ SZINNYEI: i. m. III. Bp. 1894. 1327.

Beleznay Miklós tábornok 1787. január 11-én, Pilisén való eltemetésére ez az egyetlen versben elkészített megemlékezés. A 18 oldalas sírvers ugyanebben az évben jelent meg Győrben, a Streibig József-féle nyomdában.¹¹ Szerzője az elhunyt testvéröccse, Belezna Mihály alezredes (1728–1789) volt.¹² Magát a sírverset azonban Túrós Péter, az óbudai református egyházközség lelkésze olvasta fel a emetés alkalmával.¹³

4. *Pohřebnij Kázanj nad Smrtj Welkomožného někdy Pána, Pána BELEZNAI MIKULÁŠE DE BELEZNA, Geho Hasnosti Cýsařsko-Královské a Aposstolké Skaw. Rządu Rytiřstého Generál – Wacht – Mistra, dne Dewatenáctého Měsíce Ledna bkařoskaweně w Pánu zesnuhého, z' Tertu I. Kn. Mogzissowé 5, 24. w den gedenáctý Měsíce Vnora w Chrámě Pilisském wykonaně Roku Páně 1787, skrze Zacharyásse Gegus Cýrkwe Albertské Ewangelické Sl'. Bož. Kazatele, a Welebn. Bratrřtwa Pesstansko Békesského Notáriusse.*

Szintén Belezna Miklós 1787-es halálakor született ez a 38 oldal terjedelmű, szlovák nyelvű és gót betűkkel kinyomtatott emlékbeszéd, amely Pozsonyban jelent meg, Wéber Simon Péter nyomdájában.¹⁴ Szerzője az evangélikus Gegus Zakariás volt, aki hosszú évekig lelkészkedett a Pilishez közeli Albertiben. Gegusnak csupán ezt az egyetlen irodalmi munkáját ismerjük.¹⁵

5. *Halotti prédikáció, melyeket néhai méltóságos generális BELEZNAY MIKLÓS úrnak, a' Duna-mellyéki Venerábilis Superintendentiának Fő Curátorának, utolsó tisztességének meg-adására, Böjt elő Havának XI dik Napján MDCCCLXXXVII dik esztendőben Pilisen, az Evangélikusok Templomában, nagy számú Nemességnek, 's minden rendben lévő Halgatóknak jelen léteben élő nyelvel el-mondott. Pétzeli Jó'sef Rév-Komáromi H. C. lévő Prédikátor.*

Ez a Belezna családdal kapcsolatos és a győri Streibig-féle nyomdában készült temetési prédikáció két szempontból is kiemelkedik a többiek közül.¹⁶ Egyrészt terjedelme miatt, amely 50 oldalt tesz ki. Másrészt szerzőjének személye miatt. Idősebb Péczeli József ugyanis a XVIII. századi protestáns egyházi irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja volt. A Putnokon, 1750-ben született Péczeli mint a Dunántúli Református Egyházkerület főjegyzője hunyt el Komáromban, 1792. december 4-én. 23 önálló irodalmi alkotást hagyott hátra maga után, de mint az első magyar tudományos folyóirat, a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője is sokat tett a hazai irodalmi életért.¹⁷

6. *G. B... S... Koporsó Versei. A' Síró Felek' vigasztalására úgy minden Keresztény Szüléknek (Fijaik' és Leányaik nevelésében) oktatására írta. Hód víz parton született Szinyei Farkas András Udvari Poeta.*

Ez a Pesten, 1819. június 21-én kivégzett ifjabb gróf Belezna Sámuelről szóló és 17 fejezetre osztott sírvers több kiadást is megélt. A Petrik-féle könyvészeti bibliográfiában evvel szemben csak

¹¹ PETRIK: *i. m.* III/2. Bp. 1891. 701.

¹² Belezna Mihály alezrederől igen szűkszavúan szólnak a genealógiai feldolgozások: CSIL-LÓ: *i. m.* passim.; KEMPELEN: *i. m.* 48.; NAGY: *i. m.* 282.; NYÁRY: *i. m.* 179.

¹³ SZINNYEI: *i. m.* XIV. Bp. 1914. 582.

¹⁴ PETRIK: *i. m.* I/2. 880.

¹⁵ SZINNYEI: *i. m.* III. 1089–1090.

¹⁶ PETRIK: *i. m.* III. Bp. 1891. 64.

¹⁷ SZINNYEI: *i. m.* X. Bp. 1905. 682–688.; Prot. lex. 465.; ÚMIL III. 1596.; *A magyar irodalom története. III. (1772–1849).* Főszerk.: SÖTÉR István. Bp. 1965. 72–73.

az első, az 1819-es váci kiadású szerepel.¹⁸ Tudomásom szerint azonban a fenti mű öt ízben jelent meg nyomtatásban. 1. Vácon, a Gotlieb Antal-féle nyomdában, 1819-ben. 2. Budán, Landerer Anna nyomdájában, 1819-ben. Erre a könyvre rávezették, hogy „Második meg-jobbítatott, és bővített kiadás.” 3. Budán, 1829-ben. Ezen a könyvön azt tüntették fel, hogy „Harmadik megjobbítatott, és bővített kiadás.” 4. Nagyváradon, a Tichy nyomdában, 1819 után. 5. Gyulán, a Dobay János-féle nyomdában, 1863-ban. Ez utóbbinál szerepel először kiírva gróf Beleznay Sámuel neve, amely az eddigi kiadásoknál csak kipontozva jelent meg.

A fenti vers, versek szerzője Farkas András vándor népköltő volt, aki Hódmezővásárhelyen született, 1770-ben és ugyanott halt meg 1832. szeptember 13-án. Számos hasonló típusú, leginkább népszerűsítő irodalmi alkotása maradt fenn, melyek közül a legtöbbet ő maga nyomtatta ki kézisajtóján.¹⁹

7. Imádságok, melyeket Pesten Junius 21-dikén 1819-ben szerentsétlenül megholt G. B....S.... szomorú körülményeihez képest készített Szikszai József Pesti Református Káplán, mint a' szerentsétlenség utolsó óráiban vígasztalója.

Ez az utolsó – amely a Beleznayak temetésével, halálával kapcsolatos –, mindössze 8 oldalas irodalmi alkotás nem szerepel a Petrik-féle bibliográfiában. A könyv – vagy inkább füzet – címlapján szereplő adatok alapján azonban tudjuk, hogy a kiadvány Pesten, nemes özvegy Kiss Istvánné nyomdájában, 1819-ben készült. Szerzője, Szikszai József az a református segédlelkész volt, aki utolsó útjára, a kivégzéshez kísérte el az ifjú Beleznay grófot. Személyéről még annyit lehet tudni, hogy fia volt annak a Szikszai György nevű református lelkésznek, akinek több irodalmi témájú munkája is fennmaradt.²⁰

Végezetül szeretném megemlíteni, hogy e fenti rövid írás mintegy előtanulmányául szolgál egy, a jövőben elkészülő önálló kötetnek, amely a Beleznay család tagjairól szóló összes – nyomtatott és kéziratban meglévő – sírverset és temetési gyászbeszédet fogja tartalmazni, egy genealógiai és egy irodalomtörténeti tanulmánnyal összekapcsolva.

MERÉNYI-METZGER GÁBOR

¹⁸ PETRIK: *i. m.* I/2. 745.

¹⁹ SZINNYEI: *i. m.* III. 139–146.; ÜMIL I. 556–557.

²⁰ SZINNYEI: *i. m.* XIII. Bp. 1909. 872–873.

FIGYELŐ

Timkó Imre emlékezete. Halálának tizedik évfordulóján emlékezünk meg Timkó Imre hajdúdorogi görögkatolikus püspökről, a könyvtáralapítóról, a bibliofilról és a K-ÉK magyarországi könyvészeti kutatások kiemelkedő mecénásáról.

1959-ben lett a budapesti Teológiai Akadémia professzora, jelentős tudományos munkásságot folytatott. 1975-ben szentelték püspökké, rövidebb idő után megkezdte az egyházmegyei központ kiépítését Nyíregyházán. 50 000 kötetre méretezett helyiséget alakított ki a Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának elhelyezésére. Ez a gyűjtemény hosszú időn át rendezetlenül, használható katalógus nélkül létezett. Timkó Imre tette lehetővé, hogy a Debreceni Egyetemi Könyvtár munkatársai a régi könyveket feldolgozzák. Ugyancsak ő kezdeményezte, hogy az egyházmegye paróchiáiról és filiáiról a kallódó könyvészeti értékek bekerüljenek Nyíregyházára. Vidéki útjai alkalmával maga is gyűjtött be könyveket, körlevélben ösztönözte ugyanerre a lelkeskedő papságot, valamint engedélyt adott P. Dudás Bertalan bazilita protoigumennek és e sorok írójának a könyvgyűjtő terepmunkára, ezzel messze megelőzve korát. E tevékenység eredménye a hazai és nemzetközi könyvészeti szakirodalomban egyaránt elismerést nyert.

Timkó Imre szenvedélyes bibliofil volt, kispap kora óta gyűjtött könyvtárát végrendeletileg egyházi célra hagyta. Tíz évvel ezelőtt személyében a halál idő előtt ragadott el egy kiemelkedő egyéniséget. Emléke előtt e helyen hajtunk fejet.

OJTOZI ESZTER

A hazai Erasmus-kutatás múltja és jelene. „Kezdetben vala...” Vagyis 450 évvel ezelőtt a magyarországi értelmiség számára Rotterdami Erasmus épp olyan ismert volt, mint Európa más részében. Ez azt jelentette, hogy a művelt magyarországi eruditus nemcsak könyveit ismerte, de feltűnően sokan leveleztek is Európa leghíresebb írójával. Ezt a megjegyzést azért szükséges mindjárt a kezdetnél hangsúlyozni, mert közismert, hogy Erasmust nem lehet csak könyveinek olvasása révén megismerni. Aligha tévedek, ha azt állítom, hogy a négyezernél több levelének átnézése nélkül egyetlen kutató sem láthat bele az erasmusi életmű egészébe.

Hogy milyen jól ismerték Erasmust magyar kortársai és mennyire tudták, hogy Európa „színpadán” hová, melyik oldalra, milyen „kulisszák” mögé állítsák és hogy Ő milyen szerepet vállalt a Respublica Christiana alakításában, azt többek között két epizóddal lehet illusztrálni. Az egyik 1522-ben, a másik 1526-ban, közvetlenül Mohács előtt történt –, mindegyik hiteles, mert Erasmus egyik magyarországi barátja, Piso Jakab jegyezte fel, aki a fiatal Lajos királyt gyermek kora óta nevelte.¹

¹ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: *Erasmus és magyar barátai*. Bp. 1941. 4; 108. – Uő: *Humanizmus és nemzeti irodalom*. Bp. 1966. 50–132. A két epizódról l. i. m. 42. és 54., illetve 84. és 94.

1522 nyara. II. Lajos udvarában vagyunk. A király 16 éves –, néhány hónappal ezelőtt vette feleségül a 17 éves Habsburg Máriát. Az udvari ebédlőben jelen vannak: Burgus császári követ, valamint a német lovagrend nagymestere, Brandenburgi Albert és testvére György, akiről többen azt jegyezték fel, hogy a koraérett Lajos király rossz szelleme. A beszélgetés témája – Piso beszámolója szerint – ismét Luther reformjának forradalmi újításai körül forgott, azzal a közhelynek számító téves megjegyzéssel, hogy Luther tanait azért is érdemes követni, mert a tudósok tudása, Erasmus mester is követői közé állt. A társaságból egyetlen ember, Piso Jakab tudta, hogy ez az állítás nem igaz, és nem lehet egyenlőségjelet tenni Erasmus és Luther közé. Ennek igazolására elővette a mindig magánál őrzött levelet, amelyet Erasmus nemrég saját kezével írt neki Budára. A levél tartalma és az a tény, hogy saját szemükkel láthatják a világhírű Erasmus kézírását, olyannyira felkeltette a jelenlévők érdeklődését, hogy a királyné kiragadta Piso kezéből a levelet, majd Lajossal együtt elolvasta.

Ez a jelenet a mi szempontunkból azért fontos, mert egyrészt tetten érhetjük az akkori közvéleményben is már elterjedt vélekedést, miszerint Erasmus „szálláskészítője” volt Luthernek. Másrészt részesei lehetünk egy teológiai vitának, amely során egy hazai humanista kél Erasmus védelmére. Mint később látni fogjuk, épp a hiteles Erasmus-kép szempontjából rendkívüli jelentőségű ez az adat.

1526 eleje, Mohács előtt néhány hónappal. – A humanista diplomata, Ursinus Velius újból Budán tartózkodik. Erasmusra terelődik a szó. Mindketten, ő is, Piso is állandó kapcsolatban állnak a rajongva csodált mesterrel, Erasmussal. Piso tollat fog, és beszámolót küld az elmúlt hetek eseményeiről, és levelét így kezdi: Természetesen megint Rólad beszélgettünk; mert Te, Erasmus, mindig velünk vagy; velünk, ha reggelizünk, ha ebédelünk – ha állunk, ha ülünk. Egyszóval velünk vagy egészen, még akkor is, ha sétálunk, ha kilovagolunk. Mi meg Veled vagyunk, egyedül a tér választ el minket egymástól. És visszaemlékezik arra a jelenetre, amikor a két Thurzó testvér: János boroszlói és Szaniszló olmtúzi püspök megcsókolták Erasmusnak Pisóhoz írt levelét.

Ha ezt a két ismert epizódot hozzásoroljuk ahhoz a közismert tényhez, hogy a hazai erasmisták milyen alaposan ismerték Erasmust, a bibliafordítót, akkor megfogalmazhatjuk azt a kétségbevonhatatlan igazságot: a hazai közvélemény Erasmusban mindenekelőtt a teológust látta –, épp azt, aminek ő magát mindig is nevezte. Természetesen jól tudták itthon is, hogy a csodált mester sok minden másban is maradandót alkotott, de kortársai pontosan tudták, hogy meddig és miben haladt együtt Lutherrel és mi volt az a határ, amelyet nem tudott és nem akart átlépni. A jelekből arra lehet következtetni, hogy Piso, Oláh Miklós és a legtöbb erasmista magyar humanista jól volt informálva; tehát tudtak arról az egyre szenvedélyesebb vitáról, melynek hangnemét, stílusát Luther *De servo arbitrio* című, 1525-ben közreadott vitairata jól tükrözi. Erasmus védi, Luther viszont szenvedélyesen tagadja az ember szabad akaratának tételét. Az elvi szakadék közöttük ekkor már oly mély és áthidalhatatlan, hogy egyetlen kortárs számára sem volt kétséges, hogy Erasmus római katolikus maradt, Luther pedig nemcsak a pápát, de a hittitkok leglényegesebb tételeit is megtagadva „apostata a fide” lett, vagyis tudatosan szakított a római egyház ezeröt száz éves hitigazságaival.

*

Dolgozatom szándékosan nem foglalkozik a kortársak szerteágazó kapcsolataival, hiszen mindezt *Erasmus és magyar barátai* címen régóta ismerjük. Célom ugyanis a hiteles Erasmus-kép alakulásának bemutatása. Ezért nem sorolom fel – még summázva sem – azokat az adatokat, amelyekből világosan kitűnik, hogy Erasmus évszázadokon keresztül olvasott, „élő” valóság, szellemi táplálék maradt a hazai művelődés számára. A bibliográfiai felsorolások ismétlése helyett most századunkba lépünk, és megdöbbenve tapasztaljuk, hogy míg kortársai lelkében az eredeti,

igaz Erasmus-kép élt, addig 1920-tól kezdve egyre zavarosabbá válik a helyzet, és torzóvá silá-nyul az eredeti, a hiteles arc. A torzítás két forrásból ered – az egyik szellemtörténeti, a másik világnézeti indíttatású.

A hazai szellemtörténet legnevezetesebb tudósai, professzorai, érthetetlen módon egymást túllicitálva, Erasmusról a tényeknek homlokegyenest ellentmondó kijelentések sorát állították. Íme néhány a sok közül: Erasmus langyos, kétkedő filozófus; fáradt pesszemizmusa méreg; őt kell felelőssé tenni mindazért a romboló, cinikus magatartásért, ami a budai udvarban lábra kapott és a mohácsi tragédiához vezetett; szelleme, mint a „nemzetromlás virága” hajtott ki a magyar műveltség talajából!; pacifizmusa éppen akkor bénította meg a hazai közvéleményt, amikor fegyvert kellett volna ragadnia mindenkinek a török ellen! Ne feledjük: 1526-ot írunk! A sort Thienemann Tivadar kezdte, de ugyanebben a szellemben nyilatkozik Erasmusról Horváth János, Szekfü Gyula is.

Vajon hogyan történhetett mindez, és honnét vették az ötletet ezek a különben megbízható, nagyhírű tudósok? A fő okra Trencsényi-Waldapfel Imre mutatott rá, aki egyedül „mert” szembe szállni az igaztalan vádaskodókkal. 1941-ben nyíltan kijelentette, hogy akik így eltorzítják és lerombolják Európa legnagyobb szellemi formálójának tekintélyét, azok nem ismerik műveit és nem olvassák Allen 1906 óta közreadott köteteit, amelyek Erasmus több ezer levelét tartalmazzák. „A magyar Erasmus-kutatás legnagyobb mulasztása az, hogy Erasmus publicisztikai munkásságát úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyták”. Az *Erasmus és magyar barátai* című könyvének ez a kijelentése azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az említett tudósok korrigálják tévedésüket. Ők ugyanis valóban nem a Nyugaton megindult új kutatások eredményei nyomán haladtak, hanem – a jelek szerint – a német protestáns szakirodalom Erasmus-ellenességét építették bele saját szemléletükbe. A kezdeményező az a Thienemann Tivadar volt, aki éveken át vizsgálta a 16. századi német–magyar szellemi kapcsolatok elemeit, különös tekintettel Luther óriási hatására. Itt csak utalok Luther Mártonnak latinul és németül megjelent *De servo arbitrio* című, Erasmus ellen írt művére, amely – mint köztudott – végleg eldöntötte a kettejük közti szellemi párviadal sorsát. Nos, aki bővebben kíván foglalkozni a témával, és elolvassa azokat a kifejezéseket, amelyekkel Luther illeti Erasmust, az rátalál az imént felsorolt szellemtörténészek tollából származó vádak forrására. A polémia elkerülése végett elegendő utalnom Luther említett könyvének 1996 végén megjelent magyar fordítására, a soproni Berzsenyi Dániel Liceum kiadásában.² A tudományos szempontból is kiváló fordítás százszámra közli egyértelmű magyar kifejezésekkel a Thienemann–Horváth–Szekfü által megfogalmazott elmarasztaló jelzőket. („Szkeptikus... szofista... semleges megalkuvó... kitalációk álarca mögé búvó... újabb mesterkedést kieszelő... tapasztalatlan népet megtévesztő... semmitmondó szóvirágokat gyártó... elvetemült... szívében Epikuros disznóöljút eltűrő...” stb.)

A világnézeti indíttatású torzítás újabb fejezetet nyitott a hazai Erasmus-kutatásban. A kérdés-sel azért kell hangsúlyozottan foglalkozni, mert ez a torzítás napjainkig tovább él, és megtéveszti a mai olvasóközönséget is.

A sors iróniájának nevezhetnénk, hogy ez épp annak a T. Waldapfel Imrének a nevéhez fűződik, akiről az imént azt állítottuk, hogy egyedül ő ismerte a nyugati szakirodalom kutatási eredményeit, és a fiatal generáció tőle várta Erasmus rehabilitációját. 1948 után azonban – amint köztudott – egyik vezetője lett a marxista ateizmusnak. Ez többek között – és éppen az Erasmus-kutatás terén – azt jelentette, hogy nem lett szószólója a nyugati tudósok egyöntetű megállapításának: Erasmus az újkori Európa legműveltebb teológusainak egyik vezéregyénisége. Ezt Nyuga-

² LUTHER: *A szolgál akarat.* – Luther Márton *De servo arbitrio* című teológiai vitairata. 1525. Latin eredetiből és németből magyarra fordították: JAKABNÉ CSIZMAZIA Eszter, WELTLER Ödön és WELTLER Sándor. Sopron, 1996.

ton 1950 óta minden német, angol, francia, amerikai irodalomtörténész így tudja, igazolja és megszámlálhatatlan tudományos könyvben, tanulmányban, konferencián terjeszti, s mindmáig újabb adattal hitelesíti. Közben ugyanis nemcsak leveleinek összkiadása készült el (*Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami. Oxonii. Rö. v. OE*), hanem műveinek egy nemzetközi bizottság által irányított új összkiadása is (*Opera omnia Desiderii Roterodami. Amsterdam.*) Éppen ezért a hazai Erasmus-kutatás felmérhetetlen kárt szenvedett azáltal, hogy az ab ovo teológia-ellenes ateista materializmus ellenakcióba kezdett; sőt Waldapfel még azt is állítja, amit 1941-ben oly bátran vallott, és a *Humanizmus és nemzeti irodalom* c. tanulmánykötetében, a „javított” kiadásban már Engels és Zsirmunskij okfejtéseivel bizonygatja, hogy Erasmus legnagyobb érdeme, hogy „segítette a feudalizmust és a vele szövetséges egyházat leleplezni” (sic!)³. Ezek után nem lehet csodálkozni, hogy a számtalan kötetet kitevő életműből épp a legbizarrabb könyvet, a *Colloquia familiaria*t szemelte ki a magyar olvasóközönség számára. De a sok félreértésre okot adó műből is csak néhány fejezetet fordított le Komor Ilonával együtt *Nyájas Beszélgetések*, illetve később az újabb kiadásoknál *Beszélgetések* címmel. „A Beszélgetések olvasóihoz” és a jegyzetek híven tükrözik a marxista tudós szemléletét.

Kardos Tibor tevékenysége is felelős a hiteles Erasmus-kép torzulásáért. A *Balgaság dicsérete* címen fordította le magyarrá az *Encomium moriae sive laus stultitiae* (1509) c. híres művet. A siker mindmáig nem maradt el, hiszen ebben Erasmus – saját vallomása szerint – az udvari bolondok sapkáját véve magára, mindenkit ironikusan mutat be egy olyan világban, ahol az ostoba szenvedély diadalmaskodik. Erasmusnak emiatt gyült meg a baja, mert ellenfelei nem értették meg, hogy – saját szavai szerint – „okítani akartunk, nem sebezni, segíteni, nem sérteni, az emberi erkölcsöket megjobbítani, nem pedig összekuszálni. A Balgaságban sincs egyébről szó, mint a Keresztény harcosban, csak a tréfa leple alatt⁴. Sokan nem értették meg ezt a ferde tükörben ábrázolt, visszajára bemutatott komédiát, és komolyan vették, sőt messzemenő következtetéseket vontak le, mondván az udvari bolond szerepeltetése csak ürgy –, a főszereplő maga a cinikus Erasmus. Nem értette meg Kardos Tibor sem, sőt, a valóságtól teljesen elrugaszkodva hosszan elemzi Erasmusnak, a törvénytelen származása miatt meghasonlott humanistának – szerinte – mindent és mindenkit kigúnyoló cinizmusát, saját egyházát is pellengérré állító kiábrándult kereszténységét. A szomorú tragikomédia abban rejlik, hogy Kardos hosszú fejtegetéseiben saját, hasonló sorsát is beépítette a fordításhoz fűzött tanulmányába, amelyet a kiadók mindmáig rendszeres időközben változatlan formában a könyvnapok egyik szellemi csemegéjeként jelentetnek meg. Kardos tudatosan, vagy akarattal nem vette tudomásul, hogy mi a *Balgaság dicsérete* „zárának” kulcsa. Pedig ezt maga Erasmus adja olvasói kezébe, és a külföldi szakirodalom is félreérthetetlenül igazolta mindmáig. Erasmus ugyanis a XXIX. fejezetben (a Balgaság magának követeli az igazi eszélyességet címmel) beszél arról a görög mitológiában ismert Szilénosz-szekerénykéről, amelyet csak ki kell nyitni, és „belül azonnal mindent fordítva találász”.⁵ Ez a nyitja az egész *Encomium moriae*-nak. Ha valaki ezt nem veszi tudomásul, szükségképpen arra a következtetésre jut, hogy a műben „nem Balgaság úrnő szól, hanem maga Erasmus” (Erasmus saját szavai!). És ebbe a megbocsáthatatlan tévedésbe esett Kardos is, megmásítva ezzel a zseniális szerzőnek, Erasmusnak eredeti szándékát. Ahelyett, hogy ezt a „kulcsot” használta volna, olyan teóriát gyártott, amelyet 40 oldalon keresztül sulykol a védtelen és hiszékeny olvasó agyába, aki természetesen mindezt elhiszi.

³ T. WALDAUFEL I.: i. m. 53.

⁴ OE II. 93. 337.

⁵ Kardos Tibor fordításában ERASMUS: *Balgaság dicsérete*. Bp. 1958. A mű keletkezéséről, értékeléséről: 7–44; Jegyzetek: 161–184; Utószó: 185–186. – 2. kiadás: 1960; 3. kiadás: 1977; újabb kiadás: 1987. – A Szilénosz-szekerénykéről. I. KARDOS, XXIX. fejezet: 79–81. – Szilénosz központi szerepéről vö.: MESMARD, Pierre: *Erasmus ou le Christianisme critique*. Párizs, 1969.

A baj nemcsak az, hogy saját téveszméinek labirintusába kényszeríti a *Balgaság* magyar olvasóit, hanem főleg az, hogy ezek az eszmék teljesen idegenek a mű alkotójától.

Aligha kell bővebb kommentárt fűznünk Kardos marxista ihletésű itt következő mondatához: fordításával választ akart adni „a történeti kritika egy fontos kérdésére, mely egyúttal a szovjet történetírás határozott és egyértelmű válasza is.” (186.)

Ha már kénytelenek voltunk eme „balgaságot” idézni, hadd mutassak rá arra az érthetetlen – enyhén szólva – melléfogásra, hogy miközben a két marxista magyar professzor szolgálai módon a szovjet irodalomtörténetírás százíze szerint manipulálta a *Philosophia Christi* megalkotójának életművét, addig Moszkvában a bakui születésű, magyar származású (1931) Markis Simon előbb orosz nyelven(!) 1971-ben(!), majd magyarul is a nyugati Erasmus-kutatás teljes ismeretével felvértezve remek monográfiával ajándékozta meg a hazai olvasóközönséget. (Gondolat Kiadó, 1976)⁶ Ebben a tudományos apparátussal megírt könyvben éppen az ellenkezőjét olvashatjuk annak, amit Waldapfel és Kardos professzorok állítanak. Markis Simont aligha lehet az ismert egykori kifejezéssel „nyugati elhajlónak” bélyegezni, hiszen az egyetem klasszika-filológia szakát Moszkvában végezte. Ennek ellenére azzal kezdi „Erasmus hagyatéka” című fejezetét, hogy kötelesek vagyunk tudomásul venni: Erasmus teológus volt; és meg kell érteni, hogy félvállról venni, megvetően lenézni minden teológiát („mire ma nekünk a teológia?”) nemcsak ostoba, hanem egyenesen káros dolog” (29.). Kifejti, hogy Erasmushoz és a többi korabeli humanistához, világnézeti alapjaik megismeréséhez csakis teológiai nézeteiken keresztül férközhetünk. Zseniális alkotásaikat nem dobhatjuk „a reménytelenül kivénhedt eszmék és munkák temetőjébe” csak azért, mert a mai korszellem ellenszenvvel viseltetik a teológiával szemben.

Ugyancsak Markis hívja fel a figyelmet, hogy már az is torzításnak minősül, ha Erasmus sok száz alkotása közül mindössze a *Balgaság dicséretét* vagy a *Beszélgetések* néhány fejezetét emeljük ki, és ezeken keresztül akarnánk hiteles képet nyújtani az akkori Európa szellemi fejedelmének és életművének egészéről. Hiszen, ha összehasonlítjuk az *Encomium moriae* című mindössze száz kisalakú oldalon megjelent művét Erasmusnak másfél ezer ívet kitevő hagyatékával, máris kiderül a megtévesztő aránytalanság. Hiába kísérelték meg egyes tudósok Erasmust ún. „egykönyves szerzőnek” (*homo unius libri*) feltüntetni csak azért, hogy ne kelljen róla mint teológusról értekezniök.

Összegezve az eddig felsorolt torzítási kísérleteket, azt kell mondanunk, hogy amíg a harmincas években Erasmus jellembeli fogyatékosságait akarták elhitetni a szellemtörténészek, addig a marxista tudósok „fegyvertársuknak” tekintették őt „a feudalizmus és a vele szövetséges egyház leleplezésében”. – Mindkét kísérlet eleve kudarcra volt ítélve, hiszen a tények makacsul ellenálltak, és a fentiek ellenkezőjét igazolták.

A hazai Erasmus-kutatás új feladatai – az elmondottak után – adottak. Senki nem vitatja, hogy az elmúlt évtizedekben is számos kiváló tanulmány, értekezés látott napvilágot Erasmus magyarországi kapcsolatairól. De bármennyire igazolják is ezek a cikkek műveinek hazai recepcióját, vagy az iránta érzett tisztelet és barátság tényét, mindig csak részleteket tárnak fel, de nem alkotnak róla teljes képet. Éppen ennek szükségességére szeretnénk felhívni a figyelmet, mert évtizedekkel maradtunk le a nyugati szakirodalom eredményeitől. Tudnunk kell azt is, hogy az egyre nehezebbé vált latin nyelvű oktatás és ismeretszerzés miatt Erasmus műveit franciára, angolra is lefordították. A jellegzetesen erasmusi latinságot itthon is csupán egy egyre szűkebb kör képes elsajátítani. Márpedig Erasmus életművét a maga teljességében csak műveinek olvasásával, a latinul írt leveleiben található megszámlálhatatlan adat ismeretével lehet megközelíteni. Ez pedig szükségképpen azt jelenti, hogy az említett torzításokat megszüntetni és Erasmusról hiteles képet alkotni csak műveinek szó szerinti ismerete alapján lehet.

⁶ MARKIS Simon: *Rotterdami Erasmus*. Bp. 1976.

Tíz évvel ezelőtt ez a cél vezetett Erasmus egyik legismertebb művének, az európai fejedelmek felelősségét elemző ún. „királytükörnek”, az *Institutio principis christiani* c. könyvének magyarra fordításával.⁷ Kettős célt tűztem magam elé. Egyrészt rá akartam mutatni, hogy mily szoros szálak fűzték a budai udvart és a hazai humanistákat Európa szellemi irányítójához, Erasmushoz –, másrészt be akartam mutatni Erasmus másik arcát, a *Respublica Christiana* egységéért küzdőét aki a *Philosophia Christi* újkori megfogalmazója és a devotio moderna, a világi híveket is megmozgató vallási mozgalom legműveltebb apostola volt. Minthogy Győrött, a Székesegyházi Könyvtárban őrzik XII.II.15 bejegyzés alatt a bázeli kiadású és a világhírű Frobeniusnál nyomtatott („apud Jo. Frobenium Mense Maio An.M.D.XVI.”) *Institutio* ama példányát, amely minden bizonnyal a budai királyi könyvtár tulajdonában volt, érthető, hogy az Európa Kiadó segítségével ezt a példányt vettük a kezünkbe, hogy a kiváló klasszika-filológus, Csonka Ferenc fordításában magyar nyelven közkinccsé tegyék. A könyvészeti ritkaság nemcsak azért keltett feltűnést, mert az előzéklapról, Frobenius nyomdai jelvényéről készült klisé másolatát is tartalmazza, hanem mindenekelőtt azért, mert a királyi possessor bejegyzését is közli. Tudniillik a győri példány első lapján ez olvasható: „Sum Johannis Regis Electi Hungariae”. Feltételezéseink szerint ez a könyv – amilyen szintén megvan a maga külön története – a királyi nevelőnek, Piso Jakabnak éppúgy kezében volt, mint a Szapolyai család bármelyik tagjának. Kortársak feljegyzéséből tudjuk, hogy míg Budán, majd Gyulafehérvárott Szapolyai János és fia, János Zsigmond lapozta ezt a különben is nagy becsben tartott könyvet, addig Bécsben Ferdinánd királynak is egyik kedvelt olvasmánya volt. Mindez azonban nem zárta ki, hogy Erasmus tanácsa ellenére, ne támadja meg az amúgyis ezer sebből vérző Magyarországot.

Mindenesetre a már második kiadást megért és az „év legszebb könyveinek” lajstromára került *Institutio principis christiani* magyar fordítása áttörést jelentett a hazai Erasmus-kutatás területén. Rávilágított ugyanis Erasmus egyéniségének legmarkánsabb vonására, a teológuséra, aki az Evangélium mérlegére helyez mindent és mindenkit, legyen az maga a császár, vagy Európa bármelyik – jelenleg éppen egymás ellen hadakozó – uralkodója. A *keresztény fejedelem neveltetése* c. mű lényegét tekintve bemutatja azt az Erasmust, akit mindenki Európa, vagyis a *Respublica Christiana* élő lelkiismeretének tartott.

A következő feladat Erasmus legkedveltebb, legtöbb nyelvre lefordított teológiai ihletettséggű „zsebkönyvének”, az *Enchiridion militis christianini* magyar kiadása lesz. „A keresztény lovag kézikönyve” 1504-től bejárta egész Európát, bizonyára azért mert ez az új hangvételű lelki-olvasmánynak szánt, kis formátumú könyvecske a modern jámborságnak, a devotio moderna lelki mozgalomnak olyan írása, amely elsősorban nem a papoknak, hanem a világiak számára készült. A *Bibliotheca Belgica* adatai szerint már a 16. században 133 kiadást ért meg, és már Erasmus életében nyolc nyelvre fordították.

Jellemző különben, hogy az *Enchiridion*nak 1627-ben – tehát 123 évvel az első latin nyelvű kiadása után – magyarul is megjelent fordításáról T. Waldapfel sem, Kardos sem tud.⁸ Pedig Rákóczi György famulusának, a református Salánki Györgynek „az keresztény vitézséget tanító kézben viselő könyvecskéje” irodalmi szenzációnak minősül, mert református létére a „pápista” teológusnak, Erasmusnak a katolikus papnak művét adja a protestáns magyarok kezébe: „mellyet mostan újonnan deákbul Magyarra fordított, és hazájához való szeretetibül közönséggé tött...”

⁷ ROTTERDAMI ERASMUS: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Bp. 1987. Fordította: CSOKA Ferenc. Az utószót írta: BARLAY Ö. Szabolcs.

⁸ Vö.: KLANICZAY Tibor: *Un épisode de la postérité d'Érasme: l'„Enchiridion” hongrois (1627)*. = *Revue de Littérature Comparée*. Paris, (52.) 1978, 185–193., – és Uő: *Egy epizód Erasmus utókoráról: A magyar Enchiridion*. In: *Pallas magyar ivadéka*. Bp. 1985. 129–137, 305–306.

A fordítást Rákóczi György szorgalmazta, amint ezt a bevezetésben Salánki György külön megemlíti. Érdekessége még az is, hogy az Erasmus nevet Rézmánnak fordítja és a magyar szöveget „Lugdunom-ban nyomtatta Wourdaí János”.

A készülő fordításnak tehát fontos üzenete van; egyrészt 370 évvel ezelőtt már küszködött egy magyar atyánkfia ezzel a szöveggel –, másrészt újabb bizonyíték birtokába jut a magyar olvasóközönség az Erasmus-kép hitelesítésével kapcsolatban. Hiszen aki ezt az erasmusi *Imitatio Christit* a kezébe veszi, igazolva látja, hogy írója valóban teológus, méghozzá az újkor nyelvét, lelkületét értő „modern” gondolkodó, ugyanakkor a görög-latin kultúra és klasszika-filológia legműveltebb teológusa. Valósággal forradalmasította a hívek lelki életét.⁹ Szerinte ugyanis a jámborság nem foglalkozás, hanem minden keresztény számára természetes és kötelező életforma, nem igényel külön épületet (kolostort, zárdát), vagy bárminemű külsőséget, külön ruhát. Mindenki lehet „miles christi”, vagyis keresztény lovag. Ennek a laikus krisztológiának volt utolérhetetlen szószólója és teológusa Rotterdami Erasmus.

BARLAY Ö. SZABOLCS

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1995/96. évi új külföldi beszerzései
(Könyvészet, könyvtári szakirodalom)

- ABY, Stephen H.: *Sociology. A guide to reference and information sources.* Littleton/Colorado, Libraries Unlimited, 1987. XV, 281 p. (Reference sources in the social sciences series.)
- Alternative publications. A guide to directories, indexes, bibliographies and other sources. Ed. by Cathy Seitz WHITAKER. Jefferson/N. C. – London, McFarland, (1990). 90 p. Bibliogr.: p. 67–69.
- BAUM, Christina D.: *Feminist thought in American librarianship.* Jefferson/N. C. – London, McFarland, (1992). XII, 180 p. Bibliogr.: p. 165–173.
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1991. Bd 31. Bearb. von Doris MAREK–Susanne PRÖGER–Wilhelm R. SCHMIDT. Frankfurt am Main, Klostermann, (1993). XXXII, 826 p.
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1992. Bd 32. Bearb. von D. MAREK–S. PRÖGER–W. R. SCHMIDT. Frankfurt am Main, Klostermann, (1994). XXXI, 775 p.
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1993. Bd 33. Bearb. von D. MAREK–S. PRÖGER. Frankfurt am Main, Klostermann, (1994). XXXI, 765 p.
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1994. Bd 34. Bearb. von D. MAREK–S. PRÖGER. Frankfurt am Main, Klostermann, (1995). XXXI, 820 p.
- British national bibliography 1994. (Boston Spa, Wetherby), The British Library, (1995). Vol. 1. Classified sequence. [6], 1519 p. Vol. 2. Indexes. V, 1522–3504 p.
- British national bibliography 1995. (Boston Spa, Wetherby), The British Library, (1996). Vol. 1. Classified sequence. V, 1310 p. Vol. 2. Indexes. [2], 1312–2990 p.
- CLARKE, Peter B.: *Finding out in education. A guide to sources of information.* 2. ed. Harlow, Longman, 1993. IX, 228 p.
- Cumulative book index. A world list of books in the English language 1995. Ed. by Nancy C. WONG. Assoc. ed. Donald M. CANNON. New York, The H. W. Wilson Co., 1996.

⁹ KOHLS, E. Wilhelm: *Die Theologie des Erasmus.* I–II. Basel, 1966. – BOROS László: *Rotterdami Erasmus.* = Műhely 1991. 34–40. – VIDA István: *Erasmus helye és a humanizmus esélyei.* = Katolikus Szemle (Róma) 1972. 414–424.

- Vol. 1. A–K. [6], 2145 p. Vol. 2. L–Z. [8], 2147–4371 p.
- DAY, A. Colin: *Roget's thesaurus of the Bible*. San Francisco, Harper, (1992). [6], 927 p.
- EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The printing revolution in early modern Europe*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1993. XIV, 300 p. Bibliogr.: p. 279–292.
- FRIEDRICH, Jürgen: *Sozialwissenschaftliche Dissertationen und Habilitationen in der DDR 1951–1991. Eine Dokumentation*. Unter Mitarb. von Vera SPARSCHUH–Iris WREDE. Berlin etc., Walter de Gruyter, 1993. XII, 475 p. (Gesellschaften im Wandel.)
- The future of librarianship. Proceedings of the 2. International Budapest Symposium, Jan. 1994. Ed. by Renzo VERWER–Jelke NIJBEER–Ruud BRUZNS. Amsterdam, Hogeschool van Amsterdam, 1994. 188 p.
- GIFFORD, Denis: *Books and plays in films, 1896–1915. Literary, theatrical and artistic sources of the first twenty years of motion pictures*. London–New York, McFarland–Mansel, (1991). IX, 206 p.
- HALÁSZ László: *Dem Leser auf der Spur. Literarisches Lesen als forschen und entdecken. (Az olvasás; nyomozás és felfedezés.) Zur Sozialpsychologie des literarischen Verstehens*. Deutsche Ausg. hrsg. von Reinhold VIEHOFF. (Übers. von K. CZURI–H. KOLBE.) Braunschweig etc., Vieweg, (1993). [6], 241 p. (Konzeption empirische Literaturwissenschaft 8.) Bibliogr.: p. 231–241.
- HALL, Donald: *To read literature. Fiction, poetry, drama*. (1981.) 3. ed. Fort Worth–Chicago etc., Harcourt Brace Jovanovich, (1992). XXVI, 1340 p. Bibliogr.: p. 1305–1316.
- HERRMANN, Wolfgang: *Der neue Nationalismus und seine Literatur. Ein besprechendes Auswahlverzeichnis*. 2. überarb. Aufl. hrsg. von Markus Josef KLEIN. Limburg a. d. Lahn, San Casciano Verl., 1994. 78 p. (Schriftenreihe zur konservativen Revolution 1.)
- Index translationum 39 (1986). Répertoire international des traductions. (Paris), Unesco, (1992). XII, 1323 p.
- Informations- und Wissensverarbeitung in den Sozialwissenschaften. Beiträge zur Umsetzung neuer Informationstechnologien. Hrsg. von Heinrich BEST et al. Opladen, Westdeutscher Verl., 1994. 623 p. Bibliogr.: tanulmányonként
- KNAPP, Sara D.: *The contemporary thesaurus of social science terms and synonyms. A guide for natural language computer searching*. Compil. and ed. by –. (Phoenix/Arizona), Oryx Press, 1993. XXI, 400 p. Bibliogr.: p. 399–400.
- Learning library. (Ed. in chief: Robert O. Zeleeny.) Chicago, World Book, (1986). Vol. 1. Study skills. 126 p. Vol. 2. Reading skills. 127 p. Vol. 3. Memory skills. 128 p. Vol. 4. Test skills. 127 p. Vol. 5. Reports and term papers. 127 p. Vol. 6. Projects and presentations. 127 p. Vol. 7. Grammar and usage guide. 128 p.
- Libraries and environmental information centers in Central Eastern Europe. A locator. Dir. Czesław Jan GRYZC et al. [Publ. by the] World Wildlife Fund and the Władisław Poniecki Foundation. El Cerrito, 1994. XX, 331, [9] p.
- Library of Congress, (Washington). *Annual report of the Librarian of Congress. For the fiscal year ending 30. Sept. 1994*. (Ed. by Sara DAY.) Washington, 1995. IX, 96 p.
- Library of Congress, [Washington]. *Subject headings*. Prep. by the Cataloging Policy and Support Office, Collections Services. 18. ed. Washington/D. C., 1995. Vol. 1. A–C. XXXVII, 1333 p. Vol. 2. D–J. [4], 1335–2729 p. Vol. 3. K–P. [4], 2731–4270 p. Vol. 4. Q–Z. [4], 4271–5796 p. – 19. ed. 1996. Vol. 1. A–C. XXXII, 1379 p. Vol. 2. D–J. [4], 1381–2825 p. Vol. 3. K–P. [4], 2827–4408 p. Vol. 4. Q–Z. [4], 4409–5979 p.
- MAY, Frank B.: *Reading as communication. An interactive approach*. (1982.) 3. ed. New York–Toronto etc., Merrill–Macmillan etc., (1990). XIV, 590 p. Bibliogr.: fejezetenként
- MENDELSON, Henry Neil: *A guide to information sources for social work and the human*

- services. Phoenix–New York, Oryx Press, 1987. VIII, 136 p.
- Multimedia and videodisc compendium Vol. 8. 1996. ed. (The most complete guide in the industry for education and training. Ed. Rubyanna R. POLLAK.) St. Paul, Emerging Technology Consultants Inc., 1995. 206 p., illustr.
- Online and CD-ROM databases in school libraries. Readings. Compil. by Ann LATHROP. Englewood/Colorado, Libraries Unlimited, 1989. XX, 375 p. (Database searching series 2.)
Bibliogr.: fejezetenként és p. 361–366.
- PERRIN, Robert G.: Herbert Spencer. A primary and secondary bibliography. New York etc., Garland, 1993. XIV, 1005 p. (Garland reference library of the humanities 1061.)
- Publisher's international ISBN directory. (Ed.: Sabine BEHLE.) [Publ. by the] International ISBN Agency.) 21. ed. 1994/95. München etc., Saur; Berlin, International ISBN Agency; New Providence/[N. J.], Bowker, 1994. (Handbook of international documentation and information Vol. 7.) Vol. 1. Geographical section. XXXVII, 1418 p. Vol. 2. Numerical ISBN section. [6], 1429 p. Vol. 3. Alphabetical index. [6], 1000 p.
- Revue Européenne des Sciences Sociales. Index de la – – (Tomes XXVI–XXXII, 1988–1994). Établi par Ruth FIVAZ-SILBERMAN. Genève–Paris, Droz, 1995. 233, [7] p. (Cahiers Vilfredo Pareto Tome 33. No 100.)
- RIEGE, Udo: Gesellschaften im Umbruch. Ein Überblick über aktuelle Forschung und Literatur aus sozialwissenschaftlicher Perspektive. Auszüge aus Datenbanken FORIS und SOLIS des Informationszentrums Sozialwissenschaften. Bearb. von – –. Bonn, IZ, 1995. 69 p. (Gesellschaft im FOKUS der Sozialwissenschaften.)
- ROBERTSON, Nan: The girls in the balcony. Women, men, and the New York Times. New York, Random House, (1992). XI, 274, [4] p. Bibliogr.: p. 255–256.
- ROOSENS, Laurent–SALU, Luc: History of photography. A bibliography of books. London etc., Mansell. Vol. 1. Reprint. 1995. [12], 446 p. Vol. 2. 1994. [10], 389 p.
- RUDESTAM, Kjell Erik–NEWTON, Rae R.: Surviving your dissertation. A comprehensive guide to content and process. Newbury Park–London–New Delhi, Sage, (1992). XI, 221, [5] p.
Bibliogr.: p. 206–210.
- RÜTZ, Jutta: Text im Bild. Funktion und Bedeutung der Beischriften in den Miniaturen des Uta-Evangelistars. Frankfurt/M.–Bern etc., Lang, (1991). 215 p., illustr. (Europäische Hochschulschriften, Reihe 28. Bd. 119.)
Bibliogr.: p. 171–188.
- SAJDAK, Bruce T.: Shakespeare index. An annotated bibliography of critical articles on the plays 1959–1983. Ed. by – –. Millwood/N. Y., Kraus International Publ., (1992). Vol. 1. Citations and author index. XXII, 801 p. Vol. 2. Character, scene, and subject indexes. VII, 802–1765 p.
- Sociologia Ruralis. Index. Vol. I–XXX. 1960–1990. Ed.: G. P. HIRSCH–H. MENDRAS et al. Assen, Van Gorcum, (1991). 24 p.
- Sociologica. Leseliste der Sektionen und Arbeitsgruppen. (Hrsg.: Bernhard SCHÄFERS.) Opladen, Verl. Leske und Budrich, 1993. 175 p. (Soziologie. Mitteilungsblatt der Deutschen Gesellschaft für Soziologie. Sonderheft 1993.)
- Die Verwaltung des politischen Systems. Neuere systemtheoretische Zugriffe auf ein altes Thema. Mit einem Gesamtverzeichnis der Veröffentlichungen Niklas Luhmanns, 1958–1992. Hrsg.: Klaus DAMMANN–Dieter GRUNOW–Klaus P. JAPP. Opladen, Westdeutscher Verl., 1994. 411 p.
Bibliogr.: p. 247–281.
- WEEKLY, James K.–CARY, Mary K.: Information for international marketing. An annotated guide to sources. Compil. by – –. New York–Westport etc., Greenwood Press, (1986). XI, 170, [2] p. (Bibliographies and indexes in economics and economic history 3.)

- WERESCH, Katharina: Bibliografie zur Architektursoziologie mit ausgewählten Beiträgen. Frankfurt/M. etc., Lang, 1993. 165 p. illustr. (Europäische Hochschulschriften. Reihe 37. Architektur Bd 12.)
- Women in sociology. A bio-bibliographical sourcebook. Ed. by Mary Jo DEEGAN. New York–Westport/Conn.–London, Greenwood Press, (1991). XV, 468 p.
Bibliogr.: fejezetenként

KLINDA MÁRIA

SZEMLE

Magyar egyháztörténeti bibliográfia 1980–1990. Szerk. VÁRSZEGI Asztrik és ZOMBORI István. Bev. KOSÁRY Domokos. Bp. 1997. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 221 l.

A fenti címmel megjelent összeállítás szerzői a magyar egyháztörténeti irodalom egy évtizednyi termését gyűjtötték egybe és tették közzé. Ez az évtized a pártállami diktatúra fellazulásának a kora volt, amikor a hatalom egyre többet volt kénytelen engedni oly témával kapcsolatban, amelyről korábban vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak nagyon egyoldalúan lehetett írni. Jellemző, hogy 1980-ban még csak 167, 1985-ben 336, 1990-ben pedig már 613 tétel szerepel a bibliográfiában. (Itt jegyzem meg, hogy mindezek ellenére folyóiratunkat, a *Magyar Könyvszemlét* még a nyolcvanas évek folyamán is azzal „vádolták”, az utólagos cenzúrát gyakorló és a lapokat időről-időre revízió alá vevő párthatóságok, hogy túl sok benne az „egyháztörténeti” vonatkozású tanulmány.) Annyiban persze igazuk volt, hogy a magyar könyvtörténet – és általában szellemi életünk múltja – századokon keresztül szoros kapcsolatban volt az egyházakkal: akik ezt ki szerették volna törölni a történelmi tudatunkból azok a magyar művelődéstörténet jelentős részét is negligálni akarták.

Természetes, a fentiekből az is következik, hogy a magyar egyházak történetének kutatása egyszerűsödött a magyar művelődés történetének a teljesebb feltárásához vezet. Fokozottabban érvényes ez a megállapítás azért is, mert e vállalkozás és ennek ezen egyik első kísérleti kiadványa valamennyi hazai történelmi egyház múltjá-

ról kíván teljesebb képet adni, sőt számba veszi a Magyarország határain kívül élő magyar kisebbségi csoportok egyházi tevékenységének irodalmi visszhangját is. Ez azért is jelentős, mert – miként a kötet előszavában Kosáry Domokos megállapítja – „a magyar emigráns csoportok esetében az egyházak rendszerint a szigorúan vett vallási, lelki gondozási tevékenységen túlmenően egyfajta általános közösségi kulturális funkciót is elláttak.”

A szerkesztők által az utószóban felvázolt egyháztörténeti vállalkozás imponáló méretűnek ígérkezik, hiszen visszamenőleg 1100 év egyháztörténetére kíván kitékinteni. Ezen bibliográfiát a nagy munka egyik első, szerény lépésének, mintegy kísérleti vállalkozásnak tekintik, és tiszteletre méltó módon egyenesen igénylik a történészek és a bibliográfusok kritikai megjegyzéseit.

A tanulságok összegyűjtéséhez néhány megjegyzéssel mi is hozzá kívánunk járulni. A bibliográfiai összeállítás szerkezetét az évek szerinti tagolás és az éveken belül a szerzői betűrend határozza meg. Használatát egy tárgyszavak szerint összeállított és egy szerzői betűrendes mutató segíti elő. A kötet végén még egy periodika-mutató is található.

Véleményünk szerint – szerencsére – tíz esztendő egyháztörténeti szakirodalmának termése már jóval terjedelmesebb annál, hogy az évek szerinti bontása még indokolt lehetne. Az éveken belül alkalmazott, legmechanikusabb rendezésnél, a szerzői betűrend szerinti csoportosításnál pedig talán hasznosabb lett volna a teljes anyagot alapul vevő, szakrend szerinti szerkesztés. A kötet használóját ugyanis többnyire valamilyen tárgykör érdekli, függetlenül a megjelenés évétől és szerzőjétől. A szerzők iránti keresést a szerzői betűren-

des mutató úgyis lehetővé teszi, a tárgymutató viszont csak nagyon hiányosan tudja pótolni a szakrend szerinti csoportosítást. Különösen így van ez akkor, ha következetlenségek és hiányok gátolják meg a tájékozódást. Pl. a „kéziratkatalogus”-tárgyszó esetében csak két tételre történik hivatkozás (114, 1732). Hiányzik ugyanakkor a 334. tétel: (Szabó Flóris: *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalogusa*. Bp. 1981.) és a 2692. leírás említése ugyanitt: (Boros István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalogusa*. Bp. 1989.) Ez utóbbi két mű pedig ugyanannak az egyházi kéziratkatalogus-sorozatnak a két tagja mint a tárgyszavak közé felvett másik két kiadvány. – A „Felvilágosodás” – tárgyszónál csak a 886. tételre történik utalás két ízben is, de a 885.-re nem. Pedig ez utóbbinál a szerző és a téma teljesen, a cím pedig részben szintén azonos.

Véleményünk szerint a tárgyszó szerinti vizskeresés akkor sem pótolhatja a szak szerinti csoportosítást, ha hiánytalan, kiegészítéssel viszont sok további segítséget adhat. A számítógép alkalmazásának számos előnye mellett ajánlatos figyelembe venni annak korlátait is: a túlzottan mechanizált gyakorlatot nem árt alávetni az emberi kritikai gondolkodás ellenőrzésének.

Egyébként csak örülni lehet e nagy vállalkozás megindulásának, mégpedig részben azért, mert – miként a bevezetőben említettük – általa az egész magyar művelődéstörténet gazdagítását reméljük, de azért is, mert valamennyi hazai történelmi egyházra kiterjed és – talán először a tudományág történetében – a kezdeményezést nem a konfrontáció hanem a kooperáció szelleme hatja át.

KÓKAY GYÖRGY

Fehér Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848. Bp. 1995. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 246 l.

Sem a magyar könyvtörténeti sem pedig a neveléstörténeti kutatások nem foglalkoztak érdemüknek megfelelően az elmúlt századok Magyarországon kiadott tankönyveinek vizsgá-

latával. Ritkaságszámba megy egy-egy, a hazai tankönyvtörténet egyes korszakaival, kérdéseivel foglalkozó tanulmány megjelenése. Éppen ezért nagyjelentőségű Fehér Erzsébet kötete, aki hozzávetőleges teljességgel gyűjtötte össze az 1777 és 1848 közötti időszak magyar nyelvű tankönyveit, amelyeket az alsó és középszintű iskolákban használtak a felvilágosodás idején és a reformkorban. (A kötet csakis a magyar nyelvű tankönyveket tartalmazza, nem foglalkozik sem a latin, sem pedig a hazai nemzetiségek nyelvén megjelent tankönyvekkel. Ugyanígy nem foglalkozik a szerző a korszak magyar nyelvű népiskolai ábécés- és olvasókönyveivel, valamint a vallásoktatással kapcsolatos tankönyvekkel sem.) A könyv három fő részből áll. Az első részben a szerző a tankönyvtörténet és iskolatörténet összefüggéseit világítja meg. Meghatározza a tankönyvtörténetet mint neveléstörténeti műfajt, szól annak általános problémáiról és elemzi az 1777 előtt megjelent magyar nyelvű tankönyveket. A továbbiakban részletes és pontos képet kaphatunk a tárgyalt korszak hazai alsó- és középszintű iskolatípusairól és az oktatott tantárgyakról. A kötet második része tartalmazza a tankönyvek leírását. Minden tankönyv sorszámot kapott. A leírásban szerepel a szerző neve (ha ismert), a tankönyv rövidített címe, a kiadás helye és éve. Ezt követi a könyv címlapjának betűhív leírása, majd a terjedeleme és a méret közlése. Ha több kiadás van, a szerző azokat is felsorolja. Ezután a kötet tartalmának rövid ismertetése, és annak meghatározása következik, hogy a könyvet melyik iskolatípusban használták. Nagy segítséget nyújt a kutatóknak annak a jelzése, hogy az adott kötet mely hazai könyvtárakban lelhető fel. Az 1777 és 1848 között megjelent tankönyvek adatait a szerző a következő csoportosításban adja meg: 1. Latin nyelvű tankönyvek. 2. Magyar nyelvű tankönyvek. 3. Más nyelvű tankönyvek (német, francia, angol, olasz). 4. Történelem tankönyvek. 5. Földrajz tankönyvek. 6. Természettan tankönyvek. 7. Egészségtan tankönyvek. 8. Fizika tankönyvek. 9. Matematika tankönyvek. 10. Logika tankönyvek. 11. Több tantárgy anyagát tartal-

mazó tankönyvek. 13. Egyéb tankönyvek (épitészeti, mezőgazdasági, rajzolósi, selyemhernyótenyésztési, gyorsírási, jogi, állatorvosi ismereteket tartalmazó tankönyvek). A felsorolásból is jól látható, hogy az egyes tantárgyak történetének kutatói, a korszak könyvtörténetével általában foglalkozó szakemberek, a helytörténészek és iskolatörténészek és más tudományterületek művelői is haszonnal forgathatják Fehér Erzsébet kötetének bibliográfiai részét. Érdemes kiemelni például a magyar nyelvi tankönyvek közül Révai Miklós *Magyar grammatika* című, 1781-ben megjelent tankönyvét, amely a népiskolák számára készült és számos kiadása jelent meg. Ebben a magyar nyelvi tudnivalókon kívül a levélírás módjait ismertető fejezet is helyet kapott, sőt a toldalékban Révai „az egészségnek fenntartásáról való versek”-et is közölt. A földrajzi tankönyvek között különlegességnek számít az 1796-ban Éder József tollából Kolozsváron megjelent *Erdély földrajza*, mely Erdély hegyei, vizei, növényei, állatai, időjárása ismertetése mellett kitér Erdély korabeli népességének statisztikai elemzésére, és a lakosság nyelvi összetételének részletezésére is. A tankönyv második része közli „az erdélyi helységek lajstromát”. A népiskolák számára készült Gáti István verses, kérdések és feleletek formájában megírt természetrajz könyve, mely 1792-ben jelent meg Máramaroszigeten. Ebben az ásványok, planták és állatok világának ismertetésén túl helyet kapott „az okos állatról, az emberről” című fejezet, mely az ember testi-lelki tulajdonságait mutatja be. A matematika tankönyvek hosszú sorában feltűnik Bolyai Farkas *Az aritmetika eleje kezdőknek* című munkája, mely 1829-ben jelent meg Marosvásárhelyen, és 56 paragrafusban tárgyalja a népiskolai tanulók számára szükséges matematikai tudnivalókat. A gimnáziumok számára készült és 1808-ban jelent meg Nagyváradon Varga Márton tankönyve, *A gyönyörű természet tudománya* amely a szokásos tankönyvi ismereteken túl olyan kérdésekkel is foglalkozik, mint a „mennyező matéria”, és „a látás tudománya”. Szintén egyedülálló korabeli tankönyvirodalmunkban Sárvári Pál *A*

rajzolás mesterségének kezdete című Debrecenben két kötetben 1804-ben és 1807-ben megjelent műve, amelyből az alapvető rajzolósi tudnivalók mellett a tanulók művészettörténeti és esztétikai ismereteket is szerezhettek „Az emberi legfelsőbb szépség példái” és „A régi képek szépségének vizsgálása” című tankönyvfejezetekből. Mindezek a példák jól mutatják, hogy milyen sokoldalú és érdekes a felvilágosodás és a reformkor hazai tankönyvirodalma, és hogy Fehér Erzsébet rövid leírásai mennyi hasznos információval szolgálnak a különböző tudományterületek kutatói számára a tankönyvek tartalmára vonatkozóan. Hézagpótló jellegű a könyv harmadik része, melyben a szerző a korszak tankönyveinek összehasonlító tartalmi fejlődéstörténeti elemzését adja. Kitér a tankönyvkészítés elvi kérdéseire, a tankönyvek tartalmi, nyelvi sőt még külső kiállításbeli problémáira is. A kötetet gazdag tankönyvtörténeti bibliográfia, névmutató és a kiadási helyek mutatója egészíti ki.

FEHÉR KATALIN

Eötvös József könyvtára. Szerk., bev. GÁNGÓ Gábor. Bp. 1996. Argumentum Kiadó, 326 l.

Kevés olyan értékes irodalomtörténeti forrásanyag van – a saját műveken és a levelezésen kívül – mint egy-egy író könyvtárának a leírása. Sajnos ma viszonylag nem nagy a száma azon szerzőknek, akiknek könyvgyűjteményéről pontos leírás maradt volna fenn, de még kevesebb esetben maradt ránk maga a teljes könyvgyűjtemény. Amikor pedig ez megtörtént, hála bizonyos, nagyon vitatható könyvtári gyakorlatnak, sokszor e gyűjteményeket sem hagyták meg együtt, hanem szétszórva került be az illető nagy könyvtár raktárába, esetleg szakok szerint vagy más módon (pl. méretei alapján) süllyesztve el az állomány óceánjába. (Ez történt pl. az Országos Széchényi Könyvtárban többek között Batsányi János könyvtárával.)

Szerencsére Eötvös József könyvhagyatékának nem ez lett a sorsa. Hogy a nagy író és

kultúrpolitikus könyvhagyatékának túlnyomó többsége mindmáig egyben van és az Eötvös Könyvtárban hozzáférhető, főleg két intézmény érdeme. Eötvös Loránd ugyanis apja könyveinek egy – kisebb – részét a Budapesti Műszaki Egyetem Könyvtárának, nagyobbik felét pedig az akkor szerveződő Eötvös Collegiumnak adományozta, amelynek 1953-ban történt felosztása után az MTA Irodalomtudományi Intézetének tulajdonába került. Ennek vezetője kérésére 1965-ben a Műszaki Egyetem Eötvös gyűjteményét a könyvtár igazgatója átengedte az Eötvös Könyvtárnak és így egyesülhetett a hagyaték két része. Ezt követően sor kerülhetett az értékes könyvhagyaték sok szempontú elemzésére és feldolgozására, ami főleg Bényei Miklós nevéhez fűződik, aki éppen a *Magyar Könyvszemle*ben publikálta először az Eötvös könyvtárával kapcsolatos kutatásainak eredményét. (MKsz 1970. 180–192.)

Gángó Gábor munkája ezeknek a kutatásoknak nemcsak értékes kiegészítője, hanem a további kutatás számára is alapvető fontosságú összeállítás. Eötvös József könyvtára leíró katalógusának elkészítése során a teljes állományt vette alapul. A nyomtatott katalógusban szereplő mind a 950 kötetről részletes címléírás készült, amelynek Megjegyzés-rovatában az összeállító a bejegyzéseknek is helyet adott, megkülönböztetve az Eötvös Józseftől származókat mások bejegyzéseiről. Az egyes kötetek leírása végén – talán nem egészen indokoltan, kiemelt szedéssel – a könyvtári jelzet olvasható. Ebből kitűnik, hogy a mű az MTA Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára állományának egy részében, az együtt tartott hagyatékban, vagy a könyvtár más részében található.

A magyar és a német nyelvű bevezető Eötvös József könyvtárának történetét és irodalmát tekintti át. Itt értesülünk arról is, hogy ez az összeállítás nem tartalmazza Eötvös valamennyi könyvét, hiszen egyes darabok magánszemélyekhez kerültek. Sajnálatos, hogy elveszett a kéziratos katalógus, amelynek alapján kideríthetőek lettek volna az elveszett, illetve az Eötvös Könyvtár állományában rejtőző kötetek is.

A tudományos alapossággal készült katalógus használatát több mutató is megkönnyíti. Így áttekintést kaphatunk az Eötvös Könyvtár bemutatása alapján a művekről a szak szerinti csoportosításban is. A tétele számokra utaló névmutatóban a leírásokban található nevek kaptak helyet. Külön összeállítás készült – noha e tételek szerepeltek már a betűrendes névsorban is – a szerző feltüntetése nélkül kiadott könyvekről is, sőt külön jegyzékben tekinthetők át azok a dokumentumok, amelyek a kötetek lapjai között fennmaradtak. A kötet végén rövidítésjegyzék is található.

A bevezetésben említett korábbi kutatások megállapítása szerint Eötvös József könyvtárának túlnyomó többségét – mintegy 80–85 százalékat maga az író tudatosan gyarapította, vásárlások, árverések és aukciók által. Így különösen érthető Sötér István azon megállapítása, hogy Eötvös könyvtára elsősorban munkakönyvtár volt, állományának tagjait saját munkáiban gyakorta említi és idézi.

Ezért is, de számos egyéb okból és a kutatások folytatása érdekében is, indokolt volt – a gyűjteménnyel kapcsolatos eddigi elemzések mellett – az egész könyvtár katalógusát elkészíteni és nyomtatásban megjelentetni. E feladatot Gángó Gábor színvonalasan oldotta meg; a sok aszkézist kívánó munkája nyomán bizonyára újabb kutatók kapnak ösztönzést az Eötvös-kutatások folytatásához és általában a XIX. század uralkodó eszméinek további tanulmányozásához.

KÓKAY GYÖRGY

Gyuris György: A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997. Szeged, 1997. 219 l.

Felemelő és egyúttal lesújtóan szomorú is a *Tiszatáj* fél évszázados története, melynek feldolgozására a szerző vállalkozott. Könyvének elején áttekintést ad azokról a szegedi folyóiratokról, melyek valamiképpen – legtöbbször csak a szegediség ürügyén – a *Tiszatáj* előzményeinek tekinthetők. Ez a fejezet amolyan

kis szegedi sajtótörténet, ami nem minden tanulság nélkül való. Megtudható belőle, hogy a szegedi sajtó születése 1849-re esik, amikor is előbb a *Tiszavidéki Újság*, majd ennek megszűnte után a *Szegedi Hírlap* látott napvilágot. Mindkettő tiszavirág-életű volt. Az idők folyamán több tucatnyi folyóirat jelent ugyan meg, de közvetlen elődöt, csak a *Délvidéki Szemle* (1942–1944) jelentett, amelynek szellemi arculatát igyekezett átvenni a meginduló *Tiszatáj*. Erre 1946 őszén érett meg az idő. Az akkori koalíciós viszonyoknak megfelelően Szeged thj. város Szabadművelődési Tanácsa saját kiadásában megjelenő magyarságismereti, művészeti és társadalmi folyóirat megindítását határozta el a szegedi irodalmi társaságok, az egyetem és a szabadművelődési felügyelőség bevonásával. A szerkesztőbizottságban nagy nevek (Bibó István, Bálint Sándor) szerepeltek. A szellemi erő meg lett volna, annál kevésbé az anyagi. Ám az akkor pályakezdő fiatalok (Péter László, Seres József, Ertsey Péter, Lőkös Zoltán) szívóssága, ötletessége ezt is megteremtette s 1947. március 8-án megjelent az első szám. A szépirodalmi rész bizony vékonyra sikerült, hiszen tíz versen és egy elbeszélésen kívül a terjedelem zömét tudományos és kritikai írások töltik ki. A „Hajnali vita” című novella irodalmi különlegesség, annak a Nagy Sándornak talán első írása, aki később Kossuth- és Sztálin-díjat kapott. (Jellemző, hogy az illegális kommunisztát 1964-ben bebörtönözték, ahonnan elméjének részbeni elborulásával került ki.) Figyelembe véve a gyors megjelenést, a kéziratok kevés voltát, viszonylag kiegyensúlyozott, érdeklődésre számot tartó, színvonalas folyóirat került ki a nyomdából.

Alig egy év múlva az orosz fogságból hazatért Erdődi József vette át Madácsy Lászlótól a szerkesztést s ezzel gyökeresen megváltozott a folyóirat. „Vonalas” lett: Titó ifjúságáról lelkendezett, a 70 esztendő Sztálinnak szentelt számot, a marxizmus-leninizmus államelméletét fejti ki – mindezt a *Tiszatáj* hasábjain. Tartozunk azonban az igazságnak azzal, hogy két értékes tanulmány is foglalkozott 1848-cal (Kemény G. Gábor, Martony János) a cente-

nárium évében. A *Délmagyarország* ennek ellenére alaposan megbírálta a *Tiszatáj*at és leszögezte „A lap legközelebbi számát az íróknak maguknak kell megszerkeszteniük, mégpedig a párt kultúrpolitikai vonalának és a kritika-önkritika fegyverének segítségével és következetes alkalmazásával, mert minden igaz művész önkéntelenül is az élet központja felé, a történekek ütőere felé vonzódik, s ma ez az ütőér a Magyar Dolgozók Pártja”. Ilyen elvárásokkal nem lehetett színvonalas lapot szerkeszteni. A szocialista monopólium elszurkította, a szerkesztőség teljes leváltása majdnem megszüntette a folyóiratot. Sztálin halálával (1953. március 5.) azonban a magyar politikai életben is erőteljes változások következtek. Az olvadás évei (1953–1954) azonban nem tartottak soká, hiszen 1955 márciusában újra felülkerekedett a Rákosi Mátyást támogató csoport. Megindult a „jobboldali elhajlás” elleni közdelem, ami – talán mondanunk sem kell – kissé megkéskéve ugyan, de kihatott a *Tiszatáj* arculatára. Megváltozott a szerkesztőbizottság is. Az 1950-től 1956-ig terjedő hét évfolyamban tíz szerkesztő váltotta egymást.

A forradalom erőszakos leverése után sietve hozzáfogtak az általuk elképzelt élet újjáindításához, amelybe beletartozott a Kádár-kormány szája íze szerinti irodalom is. A folyóirat a Hazafias Népfront égisze alatt indult újra és szélsőségesen balos irányzatú volt. A sűrűn váltakozó szerkesztők mellett 1963 decemberében feltűnik Ilia Mihály a szerkesztőbizottságban. Ő és Kovács Sándor Iván vette át mindinkább a szerkesztést. Munkájuk tette a *Tiszatáj*at a vidéki szellemi élet központjává. Egy egész ország figyelt fel a marosvásárhelyi *Igaz Szó* bemutatására, Illyés Gyulának Babits méltatására, egyszóval a valóság szélesebb, rétegzettebb, árnyaltabb bemutatására. (A megváltozott belső tartalmat tükrözte a külső is.) Szűk szemhatáru, vidéki lapból, mely alig tekintett túl a Móra Ferenc által oly sokszor emlegetett szegedi körtöltésen, a magyar kultúra teljességét felvállaló folyóirat született a hatvanas évek második felében. Ha az írók és költők névsorát nézzük szépen megfigyelhető az el-

mozdulás. Lassan, szembetűnés nélkül a kevésbé tehetséges helyi szerzők visszaszorulnak, vagy kimaradnak a folyóirat hasábjairól. Helyüket tehetséges fiatalok foglalják el. Ilia Miskának (mindenki csak így hívta gránicon innen és túl) volt szeme a kezdők felfedezésére, s mersze a tévedés is felvállalni, hiszen nem egyszer néhány vers alapján kellett ítélnie. Kiváló irodalmi érzékét bizonyítja, hogy az akkor huszonévesek túlnyomó többsége ma már íróink derékhadához tartozik. A táguló szemhatárnak (1965–1975) a puhuló diktatúra szabadabbá vált légköre is kedvezett. A magyarságtudat kiszélesítésének szándéka rejtett abban a törekvésben, hogy az erdélyi, vajdasági, felvidéki és kárpátaljai írókat is igyekezett bekapcsolni a magyar irodalom vérkeringésébe. Ez – nyugodtan mondhatjuk – forradalmi tett volt, hiszen 1944 után Trianonról és az ennek következményeként létrejött kisebbségi magyarságról nem illet beszélni s jaj volt annak, aki ezt megszegte. A *Tiszatáj* meg merete ezt tenni. Így vált a Szegeden szerkesztett folyóirat országos lappá. A magyar irodalom egységének felismerése és tudatos ápolása tette azzá.

Átalakult a szerkesztőbizottság is. Ilia Mihály főszerkesztő lett (1972–1974). Időközben azonban a politikai viszonyok megváltoztak. Az új gazdasági mechanizmusnak nevezett folyamatot, mely a szellemi életbe bizonyos enyhülést hozott, Breznyev aggályai, majd ellenintézkedései megállították. Ürügyet kellett keresni a főszerkesztő menesztésére. A rutinos pártmunkásoknak ez nem jelentett nehézséget: 1974 decemberében menesztették Iliát. Csak-hogy ekkorra már a *Tiszatáj* arculata oly mértékben kiformálódott, hogy azt nehéz volt megváltoztatni. Ráadásul az új főszerkesztő (Vörös László) ezt nem is akarta s töretlenül ott folytatta, ahol Ilia Mihály abbahagyta. Meg is lett a jutalma. Gyakran kapott „felelős személyektől” fejmosást, kioktatást, prémium megvonást. Egyre sűrűbben emlegettek „közléspolitikai hibákat”. Nagy Gáspárnak az 1986 júniusi számában jelent meg „A fiú naplójából” című verse, melyben bizonyos júdásfát emleget félre nem érthető más szimbólumokkal együtt. A támadás

magától Kádár Jánostól indult el, mert valaki elhitette vele, hogy ő a versben szereplő Júdás. Az MSZMP KB Titkársága fél évre betiltotta a lapot. Ekkor azonban már más szelek fújtak, melyet az ország politikai vezetése nem akart tudomásul venni. A betiltást országos felzúdulás követte. Az Írószövetség választmánya tiltakozott „a magyar irodalmat ért súlyos sérelem” miatt. Később az írók egy része is csatlakozott ehhez, s nem küldött kéziratot a más kezekbe adott *Tiszatáj*nak, sőt az ott lévőeket is visszakérte. Nem volt kétséges, hogy 1987-re túlhaladta az idő a merev pártszemléletet. A mindig ellenőrizhetetlen szájhagyomány (durvábban pletyka) szerint, amikor Kádár Jánost figyelmeztették, hogy a szerkesztők eltávolítása miatt az íróársadalom bojkottálni fogja a lapot, a pártvezér azt felelte: eddig az övék volt, most majd a miénk lesz. Jóslata bevált, ám az 1988–89-es években nehezen jött össze a folyóirat. A *Tiszatáj*át sújtó rendelkezés miatt 55 neves közéleti személy, akik párttagok voltak, levélben fordult a megyei pártbizottsághoz, melyben a szerkesztőgárda rehabilitálását kérték. A megyei bizottság – jellemző módon – nem mert állást foglalni e kérdésben s a levelet felküldte a Politikai Bizottsághoz, ahonnan dodonai választ kapott. Ebben leszögezték, hogy az ügy rendezése a Csongrád megyei Pártbizottság illetékességi körébe tartozik. Ennek elsőtitkára immáron nem kerülhetette meg a nyílt színvallást. A megyei pártértekezlet előtt levonta a tanulságot: „Keresnünk kell a közmegegyezést a *Tiszatáj* ügyben.” Hosszú és keserves egyezkedés kezdődött, amelynek végeredményeként visszahelyezték a régi szerkesztőiséget, akik igyekeztek mihamarabb feledni a sérelmeket, hogy a régi medrébe terelhessék vissza az országosan ismert és közkedvelt folyóiratot.

Gyuris György a szegedi Somogyi Könyvtár jelenlegi igazgatója. Tanult mesterségét meg nem tagadva könyve végén közli a *Tiszatáj* bibliográfiai adatait, a tematikus számokat, a *Tiszatáj* füzetei és a *Tiszatáj* irodalmi kiskönyvtár sorozatának megjelent számait. A könyvnyelvi eligazodást a kötetben szereplő névmutatató könnyíti meg. A felvázolt kép szükségsze-

rűen (és éppen a kritikus részeknél) hézagos, hiszen egyes ügyek „rendezése” sokszor szóban történt, nincs írásbeli nyoma. Sürgősen meg kellene örökíteni, magnóra venni a még élők vallomást. Ezt a szerző a legérzékenyebbekkel megtette ugyan, de a mellékszereplők bizonyára értékes megjegyzésekkel töltenék ki a még meglévő hézagokat. Reméljük, hogy a fiatalabb nemzedék között akad erre vállalkozó. A *Tiszatáj* fél évszázados történetének alappillérei, éppen e könyv jóvoltából, rendelkezésünkre állanak.

KÖHEGYI MIHÁLY

Raabe, Mechthild: Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser. Zur Geschichte des institutionellen Lesens in einer norddeutschen Residenz 1664–1806. [Wolfenbüttel, 1997, Magánkiadás], 232 l.

A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár 1997-ben ünnepli fennállásának 425. évfordulóját, a könyvtárat egyetemi rangú nemzetközi központtá tevő volt igazgató, Paul Raabe pedig ebben az évben volt 70 éves. A kettős ünnep a létrehozója annak az alkalmi – ám tudományos – kiadványnak, amely Mechthild Raabe két tanulmányát közli a hercegi könyvtár olvasóinak történetéről.

Mechthild Raabe többéves kutatása eredményeképpen két hatalmas adattárral zárta le azt a vizsgálatot, amelynek során a wolfenbütteli könyvtár olvasói szokásait dolgozta fel. A két adattár a müncheni Saur kiadó gondozásában jelent meg (*Leser und Lektüre. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1714–1799. 1–4. köt. München [stb.] 1989; Leser und Lektüre vom 17. und 19. Jahrhundert. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1664–1806. 1–4. köt. München [stb.] 1997*), és a kiadó nagyvonalúsága tette lehetővé, hogy a bevezető tanulmányok ünnepi gesztusként és a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé váljanak.

A wolfenbütteli Herzog August könyvtár az ifjabb August herceg halála után, 1666-ban

vált nyilvános könyvtárrá és ebből az időből maradtak fenn az első kölcsönző könyvek. A szorgos könyvtárőrök vezette hatalmas kéziratos köteteket Mechthild Raabe sokéves munkával dolgozta fel és állította össze azokat a statisztikai táblázatokat, amelyek az olvasók foglalkozását, társadalmi helyzetét, az olvasmányok szerzőit, témáját, nyelvét dokumentálják. A két dokumentum-gyűjtemény bevezető tanulmányai – azaz a mostani kötet –, a vizsgálat eredményét, a statisztikák tanulságait foglalják össze, felrajzolva a könyvtár, annak munkatársai és olvasói történetét is. A tanulmányok bemutatják a könyvtár egyes korszakait, különbséget téve a tulajdonos hercegek könyvgyűjtési szokásai között. Az alapító Julius herceg, majd a névadó August herceg a barokk főúri reprezentáció megtestesítőjének tartották a könyvtárat. Ugyanezt a felfogást képviselték az íróként is ismert Anton Ulrich herceg és leszármazottai. I. Károly és fiai a felvilágosodott abszolútizmus és a reformtörekvések megvalósítása jegyében fejlesztették tovább a könyvtárat és tették lehetővé a szélesebb körű használatot.

A könyvgyűjtő, ám mégis amatőr tudós hercegek mellett azonban jelentős szerepet játszottak a könyvtár életében a nevezetes könyvtárőrök is. Amíg az egyik kiváló személyiség, a londoni Royal Society és a Philipp von Zesen neve által fémjelzett Deutschgesinnte Gesellschaft tagja, David Hanisius tizenöt éves könyvtárvezetői működésének szinte semmi kimutatható nyoma nincs, addig a másik kiválóság, Gottfried Leibniz nevéhez számtalan szakszerű intézkedés, a katalogizálás továbbfejlesztése, az épületek kibővítése fűződik. A kevésbé ismert Lorenz Hertel és Jakob Burkhard után ki kell emelni a könyvtár legnevezetesebb irányítóját, Gotthold Ephraim Lessinget, aki számos művét, többek között az *Emilia Galottit* és a *Bölcs Náthánt* is Wolfenbüttelben írta. Tehette ezt annak fényében, hogy könyvtárosi munkája mellett munkaadója, Karl Wilhelm Ferdinand herceg lehetővé tette, hogy „ő használja a könyvtárat és kevésbé a könyvtár őt”.

A nevezett könyvtárőrök között meg kell még említeni Michael Ritthalert, aki a felsőma-

gyarországi Modorról származott, és mint exuláns lutheránus volt kénytelen német földön munkát keresni. Kéziratai a Herzog August Bibliothek kézirtárában találhatók, munkásságát Borsa Gedeon dolgozta fel (MKsz 1986. 272–282).

Mechthild Raabe tanulmányának jelentősebb része a hercegi könyvtár olvasóival foglalkozik. A későbarokk 1664-től 1713-ig vizsgált periódusában 933 személy kölcsönzött a könyvtárból, közülük 23 olvasó több, mint 100 kötetet olvasott. Az olvasók foglalkozás szerinti csoportosításánál kiderül, a legtöbbet olvasók természetesen a könyvtárosok voltak, ami Mechthild Raabe szerint „alátámasztja ugyan azt az előítéletet, hogy a könyvtáros munkaidejében olvas, de mutatja azt is, hogy a könyvtáros a gyűjtemény első használója”. Mivel Leibniz és Lessing, tevékenységükhöz képest kevés könyv kölcsönzőjeként szerepelnek, feltehető, hogy a két kivételes személyiség a könyvtárhasználati szabályok, a kölcsönzőkönyv aláírása alól is kivonták magukat. A tudós könyvtárhasználók mellett feltűnő a Ritterakademie hallgatóinak nagy száma. A jelzett időszakban 338 akadémista szerepel a főúri nemesifjak képzésére létrehozott nemzetközi intézmény matrikuláiban, és mintegy fele az ifjú főnemeseknek (főleg angolok) élt a lehetőséggel, hogy műveltségét az egyedülálló gyűjteményben gyarapítsa. Külön csoportban vizsgálja a tanulmány az udvari társaság és a hercegi udvartáshoz tartozó hivatalnokréteg és intelligencia olvasási szokásait.

A 18. században megváltozott a wolfenbütteli könyvtár helyzete, ennek következtében olvasói táborának összetétele is. A raritásokat megőrző „bibliotheca illustris” mellett megmaradt ugyan a „tudóskönyvtár” jelleg, azonban a század második felében, miután az udvartartás Wolfenbüttelből Braunschweigbe költözött, a gyűjtemény átalakult polgári könyvtárrá. Az 1799-ig tartó 85 év alatt 1648 olvasó neve ismert, a kölcsönzött könyvek száma 21 848 (Az imponáló adatok elemzése érdekes összefüggésekre is rávilágít: a könyvhasználat a század folyamán radikális mértékben csökkent: amíg a

könyvtár első periódusában évente 301 könyvet kölcsönöztek ki, addig az utolsó vizsgált évek átlaga 117 kötet. A könyvtár megnyitása-kor egy olvasóra átlagosan 16 könyv jutott, a 19. század elején ez a szám 6,5 kötetre csökkent.) Az olvasók foglalkozási megoszlása az idő múlásával jobban részletezhető; a korábban említett, az udvarhoz tartozó csoportok mellett jelentős számban szerepelnek a kölcsönzőkönyvekben a jól elkülöníthető polgári rétegek. A tudós könyvtár olvasói között egyetemi professzorok, tanárok, magántudósok, egyházi személyiségek, orvosok, természettudósok, gyűjtők, könyvtárosok találhatók, a polgári könyvtár olvasói katonatisztek, diákok, egyetemisták, művészek, kereskedők, kézművesek. A korábbi korszakban elvéve találkozhattunk női olvasókkal, a 18. században már külön vizsgálható csoport az olvasó nő és megjelenik a társasági olvasás fogalma is.

Az olvasói összetétel vizsgálata mellett még érdekesebb az olvasmányok feltárása. Mechthild Raabe erre a kérdésre számokkal és címekkel dokumentált, sokrétű választ ad. A vizsgált témakörök összesítése szerint a három vezető terület a történelem (20,2%), teológia (17,5%) és az irodalom (16,1%). Egészen mást mutat azonban a két jelzett korszak egyenkénti vizsgálata: míg a kezdetektől az 1713-ig terjedő periódus olvasmányainak százalékos megoszlása: teológia (23%), történelem (20,3%), szépirodalom (10,8%), addig a 18. század nagyobbik felében ez a szám jelentős szépirodalmi érdeklődést reprezentál: teológia (13,8%), történelem (19,8%), szépirodalom (20,1%). Nagy szerepet játszott ebben az elmozdulásban a női olvasótábor megjelenése. A hölgyek olvasmányainak 55%-a tartozott a szépirodalom körébe, kedvenc könyveiket pedig főleg (47%) francia nyelven olvasták. A rendkívül érdekes vizsgálat eredményeinek részletezésére egy recenzió korlátozott terjedelme nem ad lehetőséget, csupán arra utalunk, hogy a könyvtár olvasói érdeklődéssel forgatták a magyar történelmet tárgyaló munkákat, kortárs beszámolókat, röpiratokat, de magyar nyelvű művet Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárán kívül senki

nem olvasott (azt is csupán egy könyvtári titkár használta).

Mechthild Raabe kutatásainak megismerése két szubjektív megjegyzésre is lehetőséget ad: irigylésre méltó az a könyvtári tradíció, amely 300 év távolából is lehetőséget ad olvasásszociológiai vizsgálatokra, ugyanakkor sajnálható, hogy a modern jogrendszer erre az utánunk következőknek már nem ad lehetőséget; ugyanis

adatvédelmi okokból korunk könyvkölcsönzési dokumentumait meg kell semmisíteni.

A wolfenbütteli magánkiadvány jelentősége messze túlmutat egy könyvtár magántörténelmén és a 17–18. századi európai művelődéstörténet és történeti olvasásszociológia számára szolgál fontos és összehasonlítási alapot képező adatokkal.

NÉMETH S. KATALIN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 8,93 A/5 iv terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>reczky Anna</i> : Mikor és hol készült Lossai Péter kódexe?	249
<i>tész Zoltánné</i> : Neves possessorok újabban felismert kötetei II.	266
<i>app Éva</i> : Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története II.	282
<i>rga Imre</i> : Avancinus drámáinak nyomában	299

ÖZLEMÉNYEK

<i>or Péter</i> : Ki lehetett az első olmtützi magyar diák?	312
<i>Frivaldszky János</i> : Petrus Petschius, protestáns hitvitázó	317
<i>zmér Miklós</i> : Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében	318
<i>iaiki Rita</i> : Czvittinger Dávid levele 1735-ből	320
<i>rényi-Metzger Gábor</i> : A Beleznay család tagjairól megjelent sírversek és temetési gyászbeszéddek	322

GYELŐ

<i>ozi Eszter</i> : Timkó Imre emlékezete	327
<i>rlyay Ö. Szabolcs</i> : A hazai Erasmus-kutatás múltja és jelene	327
<i>nda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1995/96. évi új külföldi beszerzései	333

EMLE

Magyar egyháztörténeti bibliográfia 1980-1990. Szerk. Várszegi Asztrik és Zombori István. Bp. 1997. (<i>Kókay György</i>)	337
ér Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777-1848. Bp. 1995. (<i>Fehér Katalin</i>)	338
tvös József könyvtára. Szerk., bev. Gángó Gábor. Bp. 1996. (<i>Kókay György</i>)	339
uris György: A Tiszatáj fél évszázada 1947-1997. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	340
abe, Mechthild: Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser. Wolfenbüttel, 1997. (<i>Németh S. Katalin</i>)	343

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 11,08 A/5 iv terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

SOMMAIRE

<i>Boreczky, Anna</i> : Quand et où s'est préparé le codex de Péter Lossai?	249
<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Les volumes récemment découverts des possesseurs célèbres II.	266
<i>Knapp, Éva</i> : Un livre d'heures populaire du XVII ^e siècle: l'histoire de l'Officium Rákóc- czianum II.	282
<i>Varga, Imre</i> : Sur les traces des drames d'Avancinus	299

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Tusor, Péter</i> : Qui pouvait être le premier étudiant d'Olmütz?	312
<i>Frivaldszky, János aîné</i> : Le controversiste protestant, Petrus Petschius	317
<i>Kázmér, Miklós</i> : Une dédicace à Sámuel Köleséri dans le livre du médecin suisse J. J. Scheuchzer	318
<i>Bajáki, Rita</i> : Une lettre de Dávid Czwittinger de l'année 1735	320
<i>Merényi-Metzger, Gábor</i> : Épitaphes en vers et oraisons funèbres parus sur les membres de la famille Beleznay	322

CHRONIQUE

<i>Ojtozi, Eszter</i> : La mémoire d'Imre Timkó	327
<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Le passé et le présent de la recherche d'Érasme en Hongrie	327
<i>Klinda, Mária</i> : Les acquisitions nouvelles de l'étranger de la Bibliothèque Ervin Szabó de la Capitale aux années 1995-1996	333

REVUE

Une bibliographie hongroise de l'histoire de l'Église 1980-1990. Réd. par Asztrik Várszegi et István Zombori. Bp. 1997. (<i>Kókay, György</i>)	337
Fehér, Elisabeth: Des manuels d'école de langue hongroise 1777-1848. Bp. 1995. (<i>Fehér, Katalin</i>)	338
La bibliothèque de József Eötvös. Réd. et intr. par Gábor Gángó. Bp. 1996. (<i>Kókay, György</i>)	339
Gyuris, György: Le premier demi-siècle de la revue Tiszatáj 1947-1997. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	340
Raabe, Mechthild: Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser. Wolfenbüttel, 1997. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	343

HA 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. évfolyam

1997

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA   REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK   LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI   HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA   L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. ÉVFOLYAM 1997/4. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányoként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1997-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlennyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

RÓZSA MÁRIA

A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1862–1873

A *Wandererrel* foglalkozó munkánkat az 1861-es évvel zártuk le, mert az ebben az évben kiadott Februári Pátens véget vetett az 50-es évek második felétől megindult enyhülési folyamatnak, s ettől kezdve a kormányzásban újra az abszolutisztikus elemek domináltak.¹ Most elérkeztünk a lap életének utolsó korszakához. Ez az évtized hozta meg az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezést, s ide esnek a gazdasági fellendülés első éveit. Ennek a túlhajtott fejlesztésnek, a tőzsdespekulációknak a következménye az 1873-as évi tőzsdeválság is, amely véget vetett a liberális elveket valló, igen népszerű *Wanderer* létének.

*

A következőkben röviden áttekintjük a korszak sajtótörténetileg meghatározó eseményeit, valamint a politikai hátteret, amelyek a *Wanderer* állásfoglalásait meghatározták. Az 1862. december 17-ei keltezésű, de csak 1863. március 9-én életbe lépett sajtótörvény, az első népképviselő mellett létrejött ilyen törvény lehetővé tette Februári Pátens jegyében átalakult Ausztriában a szabad sajtó elvének törvényes érvényre jutását. Bár az újságírók elvárásainak nem mindenben felelt meg, és nem is valósult meg teljesen, de a sajtószabadságra való törekvést legalább elviekben biztosította. Lényege, hogy kivonta a sajtót a politikai szféra befolyása alól, létét törvényi úton szabályozta, megszüntette a koncessziós és az elkobzási rendszert. Az újságíróknak hamar rá kellett jönniük, hogy a törvény nem mindenben kielégítő, sőt a sajtótörvénnyel egy időben, 1862. december 17-én életbe lépett büntető törvény sem a lefoglalást nem helyezte hatályon kívül, sem az ideiglenes betiltást nem szüntette meg. Tehát a rendőrállamtól ismert módszereket az alkotmányos állam is átvette. Az 1868. október 15-ei sajtótörvény után a betiltást mint büntetést végleg eltörölték és ezzel megszűnt az elnyomó rendszer utolsó maradványa is, majd az 1869. március 9-i törvény esküdtszékek hatáskörébe helyezte a nyomtatásban megjelent büntettekkel való foglalkozást. A sajtó, különösen a napilap műfaja hatalmas fejlődésnek indult, amelynek okait Johann Winckler a parlamentarizmus, az

¹ RÓZSA Mária: *A bécsi Der Wanderer magyar vonatkozású közleményei. 1814–1850.* = MKsz 1991. 1–2. sz. 62–87. Uő.: *A bécsi Wanderer magyar vonatkozású közleményei. 1851–1861.* = MKsz 1996. 1. sz. 41–65.

iskolázottság, a nyomdatechnika és a közlekedés fejlődésével látja szoros kapcsolatban. A sajtó lett a különböző pártok politikai harcainak színtere is. Az oktatási rendszerben érvényesülő reformtörekvésekkel kapcsolatban számos pedagógiai lap is létrejött, az élénkülő egyesületi élet számos egyesületi orgánumot hívott életre. Míg 1861-ben 310 periodikum jelent meg Ausztriában, 1873-ban már 866. A lapok közül sok felvehetette a versenyt a nagy külföldi (angol, német, francia) lapokkal, ami a politikai tapasztalatokat, a sokoldalúságot, a tudás mélységét és a kitűnő előadásmódot illeti. A politikai lapok három fő csoportra oszthatók Winckler szerint: az első a hivatalos, félhivatalos kormánylapok csoportja, a második a legbefolyásosabb pártlapok és a harmadik a vidéki lapok csoportja.² A *Wanderer* 1848-ig szépirodalmi, 48 után nagyformátumú politikai napilap, ami sok módosítás után a „jobbpart” uszályhordozója lett.³ A *Wanderer* reggeli kiadásának a kiegyezés évében 3433, esti kiadásának 2343 előfizetője volt.⁴

Ezek között a sajtójogi viszonyok között a *Wanderer*nek politikai nézetei miatt többször gyült meg a baja a hatóságokkal. Először az 1862. március 19-i esti kiadásban tudósítanak a *Wanderer* sajtóperéről, amelynek okairól korábbi írásunkban már részletesen szoltunk. A pert a köznyugalom zavarása címén indították a lap társszerkesztője, Moritz Graß, Falk Miksa, az ominózus cikk szerzője és a névleges szerkesztő, Seyfried ellen. Seyfried betegsége miatt nem jelent meg a tárgyaláson. A lap lehozta a tárgyalások szövegét, Graß meghallgatásakor azt mondta, hogy ő nem felelős szerkesztője, hanem tulajdonosa a lapnak, Falk cikkét nem olvasta, mert szerzőjében megbízik és ezért a cikket olvasatlanul küldte a nyomdába. Megemlítik még a perről szóló tudósításban, hogy a *Wanderer* nagyon elterjedt, a keleti részen 8000 példányt fizetnek elő. Arra a kérdésre, milyen kapcsolatban állt a *Wanderer* című lappal, Falk azt a választ adta, hogy 14 éve ír a *Wandererbe*, állandó munkatársa a lapnak, 1858 óta a politikai szemléket írja, Graß kérésére az osztrák–magyar ügyről. Továbbá még azokat a felvilágosításokat adta, hogy évente kb. egyszer megy be a szerkesztőségbe, mintegy 5 évvel ezelőttig saját jele alatt jelentek meg az írásai, de mivel Graß néha változtatott a cikkein, hozzátett, elvett belőlük, elmaradt a jel. Március 20-án és 21-én a reggeli és esti kiadásban a per közlését folytatják, 27-én tovább idézik Falk szavait, miszerint mindig a legjobb szándékkal, meggyőződése szerint írt és semmilyen pártnak vagy személynek nincs elkötelezve. Március 26-án közlik az ítéletet, hogy Falkot hathavi börtönre, havonta egy nap böjttel súlyosbítva és doktori címétől való megfosztásra ítélték. Graßt nyolc hónap börtönre és pénzbírság megfizetésére ítélték. A március 28-i „Der Ausgang unseres Preßprozesses” című szerkesztőségi írásban összegzik a per tanulságait, hogy itt nem pártújságot, nem a lap irányvonalát akarják megbün-

² WINCKLER, Johann: *Die periodische Presse Österreichs. Eine historisch-statistische Studie.* Wien, 1875. 104–111, 151.

³ Uo.: 152.

⁴ Fővárosi Lapok, 1867. szeptember 24. 876.

tetni, hanem az objektív tényállást. A szerkesztőség közli, hogy a lap irányvonalát, az alkotmányosság követelését nem fogják ennek ellenére megváltoztatni, csak óvatosabbak lesznek. Elvégre az 1852-es büntető törvény engedélyezi a kormánnyal szembeni ellenzéki fellépést. Március 30-án még egyszer visszatérnek a sajtóperre, kifejtik, hogy a lap programján nem változtatnak, kiáltsák ki akár a lojális lapok magyar orgánumnak. „Nem szégyellenénk magunkat” – írják – „még ha igaz is lenne, de nekünk osztrák programunk van, amely meg egyezik a mérsékelt liberális magyar pártok programjával.” Ellenzéki pártállásunkat hallgatással és aktív publicisztikai tevékenységgel elismertük”. A 31-i lapban más újságoknak a sajtóperre vonatkozó reagálásait összegzik, miszerint a politikai feltűnés nem használ, a perben tiszteletreméltó embereket ítélték el, akik – idézik – a lapot a magyarizmus orgánumává tették. Az elkövetkező hetekben továbbra is sokat írnak a sajtóperrel kapcsolatban. Április 3-án az esti lapban az *Oesterreichische Zeitung*ot idézik, amely szerint Falkkal szemben politikai toleranciát érvényesítettek. A *Wanderer* megjegyzi, hogy ezt az ítéletet nem lehet annak nevezni. Május 25-én „Zu den jüngsten Preßprozessen” című szerkesztőségi írásban kifejtik, hogy az ellenzéki lapok nehéz helyzetben vannak és kifejezik együttérzésüket ezekkel a lapokkal, amelyektől azonban véleményük sokban eltér. Ezek az emberek, akiket most börtönnel sújtottak, nem fiatalok. Ezek az emberek ugyanazok, régóta írnak és nem változtak, és a törvény az oka annak, hogy ilyen helyzettel kell szembenézniük egy olyan rendszerben, amely alkotmányosnak és liberálisnak mondja magát. 1862. július 26-án közlik, hogy a legfelsőbb bíróság Falk börtönbüntetését az enyhítő körülmények figyelembe vételével három hónapra csökkentette, majd szeptember 16-án, hogy Falk megkezdte börtönbüntetése letöltését. Ennek kapcsán írják, hogy 1849 óta a lap munkatársa, az egyik legtehetségesebb újságíró, majd rövid méltatása után kifejezik azon reményüket, hogy minél hamarabb térjen vissza. A cikket az új főszerkesztő Johannes Nordmann írja alá. 1863. május 5-én közlik Graß első szavait szabadulása után, aki mint mondta, újra a jog és szabadság harcosainak sorába léphet. Az ország belső helyzete nem sokat változott – állapítja meg, a pártélet fejlődik, így a napilapok is belépnek a harcba, 1863. szeptember 13-án újabb sajtóperükről közlik röviden, hogy annak oka, hogy a lengyel nemzetgyűlés proklamációját korábban lehozták, ezért a *Wanderer* példányait elkobozták, majd 1864. decemberében a porosz király megsértése miatt újabb sajtópere van a lapnak.

1865. február 8-án rövid közlemény jelenik meg, hogy a *Verfassung* című lap beolvadt a *Wanderer*be. Március 22-én Graß közli, hogy Johannes Nordmann, aki 1862 óta a *Wanderer* felelős szerkesztője, megkezdte börtönbüntetését, s ettől kezdve a szerkesztői posztot W. Kaspar veszi át egy hónapra, aki már 1860 óta társ-szerkesztőként dolgozott a lapnál. Róla sajnos nem sikerült életrajzi adatokat találnunk. 1865. július 31-étől Nordmann főszerkesztőként újra visszatér. 1869. február 28-án J. J. Kraßnigg lett a felelős szerkesztő, az osztrák életrajzi lexikonok sajnos róla sem közölnek adatokat. Szerkesztői pályafutása azonban hamarosan,

és nem tudni, mi okból véget ér, de Kraßnigg a lapnak továbbra is munkatársa marad, a június 8-i esti kiadást már Karl Feyerer jegyzi felelős szerkesztőként. A *Wanderer* magyar munkatársaival a lap e korszakát feldolgozó munkánkban nem foglalkozunk külön kiemelten, mert nem áll rendelkezésünkre elegendő adat, hogy biztonsággal azonosítsuk őket. Falk Miksa továbbra is a lap munkatársa volt, írásai azonban többségükben aláírás és jel nélkül jelentek meg egészen 1867 végéig, amikor Pestre költözött, hogy a *Pester Lloyd* főszerkesztői posztját átvegye.

A kiegyezést megelőző években a *Wanderer*-ben nyomon követhető a különböző „kiegyenlítési” tervek felvázolásától, ismertetésétől kezdve a saját, Deákéhoz bevallottan közeli álláspont megfogalmazása, a más elképzelésektől való elhatárolódás, majd a követelések mind konkrétabb, nyomatékosabb, többszöri megfogalmazása, kifejtése. 1862. január 8-án „Die Situation” címen cikk jelent meg L aláírással, amely a helyzet elemzésére vállalkozott. Az íráshoz a szerkesztőség hozzáfűzte, hogy a szerző sem lapjuk munkatársa, sem pártjuk tagjai közé nem tartozik, nem is centralista, a magyar kérdést jól ismeri, véleményét nem osztják, írását vitaindítóknak szánják. A szerző írását azzal kezdi, hogy elégedett az alkotmányos korszak első évével, véleménye szerint a Lajtán túl jól haladnak a dolgok. A februári alkotmány revíziója szükséges, de csak alkotmányos módon. A magyarok azonban nem akarnak revideált februári alkotmányról hallani, csak a 48-as törvények elismerését várják. Egy alakulóban lévő párt a februári alkotmány megszüntetését és az 1860-as Októberi Diplomához való visszatérést követeli. A szerző szerint egyik út sem jó, egyik sem vezet Ausztria konszolidálásához. Ő változatlanul a februári alkotmány revízióját és a Lajtán túli országok jogi követelésével való összeegyeztetését tartja célravezetőnek. Január 18-án „Der österreichische Reichsrath” című írásban a névtelen szerző kifejti, hogy szerinte a Februári Pátensnek csak a többi országrészben kell fennmaradnia, a dualizmus történelmileg jogos, Ausztria adott viszonyaival alkotmányos úton sokkal inkább egységes állam maradhat. Érdekes, hogy ezért a szóért, amelyet most akadálytalanul le lehet írni, Falknak nemrégén még börtönbüntetést kellett elszenvednie. 19-én aztán a lap szerkesztője „Die Lösung selbst” című írásban közli, hogy a pletykákkal ellentétben, miszerint Falk az előző cikk szerzője, Falknak semmi köze ehhez az íráshoz. Kifejti továbbá, hogy a magyarok legfontosabb követelései 1) az 1848-as törvények revíziója, 2) Magyarország és Horvátország viszonyának rendezése, 3) nádorválasztás, a király ünnepélyes megkoronázása, 4) a nemzetiségi kérdés megoldása.

1862. januárjában nagy terjedelmű cikksorozatban történt kísérlet a helyzet és a lehetséges megoldások elemzésére, amelynek befejezéseképpen „Die königlichen Propositionen” címen három rész ismerteti a királyi javaslatokat, amelyek a nádor hatalmának meghatározására, a közös ügyek – a korona részéről ezek a külügy, hadügy, pénzügy lennének – és az adórendszer átalakítására terjednének ki. Január 25-én jelent meg az „Unsere Ansicht über die Lösung”, a szerkesztőség összefoglalása a magyar-osztrák kérdés aktuális problémáival kapcsolatban. A kérdés megoldásának minden oldal számára kielégítőnek kell

lenni, de kérdés, hogy ez megoldaná-e Ausztria belső problémáit, és ha a magyarokkal megegyezésre jutnának, osztrák részről nem támadnák-e továbbra is a Februári Pátenst. Január 30-án Vas Gereben válaszol L korábbi cikkére, kifejti, hogy Magyarország nem akar a birodalmi tanácsba küldötteket küldeni, Magyarország nem akar osztrák tartomány lenni, hanem teljes politikai önállóságot akar. Február 23-án az „An die Offiziellen und Offiziösen” című cikk írója kifejti, hogy hat hónap állt rendelkezésre az országgyűlés összehívására, ez az idő eltelt, s nem történt meg az alkotmányos rendezés, nem sikerült a megyei hatóságok újjászervezése. Felveti a kérdést, meddig lehet még a provizóriumot fenntartani. Ez 1861 nyarán az országgyűlést feloszlató rendelet ígéretet tartalmazott egy új országgyűlés összehívására. Schmerling államminiszter hajlott is erre, egyfelől, mert tudta, hogy a korlátlan önkényuralom nem tartható fenn sokáig és ez ellentmond az ő alkotmányos elveinek, amelyeket sokat hangoztatott. Másfelől, mert tudta, hogy a pesti országgyűlés ismét meg fogja tagadni képviselők küldését a birodalmi tanácsba. Forgách kancellár viszont az országgyűlés összehívását késleltetni kívánta addig, amíg egy kompromisszumra kész többség kialakítása nem lesz reális.

1862. június 19-én „Die *Donau-Zeitung* und die liberale Partei in Ungarn” címen jelent meg □ jel alatt a Pesten kelt cikk, amely szerint a provizórium bevezetése, az alkotmányos élet felfüggesztése, nem az önkény tette, hanem az elévülési teória elkerülhetetlen következménye volt, annak az elvi ellentétnek, amely a kormány és a nép nézetei között fennáll. A magyarok a magyar alkotmány helyreállítását akarják. Ezt az alkotmányt a kormány elévültnek nyilvánította, egy másikat a nemzet ellenállása miatt nem lehetett elkészíteni, ezért az alkotmányos kormányzásról teljesen le kellett mondani – ez a provizórium lényege. A *Donau-Zeitung* cikke alapján jóindulatú. A cikk szerzője szerint a liberális párt részéről kell az első lépést megtenni az ügy megoldása érdekében. Deák pártja középen áll az ókonzervatívok és a Határozati Párt között. Mit kívánunk tehát a Deák-párttól – teszi fel a kérdést. Javaslatokat, ötleteket – írja, a legális és lojális ellenzékiiség programja mellett való kitartást. De a valóságos viszonyok megváltoztatása, az államjogi kérdések gyakorlati megoldása – véleménye szerint – nem a Deák-párton, hanem a kormányon múlik. Június 22-én újra a *Donau-Zeitung* cikkére reagál a bécsi keltezésű cikk írója. A változás szerinte csak az, hogy a hangvétel mérsékeltebb. Szerencsére a Liberális Párt válasza sem méltatja ezt a cikket. A legoptimistább elvárás szerinte az lenne, ha a birodalmi gyűlést egybehívnák és a költségvetést megtárgyalnák. Ez azonban szerinte nem fog megtörténni. A *Donau-Zeitung*gal kibontakozott vitában még több írás is megjelent. Június 29-én a „Die Verständigung mit Ungarn” című szerkesztőségi írás szerint az államminiszter szavára eddig még nem reagáltak, mivel elítélték őket a közrend zavarása miatt. A *Donau-Zeitung* a *Wanderer* szerint az államminiszter orgánuma, a *Donau-Zeitung* szerint a Februári Pátenst azonos az alkotmánnyal, s a lap egyetlen feltétele, hogy Magyarország ne kérjen lehetetlent. Július 4-én a vita tovább folytatódik a „Die Preßfreiheit der Offiziösen” című írásban. A Bécsben keletkezett, tehát a szerkesztőséghez va-

lószerűleg közel álló névtelen szerző leszögezi, hogy egy ellenzéki lapnak nagyon óvatosnak kell lennie a hivatalosakkal szemben. A *Wanderer* álláspontját az adott kérdésben a következőképp foglalja össze: a *Donau-Zeitung* kioktatta a *Wanderert*, hogy egy igazi hazafi úgy viselkedik, hogy a jó ügyet szorosan tartja és megmenti a veszélytől. A *Donau-Zeitung* szerint persze jó ügy csak a kormány ügye lehet. Sajtószabadság és sajtótörvény azonosak számukra. Mi is tudjuk, hogy szabadság nem lehet törvény nélkül, de ehhez az kell, hogy a törvény a szabadságot biztosítsa. Egy sajtótörvény csak akkor kívánatos, ha az alapját képező büntetőtörvény megfelel az idő követelményeinek, míg egy olyan sajtótörvény, amely a szabad véleménynyilvánítást drákói normák közé szorítja, a sajtót nem teheti szabaddá, hanem elnyomja.

Július 5-én a „Was will die Regierung” című Bécsben keletkezett írás foglalkozik a magyar ügy megoldásával, mely a szerző vélekedése szerint publicisztikai téren lehetetlen, ettől nem várhatók közvetlen eredmények. Most már látható – összegzi az erőviszonyokat –, hogy az államminisztérium és azok nézetei, akik feloszlatták a magyar országgyűlést, nem egyeznek. Az államminiszter szerint az alkotmányos intézményeket fenn kell tartani Ausztriával vagy anélkül – erről szolt a *Donau-Zeitung*. Az ókonzervatív *Figyelmező* szerkesztője, Vida Károly dualizmust akart liberalizmus nélkül. A Februári Pátens emberei a dualizmust nem akarják, de magukat liberálisnak vallják. Melyik ezek közül a „hivatalos”, azaz a kormány akaratának kifejezője? Tehát mit akar a kormány – teszi fel a kérdést. Július 10-én „Ausgleichsbestrebungen” címen hírt adnak gróf Forgách Antal kancellár magyarországi útjáról, amelynek célja volt a jogfolytonosság elve elérésének előmozdítása. Ehhez a *Wanderer* azt fűzi hozzá, hogy véleménye szerint – mivel a Liberális Párt oldalán állnak – ez az egyetlen út, amitől valami eredmény elvárható. 19-én azt közlik, hogy erre a cikkekre válaszolva az osztrák lapokban vita bontakozott ki a lehetséges kiegyezési tervekről. A *Donau-Zeitung*, a hivatalos lap szerint a magyar alkotmány vonatkozásában a jogfolytonosság 1847-ig állt fenn. A *Hírnök* c. kormánylap is tiltakozott az ellen, hogy az udvari kancellár minden pozitív program nélkül lépne a következő országgyűlés elé. A *Wanderer* álláspontja egybeesik az ellenzékével, melynek élén Deák áll: ha a kormány Magyarország autonómiáját nem akarja szűk keretek közé terelni, csak amennyire az Összmonarchia fennmaradásának érdekében szükséges, akkor ehhez a Liberális Párt nem tud és nem akar csatlakozni. 1862. júliustól Graß megkezdi börtönbüntetésének letöltését, s ez időtől Johannes Nordmann (1820–1877) író, újságíró, a lap korábbi munkatársa veszi át a szerkesztői tiszteket. Augusztus 10-én „Ein neues Ausgleichsprogramm” címen az *Agrarier Zeitungban* megjelent cikkről számolnak be, amely egy új kiegyezési elképzelésről tudósított. E szerint vagy egy minden oldalról óhajtott kiegyezés jön létre, vagy a kormánynak szilárd kormányzó pártot kell Magyarországon létrehoznia, s a magyar hadügynek külön minisztériuma lenne. Az elképzelés szerint egy magyar minisztériumnak nem lenne nagyobb hatásköre, mint amivel 1848 előtt a magyar hatóságok rendelkeztek. Garancia csak akkor lesz, ha Magyarország küldötteket küldhet a birodalmi tanácsba, addig pedig

nincs értelme új meg új programokkal előállni – fejeződik be a *Agramer Zeitung* cikkének ismertetése. Augusztus 23-án Zichy Antal közvetítési kísérletéről írnak, aki azt próbálta meg elérni, hogy a 48-as törvényeket és a Februári Pátenst is revízió alá vegyék, tehát mind a két oldalon engedjenek. A *Wanderer* hozzáfűzi, hogy Zichy konzervatív politikus, javaslata első részének semmi sem szólna ellene, de ami második részét illeti, senki sem kompetens, aki a Februári Pátenst revideálhatná. Zichy szerint a szűkebb birodalmi tanácsnak kellene, természetesen konzervatív szempontok szerint ezt megtennie, de mi garantálja, hogy a kormány ehhez hozzájárul. Végezetül a *Wanderer* cikkírója leszögezi, hogy mindez nem egyezik Deák terveivel, s amíg nincs magyar országgyűlés, addig semmi értelme. A *Wanderer* folyamatosan beszámolt az egyre-másra születő kiegyezési tervekről. Szeptember 11-én „Eine neue Vermittlungs-Broschüre” címen Gs aláírású pesti levelező tudósított Kovács Lajos „A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint” című iratáról. A forradalom okaival foglalkozik először, majd kijelenti, hogy jelenleg morális és anyagi szegénység van. Magyarországnak kezdeményeznie kell, ő nem megy olyan messze mint Zichy barátja, aki néhány magyar minisztert szeretne, ő csak azt akarja, hogy az államminisztériumban üljenek minden országból emberek. A *Wanderer*-beli ismertetés szerzője azzal fejezi be az ismertetést, hogy véleményét nem mondja el, de Deák Ferencre hivatkozva a dolgok ilyen megoldását nem támogatná.

1862. november 21-én a Forgách kancellár által kieszközölt részleges amnesztiáról tudósítanak; a közkegyelem azokat érintette, akiket a provizórium alatt ítélték el politikai cselekmények miatt, vagy akik engedély nélkül tértek vissza az országba. Az uralkodó ugyanis azt mondta: vágya Magyarország nem csak anyagi téren, hanem más viszonylatban való kielégítése. Schmerling szigorúbb, ő azt mondta, a passzivitásból lépjen ki az ország, a sajtó ismertesse és vitassa meg a kiegyezés feltételeit. December 16-án „Beitrag zur Verständigung mit Ungarn” címen Magyarországról beküldött cikk jelent meg. „Az hogy hozzuk, nem jelenti azt, hogy tartalmával egyetértünk” fűzi hozzá a szerkesztőség. Az írás történeti visszatekintéssel kezdődik: Ausztriában 1848-ban abszolutisztikus rendszer volt, alkotmányos reformok nem voltak. Magyarország független igazgatás alatt akarta ezeket elérni. Kíváncsú lett volna, hogy az uralkodó évente hosszabb időt töltsön Magyarországon, vagy legalább a kormány székhelye legyen az országban. A közös ügyek körét nem határozták meg 48-ban. A 17-i folytatásban kifejti, hogy az 1848-as törvények a történelmileg megalapozott önállóságot megőrizték, s ezekkel akarta Magyarország védeni magát az abszolutisztikus kormányzás ellen.

1863-ban az első cikk január 23-án tudósít „Noch ein ungarisches Programm” címen „a határról” aláírással egy a magyar kérdés megoldásáról született újabb programról. „Országgyűlés minisztérium nélkül vagy minisztérium országgyűlés nélkül nincs” szögezi le a cikk szerzője előljáróban. Majd így folytatja: „A konzervatívok egy része nem áll messze a liberálisoktól, csak a tempóban különbözik. A provizórium-állapot konzerválását senki sem kívánja: A konzervatívok egy ré-

sze az 1847-es állapot talaján áll, a 48-as törvények közül csak a szociális reformokat tartaná meg, a másik, nagyobb része azt vallja, hogy magyar minisztériumot kell kinevezni, meg kell őrizni az ország autonómiáját, de a közös ügyekben kész együttműködni a birodalmi minisztériummal. Január folyamán többször írnak az új sajtótörvényről, február 5-én a magyarországi sajtóviszonyokat úgy jellemzik, hogy a Bach-rendszer fénykorára emlékeztető szabályok láttak napvilágot az új sajtótörvény óta, amelynek mindössze egy előnye van, hogy megszünteti az adminisztratív hatóságok beavatkozását, és a sajtót a bíróságoknak rendeli alá, de az elkobzások és betiltások tovább élnek. Március 30-án „Der Empfang bei Deák” címen hozzák le Gs március 28-i pesti tudósítását. Ezen a napon adta át az országgyűlés alsó és felső házának tagjaiból álló küldöttség az 1861-es országgyűlés tagjainak arcképeit tartalmazó díszalbumot Deáknak „Az angol királynő” szállodában.⁵ Eötvös üdvözlő beszédére Deák válaszolt. Ebből idéznek: „amiért együtt vagyunk, az a haza ügye” [...] „a törvényesség talaján állunk”. A *Lloyd*ot, a *Pesti Naplót* és a *Hont* Deák beszédének lehozatala miatt a rendőrség lefoglalta és elkobozta, lehet, hogy sajtóper is következik – jegyzi meg a *Wanderer* tudósítója – de el fog jönni az az idő, mikor azok, akik ma a mi alkotmányos önállóságunkat saját szabadságuk érdekében meg akarják semmisíteni, be fogják látni, hogy egy nép szabadsága nem áll szemben ellenségesen egy másik nép szabadságával. Április 12-én „Verfassungs- und Nationalitätenfrage” címen egy magát magyarnak valló szerző beszámol arról, hogy a centralista lapok sokat foglalkoznak a „magyar kérdéssel” és a „nemzetiségi kérdéssel” és elismeri, hogy a magyarok valóban sokat ártottak a nemzetiségeknek. Mint írja „ellenségeink ismét az ország felbontásával és a nemzetiségekre való hivatkozással fenyegetőznek”. Senki sem a 48-as törvények pusztá megmentését akarja, hanem a jogfolytonosság helyreállítását. A nemzetiségi kérdés megoldása is csak az alkotmányossági kérdés megoldásával együtt lehetséges. A nyár folyamán a hírek között szerepel az országgyűlés várható összehívása. Augusztus 2-án a *Wanderer* tevékenységével foglalkoznak; jó lenne, ha felfedné programját – írják. Több lap megint rátámadt a *Wanderer*re, azzal védtek Forgáchot, hogy az ügyeket már így vette át elődjétől. A magyar álláspontot közvetítő *Wanderer* szerint a kancellár feladata, hogy pozitív programot dolgozzon ki.

1863. november 25-én a „Die Vorbedingungen des Ausgleichs” című pesti, * jel alatt megjelent írás a császár magyarországi látogatása kapcsán kifejti, hogy ez nem fogja a kiegyezést megoldani, csak jele a kormány akciójának. Mindez további kérdéseket vet fel, például, hogy a kormány erre elő van-e készülve, van-e egyetértés az államminisztérium és a magyar miniszterek között. Apponyi György országbíró tisztségéből való felmentése óta a konzervatívok szakadás előtt állnak. A cikk írója szerint az országgyűlés összehívásának alapja nem lehet más, mint a 48-as választási törvény, s a kormányon lévőknek koalícióra kell lépniük az ország legkitűnőbb embereivel.

⁵ Deák Ferenc beszédei 1861–1866. Összegejt. KÖNYI Manó. Bp. 1903. III. 315.

1864. április 23-án az új udvari kancellár (Zichy Hermann gróf) előző napi kinevezésére reagálnak a *Wanderer*-ben. Először meleg szavakkal emlékezik meg elődjéről, Forgách Antalról, aki betegsége miatt lépett vissza. Tulajdonképpen alkalmatlan volt erre a posztra, de nem volt bürokratikus, s voltak szimpatikus vonásai a cikkíró szerint. Az új kancellárról annyit ír, hogy Bach alatt a helytartótanács alelnöke volt, nem ismeretlen Magyarországon. Intelligencia és fáradhatatlan energia jellemzi, eddig önállóan nem cselekedett semmit, csak előírt feladatokat oldott meg, egyetlen párthoz sem tartozik. A kérdés azonban az, van-e saját programja Magyarország újjászervezésére? Június 8-án ugyancsak a kancellárral kapcsolatos cikk jelent meg, amelyben a kancellárnak a polgármesteri fogadáson elmondott beszédét elemzik. Ehhez kapcsolódva jegyzi meg az írás névtelen szerzője, hogy Ignaz Kuranda, a *Grenzbote* című lap szerkesztője az udvari kancelláriát a magyar nemzet képviselőjének nevezte lapjában. A miniszterek a kormány képviselői – igazítja helyre a szerző – nem a népé és a kancellár is egy miniszter. Zichy a Februári Pátenst már kész programként kapta, és az, hogy belépett a kabinetbe, azt mutatja, hogy egyetért vele, valamint, hogy nem tartja szükségesnek, hogy programot állítson fel, ő csak az uralkodónak akar engedelmeskedni. Az Októberi Diplomát helyreállítani az uralkodó célja, a nézeteltéréseket alkotmányos úton kell megoldani, neki ebben kell segítenie – idézik a kancellár szavait.

1864. szeptember 11-én „Was wir von den Altkonservativen erwarten” címen fogalmazza meg elvárásait, amelyek – mint írják a magyar Liberális Párt nézeteivel azonosak. Mindenki csodálkozott, hogy a *Wanderer* olyan enyhén ítélte meg az ókonzervatívok programját. Mivel a magyar Liberális Párt is hallgatott ezzel kapcsolatban, ezért járt el a *Wanderer* is hasonlóan. Ha a kormány tényleg kiegyezést akar, akkor meg kell hallgatnia az ellenzék véleményét is. Mindenekelőtt magyar országgyűlésnek kell lennie – szögeznek le. November 23-án „Über die ungarische Frage im Adreßausschusse” címen számol be a lap arról, hogy Schmerling kijelentette, a kormány nem tudja az országgyűlést összehívni és, hogy a februári alkotmányt jónak tartja, a kormány nem akar több autonómiát adni. Ennek az írásnak a háttérében valószínűleg Eötvös József Schmerlinghez intézett emlékirata állhat, amelyben az országgyűlés összehívását javasolta. Moritz Kaiserfeld osztrák képviselő, az osztrák autonomisták egyik vezetője, december 1-jén, a birodalmi tanács ülésén aztán élesen támadta Schmerling politikáját, s sürgette a magyarokkal való kiegyezést – a *Wanderer* erről is röviden hírt adott december 10-i számában, megjegyezve ugyanakkor, hogy a liberális vélemény kisebbségben van.

1865 első Magyarországot érintő írása január 26-án jelent meg „Also keine Oktroyierung” címen, miután az uralkodó január 23-án megbízta a kancellárt, hogy dolgozzon ki tervet a katonai bíraskodás felfüggesztésének és az országgyűlés összehívásának előkészítésére. Az uralkodó beleegyezett, hogy nyújtsák be a magyar udvari kancellária reformterveit, és ha a korona helybenhagyja, akkor be lehet őket vezetni. Ezt a jó szándék jeleként értékeli a *Wanderer*. Március 17-én „Die Schrift Deáks” címen ismertetik Deák Wenzel Lustkandl oszt-

rák közjogi író, a birodalmi centralizáció egyik legismertebb képviselőjéhez „Das ungarisch-oesterreichische Staatsrecht” című művére intézett válaszát, melyben azt igyekezett bizonyítani, hogy a Monarchia országainak, köztük Magyarországnak is szerves egységként kell összekapcsolódnia a birodalmon belül. Deák cáfolta Lustkandl állításait, és szót emelt a 48-as törvények és a jogfolytonosság elismerése mellett. Április 19-én „Eine Kundgebung Deák's” címen ismertetik Deák híres „húsvéti cikkét, mely április 16-án jelent meg a *Pesti Napló*-ban. Deák név és jel nélkül jelentette meg cikkét, ezért a *Wanderer* kommentárja szerint pártközleménynek tekinthető. A kiindulópontot csak a Pragmatica Sanctio képezheti, s aztán „készek leszünk mindenkor törvény szabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatóságának biztonságával összhangzásba hozni” – idézik Deákot szó szerinti fordításban. Június 4-én „Der Dualismus” címen Pestről beküldött írás jelent meg aláírás és jel nélkül. A szerkesztőség közli, hogy ez tulajdonképpen válasz a *Vaterland*-ban június 3-án megjelent cikke, amelyben arról írtak, hogy a Magyarországgal és Horvátországgal való kiegyezés a birodalmi tanács aktív részvétele nélkül nem képzelhető el. A magyarországi levélíró erre azt feleli, hogy látták a birodalmi tanács négy évi ténykedését, de véleménye szerint valami áldozatot mindkét fél részéről kell hozni. Sok újságban a dualizmus kísértetként van feltüntetve – folytatja – mert nem tudják, mit jelent. A kiegyezés számunkra nem eszköz, hanem cél. A liberálisok a kiegyezés oktrojálásától félnek. Magyarország számára a kiegyezéshez vezető utat az ország alkotmánya világosan kijelöli, a dualizmus, amelyről csak az uralkodóval hajlandó tárgyalni, a kiegyezés kiindulópontja.

A hangulatjavító események közé tartozott az uralkodó június 6–9. közötti magyarországi látogatása, a pesti gazdasági kiállítás felkeresése, erről számol be a *Wanderer* június 11-én, megjegyezve, hogy az uralkodót útjára egyik kancellár sem kísérte el, de ennek különösebb jelentősége nincs. Az egész útnak a bizalom megnyerése, a feledtetés a célja és ezen az úton elindulhat a kiegyezés is. Ezt sikerült is elérnie, mutatja ezt minden találkozása a néppel. Ezután kitér a különböző személyi változásokkal kapcsolatos mendemondákra, hogy Zichy nem alkalmas az elkövetkezendő feladatokra. A kancellárt az uralkodó aztán valóban hamarosan, június 26-án fel is mentette hivatalából, s utódjául Mailáth Györgyöt nevezte ki. Augusztus 19-én „Das Vorgehen der Regierung in Ungarn” címen *-gal jelölt pesti cikk lát napvilágot, amelyet a szerkesztő azzal ajánl, hogy ebben magyarországi barátaink nézetei vannak. Remélhetőleg ősszel összeül az országgyűlés – kezdi írását a pesti levelező – ami nehézséget okoz a magyaroknak, az a Schmerling által oktrojált megyei alkotmány és az általa oktrojált hivatalnokréteg félti az állását, valamint, hogy nincs Magyarországon legális kormány és intézmények, nincs jogfolytonosság. Augusztus 26-án Mailáth utasítja a főispánokat az országgyűlés előkészítésére. 1865 szeptemberében császári manifestum jelentette be a Februári Pátens felfüggesztését. Az uralkodó elfogadta Mailáth György kancellár felterjesztését az országgyűlési választások előkészítésével kapcsolatban. Október 3-án jelent meg a „Die

neue Parteistellung in Ungarn” című írás, amely az arisztokrácia 1836 és 1848 közötti szerepét vizsgálva összegzi, hogy nem voltak népszerűek, s most pozitív, energikus emberekre van szükség. Most a régi pártellentétek megszűntek, új pártok pedig a szerző szerint nincsenek. Ugyanebben a számban ismertetik Eötvös programját, aki Budán országgyűlési képviselőjelöltként beszédet mondott és kijelentette, hogy alkotmányjogi konfliktus van Magyarország és az Összmonarchia között, 1848-ig perszonálunió volt, most csak a Pragmatica Sanctio, Magyarország önállósága, öngazgatása, önkormányzati joga alapján lehet kiegyezésre jutni. Ehhez az íráshoz kapcsolódik Falk október 5-i cikke, amelyben Eötvös politikusi pályáját méltatja. November 28-án „Die Wahlen in Ungarn” a nagyjából lezárult országgyűlési képviselőválasztások eredményeit ismertetik, már látható, hogy Deák pártja győzött. Deák programja ugyan még nem lett hivatalos, a kormány emberei még nem ismerték el, de ha nem sikerül meg egyezni Deákkal és pártjával, akkor nem lesz kiegyezés, amit az uralkodó is tud – foglalja össze a cikkíró a helyzetet. December 14-én I. Ferenc József személyesen nyitja meg a magyar országgyűlést.

Az 1866-os év első hónapjainak írásaiban hangsúlyt kapott a felelős kormány és a törvényhatóságok mielőbbi létrehozatalának szükségessége, valamint az uralkodóhoz intézett és a kiegyezés alapvető feltételeit összefoglaló felirat szövegének megfogalmazása. Február 24-én a *Wanderer* teljes terjedelmében közli Deák 22-ei beszédét, amelyben a kiegyezés első lépéseként az országgyűlésnek felelős kormány és a törvényhatóságok helyreállítását tűzi ki célul. Március 5-i leiratában az uralkodó azt kívánja, hogy a 48-as törvényeket elismertetésük előtt revideálják. Ettől kezdve felgyorsultak az események. Március 19-én megszületik az erre a leíratra adandó válasz, amelyben a felelős minisztérium és a megyei autonómia helyreállításának követelése jut kifejezésre. Június 25-én a képviselőház 67-es bizottsága elfogadja a Deák Ferenc javasolta kiegyezési elaborátumot, július 19-én az uralkodó kihallgatáson fogadja Deákot. A szeptember 2-i bécsi keltezésű „Ein neuer Geist” című cikk Falk-szerű példázaton alapszik: aki sokáig szenved betegségben, elveszti hitét a gyógyszerek hatékonyságában. Ausztria tizennyolc éve alatt ugyanez volt a helyzet. A gyógyulás feltétele hit a gyógyszerekben és a gyógyulás lehetőségébe vetett bizalom. Első feladat tehát az apátia megszüntetése. A korábbi metódus, az oktrojálás helyett a lakosság közreműködésére van szükség. November 20-án ismerteti a *Wanderer* az osztrák–német liberálisoknak, az ún. autonomistáknak Bad-Aussee-ban tartott konferenciáját, amelyen sürgették az egyenjogú dualizmus alapján való megegyezést a magyarokkal. December 13-án közlik, hogy december 11-én a képviselőház elfogadta a felirati javaslatot, amelyben a november 17-i uralkodói leíratra adnak választ, ez kimondja, hogy a 48-as törvények helyreállítása előtt nem bocsátkoznak a 67-es bizottság elaborátumának tárgyalásába.

1867. január 4-én „Das erste ungarische Ministerium” címen Falk Miksa „Graf Stefan Széchenyi und seine Zeit” című, az *Oesterreichische Revue*-ben 1866-ban megjelent munkájából közölnek részletet. Falkot a bevezetésben a legjobb angol esszéistákhoz hasonlítják, de – mint írják – mivel a lap egyik leg-

szorgosabb munkatársa, ezért nem dicsérhetik olyan mértékben, mint ami megilletné. Január 10-én a sajtóvétségekért elítéltek amnesztiájáról számolnak be a *Wanderer* hasábjain, de hozzáteszik, hogy akiket írsaikért korábban elítéltek, most semmi elégtételt nem kaptak és hogy az ún. liberális minisztérium a börtönöket írókkal töltötte meg. Január 18-án a „Die Garantien unseres Konstitutionalismus” című írás szerzője lehet akár Falk is, stílusa annyira hasonlít az övéhez. Írását úgy kezdi, hogy a gondjaiba merült emberrel megeshet, hogy mindennapi útján mindig ugyanabban a kőben botlik meg, és mégis elfelejti kikerülni. Így van ez a mi politikusainkkal is, akiknek naponta dobnak valamit a lába alá, és mégis elmulasztják, hogy kitérjenek előle, vagy visszautasítsák a gyanúsítgatásokat.

1867. február elején, miután Richard Belcredi államminisztert Friedrich Ferdinand Beust korábbi külügyminiszter váltotta fel a miniszterelnöki székben, a kiegyezési tárgyalások meggyorsultak, Andrássyék ígéretet tettek arra, hogy a Ferenc József által az 1848-as törvényeken kívánt módosításokat is el fogják fogadtatni az országgyűléssel. A következő néhány írás a kiegyezés elkerülhetetlenségét, a birodalom dualista átalakításának szükségességét hangsúlyozza még egyszer mintegy az utolsó pillanatokban. A február 10-i „Es soll Frühling werden!” című írást szerzője (lehet akár Falk is) a természet ébredéséről szóló hasonlattal vezeti be, majd azzal folytatja, hogy a dualizmus megváltoztathatatlan tény lesz és ennek következménye liberalizmus lesz, amely a schmerlingi érától döntően különbözni fog. Február 14-én az „Unsere Hoffnung” című írásban még a kétely szólal meg: az utolsó 19 évben Ausztriában a legkülönfélébb kormányzási módokat próbálták ki, többször váltották őket mint egy párizsi divathölgy a ruháit. Mindig új korszak reményei, ígéretei jöttek, kísérletezés folyt. Ha ez az utolsó kísérlet is megghiúsulna a bizalmatlanság miatt, akkor valószínűleg nem lesz több lehetőség kísérletezni. Lehet, hogy lesz még felvilágosult abszolutizmus, de az is biztos, hogy nem lesz hosszú életű. Ezek után kitér arra, hogy Oroszország nagy veszélyt jelent mind Ausztria mind Magyarország számára. Véleménye szerint Ausztria nélkül Magyarország is Lengyelország sorsára jut, elveszti a tengerhez való kijáratát. Egyetlen hazafias érzelmű magyar sem gondol a Habsburg dinasztiától való elszakadásra – fejezi be. A február 15-i „Ein Ziel, ein Wehr, ein Gegner” című Bécsben keletkezett írás azzal a megállapítással kezdődik, hogy a helyzet, amiben az osztrák Monarchia van, egyszerűbb, mint hinnénk, de sokáig nem tartható fenn. Az alkotmányos dualizmus az egyetlen államforma, amit még nem próbáltunk ki, és ennek érdekében a liberálisok együttműködésére van szükség. A magyar kiegyezési javaslat lehetőséget ad arra, hogy a birodalom mindkét felében ugyanolyan mértékű szabadságot, parlamentáris kormányzást érjenek el a nép közreműködésével, az önkormányzat elvén.

Február 23-án a 20-án az Andrássy Gyula gróf miniszterelnök vezette újonnan kinevezett magyar kormányt hasonlítják össze az 1848-assal az „1867 und 1848” című írásban. A szerző leszögezi, hogy nem fognak a korábbi események ismétlődni, ugyanis számos különbség van. Például, hogy a magyar minisztéri-

umot nemcsak kinevezték anélkül, hogy hatásköre meg lett volna határozva a birodalom másik felében is, hanem funkcióit gyakorolni is kezdte. A hatalom korábbi birtokosai semmit sem akartak kiadni a kezükből, míg a magyarok mindent meg akartak kapni. Magyarország elszigetelt volt Ausztrián belül. Most a birodalom fennmaradásának garanciáit is megfogalmazták, és a magyar államférfiak készek e garanciákat megőrizni. Minden más tehát, mint akkor volt, mindkét fél tanult. Ausztriát sok rossz tapasztalat érte, és rádöbbenette arra, hogy ha Magyarországot valóban meg akarja tartani a Monarchia számára, akkor nem szabad a magyar korona történelmi jogait veszélyeztetni. Az Andrássy-kormány feladatának tartotta a feudális maradványok felszámolását, közvetlenül hivatalba lépése után életbe léptette a polgári szabadságjogokat: a sajtó-, a gyülekezési és egyesülési szabadságot. 1867 tavaszán Deák a „közös ügyi javaslat” általános vitájában összegezte a kiegyezés melletti érveit és kijelentette, hogy „a nemzet jogainak” fegyverrel történő helyreállítását sem kívánatosnak, sem lehetségesnek nem tartja, valamint, hogy a nagyhatalmak közé ékelődött Magyarország még Ausztria felbomlása esetén sem állhatna meg önmagában és a szövetségre lépés más államokkal ugyancsak feltételezne közös ügyeket. A március 13-i „Das neue System und die alte Maschine” című írás, amelyben már kritikai észrevételek is kifejezésre jutnak, Falk-szerű hasonlattal kezdődik: ha egy vállalkozás egyik üzemébe új rendszert vezetnek be, akkor természetesen lecserélik a régi gépeket, mert azok nem illeszkednek az új rendszerbe. Nem elég azonban a régi kerekeket kicserélni, főként akkor, ha az új rendszer teljesen eltér a régitől. Az államgépezet nem így működik. 19 év után először változtatták meg a rendszert Ausztriában. Olyan hivatalnokokat találtak, akik már töltöttek be hivatalt Metternich, Bach, Rechberg, Schmerling és Belcredi alatt is. Ezek kaméleonok, nem ártatlan személyek, ösztönösen ellenállnak továbbra is csendben minden rendszerváltásnak. A március 14-i „Keine Illusionen” című írás még pesszimistább hangvételű. A centralisták a dualizmust, a Magyarországgal való szövetséget provizórikusnak tartják. Bár a magyar alkotmányt feltétel nélkül helyreállították, de a király döntése nélkül semmi sem lép törvényerőre. Az uralkodónak el kell ismernie, hogy a jogilag érvényes törvények visszaállítását nem szabad feltételektől függővé tenni, és, hogy ezek fenntartása végleges és megváltoztathatatlan. Másrésről viszont Magyarországnak is bizonytságot kell tennie arról, hogy az adott viszonyokból következő bizonyos követelményeknek képes megfelelni. A két parlament között megegyezésnek kell létrejönnie. Nem a birodalmi tanács adta az alkotmányt Magyarországnak, tehát el sem veheti tőle.

Ugyancsak Falk „Graf Stefan Széchenyi und seine Zeit” című munkájából közlik március 14-én a Lonovics József érsekről szóló részt, akit 1848-ban neveztek ki egri érsekké, majd a forradalom leverése után lemondott és a melki bencés apátságban élt. 1866-ban kalocsai érsek lett, de 1867-ben bekövetkezett halála megakadályozta székének elfoglalását. Március 16-án a *Neue Freie Presse* támadására felelnek, mert a lapban az jelent meg, hogy Ausztria nem köteles azt tenni, amit Magyarország diktál. Az egyes szám első személyben

íródott válaszcikk a magyar liberálisok álláspontjával való teljes azonosulást tükrözi. A cikk szerzője leszögezi, hogy Magyarország nem akar diktálni semmit, a közös ügyek nem eredmény, hanem áldozat magyar részről. Az alkotmány helyreállításával kapcsolatban pedig kijelenti, hogy nem kellett volna egyoldalúan megszüntetni. A király 1806 óta Ausztria császára is. A magyar országgyűlés mindig a királlyal tárgyalt, és nem törődött azzal, hogy neki még mint osztrák császárnak is vannak kötelezettségei. Ennek véget kell vetni. A *Neue Freie Presse* hol volt, mikor 1861-ben alkotmányt oktrojáltak Magyarországra a magyar országgyűlés beleegyezése nélkül?

A március 29-i „Die ungarische Gironde” című írás Deák pártjának a helyzetével foglalkozik, amely a cikk írója szerint egyáltalán nem kellemes, mert az elaborátumot kétfelé kell megvédeniük. A magyar országgyűlés bal oldala úgy találja, hogy az elaborátum Magyarország függetlensége elleni merénylet és Magyarország belügyeibe való idegen beavatkozás. Bécsben viszont önző magyar álláspontokról beszélnek, azt mondják, hogy csak az összetartozás látszatát őrzi meg. Nehéz egy mérsékelt párt helyzete, amely végletek között közvetít. Kérdés, nem veszít-e Magyarország függetlenségéből az által, hogy elfogadja az elaborátumot, a közös felelős minisztériummal közös népképviselői szerv kellene szembeálljon. A kiegyezés realizálása tehát még az 1867-es év során is számos problémát vetett fel, a helyes döntésről való vélemény kialakításában a *Wanderer* ugyanakkor mint osztrák lap mérlegelte azt is, hogy Ausztriának mi haszna van a kiegyezés létrejöttéből. A március 31-én megjelent írásban leszögezik, hogy Magyarországnak nincs többje mint volt 1848-ban. De mi van a másik félnek. A politikában nem így van ez – írják – nem minden egyforma. Magyarország visszakapta alkotmányát, a birodalom másik felében pedig az a cél, hogy álljon helyre az alkotmányos rend. Magyarország csak akkor megy bele a közös ügyekbe, ha két egyenjogú fél jut megegyezésre. A cikk írója végezetül hitet tesz Deák, mint az igazi közép képviselője mellett.

Május 28-án a *Wanderer* is közli Kossuth május 22-én Párizsban kelt és Deák Ferenchez intézett ún. „Kasszandra-levelét”, amelyben tiltakozik a kiegyezés ellen. Május 29-én annyit fűznek hozzá, hogy a levelet a *Magyar Újság*, a „legbalosabb újság” hozta le és azt latolgatják, vajon válaszol-e rá majd Deák. A Kasszandra-levele Deák nem adott választ, csak azt írta a *Pesti Napló*-ban, hogy válaszolt volna, ha Kossuth levele barátságos levél lett volna, de hírlapbeli közléséből is látszik, hogy [...] vádirat ő ellene, amellyel szemben nem szükséges védekeznie, egész politikai eljárása nyilvános volt, nyilatkozatai az országgyűlési naplókban és hírlapokban közölve vannak, a békés kiegyezés szükségessége egyéni vélemény volt, s véleménye érdekében senkivel sem beszélt, pártba nem hívott senkit. Deák és Kossuth szembenállása azt mutatja, hogy visszavonhatatlanul eltávolodtak egymástól.⁶ Június 7-én és 8-án a koronázási ünnepségekről tudósítanak Pest–Budáról. 9-én a koronázás utáni helyzetet ismertetik: a jogfolytonosság már nem teória, a 48-as

⁶ SZEKFÜ Gyula: *Az öreg Kossuth 1867–1894*. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Bp. 1952. II. 355.

törvényeket, a magyar alkotmányt formálisan helyreállították. 12-én a „Der Abschluß der Revolution” című cikk írója (megint a költői képről feltételezve, hogy Falk) leszögezi, hogy a forradalom befejezettnek tekinthető, a forradalom kráterja bezáródott. 18 év óta már nem lökött ki magából lávát, de időről időre még izzó kődarabok vagy forró hamu szálltak fel belőle. A belsejében továbbra is forrt, de kitörhetett volna. Ezek után visszatér a politikához, már nincs magyar emigráció, mindenki szabadon hazatérhet – szögezi le – a király ugyanis a koronázás alkalmából közkegyelemben részesítette a politikai vagy sajtóügyekben korábban elítélteket. A kiegyezés tulajdonképpen akkor nyert hivatalos formát, mikor a július 28-án a király szentesítette az 1767:XII. törvénycikket, amely kimondja, hogy a „magyar korona országai” valamint „Öfelsége többi országai között fennálló jogi kapcsolat a Pragmatica Sanctión alapszik. Közösnek nyilvánítja az uralkodó személyén kívül a külügyet, a hadügyet és e kettő költségeinek fedezése mértékéig a pénzügyet. Leszögezték, hogy Magyarországot a birodalom államadósságai nem terhelik, mégis méltányosság alapján „politikai tekintetből” részt vállalnak törlesztésükből. Augusztus 8-án hírt adnak az osztrák és magyar törvényhozás képviselőinek a közös ügyek költségeihez való hozzájárulás és az államadósság kérdéséről folytatott bécsi tárgyalásról („Die Ausgleichsdeputation”). A *Wanderer* cikkírója kifejti a szerkesztőség álláspontját, hogy még a Bach-rendszerben is a decentralizáció híve volt, és ennek meg is volt a következménye, a lap elkobzásának és betiltásának formájában, Schmerling alatt is naponta felkeresték a szerkesztőséget a sajtóirodától. Most – úgy vélik – csak a „jelenet változott meg, nem a zene”, bírságfizetés, sajtóperek, börtönbüntetés következtek, a centralista kollégák azt sütötték a lapra, hogy magyarbarát, magyarok pénzelik, és csak a Februári Pátens ellen beszél, pedig ők csak a magyarok alkotmányos jogainak helyreállítása mellett álltak ki. De mára szenvedéseink véget értek – írja és úgy véli, hogy a tárgyalásnál a magyar küldötteknek erősebb a pozíciója, mert mögöttük országgyűlési határozat áll.

Augusztus 30-án Kossuthnak a publicisztikába való visszatéréséről számolnak be, Kossuth nyílt levelet intézett a váci kerület választóíhoz, akiket arra bízta, hogy mindenki hívja haza. Korábban a jászladányi választópolgárok kérését, hogy legyen képviselőjük, utasította vissza nyílt levélben. Mindkét levelet a *Magyar Újság* közölte. Kossuth leveleinek közlése azt is bizonyította, hogy sajtószabadsága van – véli a *Wanderer* – de nem fogunk figyelmet szentelni leveleinek, amelyekben így agitál – szögezik le Kossuthot opportunistának nevezve. Kossuth veszélyezteti az úgy-ahogy helyreállt nyugalmat, mert azt akarja, hogy a megyei gyűléseket oszlassák fel. Mint publicista elsőrangú, de mint politikus, ez nem mondható el róla – véli a *Wanderer* szerzője. Kossuth valódi célja az volt, hogy nyílt levelein keresztül szaporítsa az ellenszavazatokat, sőt egy esetleges petíciós mozgalmat bontakoztasson ki, és ezáltal felhívja a figyelmet, hogy a kiegyezésnek számottevő parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéke van már elfogadtatása idején.⁷ Egyébként a kormány aztán lefoglalta

⁷ SZABAD György: *Kossuth politikai pályája*. Bp. 1977. 196.

a *Magyar Újságnak* Kossuth váci levelét tartalmazó példányát, és sajtópert indított Böszörményi László szerkesztő ellen.

A kiegyezésnek azonban már megkötése pillanatában is voltak szembetűnő hiányosságai. Míg az 1848-as törvények alapján a polgári értelemben vett népszuverenitásra épített magyarországi parlamentáris kormányzati rendszer nyitott volt, a megújulás és továbblépés minden politikai eszközeivel rendelkezett, ezt 1867 nemcsak Magyarország számára, hanem a hatalom sajátos megosztása folytán a Monarchia egész államhatalmi együttese számára sem biztosította. Magyarország a változó feltételekhez való alkalmazkodás lehetőségétől volt megfosztva, és ezáltal képtelen volt, hogy tényleges érdekeinek megfelelően reagáljon az európai hatalmi helyzet átalakulására. Kossuth ezért bírálta a kiegyezést, valamint azért, mert az Magyarország önkormányzatát jórészt biztosította, önrendelkezését azonban nem. A kiegyezés ezen kívül az adott rendszer keretei között nem adott módot az együtt élő népekkel való megegyezéshez. Deák viszont reális kompromisszumnak tekintette azt, amely alkalmas helyzetet teremt a függő problémák megoldására, s úgy ítélte, hogy ha a jövő tényleg meg rázkódtatásoknak tenné is ki a Monarchiát, a kiegyezés legalábbis „az államilag rendezett állapot” előnyét biztosítja a vele egybekapcsolt Magyarország számára. A politikai ellentétek az ősz folyamán már jelentkeztek. Erre példa a szeptember 22-i „Den Schutt hinwegzuräumen” című cikk is. A szemét eltüntetése, a konzervatívok szerint az a feladat, amit a liberálisoknak el kell végezniük. A konzervatívok azt remélik, hogy a liberálisok uralma nem tart sokáig, nem tudnak szervezni, s össze fog omlani magától az egész rendszer. De honnan jött az a szemét, amit a liberálisoknak kell eltakarítaniuk? – teszi fel a cikkíró a kérdést. Évtizedes szervezés, átszervezés, szervezetlenség során halmozódott fel, amit a konzervatívok és más bürokratikus elemek a legnagyobb egyetértésben okoztak. És csak azért kell a liberálisoknak ezt a szemetet eltakarítaniuk, hogy a konzervatívoknak és a bürokratáknak legyen helyük az újabb szemét számára? Általánosan elterjedt az a nézet, hogy a liberálisok nem tudnak szervezni, míg a konzervatívok az alatt a látszat alatt, hogy szerveznek és adminisztrálnak, a nép minden függetlenségét és szabadságát megszüntették. Beustnek és Andrássynak kell mindent jóvátenni, amit Bach, Schmerling, Forgách és Mailáth elrontottak és ha ez megtörtént, adják át a helyüket a német bürokratáknak és a magyar konzervatívoknak? A liberálisoknak be kell bizonyítaniuk, hogy jól tudnak kormányozni, de mindkét részről belső átszervezésre van szükség. Szeptember 27-én a „Klerikaler Dualismus” című cikk a magyar hercegprímásnak a kultuszminiszterhez intézett levelével foglalkozik. Túl hosszú, ezért nem tudja a *Wanderer* lehozni. A 48-as törvény 20. paragrafusára hivatkozik, amely az egyház autonómiáját biztosította. A katolikus egyház a cikkíró véleménye szerint olyan előjogokat követel magának, amelyekkel egyetlen más vallás sem rendelkezik. Ez a levél is jele volt a katolikus egyház későbbi tiltakozási hullámának, amellyel az iskola és az egyház funkciójának szétválasztása ellen harcoltak. Mindennek hátterében az állt, hogy Eötvös József kultuszminiszter 1868-ban benyújtotta népiskolai törvényjavaslatát, amely kimondta a tankötelezettséget

6-tól 12 éves korig. A népiskolai hálózatot a fennálló felekezeti iskolákra alapozta, de megnyilvánult benne a felekezet nélküli községi iskolák kiterjesztésére irányuló törekvés is. A katolikus klérus heves kampányt indított a javaslat egyes pontjai ellen, s ebben támogatták a protestánsok és a nemzetiségiek is. Eötvös népiskolai törvényalkotása azonban így is jelentős vívmány volt, állami felügyelet alá helyezte az iskolákat, létrehozta a tanfelügyelői szervezetet, a tanítói állást képesítéshez kötötte, elrendelte állami tanítóképzők felállítását, s előírta a kötelező tantárgyakat, kimondta, hogy minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást. November 10-én Deák is megszólalt a megyékkel kapcsolatban. Az egész Heves megye ellenállásával kezdődött szeptemberben, amikor a megye bizalmat szavazott Kossuth mellett, majd Wenckheim Béla belügyminiszter felszólította ennek visszavonására. Mivel a megye ezt megtagadta, a kormány válaszul felfüggesztette Heves megye önkormányzatát. Deák a Heves megye-ügybeli felszólalásában kifejtette, hogy pártatlan álláspontot képvisel, beszédében egyéb, általános érvényű dolgokra is kitér a megyéknek a felelős kormányzathoz való jövőbeli viszonyával kapcsolatban. A kormány nem akarja a megyéket pusztán adminisztrációs szervekké degradálni, de a megyének kötelessége végrehajtani a kormány intézkedéseit, ha kifogása van ellenük, fellebezhet az országgyűléshez. Deák ezután 1823-ra utalt, amikor valóban csak a megyék tudtak ellenállásukkal a kormány abszolutisztikus hatalma ellen lépni, de leszögezi, hogy ma más a helyzet.

Az 1868-as év első írása január 3-án a baloldal és a baloldali pártok széttagoltságával foglalkozik. A szélsőbaloldali *Magyar Hírlap* sajtóperének esélyeit latolgatva (január 18.) azt a véleményét fejezi ki a pesti levelező, nem hiszi, hogy Böszörményt el fogják ítélni, csak a kiadót, Heckenastot érheti ez a sors. Ugyancsak a szélsőballal kapcsolatos az a február 7-i „Aus dem Lager der ungarischen Linken” című írás, amely a szerkesztőség közlése szerint a baloldali táborból érkezett, s amelynek szerzője azt írja magáról, hogy már az abszolutizmus korában is lehetőséget kapott, hogy írjon a *Wandererbe*, amely az egyetlen olyan osztrák lap volt, amely Magyarország jogainak megvédésére módot talált. Most viszont azzal a kritikai megjegyzéssel él, hogy a magyar országgyűlési delegáció baloldali beállítottságú tagjainak hozzászólásait nem méltatták eléggé. Véleménye szerint, a Deák párt lapjai és a félhivatalos lapok azt sugallják, hogy nem liberális magatartás a baloldal részéről, ha a közös hadügyminiszter ellen szólnak. Ezen kívül az ország megnevezését kifogásolja: „Osztrák Császárság” helyett szerinte „Magyarország és társországai” megjelölés kellene, vagy a császár neve helyesen: Ausztria és Magyarország egyesült államok császára és királya. A közös hadügyminiszter ellen azért emel szót, mert ebből az következik, hogy Magyarországnak nincs szava a hadsereggel kapcsolatos ügyekben. Február 28-án hírt adnak a sajtóperről, amelyben Böszörményi elismerte, hogy Magyarország önállóságával és függetlenségével összeegyeztethetetlennek tartja a Habsburg-ház uralmát. Végülis egy év börtönre ítélték, ahol 1869-ben meghalt. A balközép elhatárolta magát a szélsőbaltól és április 1-jén kiadta az ún. „bihari pontokat”. Ezekben a közös minisztériumok megszüntetését, önálló magyar

hadügyet, kereskedelmet követeltek. Április 3-án „Die Fusion der Linken” című Pesten, 2-án keltezett írásban beszámolnak arról, hogy a szélsőbal Országos 48-as Párt néven Madarász József vezetésével önálló párttá alakult. 1868 során erősödtek az ellenzék tömegmozgalmai, tömegakciókat szerveztek a kiegyezés ellen, Kossuth nevével a zászlójukon és 49-es függetlenségi szellemben. Kossuth mégsem volt hajlandó a szélsőbalt saját pártjának tekinteni, részben a párt vezetőivel való politikai nézeteltérései miatt, de azért sem, mert tudta, hogy a parlamenten belül milyen kis csoportot jelentenek, és ő a nemesi középosztályban, a magyar politikai közelet döntő faktorában akart eszméinek szélesebb táborra nyerni, tudván, hogy politikai sikerre csak így számíthat.

Ugyanakkor a *Wanderer* valóban teret biztosított mindenféle véleménynek, akár az egymással szöges ellentétben állóknak is. Példa erre az április 9-i „Der Kossuthkultus in Ungarn” című cikk, amely arról szól, hogy Perczel Mór, volt honvédtábornok, aki törökországi és angliai emigrációja után hazatért, és 1867-ben képviselő lett, székesfehérvári és veszprémi utazása során „le akarta rántani Kossuthot az oltáráról”, aminek a konzervatívok titokban nagyon örülnek – véli a cikkíró. Perczel „öreg honvéd-hős”, Kossuthot a *Wanderer* viszont diktátornak nevezi és azt írja, az országnak el kell döntenie, Kossuthot vagy Deákot akarja-e vezetőjének. Perczel hazatérését az emigrációból Kossuth helyeselte, és remélte, hogy otthon hazafiságával beilleszkedik az új viszonyokba. Perczel hazafiságában senki sem kételkedett, de mindenki ismerte őrjöngésig növekedett vad szenvedélyét és önimádatát. Hazatérve a honvédegyesületek élére állt [...] és minősíthetetlen Kossuth-ellenes kirohanásokkal próbálta az egyesületeket Deák táborába vinni, sőt Kossuthot helytelen pénzkezeléssel is megvádolta.⁸ Kossuthnak vannak érdemei, az új politikai elemet ő vezette be a magyar alkotmányba, vagyis a feudális alkotmányt parlamentárisrá alakította át, a nemesek felsőbbbségét és előjogaikat eltörölte és polgári egyenjogúságot vezetett be. Ezeket az érdemeit el kell ismerni, de ha béke lett volna, Kossuth „diktatúrájának” vége lett volna, alkotmányos kormányzás jött volna utána, és dicsősége lassan elhomályosult volna. Ehelyett abszolutizmus jött, amelyben minden mozgást el akartak nyomni, s a magyar nép ezért nevezte Kossuthot megmentőjének, felszabadítójának. Április 26-án „Ein Brief Kossuths” címen újabb Kossuth-levélről adnak hírt. Egy éve annak, hogy Kossuth ezt a levelet írta, s most nagy izgatottságot keltett. A „nagy emigráns”, az „1849-es diktátor” – így emlegetik – most az *Új Korszak* című folyóiratban közölt levelében a népoktatás színvonalának emelését követeli, mert a kommentár szerint Kossuth nem csak politikai dolgokkal foglalkozik, hanem gyakorlati tanácsokkal is akarja a haza anyagi és szellemi jólétét javítani.

1869. január 5-én ismét egy Kossuth-levélről olvashatunk a *Wanderer*-ben. Ahogy a Kossuth-nóta refrénje mindig ugyanazt mondja: „elfogyott a regimentje”, ugyanez a visszatérő motiváció igaz leveleire, amelyeket mindig akkor ír,

⁸ SZEKFÜ: i. m. 360.

amikor Magyarország valamilyen fontos döntés előtt áll. Most az az újdonság, hogy Kossuth feladta az összeférhetetlenségi elméletét. Már nem tartja a Habsburg-ház uralmát összeegyeztethetetlennek a korábbi előzményekkel, még a magyar király alattvalója is lenne, csak a császár-királyé nem. Ugyanakkor a cikkíró felteszi a kérdést, hogy minek küzd Kossuth külső eszközökkel, amikor ugyanazért a célért küzd törvényes eszközökkel egy párt is Magyarországon. Március folyamán beszámolnak az országgyűlési képviselőválasztásokról, például 26-án az esti kiadásban a kormánypárt vereségéről, öt fővárosi küldöttből három ellenzéki. 27-én a „Die neue Situation in Ungarn” című cikkben már a kormánypárt hatalmas vereségéről írnak. A 69-es választásokon a 48-as párt kétszeresére növelte mandátumai számát, a parlamenti pártarányokban azonban nem következett be számottevő változás, a kormányt mintegy 240 képviselő támogatta, az ellenzékben 160 képviselő ült. Október 26-án beszámolnak Wenckheim belügyminiszter lemondásáról, utódja Rajner Pál barsi főispán lett. Az ő és az államtitkár személyével a cikk bécsi szerzője nincs megelégedve. Rajner még nem is tagja az alsóháznak, tehát parlamenten kívüli személy, csak energiája az, amit el lehet ismerni nála. Wenckheimnek nem volt elég energiája, kedves gavallér volt, nem tudta a megyei kérdés szabályozását megoldani. A december 17-i vezércikk „Ungarn und die Fischhof'sche Broschüre” címen az Adolf Fischhof osztrák közíró által megjelentetett munkával foglalkozik. Fischhof Ausztriát föderalisztikus országnak tartja, bár Magyarországgal kapcsolatban megjegyzi, hogy soha nem tudott békében élni. Kijelenti, hogy a nemzetiségi kérdést meg kell oldani, bár a régi rendszer megszűnt, de olyan veszélyek mint például az elégedetlenség még megmaradtak.

1870. január 11-én látott napvilágot a „Die alten und neuen Thaten des Baron Josef Eötvös” című elemző írás. Az írás azzal a megállapítással kezdődik, hogy Eötvös ún. szervezőtehetségével, reformjaival többet foglalkozunk mint más miniszterek tetteivel. Az oktatásügy reformjától függ a modern liberalizmus értelmében a nép képzésének felemelése és ezzel Magyarország jövője és fejlődése. Sajnos az alkotmányos államban sok függ a végrehajtó hatalom tagjaitól, és ezért kell a miniszter személyével foglalkozni, ahelyett, hogy munkájával foglalkoznánk – írja. Mivel ebben az országban nincsenek tényleg imponáló kapacitások, a valóban értelmes egyéneket már a kormány kimerítette. Eötvösről már hivatalba lépése óta sokat írtak, és nem a sajtó támadásainak következtében – ahogy ő mondja – követett el hibákat, hanem azért, mert nem felelt meg az elvárásoknak. A modern eszmék úttörőjét látták benne, de amit csinál, az a középkor mélyén rejtőzik. Ezek után felsorolja, melyek azok a területek, amelyeket érintettek Eötvös reformjai. A népiskolai törvény miatt sok kritika érte, mert a klérusnak az iskolára való befolyását megszüntette. Kifogásolja a zsidó vallás egyenjogúsításának módját is, az egész törvényt az új idők szellemének durva megsértése, mert azt akarja, hogy államilag legyen elismerve az izraelita vallás. A minisztérium nem állampolgárokból gondolkodik, hanem vallásokban és vallásokhoz tartozó egyénekből. Megemlíti még a civil házasság bevezetését is, de ehhez nem fűz kritikai megjegyzéseket. Eötvös legújabb terve

a pesti egyetem átszervezése, de ennek sem lesz sikere, mert itt is a vallási elemet veszi figyelembe. Az egyetem hat fakultása között három teológiai van. A cikkíró leszögezi, a vallás nem tudomány, hanem hit kérdése, a teológiának nem kell az egyetem szerves részének lennie.

A nyomdai szedők 1870-es sztrájkja miatt február 19-étől március 19-éig félre csökkentett terjedelemben, esti kiadás nélkül jelent meg a *Wanderer*. Május 24-én közlik, hogy Lónyay Menyhért magyar pénzügyminisztert az uralkodó kinevezte közös pénzügyminiszterré. Búcsúbeszéde kapcsán súlyos aggályokat is kifejezésre juttatják, elmondják, hogy nem érdemelte meg a bizalmat, alkalmatlan arra, hogy anyagi értékeket bízzanak rá, nem tudott eddig sem a pénzzel elszámolni. Szeptember 10-én a Pestről beküldött „Andrássy als Politiker. Lónyay als Schuldenmacher” című írásban összevetik őket. A cikk írója bírálja a gazdasági helyzetet, a pénzromlást, véleménye szerint az ad absurdumig vitt alkotmányosság csak elnyomásba vagy forradalomba csaphat át, de legalábbis az állam felosztásába. Egyébként az év során az osztrák választásokon a liberális párt nagy visszaesést ért meg. Október 16-án az „Unsere Preßzustände” című írásban a hivatalos lapok „örült zabolátlanságáról” beszélnek, s ez arra mutat, hogy a kormánynak megint kellemetlen lett az igazság, megint kezdenek egy „darab papírtól” félni. A lefoglalások, betiltások, sajtóperek ismét szerepelnek a következő esküdszéki periódusban. A cikkíró ugyanakkor tiltakozik a sajtó ilyen rendszabályozása ellen és kijelenti, hogy a sajtó kitart, hiszen sok mindent megért már. December 31-én egy december 29-i pesti keltezésű írás jelenik meg „xy” aláírással „Zur Charakteristik Andrassys” címen, amelyből nyilvánvalóvá válik, hogy Andrásynak is volt ellenző tábor. A szerző szerint Andrassy néhány kivételtől eltekintve szereti a jelentéktelen alakokat maga körül. Csengery például, aki az országban nagyra értékelt politikai kapacitás – egyébként Deák legszűkebb köréhez tartozott – is visszautasította a kabinetbe való belépést.

1871. január 12-én összefoglaló írás jelenik meg a kormányzópárt helyzetének értékeléséről „Die Regierungspartei in Ungarn” címen. A májusban a francia–porosz háborút lezáró békeszerződés után a poroszok kikiáltották a császárságot, amelyhez a délnémet államok is csatlakoztak. Ezzel tehát létrejött az egységes német birodalom, és ez egyben a végét jelentette a Habsburgok németországi aspirációinak. Az 1871-es év során kezdődtek meg a bécsi kormány tárgyalásai a csehekkel a velük való kiegyezés feltételeiről. A csehek esetleges egyenjogúsítása a dualizmus helyett trializmust, vagy később föderalista államszervezetté való átalakulást tett volna lehetővé. A *Wanderer* február 4-i számában jelent meg Eötvös nekrológja „Dr. S” tollából. A szerző méltatja Eötvöst mint költőt, író, publicistát és államférfit, tevékenységében azt kárhoztatja csak, hogy nem lépett fel elég bátran a klérussal szemben, mint ahogy az *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* szerzőjétől várható lett volna. Megemlíti még, hogy Eötvös egy ideig a *Wanderer* munkatársa volt. De a kritikai megjegyzések ellenére elismeri, hogy Eötvös politikusként is megmaradt tiszta, becsületes embernek. 5-én pesti keltezésű levél foglalkozik Eötvös

utódjaként szöbajöhető személyekkel. Eötvös nem volt született politikus, kitűnő író, európai műveltségű, nagy tudású ember volt, de hiányzott belőle az az energia, hogy nagyszabású elképzeléseit megvalósítsa. Ő volt az Andrássy-kormányban az egyetlen 48-as miniszter. Sajnos könnyen befolyásolható volt, és rossz emberek befolyásolták. A február 4-én kinevezett új kormány Karl von Hohenwart gróf vezetésével a csehekkel folytatott tárgyalásai mély aggodalommal töltötték el mind az osztrák–német, mind a magyar politikai vezető köröket. Magyarországon veszélyben látták a dualizmus létét. A Hohenwart-féle tervek megvalósulása esetén Andrássy kilátásba helyezte lemondását. Végül Ferenc József az alapcikk elutasítása mellett döntött, a Hohenwart-kormány pedig októberben lemondott, majd ezt követte Beust bukása is. Andrássy Gyulát november 14-én közös külügyminiszterré nevezik ki, ő látja el a tisztségéből felmentett és magyar miniszterelnökké kinevezett Lónyay Menyhért ideiglenes utódként a közös pénzügyminiszteri feladatokat is. Lónyay egyik fő törekvése a nemzetiségek leszerelése, a másik az ellenzék letörése és a párt megerősítése, egységének megszilárdítása volt. December 30-án lát napvilágot az a Deák Ferencet méltató írás, amelynek szerzője „Egy magyar képviselő”-ként írja alá a cikket. Írását azzal a megállapítással kezdi, hogy kevés történt az anyagi reformok és az ország belső konszolidációja terén. Mit használ a legjobb szándék, ha a javaslatok évekig fekszenek. Sem Lónyay, sem Kerkápoly Károly, (Lónyay közös pénzügyminiszteré történt kinevezése után ő volt a magyar pénzügyminiszter, R. M.) nem döntő tényező Magyarországon, egyedül csak Deák – véli. A baloldal, Tisza képviseli a modern haladást? – teszi fel a kérdést, s ha Deák nem ismerné a baloldalt, akkor még a liberálisok és a baloldal közötti szövegség is elképzelhető lenne.

1872. január 25-én és február 18-án a vonal alatti részben „Der Wanderer vor zweiundsechzig Jahren” címen jelent meg a lap történetével foglalkozó írás „M. A.” aláírással. Az 1809-es év volt a lap alapításának éve, a kis nyolcadrét alakú lap volt a *Wanderer* őse. A visszaemlékezés a napóleoni idők végeztével, Bécs visszafoglalásával 1814-gyel folytatódik, a szerző a lapból vett idézetekkel mutatja be a korabeli Bécs utcaképét, néhány jellemző alakját, utal a felvilágosodás jegyében kelt morális írásokra. A kis írás egyben egy fejezet sajtótörténet is, nyomon követhető benne a *Wanderer* további fejlődése, a külföldi levelezők megjelenése. Az „egy magyar képviselő” a szerzője az 1872. február 24-i írásnak is, amely a magyarországi párhelyzetet tárgyalja, s amelynek lényege röviden, hogy a pártok között ellentétek vannak. Szintén az „egy magyar képviselőtől” származik a március 16-i „Ein Sündenregister” című írás, amelyben kifejti, hogy az új választási törvény katasztrófa lesz, s ebben nemcsak a kormány, hanem minden párt hibás. Ennek hátterében az áll, hogy a kormány február 22-én az országgyűlés elé terjesztette választójogi reformjavaslatát, amely az 1848. évi választójogi törvényen alapul, de korlátozza a választók számát, és az országgyűlési ciklus tartamát öt évre emeli. A 48-as Párt, amely demokratikusabb választójogot követelt, később obstrukcióval megbuktatta a javaslatot. Március 28-án közlik, hogy a *Wanderer* reggeli számát elkobozták, s ennek

okáról nem adtak felvilágosítást. 30-án ehhez a következőket fűzik: „A liberalizmus a legszebb virágokat hozza! A magas kormány idegessége egyáltalán nem erősségének jele, csak kártyavárakat védenek minden fuvallattól. Az elkobzás miéртje érthetetlen számunkra, hamarosan megint kioktatnak majd, hogy milyen veszélyes az államra, ha Ausztria természetes államformája mellett szólnak. Mikor Bach alatt a *Wanderert* elkobozták, a szerkesztőség képviselője érdeklődött Janota úrnál, az akkori bécsi rendőri hatalmasságnál, hogy miért került a *Wanderer* sötét erők hatalmába, azt válaszolta, hogy meg kell kérdeznie az illetékes felügyelőt, mit is talált, mert ő a *Wanderert* elejétől végéig végigolvasta, és semmit nem talált, amiért el kellett volna kobozni.” Kifejtik továbbá, hogy feladatuknak tekintik, hogy az osztrák tartományok minden autonóm eleme számára publikálási lehetőséget biztosítsanak és „ezt a feladatot nem az exkluzív pártprogramok merev képviselésében keressük, hanem az autonomista és szabadelvű tényezők közötti politikai kapcsolódási pontokhoz való ragaszkodásban. Ilyen kapcsolódási pontoknak tartjuk az összállami gondolatot és a meghamisíthatatlan alkotmányosságot, amelyek legkevésbé ott találunk képviselőkre, ahol ellentétben a legfőbb államérdekből eredő izgatással és erőszakkal nem indul ki a pártokból egyesülés illetve békülés [...]” Leszögeznek, hogy feladatukat el fogják látni, vagyis ezeket a véleményeket kifejezésre juttatják és továbbítják. Számítanak a nemzetiségek és minden baráti párt támogatására. [...] „Éppen ezért lapunk külső megjelenésében is ezt a feladatot kell hogy támogassa”, és a következő hónaptól kezdve a *Wanderer* terjedelme is növekedni fog. Áprilistól valóban nagyobb formátumban, 8 három hasábos oldalon, valamint 4 oldal hirdetéssel jelent meg a reggeli kiadás. Azonban a *Wanderer* elveinek ilyen határozott kifejtése valószínűleg megint rendőri eljárást vont maga után, ugyanis április 15-étől május 5-éig a lap nem jelent meg. Az április 5-i esti kiadás tanúsága szerint a szerkesztőségben változás történt: kiadó és felelős szerkesztő J. Leithner. A szerkesztőváltásoknak azonban még mindig nincs vége: május 5-étől Heinrich Julius Batovec jegyzi felelős szerkesztőként a lapot. Július 20-án Deák Ferencről jelent meg írás, amelyet Pestről küldtek be, aláírója „egy magyar”. Írását azzal a megállapítással kezdi, hogy Deák érdemeit még az ellenzéki sajtó is elismeri, lehetne miniszter, lehetnének kitüntetései, lehetne gazdag ember, de ő szerényen él, csak hazájának szolgál. Ugyanakkor a dicséretekre szemrehányás is van elrejtve: nem szabad túrnie, ami „cégénél” történik. Ezek után Lónyay működését bírálja, aki Deák neve alatt intézi kétes üzleteit. Deáknak nehezére esik egykori párttársa ellen fellépni, de ez gyengeséggé válik, kompromittálja. Július 31-én a lehetséges pártfúzióról (a Deák-párt és a balközép egyesüléséről, ami 1875-ben be is következett) elmélkedik egy szerző. A kormányzópárt széthullása gyorsan halad előre – írja, az új kormányban Lónyay még jobban előtérbe fogja tolni személyiségét. Véleménye szerint egy esetleges koalíciós minisztérium tulajdonképpen fontosabb és ennek elérésére jobban is törekszenek, mint magára a koalícióra. Úgy tűnik azonban, hogy a fúzió kérdését egyelőre elnapolták, mert a politikai helyzet áttekintését csak a következő országgyűlés fogja lehetővé tenni. A Lónyay-féle gazdasági vissza-

élésekkel foglalkozó írások mellett ki kell emelnünk egy a magyar felsőházzal kapcsolatos írást, amely Pestről érkezett és augusztus 18-án jelent meg. Az országgyűlés kétkamarás szisztéma szerint működik és ezt tartjuk a legmegfelelőbbnek. Bár a mai magyar felsőház nem mindenben felel meg ellenőrző feladatának sem összetételét, sem házszabályát tekintve. Tagjai lehetnek születés szerint és a papság képviselői, ez azonban már nem felel meg a mai viszonyoknak. Még 1870-ben jelent meg egy brosúra, amely a felsőház újjászervezését követeli. A fő kérdés, kikből tevődjön össze. Véleménye szerint az lenne jó, ha a rendi képviseletet népképviselet váltaná fel, és ezzel együtt a felsőház házszabályát is megváltoztatnák. Szeptember 7-én a balközép pártértekezletén aztán valóban hajlandóság mutatkozik a „Deák-párt jobb elemeivel” való egyesülésre és közös minisztériumok létrehozására. Október 29-én a *Wanderer* beszámol arról, hogy a lap szerkesztői megjelentek az esküdtszék előtt, a szerkesztői közlemény leszögezi, hogy 63 éves fennállása alatt a *Wanderer* mindig pártatlanságra, mértéktartásra törekedett, független volt, egyetlen pártnak sincs elkötelezve, mindig a gyengék oldalán állt, mindig szót emelt a korrupció és a szociális igazságtalanságok ellen. December 5-én a király felmenti hivatalából Lónyay Menyhért miniszterelnököt és utódjául kinevezi Szilágyi Józsefet. A pénzügyminiszter Kerkápoly Károly, addigi államtitkár, akit egy év múlva szintén leváltanak.⁹ Vele kapcsolatos a „Drei Jahre Kerkapoly” című, október 27-én az „egy magyar képviselő” tollából megjelent pesti írás. Kerkápoly három évvel ezelőtt vette át az államtitkárságot Lónyay kezéből, első beszédeiben bírálta elődjét, de a deficit továbbra is állandóan nőtt. A kormányváltás kapcsán írnak a Deák-párton belüli korrupció terjedéséről december elején. A Deák-párton belül is vannak tisztességes képviselők, akiknek az a véleményük, hogy az anyagi jólét emelését a kormány emberei ne magukon kezdjék. A kormányban szét kell választani a tiszta és nem tiszta embereket. Szilágyi – a cikkíró véleménye szerint – a tiszta emberek közé tartozik. Kereskedelmi miniszterként ugyan nem rontott el semmit, de semmi jót sem tett. Október 28-án és 29-én ismét sajtópere van a *Wanderer*nek, amelynek eredményeképpen Batovecet végül felmentették. A per alapját a *Wanderer*nek, a dornbachi eseményekről közölt július 20-i „Die sociale Bewegung” és „Armes Oesterreich” című írásai képezték. A Bécs melletti kis helységről munkások zavargásairól adtak hírt, és a kormány attól félt, hogy a zavargások általánossá válnak, forradalom tör ki. A *Wanderer* tulajdonképpen csak a kevesek tőzsdespekulációk általi meggazdagodása és a növekvő szociális egyenlőtlenségek ellen emelte fel a szavát. Batovec a régi mentséggel élt: a cikket olvasatlanul küldte nyomdába, mert megbízható szerzőről volt szó. Lázításról pedig azért nem lehet szó, mert a *Wanderer*t elsősorban nem a munkások olvassák, hanem az „uralkodó osztály” tagjai. December 8-án az „Alle sind zufrieden” című írás beszámol arról, hogy Lónyayt nagy éljenzés közben rehabilitálták pártjában, nem privát ügyei és

⁹ A politikai események hátterének ismertetéséhez felhasználtam: *Magyarország története. 1849–1890.* Főszerk. KOVÁCS Endre. Szerk. KATUS László. VI./1–2. Bp. 1979.

privát erkölce az oka annak, hogy mennie kellett. Szlávy azt mondja, programja ugyanaz lesz, mint elődjéé volt. Végül azzal összegzi az eseményeket, hogy ha Lónyay jót akar pártjának és az országnak, inkább maradjon a háttérben. Az év utolsó napjaiban Szlávy életrajzát adják, addigi munkásságát ismertetik, s a Szlávy-minisztériumra váró feladatokat elemzik. Nehézsége az, hogy egyszerre kell megvédenie magát az ellenzékkel és saját pártjával szemben. December 17-én ismét összefoglalják a lap álláspontját, amelynek fő pillérei az összállami gondolat mellett való kitartás és alkotmányosság, a népek megértése és együttes munkálkodása a közös jövő és a jólét érdekében.

A fővárost már 1873 elején Budapestként emlegetik, noha a hivatalos egyesítés csak november 17-én történt meg. 1873. február 25-én az „Ein Kulturprogramm” című írás ifjabb Zichy József ipar- és kereskedelemügyi miniszter beszédét ismerteti. Mint írja – a beszédet minden párt tetszéssel fogadta. Zichy tervei, hogy a mezőgazdasági országot iparivá akarja alakítani, kicsit kalandosnak hat, csak fokozatosan van értelme a szerző szerint. Az új miniszter alulról akarja az építkezést elkezdeni. Programjában szerepel iskolák, múzeumok alapítása, fejlesztése, vagyis a népnevelés színvonalának emelése. Továbbá helyes vasútépítési politika, vagyis nem új vasútvonalak építése, hanem a meglévők korszerűsítése és általában a közlekedés könnyítése, ezen túl a fiúmei kikötő fejlesztése. Március 22-én a szerkesztőség ismét fontosnak tarja a *Wanderer* politikai hovatartozását leszögezni, álláspontját összefoglalni. „Lapunk megőrizte teljes függetlenségét, a hazugsággal, hízelgéssel, és a mindent megmérgező korrupcióval szemben, amelyek ma a társadalmi rend alapjait próbálják elkorhasztani. Célunkat: a közös haza jóllétét és virágzását a népek megértésében és együttműködésében, közös jóllétében keressük.” Ezek után közlik, hogy a világiállítás alkalmából áprilistól rendszeres világiállítási mellékletet adnak ingyen a laphoz. Május 9-én a bécsi tőzsdén a legnagyobb tőzsdeügynökség fizetéseképtelenséget jelentett be, erre az értéktőzsde forgalma teljesen leállt. Ez volt az ún. „fekete péntek”, a tőzsdekrach napja. Erről a *Wanderer* is beszámolt, és a túlzott spekulációban látta ennek okait, ugyanakkor azzal biztatott, hogy ez még nem teljes csőd. Május 10-én a gazdasági élet katasztrófájának okait foglalkoztatja össze. Egyfelől az államadósság okozta károkból látják, éleslátással leszögeznek ugyanakkor, hogy ha bizonyos bankok összeolvasztásával nem sikerül a gazdasági krízisből kilábalni, akkor a válság könnyen átcsaphat politikai krízisbe is. Július 30-án a világiállítást bírálják, amelynek kezdettől azt a szerepet szánták, hogy Ausztria–Magyarország nagyságát és dicsőségét mutassa be a nagyvilágnak. Ez a terv teljes sikertelenségbe fulladt. A Monarchia többi népei távolmaradtak a kiállítástól, csak a két legnagyobb nemzet szerepelt. Leszögezik továbbá, hogy a gazdasági katasztrófa is szoros összefüggésben áll a világiállítás fiaskójával. Az ipar, kereskedelem, az úthálózat és a magánbankok fejlesztése okozta gyors fellendülés az államadósság rohamos növekedésével volt csak elérhető. A közvetlenül a bécsi világiállítás megnyitása után bekövetkezett csőd felderítette a mindent átszövő korrupciót is, de ennek okai nem annyira egyes személyekben keresendők, hanem a szabadkereskedelmi politikába

vetett vak hitben is. A válság, amely a részvények 339 pontról 105 pontra való zuhanásán mérhető le a legjobban, 1876-ig tartott.¹⁰

A *Wanderer* 1873. augusztus 14-i számában „Seit vierundsechzig Jahren!” címen szerkesztőségi közlemény látott napvilágot, amelyben hangot adnak a lap megszűnésétől való félelmüknek. A sajtóirodával kapcsolatban álló lapoktól szivárgott ki ugyanis a 64 éve létező lap megszüntetésének híre. Ennek kapcsán a szerkesztőség röviden összefoglalja a *Wanderer* eredményeit: az 50-es évektől kezdve publicisztikai iskolát teremtett, mindig a kiegyezés pártján állt, soha nem képviselte egyetlen párt érdekeit, lapjuk példája annak, hogyan lehet egy lap ellenzéki anélkül, hogy igazságtalan lenne és példáját adták annak, hogy egy lap ellenzékiessége összeegyeztethető a hazafisággal, a dinasztiahoz való hűséggel. Leszögezik továbbá, hogy a lap életképes, erős vállalkozás. A lap utolsó száma augusztus 15-én jelent meg. Ebben a „Der letzte Artikel” című cikkben vesz búcsút a szerkesztőség. A *Wanderer* az utolsó szerkesztőségi közlemény szerint „hosszú évtizedeken keresztül fontos szerepet töltött be az osztrák publicisztikában”. Politikai hagyatékként a gondolkozni és dolgozni kettős célt jelöli meg. „A hangos jelszavak gondolkodás nélküli visszhangzása, a terrorizmus, önkény alatti megfélemlítés nem szül jót, dolgozzatok! A munkában találja meg minden nép erkölcsi felmagasztosulását, szellemi szabadságát, politikai érettségét!” „Bár a lap meghal, azok az eszmék semmiképp sem halnak meg, amelyeket képviselt” – ezekkel a szavakkal búcsúzik a szerkesztőség.

A *Wanderer* magyar szépirodalommal kapcsolatos közleményeit műfajok szerint és azon belül időrendben tárgyaljuk. A *Wanderer*ben a tárgyalt időszakban mindössze két magyar vers fordítása jelent meg. 1863. november 13-án Arany János „A walesi bárdok”-ját közölte a lap „Die Barden von Wales” címen, sajnos azonban a fordító kilétét nem sikerült megállapítanunk. Annyi bizonyos, hogy nem található a *Wanderer* számára rendszeresen fordító költők (Kertbeny, Dux Adolf, Moritz, Kolbenheyer, Maximilian Moltke, Leopold Rosner, Ignaz Schnitzer) között. A szerkesztőség azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy Arany „a legjelentősebb a ma élő magyar költők között”, valamint, hogy „legújabb munkáját a lehető leghűségesebb fordításban tesszük közzé”. 1868. április 6-án tévedésből Tompa Mihály halálhírét közlik és ez alkalomból teszik közzé Arnold Ziltz jól sikerült fordításában a „Ne nézzenek rám...” című versét „O wende ab die falschen Augen” címen. A vers 1850-ben keletkezett. Tompa költészete az önkényuralom korában megváltozott, a társadalmi tematika fokozatosan a háttérbe szorult, a költő, akit a Bach-rendszerben kétszer is meghurcoltak, a magánélet szférájába vonult vissza, verseiben gyakran szólal meg az életundor, a halálvágy. Ugyanakkor hazugságnak érzi a vigasztaló szavakat,

¹⁰ A bécsi tőzseválság okainak ismertetéséhez felhasználtam: KAHN, Robert A.: *Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918*. Wien–Köln–Graz, 1972. 312. és ANDICS, Helmut: *Das österreichische Jahrhundert. Die Donaumonarchie 1804–1918*. Wien–München–Zürich, 1974. 169.

saját belső fájdalmába menekül, erre a legjobb példa a fent említett vers.¹¹ Az 1868-ban már súlyos beteg költő téves halálhíre nem sokkal előzte meg halálát, Tompa Mihály 1868. július 29-én elhunyt.

A magyar prózát azonban igen nagy számban, többségében Jókai munkái képviselik a lapban. 1862. január 9. és 21. között Jókai Móról a „Die gute alte Frau” („A jó öreg asszony”) című elbeszélés jelent meg Leopold Rosner (1838–1903) pesti születésű könyvkiadó és könyvkereskedő, színész, Jókai és Eötvös műveinek német fordítója tolmácsolásában, aki a 60-as években dolgozott a *Wanderer* számára. 1862. április 1. és május 2. között Beöthy Lászlótól a „Robert der Teufel” című elbeszélést közölte a lap Ignaz Schnitzer (1839–1892, pesti születésű színműíró és fordító, 1869-ben a *Neues Pester Jorunal* alapítója, majd 1880 és 1885 között a lap bécsi tudósítója) fordításában. Magyarul „Ördög Róbert” címen látott napvilágot Beöthy műveinek 1859-es kiadásában. 1864. január 21-étől február 9-éig folytatásokban jelent meg Jókaitól az „Eine polnische Geschichte” című elbeszélés a fordító neve nélkül. Magyarul „Egy lengyel története” címen a *Milyenek a nők?* című 1865-ös kötetben szerepel. 1864. szeptember 19-étől szeptember 30-áig közltek folytatásokban Jókai „Zehn Millionen Dollars” című elbeszélését, szintén a fordító neve nélkül. A „Tíz millió dollár”-t Bródy Zsigmond fordította németre, aki ebben az időben Bécsben élt. 1864. december 24-én a *Bolond Miska* alapján jelent meg „Ein vielgewandelter ungarischer Schneidergeselle” című elbeszélés, amely „Vámbery Ármin kalandjaiból” címen „Garabonciás” aláírással szerepel a *Bolond Miska* december 18-i 51. számában. 1865-ben látott napvilágot Kemény Zsigmondtól „Die Abgründe des Herzens” című, 1854-ben magyarul „A szív örvényei” címen megjelent elbeszélés. A fordító személyére vonatkozóan nincs adatunk, megjegyzésként csak annyi áll, hogy a fordítást maga a szerző „hagyta jóvá”. 1865. április 4-én „Pater Greuter” című ironikus kis költeményt hoz a *Wanderer*, forrásként ismét a *Bolond Miska* van megadva. A vers érdekessége, hogy rímhelyzetben német szavak szerepelnek. Szerzője, a Kipfelhauser álnevet használó Tóth Kálmán (1831–1881), a *Bolond Miska* megalapítója, aki Kipfelhauser figurájában gúnyolta ki a germanizációt. Az 1865. június 19-i esti kiadásban a „Heinrichs Engel” című elbeszélés szerzője Balázs Sándor (1830–1887), a Nemzeti Színház könyvtárosa, több lap (*Hölgyfutár*, *Budapesti Visszhang*, *Divatcsarnok*) szerkesztőségének munkatársa, a fordító pedig Ignaz Kugel. Magyarul Balázs Sándor *Tükördarabok* című 1865-ben megjelent kötetében látott először napvilágot. 1867. április 16-án ismét egy Jókai-mű szerepel a *Wanderer* lapjain: „Ein Schauspieler-Original”, amely magyarul „Egy minta színész” címen jelent meg. 1867. május 7-én Petőfitől „Die Flüchtlinge” című prózai írást közölték. „A szökevények”, Petőfi első eredeti novellája, valószínűleg 1845 márciusában keletkezett, a költő hagyatékának sajtó alá rendezője, Gyulai Pál 1863-ban adta ki.¹² A fordító neve nem ismert. Augusztus 20-án található Jókaitól „Ein russisches Hofgeschichtchen” Leopold Rosner fordításá-

¹¹ KOVÁCS Kálmán: *A népies-nemzeti irányzat. Tompa Mihály*. In: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Szerk. SÓTÉR István. IV. Bp. 1965. 159–165.

¹² *Petőfi Sándor szépprózai és drámai művei*. Bp. 1952. 335.

ban, ennek magyar eredetijét sajnos nem sikerült megtalálnom. Lehetséges, hogy Jókainak erre az orosz tárgyú elbeszélésére is a svéd Magnus Jacob von Crusenstolpe „Russische Hofgeschichten” című kötetének valamely története hatott, bár ennek a műnek 1914-es kiadásában nem találtunk semmi hasonlót.¹³ Szeptember 28-án jelent meg: „Emina. Eine türkische Geschichte nach Jókai”. Magyarul a *Milyenek a nők?* című kötetben látott napvilágot. Az 1867-es év még egy Jókai-elbeszéléssel zárul: a *Wanderer* „Die unsichtbare Wunde” címen tette közzé a *Dekameron* I. kötetében megjelent „A láthatatlan seb” című novellát „L. G.” fordításában.

A magyar írókkal kapcsolatos rövid hírek közül az első 1865. május 3-án Jósika Miklós halálhírével és méltatásával kapcsolatos. Így írnak róla: „Az egyik legkiválóbb regényíró, a magyar Walter Scott”, „ő volt az első, aki olvasóközönséget tudott teremteni a magyar regény számára”. 1865. július 14-én Johannes Nordmann írt *Az ember tragédiája* Alexander Dietze által készített, Pesten 1864-ben megjelent német fordításának kapcsán az 1864-ben elhunyt Madáchról. Madách munkáját Goethe *Faustjához* hasonlítja, majd így folytatja: „A magyar nemzet büszke lehet e költőjére: Petőfiben a népköltészet virágzott ki, Madáchban filozofikus költője van Magyarországnak, csak az sajnálatos, hogy mindketten alkotóerejük teljében, férfikoruk közepén haltak meg”. 1866. május 5-én „-w” jel alatt írás jelent meg „Ein ungarischer Dichter” címen Vörösmartyról. Vörösmarty, akit a „humánus, a hazája és nemzete java iránti szüntelen törekvés tett a magyar nemzet képviselőjévé”, akinek „minden szívdobbanása magyar”, elemzik továbbá költészetének és a magyar politika történéseinek kapcsolatát. 1866. augusztus 3-án közölte a *Wanderer* Egressy Gábor nekrológiát, 1868. január 30-án Vas Gereben nekrológiát Leopold Rosner írta. Elmondja életrajzát, főbb munkáit, dicséri falusi történeteinek találó jellemrajzát, eredeti humoros nyelvét. A szerző is a nép gyermeke volt – írja – úgy beszéli nyelvét, ahogy előtte talán senki sem. Megemlékezik ezen kívül arról, hogy benne a *Wanderer* régi munkatársát veszítette el.

Végezetül a *Wanderer* magyar témájú könyvismertetéseiről kívánunk szólni. 1864. március 10-én Eötvös József 1864-ben megjelent *Gondolatok* című aforizma gyűjteményéről közöl ismertetést Johannes Nordmann. Írását azzal kezdi, hogy ünnepi óra erről a könyvről írni. Eötvös e munkája nem politikai írás, mint az *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* után várható lenne, de nem is szépirodalom, mint *A falu jegyzője* és más művei. Ezek gondolatok hitről, vallásról, emberről, világról, irodalomról, tudományról és politikáról. 1869. november 26-án Gyulai Pál összegyűjtött verseiről jelent meg ismertetés. Az ismeretlen recensens azt írja, Gyulai Pál magyar költő és esztéta nem tartozik a fiatal korosztályhoz, működése a 48 előtti időbe nyúlik vissza, de csak most adja ki első verseskötetét. Esztétaként fontos helyet foglal el a ma-

¹³ Crusenstolpe hatásáról lásd: D. ZÖLDHELYI Zsuzsa: *Néhány orosz tárgyú Jókai-elbeszélés forrásáról*. = Filológiai Közöny 1965. 3–4. sz. 404–409. Itt mondok köszönetet D. Zöldhelyi Zsuzsának és Nagy Miklósnak, akik a novella magyar eredetijének megtalálására irányuló próbálkozásaimban nyújtottak segítséget.

gyar irodalomban. Vörösmartyról írt munkája alapján az ismertető szerint egyenrangú az angol esszéistákkal. Másik érdemének azt tartja, hogy élvezhető magyar prózát alkotott. Költőként inkább a reflexiók embere, nem östehetség. Bécsi diákként a recenziens 1863-ban több versét (például a „Hadnagy uram”-ot) lefordította németre. Költészetét inkább sok tanulás, mint közvetlen tapasztalat eredményének tartja. Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy ezekben az években a számos fordításon keresztül német nyelvterületen hamar népszerűvé vált Jókai művei dominálnak, kuriózumot képez a legnagyobb költők egy-egy versének fordítása, ezek kiválasztása és a hozzájuk fűzött méltatás bizonyára a lap magyar munkatársainak segítségével történt.

Az 1814-től kezdve rendszeresen majdnem hatvan éven keresztül megjelenő *Wanderer* az osztrák sajtó történetének meghatározó szeletét képezi. A *Wanderer* az 1848 előtti időszak, az osztrák Vormärz felvilágosult szellemű, a történetíró Joseph Hormayr által népszerűsített állampatriotizmus-gondolat jegyében a soknemzetiségű Monarchia sokféleségét több aspektusban bemutató néplapja. A 48-as bécsi forradalom és a magyar szabadságharc leverése után a Bach-korszak terrorjának sivár éveit ki magától jelentős és a kor modern nyugateurópai lapjainak színvonalán álló, szabadelvű eszméket képviselő orgánummá. Ekkor vált a *Wanderer* a magyar érdekek fő szószólójává, s a magyar liberálisokat osztrák eszmetársaikkal összekötő kapocs Falk Miksa személye volt. Magyar szempontból – úgy érezzük – ez a legjelentősebb korszaka, a kiegyezés publicisztikai előkészítésében, a Deák-i magyar álláspont megismertetésében és ennek folyamatos hangsúlyozásában betöltött szerepe miatt. Elsősorban ezért tekinthető a *Wanderer* az osztrák–magyar kulturális kapcsolatok egyik fontos fejezetének.

MÁRIA RÓZSA

Auf Ungarn bezügliche Berichte des Wiener „Wanderer” 1862–1873

Die letzte Etappe der Existenz des *Wanderer* fällt in das Jahrzehnt der Vorbereitung und Verwirklichung des Ausgleichs zwischen Österreich und Ungarn in 1867, dies ist die Epoche des wirtschaftlichen Aufschwungs, und der Wiener Weltausstellung von 1873. Die übertriebene Entwicklung und die Spekulationen haben dem Börsenkrach im Jahre 1873 vielfach beigetragen und dies verursachte die Einstellung des Blattes, dessen letzte Nummer am 15. August 1873 erschien.

Es gab weiterhin mehrere Pressprozesse gegen die Mitarbeiter bzw. Redakteure des *Wanderer*. Die Bedeutung des Blattes aus ungarischem Gesichtspunkt ist, daß durch die Vermittlung eines seiner Hauptmitarbeiter, des in Wien lebenden Max Falk, der Standpunkt und die Forderungen der ungarischen Liberalen unter der Leitung von Ferenc Deák in Zusammenhang mit dem Ausgleich im Blatt bekanntgemacht und ständig betont wurden. Somit bildet der *Wanderer* eine Brücke zwischen den ungarischen Liberalen und den gleichgesinnten österreichischen Politikern.

Während dieser Jahre besaß der *Wanderer* mehrere Redakteure, die meisten nur für kurze Zeit, der bedeutendste unter ihnen war zwischen 1862 und 1869 der Schriftsteller und Journalist Johannes Nordmann (1820–1887). Der *Wanderer* veröffentlichte ungarische Literatur, der meistübersetzte ungarische Schriftsteller war Mór Jókai.

KECSKÉS KATALIN

A magyar ex libris-művészet

„A modern iparművészet legdemokratikusabb, legérdekesebb, a sokszorosító művészetnek a nyugati államokban a középosztálybeli könyvbarátok, műpártolók és gyűjtők között legelterjedtebb ága.”¹ Így írt az ex librisről Soó Rezső világhírű biológiai professzor, a magyarországi ex libris-művészet és -gyűjtés egyik legelső méltatója és művelője. De hasonlóképp vélekedik napjaink egyik legelismertebb szakírója, Soós Imre is:

„... a kisgrafikák és ezen belül az ex librist a legdemokratikusabb művészeti műfajnak tekinthetjük. A gyűjtő ugyanis – néhány jó kisgrafika birtokában – csere útján további műalkotásokhoz juthat: az alkotóművészek által fába, rézbe metszett, sajátkezűleg nyomott és szignált grafikákhoz. Ha a gyűjtő az idők során mellőzni tudja a kisgrafikát is elárasztó gyenge, dilettáns alkotásokat, egyszer színvonalas gyűjteményt mondhat magáénak.”²

Mindez azt mutatja, hogy az ex libris gyűjtésének lényege jószerivel semmit sem változott azóta, hogy Magyarországon először rendeztek önálló ex libris kiállítást. Hogy ennek az okait megismerhessük, szükséges röviden áttekinteni az ex libris kialakulását, önálló művészetté válásának történetét és megjelenését Magyarországon.

Napjainkban is formai követelmény az ex librisekkel szemben, hogy szerepeljen rajta a felirat: ex libris x. y. A változás csupán annyi, hogy az „ex libris” feliratot már bármely más nyelven helyettesíteni lehet. Magyarországon a „könyveiből” formula az elterjedt. Lehetőséget ad ez a felirat a szójátékokra is: egy gyűjtő különböző témáihoz különböző ex libriseket készíthet s ennek köszönhetően elterjedt például az erotikus ex librisek esetében a „sex libris” felirat.

Ami még meghatározó egy ex libris esetében, azt Soós Imre fogalmazta meg a legpontosabban: „Az ex libris készítésének íratlan szabálya, hogy az ábrázolásnak utalnia kell a tulajdonos személyére, érdeklődési körére, vagy arra az eseményre, melyre készült.”³ (Annál is aktuálisabb Soós eme meghatározása, mivel napjaink-

¹ berei Soó Rezső: *Az első vidéki ex libris kiállítás Debrecenben.* = Debreceni Szemle 1928. nov., 9. sz. 551.

² Soós Imre: *Művészetünk követe Milánóban: Vén Zoltán kisgrafikája.* = Művészet Barátai. Bp. 1995. nov.–dec., 16.

³ I. h. 16.

ban a nemzetközi ex libris-testületek egyik fő gondja, hogy sikraszálljanak a mindjobban terjedő úgynevezett pseudo-ex librisek megjelenése ellen, amelyek nem jelölik meg pontosan a metszet tulajdonosának nevét, vagy már nem élő személyeket jelölnek meg tulajdonosként. A probléma nagyságának érzékeltetésére lássunk néhány adatot az 1993-ban a Sint Niklaas-ban levő Ex libris Centrum által Mercator halálának 400. évfordulójára kiírt pályázattal kapcsolatban):

„... a beküldött kisgrafikák között 39 (!) olyan lap szerepelt, amelyen semmiféle felirat, név, vagy a könyvjegyre való utalás nem található. Ezen túlmenően több mint 100 pseudo-ex libris érkezett be! Ezek az ál-könyvjegyek nem létező személyek nevét viselik. Leginkább visszatetsző, hogy a 400 éve nem élő Mercator nevére 74 ilyen lap készült! Néhány ravaszkodó exlibris-mester beírta a G. M. monogrammal, melyből bárki bármit kiolvashatott.”⁴

Gyakorlatilag a könyvek létrejöttével nevezhető egyidősnek a könyvtulajdonosoknak az a törekvése, hogy valamiképp megjelöljék a birtokukban levő írást, nyomtatványt. Már a legkorábbi időkben is volt példa arra, hogy a könyv birtokosa beírta, bejegyeztette nevét, monogramját, címerét valamelyik lapra, vagy akár a fedőlapra. Később aztán a kézi bejegyzések mellett megjelent a dombornyomás, majd a különféle technikával készült metszetek térhódítása következett be. Főrangú családok esetében leggyakrabban a családi címer szerepelt megkülönböztető könyvjegyként. Ezzel egyidőben jelent meg az igény a metszetek esztétikai, művészeti színvonalának emelésére is. Egész röviden összefoglalva ez az ex libris kialakulásának folyamata.

A legkorábbi időkben is fennmaradt olyan metszet, amelyet mai fogalmaink szerint is kétségtelenül ex librisnek nevezhetünk, Albrecht Dürer egy fametszete, melyet 1516-ban készített.⁵ Mivel tudjuk, hogy a Dürer-család a békési Ajtós községből származott el Nürnbergbe, elmondhatjuk, hogy Magyarországnak is van némi köze az ex libris születéséhez.

A legrégebbi magyarországi ex libriseknek Teilknes János pozsonyi polgár és Bártfa város fametszeteit tartja napjainkban a szakirodalom.⁶

Az ex libris igazi térhódítása a XIX. század végének Nyugat Európájában következett be. Ekkor főleg a nyomós technikával készült ex librisek a legelterjedtebbek, de a század vége felé megjelenik a fotótechnika is, ami jelentősen megkönnyíti a sokszorosítást és ezért gyorsan népszerűvé válik.

A századforduló idejére az ex libris immár teljesen túllépett eredeti funkcióján. Mivel kivitelük mind igényesebb lett, egyre nagyobb szaktudást, egyre korszerűbb technikát követelt meg, alkotóikat is növekvő megbecsülés övezte és a mind értékesebb nyomtatványok immár önálló műként is elismerést nyertek. Kialakult szervezett gyűjtésük, az ex librisnek már csak másodlagos feladata az, hogy a könyv tulajdonosát jelölje: a rajta szereplő név már a művészeti alkotást fémjelzi.

⁴ Soós Imre: *Szemle.* = Kisgrafika 1993. 3. sz. 12.

⁵ *Magyar ex libris a XX. században.* Szerencs, 1968. 3.

⁶ *I. m.* 3.

A századfordulón szűk körben ugyan, de már Magyarországon is terjedőben van a modern ex libris, igazán azonban a 20-as és főleg a 30-as években éri el a világszínvonalat a magyar művészek alkotásainak értéke is. Ez szerencsére napjainkig így maradt. Már ekkor kialakulóban vannak azok a gócpontok, amelyek azóta is a magyar ex libris fellelővárainak nevezhetőek. Ilyen a minden tekintetben vezető szerepet vivő világváros Budapest, ezenkívül Szeged, Debrecen és egyes erdélyi és partiumi városok (Brassó, Nagyvárad stb.): utóbbiak Trianon után is élénken részt vettek a magyar ex-libris-életben gyűjtői és művészeik révén: ez úgyszintén napjainkig ható folyamat. A magas ex libris-kultúrával rendelkező Csehszlovákia kivételével a szomszédos országokban élő magyar kisebbség művészi országaik legjelesebb alkotói közé tartoztak-tartoznak, amit a külföldi szakirodalom is elismer, így például napjaink kiváló gyűjtője és szakírója, a német Gernot Blum (Mönchengladbach) a legjelesebb, erotikus lapokkal is foglalkozó romániai illetve jugoszláviai művészként Radványi-Román Károlyt és Andruskó Károlyt említi.

„Während Bulgarien zum erotischen Exlibris keinen erwähnenswerten Beitrag geleistet hat, stammt aus Rumänien Karoly Radvanyi-Roman, dessen erotische Holzschnitte von hohem Niveau sind. Seine sehr frei dargestellten Geschichteile gefallen, weil sie oft nur symbolhaft dargestellt sind. ... Aus Jugoslawien ist nur Karoly Andrusko bekannt. Seine vereinzelt Versuche, Exlibris zu unserem Thema zu gestalten, sind wenig gelungen. Seine Themenwelt ist eben mehr die Landschaft.”⁷

Az ex libris tipikusan modern művészeti ág, ezért jellemző, hogy főleg a nagyvárosokban erősödött meg, különösen ott, ahol egyébként is élénk művészi, szellemi élet folyt. Budapesten került sor először Magyarországon önálló ex libris kiállításra 1903-ban, majd a következő helyszíne is a főváros volt, igaz erre tíz évet kellett várni. Az első vidéki ex libris kiállításnak pedig Debrecen adott otthont 1928-ban, amely város akkoriban gyűjtői és művészei (Nagy József, Toroczkai, Dienes és Haranghy), valamint ezek egyesülete, az Ajtósi Dürer Céh révén akkoriban a II. világháború kitöréséig az ex libris élet központja volt.

A századfordulón már létezett magyar ex libris-egyesület is. Legkorábbi volt a Szent-György-Czéh, a Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesülete. Ennek vezetősége olyan illusztris személyiségeket tudhatott soraiban, mint pl. az elnöki tisztet betöltő ifj. gróf Andrássy Gyula, a társelnök Bárczy István (egy időben Budapest polgármestere), de alelnök volt Alpár Ignác, gróf Apponyi Sándor, gróf Batthyány Gyula, gróf Szapáry László, gróf Teleki Sándor is.⁸ A felsorolt nevekből is látható, hogy ez az egyesület még magán viseli a XIX. sz. jegyeit, az ex libris-gyűjtés ekkor még a társadalom felső rétegének, különösképp az arisztokráciának volt kedvelt időtöltése. Igazi polgári egyesület volt azonban a már említett Ajtósi Dürer Céh, amely Debrecenben jött létre 1935-ben és papíron csupán 1949-ben szűnt meg,⁹ hasonlóképp

⁷ BLUM, Gernot: *Die Kunst des erotischen Exlibris*. Wiesbaden, 1986. 53.

⁸ *A Gyűjtő – Le Collectionneur*.

⁹ Soós Imre: *Gondolatok lapunk 32. évfolyamának zárásakor*. = *Kisgrafika* 1993. 4. sz. 8.

pedig a MEGE, a Magyar Exlibris és Grafikagyűjtők Egyesülete, amelyet 1932-ben hívott életre Nagy József, Arady Kálmán és Pinterits Tibor.¹⁰

Ebben az időben olyan neves művészek éltek és alkottak Magyarországon, mint például Horváth Endre, Haranghy Jenő, Drahos István, Vadász Endre, vagy a napjainkban is aktív művész Várkonyi Károly, vagy a nála is idősebb prof. Petry Béla*. A II. világháborút követően a MEGE helyére a KBK, a Kisgrafika Barátok Köre lépett 1959-ben 76 alapító taggal,¹¹ amely most is létezik (alapító tagja volt Stettner Béla és Réthy István is). Ebben az időszakban is kiváló művészek tevékenykedtek Magyarországon: Tempinszky István, Fery Antal, Varga Nándor Lajos, Varga Mátyás, Gácsi Mihály, Diskay Lenke, Menyhárt József, Sterbencz Károly, Kaveczky Zoltán, Perei Zoltán, Nagy Árpád Dániel, Tavaszy Noémi, Kopasz Márta, stb. akik világhírnévre tettek szert.

Ebből a rövid, vázlatosnak mondható felsorolásból is világosan nyomon követhető, az a töretlennek mondható fejlődés, ami a magyar ex libris útját jellemezte a kezdetektől. Mivel olyan folyamatról van szó, amelynek érvényessége a mai napig tapasztalható, feltétlenül érdemes némiképp részletesebben áttekinteni a magyar ex libris helyzetét napjainkban, különös tekintettel annak a nemzetközi ex libris mozgalomban elfoglalt helyére, hiszen a művészetnek ez az ága jószerivel attól kezdve, hogy Magyarországon is elterjedt, világszínvonalú művészi alkotásokat termelt ki. A 90-es évek magyar ex libris-művészete vajon mennyiben tudott és tud megfelelni a tradícióknak a megváltozott világ keretei között? Ahhoz, hogy a kérdésre pontos választ adjunk, mindenekelőtt ismerni kell a magyarországi ex libris-mozgalom szervezett formáit, amelyek keretet adnak a művészek és gyűjtők közös tevékenységéhez és ugyanakkor ismertté és elismertté, valamint jogilag is létezővé teszik mozgalmukat, elkerülve ezáltal azt, hogy csupán egy beszűkült kör, alig ismert kezdeményezése legyen az. Mint láthattuk, ennek is megvannak a hagyományai.

A szervezett és komoly ex libris-élet alapsejtjeit a gyűjtőket és művészeket egyaránt tömörítő, jogilag is bejegyzett egyesületek jelentik. Ilyen volt Magyarországon a már említett Szent-György-Czéh, az Ajtósi Dürer Céh Debrecenben, valamint a MEGE a II. világháborút megelőző időszakban. Azt követően jött létre a Kisgrafika Barátok Köre (KBK, 1959), amely felvállalta a MEGE örökségét. Ez az egyesület a 60-as, 70-es és 80-as években égisze alá vonta szinte az összes magyarországi művészt és gyűjtőt, sőt egy igazán jelentős eredményt is elért nemzetközi vonalon: a FISAE XIII. nemzetközi kongresszusának megrendezését 1970-ben Budapestnek ítélte.¹² Ez a kongresszus a sikeres rendezésnek köszönhetően a FISAE elismerését váltotta ki. A KBK emellett több, ugyancsak nagysikerű országos találkozót rendezett országszerte (Tihany, Jászberény, Pécs stb.) Az állandó összejövetelek színhelye a Fészek Művész Klub volt.

¹⁰ LENKEY István: *Magyar exlibris 1935–36*. Repertórium. Debrecen, 1980. 2.

¹¹ SOÓS Imre: *Gondolatok lapunk 32. évfolyamának zárásakor*. = Kisgrafika 1993. 4. sz. 8.

¹² SOÓS Imre: *Hírek*. = Kisgrafika 1990. 4. sz. 12.

* 1996 végén elhunyt.

A KBK-t a FISAE tagjának tekinti, amit az a tény is igazol, hogy a FISAE abban a kiadványában, amely a legnevesebb gyűjtők és művészek névjegyzékét tartalmazza, magyarországi hivatalos szervezeteként jegyzi a KBK-t.¹³

A KBK-nak napjainkban három városban található jelentősebb csoportja: Budapesten, ahol a KBK székhelye is található, Pécsen, valamint Szegeden. A budapesti csoport élén az országos főtitkár, Dr. Vida Klára áll, Pécsen Kovács József, Szegeden pedig Szepesiváriné Rácz Mária az ügyvezető titkár. Mindhárom városban igen élénk gyűjtőélet folyik, a városok csoportjai egymással is szorosabb kapcsolatokat ápolnak, így kerülhetett sor pl. 1995 november 10-én a szegedi és a pécsi csoport ünnepi találkozójára Szegeden,¹⁴ de úgyszintén az ország szinte valamennyi pontjáról jelentek meg művészek és gyűjtők a pécsi titkár szervező Kovács József* 80. születésnapján rendezett összejövetelen 1995. február 27-én.¹⁵

Külön említést érdemel még a gyulai Dürer Társaság, amely az elmúlt években két pályázattal (Dürer-pályázat, 1992 és Erkel-pályázat, 1993) és az azok anyagából rendezett kiállítással tűnt ki.¹⁶

Az egymás közti kapcsolatokat erősíti az is, hogy a KBK-nak tagjai lehetnek jogi személyek is. Ilyen KBK-tag pl. az ajkai, tapolcai és a jászberényi Városi Könyvtár, Szegeden a József Attila Tudományegyetem Könyvtára és a Somo gyi Könyvtár, de az Iparművészeti Múzeum is, amely magáénak vallhatja berei Soó Rezső professzor gyűjteményét.¹⁷

Ahhoz, hogy a KBK működése, de egyáltalán az ex libris, mint művészeti alkotás eljusson a szélesebb közvéleményhez, hogy bárki számára megismerhető legyen, elengedhetetlenek a kiállítások. Ezek rendszerint egy-egy művész alkotásait mutatják be, vagy valamilyen téma köré csoportosulnak. Csupán a példa kedvéért, a teljesség igénye nélkül említenék meg kiragadva néhány nagysikerű hazai kiállítást a 90-es évekből: Hervai Katalin (Budapest, 1990)¹⁸, Várkonyi Károly (Budapest, 1990)¹⁹, König Róbert (Budapest, 1991)²⁰, Dürer-kiállítás (Gyula, 1992)²¹, Moskál Tibor (Budapest, 1993)²², Ürmös Péter (Pécs, 1995).²³

¹³ *Directory of bookplate collectors and designers*. Compiled by Academician W. E. BUTLER Executive Secretary, FISAE. London, 1994. 97.

¹⁴ SZEPESIVÁRINÉ RÁCS Mária: *Szegedi találkozó*. = Kalligráfia 1995. 4. sz. 6.

¹⁵ Kalligráfia 1995. 1–2. sz. 5.

¹⁶ ARATÓ Antal: *Erkel Ferenc az ex libriseken*. = Kisgrafika 1993. 3. sz. 1–2.

¹⁷ ? Kisgrafika 1990. 1–2. sz. 15.

¹⁸ ARATÓ Antal: *Hervai Katalin kiállítása*. = Kisgrafika 1990. 1–2. sz. 1–2.

¹⁹ ARATÓ Antal: *Várkonyi Károly kiállítása*. = Kisgrafika 1990. 3. sz. 9.

²⁰ ARATÓ Antal: *König Róbert kiállítása a Vigadó Galériában*. = Kisgrafika 1991. 1. sz. 1–2.

²¹ ARATÓ Antal: *Erkel Ferenc az ex libriseken*. = Kisgrafika 1993. 4. sz. 2.

²² ARATÓ Antal: *Moskál Tibor kiállítása*. = Kisgrafika 1993. 3. sz. 2–3.

²³ SOLTRA Elemér: *Ürmös Péter kiállítása – az alkotó munka tisztessége, becsületessége, pontosság*. = Kalligráfia 1995. 3. sz. 1–3.

* 1996 márciusában elhunyt.

Mivel az ex libris olyan művészi alkotás, amely széles körben elérhető, elengedhetetlenül fontos a nyilvánosság, a népszerűsítés szempontjából a megfelelő sajtó létezése is. Magyarország a két világháború közötti időszakban – e tekintetben sajnos nem dicsekedhet komoly eredményekkel. A Szent-György-Czéh kiadásában létezett rövid ideig egy lap, amely *A Gyűjtő – Le Collectionneur* címet viselte. Szerkesztője Siklóssy László volt, és amint a címéből is sejthető, két nyelven, magyarul és franciául jelent meg.

Az első olyan kiadvány, amely kifejezetten az ex libris-szel és kisgrafikával foglalkozott a debreceni Ajtósi Dürer Céh lapja volt, a *Magyar Exlibris*. Anyagi okoknál fogva csupán két évfolyama jelent meg 1935–36-ban, dacára a magas színvonalnak, amit a szerkesztők: Nagy József és Soó Rezső neve garantált.²⁴ Ezt követően a MEGE jelentkezett saját kiadvánnyal, amely a *Kisgrafika* címet viselte, 1937 és 1944 között jelent meg, összesen 19 alkalommal: a *Kisgrafika* kiadásának a II. világháború tett pontot a végére.²⁵ Szerencsére azonban a világháború vége után létrejött KBK mindenben igyekezett felvállalni a MEGE örökségét, így került sor 1962-ben egy új ex libris folyóirat kiadására, amely a *KBK Értesítő* címet viselte. Ez az első évben kétszer, majd azt követően évi három alkalommal jelent meg egészen 1989-ig (évi 3 számig ugyanis nem volt szükség lapengedély megszerzésére).²⁶ A címe azonban többször is megváltozott. 1964-től *Kisgrafikai Értesítő*, majd 1968-tól – a MEGE-örökség szellemében – immár *Kisgrafika* címmel látott napvilágot. A kiadvány 1990-ben új formát nyert és ettől fogva már évi négy alkalommal jelenhetett meg.²⁷ Ez az új formátumú folyóirat napjainkig a KBK kiadványaként jelenik meg a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával. Felelős kiadója Vida Klára ügyvezető titkár, míg a szerkesztő Arató Antal (1975-ig Galambos Ferenc, majd 1985-ig Semsey Andor volt a szerkesztő),²⁸ de tagjai a szerkesztőbizottságnak Soós Imre és a Szófiából hazatért Király Zoltán is. A *Kisgrafika* mindenekelőtt a hazánkban rendezett kiállításokkal, művészek, gyűjtők bemutatásával foglalkozik, érdekességeket közöl a hazai ex libris-gyűjtés múltjából, de kitekint határainkon túlra is, különösképp a Trianonnál elcsatolt területek magyarságának művészeire. Ezenkívül foglalkozik a FISAE valamennyi tagországát érintő nemzetközi eseményekkel, valamint a legjelesebb külföldi kiállítások, művészek, pályázatok bemutatásával is.

A *Kisgrafika* mellett külön folyóirata van a KBK pécsi csoportjának, amely a *Kalligráfia* címet viseli. A 80-as évek végétől a pécsi csoport fokozatosan az ország legaktívabb egyesülete lett, köszönhetően elsősorban Kovács József ügyvezető titkár fáradhatatlan szervezőkészségének. E folyamat részeként értékelhető a *Kalligráfia* első számának megjelenése 1989-ben. Ettől az évtől fogva

²⁴ Soós Imre: *Gondolatok lapunk 32. évfolyamának zárásakor.* = *Kisgrafika* 1993. 4. sz. 8.

²⁵ I. h. 8.

²⁶ I. h. 8.

²⁷ I. h. 10.

²⁸ I. h. 9.

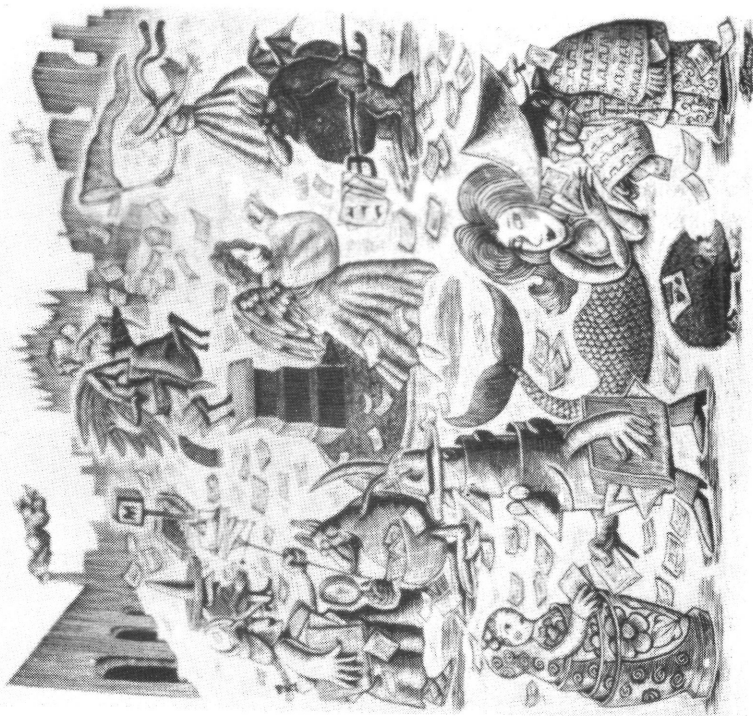
évi négy alkalommal látott napvilágot a *Kalligráfia*, melynek szerkesztői Vargha Dezső és Kovács József. Ez a kiadvány – anyagi okoknál fogva – sem terjedelmében, sem küllemében nem éri el a *Kisgrafika* színvonalát, a cikkek anyaga viszont kétségtávol magas szintű, viszont gyakoriak az átfedések is a két lap hírei, sőt nem egy esetben írásai között is. Lévéen mindkettő ex libris-lap, ez semmiképp sem meglepő. A *Kalligráfia* értelemszerűen fokozott figyelemmel kíséri a pécsi csoporttal kapcsolatos eseményeket, a pécsi és baranyai kiállításokat.

A KBK tagságának létszámát 1990-ben 137 természetes és jogi személy alkotta a *Kisgrafika* szerint. Bár a magyarországi ex libris-életet több súlyos és pótolhatatlan veszteség érte a 80-as évek végén és a 90-es elején mind a gyűjtők (Tóthpál István, Csányi István), mind a művészek (Fery Antal, Perei Zoltán, Buday György) soraiban, örömmel mondhatjuk el, hogy a legidősebb nemzedék jó néhány jeles képviselője aktív és kiemelkedő tagja mindmáig a hazai mozgalomnak. Feltétlenül meg kell említeni – a teljesség igénye nélkül – a művészek közül Várkonyi Károlyt (1910) és Kopasz Mártát (1911), a gyűjtők közül pedig Katona Gábort (1906), Krier Rudolfot (1910), Szentesi Flóriánt (1910). Természetesen a tagság többsége náluk fiatalabb, úgyszintén a teljesség igénye nélkül említenénk néhány jelesebb művész – Vén Zoltán, Nagy László Lázár, Ürmös Péter, Tavaszy Noémi, továbbá gyűjtő – Szász Sándor és felesége, a Palástyházaspár, Szepesváriné Rác Mária nevét. A felsoroltak valamennyien tagjai a KBK-nak. A KBK-val kapcsolatosan újfent érdemes megismételni, hogy a hangsúly mindinkább Pécsre tolódik el, ezt jelzi az is, hogy több neves budapesti gyűjtő és művész kért és nyert felvételt a KBK pécsi csoportjába (Palásthy Lajos, Katona Gábor, Ürmös Péter).

A történelem során kialakult nemzetközi politikai helyzet következtében az eddigiekben „csupán” a magyarországi ex libris mozgalom viszonyait ismerhetjük meg. A magyar ex libris mozgalom teljessége azonban nem ismerhető meg az ország I. világháborút követően kialakult határain belüli viszonyok feltérképezésével. A Trianon következtében a környező államokhoz csatolt területek magyar népességét csupán politikai határok választják el Magyarországtól, kultúrájában megőrizte nemzeti identitását. Így nem lehet nem megemlíteni a szomszédos országokban élő ex libris-gyűjtőket és művészeket. Emellett a nyugati emigrációban is vannak jeles képviselői a magyar ex libris-művészetnek.

Az az ország, amelynek ex libris-életében a legnagyobb szerepe van a magyar kisebbségnek, Románia. Az erdélyi magyarságnak már Trianon előtt is voltak kiemelkedő képviselői az ex libris-mozgalomban és még inkább így van ez napjainkban, jöllehet a Ceausescu-éra során, majd 1989 után, a határok megnyitását követően számos romániai magyar művész és gyűjtő települt át Magyarországra, illetve esetenként Németország területére. Szintén csak példaként említhetjük a csíkszeredai születésű Xantus Géza (jelenleg Budapest), a marosvásárhelyi születésű Ritz Tibor (Erdőkertes) vagy a bánffyhyunadi születésű Bálint Ferenc nevét (Komlói), míg a Németországban letelepültek közül a brasói születésű Hosszú Béláét. Jellemzésül, hogy milyen arányt képvisel az erdélyi

**XXV CONGRESSO INTERNAZIONALE
DELL'EX LIBRIS
MILANO-CENTRO CONGRESSI STELLINE
7-10 SETTEMBRE 1994**

2. Az 1994-es milánói kongresszus plakátja

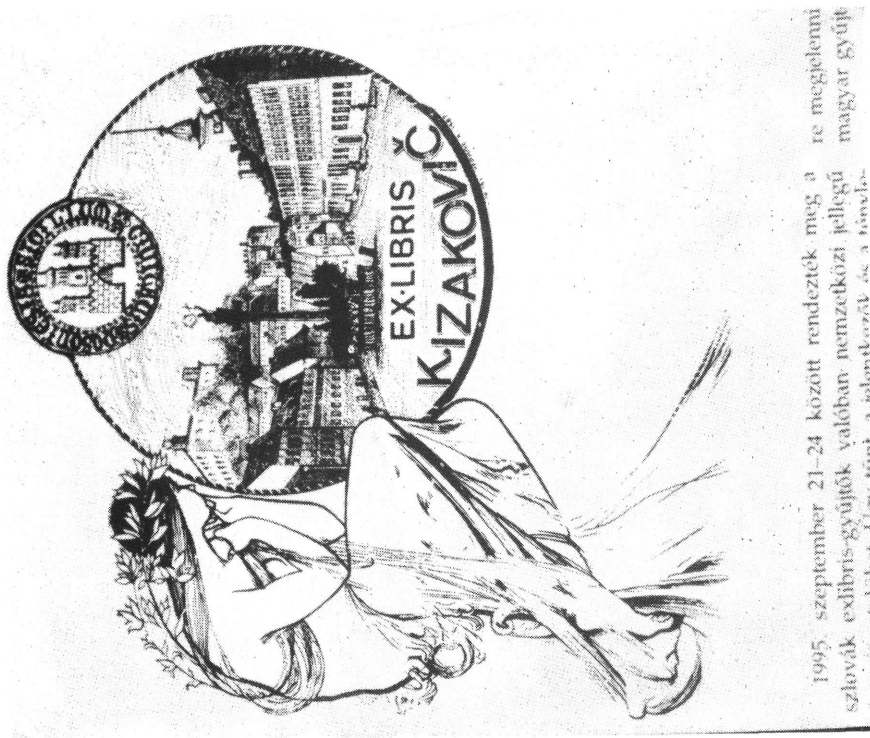
1. Petry Béla munkája

4. László Anna grafikája

5. Fery Antal munkája

1995. szeptember 21-24 között rendezték meg a szlovák ex libris-gyűjtők valóban nemzetközi jellegű gyűjtőkiállítását. A kiállítás a szlovákiai és a magyar ex libris művészetét mutatja be.

3. A Duna-menti országok ex libris-gyűjtőinek összefüvetele, Pozsony, 1995

lyi magyarság a romániai ex libris életében, érdemes megismerni néhány ténnyel. Az olaszországi Pescara városa 1988-ban hirdette meg ex libris-pályázatát a nagy olasz költő, Gabriele D'Annunzio emlékére „Concorso Internazionale Exlibristico »Gabriele D'Annunzio«” címmel és azzal a céllal, hogy a pályázatra érkezett műveket Pescara város tulajdonaként őrizték meg: „Si vous voulez, en échange, pouvez envoyer documentation exlibristique, ou ex libris, pour les archives du „Museo Internazionale della Grafica e dell'Ex libris, que nous allons faire a Pescara, et que aura le nom du Poète.”²⁹ Erre a pályázatra 59 romániai művész küldte el alkotását, közülük összesen 32 magyar nemzetiségű (Bálint Ferenc, Feszt László, Illi Ferenc, Kazinczy Gábor stb.).³⁰

1990-ben a Sepsiszentgyörgyön és Zágónban megrendezett Mikes-napok alkalmával a Székely Nemzeti Múzeumban többek között egy Mikes és II. Rákóczi Ferenc emlékét idéző ex libris-pályázat kihirdetésére és kiállítás rendezésére is sor került. A kiállítás színvonalát olyan alkotók művei garantálták, mint pl. Vecserka Zsolt, Vincze László, Sárosi Csaba, vagy az első díjat elnyert Hervai Katalin, akit Lippóczy Miklós egy levelében egész tömören így jellemzett: „Halatlan nagy tehetség”³¹ Az ő elismertségére jellemző, hogy az egyik legelismertebb ex libris-rendezvényen, a XIV. Malborki Nemzetközi Modern Ex Libris Biennálén (Miedzynarodowe Biennale Exlibrisu w Spoleczesnego, Malbork) ő nyerte el a Biennálé egyik aranyérmét a kiosztásra kerülő tíz érem közül.³²

A magyarországi és erdélyi művészek és gyűjtők között az áttelepültektől függetlenül is szoros kapcsolat létezik és létezett, amely különösen felélénkült az 1989-es események után. Ezt szintén néhány példával érzékeltethetjük. Illi Ferenc, a legnevesebb brassói gyűjtő így írt a pécsi KBK lapjában a *Kalligráfiában*:

„Szívesen cserélnék magyarországi partnerekkel ex libriseket. Örömmel vennék részt az Önök által rendezett tárlaton. Érdekes olvasmány az Önök által szerkesztett szaklap, hiszen már oly régen olvastam róla egy kisgrafikai publikációban.”³³

1990-ben a Budapesti Történeti Múzeum adott otthont a „Romániai magyar művészek kiállítása” című tárlatnak (Deák Ferenc, ifj. Feszt László, Kazinczy Gábor, Plugor Sándor stb. munkái voltak itt láthatóak), majd az Országos Széchényi Könyvtárban Kazinczy Gábor önálló kiállítása kapott helyett „Szülőföldem, Erdély” címmel.³⁴ A néhány kiragadott példa kellőképp bizonyítja, hogy az erdélyi magyar ex libris, dacára a kivándorlásnak, a 90-es években is megállja a helyét.

²⁹ Giuseppe Cauti levele Dr. Katona Gáborhoz. Pescara, 1998. XII. 20.

³⁰ 50 aniversario 1938–1988 Gabriele D'Annunzio. Concorso Internazionale Exlibristico „Gabriele D'Annunzio”. Szerk.: Giuseppe CAUTI. Kiadás éve és helye jelöletlen. 223–224.

³¹ Lippóczy Miklós levele Dr. Katona Gáborhoz. Passaic, 1989. II. 12.

³² GÁBOR DÉNES: Könyvjegykiállítás a Székely Nemzeti Múzeumban. = Kisgrafika 1990. 4. sz. 2–3.

³³ Illi Ferenc nyílt levele Kovács Józsefhez. Brassó, 1990. = Kalligráfia 1990. 2. sz. 2.

³⁴ ARATÓ Antal: Romániai magyar művészek bemutatkozása a budai Várban. = Kisgrafika 1991. 1. sz. 3.

Az egykori Délvidéken, a mai Jugoszlávia területén él szülővárosában, Zentán a tavaly 80. életévét betöltött Andruskó Károly. Jugoszláviában ő képviseli a magyar ex libris-művészetet. Művei alapján Andruskó Károly is a világhírt művészek közé tartozik. Az anyaországgal való kapcsolatára jellemző, hogy ő is tagja a pécsi KBK-csoportnak.

Érdekes, hogy a kezdetektől magas ex libris-kultúrával rendelkező Csehszlovákia utódállamaként létrejött Szlovákiában nincs az ex libris-művészetnek igazán kiemelkedő képviselője. A magyarázatot talán az adja meg, hogy az egykori Csehszlovákiában az ex libris-művészet művelői túlnyomórészt csehek voltak és igazán Csehországban virágzott és virágzik ma is az iparművészetnek ez a területe. Ennek igazolására lássunk három adatot a három legutóbbi FISAE-kongresszussal kapcsolatosan. 1990-ben Mönchengladbachban (NSZK) 22 csehszlovákiai gyűjtő és művész vett részt a kongresszuson és ők valamennyien csehek voltak.³⁵ Két évvel később az 1992-es szapporói (Japán) kongresszuson 86 csehszlovákiai művész nevét említi a kongresszus egyik kiadványa, közülük 77 cseh és csupán 9 a szlovák.³⁶ Az 1994-es kongresszuson pedig, amelyet az olaszországi Milánóban rendeztek meg, résztvevőként 4 cseh gyűjtőt³⁷ és 3 művészt regisztráltak.³⁸ Szlovákiából egyetlen résztvevő sem volt.

Külön meg kell említeni azokat a külföldön élő magyar, vagy magyar származású gyűjtőket, illetve művészeket, akik nem a szomszédos országokban élnek. Köztük található a ma élő legidősebb magyar ex libris-gyűjtő, Lippóczy Norbert (1902), aki a lengyelországi Tarnówbán él. Lippóczy Norbert szoros kapcsolatot ápol Magyarországgal, amit az is igazol, hogy szőlő és bor témájú ex libris gyűjteményét – több magyarországi kiállítás (Szeged, Debrecen) után³⁹ – a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak adományozta.⁴⁰

Úgyszintén jeles ex libris-gyűjtő Lippóczy Norbert öccse, Lippóczy Miklós is, aki Passaic-ben (USA) él. Ő az ottani múzeumot gyarapította saját ex libriseivel amellet, hogy egyébként is mindent megtett a magyar ex libris népszerűsítéséért:

„Most kezdjük el a Múzeumnak (sic!) újra megnyitását, amiben természetesen jelentős munkám van és már több ex libris kiállítás volt, így például Petry Béla,

³⁵ *Teilnehmer des 23. Exlibriskongress 1990 Haus de Erholung*. Kiadás éve és helye jelöletlen. 2.

³⁶ *Catalogue of the World Exlibris Exhibition 1991–1992*. Kiadta: Nippon Exlibris Association. Kiadás éve és helye jelöletlen. 63–65.

³⁷ *Elenco dei collezionisti*. Kiadta: Associazione Italiana Ex Libris. Kiadás helye és éve jelöletlen. 2.

³⁸ *Elenco degli artisti*. Kiadta: Associazione Italiana Ex Libris. Kiadás helye és éve jelöletlen. 1.

³⁹ „... aranydiplomát kaptam a debreceni Agrár Egyetemen, és kiállították a 118 planos szőlősboros exlibris gyűjteményemet is, amely Szegeden is volt az idén kiállítva, még a tavasszal.” – Lippóczy Norbert levele Dr. Katona Gáborhoz. Tarnów, 1976. IX. 17.

⁴⁰ *A DATE Mezőgazdasági Egyetemi Kar Közművelődési Bizottsága és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum meghívója a Lippóczy Norbert által adományozott ex librisek kiállításának megnyitására, 1976 szeptember 4-én*. Kiadás helye és éve jelöletlen.

Nagy Árpád Dániel és Arisztid, az erdélyi grafikai Csodák: Deák, Feszték, Árkossy, Imets, Bardócz, Baász, Gy. Szabó, Vecserka, Cseh Gusztáv, Torró, a két Radványi stb. Nagy sikerük volt. Azt hiszem még egyszer kiállítjuk, persze az én gyűjteményemből kerül oda.”⁴¹

A legidősebb magyar művész is külföldön élt, a floridai Maitlandben: Petry Béla professzor (1902), aki 1996-ban még aktív művész volt.

A nem Magyarországon élő gyűjtőkkel és művészekkel kapcsolatban azonban rá kell mutatni arra a sajnálatos tényre, hogy külföldön az ő magyarságuk a legritkább esetben tudatosul. Hivatkoznék ezzel kapcsolatban pl. Gernot Blum már említett művére,⁴² de jellemző az is, hogy a már szintén említett pescarai D'Annunzio-pályázaton részt vevő magyar művészek nevét hogyan jegyezték le. Feszt László mint Feszt V. Ladiszlav, Vincze László mint Ladislav Vincze, Illi Ferenc mint Franz Illi szerepelt a pályázatra érkezett műveket tartalmazó kiadványban.⁴³ Ettől függetlenül azonban művészetük éppúgy értéke a magyar kultúrának, mint anyaállamuk kultúrájának s így az egyetemes kultúrának is.

A magyar ex libris viszonyok ismertetése után joggal tehetjük fel a kérdést: vajon milyen helyet foglal el a 90-es években a nemzetközi ex libris-művészetben a magyar gyűjtők és művészek csoportja? A következő tényezőket kell feltétlenül figyelembe venni ahhoz, hogy pontos válaszadást kísérelhessünk meg: 1. Milyen elismerést kap nemzetközileg a KBK? 2. A magyar művészeket illetve gyűjtőket mennyire ismerik határainkon kívül? 3. Mennyiben foglalkozik velük a külföldi szakirodalom? 4. Hogyan képviseltetik magukat a magyar ex libris- gyűjtők és -művészek a két évente megrendezésre kerülő FISAE-kongresszusokon, mint testület (KBK), illetve mint egyéni résztvevők? Ahhoz, hogy a fenti kérdésekre választ adjunk és a válaszok alapján megpróbáljuk meghatározni a magyar ex libris helyét a nemzetközi ex libris-életben, át kell tekintenünk a nemzetközi viszonyokat is.

Meglehetősen pontossággal körvonalazható, hogy hol van az ex libris-művészetnek komoly hagyománya és még komolyabb jelene. Kelet-közép Európában Csehország, Lengyelország, Románia és Magyarország, Nyugaton pedig Olaszország, a német nyelvterület államai: Ausztria és Németország, valamint a németalföldi országok: Hollandia és főleg Belgium művészi életében foglal el kiemelkedő helyet az ex libris, olyannyira, hogy annak jelentősége nemzetközi viszonyok között is mérhető. Emellett – területük nagyságához képest – jelentős számban vannak a balti államok és a harmadik Benelux-állam, Luxemburg ex libris-ei is. Európán kívül pedig Japán számít nagyhatalomnak az ex libris-művészet és -gyűjtés területén.

Az egyes országok ex-libris-egyesületeit a FISAE fogja össze. A FISAE a II. világháborút követően előbb évente, majd két évente rendezett és rendez kong-

⁴¹ Lippóczy Miklós levele Dr. Katona Gáborhoz. Passaic, 1989. II. 12.

⁴² BLUM, Gernot: *i. m.*

⁴³ 50 aniversario 1938–1988 Gabriele D'Annunzio ... 223–224.

resszusokat a gyűjtők, művészek számára. A bipoláris világrendszer természetesen e téren is okozott zavart, a keleti és a nyugati tömb gyűjtői közötti igazi világtalálkozó szervezésében komoly akadályt jelentettek az útlevelelproblémák, valamint általában a részvétel költségei. Az enyhülés időszakában aztán már a szovjet tömb országaiból is könnyebb volt eljutni a kongresszusokra, amelyeknek helyszíne szinte mindig nyugati ország volt, bár nehézségek még ekkor is akadtak. Bizonyoságul idézzük a Litvániában élő művésznő, Irina Panaskova magyar nyelvű levelét, amelyet Katona Gáborhoz írt: „Meg még arra is szeretném kérni Önt, hogy segítsen nekem a leveleim és műveim átküldésében a tőkés országokba a kiállításokra.”⁴⁴

A nagysikerű 1970. évi kongresszusnak Budapest adott otthont. Talán nem érdektelen felsorolni az azóta megrendezett kongresszusok helyszínét: 1972: Helsingör (Dánia), 1974: Bled (Jugoszlávia), 1976: Lisszabon (Portugália), 1978: Lugano (Svájc), 1980: Linz (Ausztria), 1982: Oxford (Nagy-Britannia), 1984: Weimar (NDK), 1986: Utrecht (Hollandia), 1988: Fredrikshavn (Dánia), 1990: München-gladbach (NSZK), 1992: Szapporó (Japán) és 1994: Milánó (Olaszország). A következő, 1996. évi konferencia helyszíne Chrudim (Csehország) lesz.⁴⁵

A FISAE mellett több olyan testület is van, amely a nemzetközi ex libris-életben egyfajta központ szerepét tölti be. Ezek közül elsőként kell említeni a belgiumi Sint-Niklaas városában lévő Nemzetközi Ex libris Centrumot (Stedelijke Musea Internationaal Exlibriscentrum., Sint-Niklaas). A város múzeumában óriási ex libris-gyűjtemény található, emellett rendszeresen ír ki az Ex libris Centrum pályázatokat is. Ezek közül csupán a példa kedvéért emelném ki az 1993. évit, amelyet Mercator emlékére írtak ki, és amely pályázatra 39 ország 315 alkotója jelentkezett 632 pályaművel.⁴⁶ Ezek a számok az Ex libris Centrum elismertségét önmagukban is igazolják. A város vezetősége – élén a polgármesterrel – 1996 januárjában is kiírt egy új pályázatot, amelyet levél útján valamennyi jelentősebb gyűjtőhöz és művészhez, valamint egyesülethez eljuttatott. A pályázat témája a tenger: „Die Stadt Sint-Niklaas veranstaltet zusammen mit dem Ministerium der flamischsprachigen Gemeinschaft einen Internationalen Exlibriswettbewerb mit dem Thema: Marchen.”⁴⁷

Olaszországban, Bolognában működik az úgynevezett Exlibris Akadémia, amelynek elnöke Remo Palmerini. A testület működését szintén egy jellemző példával mutathatjuk be. 1993-ban Soncino városában rendezett az Exlibris Akadémia egy kiállítást „Az ex libris mesterei” címmel. Itt annak a 21 ex libris-művésznek a metszeteit állították ki, akiket az Akadémia a kortárs ex libris-művészet legjobbainak ítél: a 21 név között – s ez nem kis elismerés – ott szerepel Vén Zoltán neve is.⁴⁸

⁴⁴ Irina Panaskova levele Dr. Katona Gáborhoz. Vilnius, 1987. VII. 14.

⁴⁵ Kalligráfia 1995. 1–2. sz. 6.

⁴⁶ Soós Imre: *Szemle.* = Kisgrafika 1993. 3. sz. 12.

⁴⁷ Sint-Niklaas Polgármesteri Hivatalának levele Dr. Katona Gáborhoz. Sint-Niklaas, 1996. I.

⁴⁸ ? Kisgrafika 1993. 4. sz. 12.

Itáliával kapcsolatosan meg kell említeni Pescara városát is, amelynek önkormányzata és múzeuma szintén nagy gondot fordít az ex libris-művészetre. Tevékenységükre jó példa a már említett D'Annunzio-pályázat és az ennek alapján készült kiadvány.

Végezetül Kronach (Németország) Körzeti Könyvtárát (Kreis- und Autobibliothek) említeném meg, mint olyan intézményt, amely az ex libris-kiállítások fellegvárának tekinthető, köszönhetően elsősorban Herbert Schwartz könyvtárigazgatónak. Kronachban egymást követik a színvonalas kiállítások. 1989-ben pl. „Topográfia az ex librisen” címmel (21 ország 276 alkotójának 1565 műve érkezett be) nyílt tárlat,⁴⁹ 1990-ben pedig a cseh művész Bohumil Kratky 403 művéből (köztük egy-egy Dalmay Árpád és Lippóczy Miklós nevére metszett lap).⁵⁰

Vajon milyen szerep jut az e keretek között működő nemzetközi ex libris-mozgalomnak a KBK-nak, illetve a magyar művészeknek és gyűjtőknek? Mint már említettük, a FISAE magyarországi hivatalos szervezetének ismeri el a KBK-t hivatalos kiadványában. Ugyanez a kötet külön kiemeli több magyar ex-libris gyűjtő és művész nevét. Ők a következők: Andruskó Károly, Bánsági András, Dániel Viktor, Gácsi Mihály, Gábor Dénes, Józsa János, Katona Gábor, Kovács József, Krier Rudolf, László Anna, Lippóczy Miklós, Müller Árpád, Ürmös Péter, Vén Zoltán és Várkonyi Károly.⁵¹ De jelzi a KBK nemzetközi elismertségét az is, amellet, hogy tagjai között akadnak külföldön élő magyarok – a Lippóczy-testvérek, Gábor Dénes (Kolozsvár, Románia), Andruskó Károly (Zenta, Jugoszlávia), Gál Csanád (Szatmár, Románia) –, vannak olyan KBK-tagok is, akik nem magyar nemzetiségűek: Alma Petz (Linz, Ausztria), Olle Holden (Hagersten, Svédország), Helmer Fogedgaard (Rudköbing, Dánia) és Nicola Carlone (Torino, Olaszország) is. Utóbbi pl. társszerzője Remo Palmirani mellett a *Le scienze bio-mediche negli ex libris* c. kötetnek,⁵² amely orvosi témájú ex libriseket mutat be (köztük Fery Antal és Varsányi Pál 1–1 lapját).⁵³

A magyar művészek elismertségét csupán kiragadott példákkal próbáljuk érzékeltetni. Napjaink legkeresettebb magyar művészeről Vén Zoltánról már esett szó a bolognai Ex libris Akadémia elismerésének kapcsán. (A bolognai testületnek 1990 márciusától levelező tagja volt az időközben sajnálatosan elhunyt Fery Antal,⁵⁴ aki több más művésszel együtt szerepel még egy Portugáliában kiadott kortárs ex libris-művészek életrajzát tartalmazó gyűjteményben is).⁵⁵

⁴⁹ Soós Imre: *Kiállítás Kronach-ban: Topográfia az ex librisen.* = Kisgrafika 1990. 1–2. sz.

⁵⁰ Soós Imre: *Hírek.* = Kisgrafika 1990. 4. sz. 12.

⁵¹ *Directory of bookplate collectors and designers.* Compiled by Academician W. E. BUTLER Executive Secretary, FISAE. London 1994.

⁵² CARLONE, Nicola – PALMIRANI, Remo: *Le scienze bio-mediche negli ex libris.* Milánó 1989.

⁵³ Soós Imre: *Carlone – Palmirani: Le scienze bio-mediche negli ex libris.* = Kisgrafika 1991. 1. sz. 15.

⁵⁴ Soós Imre: *Hírek.* = Kisgrafika. 1990. 3. sz. 10.

⁵⁵ *Ex-libris. Encyclopaedia bio-bibliographical of the art of the contemporary ex-libris.* Szerk: Artur Mario da MOTA MIRANDA. Braga, 1988. 109 l.

Kétségtelen, hogy napjainkban Vén Zoltán a legkeresettebb magyar művész. Hogy az ő művei mennyire a nemzetközi érdeklődés homlokterében vannak, azt olyan kiadványok mutatják, mint pl. a cseh Vilém Stránský Vén Zoltán-monográfiája (Vilém Stránský: *Zoltán Vén*. Prága, 1992. 80 l.), amelyben a szerző Vén Zoltánt Európa legkiválóbb humorista művészeként említi, párhuzamot vonva Vén, valamint Cervantes, Rabelais és Hasek művei között.⁵⁶ Ugyasztén jellemző Vén Zoltán népszerűségére, hogy a cseh nyelvű monográfia megjelenéséről szinte azonnal hírt adott a *Mitteiluned*, az osztrák gyűjtők lapja.⁵⁷ Emellett ez a kiadvány az, amelyben a legalaposabb külföldi lapszemle folyik, így a *Kisgrafika* egy-egy számát részletesen ismerteti az ÖEG folyóirata.⁵⁸

Kronach városának már szintén említett könyvtára 1991-ben írt ki egy pályázatot, ahol a beérkezett rézmetszetek közül a kilencedik legjobbnak találták az akkor még Romániában élő, de időközben Szombathelyre költözött ifj. Feszt László művét. Ugyanakkor a fametszetek közül a második legjobb volt a Németországban élő Sós Zsigmond (Siegmond Sos) alkotása, míg az ötödik legjobbnak ítélték Nagy László Lázár metszetét.⁵⁹ Két évvel korábban, 1989-ben a „Topográfia az ex librisen” c. kiállításon 21 magyar művész lapja került a tárlókba, köztük olyan alkotóké, mint pl. Várkonyi Károly, László Anna, Fery Antal, Sólyom Sándor, Sterbenz Károly, König Róbert, Vén Zoltán, Vecserka Zsolt stb.⁶⁰

Az 1992-es szapporói FISAE-kongresszuson rendezett kiállításon is találkozhattunk magyar művészek nevével: Altorjai András, Bakacsi Lajos, Fery Antal, Xantus Géza, Imre Lajos, König Róbert, ifj. Feszt László és Ürmös Péter művei jutottak el egészen Japánig.⁶¹ Ezekkel a példákkal csupán azt akartuk bizonyítani, hogy a világ valamennyi jelentősebb ex libris-szervezetében és -eseményén jelen vannak és elismertek a magyar alkotók. A gyűjtők megbecsülését a FISAE-kiadványban való szereplésük már önmagában is bizonyítja. De emellett jószerivel valamennyi jelentősebb külföldi ex libris-folyóirat hasábjain találkozhatunk magyar tárgyú írással, így a belga *Graphia*, a holland *Exlibris Wereld*, az olasz *L'Ex Libris Italiano*, a francia *L'Ex Libris Francais* is említi magyar vonatkozású műveket, mind a múlt, mind a jelen alkotásai közül. Érdekességként említenénk a dán *Nordisk Exlibris Tidsskrift* 1995-ös számát, amely külön foglalkozik pl. Rozsnyai Kálmánnal, akinek a nevéhez fűződik az ex libris magyarországi elterjesztése és népszerűsítése.⁶²

A magyar művészek alkotásai azonban nem „csupán” a kiállításokon és kiadványokban vannak jelen, hanem a gyűjtők mindennapi csereanyagában is komoly

⁵⁶ Soós Imre: *Könyvespolc*. = Kalligráfia 1993. 3. sz. 14.

⁵⁷ Soós Imre: *Szemle*. = Kisgrafika 1993. 3. sz. 12.

⁵⁸ Soós Imre: *Hírek*. = Kisgrafika 1993. 4. sz. 11.

⁵⁹ Soós Imre: *Hírek*. = Kisgrafika 1991. 1. sz. 12.

⁶⁰ Soós Imre: *Kiállítás Kronachban: Topográfia az ex librisen*. = Kisgrafika 1990. 1–2. sz. 6.

⁶¹ *The world exlibris artists exhibition 1991–1992*. Kiadta: Nippon Exlibris Association. Kiadás helye és éve jelöletlen. 66.

⁶² Soós Imre: *Szemle*. = Kisgrafika 1995. 4. sz. 12.

értéket képviselnek. Ennek érzékeltetésére érdemes betekinteni néhány külföldi gyűjtő véletlenszerűen kiválasztott cserelistájába. Az olasz Mario Micheletti (Pergine) listáján ott szerepel Fery Antal 4, valamint Vén Zoltán 2 metszete (42 lapból 9),⁶³ a holland Jan Rhebergen (Stiens) Drahos István 23 (!) lapja mellett 2–2 lapot cserél Nagy Árpád Dániel, Gross Arnold, Gyulai Liviusz és Gál Ferenc, valamint 1–1 lapot Molnár István, Kass János, Balla Margit, Póka György, Vén Zoltán, Fery Antal, Vertel József és Stettner Béla, valamint az erdélyi Hervai Katalin és Hervai Zoltán művei közül összesen 823 darabos cserejegyzéke alapján,⁶⁴ míg a német Peter Labuhn (Stendal) 89 cserealapjából 1–1 készítése fűződik ifj. Feszt László illetve Vén Zoltán nevéhez.⁶⁵ Ez a felsorolás kellőképp mutatja, hogy a magyar művészek alkotásai jószerivel minden ex libris-gyűjtő gyűjteményében megtalálhatóak.

Ugyancsak jelen vannak a magyar ex librisek az aukciókon is. Példaként egy 1990-ben tartott aukció magyar anyagát vizsgáltuk. Az Amsterdamban rendezett aukción 15 magyar ex librist hirdettek meg (Drahos István 3, Bordás Ferenc, Menyhárt József és Várkonyi Károly 2–2, Buday György, Fery Antal, Nagy Árpád Dániel, Radványi Károly és Szabó Gábor 1–1 lapját), valamint 3 magyar művészek készítette kollekciót (200, 32 és 29 darabosokat).⁶⁶ A hollandiai aukcióval kapcsolatosan talán érdekes megemlíteni néhány magyar ex librist ottani árát is. Egy holland antikvárium 1993-as jegyzékében a magyar ex librisek a következő árakon szerepeltek: Bordás Ferenc 5 fametszete 15, Drahos Ferenc 10 lapos mappája 30, Hervai Katalin Hosszú Béla nevére készített ex librise 17,5, Vén Zoltán Freund Meulemans és Katona Gábor nevére készített 1–1 lapja 10–10 guldenbe került.⁶⁷

A nemzetközi ex libris élet legrangosabb eseményei azonban kétségtelenül a kétévente megrendezése kerülő FISAE-konferenciák. Ezek célja elsődlegesen az, hogy lehetőséget teremtsen a világ valamennyi részén élő gyűjtők és művészek számára egy olyan általános cserélhetőségre, amely ilyen összejövetelek hiányában megvalósíthatatlan volna. Lenkey István a következőképp fogalmazta meg a kongresszusok jelentőségét:

„A kongresszusok a szervezői által rendezett kiállításokra küldött ex librisek és kisgrafikák száma és minősége, témája és technikai kivitele mutatja meg a legjobban, hogy egy-egy nemzet jelen pillanatban hol áll, mit tud letenni a nagy család asztalára abból, ami szelleméből, képzettségéből, alkotó fantáziájából kikerül.”⁶⁸

Született a 90-es években egy nemzetközi sikert eredményező magyar, pontosabban pécsi kezdeményezés. A budapesti KBK tevékenységének visszaesése

⁶³ *Exchange list of Mario Micheletti.*

⁶⁴ *Rhuillyst Jan Rhebergen.*

⁶⁵ *Tauschliste Dr. Peter Labuhn.*

⁶⁶ *Van Gendt Book Auctions.* Overtoom 197, 1054 HT Amsterdam. Bookplates auction No. 1. Kiadás helye és éve jelöletlen. 24.

⁶⁷ Soós Imre: *Magyar ex librisek egy antikvárium katalógusában.* = Kisgrafika 1993. 63. sz. 9.

⁶⁸ LENKEY István: *A 23. FISAE kongresszus – Mönchengladbach '90.* = Kisgrafika 1990. 4. sz. 2.

éppúgy jellemzője a 90-es évek magyar ex libris-életének, mint a pécsi csoport mind aktívabb részvétele az országos és nemzetközi eseményekben. Ennek a folyamatnak az érzékeltetésére már említettük a két neves budapesti gyűjtő, Palásthy Lajos és Katona Gábor, valamint a kiváló művész, Ürmös Péter átjelentkezését a KBK fővárosi csoportjából Pécsre, így tehát a pécsi csoport személyi állományában is gyarapodott, nem is szólva arról, hogy a 90-es évek elején Erdélyből Magyarországra települt a kiváló művész, Bálint Ferenc is, aki Komlón telepedett le és így értelemszerűen a pécsi csoport tagja lett ő is, ami tovább növelte a pécsiek, valamint titkáruk, a fáradhatatlan Kovács József tekintélyét.

Az 1995-ben 80. életévét betöltött Kovács József kétségtelenül a legfőbb mozgatórugója volt a pécsi történéseknek. Ő volt az, aki felvetette egy regionális kongresszus gondolatát, mivel a Közép-Kelet Európai-i gyűjtők számára gyakorta elérhetetlennek bizonyultak a FISAE-kongresszusok helyszínei:

„Még az 1987-ben megtartott 25. jubileumi rendezvényünkön merült föl a találkozó megrendezésének gondolata, amelyet már akkor támogattak a városukban jelen levő szegedi, ceglédi és budapesti kollégák. A nemzetközi feszültségek enyhültével ugyanis egyre nagyobb igény mutatkozott arra, hogy Európa keleti és nyugati felén élő, eddig jobbra elszigetelten élő művészek és gyűjtők találkozhassanak, és erre a legjobb földrajzi tényezőnek az a Duna mutatkozott, amely ezen országok területén át folyik.”

Összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg a magyar ex libris nemzetközi helyzetéről: mind gyűjtőink, mind művészeink általános elismerésnek örvendnek, utóbbiak közül Vén Zoltánt a valaha élt egyik legkiválóbb ex libris-metszőként tartják számon. Ugyanakkor a KBK aktivitása és ezzel együtt elismertsége erősen visszaesett, ami együtt járt azzal, avagy éppen abból fakadt, hogy a budapesti KBK korábbi élénk tevékenysége erősen lecsökkent, Budapest helyett a vidéki bázisok, főleg Pécs és Szeged erősödtek meg. A KBK a FISAE-kongresszusokon az utóbbi időben nem képviselteti magát kellőképp és így nem tesz eleget teljesen annak a kötelességének, hogy pozitív irányba befolyásolja a világ gyűjtőinek és művészeinek a magyar ex libris-művészetről kialakult képét. Mindazáltal jelentős nemzetközi sikernek mondható a pécsi kezdeményezésű, évente megrendezésre kerülő konferencia, kérdés azonban, hogy a nemzetközi ex libris-közvéleményben mennyire tudatosult, hogy minden magyar ötletből fakadt? Ráadásul a legutóbbi pozsonyi konferencia tapasztalatai azt mutatják, hogy éppen Magyarország irányából csökkent az érdeklődés e kongresszus iránt és féltő, hogy hamarosan ezekkel az összejövetelekkel kapcsolatban is fel kell sorolni mindazokat a negatívumokat, amelyeket a FISAE-kongresszusokkal kapcsolatosan már ismertettünk. Annyi azonban bizonyos, hogy ettől függetlenül a pécsi KBK volt titkára, Kovács József a 90-es években egyike volt a világszerte legelismertebb ex libris-gyűjtőknek és vezetőknek. Mindezek alapján elmondható, hogy a magyar ex libris helyzete némiképp felemásnak mondható a 90-es években.

Minden adva van ahhoz, hogy igazán a világ élvonalában foglalja el helyét a magyar ex libris-gyűjtők és -művészek közössége, ehhez azonban még több tennivalóra és jobb képviselőre van szükség. A világ ex libris-életének nagy eseménye az 1996-os chrudimi FISAE-kongresszus volt. A magyaroknak itt kellett úgy helytállniuk, mind a kiállításra kerülő anyag, mind a résztvevők számát illetően, hogy ezen a világeseményen tovább növeljék a magyar ex libris kétségkívül meglévő tekintélyét.

KATALIN KECSKÉS

L'art d'ex libris en Hongrie

L'étude donne une vue d'ensemble de l'histoire de la formation de l'art de l'ex libris en Hongrie et de son apparition comme un art indépendant. La règle non écrite de la préparation d'un ex libris consiste en ce que la reproduction doit renvoyer au personnage du propriétaire, à son cercle d'intérêt ou à l'événement auquel il s'est préparé. Les ex libris de Hongrie les plus anciens sont les gravures sur bois de János Teilknes, bourgeois de Pozsony, et de la ville de Bártfa. Sa conquête véritable arriva dans l'Europe Occidentale à la fin du XIXe siècle. Leur exécution devint de plus en plus exigeante, et se forma leur collection organisée. Les ex libris hongrois atteignent le niveau mondial aux années vingt et trente. La première exposition d'ex libris fut organisée en 1903 à Budapest, en province en 1928, à Debrecen. Les associations d'ex libris créées se formèrent d'abord dans les cercles supérieurs de la société, dans le cadre desquelles des artistes excellents déployaient leur activité. Par la suite, l'auteur examine à quel point l'art d'ex libris hongrois des années trente pouvait correspondre aux traditions dans un monde changé. Elle passe en revue les associations en activités et les publications s'occupant de l'ex libris, ensuite elle passe en revue la situation de l'ex libris hongrois au delà de la frontière et elle rend compte des congrès hongrois et internationaux les plus considérables.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis*

Nemcsak a könyveknek, hanem az őket őrző könyvtárosoknak is megvan a sorsuk. S nemcsak életüknek, hanem munkájuknak is sok esetben különös története van. Az ismertetésre kerülő ún. Antiquissima-állomány (ahogy az Egyetem megalakítása – 1635 – előtt beszerzett anyagot nevezzük) Dümmerth Dezső felfedezése, aki az 1960-as évek elején az addigi szakirodalmat cáfolva kiderítette, hogy az Egyetemi Könyvtár genezise a 16. században alapított jezsuita kollégiumok bibliotékájára vezethető vissza.¹ Vértesy Miklós ismertette először a könyvtár korai történetének forrásait, majd rekonstruálta az ősnymtatvány-gyűjtemény gyarapodását, amely több ponton kiegészítette Dümmerth kutatásait.² Pajkossy Györgyné és Pálvölgyi Endre kiváló tanulmányokat írt a 17–18. századi jezsuita egyetem életéről és könyvtáráról.³ Tóth András munkáiban, majd a Vértesyvel közösen írt könyvtártörténetben olvashattunk értékes adatokat az államosított – Budára, később Pestre költöztetett – könyvtárról.⁴ Az 1980-as évek elején Dümmerth munkáját folytatta – kódextörédek kutatásá-

* Rövidített formában elhangzott 1995. december 5-én Budapesten (OSzK) *A XVI–XVIII. századi könyvek számítógépes feldolgozásának problémái* című konferencián. (továbbiakban *Konferencia* 1995) A munka első szakaszában segítségemre volt Barabás László Barna (SzTAKI), akinek itt mondok köszönetet.

¹ DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése*. (továbbiakban: DÜMMERTH 1963) = Magyar Könyvszemle (továbbiakban MKSz) 1963. 43–58. – Uő.: *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai*. (továbbiakban: DÜMMERTH 1964) = MKSz 1964. 292–309. – Uő.: *Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciója*. L. Egyetemi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban BEKK), Ms G 843.

² VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa*. = MKSz 1957. 368–372. – Uő.: *Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története*. (továbbiakban: VÉRTESY 1964) = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II. Bp. 1964. 109–126.

³ PÁLVÖLGYI Endre: *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai*. (továbbiakban: PÁLVÖLGYI 1968) = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. Bp. 1968. 25–61. – PAJKOSSY Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690–1774*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. Bp. 1968. 63–88.

⁴ CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 104–105. – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp. 1982. 1–25.

val egybekötve Timkovics Pál, aki újabb kötetekkel gazdagította az állományt.⁵ Legutóbb Pintér Márta Zsuzsanna használta fel – igaz főként a 18. századi kéziratok katalógusokat – drámatörténeti kutatásra.⁶ E tanulmány szerzője nem célzott kutatással, hanem a mindennapi könyvtárosi munka közepette bukkant rá eddig még nem regisztrált antiquissimákra.⁷

Az Egyetemi Könyvtár korai történetének sajátossága közé tartozik, hogy nemcsak az egyetem 1635-ös alapítását megelőző fél évszázadból őrzött meg köteteket, hanem kéziratállományában fellelhető két 17. századi katalógus, amely újabb információkat szolgáltat az akkori könyvállományról. A kiadatlan katalógusoknak a magyar művelődés- és könyvtártörténetben elfoglalt helyét jól jelzi az a lehetőség, hogy segítségükkel sikerülhet a nagyszombati egyetem több mint 5000 kötetes könyvtárát – a teljesség igénye nélkül – rekonstruálni.⁸

A rekonstrukció három, egymástól elkülöníthető munkafolyamatban történik:

1. A könyvtár állományában meglévő kötetek bibliográfiai és egyedi feltárása.
2. A két kézirat katalógus szövegkiadása betűhív olvasatban.
3. A források összegzése és adatbázissá formálása.⁹

I.

Az első munkafázis, amelyet Dümmerth kezdett el, a kötetek teljes bibliográfiai feltárásán túl az egyedi jellemzők bemutatására is törekszik. A könyvtári ellenőrzést szükséges elvégezni az elmúlt évtizedekben előkerült köteteknél is, hiszen a mai segédletekkel feloldható az anonim művek szerzője, s a hiányos impresszum-adatok. Ugyanakkor nem árt elvégezni a kollacionálást a lehetséges kolligátumok, illetve mint ezt egy példán is bizonyítani fogom, a történeti rekonstrukció miatt.

⁵ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Recensuit Ladislaus MEZEY. Bp. 1983.

⁶ PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei*. = MKsz 1990. 139–147.

⁷ A kutatásról rövidebb beszámoló jegyzetek, táblázatok nélkül: FARKAS Gábor Farkas: *Számítógépes adatbázis az Egyetemi Könyvtár legrégebbi állományáról*. = Iskolakultúra 1997. 5. sz. 48–56.

⁸ BEKK Ms J 1. illetve Ms J 2. – A bibliográfiai leírását l. *Intézményi gyűjtemények Magyarországon 1535–1720*. Összeállította FARKAS Gábor, MONOK István, NÉMETH Noémi. In: *Könyvtártörténeti Füzetek* VI. Szeged, 1989. 36. illetve 103. – A katalógusok szövegkiadása és a könyvtár rekonstrukciója a szegedi *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. (továbbiakban *Adattár*) 17/2. kötetében fog megjelenni.

⁹ A régi könyvek számítógépes adatbázisának problémáiról a hazai és a nemzetközi gyakorlatban l. *Konferencia* 1995. alábbi tanulmányait: W. SALGÓ Ágnes: *A régikönyvek számítógépes feldolgozásának főbb problémái a nemzetközi gyakorlat tükrében*. – P. VÁSÁRHELYI Judit: *Régi hazai nyomtatványok adatbázisainak elvei. Tervek – elképzelések*. – BEECK, Bart Op de: *The cataloguing of old and rare Books in the Royal Library and some remarks on other Belgian libraries*. – A konferencia anyagát l. az MKE Társadalomtudományi Szekciójának vezetősége (Beck I., Haraszi P., Monok I., Murányi L., Sonnevend P.) által terjesztett floppy-lemezen.

Dümmerth, s a reá hivatkozó szakirodalom az ősný. 471-et tekintette az első antiquissimának, de a possessor-bejegyzéseket tartalmazó, illetve az azt megelőző lap az ősný. 256-ból származott.¹⁰ Az a_2 és az a_8 fóliót tévesen az előzőhöz kötötték be, valószínűleg 1886-ban, mint az Kudora Károly könyvtárör egykorú bejegyzéséből feltételezhető. Mindkét ősnýomtatvány, Cicero *Epistolae ad familiares* című művének velencei kiadását tartalmazza az 1487-es, illetve az 1493-as esztendőből. Az ősný. 256-hoz hozzá volt kötve egy másik könyv, amely a J 1. katalógus szerint a fenti mű 16. századi kiadása (Párizs, 1557). Ez a kötet még 1646 előtt a bécsi Pazmaneumba került, amelyet az esztergomi érsek 1623-ban alapított, s innen került vissza a rend 18. századi feloszlata után az Egyetemi Könyvtárba, anélkül, hogy sejtettük volna történetét. A J 2. katalógus szerint a Nagyszombatban maradt ősný. 256-os 1690-ben „sine compactura”, csakúgy mint a most a raktár mélyéből előkerült antiqua, amely jelzi a könyvek erőszakos szétválasztását. A két összetartozó könyv eredetileg fehér hártakötésben volt, s a tulajdonosi bejegyzés szerint 1586 után került a turóci jezsuiták birtokába. Más köteteknél is tapasztalt eljárás sejtetni engedi, hogy az új könyvtárpületbe költözés után (1875) alapított ősnýomtatványtárban igyekeztek teljes példányokat „létrehozni” az oktatásban oly fontos klasszikusokból. Így kötötték be a tulajdonosi jegyeket tartalmazó oldalt a másik Cicero kötetbe, amely egyébként nem antiquissima, hiszen 1636-ban szerezték be, ahogy ez az első fólióra írt bejegyzésből látszik. Vértesy Miklós egyébként az 1690-es katalógus alapján jelezte a szóban forgó ősnýomtatvány esetleges antiquissima-gyűjteménybe való tartozását, ám possessor-bejegyzés hiányában ez csak feltételezés maradt.¹¹

A korszak könyvkultúrája jobb megismerésének elengedhetetlen feltétele a kötetek egyedi tulajdonságainak a bemutatása. Minden egyes könyvről, a lehetőséghez mérten, az alábbi jellemzőket tartottam fontosnak kiemelni:

1. A könyv kötése. Az állomány nagy része még az eredeti kötését viseli, általában fehér bőr- vagy pergamenkötést. A később átkötött könyveknél – a katalógusok alapján – kideríthető a legtöbb esetben az eredeti, 16–17. századi kötése. Az 1632-ben elkezdett könyvtárrendezéssel és katalogizálással párhuzamosan azokat is ellenőrizték, a bekötetlen vagy sérült kötésekét újrakötötték, legtöbbször kódexlapokba. Maga Némethi Jakab, ennek az időszaknak a könyvtárosa, a J 1. katalógust is ilyen fragmentumba kötötte, amelynek kötéstáblájá-

¹⁰ DÜMMERTH 1963 – Vértesy 1964 – *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ed. Géza SAJÓ – Erzsébet SOLTÉSZ. Bp. 1970. XXIX–XXXIII.

¹¹ BEKK, Ms J 1. C. „149. Epistolae Familiares cum enarrationibus, in fol(io) membr(ana) alba, Partisijis 1557. Idem, cum asserculis, Venetijs 1487.” – BEKK, Ms J 2. C. Humanistae „Eiusdem Epistolae Familiares, cum Com(m)entario folio [18. századi kézírással:] Venetijs 1487. sine compactura 1690.” – Az antiqua raktári jelzete: Egyetemi Könyvtár Nagyraktára (továbbiakban BEK), Hb 2r 35, a possessor-bejegyzése: „Collegij Pazmanianj Cat(alogo) Insc(riptus) 1646.” Érdemes összevetni az 1681-ben készült katalógussal: „Eiusdem Epistolarum Familiarium libri 16. Parisijs 1557 Fol(io) M(embrana) A(lba)” BEKK, Ms J 10/11. fol. 113. – VÉRTESY 1964 – FARKAS Gábor: *Bibliotheca Antiquissima (1586–1635)*. Szakdolgozat. Bp. 1994.

ról a könyvkötő árjegyzékét fejtették le.¹² Az oktatáshoz nélkülözhetetlen, nagy mennyiségű könyvet kellett gyorsan bekötni ebben az időben, így a könyvkötő a legolcsóbb alapanyaghoz, a középkori kódexekhez nyúlt. Az Egyetemi Könyvtár töredékeinek kétharmad része liturgikus kódexekből származnak, amely jól mutatja az adott korszakban elavult könyvek sorsát.¹³

2. A tulajdonosi bejegyzések. A jezsuita rend könyvtárosi gyakorlatában mindig a címlapra – ennek hiányában a kiegészítő impresszum és szerzőségi adatokkal együtt a következő lapra – került egy formulával: rendház nevével és az összeírás idejével.¹⁴ A possessorok időrendbe állíthatók, néhány kivételtől eltekintve összecsengnek a rendtörténettel, vagyis a jezsuiták znióváraljai, vágsellyei és nagyszombati tartózkodásával. Az egymástól jól elkülöníthető tulajdonosi bejegyzések datálását Dümmerth végezte el. Az első nagyszombati korszakból (1561–1567) eddig nem bukkant fel kötet, valószínűleg elpusztult az egész könyvtár az 1567-es tűzvész alkalmával.¹⁵ A legkorábbi possessor-bejegyzés csak az 1589-nél nem későbbi kiadású könyveknél fordult elő. Ismerve azt a tényt, hogy Znióváralján 1586-ban létesült rendház – természetesen könyvtárral felszerelve – és a jezsuita kollégiumban a képzés három évvel később indult meg, az első bejegyzést 1586–1589. közöttre datálhatjuk.¹⁶ A következő tulajdonosi bejegyzések már a kollégium korszakában keletkeztek, három különböző kézírással.¹⁷ A kollégium 1600-ban a jobban megközelíthető Vágsellyére költözött, Znióváralján rezidencia maradt. Rövid, ám intenzív korszak következett, a szépen fejlődő iskolát Bocskai hadai dúlták szét 1605-ben.¹⁸

¹² BEKK, Ms U.Fr.I.m. 94.

¹³ J. FODOR Adrienne: *A nagyszombati jezsuiták könyveiről lefejtett kódextöredékek.* = *Ars Hungarica* 1989. 51–56. – SZ. KOROKNAI Éva: *Egy XVI. századi nagyszombati kötőcsoport.* (Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötéséről.) = *MKsz* 1977. 47–51.

¹⁴ *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu.* E. Ladislaus LUKÁCS. IV. Romae, 1981. 420. „X. Regulae Bibliothaeae (...) Et in omnibus libris scribatur in prima pagina nomen collegii, et significetur librum illum catalogo esse inscriptum hoc modo: Collegii Avenion. Catal. Inscript.” – JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604.* (továbbiakban: JAKÓ 1991) In: *Adattár* 16/1. *Erdélyi könyvesházak* I. Szeged, 1991. 11–12.

¹⁵ PÉTERI János: *Az első jezsuiták Magyarországon (1561–1567).* Róma, 1963. 303–304. említi, hogy a tűzvészből kimentettek néhány könyvet.

¹⁶ MESZLÉNYI Antal: *A magyar jezsuiták a XVI. században.* Bp. 1931. – BRAUNECKER M. Margit: *Nagyszombat mint irodalmi központ 1560–1640.* Bp. 1933. – RÓNAY György: *Az ellenreformáció kezdetei.* = *Magyar Kultúra* 1935. I. 110–115. – A turóci könyvtár katalógusa: *Jezsuita könyvtárak 1711-ig.* Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc és Ungvár. In: *Adattár* 17/1. S.a.r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1991. 247–256.

¹⁷ A possessorok: 1.) „Societatis Jesu inscriptus Catalogo” [1586–1589] 2.) „Collegij Turociensis Societatis Jesu” [1589–1598] 3.) „Collegij Selliensis Anno 1600.” [1599–1605] 4.) „Collegij Tyrnaviensis” [1615–1635]

¹⁸ A znióváraljai és vágsellyei rendház életéről közöl értékes forrásokat: *Jezsuita okmánytár I–II. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606.* In: *Adattár* 34. S.a.r. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László. Szeged, 1995.

Az egy évvel később megkötött bécsi béke kimondta, hogy a rend nem birtokolhat többé javakat az országban. A könyvtár – rövid bécsi tartózkodás után – 1607-ben ismét Nagyszombatra került, ám a kollégium megnyitására még nyolc évet várni kellett. Forgách Ferenc mellett már ekkor ott tartózkodott állandóan két jezsuita: Pázmány Péter és Dobokay Sándor, a vágsellyei kollégium rektora, akiket a provinciális a turóci prépostság elveszett birtokainak ügyeiért küldött az esztergomi érsek mellé. Előkerült hat könyv, amelyben még a kollégium megnyitása előtt (1612–1615) szerepelt tulajdonosi jegyként Nagyszombat neve, amelyet a jezsuiták tudatos felkészülésének és előrelátásának tulajdoníthatunk.¹⁹

Különös és zavarba ejtő ugyanakkor a Johann Varennio *Syntaxis linguae Graecae* című kötet kölni kiadásának (1576) harmadik possessor-bejegyzése: „Collegij Tyrnaviensis S(ocietatis) J(esu) Catalogo Inscriptus Anno 1600.”²⁰ Ebben az időben csak Vágsellyén működött jezsuita kollégium, Nagyszombaton pedig nem; a városban 1615-ben indult meg ismét a képzés. A bejegyzés (nagy valószínűséggel) Szentiványi Márton kezétől származik, aki 1690-ben fogott hozzá a könyvtár rendezéséhez. Több kötetnél találtunk az ő kezével bejegyzést, ám egy kivétellel ezek mindig az 1632-es évre vonatkoznak. A másik kivétel a tournoni jezsuita akadémia *Vergilius thesaurus*-a (1588).²¹ Itt Dümmerth feltételezése szerint az 5. possessor-kéz Szentiványié, aki ezt 1690-ben írta a címlapra. Ennek ellentmond, hogy szerepel tulajdonosként a vágsellyei rendház 1600-as évszámmal, majd Némethi Jakab 1632-es bejegyzése „Collegij Tyrnaviensis”. Miért tüntette fel Nagyszombatot még egyszer Szentiványi ezen a köteten, mikor már ott szerepelt Némethi bejegyzése, illetve miért írt vágsellyei dátumot a fent leírt kötet elejére 1690-ben? Az elírás (ti. 1690) ismerve Szentiványi precizitását, két esetben nem valószínű. Mindenesetre eddig két olyan kötet került elő, ahol együtt szerepel Nagyszombat neve az 1600-as évszámmal.

Fontos kérdés, hogy azok a könyvek, amelyeket a rend nem közvetlenül szerzett be – hanem ajándékozás során vagy más módon került a birtokába –, eredetileg kinek a tulajdonában voltak. Külön története van annak a néhány kötetnek, amelyek a kolozsvári jezsuita egyetem könyvtárából kerültek Nagyszombatba. A szakirodalomból ismert öt kötet valószínűsíti azt a feltételezést, hogy a kolozsvári könyvtár jó néhány darabja – a rend Erdélyből való kiűzése után – Nagyszombatban talált helyet.²² 1588-as medgyesi országgyűlésen a protestáns rendek kikényszerítették a jezsuiták Erdélyből való kitiltását. A jelentős értékkel bíró vagyonért versengés indult az osztrák és a lengyel rendtartomány között. Az osztrák provinciális a Znióváralján lassan beinduló kollégium számára – egyebek mellett – a könyveket kívánta megszerezni, biztosítva az erdélyi kollégiumok részére a visszaváltás jogát. Ugyanakkor a lengyelek, attól félve, hogy az osztrákok elsikkasztják ezt a vagyont, arra hivatkoztak, hogy az erdélyi

¹⁹ DÜMMERTH 1963 – pl. BEKK, Ant.Tyrn. 1612/1. vagy BEKK, Ant.Tyrn. 1613/1.

²⁰ BEKK, Ant.Tyrn. 1600/1.

²¹ BEKK, Ant.Tur. I/14.

²² DÜMMERTH 1963 – JAKÓ 1991 – pl. BEKK Ant.Tyrn. 1632/14.

misszió és a kolozsvári kollégium a lengyel rendtartományhoz tartozott. Ebben az időben a kolozsvári könyvtár egy részét Leleszen őrizték, s így történhetett meg, hogy Szántó Arator István önhatalmúlag a turóci és a vágsellyei rendháznak juttatott belőle köteteket. Néhány évvel később, 1595-ben a gyulafehérvári országgyűlés érvénytelenítette a megyesi végzést, s visszaadta a jezsuita rend teljes vagyonát, engedélyezte az iskolák megnyitását. Alfonso Carrillo már 1591-től mindent megtett annak érdekében, hogy a széthordott vagyont – köztük a könyveket – visszaszerezze. Panaszt emelt Szántó intézkedései miatt, majd kérte az osztrák provinciálist, hogy a Bécsbe, Znióváraljára és Vágsellyére vitt köteteket juttassák vissza.²³ Elképzelhető, hogy a nagy sietség miatt nem kolozsvári provenienciájú könyvek is bekerültek a visszaszolgáltatott anyagba, mert a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban ma is őriznek egy kötetet, amely – a possessor-bejegyzés tanúsága szerint – a turóci jezsuita rendházé volt az 1589–1595 közötti időben.²⁴

A városi polgárok közül ketten járultak hozzá, több kötettel, a kollégium könyvtárához: Vályi János²⁵ és Partinger Gáspár²⁶ városi tanácsos. Káldy Ferenc országgyűlési követ, aki 1602-ben Vágsellyén a Mária-kongregáció tagja volt, néhány könyvet adományozott a könyvtárnak. A bejegyzések szerint nemcsak ő, hanem barátai is olvasták–forgatták a köteteket.²⁷ Jelentős gyarapítás volt a katolikus főpapság részéről is. Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek bibliotékájából mindössze egy kötetet őriz az Egyetemi Könyvtár.²⁸ Az 1562-es végrendeletében rendelkezett a nagyszombati házában őrzött könyveiről is, amelyeket az ottani szegény diákokra hagyott. A jezsuiták magyarországi

²³ JAKÓ 1991 – *Adattár* 34. 369.

²⁴ JAKÓ 1991, 411. tétel, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár C. 51158. – possessor: „Collegii Turociensis S(ocietatis) J(esu) catalogo inscriptus”

²⁵ Vályi könyve: „D. Joannes Valyo Civis Tyrnaviensis dedit Collegio Soc(ieta)tis Jesu Tyrnav(iae) an(no) 1623. in Julio” BEKK, Ant.Tyrn. 1623/2.

²⁶ Partinger könyve: BEKK, Ant.Tyrn. 1622/3.

²⁷ Káldy könyve: „Ex libris Francisci Kaldy et amicor(um) eius nonnunquam A.D. 1598” BEKK, Ant.Tyrn. 1632/22. – NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. (továbbiakban: NAGY) VI. Pest, 1860. 25. – *Adattár* 34. 43. és 253. számú iratát.

²⁸ Oláh könyve: BEKK, Inc. 648. – SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Szerk. MÓZES Huba. Bp., 1993. 51–69. – Végrendeletét l. *A magyar könyvkultúra múltjából*. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. In: *Adattár* 11. S.a.r. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. 56–57. „... reliqui distribuantur pauperibus scholasticis Tirnaviensibus, qui sunt studiosi” – Az ösnyomatvány Hartmann SCHEDEL krónikáját tartalmazza (Augsburg, Schönsperger, 1497). Oláh possessor: „Nicolaus Olahus Archieptus (!) Strigoniensis 1557” mellett szerepel még Szentiványi Ferenc 1620-ból származó tulajdonosi bejegyzése. Talán nem merész állítás – ismervé azt a tényt, hogy Szentiványi többi 1620-as bejegyzésű kötete a jezsuitákhoz került még 1632 előtt, illetve előfordult olyan kötet is az állományból, amelyet nem katalogizáltak ekkor, s mégis antiquissima –, hogy a kötet már 1635 előtt is a rend birtokában volt. Sajnos ezt possessor-bejegyzéssel nem tudjuk alátámasztani. Szentiványi könyve pl. BEKK, Ant.Tur. III/2. A turóci kollégium 1594–1599. között szerezte be a könyvet, s utána került hozzá – más kötetekkel – 1620-ban.

letelepítésének másik két szereplője Forgách Ferenc (1566–1615)²⁹ esztergomi érsek és Telegdi Miklós (1535–1586) pécsi püspök possessorai is olvashatók néhány kötet címlapján.³⁰ Ismert Novák Miklós (meghalt 1636-ban)³¹ esztergomi kanonok, Szuhai István (1551–1607)³² nyitrai püspök és Babóthy Ferenc (meghalt 1632-ben) esztergomi kanonok kötődése Nagyszombathoz, így nem véletlen, hogy egy-egy kötet belekerült a gyűjteménybe.³³ Francesco Barberini (1597–1679) bíboros, a római Barberini-gyűjtemény alapítójának a könyvadománya ritka kivételként áll a sorban.³⁴ Érdemes még megemlíteni Thurzó György (1567–1616)³⁵ nádor illetve Kovacsóczy Farkas (1540–1594) erdélyi kancellár tulajdonában volt könyveket, amelyek mutatják a beszerzések sokszínűségét.³⁶

3. A használatra vonatkozó adatok. Jelzem a használat mélységét és a formáját. Fontos kideríteni, hogy tulajdonosa végig olvasta a könyvet vagy csak bele-nézett. Gyakori a tartalmi kiemelés és megjegyzés a margón. Néhányszor, főleg neves tulajdonos esetében, találtunk család- vagy magyar történethez kapcsolódó feljegyzéseket.³⁷ Az eddigi vizsgálatok nem hoztak új eredményeket az ol-

²⁹ Forgács könyve, előtábláján supralibrosszal: „F(ranciscus) F(orgách) E(piscopus) N(itrien-sis) 1598”. BEKK, Ant.Tyrn. 1632/16.

³⁰ Telegdi könyve. BEKK, Ant.Tyrn. 1633/3. raktári jelzete BEKK, Inc. 427. Érdekes, hogy a nagyszombati jezsuiták csak 1633-ban katalogizálták, elképzelhető, hogy addig valakinek a tulajdonában volt.

³¹ Novák könyve: „Nicolai Novak Cano. Strig. Arch. Zoliensis [más kézzel] donavit Collegio 1622” BEKK, Ant.Tyrn. 1622/2. – RÓNAY: *i. m.* – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* (továbbiakban SZINNYEI) IX. Bp. 1903. 1117. col.

³² Szuhai könyve: BEKK, Ant.Tyrn. 1632/50. – SZINNYEI XIII. Bp. 1909. 1153. col. – *Adattár* 34. 7. számú irata.

³³ Babóthy könyve: BEKK, Ant.Tyrn. 1632/67. raktári jelzete: BEKK, Vet. 16/70. „Francisci Babothy Tynauiensis Canonici Posoniensis 1617.” – SZINNYEI I. Bp. 1891. 312. col.

³⁴ DÜMMERTH 1964 – BEKK, Ant.Tyrn. 1632/45.

³⁵ Thurzó könyve, az eredeti hártayakötés supralibrosszán felirat: „C(omes) G(eorgius) T(hurzó) R(egni) H(ungariae) P(atinus)” BEKK, Ant.Tyrn. 1632/32. – PAJKOSSY Györgyné: *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban „Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum”.* = MKsz 1983. 225. – LUDÁNYI Mária: *Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben.* In: *Adattár* 10. – *Collectanae Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERÜ Bálint. Szeged, 1990. 271–277. – A könyvjegyzékének kiadását l. *Adattár* 11. 505–535.

³⁶ Kovacsóczy könyve: BEKK, Ant.Tur. II/3. Báthory István udvari papjának, Stanisław Sokołowskiéknak a teológiai munkája (Krakkó, 1593), amelyet a lengyel király küldött kedves emberének: „Magnifico Wolfango Kowaciokij Stephanus Rex Poloniae mittit: postulans ut ad eius lectionem sedatis accedar affectibus, animoque praeparato etc.” – A turóci jezsuita rendház 1704-es katalógusa említi a kötetet: l. *Adattár* 17/1. 253. – DÜMMERTH 1963.

³⁷ A használatra vonatkozó adatok értelmezésében segítségemre volt: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* Írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1991. (továbbiakban: ZRINYI 1991) 41–49. és 465–503. – MONOK István: *Olvasmánytörténeti forrásaink, értelmiségtörténet.* In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században.* Szeged, 1988. 169–181. munkája. – Az olvas-

vasmánytörténetben, természetesen inkább negyed- és nyolcadrét köteteket forgattak mint súlyos fóliánsokat, latin klasszikusokból sajátították el a grammatikai ismereteket és jó néhány, főleg a kézikönyvek kategóriájába tartozó művek olvasásánál érvényesültek gyakorlati szempontok. Érdemes megfigyelni a jezsuiták cenzúrázási szokását néhány köteten, protestáns szerző vagy szellemi közreműködő (pl. Philipp Melanchthon) nevének áthúzását vagy kivakarását a címlapon. Janus Pannonius híres műve (Zsámboki kiadása: Bécs, 1569)³⁸ pajzán epigrammait betintázták, illetve Giovanni Valeriano *Hieroglyphica* (Lyon, 1594)³⁹ című művében található akt-metszeteket retusálták.

4. Az összeírás és a katalogizálás ideje és módja. Itt a possessor-bejegyzések adatait értelmezem, illetve bemutatom, hogy milyen szakrendbe tették 1632-ben és 1690-ben.

5. Jegyzetek és a bibliográfia. A könyvről szóló szakirodalom hivatkozásai szerepelnek együtt a lehetséges tulajdonosok életrajzi adataival és a könyv hányódásának történetével, ha rekonstruálható. Példaként álljon itt Kempis Tamás *Krisztus követése* című munkája (Lyon, 1587)⁴⁰, amely Znióváralján maradt a 17. században, nem került a vágssellyei és a nagyszombati rendház könyvtárába. Majd a budai kapucinusok bibliotékájában bukkant fel, s innen került az 1950-es években az Egyetemi Könyvtárba. Ugyanakkor érdekes a hazai nyomtatású *Confessionale* története is. Dümmerth tanulmányában téves nyomdahellyel szerepelt. Hibás volt Vértesy megállapítása is, csak egy példány került a könyvtárba a 18. századi abolíciókor (lepoglavai pálos kolostor kötete), a másik szintén nagyszombati volt, 1632-ben írták össze. Az eredetileg ősn. 44. jelzet alatt található kötetet 1927-ben elcserélték a berlini Staatsbibliothek öt ősnymtatványára és egy RMK-ra.⁴¹ Meglepő, hogy a J 2. katalógusban csak két 16. századi *Confessionale* található, ősnymtatvány egy sem.

II.

A második munkafázis a két katalógus szövegkiadása betűhív olvasatban. A tulajdonosi bejegyzésekből feltételezhető, hogy a znióváraljai és a vágssellyei korszakban is volt katalógusa a könyvtárnak, ám ezek elpusztulhattak az 1605-ös

mánytörténeti megközelítésre l. még FARKAS Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai.* = MKsz 1992. 100–121. – MONOK István: *Könyvtárak és könyvolvasás.* = Iskolakultúra 1997. 5. sz. 17–22. – VARGA András: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században.* = Iskolakultúra 1997. 5. sz. 35–39. – DOMOKOS György – HAUSNER Gábor – VESZPRÉMY László: *Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben.* = MKsz 1997. 33–57.

³⁸ BEKK, Ant.Tyrn. 1622/1.

³⁹ BEKK, Ant.Sell. I/11. Ezt a szokást még a 17. században is őrizték, Luther fordításai pl. a Biblia haeretica-csoportba kerültek. Marót Miklós szíves közlése.

⁴⁰ BEKK, Ant.Tur. I/21.

⁴¹ BEKK, Ant.Tyrn. 1633/1. raktári jelzete: BEKK, Inc. 46. – DÜMMERTH 1963 – VÉRTESY 1964 – BORSA Gedeon: *A hazai ősnymtatványok példányai.* = MKsz 1988. 128–132.

menekülés következtében. Így az egyetem alapítását megelőző időben az oktatáshoz oly nélkülözhetetlen könyvtár előfeltételévé vált egy használható katalógus készítése. A ránk maradt katalógus datálatlan és csonka. Ám a könyvtár rekonstruálása itt siet a segítségünkre, az antiquissima-kötetek megőrizték az összeírás időpontját: 1632, illetve találunk közöttük olyan köteteket, amelyek leírása a ma már hiányzó oldalakon lehetett. Dümmerth Némethi Jakab személyében ismerte fel a kézirat készítőjét, aki hozzávetőlegesen 1500 kötet katalogizálását végezte el. A szerzőket keresztnévük alfabetikus sorrendjében [!] tünteti fel, jelzi a kolligátumokat is, így lehetővé válhat a ma már csonka vagy szétszedett kötetek azonosítása. Ezzel a módszerrel sikerült Jan Dantyszek, Báthory András és Háportoni Forró Pál tulajdonában lévő, majd később a nagyszombati jezsuitákhoz került kötet valamikor meglévő egységét – legalábbis hipotetikusán – helyreállítani.⁴² Sajnos az Egyetemi Könyvtárban még a 19. század folyamán rosszul felfogott állománygyarapítási és gyűjteménynövelési céllal gyakran szedtek szét kolligátumokat, sőt kódexeket is, mert ősnymtatványt, RMK-t vagy nyelvemléket tartalmazott, illetve mint azt a Cicero-kötet is bizonyítja, igyekeztek csak a szöveget figyelembe véve „teljes” művet összerakni.

1690-ben katalogizálta Szentiványi Márton az akkor már 5500 kötetesre duzadt állományt, s itt a vezetéknevek szerepeltek alfabetikus sorrendben, minden betűnél 23 tudományszakkal. A rendkívül precíz leírások mellett a könyvtáros feltüntette a beszerzés és/vagy összeírás időpontját is. Ez az adatsor egyedülálló lehetőséget biztosít számunkra, a nyomtatás éve és a beszerzés dátuma közötti ún. késési index ilyen hatalmas forrásmennyiség esetében már alkalmassá válhat arra, hogy a jezsuita rend állománygyarapítási trendjének változásait szemléltethessük. A szövegkiadás során számos példával találkozhattam, amikor ez a késési index nulla, tehát még a nyomtatás évében sikerült a kötetet megszerezni.

A későbbiekben tanulságos lesz az egyes tudományszakok beszerzési indexét a feltárt bibliográfiai tételek tárgyszavaival összevetni. Szentiványi pontos katalogizálása alkalmas a még könyvraktárak mélyén fekvő kötetek nyomra vezetésére, illetve a már nem létező könyvek identifikálására. Erre a munkafolyamatra azért is szükség van, mert valószínűleg kevés könyvvel bővíthetjük tovább az antiquissima-gyűjteményt. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy az évszázadok során a könyvtár régi anyaga több ok miatt erősen lecsökkent. 1605-ben Bocskai közeledtével a menekített könyvanyag egy része a Dunába veszett. A legenda szerint, amit egyébként a szakirodalom cáfol, 1774-ben a tutajjal költöztetett állomány egy része szintén a folyóba került. Ugyanakkor biztosan tudjuk, hogy a költözést megelőzően nagyarányú selejtezést végeztek, a könyvek egy része Nagyszombatban maradt, illetve a környékbeli lelkészkedő pap-ság között osztották széjjel. Ismert az a feltételezés is, hogy a legnagyobb bibliofil értékeket Bécsbe vitték, ám erre tárgyi bizonyíték nincs. 1787–1797 között hét árverést rendeztek, amelyek során körülbelül 25 ezer kötet található gazdá-

⁴² BEKK, Ant.Tyrn. 1632/70. raktári jelzete: BEKK, Vet. 22/24. – FARKAS Gábor: *Egy lengyel humanista (Jan Dantyszek) könyve*. = MKSz 1995. 76–87.

ra.⁴³ E kötetek jó részét külföldi antikváriusok vásárolták meg; ez lehet a magyarázata, hogy az elkövetkező évszázadok során kevés nagyszombati tulajdonú könyv került vissza az Egyetemi Könyvtár állományába szekularizáció, aukció vagy ajándékozás formájában.⁴⁴

A katalógusok szövegkiadása lehetővé teszi, hogy a 16–17. századi nyomda-termelésünkről való ismeret néhány fontos adattal bővüljön. Állításomat ismét egy jellemző példával támasztom alá. Az 1632-es katalógus egyértelműen szerzőként tünteti fel Pálffy Katát (1542–1616)⁴⁵, Illésházy István nádor özvegyét, akinek két művét megnevezi: *Pönitenciának tüköre* (Bártfa, 1626)⁴⁶ és *Beszédek magyarul* (Bártfa, 1626). Az első nyomtatvány a bibliográfiákból ismert, fordítóját, aki német eredetiből dolgozott eddig nem azonosítottuk. A másik könyv ismeretlen ez idáig, feltehetően szintén a Klősz nyomda terméke volt. Mivel egyetlen, csonka példányban csak az Egyetemi Könyvtárban található meg, feltételezhetjük, hogy a kötet antiquissima. A katolikus elmélkedés ajánlása Thurzó (III.) Kristóf özvegyének Erdődy Zsuzsannának szól. A Pálffyak a Bakócz családdal rokonságba kerülve felvették az erdői előnevet, tehát Pálffy Kata és Erdődy Zsuzsanna között rokonsági kapcsolat is létezett.

Az 1690-es katalógus is gazdag eddig nem regisztrált hungarikákban, elég csak megemlítenem, hogy adatai szerint 1483-ban Velencében is adtak ki magyar krónikát. Szentiványi jelzi, más ősnymtatványokhoz képest szokatlanul, hogy a könyvt „Typo Veteri”. Nem tudjuk, hogy ez a Hess-féle budai krónikát vagy a Thuróczi által írott magyart történetet jelöli, esetleg egy harmadik műről van szó.⁴⁷

⁴³ VÉRTESY 1964 – DÜMMERTH 1963 – PÁLVÖLGYI 1968 – TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlatakorában (1773–1791)*. = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* III. Bp. 1966. 101–145. – BEKK, Rar. Hung. 583–588a *Catalogi licitationum in Bibliotheca Regiae Universitatis 1787–1797*. – SZALATNAI Rezső: *Kempelen Farkas és az Egyetem átköltöztetése Nagyszombatról Budára*. Bp. 1959. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 6.)

⁴⁴ A vágsselyei menekülésről és a könyvek pusztulásáról: *Adattár* 34. 460–461. – Az ajándékozásra pl. BEKK, Ant.Tyrn. 1618/6. eredetileg a firenzei jezsuita kollégiumé volt, majd a nagyszombati jezsuitákhoz került 1618-ban. Néhány éve kaptuk ajándékba a nagyszombati könyvtárból.

⁴⁵ RMNY 1348., raktári jelzete: BEKK, RMK I. 91.

⁴⁶ BEKK, Ms J I. C betű: „212. Catharinae Palfi Speculum Poenitentiae in 8. emporetica charta flava Bartfae 1626. (...) 217. Catharinae Palfi Orationes Vngaricae in 8. in pergameno Bartfae 1626.” – NAGY V. Pest, 1859. 225–226. *Pálffy Kata leveleskönyve*. S.a.r. Ötvös Péter. In: *Adattár* 31. Szeged, 1991. – Elképzelhető, hogy az Illésházy-könyvtárban is megvolt egy-egy példánya. I. *Adattár* 11. Szeged, 1983. 149–151. „In cista numero undecimo. Libros hungaricos diversos.” – Az Illésházy-könyvtárról: BERLÁSZ Jenő: *Az Illésházy-könyvtár. Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből*. = OSZK Évkönyv 1967. 57–97. – ÖTVÖS Péter: *Egy főúri könyvtár a XVII. század elején (Illésházy István)*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988. 149–157.

⁴⁷ VÉRTESY Miklós: *Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában*. = MKsz 1966. 66–70. – Uő.: *Egy 1483-ban kiadott magyar krónika*. = MKsz 1964. 74.

Szükségessé vált, hogy az eddig nem regisztrált hungarikákról a lehetőséghez mérten mindent kiderítsünk, hiszen a középkori és koraújkori könyvpusztulások miatt – a levéltári források mellett – más eszköz nem lévén a korszak könyv kultúrájának rekonstruálására. Ezt a célt szolgálná a J 1. illetve a J 2. katalógusban lévő, eddig nem azonosított kötetek bibliográfiai feltárása, számolva azzal a szomorú helyzettel, hogy az esetek többségében csak sejtéseink lehetnek az adott könyv tartalmáról (szerzőjéről, kiadásáról) a kéziratokban található néhány szavas cíMLEÍRÁS alapján.

III.

A harmadik munkafázis az adatbázisnak a létrehozása lesz.⁴⁸

A számítógépes adatbázisok felhasználása a különböző állományegységek rögzítésére csak az elmúlt évtizedben kezdődött el. Egy később elkészülő egységes adatbázis felépítése a különböző szoftverek és nemzeti szabványok miatt egyre későbbre tolódik. Egy régikönyves adatbázis egy hagyományos katalógushoz képest lényegesen több információt képes hordozni. Az adatbázis feltöltése – mint a legkomolyabb műveletek egyike – két módon történhet: vagy már meglévő katalógust viszik át számítógépre (scannerrel), vagy a retrospektív katalógizálás során, minden egyes kötetet kézbe véve, új feltérési szempontokat kialakítva. Az első mellett a gyorsaság, a második mellett a pontosság szól.⁴⁹

1. Első lépésként a könyv bibliográfiai tulajdonságait tárjuk fel. A keresési lehetőség a következőképpen oszlik meg, kiemelve egy lehetséges mezőt: a szerző (Cicero, M. T.) esetében kereshetünk a mű címére (Epistolae ad familiares), formátumára (fólió), a kiadás helyére (Velence), a kiadás idejére (1487), a kiadójára (Andreas de Paltasichis), megadhatunk tárgyszavakat (latin irodalom), és a mű nyelvét (latin). Az adatbázis értékét nagyban növelni fogja, hogy az összetett keresések révén néhány művelődéstörténeti mozzanat is adatolható lesz. Reményünk szerint bemutatható lesz például időrendi sorrendben Cicero minden művének akár velencei, akár párizsi, vagy más kiadása. Megfigyelhetjük, hogy a formátum változásai miképpen illeszkednek az európai

⁴⁸ MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Kandidátusi disszertáció. Szeged, 1992. rövidített változatban: *Olvasmánytörténeti dolgozatok*. V. Szeged, 1993. – Uő.: *A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995. (Esettanulmány)*. = Könyvtári Figyelő (továbbiakban: KnyF) 1996. 23–29. – A már működő szegedi adatbázisról I. KEVEHÁZI Katalin – VARGA András: *Régi könyvek számítógépes feldolgozása a JATE Központi Könyvtárában*. L. Konferencia 1995. – Hálózatról elérhető: <http://www.bibl.u-szeged.hu/~clio/keve>. – Itt emelném ki a szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtár régikönyves adatbázisát, amely munkám alapját képezi, s szeretném megköszönni a könyvtár munkatársainak: Bakonyi Géznak, Keveházi Katalinnak, Kokas Károlynak, Monok Istvánnak és Varga Andrásnak a segítségét.

⁴⁹ W. SALGÓ Ágnes: *A régikönyvek számítógépes feldolgozásának...* L. Konferencia 1995.

nyomtatás irányvonalába, nevezetesen hogyan csökken a könyvek mérete, milyen módon válnak a latin és görög klasszikusok fóliáns kiadási „zsebben viselős könyvecskévé”. A szerző, tárgyszavak és a mű nyelvének a kombinációjával megismerhetjük egyes nyomdák kiadási politikáját, adott szerzők milyen műveit részesítették előnyben a sajtó alá rendezéskor. Természetesen úgy gondoljuk, hogy a szakirodalom által megírt tényekhez csak apró adalékokat nyújthatunk, pl. a nagyszombati egyetemi könyvtár beszerzési stratégiáját.

2. A második lépés a két kéziratos katalógus címleírásának egymáshoz illesztése, amely további kérdéseket vet fel. Tanulságos a két katalógizálás közti különbség (ha van ilyen) összevetése. Több esetben nem tudtuk azonosítani a kérdéses szerzők egyes kiadásait. Furcsa, hogy a ma is megtalálható spanyol nyelvű Ovidius-kiadás (Antwerpen 1551) nem szerepel az 1632-es katalógusban, pedig antiquissima, 1615-ben szerezte be a nagyszombati kollégium. Ugyancsak meglepő a magyarországi kiadású *Confessionale* esete is, hiszen 1633-ban katalógizálták, viszont az 1690-es katalógusban egy példányára sem bukkantunk rá, jöllehet két kötetnek is kellene szerepelnie. Lehet, hogy Szentiványi, eltérésztve az impresszum évét, 16. századi nyomtatványként írta le.⁵⁰ Mindenesetre ez a művelet sor jól demonstrálja, hogy a ma is létező könyvek feltárásával együtt a katalógusok adatai adnak árnyaltabb képet a korabeli állományról. Szándékunkban áll feltüntetni minden egyes kötetnek a jezsuita szakrendjét, ezzel is hangsúlyozva a rend tudományfelosztásának fontosságát.

3. A harmadik lépés a könyvek egyedi tulajdonságainak az elemzése lesz. Megkíséreljük csak az adott könyvre vonatkozó adatok összetett vállatását. A könyvkötés művészettörténeti jelentőségén túl, művelődéstörténeti értékkel is bír. A könyvek nagy részét már a tulajdonosa kötteti be, látja el szupralibrosszal, exlibrisszel, s így egy-egy könyvtár rekonstruálása fontos adalék lehet a kötések vizsgálata.⁵¹ Azt is szem előtt kell tartani, hogy az adott könyvnek ki(k) volt(ak) a birtokosa(i), milyen mélységben és milyen formában használta(k), mikor katalógizálták először. A már említett Sokołowski mű tulajdonosa volt Kovácsóczy Farkas, a znióváráljai jezsuita kollégium, illetve a 17. században rezidencia. Használatára nincs adatunk. 1590 után, vagyis a turóci jezsuita kollégium megnyitása után szerezték be, feltehetően az erdélyi kancellár kivégzése (1594) előtt. A kötetnek az ún. késési indexe hét év, ami a megmaradt állományt, illetve a 16. század körülményeit ismerve alacsonynak mondható.

⁵⁰ BEKK, Ms J 2. „Antonini Arciep(isco)pi Confessionale Fidei Folio Niremburgae 1507. Tabulae ligneae 1631. (...) Antonini Archiep(isco)pi Summula Confessionis Folio minor Coloniae 1578. corio rubro cum tabulis 1632.”

⁵¹ Itt mondom köszönetet Rozsondai Marianne-nak, a munkám iránti figyelemért, önzetlen segítségért, hogy tanácsait a tanulmányomban hasznosítani tudtam.

4. Ezután következhetne a három lépés eredményeinek az összeillesztése. Optimális esetben körülbelül 5000 könyv azonosítását tudjuk elvégezni. Ebből az adathalmazból megközelítőleg 1000 kötet az 1632-es katalógusban is szerepel, vagyis metszete annak a két adatbázisnak, amelyek újabb információkat szolgáltatnak az adott könyvekről. Hozzávetőlegesen 250 könyv ma is megtalálható az antiquissima-állományban, s ezek többsége szerepel mind a két kézirat katalógusban.

Az adatbázis létrehozása és az adatbázis-kezelő rendszer kiválasztása előtt tisztáznunk kellett néhány problémát:

1. Adattartalom: Milyen adatokat akarunk felvinni s ehhez milyen mezőket kell definiálnunk (pl. szerzőségi adatok, cím, kiadás stb.)? Az adatmennyiség nagysága, hány dokumentum kerül feldolgozásra, milyen mélységben kívánjuk a dokumentumokat feltárni (pl. bibliográfiai leírás, rövid tartalmi feltárás stb.)?

2. Adatmezők: Hány karaktert tartalmaznak, változó vagy azonos hosszúságúak legyenek-e az egyes adatmezők?

3. Karakterkészlet: Milyen karakterkészletet kell kezelnie a rendszernek (pl. magyar karakter, számok)?

4. Műveletek: Milyen műveleteket akarunk a segítségével elvégezni? pl.: adatok rögzítése, javítása, törlése, visszakeresés (egyszerű, összetett), statisztikák készítése.

5. Hardver igények: Milyen számítógépen fut (PC, nagygépek), illetve elérhető-e majdan hálózaton keresztül?

Olyan adatbázis-kezelőre volt tehát szükségünk, amely személyi számítógépre telepíthető, több ezer rekord tárolására alkalmas (kb. 5000 dokumentumról tárnánk fel adatokat), egyszerűen kezelhető, lehetőleg magyar felülettel rendelkezzen, a törzsfájl folyamatosan frissíthető legyen, az általa létrehozott adatok konvertálhatóak legyenek más adatbázisokba, s a létrejövő adatbázis mind lokálisan, mind hálózaton keresztül elérhető legyen.

Az igények felmérése után a Micro-ISIS szöveges adatbázis-kezelő rendszert választottuk. Igaz ugyan, az Egyetemi Könyvtár rendelkezik saját integrált könyvtári rendszerrel, de mivel ez még nem üzemképes, így a munkát az ISIS-szel kezdenénk el.⁵² Terveink szerint az így létrejövő adatbázis később a Dynix-Horizon⁵³ részévé válna.

⁵² A keresőnyelv 1994-ig az IIF (Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program) körében legelterjedtebb, s az UNESCO által támogatott ISIS (Integrated Set of Information System) volt, amely többféle számítógépen, többféle operációs rendszer alatt használható. Nagy IBM gépekre kifejlesztett változata a CDS/ISIS, személyi számítógépen DOS alatt futó változata pedig a MicroISIS. – ERDŐS István – BISZAK Sándor: *A FREETEXT szöveges információkereső rendszer*. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás (továbbiakban: TMT), 1988. 91–97. – JACSÓ Péter: *A Micro-ISIS lehetőségei újabb változatainak tükrében*. = TMT 1988. 104–105. – GERŐ J. Péter: *TEXTAR. Egy hazai fejlesztésű szöveges adat-báziskezelő rendszer*. = KnyF 1990. 194–222.

⁵³ A kiépülő integrált könyvtári rendszerről ismertető: MOHOR Jenő – SZELLE Béla: *ELMESO: összefogás három egyetem könyvtári információs rendszerének megújításáért*. = TMT 1994. 289–293.

A program változó hosszúságú mezőket képes kezelni. Régikönyvek esetén ez igen fontos lehet, hiszen a négy karakterből álló kiadás éve mező nem lehet azonos hosszúságú például a jóval több karakterből álló mű címe mező hosszúságával. Logikusan felépített menürendszerrel dolgozik, a főmenüből indíthatók a különböző szolgáltatások. Igen nagy előnye, az előre megtervezett adatmodell (rekordszerkezet, űrlap, megjelenítő és nyomtatási formátum, indexfájl) a program futása közben is módosítható. A szoftver új verziójával lehetővé vált az invertált fájlba való közvetlen betekintés, a szabad szövegkeresés és az alapvető matematikai műveletek elvégzése. Többszemponútú visszakeresést biztosít pl. a cím- és szerzőségi, a kiadási, terjedelmi adatok, a tárgyszó, a nyelv és ezek bármilyen kombinációja szerint. Néhány adat:

1. Maximális rekordhossz: 8000 karakter
2. A mezők maximális száma egy rekordban: 200
3. A kereshető elemek sorainak maximális száma: 200
4. Több mint 16 millió rekordot tartalmazhat:⁵⁴

A rekord szerkezetének létrehozása

A szakirodalomban kiemelten tárgyalt problémák adatbázisunk létrehozása során bennünket sem kerültek el. A régi nyomtatványok mint speciális dokumentumok speciális rekordszerkezetet igényeltek. Az eddig elvégzett kutatómunka, a gyűjtemény sajátosságai, az egyéb régikönyves adatbázisok rekordszerkezetének megismerése, valamint az akadémiai Könyvtörténeti Bizottság által kidolgozott adatelemek⁵⁵ alapján a következő adatmezőket definiáltuk:

1. Raktári jelzet. A lehetőség szerint a könyv minden régi raktári jelzete szerepelne a jezsuita korszaktól napjainkig. A régi katalógusok és a gerincre ragasztott betű és szám jelzések valószínűsítik a könyvek elhelyezésének módját, abc sorrendben, s téma szerint foglaltak helyet a raktárpolicokon. Mivel a gyűjtemény jelentős része a Ritkaságtár része, így nemcsak antiquissima kötetekről van szó, hanem ősnymtatványról, RMK-ról, aprónymtatványról, antiquáról. Ez esetben a raktári jelzet nem egyezik meg a rekonstrukciós jelzettel.⁵⁶

2. A szerző neve. A könyvben szereplő névforma, valamint a nemzeti névalak és az egységesített forma is. A görög szerzőknél gondot okozott, hogy az Egyetemi

⁵⁴ BAKONYI Géza – KOKAS Károly: *MicroISIS vagy TEXTAR*. = KnyF 1991. 219–255. – Hunyadiné NASZÁDOS Edit – TOLNAI György: *Könyvtári rendszerek PC környezetben*. = KnyF 1992. 619–635. – KOKAS Károly: *Új, integrált könyvtári rendszerek a hazai piacon*. = TMT 1992. 311–332.

⁵⁵ Az Akadémia Könyvtörténeti Bizottsága 1986-ban ajánlást dolgozott ki a Magyarországon őrzött régi nyomtatványok bibliográfiai felvételére. A készülő adatbázisra l. KÁLDOS János – ROZSONDAI Marianne: *Kísérlet az MTAK régi könyveinek számítógépes feldolgozására, különös tekintettel az ősnymtatványokra*. L. Konferencia 1995.

⁵⁶ Pl. BEKK, Ant.Tur. I/2., raktári jelzete: BEKK, Vet. 49/43., régi jelzete: Hb 2r 146.

Könyvtár hagyományához – latinos forma – képest az új átírás lépett érvénybe, s a modern könyveket is tartalmazó katalogizálási modul nem tudja elkülöníteni a listás megjelenítésben a régikönyvek szerzőjétől. Így Homérosz neve ‘Omeros formában szerepel Homerus helyett. Sok auktornál hosszabb utánjárással deríthető csak ki az eredeti névforma, illetve a különböző névvariánsok. Lúcio André De Resende (1500–1573) portugál költő, történész az Egyetemi Könyvtárban a szülőföldje után, mint Eborensis szerepel. A *Jöcher* az Andreasról utal az Eborensisre, illetve az Ebo-rensis az Andreasra. A kör ezzel bezárulhatna, ha a de Resende címszónál nem bukkannánk a keresett személyre, itt semmi nem utal a fenti névváltozatokra, viszont megemlíti Evorát és a keresztnévét, valamint egy feltételezett születési dátumot (1498). A műveinek a címe eloszlatja a bizonytalanságot. Az OSzK antiqua-katológusa is két személyről tesz említést: Andreas [Rodrigues] Eborensis szentenciagyűjteménye mellett a Resende formánál hozza a szerző híres régészeti munkáját.⁵⁷

3. A mű címe. A címoldalról betűhíven írunk le, ha nagyon hosszú lerövidítjük (250 karakterig, ez magyar címnél egy kicsit rövidebb), és a megjegyzéseknél tárjuk fel. A vagylagos címeket, a párhuzamos címeket és az egyéb címadatakat a főcím részeként írjuk le. Itt tüntetjük fel a kiadásjelzést is.⁵⁸

4. A megjelenés helye. A könyvben szereplő formában (az adatforrásban megadott helyesírással és nyelvtani esetben), valamint szögletes zárójelben az egységesített formát is feltárjuk.⁵⁹

5. A nyomdász és/vagy a kiadó neve. Szellemi közreműködők feltárása kiemelt fontosságú, s a viszakereshetőségüket biztosítani kell. Példaként említhetjük a Manutius család tagjait, akik hét esetben szerepelnek a szerzői listán. Aldus Manutius jun. mint kiadó, mint kiadó és kommentátor, nyomdász, s mint egy mű szerzője szerepel az adatbázisunkban. Aldus Manutius sen. két tétellel szerepel mint nyomdász (Andrea Torresanoval), Paulus Manutius egyszer mint a könyv szerzője, másodszor mint aki a szöveget gondozta, sajtó alá rendezte.⁶⁰

6. A megjelenés ideje. Arab számmal, az anno és egyéb kifejezések elhagyásával írjuk át.

7. Formátum. Folio, quarto, octavo stb. formában írjuk le.

8. A kiadás azonosító adatai. Minden kiadvány beazonosításához igénybe vesszük az elérhető hazai és külföldi katalógusokat, néhány esettől eltekintve mindig találtunk hivatkozható bibliográfiai számot.⁶¹

⁵⁷ *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. 1–4. Hrsg.: Chr. G. JÖCHER. Leipzig. 1750–1751. – *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok*. Összeállította: SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. Bp. 1990. A 352–353., illetve R 197.

⁵⁸ A 240-es MARC mezőben lehetőség adódik az egységesített cím megjelenítésére.

⁵⁹ Így a megfelelő mezőben egyaránt kereshetünk a Basileae illetve a Basel formára is.

⁶⁰ Pl. BEKK, Ant.Tur. I/10. vagy BEKK, Ant.Tur I/6.

⁶¹ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg.: von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.): Irmgard BEZZEL. Bd. 1–. Stuttgart, 1983–. – *Catalogue général des livres*

9. A kötetben található bejegyzések. Szignált, kéziratos bejegyzések, pecsétek, ex librisek, lényegesebb margináliák betűhű leírása datálással.⁶²

10. A tulajdonosi bejegyzések. A személyek feltárása életrajzi adatokkal (Kovacsóczy Farkas 1540–1594, erdélyi kancellár), mikor szerezte be a könyvet, esetleg honnan, mennyiért, milyen alkalmából. Az intézmény mikor szerezte be, hogyan változott a tulajdonos minősége (turóci rezidencia → turóci kollégium → vágsellyei kollégium → nagyszombati kollégium → pozsonyi kollégium → nagyszombati egyetem → Egyetemi Könyvtár).⁶³

11. Összeírás. Ha kideríthető a család-, rend és intézmény történetéből, vagy a nyomtatványban található adatokból. Utalnék itt az első turóci periódus problematikájára, hiszen az összeírás éve mellett a rendház neve is hiányzik, csak feltételezhetjük, hogy a turóci rendház még a kollégium megnyitása előtt szerezte be a köteteket 1586–1589 között.⁶⁴

12. Késési index. A könyv kiadása és beszerzése között eltelt idő.

13. A mű tárgyszavai. Megpróbálunk olyan tárgyszavakat használni, ahogyan az olvasó a katalógusban keresni fogja. Az RMNy rendszerére épített tárgyszó-katalógusunk valószínűleg a felöltés során módosulni fog.

14. A jezsuiták által adott tárgyszavak.⁶⁵

15. A mű nyelve.⁶⁶

16. Terjedelmi adatok. Itt a dokumentumnak megfelelő oldal- vagy lapszámot adunk, az arab és római számokat a kiadvány szerint közöljük, a számozatlan oldalakat szögletes zárójelben arab számmal tüntetjük fel.

17. Megjegyzések.

Milyen összetett keresésekre adnának lehetőséget ezek a mezők? A leltári szám, a kiadás-azonosítás adatait, valamint az oldalszámot leszámítva bármely többi mezőt kombinálhatjuk egymással, a Boole-operátorok segítségével. Megtudhatjuk, hogy létezik olyan kiadása Arisztotelész *Metafizikájának*, amelyet Lyonban 1586-ban nyomtattak és eredeti vörös bőrkötésben ma is megtalálható az Egyetemi Könyvtár régi gyűjteményében, szerepel a két kéziratos katalógusunkban, illetve egy felvidéki neoszoitikus értelmiségi kör (Káldy Ferenc és barátai) olvasgatta, tartalmi kiemelésekkel látta el a 16. század utolsó évtizedeiben.

---

imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs. 1–231. Paris, 1897–1981. – Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum. London, 1962. – Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. I–VII. Baden-Baden, 1962–1982.

⁶² A feltárás módszeréről. I. ZRINYI 1991.

⁶³ Pl. BEKK, Ant.Tyrn. 1616/1. raktári jelzete: BEKK, Inc. 274.

⁶⁴ Pl. BEKK, Ant.Tur. I/15.

⁶⁵ Pl. „Humanistae”.

⁶⁶ Pl. hun = magyar. Ettől eltér a megjelenítés ha fordítás, akkor az eredeti nyelv jelzése (ger = német), ha többnyelvű (latgrc = latin–görög)

Az egyes rekordokhoz mellékelnénk a címlap másolatát is. Az adatbázis elkészülte után, a hazai és külföldi példákhoz hasonlóan, szeretnénk azt az Interneten keresztül is elérhetővé tenni, Telnet hívással, valamint WWW felületen keresztül egyaránt.

***

1996 januárjától indult meg az Egyetemi Könyvtárban a Dynix-Horizon rendszer tréningprogramja. Májusig a rendszer tesztelése és az adatbázis elveinek tisztázása történt meg. A tréningszakaszban számos kérdés vetődött fel, többek között a nevek egységesítésének problémái, a régi nyomtatványok tárgyszavazása, speciális jegyeinek (kötésre, tulajdonosaira, használatára vonatkozó adatok) feltárása és megjelenítése.⁶⁷ Gondot okozott az adatelemlékre való visszakeresés megoldása, az alaprekord mezőihez továbbiakat kellett illeszteni. Ez év májusától elkezdődött a rendszer feltöltése, több mint 100 régi könyv található már az adatbázisunkon. Jelenleg a megoldandó problémák közé tartozik elsősorban a régi könyves – ez esetben az Antiquissima-gyűjtemény – illetve a később létrehozandó, az Egyetemi Könyvtár modern állományától elkülönített állományegységek (metszet- és térképtár, kódexek, vetustissima stb.) adatbázisát valamilyen módon teljesen leválasztani a most kiépülő, modern könyveket tartalmazó rendszerről. Másodsorban a katalógusunk még hálózaton nem hozzáférhető, 1997 végére számolhatunk ezzel a lehetőséggel.⁶⁸

*A rekord szerkezete*⁶⁹

Az Egyetemi Könyvtár integrált rendszere: a Dynix-Horizon, OS/2 operációs rendszer alatt működik. A modern könyvekhez képest régi nyomtatványok feldolgozása – speciális tulajdonságaik miatt – elkülönítve történik, más lelőhely azonosítóval (Location), hiszen a köteteket fizikailag is külön tároljuk.

⁶⁷ Hasonló problémákról számol be: ROZSONDAI Béla: *Gondolatok és kérdések a régi könyvek számítógépes feldolgozásáról*. L. Konferencia 1995.

⁶⁸ Az egész kérdéskörrel írt kiváló monográfiát BAKONYI Géza – KOKAS Károly: *Könyvtári integrált rendszerek és hazai alkalmazásuk*. Szeged, 1996. Hálózaton elérhető: <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/electronic/libsys/>

⁶⁹ USMARC Format for Bibliographic Data: including Guidelines for Content Designation/Prepared by Network Development and MARC Standards Office. Washington, Library of Congress, 1994. Ed. Marc Format = MACHine Readable bibliofical data Change Format „Számítógéppel olvasható szabványos bibliográfiai adatsere formátum” amely a későbbiekben MACHine Readable Cataloging Formatra változott.

MARC formátum

040	Katalógus forrása	(Hu ELTE EK)
041	Nyelvi kód	(latin)
090	Raktári jelzet	(Ant. Tyrn. 1632/70.)
100	Szerző	(Alfraganus – arab csillagász)
240	Egységesített cím	(Elementa astronomica – latin)
245	Főcím	(Rudimenta astronomica)
260	Kiadásjelzés	(Nürnberg – Petreius – 1537)
300	Fizikai leírása	(10, 26, 90 pp. – quatro)
500	Általános megjegyzés	(Restaurált.)
510	Bibliográfiai azonosító	(VD/16 A-1202)
562	Kötés	(Eredeti barna bőrkötés.)
590	Használat	(Forró Pál ismeretlen verse.)
600	Személy tárgyszó	(Jan Dantyszek – tulajdonos)
650	Szabadszöveges tárgyszó	(Csillagászat – arab)
651	Földrajzi tárgyszó	(Nagyszombat – kollégium)
700	Szellemi közreműködők	(Albatagnius – társszerző)

Példaként nézzünk egy egyszerűbb keresést.⁷⁰ Tárgyszóként megadhatjuk a „jezsuita” kifejezést. A gép 56 találatot hoz a keresésre, különböző minőségű tárgyszó-láncolatot feltüntetve.⁷¹ Az 56 találat valójában 138 kötetet tartalmaz a régikönyvek közül. A következő lépésben megtudjuk, hogy a fent megtalált könyvekből hány darabban nincs kéziratos bejegyzés. 94 esetben nem talált a gép a szűkítéskor. A 94 könyvből tudni szeretnénk, hogy hány darab 16. századi. Ez két lépést igényel. Az első szűkítésben megadjuk a kisebb vagy egyenlő relációban az 1600-as számot a kiadás dátumaként. Ez 84 könyvet érint. Ezek között – természetesen – vannak ősnymtatványok is. A második lépésként a nagyobb vagy egyenlő relációban az 1501-es évszámot írjuk be, s így megkapjuk, hogy a 94 kötetből 79 darab 16. századi. Ez azt is jelenti egyben, hogy 5 kötet ősnymtatvány illetve 10 kötet 17. századi nyomtatvány a fenti 94 kötetből, amelyek használatáról nem tanúskodik kéziratos bejegyzés. Szeretnénk megtudni, hogy ebből a mennyiségből hány kötetnek a kiadója Henricus Ste-

⁷⁰ A keresési lehetőségek: 1. Elsődleges 1. Szerzői betűrend 2. Szerző kulcsszó 3. Cím betűrend 4. Cím kulcsszó 5. Tárgyszó betűrend 6. Tárgyszó kulcsszó 7. Raktári jelzet 8. Vonalkód. II. Másodlagos (szűkítés) 1. Raktári jelzet 2. Megjegyzések a kötésre és a használatra 3. Kiadás éve 4. Kiadó (vagy a nyomdász neve) 5. Kiadás helye. A lehetséges relációk: 1. Kisebb 2. Egyenlő 3. Nagyobb 4. Tartalmazza 5. Kisebb vagy egyenlő 6. Nem egyenlő 7. Nagyobb vagy egyenlő 8. Nem tartalmazza.

⁷¹ pl. Turóc – jezsuita – kollégium – 1590 = 1 TALÁLAT – Nagyszombat – jezsuita – kollégium – 1632 = 99 TALÁLAT = Vágsellye – jezsuita – kollégium – 1600 = 82 TALÁLAT – Turóc – jezsuita – rezidencia – 1586–1589 = 35 TALÁLAT – Firenze – jezsuita – kollégium – 16. sz. = 1 TALÁLAT

phanus (Henri II. Estienne 1531–1598). A gép rövid keresés után kiadja, hogy 3 köteté.⁷² Az összetett keresésre lássunk példát, szintén a tárgyszó mezőben, „turóc OR történelem” 122 találatot hoz a gép. Röviden úgy értelmezhetjük, hogy azokra a kötetekre vagyunk kíváncsiak, melyek a turóci rendház korszakából (1586–1599) kerültek elő – természetesen az időt tetszőlegesen tágíthatjuk és szűkíthejtük pl. a rezidencia (1586–1589) idejére, a rezidencia szó beírásával – illetve történelem tárgyköréből valók. A 33 találat valójában 63 könyvet takar, amelyet szűkíthetünk pl. a kiadás dátumával. Szeretnénk tudni, hogy a 63 kötetből hány darab az ősnymtatvány, így a szűkítéssel a kiadás dátuma mezőbe beírjuk az 1500-at, bejelöljük a kisebb vagy egyenlő pozíciót, s hamarosan megtudjuk, hogy egy munkára illik ez a tulajdonság.⁷³

Az Egyetemi Könyvtár legrégebbi gyűjteményének adatbázisa nem több egy kísérletnél, miképpen lehet felhasználni a művelődéstörténeti elemzésekben a számítógépet, s e praktikus eszköz segítségével talán sikerül jobban megismerni a korszak könyvkultúráját.

GÁBOR F. FARKAS

The Antiquissima Collection and its Database

It is due to Dezső Dümmerth that we know today the so-called Antiquissima Collection (as we call the material acquired before the foundation of the University); he contradicted the specialized literature up to that time and brought to light the fact that the genesis of the University's Library is traceable to the Jesuit colleges' libraries which were founded in the 16th century. It is one characteristic of the early history of the University's Library that it took care of books not only from the half century preceding the University's 1635th year foundation but we can also discover, among the stock of manuscripts, two 17th century catalogues which give us more information on the stock of books of that time. These two catalogues make us possible to reconstruct, without the pretension of completeness, the Nagyszombat University's 5000 volume-Library and indicate the place they occupy in Hungarian history of civilisation and history of library. The reconstruction presents three separate working processes:

1. The individual and bibliographical discovery of the volumes existing in the library's stocks.
2. The letter-perfect publication of the two manuscript catalogues.
3. Making a summary of the sources and transforming them into a database.

⁷² *Anthologa diaphorón epigrammatón palaion*. Genf, 1566. BEKK, Ant.Tur. I/4. – APPIANUS Alexandrius: *Rhómaika*. Genf, 1592. (Fordító Franciscus Beraldus és Sigismundus Gelenius.) BEKK, Ant. Sell. II/4. – THUKYDIDES: *Peri tou Peloponnésiakon polemon biblia októ*. Genf, 1588. (Fordító Laurentius Valla.) BEKK, Ant.Sell. I/2.

⁷³ THURÓCZY János *krónikája* (Brno, 1488) BEKK, Ant.Tur. II/1. raktári jelzete: BEKK, Inc. 338.

KÖZLEMÉNYEK

Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693). A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek nemzeti könyvtári feladatának megfelelően módszeresen gyarapítja 17. századi német nyomtatványainak gyűjteményét.¹ A közelmúlt vásárlásai között találtunk rá egy olyan kiadványra, amelynek tartalmát illetően regisztrált hungarikumaink között van a helye, amennyiben a szerzőről is sikerülne bebizonyítani, hogy magyar származású, akkor pedig az RMK III. kiegészítése is újabb tétellel bővíülhet. Az Xb 4511 jelzetű kiadvány címléírása a következő:

Alter und Neuer / Gesprächs-Calender, Auf das Jahr nach Jesu Christi Geburt, / M. DC. XCIV. / Worinnen, / Nebst den gebräuchlichen und andern nützlichen Sachen, wie auch al / lerhand Hauß-und Gesundheits-Reguln, Auf- und Untergange der Sonnen und des / Mondens, Bericht vom Wachsthum der Früchte, auch rechter Zeit zu säen, / pfpoffen, pflantzen, vnd mancherley Erwehlungen zu finden; / Wie auch das von der bißherigen Kriegs-Unruhe / in Ungarn gehaltene Gespräch / so allerhand Denck-würdige Sachen in sich hat: / Zwischen / Einem vertriebenen Ungar, / Einem Türcken, / Einem Jesuiten, und / Einem Evangel. Doct. Theol. / mittheilen wollen / POLYDORETUS Rennemann, Hung. / Leipzig, Zu finden bey Johann Rupert Keilen. 4° [22] lev.

A kiadvány szerzőjéről semmit nem tudunk, a magát magyarnak nevező szerző sem magyar, sem német névtárakban, lexikonokban nem található, feltehetően pseudonym nyomtatványról van szó, ám az ilyen jellegű szakirodalom mindezidáig nem adott eligazítást. A címléírásból is látható, hogy a tartalmi hungarikum jelleg nem lehet kérdéses, azonban a szöveg megismerése még több érdekességet tartogat.

A lipcsei terjesztésű kiadvány hagyományos rovatait tekintve a 17. század közepén évente megjelenő kalendáriumok sorába tartozik.² A naptárrész tíz hasábos felosztású, a bevezetőben az év meghatározása, a kalendáriumban használt jelek magyarázata található. A tíz hasáb tartalmazza a hét napjait, a régi naptár szerinti névnapokat, a dátumot és csillagképet, az asztrológiai magyarázatot, az új naptár szerinti dátumot és névnapokat, az időjárási viszonyok jelzését, helyet a feljegyzéseknek és a megfelelő pénznemek szerinti kiadásoknak. (A hasábszerkezetben található a beszélgetés is, amelyre később visszatérünk.) A hagyományos naptár után található a kalendárium ugyancsak hagyományos Practica része, amely évszakonként csoportosította a fejezeteket. A szépirodalmi jelleget kiemelendő a szerző valamennyi címhez Boccaccio-szerű anekdotákat fűz, majd hónaponként közli az egészségügyi szabályokat, a háztartási tennivalókat, tanulságos bibliai

¹ MKsz 1996. 1. 89–93.

² A naptárak szerkezetéről a szakirodalom összefoglalásával I. KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp. 1989.

történeteket, az adott hónapban hatásos drágakövek leírását. A naptárak használói körét egyértelműen meghatározva külön jótanácsokat olvashatunk a földművesek számára, ugyancsak megadja a szerző a nevezetes vásárok helyét és idejét. Az Aderlaß-Tafel és a hozzá tartozó bioritmus eligazít az alapvető egészségügyi tennivalók területén, de ezt szolgálja a hold állását, a telihold kiszámítását elősegítő táblázat is.

A kiadványnak a hagyományostól eltérő jellege már a cím megjelölésében érzékelhető: a 17. századi kalendáriumok szokásos címmegjelölésétől különbözve, amely többnyire Alt- und neuer Schreibkalender-nek nevezi magát, utalva a feljegyző funkcióra, nyomtatványunk az *Alter und Neuer Gesprächs-Calender*, azaz „beszélgetés-naptár” öndefiníciót használja. A beszélgető személyek: egy elűzött magyar, egy török, egy jezsuita és egy evangélikus doktor. Valamennyiük jól azonosítható viseletbe öltöztetve látható a címlapon is, a primitív fametszet klisékből építkezik, szerzője után nem érdemes nyomozni.³ A beszélgetés egy hasábon át végighúzódik az éves naptár napjai mellett, a szöveg hosszúsága szemmel láthatóan a nyomtatott terjedelem adta lehetőségekhez igazított.

A beszélgetésnek nemcsak szereplője magyar, hanem tartalma is, miként a cím előre jelzi, „a mostani háborús nyugtalanság” a diszkusszió témája. Az elűzött magyar⁴ tanácstalan sóhajaival indul a beszélgetés, amire török partnere rögtön azzal válaszol, miért nem csatlakozik a muzulmánokhoz és Thökölyhez. A magyar száműzött reménykedik Isten kegyelmében, amivel a törököket elfordítja a keresztények üldözésétől és kereszténnyé változtatja. A török éppen ellenkezőleg gondolja: a keresztény magyar megtarthatja hitét, éppúgy senki nem fogja bántani, mint ahogy Thökölyt sem kárhoztatták tévelygő hite miatt. Erre már a jezsuita szereplő sem tud hallgatni, a törököt Jesus meggyalázójának, istentelennek és szemérmetlennek mondja, aki a tisztsséges magyarokat az átkozott mamoheti hitre és a császár elleni rebellióra biztatja. A török szerint a jezsuita zavarja meg a békét, izgatja egymás ellen az uralkodókat, ezért megérdemli a lenyakazást. A magyar becsületes embernek tartja magát, aki nem áll össze hazája ellenségével és nem fordul a keresztény hit ellen. A török számára mást jelent a haza fogalma, hiszen minden birodalom biztosítani tudja a jóvelmet, megélhetést, tisztelést és reputációt. Éppen ezért miért lenne hazaellenes, ha a magyarok a törvényes uralkodó, Thököly mellé állnának? Erre ismét a jezsuita vág közbe, aki Thökölyt nem királynak, hanem rebellisnek tartja, akit József király ki fog utasítani az országból. Aki önmagát tette királlyá, az a császár ellen cselekedett. A török azonban tudja, hogy a hatalmas szultán koronázta meg Thökölyt és 15. pontos menlevélben biztosította jogait. A török athnámé 10. pontja szerint pedig a béketörő jezsuitákat kell kiűzni az országból. Ekkor kapcsos-

³ A metszethez hasonló, ám sokkal fejlettebb változat az az 1682-ből származó C. M. B.-jelű felvidéki (?) német mester rézkarca, amelyen Luther, Thököly és egy jezsuita pap beszélget. L. CENNERNE WILHELM B. Gizella: *Thököly Imre és szabadságharca az egykorú grafikában*. In: KÖPECZI Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp. 1976. 347–371. Az idézett metszet a 7. számú mellékleten látható.

⁴ A Magyarországról elűzött beszélgetőpartner gyakori szereplője a német nyelvű politikai irodalomnak. Magyar száműzött tanítónak mondja magát annak a terjedelmes kötetnek az egyik szereplője is, amely éles francia- és pápaellenességével jól beleillik a protestáns német fejedelemségek propagandatevékenységébe. A kiadvány szintén a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek új gyarapodásai között található: Glaube und Gedult / Der Heiligen / In dem / Babylonischen / Frankreich, / Oder: / Gespräch zwischen einem Französischen Frei- / herrn, Ungarischen Prediger und Schottischen / Edelmann, / Darinn erwiesen wird, / Daß Frankreich ein zweites Babel, / Und der jetzt / Herschende König / Das Thier seie, / Davon in der Offenb. Cap. 13. / Aus dem Holländischen ins Deutsche übersezt, / und mit Kupfern und Registern versehen. / [fametszet] Getruckt im Ende der 42. Wochen. / 8° [8] lev., 582 lap., [5] lev. 10 rézmetszetű tábla [cca. 1690]. Jelzete: HAB Xb 169.

lódik a beszélgetésbe a quartett eddig néma szereplője, az evangélikus doktor. Thökölyvel való párhuzamként említi Fürstenberg herceget, aki először áruló volt, majd Köln választó fejedelme lett. Ilyen alapon Thököly is reménykedhet a királyi jogar elnyerésében. Sem a magyarokat, sem a németeket nem lehet legyőzhetetlennek tartani, ezt az eddigi harcok bebizonyították. Az evangélikus doktor álláspontja szerint egy csata megnyerése még nem jelenti az egész háború megnyerését, a ma még legyőzött nemzet holnapra feltámadhat és győztessé válhat. A magyar disputáló véleménye szerint a török sem legyőzhetetlen, ezt bizonyítja Nagyvárad visszahódítása. A török szerint a megkötendő béke feltételeként Váradot vissza fogják kapni, amint ezt XIV. Lajos megígérte. A doktor szembeállítja a bátor németeket a rabló franciákkal, a török pedig arra hivatkozik, hogy a birodalommal megkötött béke után a franciák szembe fordulnak velük, és együttesen fognak fegyvert a törökök ellen. A doktor szerint többé senki nem hisz a franciáknak, akik mind a Német-Római Birodalomnak, mint a törököknek ellenségei és meg fogják kötni a békét. Ez a megállapítás fejezi be a vitakozást.

A röviden ismertetett beszélgetés több szempontból is érdekes. Megjelenése arra az időszakra esik, amikor a Thököly iránti érdeklődés szinte teljesen visszaszorul.⁵ A naptár az 1694-es évre szól, tehát 1693 végén kellett megjelennie. Amint Köpeczi Béla megállapítja, „A 90-es években csökken az érdeklődés Magyarország és különösen Thököly iránt. Inkább az Ottomán Birodalomról szóló munkákban vagy még általánosabb összefoglalókban találunk utalást a magyarországi helyzetre és a magyar történelemre”.⁶ Megjelenik ugyan J. C. Feigius jezsuita történétíró *Wunderbarer Adlers-Schwung* c. munkája Bécsben, ez azonban Magyarország Orteliusra visszamenő bemutatásánál csak 1690-ig követi az eseményeket. Az 1693-ban megjelent külföldi folyóiratok alig foglalkoznak Magyarországgal, a *Lettres historiques* ezévi utolsó híradása is áprilisból származik, a későbbiekben mint a többi lap, csak Belgrád ostromával foglalkozik. A párizsi *Gazette*, az amszterdami *Recueil des Nouvelles* francia szempontból tárgyalják a törökkel kapcsolatos harcok és tárgyalások eseményeit illetve kilátásait. Ugyanakkor ebben az időben jelenik meg Thököly legrészletesebb korabeli életrajza, amelyet már a kortársak is Jean Leclerc munkájának tulajdonítanak. A francia eredeti „A Cologne chez Jacques de la Vérité” fiktív impresszummal 1692-ben jelent meg *Histoire d'Emeric comte de Teleki, ou Mémoire pour servir à sa Vie* címmel, angol fordítása 1693-ban Londonban *Memoirs of Emeric Count Teckely* címen. A német nyelvterületről azonban ebből az évből nem ismerünk olyan feldolgozást, amely Thököly és Magyarország sorsáról az aktualitás érvényével hatna.⁷

Az *Alter und Neuer Gesprächs-Calender* ugyan nem sok aktuális eseményről számol be, jelentősége azonban éppen az, hogy egyáltalán megjelent. A beszélgető személyek közül egyértelműen kiemelt szerepet kap a német evangélikus doktor, ő zárja a beszélgetést, mondja ki a végső megállapítást, tehát kifejezi a szerző (szerkesztő?) álláspontját. A főszereplővé emelt személy egyértelművé teszi a beszélgetés francia-ellenségét is. Ugyan a törökök jelentik a fő ellenséget, őket azonban csak a jezsuita gyalázza, a beszélgetés tanulsága a franciák állhatatlanságának kimondása. Thököly királyságát is csak a jezsuita résztvevő kárhoztatja, az evangélikus doktor szerint hasonló esetre német területen (Fürstenberg herceg) is van példa. A jezsuita-ellenes török megjegyzésre viszont sem a magyar, sem a német résztvevő nem reagál. A hagyományostól eltérő a megjelenítés módja is, a naptárak eseménykrónikájában újdonság a párbeszédes jelleg, ugyanak-

⁵ KÖPECZI Béla: i. m.

⁶ KÖPECZI B.: i. m. 270.

⁷ Nem szolgál új adattal CSAPODI Zoltán tanulmánya sem (*A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római [!] Birodalom területén.* = Aetas 1995. 1–2. sz. 140–170.), mert csupán az 1677–92 közötti időszakot vizsgálja, „hiszen Thököly aktív politikai működést ebben a másfél évtizedben fejtett ki”.

kor rendkívül nagy számban olvashatunk fiktív személyek beszélgetéseiről a pamfletirodalomban és a német barokk egyik kedvelt műfaja volt a beszélgetésjáték (Gesprächspiel).

A szokatlan tartalom és megjelenítési forma konstatálása mellett nem hanyagolható el az a szempont sem, hogy kinek készült a nyomtatvány. A szabályos kalendáriumrészből következik, hogy a naptár olvasói körét a német kereskedő polgárság és földműves réteg között kell keresnünk. A forgalmazó könyvkereskedő lipcei székhelyű, a megjelenített személyek fontossági sorrendjéből következően evangélikus közönségre számított. Ezt támasztja alá a nyomtatvány franciaellenessége is, a protestáns német fejedelemségek erőteljesen tartottak a katolikus francia befolyástól.

Az unikumként megismert német kalendárium jelentőségét nem eltúlozva utalni kell arra a szerepre, amelyet a korabeli külföldi nyomtatványok betöltöttek a magyarországi események nemzetközi megítélésében. A megélenkülő propagandakutatás, a közvélemény alakításának vizsgálata az utóbbi években új lendületet vett, az elméleti alapvetések és a forráskutatások elsősorban a 17. sz. második felére koncentráálódtak.⁸ A vizsgálatok kiterjedtek a politikai publicisztika különböző műfajaira (pamfletek, röpiratok stb.), a történeti, földrajzi leírásokra éppúgy, mint a szépirodalmi megjelenítésekre (versek, drámák, széppróza) és a grafikai ábrázolásokra. Jóllehet a kalendáriumokkal foglalkozó szakirodalmi feldolgozások sokféle szempontot érvényesítettek⁹, a politikai propaganda eszközeként nem foglalkoztak a naptárakkal, feltehetően azért, mert a nagy példányszámú kiadványok – mulékony tartalmuk miatt – csak kis mennyiségben maradtak fenn. Éppen ezért értékes, ha egy-egy váratlanul előbukkanó példány felhívja a figyelmet arra, hogy a nagyon széles és nem túlságosan magas műveltségű olvasóréteg befolyásolására ezzel a műfajjal is lehetőség nyílt.

NÉMETH S. KATALIN

Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága.* Fridvaldszky János a 18. századi művelődéstörténet érdekese alakja. Eddig még nem jelent meg róla életrajz, legfőként azért, mert csak a jelen korban áll össze szerteágazó tevékenységéről egységes kép. Igazi polihisztor volt, eddig különféle szakterületek külön-külön tartották számon.

Klaniczay Tibor „a legkiválóbb jezsuita historikusok” közt említi. Benkő Samu társadalompolitikusként ismeri, Csetri Elek a leglelkesebb méltatója, de csak mint mezőgazdasági szakírónak. Mineralógusi, teológusi tevékenységét kevésbé ismerik. Bogdán István mint papíripari feltalálót tartja számon, de József keresztnéven. Kosáry Domokos felfedezi sokoldalúságát, s mint „sokat író” minősíti. Trócsányi Zoltán az, aki őt először érdeme szerint méltatja.

Életével kapcsolatban számos téves adat van forgalomban. Nem volt tisztázott az sem, hogy rokona-e Frivaldszky Imre (1799–1870) és Frivaldszky János (1822–1895) természettudósoknak. Ezt ők maguk sem tudták, a genealógus Nagy Iván sem tudott dönteni ebben a kérdésben.

⁸ L. Köpeczi Béla és Csapodi Zoltán id. tanulmányait, valamint LUKÁCS Zs. Tibor: *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése.* = Aetas 1995. 1–2. sz. 68–94., G. ETENYI Nóra: *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében.* = Uo. 95–139.; Uő: *Az 1663–64-es magyarországi török elleni háború a birodalmi nyilvánosság előtt.* Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Használatáért a szerzőt illeti köszönet.; R. VÁRKONYI Ágnes: *Európa Zrínyije.* = ItK 1996. 1–2. sz. 1–39.; BENE Sándor: *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben.* = ItK 1996. 4. sz. 369–394.

⁹ Vö. HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban.* = MKsz 1970. 4. sz. 373–378.

* SZINNYEI III. 759. h.: a születési évszám tévesen 1740.

A Frivaldszky-család történetének kutatása tisztázta, hogy Fridvaldszky, eltérő névírása ellenére tagja e családnak, sőt a Nagy Iván-féle családfán szerepel is. Leszármazása a nemesség-szerző östől, Frivaldszky Jánostól a következő: Jeremiás (1587k–1616?) – Mózes (1615kk–1675k) – Illés (1660k–1720k) – János (1680k–1719?) – János (1703–1782) – János (1730–1784). A család őse Walach Mihály, aki 1413-ban megveszi a Zsolnától délre fekvő Frivald soltszjogát, s ettől kezdve e községről kapja a nevét. E községből – amely Mária-kegyhely – származott el Fridvaldszky apja Pozsonyba, ahol a jezsuitáknál tanult. Előbb Esterházy Imre hercegeprimás pozsonyi uradalmának és palotájának provisorja lesz, majd 1745 után az Esterházy családé s Pozsonyban szenátor. Felesége Tatay Anna-Mária. Öt gyermekük közül a legidősebb Fridvaldszky János, akit 1730. december 13-án keresztelnek a pozsonyi szent Márton koronázó templomban. Az 1740-es születési év és Zólyom, mint születési hely olyan téves adat, amit egymástól vett át a róla szóló, több mint egy tucat német, magyar és szlovák nyelvű lexikon-cikk.

Elemi iskolai tanulmányait a jezsuitáknál végzi a német nyelvű Pozsonyban. 16 éves korában, 1746-ban belép a jezsuita rendbe, mint novícius Nagyszombatban. II. éves novíciusként Bécsbe kerül 1747–48-ban. 1748–49-ben Szakolcán tanul filológiát, 1750–51-ben Bécsben végzi a bölcsélet II. évét, azaz a fizikát. 1752–53-ban Pozsonyban, 1753–55-ben Bécsben felső matematikát tanul. Ezután egy ideig ő maga is tanít: 1755–56-ban Budán a felső retorikai osztályt.

Ebben az évben szakértőnek hívják meg Csölyos és Pálos kiskunsági puszták határperében, amelynek 1755–56-ban volt a döntő szakasza. Elvégzi a felmérést, a területszámítást, a színes vázlatot díszes keretbe rajzolja, amit angyalalak díszít itélőharsónával.¹

1756–57-ben Nagyszombatban tanítja a retorikai osztályt. Majd elkezdte teológiai tanulmányait: 1757–59-ben Bécsben I., ill. II. éves, 1759–60-ban Nagyszombaton III. éves. 1760-ban szentelik fel, tanulmányait 1761-ben fejezi be. Bécsben nevét még Frivaldszkynak írja, később állandósul a Fridvaldszky változat. Ismét tanítani küldik előjárói: 1761–63-ban Bazinban szintaxist-grammatikát. Ő a diákkongregáció vezetője, ő írja a házi krónikát, lelkipásztor, az énekkar vezetője. 1763–64-ben Gyulafehérvárott tanít, szintén szintaxist-grammatikát, emellett diák-kongregáció vezető, rendi krónikás, helyőrségi tábori pap, magyar–német–„szláv” nyelvű lelkipásztor. 1764-ben helyezik Kolozsvárra, az ottani főiskola-rangú akadémiára matematika-tanárnak. Emelett templomi magyar hitoktató, rendi krónikás, könyvtárosa egy több mint 10 000 kötetből álló könyvtárnak, amelyet közben alaposan meg is ismer, mint életpályájából kiderül. Az intézet rendelkezett nyomdával, csillagvizsgálóval is, innen hívták meg Hell Miksát. Fő tevékenysége a matematika tanítása, amelyhez hozzátartozott a mechanika, az építészet is.²

A *Dissertatio de natura ferri* c. első műve³ tulajdonképpen főiskolai jegyzet, két diákja lejegyzésében, de önálló kutatások eredménye, nem hagyományos studium továbbadása. Fejezetei: A vas tulajdonságai; Vasoldatok; Vasvegyületek. Itt nem mulasztja el észrevételezni, hogy a savanyú rajnai bor oldja a vasat, a magyar tokaji bezzeg nem; Vasötvözetek; Magyarországi vasbányák (Zólyom, Gömör, Szepes, Torna) rövid ismertetése; Erdélyi vasbányák részletes ismertetése.

Innen indul önálló tudományos tevékenysége: Kísérleteket végez – valószínűleg az akadémia győgyosztárának, megkezdte ásványgyűjtéseit. Vitán felül az ő gyűjtőmunkájának gyümölcse az ásványtár, megveti alapjait az intézet természetrajzi gyűjteményének.

Egyúttal a fellelhető eredeti okleveleket is feldolgozza tárgyához. Módszerét is leírja. Gyűjtőútjainak, szakirodalmi és levéltári kutatásainak nagy szintézise az első magyarországi mineralógiai

¹ Megtalálható a Kiskunfélegyházi Levéltárban 63.111.1. sz. alatt, reprodukcióját közli METZNER Károly, ANTAL Árpád tévesen 1780. évinek tartja.

² Előadásainak tartalmáról 1764–1769. évi, más könyvekben közölt vizsgakérdések alapján tudunk. (PETRIK, V. 159, 270, 526, VII. 234, 536.)

³ Kolozsvár, é. n. (SZINNYEI III.)

monográfia.⁴ „Mint mineralog elsőrendű, sőt e tekintetben műve máig is egyetlen” írja róla a pozitivistá történéssz Szilágyi Sándor. Művével a magyar geológia megalapítója lett. A könyv 87. oldalán írja le az általa felfedezett – majd később mások által – nagyágitnak nevezett ásványt, amelynek „Mira haec est fors”..., hogy egyetlen olyan ásvány a világon, amely vegyületként tartalmazza az aranyat. A könyv felépítése:

I. Erdély topográfiája, az ásványtartalmú hegyek rendszere. II. Fémlelőhelyek. A legrészletebben az aranybányákat tárgyalja, egyenként felsorolva (Abrudbánya, Korpona, Bucsum, Topánfalva, Offenbánya, Aranyosszék, Abrud-Zeller, Volkoi, Zalatna, Nagyg). Nagy súlyt helyez a bányák történetére is. Itt eredeti okleveleket teljes egészében közöl, valamint ókori feliratokat is. Leírja a cigányok, oláhok szerepét az aranybányászatban. Az ezüst, réz, vas, ón, ólom bányák ismertetése jóval rövidebb. III. Fél-fémek: higany, antimon, bizmut, cink, arzén. IV. Kén. V. Sók: Szulfát, alumínium, alkáli, bór, nitrát, konyhasó, ammóniák bányák. VI. Földek és kövek: Drágakövek, féldrágakövek, – márga, kréta, talkum, márvány. VII. Vizek: Folyamok és tavak vízrajza. Ásványtartalmú vizek, gyógyvizek, borvizek, hőforrások. A könyv végén 5 bányászati ábra található, amit ő maga rajzolt.

Nagy gyűjtőútjain felkeltik érdeklődését az erdélyi egyéb római feliratok is. Egyfelől források ezek Mineralogiája számára, másfelől érdeklik, mint oláh származású embert, aki vallja az oláhok római eredetét. (Pl. a gornikokat a cornicularis katonák leszármazottjainak tartja naív etimológiával. Azt is bizonyítéknak tekinti, hogy az oláhok is, a régi rómaiak is egyaránt babonások stb.) *Inscriptiones* c. művét a nemzetközi szakirodalom jelenleg is számon tartja.⁵

Útjain nemcsak feliratot és ásványt gyűjt, hanem megfigyeléseket a gazdasági, társadalmi helyzetről, a nép életéről. E megfigyeléseit megbeszéli Hadik András gróffal, 1764–68 közt Erdély főkormányzójával, akinek az *Inscriptiones* c. művét is ajánlja, majd az itt született elgondolásokat Hadik 1769 elején terjedelmes emlékiratban adja át Bécsben, a birodalmi fővárosban.⁶ E mű felméri az erdélyi közállapotokat és a konzervatív rendiséget elmarasztaló hangon, jobbágypárt alapállásból elemzi a gazdasági élet, a kormányzás, általában az állami társadalmi lét valamennyi fontos kérdését. Helyezetelemzését konkrét intézkedéseket tartalmazó javaslattal toldja meg. Meg akarja állítani a kivándorlást Erdélyből. Erdély természeti kincsekben gazdag, 70 éve nem volt háború, a szegénység mégis nő. Ennek az oka: a jobbágyság roppant terhei, elsősorban a robot, különösen a hosszú fuvar, ezt kellene megreformálni. Reformokat javasol a nemesi birtok elaprózódása ellen. (Fridvaldszky családja tapasztalatból tudta ennek hátrányait!) Az egyre szegényedő földesurak kiteszik jobbágyaikat telkükről, hogy maguk gazdálkodjanak, ezért az örökösödési jogot is reformálni kellene. Erdély lakossága egyenetlen; a szabad költözés tilalma nem teszi lehetővé a kiegyenlítődést, ezért a jobbágy inkább az országból vándorol ki. A földesurak elveszik – jogtalanul – a parasztok írtásföldjeit is. Javasolja a műveletlen földek hasznosítását, az erdősítést. Javasolja egy mezőgazdasági egyesület felállítását, amit a kormányzat már 1766 óta szorgalmaz.

Az államtanács Bécsben a beadványt hónapokig tárgyalta. Az év végén Mária Terézia rendeletet hoz, ám az ebben foglaltak messze elmaradtak a beadványhoz képest, amely lényegében a

⁴ *Minero-logia magni principatus Transylvaniae*. Kolozsvár, 1767.; Bécs, 1774. (PETRIK, I. 830. Kritikát ír róla BORN 1777-ben.)

⁵ Kolozsvár, 1767. (PETRIK, I. 830., CSETRI Elek 1965)

⁶ *Bevölkerung des Landes mittels Einschränkung der entvölkender Benehmigungen*. (Példányai: Wien, Staatsarchiv: 1.) Ungarn Spec. Transylvanica sep. 326. fasc 2. 2.) Staatsrat, 1769, no. 951. Részletet közöl belőle MAKKAJ László, ismerteti TÓTH András és BERLÁSZ Jenő. Hogy Hadik András és Fridvaldszky a szerzői, azt BENKÓ Samu tisztázta.)

jobbágyrendszer felszámolását tűzte ki célul. A javaslatból csak egy valósult meg: a mezőgazdasági egyesület.

Gyűjtőútján az 1760-as évek közepén érdeklődése már a növényvilágra is kiterjedt. Ide datálható az az *Atlas botanicus* c. kéziratos album, amelyet a maga számára készített.⁷

Megismerkedik a Bánffy-család egy tagjával, itt kezébe kerül az a II. Endre-kori oklevél, amely a Bánffy család őseinek szól, arra a birtokra, amit a lázadó Simon bántól vettek el. Ennek alapján írja meg kis művét.⁸

Az adatokból úgy tűnik, hogy 1769-től az egyetemi oktatásból visszavonul, egyre inkább a könyvtári, laboratóriumi kutatás és a terepmunka foglalja el. 1770 táján megfordul a Szepességben is.

1769-ben bécsi kezdeményezésre megalakul Nagyszébenben az első erdélyi mezőgazdasági egyesület. F. János kapcsolatba lép vele, sorban írja az elnöknek különféle javaslatait: gránátot, achátot és egyéb ásványokat talált. Ír a csicsóka és a földimogyoró felhasználásáról, a tökmagolajról, a gyékénypapírról, máriaüvegről, molibdénről, márgáról, fehér agyagról. Tőzeget ajánl tüzelésre, alcali lixiviosa nevű földet a vászonszövéshez. Mária Terézia intézkedésére a bécsi erdélyi kancellária 1770. szept. 12-én leír a Guberniumhoz az öt találmány, a pityóka kenyér és pálinka, az alcali lixiviosa, a fafaragásra ajánlott vörös színű tiszafa és az Európában elsőként javasolt gyékénypapír tárgyában. A tőzegnek a hivatkozott holland irodalombelivel való azonossága iránti kétséget Fridvaldszky János tisztázza, miközben Mária Terézia ismét foglalkozik ezzel az ügyvel. Meghívják az egyesületbe commembrumnak.

1770-ben készítette el az Egyesület részére *Projectum oeconomicum*⁹ c. sűrűn teleírt 14 oldalas kéziratos művét. Ebben továbbszövi korábbi gondolatait. Javasolja a háromnyomásos rendszert a földművelésben; ajánlja az írtásföldek fokozását egyéni érdekeltség alapján. Kárhoztatja a birtokok halmozót, mert munkával túlterhelik jobbágyaikat. Azt javasolja, hogy aki 3 évig nem műveli földjét, vegyék el attól. A ló igásállat és honvédelmi szempontból is fontos, ezért szállítsák le a loádót és emeljék inkább a borádót. A sóadót is szállítsák le az állattenyésztés érdekében. Nem érti, miért nem tenyésztünk több juhot. Ami az ipart illeti: legyen kötelező inaskodás után 3 év vándorlás. Hozzanak hatósági előírásokat a fényűző ötlözködés ellen. Hívjanak be külföldről iparosokat a nálunk kevésbé ismert iparokban (pl. vászonszövés), másfelől limitálják a túl népes és ezért elszegényedő iparokat. A kereskedelmet merkantilista szempontból tárgyalja. Létesítsenek manufaktúrákat, hogy ne kelljen cikkeket a birodalom többi részeiből vagy külföldről szállítani. Belső vámok és felvásárlási céhmonopóliumok ellenében a szabad kereskedelem híve. Javasolja a nép oktatását a korszerű gazdálkodásra.

1771. február 1-jén megjelenik az egyesületben, az egész ülés csak az általa bemutatott találmányokkal foglalkozik. Bemutat kétféle csicsókakenyeret (az egyik félíg gabonaliszttal készült), továbbá kukoricapálinkát. Az egyesület támogatja egyéb javaslatait is: alcali, törökmogyoró, máriaüveg, tiszafa, sapo, timsó. Papíripari kutatásait tovább folytatja:

„Az erdélyi főkormányshékhöz intézett, 1771. április 12-i beadványában rongypótló, rongyhegyettesítő nyersanyagként a Typha-t, magyarul a nádbotyikót, vagyis a gyékényt ajánlotta, valamint a len és kender közvetlen felhasználását. Ha a gyékénypapírnak semmi más haszna nincs – írja, – mint hogy fogalmazásra vagy egyéb közönséges célokra használják, akkor is érdemes vele

⁷ Bp. Egyetemi Könyvtár kézirattára, MS E 53. Ide Pray György jezsuita révén kerülhetett, aki e könyvtár igazgatója 1777-től. A 126 oldalas főlíánszon Fridvaldszky kézírásával szerepelnek a növények latin–német–magyar nevükön. Sok beragasztott növény már letörött. Az Egyetemi Könyvtár Kézirattára címjegyzéke I. 127. az atlaszt tévesen tartja 19. századnak.

⁸ Kolozsvár, 1770 (PETRIK, VII. 167., SZINNYEI III.-ban az évszám tévesen 1760).

⁹ Említi és méltatja: KÁRFFY Ödön. Jelenleg lappang.

foglalkozni, mert ez a nyersanyag szinte költség nélkül összeszedhető az ország tavaiban, és egy font (0,56 kg) gyékényből 27 iv papírt lehet készíteni. Persze a felfedezés dicsőségéről sem szabad megfeledkezni: Európában mi terjesztenénk el a gyékénypapírt. A lent és a kendert közösen is fel lehet használni. Szükség lenne azonban a növények intézményes termesztésére és begyűjtésére. E nyersanyagokból készült mintapapírokat, amelyeket a nagyszebeni papírmalom mestere készített el, mellékel. Természetesen e találmány nem tökéletes. A papírt vékonyabbá és fehérebbé kell tenni. Ha a gyékénypapírt használhatónak ítélik, akkor a papírkészítő tiszta mésszel végzett kezeléssel javíthat a minőségen, főleg fehéřítheti...

Fridvaldszky beadványait is hasonló papírra írta, de barnábbra és vékonyabbra. A minőség ez idős szak konceptpapírjánál gyengébb, de a csomagolónál sokkal jobb. Nem tudjuk, Fridvaldszky honnan jutott e megoldásra. Lehetséges, hogy ismerte a külföldi kutatásokat, feltehető, hogy levelezett Schaefferrel és az ő kísérletei ösztönözték. De lehet, hogy kizárólag növényteni kutatásai adták kezébe a megoldást. Azt viszont tudjuk, hogy javaslatát nem vezették be általánosan. Bár a kormányzék javasolta, az udvar bizonyos tájékoztató előintézkedéseket tett, a javaslatot nem vezették be, az új nyersanyagot papírkészítőink nem alkalmazták... Csak sajnálhatjuk, hogy nem mélyedt el jobban e témában, mert bizonyosra vehetjük, hogy jelentős eredményt ért volna el. Ugyanis nem öncélúan kutatott, eredményeinek társadalmi hasznosítására törekedett. – írja róla Bogdán. A kancellária 1771. okt. 17-én leír a guberniumhoz a tőzeg-tűzelőanyag ügyében, hogy a mezőgazdasági egyesület foglalkozzék a kérdéssel és értesítsék a királynőt az eredményről. A bemutató sikeres volt már korábban az egyesületben. Fridvaldszky János tanítványa volt az a Gheorghe Șincai, aki később a tőzeg egyik legnagyobb propagátora volt, s emellett történelmi források gyűjtője, ugyanúgy, mint mestere.

Az Egyesület még 1770-ben kiírt pályázatára adja be az 1771. okt. 20-ára datált 38 sűrűn teleírt kéziratoldalból álló, földművelésről szóló pályaművét.¹⁰ Ez Csetri szerint „Fridvaldszky János és a korabeli Erdély legjelentősebb természettudományi műve”. A kiírt pályázatra ez az egyetlen munka érkezett be. Angol és holland tapasztalatok alapján javasolja a trágyázást, a márgával való talajjavítást. A kérdéssel már régebben foglalkozik, mert 3 éve (1768 óta?) kísérletezik különféle szántásokkal. Leír egy saját találmányú szántó-vető gépet is. A külföldi példákat összehasonlítja az erdélyi gyakorlattal, nem szolgailag másolja a külföldet. Rendkívül korszerű, alapos munka. Európai színvonalú, egyúttal összhangban a paraszti tapasztalattal. Több rajzot közöl. Az Egyesület 1772. febr. 23-án a királynőnek jutalomra terjeszti fel.

Tanulmányt ír a méhészetről is, a gyermekgyógyi tapasztalatok általánosítását ajánlja az 1772. márc. 14-i ankéton.¹¹

Kutatásaihoz anyagi támogatást (subsídium) kér, Mária Terézia rendeletére (1772. ápr. 25.) évi 200 Ft fizetést (pensio) kap. Ugyanez év végén feloszlik az egyesület. Ennek ő volt a legtevékenyebb, legképzettebb tagja, sőt neki köszönhető, hogy a korabeli többi hasonló egyesület közül ez volt az egyetlen aktív.

Még 1771 táján egyszer kutatóútján örmény vándorkereskedőkkel találkozik, akikkel beszédbe elegyedve arról értesül, hogy kordonvándorbort nem lehet erdélyi nyersanyagokból készíteni, mert hiányzik hozzá a „skumpia”. Felkelti érdeklődését a kérdés, elmondhatja magának, hogy milyen ez a növény, azonosítja a rendelkezésére álló botanikai munkákból, majd elkezd keresni (Neve: *cotinus*, cserszömörce.). Egy éven át hasztalanul keresi a Kárpátok Moldova és Máramaros vidékével határos tájain, majd (1772-ben?) Hunyad megyébe megy át. Itt találja meg Ulm és Aranyos

¹⁰ *Dissertatio de agris fimandis et arendis pro M Principatu Transilvaniae.* (Országos Levéltár, B2, 1772: 829. Kiadása román fordítással: CSETRI 1970. Részleges magyar fordítása: KOVÁCS L. Címlapjának fényképe: CSETRI 1979, ábrái és méltatása: CSETRI 1977, valamint BALASSA Iván)

¹¹ Említi és méltatja: KÁRFFY Ödön. Jelenleg lappang.

közt egy hegyen. Mindezt leírja *Dissertatio de skumpia* c. művében.¹² Leírja a skumpiával végzett kísérleteit: gyógyhatását, vegyi feltárását. Kiszámítja, hogy a cotinus import Erdélynek több ezer rajnai forintjába kerül. Egy gazdatiszt segítségével cotinus-ültetvényt telepít. Leírja a kordovánbőr készítését. A művet nincs módja már a mezőgazdasági egyesület elé terjeszteni, mert az már nem létezik, ezért kinyomatja. Ekkor már a jezsuita rendet is feloszlatták, ezért természetrajzi kutatásainak lehetőségeitől megfosztva a művet hatyúdálának érzi és lábjegyzetekbe zsúfolva nyilvánosságra hozza korábbi ki nem nyomtatott és azóta keletkezett felfedezéseit, eredményeit: Keserűforrások és timsó felfedezése; tőzeg, tintának alkalmas földfesték. Kenyér készítése csicsókából, Myrrhis gyökérből vagy gombából. Talajjavítás márgával vagy kagylókövületes kőzetel. Tűzvédő bevonat épületekre aszbesztből. A Kaly geniculatum (*Salicornia*) növényben szóda van, nádbuzogányból papír készíthető. Tiszafából pecsétviasz, faragvány, a pinus cedrina bútornak alkalmas. Sóbányából kinyert fa fekete, mint az ében, sőtartalma miatt időjárás-jelző. Talált achátot, karneolt is.

Érdekes, hogy a művet a kolozsvári református kollégium nyomtatja ki, nyilván, mert ekkor az akadémia nyomdája már nem volt a rend birtokában. Ugyanekkor magát még jezsuitának nevezi, a művet Szűz Mária tiszteletére szenteli. Mindez szép emberi kapcsolatokra mutat.

1773. augusztus 6-án a skumpia telepítésre kapja az évi 200 rajnai forint subsidiumot. 1773-ban feloszlatták a rendet, de aktivitása változatlan: talál Türocban megismert balzsamfát (*Pinus falcata* pigmea, Krumbholz), hasznosítható követ (*punica*, Cimsenstein), kövületet (*Marsupia*), majd löfegyverekhez való kovát (*silices*) Hunyad-megyében, és 6 megyében további 13 lelőhelyen, amiért az 1774. évi 200 Rhft-ot kapja, foglalkozik a tőzeggel, a skumpia kísérletekkel is 1776-ig. Mindezt állandó jövedelmet, „kísérleti fizikusi” állást kér. Iskolatáblához, a tetőfedéshez palát is talál. A kolozsvári papi szemináriumhoz nevezik ki régensnek, 300 bécsi Ft fizetéssel. Tudomásul veszi, hogy nem veszik hasznát mint fizikusnak, energiáját az oklevelek gyűjtésére koncentrálja (ezt soha nem is hagyja abba). Az Egyetemi Könyvtár kéziratárában őriznek egy 18. századi vaskos föliánskötetet, régi oklevelek másolataival, amelyen egy 1785-ből kelt egyezmény szerepel, hogy összeállítója a jezsuita történészek gyűjtését is feldolgozta, közte az övét is.¹³ E gyűjtött oklevelekből megírja újabb történeti művét, most már egészen konkrétan Szűz Mária tiszteletére: *Reges Hungariae Mariani*,¹⁴ amelyben előszámálja a régi királyok Szűz Mária tiszteletét a tett alapítások tükrében. Sok kolozsmonostori adatot hoz, amelyek saját gyűjtésűek. Érdekes, hogy a magyar királyokat csak a mohácsi vészig tartja számon. E könyv tulajdonképpen forráskiadvány, oklevélkivonatokkal.

1776-ban egy másik egykori jezsuitával együtt könyvcenzornak akarják kinevezni, de ő inkább főúri pártfogói támogatásával a magyar királyi kancelláriához folyamodik apátsági javadalomért. Közügyekbeli érdemeiért székesfehérvári, rozsnói vagy szepesi kanonokságot kér. Végül a szepesi kanonokságot kapja meg október 1-jén. Még ez évben, december 26-án, be is költözik a XIX. számú kanonoki házba.¹⁵ Ezzel elhagyja Erdélyt és teljesen a papságnak szenteli magát. Elsőként lett a szepesi püspökség címzetes apátja. 1777-ben iktatja be fényes ünnepi mise keretében maga a püspök (ez korábban nem volt szokás). A templomban akkora a tolongás, hogy a kriptá beszakadt a tömeg alatt, de ijedségen kívül senkinek más baja nem esett.

¹² Kolozsvár, 1773. (Magyarul: DOMOKOS)

¹³ Székely Sámuel szerkesztésében. (Bp. Egyetemi Könyvtár kéziratára, MS G 151 V. A történetről: FEJÉR VII/1. előszó, 9.)

¹⁴ Bécs, 1775. (PETRIK I. 830., SZINNYEI III. egy *Heroes Hungariae Mariani* c. művet is említ, de ilyen nem található fel.)

¹⁵ Itteni tevékenységéről részletesen ír HRADSKY József.

Mint szepesi kanonok, a tudományok iránt sem veszítette el érdeklődését. Latin levelezést folytat az iglói Czirbesz Sámuellel és fiával (1779–1782), Jónással, aki maga is ásvány- és könyvgyűjtő, valamint író, mindketten evangélikus lelkészek, akikkel Fridvaldszky János, a jezsuita meghitt barátságban van.¹⁶ A székesegyház kisebbik szentségmutatóját saját kezűleg csiszolt (és valószínűleg gyűjtött) opálokkal díszíti.

Egy alapkö-feliraton előfordul a neve másokéval együtt 1777-ben. 1777. május 2-án megkapja az árvai főesperességet, amely régóta betöltetlen.

1778-ban Szalbek szepesi püspök bécsi távolléte idejére Fridvaldszkyt tejhatalmú helyettesévé nevezi ki. Ez időben alkalmi latin verseket ír, amely tevékenység nem idegen tőle, hiszen korábbi műveiben is szívesen idézi Hortiust, Vergiliust. 1778-ban új ebédlő elkészültére ír 40 soros disztichont, amit a püspöki levéltárban őriznek.¹⁷ Klasszicizáló téma Orpheus, Ganymedes stb. említésével. Verset ír Pálffy Károly zemplén megyei főispán beiktatására,¹⁸ Andrassy Antal püspökké szentelésére.¹⁹

További egyházi funkciókat-javadalmakat is kap: elsőnek ő kapja 1779-ben a „Magyarország és Lengyelország közti főesperességet”. Később 1780-ban megkapja a lipthói főesperességet is, egy olyan vidéken, amely túlnyomóan protestáns.

Lipthóban ítélőtáblai ülnök is. Mint lipthói főesperes, kapcsolatot tart Illésházy gróf lipthói főispánnal.²⁰ A morva bevándoroltak (talán habánok) ügyében a császári udvarnál kér támogatást a katolikus vallás érdekében.

Ekkor adja ki teológiai-mariológiai főművét.²¹ Felépítése:

I. Mária szeplőtelen fogantatása, születése, neve, foganása, látogatása Erzsébetnél, tisztulása, fájdalma, elszenderülése, feltámadása, mennybevétele. Külön fejezet még: az angyalokról. II. Mária tisztelete, rózsafüzér, skapuláré. Figyelemreméltóan előremutat a 19. századi, a 20. századi Mária-dogmák irányába. Mária szüléséről érdekes módon nem szól fejezet. A fejezetek végén verses imádságokat ír Máriához. Dogmatika és lelkiség egyszerre. A „Szűzanya és az angyalok ünnepeire egybeszerkesztett” mű inspirálója hihetőleg a frivaldi templom titulusa, amely Mária, az Angyalok Királynője.

1783-ban megkapja a szepesi székesegyház főesperességét is. Halála előtt nem sokkal a szomolnokai apátsággal való vitájában a királyi kancelláriához folyamodik. Az ügy befejezése előtt 1784. május 3-án meghal Szepesváralján, s a székesegyház kanonoki kriptájába temetik.

Irodalom

A Magyar Országos Levéltár anyagából átkutatásra kerültek az A 39, B 2, F 36, F 46, F 61 fondok.

ANTAL Árpád: *A Szolnok megyei levéltár kézíratos térképeinek katalógusa*. Szolnok, 1974. 16. tétel.

BALASSA Iván: *Az eke és szántás története Magyarországon*. Bp. 1973.

BENKŐ Samu: *Sorsformáló értelem*. Bukarest, 1971. 44–48.

BERLÁSZ Jenő: *A Mária Terézia kori kivándorlások...* Bp. 1939. 21–43.

¹⁶ Országos Széchényi Könyvtár Levelestár.

¹⁷ HRADSZKY 63. közli.

¹⁸ *Ode in Carolum...* Lőcse, 1779. (PETRIK I. 830.)

¹⁹ *Poemation ad Solemnia...* Rozsnyó, 1780. (említi SZINNYEI III.)

²⁰ Illésházy – Levéltár. Országos Levéltár C 515. tekercs 212 c. 5432 sz.

²¹ *Supellex concionatoria in testa Deiparae Virginis et angelorum concinnata*. 1781. I. rész Lőcse, II. rész Kassa. Második kiadása: 1782. (Említi Magyar Hírmondó, 1782. 14. sz., PETRIK IV. 41. Kézíratos példánya: Győri Egyházmegyei Könyvtár, XVIIIC 21. Ezt e könyvtár katalógusa cenzúrapéldáynak tartja, mert több kéz írta, egyúttal 1785-re keltezi, ami ezzel ellentmond.)

- BOGDÁN István: *A magyarországi papírpár története*. Bp. 1963. 228–229.
- BORN, Ignace de: = *Nuovo Giornale d'Italia*, Venezia, 1777. I. 116.
- CSETRI Elek: *Fridvaldszky János, a természettudományok korai úttörője*. = *Korunk* 1965. 1521–1526.
- CSETRI Elek – ENGEL, C.: *Prima lucrare agronomică de specialitate din Transilvania*. București, Centru-de Int. și doc. pt. agricultură și silvicultură. 1970.
- CSETRI Elek: *Egy agrártudós a XVIII. századi Erdélyben*. = *Korunk* 1977. 233–244.
- CSETRI Elek: *Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1979.
- DOMOKOS János: *Fridvaldszky János: Dissertatio de Skumpia*. Bp. 1944. (benne életrajzi adatokkal)
- FEJÉR György: *Codex diplomaticus*. I–X. Buda, 1829–1844.
- HRADSKY, Josephus: *Initia, progressus ac praesens status Capituli ad S. Martinum...* Szepesváralja, 1901. 61, 63, 495, 496, Appendix 358.
- KÁRFFY Ödön: *Az első erdélyi földművelési egyesület*. = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1898.
- KLANICZAY Tibor: *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1964. 560.
- KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 581, 631, 640.
- KOVÁCS L.: *A Magyar Nemzeti Múzeum magyar ekéi*. = *Néprajzi Múzeum Értesítője* 1937.
- MAKKAI László: *Hadik András*. = *Agrártörténeti Szemle* 1957. 37–50.
- METZNER Károly: *Kiskunfélegyháza határperei*. = *Kiskunfélegyházi Tanítóképző Értesítője* 1932. 14, 19.
- NAGY Iván: *Magyarország családai...* IV. Pest 1865. 280.
- PETRIK könyvészete
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. III. Bp. 1894.
- TÓTH András: *Az erdélyi román kérdés a XVIII. században*. Bp. 1938.
- TRÓCSÁNYI Zoltán: In: *Erdély története három kötetben*. Szerk.: KÖPECZI Béla. Bp. 1968. 1036, 1043, 1071, 1085, 1178, 1181.
- Részletesebben: *Frivaldszky-család történet*, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 3631/2 (1996) 84–94.

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben I. (Protestáns lelkészek és tanárok könyvei.) 1994-ben kezdtem meg az 1700–1750 között nyomtatott külföldi könyvek provenienciá vizsgálatát, 940 művet dolgoztam fel. A továbbiakban protestáns lelkészek és tanárok 18–19. században birtokolt könyveit ismertetem az alábbi skéma szerint:

A possessor neve¹

A könyv rövid címleírása; a hatjegyű számok a raktári jelezetek

A bejegyzés szövege

Megemlítek két dedikációt és egy könyvtárosi katalogizáló szöveget is.

A kétes olvasatokat [?] jelöli.

¹ A három evangélikus possessor neve után „ev.” rövidítéssel jelzem hovatartozásukat; a többiek mindnyájan reformátusok voltak.

Farbaky János (ev.)²
(18. század első fele)

FARBAKY, Johannes: *Disputatio theologo- philosophica methodo scientifica conscripta de origine mali ex principiis rationis et revelationis demonstrata*.³ Altdorf, 1740, Meyer. (763.160)
„Viro Clarissimo, D[omi]no Berio⁴, grati [?], humillime oblatam voluit, cum voto omnis felicitatis Auctor.”

Farbaky János (? Árva vm., ?) lelkészjelölt. 1736–1741-ben az altdorfi egyetem hallgatója. Egyéb életkörülményei ismeretlenek.⁵

Vecsei János
(18. század közepe)

BAHIL, Matthias: *Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies*⁶... Brieg, 1747, Trampus. (114.919)

„Ioannis Vetsei”

Vecsei János 1726–1763 között Debrecenben lelkészkedett, oda külföldről érkezett,⁷ feltehetőleg peregrinációból.

Harkányi József
(18. század első fele)

COCCEJUS, Johannes: *Opera anecdota, theologica et philologica*. Amsterdam, 1706, ny. n. (748.121.)

„Est Josephi Harkányi”

Lelkészjelölt, 1727–1729-ben Leidenben tanult.⁸

„Mich.[ael] A.[bód] Ajtai”⁹

Kettejük birtoklása utáni possessori nyom is van a kötetben.¹⁰

Ajtai Abód Mihály¹¹
(1704–1776)

STRUVIUS, Burcardus Gotthelfffius: *Syntagma iuris publici imperii nostri Romano Germanici*, Jena, 1720. Bielcke. (763.491)

² RMSZ 97.

³ PETRIK I. 742.

⁴ A dedikáció címzettjét a Bär, Baer, Ursinus nemzeti és humanista nevek figyelembevételével sem sikerült azonosítani.

⁵ ZOVÁNYI 189.

⁶ PETRIK I. 153–154.

⁷ ZOVÁNYI Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. II. Debrecen, 1939. 188–190.

⁸ WESZPRÉMI István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae* IV. Viennae, 1787. 136. Harkányi nem volt orvos, a forrás itt egyszerűen a Leidenben a 18. század elején tanult református diákok egy részéről hoz adatokat.

⁹ Lásd a következő tételt!

¹⁰ Egy harmadik kéz bejegyzése szerint a könyv a nagyenyedi kollégium könyvtárába került.

¹¹ RMSZ 4.

„Mich.[ael] A.[bód] Ajtai. [?] Bibliothecam ex Oblatione Celeberrimi Professoris D[omi]ni D.[omi]ni Michaelis A.[bód] Ajtai A[nn]o 1772. Coll.[egii] N.[agy] Enyed 1772”.

A possessor hazai tanulmányai után Frankfurt an der Oderben doktorált.¹² 1735-ben özv. Telesi Józsefné Bethlen Katánál volt udvari pap. 1737 végén a nagyenyedi kollégimban lett tanár. Kiváló érdemeket szerzett iskolája felvirágoztatása és az erdélyi oktatásügy javítása körül. Wolffianus volt.¹³ Keleti nyelveket, régiségtant és történelmet tanított. Halotti beszédek és egy latin nyelvtant jelentetett meg, kéziratban is maradtak munkái.¹⁴

Szikszai György
(1738–1803)

C.[ANZ], I.[srael] Th.[eophil]: *Philosophiae Leibnitianae et Wolffianae usus in theologia*. Frankfurt am Main–Leipzig, 1728. ny. n. (760.318)

„Libris Bibliothecae Illustris Collegii Reformati Debrecinensis annumervit hunc librum A.[nno] CI I) CC LXII [?] Georg.[ius] Szikszai B.[iblio]. thecarius.”

Szikszai, református esperes, a debreceni kollégimban 1753-ban lett togatus (előtte, mint a megjegyzésekből kitűnik könyvtáros volt), 1763-ban kezdi meg bázeli és utrechti peregrinációját, 1765-től lelkészkedett.¹⁵ Tagja volt a budai zsinatnak. Teológiai írói tevékenysége jelentős.¹⁶

Verestói György, ifjabb¹⁷
(1739–1794)

DRESSER, Matthaeus: *Collectiones litteraturae Graecae; hoc est: orationes, epistolae et poemata*. Berleburg, 1726, Haug. (114.916)

„Georg.[ii] Verestói F.[ilii].,

A possessor tanulmányait Kolozsvárt végezte, 1761-ben a franekeri egyetem matrikulált, 1767-től lelkészkedett szintén Kolozsvárt.¹⁸

Ercsei Dániel¹⁹
(1744–1809)

NIEUPOORT, G.[uilielmus] H.[enricus]: *Historia reipublicae et imperii Romanorum*. Utrecht, 1723. Brodelet. (720.219)

„Ex oblatione gratuita Clarissimi ac doctissimi Domini Danielis Ertsei olim praeceptoris amandissimi possidet hunc librum Daniel Komáromy 1778 die 20a Maij”.

Ercsei a debreceni kollégiumban tanult, 1773-tól senior, 1774-ben Bázelen peregrinált, 1806-tól a hevesnagykunsági egyházmegye esperese.²⁰

Egy nyomtatott és egy kézirat munkája maradt fenn.²¹

¹² *Dissertatio theologica de mora Dei*. PETRIK I. 34.

¹³ ZOVÁNYI 16.

¹⁴ SZINNYEI I. 93–94.

¹⁵ ZOVÁNYI 601.

¹⁶ SZINNYEI XIII. 872–873.

¹⁷ RMSZ 421.

¹⁸ ZOVÁNYI 686–687. Egy 17. századból való könyvét már számbavettem; MKsz 1994. 405.

¹⁹ RMSZ 90.

²⁰ ZOVÁNYI 174.

²¹ SZINNYEI II. 1378–1379.

Récsei János
(1754–1836)

BRUNINGS, Christianus: *Compendium antiquitatum Graecarum e profanis sacrarum*. Frankfurt am Main, 1735, Varrentrapp. (760.506)

„Ioannis Rétsey. Trajecti. 1785”

SCHWANDTNER, Ioannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres*. 1–3. Wien, 1746–1748, Kraus. (114.238)

„Ioannis Rétsey anno 1786. Hagae Comitum.”

Récsei a debreceni kollégiumban 1769-ben lépett a togatusok sorába. 1782-ben iratkozott be az utrechti egyetemre. Hazatérve 1787-től több helyen lelkészkedett, 1826-ban esperesnek választották. Egész vagyónát a kollégiumra hagyta új tanszék alapítása végett.²²

Gál András²³
(1764–1828)

GERDES, David: *Historia reformationis*. 1–4. Groningen–Bremen, 1744–1752, Spandau–Rump. (115.009)

„Andreae Gál 1806”

Nevezett 1783-ban subscribált Sárospatakon, 1795–1797-ben ugyanott könyvtáros. 1798-ban Jénában peregrinál, 1799-től haláláig lelkészkedik, előbb Göncön, majd Felsővadászon. A református énekeskönyvbe négy éneket írt, ezenkívül több nyomtatott és kézirat műve ismert.²⁴

Vályi Nagy Ferenc²⁵
(1765–1820)

MORHOFIUS, Daniel Georgius: *Polyhistor literarius philosophicus et practicus*. Lübeck, 1732, Boeckmann. (720.087)

„Francisci Nagy S.[aros] Patakini A.[nn]o 1807”

A sárospataki kollégiumban tanult, majd 1793-ban beiratkozott a zürichi egyetemre, ahol szoros kapcsolatban állt tanárával Johann Jakob Hottingerrel (1750–1819). 1798-ban lett tanár Sárospatakon, a görög nyelv és a magyar irodalom volt a legkedvesebb tárgya. Hivatalát harminc évig viselte. Költői és műfordítói munkájával tett szert hírnévre.²⁶

Kecskeméti Dániel
(1781–?)

Márton Antal
(18. század vége – 19. század eleje)

Hé Kainé Diathéké – Novum Testamentum. Basel, 1749, Mechel. (146.605)

„Daniel Kecskemeti emi in oppido Papa. Die 40 Maji 1798”

²² ZOVÁNYI 502.

²³ RMSZ 115.

²⁴ SZINNYEI III. 938–939.

²⁵ RMSZ 415.

²⁶ SZINNYEI IX. 554–557., ZOVÁNYI 672–673.

„Ex Libris Antonii Márton”

Az első possessor Pápán végzett, később Jénában és Göttingenben tanult, 1804-től Polgárdiban lelkészkedett. Egyházi beszédei vannak a Prédikatori Tárbán.²⁷

Márton Antal a pápai kollégium 1828-ból való kéziratának a scriptora,²⁸ diák lehetett.

Széll Sámuel

(1797–1871)

Fazekas Sándor

(1849–1922)

MARTINAEU DU PLESSIS, D.[enis]: *Nouvelle geographie*. 1–2. S’ Gravenhage, 1733, Beauregard. (753.111) (Hungarica!)

„Samuelis Szeel Debr.[ecini] 1823”

„Fazekas Sándor tanár” (bélyegzőlenyomat)

Szél Sámuel az 1820-as években a debreceni kollégium diákja, 1821–1825 között maga is tanít, vezeti az énekkart. 1827-től Hódmezővásárhelyen lelkész. Költeményei jelentek meg.²⁹

A második possessor Debrecenben történelem–földrajz szakos középiskolai tanár, majd igazgató. Társadalmi, közoktatási és tanügyi kérdésekről közölt cikkeket, lapot is szerkesztett.³⁰

Johann Everth (ev.)

(1793–?)

PLINIUS, C.[aius] Caecilius Secundus: *Epistolarum libri decem*. Leipzig, 1739, Fritsch. (763.252)

„Joh.[annis] Everth”

A possessor Küküllő megyében született, szász, 1815-től a jénai egyetemen tanult,³¹ hazatérése után Medgyes város hitszónoka lett, és tanított ugyanott a gimnáziumban. Később Buzdon, Nagykapuson és Muzsnán lelkészkedett. Munkája: *De necessitate symbolicae aestheticae in religione dissertatio*.³²

Johann Gottlieb Ziegler (ev.)

(?–1817)

KIRSCHUS, Adamus Fridericus: *Abundantissimum cornucopiae linguae Latinae et Germanicae selectum*. Regensburg, 1741, Bader. (763.255)

„Johann Gottlib Cziegler”

Ziegler – aki nem írta helyesen saját nevét – erdélyi szász, 1803-ban Jénában tanult. Tanított a nagyszebeni gimnáziumban, majd a város prédikátora lett. 1814-től talmácsi lelkész.³³ Munkája: *De re sylvestri... dissertatio*.³⁴

²⁷ SZINNYEI V. 1312.

²⁸ SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratkatalogusa*. Bp. 1987. 84.

²⁹ SZINNYEI XIII. 656–657.

³⁰ SZINNYEI III. 230–231., GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. Bp. 1992. 466.

³¹ MOKOS Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*. Bp. 1890. 97.

³² Cibinii, 1821. PETRIK I. 720.

³³ SZINNYEI XIV. 1832.

³⁴ Cibinii, 1806. PETRIK III. 882.

Vecsei József
(1800–1855)

MOSHEMIUS, Io.[annes] Laurentius – ALLWOERDEN, Henricus: *Historia Michaelis Serveti*. Helmstedt, 1727, Buchholtz. (113.594)

„Vecsei József”

Vecsei József filozófus Debrecenben született, ugyanott tanult, 1828-ban Göttingenben peregrinált, hazatérte után lelkészi hivatalt viselt. 1836-tól a református kollégiumban a bölcselet tanára. A Magyar Tudományos Akadémia 1839-ben választja meg levelező tagnak.³⁵

Salamon József
(1790–1871)

JABLONSKI, Daniel Ernst: *Christlicher Predigten*. Berlin, 1727, Haude. (781.128)

„Josephi Salamon”

SPANHEMIUS, Fridericus: *Opera*. Leiden, 1750, Boutestein – Luchtmans. (797.170)

„Salamon Jós'ef” (bélyegzőlenyomat)

A possessor erdélyi, 1806-tól Nagyenyeden tanult, 1814-ben egy évet Göttingenben töltött, 1830-ban Kolozsvárt teológiai tanár. Elsőként kezdi meg az egyházjog külön tantárgyként való oktatását. Az *Erdélyi Prédikátori Tár* (1833–1839) szerkesztője.

Jelentős teológiai és történelmi szakirodalmi munkássága van.³⁶

Némethy Lajos
(1826–1902)

CLAUDIANUS, Cl.[audius]: *Opera*. Bassano, 1722, Remondini (720.299)

„Némethy Lajosé”

Némethy a debreceni kollégiumban végezte tanulmányait 1842–1848 között, majd ugyanott tanított. 1857-től Berettyóújfaluban, 1872-től Debrecenben lelkészként szolgált. Prédikációkat és halotti beszédeket írt.³⁷

Jean Frédéric Osterwald
(1663–1747)

[OSTERWALD, Jean Frédéric]: *La liturgie ou la maniere de celebrer le Service Divin; qui est Établie dans les Eglises de la Principauté de Neufchatel et Vallangin*. Basle, 1713, Pistorius. (116.351)

„Rev.[erendo] Divo D.[omino] Joh.[anni] Henrico Kellero³⁸ ante hac Ecclesiae nostrae Germanicae nunc vero Ecclesiae [?] Pastori vigilantissimo, fratri, amico, Compatri dilecto hanc Liturgiam vi amicitiae monumentum offert Joh.[annes] Frid.[ericus] Osterwaldus Eccl[esi]ae Neue[n]burgensis Pastor.”

³⁵ SZINNYEI XIV. 1027–1028., ZOVÁNYI 682. MÉL. II. 978.

³⁶ SZINNYEI XII. 71–74., ZOVÁNYI 518–519.

³⁷ SZINNYEI IX. 958–960.

³⁸ A dedikáció címettségét nem sikerült azonosítanom.

Osterwald svájci reformátor, híres hitszónok, főként szülővárosában Neuchâtelben (Neuenburg) működött.³⁹ Nemesi származású, Saumurben és Genfben tanult, filozófiát Orléansban és Párizsban hallgatott. Az ún. svájci triumvirátus legismertebb tagja, jelen művével egy új liturgiát teremtett meg.⁴⁰ Könyvének Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot.

OJTOZI ESZTER

Rövidítések

- MÉL = *Magyar Életrajzi Lexikon*. I–II. Bp. 1967–1969.
 PETRIK = PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. I–III. Bp. 1888–1891.
 RMSZ = *Régi magyarországi szerzők*. Összeáll. PINTÉR Gábor. Bp. 1989.
 SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1891–1914.
 ZOVÁNYI = ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977.

Bessenyei és a sajtó. Bessenyei György írói fellépése egybeesik a hazai sajtó felvilágosodás kori kezdeteivel és kibontakozásával. Igaz, hogy a hetvenes években még csak német nyelvű újságunk volt (*Pressburger Zeitung*), de 1780 januárjától már megindult a magyar hírlapirodalom is, az évtized végétől pedig már magyar folyóiratok is megjelentek. A szakirodalomban még senkinek sem tűnt fel, hogy mindezek ellenére miért volt az író és a sajtó kapcsolata viszonylag meglehetősen laza, noha a korabeli magyar lapok többsége Bessenyei programjához hasonlóan síkra szállt a magyar nyelv és kultúra kiműveléséért és számos íróval is kapcsolatba került. A kérdés megválaszolása céljából érdemes áttekinteni legalább azokat a gyér nyomokat, amelyek az írónak a korabeli lapokhoz fűződő viszonyáról tanúskodnak.

Az első, vele kapcsolatos híradás a *Pressburger Zeitung*ban jelent meg 1773-ban, abból az alkalomból, hogy a pozsonyi Landerer nyomdában megjelent Bessenyeinek az a fordítása, amelyet Mária Terézia kívánságára készített.¹ (*A Szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan bizonysga a Jesus Kristus istenségének*). Michael Landerer a saját kiadásában megjelent újságban tájékoztatni akarta olvasóit új kiadványa megjelenéséről. Az új könyvekről megjelent rövid híradásoktól eltérően azonban némileg részletesebb lett ez a közlemény, mert kitért Bessenyei bevezetésének a fontosabb megállapításaira is. Külön kiemelte a recenzió a fordítónak azt az állítását, hogy az akkor még református író – noha egy katolikus pap – miként később megállapítást nyert: P. Jordan Simon Ágoston-rendi prédikátor – hitvédelmi prédikációját fordította le, de az ajánlható minden keresztény, tehát a reformátusok számára is. A hírlapi ismertetés a mű tartalmi értékei mellett még kiemelte a fordítás nyelvi és stílári értékeit is. A szerző nem volt megadva, valószínű, hogy az a Kollár Ádám lehetett, aki már korábban Mária Terézia számára is véleményezte a fordítást.²

A hetvenes években megjelent több Bessenyei-mű egykori sajtóvisszhangjáról nincs tudomásunk. Az abban az évtizedben napvilágot látott drámai, történeti munkái és nagyjelentőségű művelődéspolitikai írásai megjelenése idejében még nem voltak magyar nyelvű lapok, bizonyára ez is szerepet játszott a visszhangtalanságban.

³⁹ HAUCK Albert: *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*. XIV. Leipzig, 1904. 516–518.

⁴⁰ LÉONARD, Émile G.: *Histoire générale du protestantisme*. III. Déclin et renouveau. Paris, 1964. 53.

¹ *Pressburger Zeitung* 1773. jún. 9. 46. sz.

² KÓKAY György: *Egy Bessenyei-mű sajtóvisszhangja 1773-ban*. = MKSz 1983. 182–184.

Ugyanakkor feltűnő, hogy az 1780-ban megjelenő első magyar nyelvű újság megindítója, Rát Mátyás is hallgat Bessenyeiről, noha nyelvi, kulturális és felvilágosodás-programja nagyon hasonlított az övéhez. Ez annál inkább furcsa, mert Rát szerkesztői tevékenységének három éve folyamán mintegy ötven magyar író és tudós tevékenységéről tett említést a lapjában, de ezek között Bessenyei nevével nem találkozunk. E rejtélynek egyik lehetséges magyarázatát talán Bessenyei 1779-ben bekövetkezett vallásváltoztatása adhatja, ami a protestánsok körében kedvetlenül visszhangot keltett; és Rát evangélikus lelkész volt.

Még Bessenyei bécsi tartózkodása alatt, 1781-ben viszont már élénk visszhangra talált, méghozzá egy tekintélyes bécsi folyóiratban, Bessenyei egyik munkája. Ez a munka ráadásul formailag maga is folyóirat volt, az író egyetlen ilyen műfajú kiadványa, amelyről csak újabban nyertünk tudomást.³ Az 1781-ben Bécsben kiadott és hét számot megért lap, amely *Der Mann ohne Vorurtheil* címen látott napvilágot, – átvéve Sonnenfels korábbi folyóiratának a címét – egy tekintélyes bécsi folyóirat, a *Realzeitung* részéről beható és elismerő kritikai fogadtatásban részesült.⁴ A két számban folytatásokban megjelent cikk örömmel fogadta Bessenyei folyóiratát, noha nem értett egyet az író minden állításával. A lap egyik későbbi számában a megbírált szerkesztő választ olvashatjuk, amelyben értékeli kritikusa tárgyilagos véleményét, noha hangsúlyozza az ízlések különbözőségét is. Végülis elismerően ír a *Realzeitung* kritikájáról, és a cikkét úgy írja alá: „Georg V. Bessenyei Kustos der k.k. Bibliothek”. Ebből lehetett egyértelműen bizonyítani, hogy a névtelenül kiadott folyóirat szerkesztője Bessenyei volt.⁵

Noha az író maga írta lapja minden cikkét, mégis igazi folyóirat volt Bessenyei lapja. Aktuális tartalma, időszakos megjelenése és a korabeli folyóiratokra jellemző tagoltsága miatt egyértelmű, hogy időszaki sajtóterméknek számított.

Tulajdonképpen volt Bessenyeinek egy korábban megjelent munkája, amely némileg megközelítette a folyóirat műfaját. Ilyennek tekinthető az 1779-ben kiadott *A Holmi* című kiadványa, amelynek már a címe is a periódikákra jellemző tartalmi sokszerűsége utal. Jellemző, hogy az egyik német nekrológban *A Holmi* német fordítása „Magazin”, a kor folyóiratainak az elnevezése volt.⁶ Igaz, hogy a mű – akárcsak a *Der Mann ohne Vorurtheil* esetében – valamennyi írása Bessenyeitől származik, és nem jelent meg több füzet belőle, bár voltak kéziratban maradt előzményei illetve változatai, mégis az összeállítás tartalma emlékeztet a folyóiratok cikkekre való tagoltságára. Megtalálhatók a kiadvány vége felé a folyóiratokra annyira jellemző könyvkritikák is, sőt az ezeket szinte provokáló „Penna-csata” című írás.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy Bessenyei nem tekintette a folyóirat műfaját olyan hatékony irodalomszervező és kommunikációs eszköznek mint a kor számos magyar írója, így pl. Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Péczeli József, Kármán József vagy Révai Miklós. Pedig Bessenyei munkáival nagyrésztben hozzájárult a magyar publicisztikai stílus kifejlesztéséhez és tudatosan is törekedett a közérthető írásmód kialakítására. Hatni is akart a nem kellően művelt rétegekre, de úgy látszik ennek eszközül a folyóiratok helyett a rövid, szinte röpirat-szerű kiadványokat találta megfelelőbbnek.

Érdekes, hogy a pozsonyi *Magyar Hirmondó*, amely első három évfolyamában nem írt Bessenyeiről, az író Bécsből való távozása után, amikor Révai Miklós lett a szerkesztő, egyszerre

³ KÓKAY György: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata*. = ITK 1967. 25–34., és Uő.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983. 9–20.

⁴ *Realzeitung oder Beyträge und Anzeigen von Gelehrten und Kunstsachen* 1781. jún. 14. és jún. 21.

⁵ KÓKAY György: *Bessenyei György levele a Realzeitung szerkesztőjéhez*. = MKsz 1967. 164–167.

⁶ *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume* 1811. aug. 8. 248.

emlegetni kezdi a nevét. Már bevezetőjében is Bessenyei programjára hivatkozott, a nyelvművelés szempontjából csakúgy mint egy nyelvművelő társaság létrehozása tárgyában: egy néplappá és így nagypéldányszámú újsággá való kifejlesztésével a lap nyereségét szerette volna a társaság céljaira felhasználni. Egyébként idézett Bessenyei *A filozófus* című vígjátékából, mégpedig azt a részt, ahol Pontyi személyében a tájékozatlan nemest jellemezte az író, hozzáfűzve, hogy „rólad is szól a mese, jó sógor”, aki szintén tudatlan és tájékozatlan vagy a világ folyását illetően.⁷

Révai kényszerű eltávolítása után már ismét alig találkozunk a magyar lapokban Bessenyei nevével, egészen addig, amíg az 1788-ban megindított első magyar nyelvű folyóiratban, a *Magyar Museum*ban, a Bessenyeihez közel álló, a nemesi ellenállás egyik vezető személyisége, Batsányi János róla szóló cikke meg nem jelenik.⁸ Ebben a *Magyar Museum* szerkesztője Bessenyeiről az úttörő elődnek kijáró tisztelettel írt, akit a szerencsétlen körülmények falusi magányosságra és hallgatásra kárhoztattak.

A továbbiakban, a kilencvenes évek első felében a már némileg irányzatok szerint tagolódó magyar sajtó képviselői közül a felvilágosult nemességhez közel álló bécsi *Magyar Hirmondó*ban találunk a visszavonultan élő íróval kapcsolatban híreket, közleményeket. Így pl. Bessenyei alapvető gondolatainak az elterjedtségét mutatja a *Magyar Hirmondó* 1792 május 18-i számában olvasható közlemény, amely egy bizonyos Gábor Ferenc professzor beszédéről szól. Ebben a szónok az anyanyelv fontosságával kapcsolatban csaknem szó szerint idézi Bessenyei gondolatmenetét.⁹ Ugyancsak ez év derakán olvasható a lapban egy beszámoló *A filozófus* című Bessenyei-vígjáték 1792 június 4-i előadásáról Kelemen László budai játékszínében. Az újság szerint e darab „inkább ismeretes Pontyi mint Filozófus név alatt.”¹⁰ A bécsi magyar újság 1794-ben pedig arról adott hírt, hogy Varga Márton komáromi tanító Bessenyei „Galant levelei”-t készül kiadni, főképpen a „Szép nemnek gyönyörködtető időöltésére.”¹¹

Ha Bessenyei életéről, munkásságáról meglehetősen szűkszavúan és elszórtan adott hírt a magyar sajtó, halálát követően mindkét létező magyar nyelvű újság a pesti *Hazai 's Külföldi Tudósítások* és a bécsi *Magyar Kurír* is nekrológban vett búcsút tőle. Sőt két német nyelvű lap: az *Allgemeine Literatur Zeitung* és az *Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischen Kaiserthum* is bő megemlékezést közölt Bessenyeiről és munkásságáról.¹²

Mindezek után, ha felelni akarunk eredeti kérdésünkre Bessenyei és a sajtó viszonyát illetően, a következőket állapíthatjuk meg. Maga az író, úgy látszik, nem tartotta a sajtót annyira jelentős kommunikációs eszköznek mint egyes kortársai. Az újságokat bizonyára a napi aktualitásokhoz való kötöttsége miatt értékelte kevesebbre, hiszen az ő mondanivalója kapcsolódott ugyan kora kérdéseire, de sokkal általánosabb, elméletibb, filozófikusabb módon. Bár e beállítottsághoz a folyóiratok megfelelő sajtótermékeknek tűnhettek volna: maga is próbálkozott ilyenekkel, de valójában témáihoz alkalmasabbnak találhatta azokat a rövidebb-hosszabb, röpirat-szerű munkákat, amelyeket egy-egy témája kifejtésére választott.

⁷ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*. Bp. 1970. 203.

⁸ BATSÁNYI [János]: *Bessenyei Györgyről és annak munkáiról*. = *Magyar Museum* 1788/89. 106–133., és *B. J. összes művei*. Kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. II. 1. köt. Bp. 1960. 135–140.

⁹ *Magyar Hirmondó* 1792. I. 718.

¹⁰ *Magyar Hirmondó* 1792. I. 821–822.

¹¹ *Magyar Hirmondó* 1794. I. 597–598.

¹² *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1811. jún. 8. 335–336., *Magyar Kurír*, 1811. jún. 21. 603–604., *Allgemeine Literatur Zeitung* 1811. 274. sz. és *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthum* 1811. 244–248.

Ami a róla szóló korabeli sajtóközlemények hiányosságát illeti, tapasztalhattuk, hogy voltak érthetetlen hallgatások és viszonylag gyakoribb vele kapcsolatos közlemények. Ilyenek előfordultak főként Révai Miklós szerkesztői tevékenysége alatt és a bécsi *Magyar Hirmondó* esetében. Ha még figyelembe vesszük Batsányi Jánosnak a *Magyar Museum* első évfolyamában megjelent szép méltatását, egyértelműnek látszik, hogy mindebben a politikai rokonszenznek és ellenszenvnek, valamint természetesen a kor politikai és cenzúraviszonyainak is volt szerepe.

KÓKAY GYÖRGY

A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár kódex-gyűjteményének egyik legrégebbi darabja az a Cod. Lat. 3. jelzetet viselő, a IX. sz. második negyedében² másolt kódex, amely Boethius *De institutione arithmetica* c. művét tartalmazza, és korábbi tulajdonosai között volt Johannes Adam von Reisach és Jankovich Miklós. Ebben a sorsban több kézirat, ősnymtatvány, antikva és egyéb értékes kiadvány osztozik, így – akaratán kívül – a címben szereplő német gyűjtő jelentős mértékben gazdagította nemzeti könyvtárunk állományát.

A Reisach család legjelesebb tagja az 1869-ben elhunyt Karl August, aki egyúttal utolsó férfi-sarja (két lánytestvére nőtt még föl) a családnak. Az ő személye irányította a figyelmet a Reisachokra, ennek köszönhetjük, hogy legalább annyit lehet tudni az apáról, Johannes Adamról, mint amennyit tudunk. Ifj. Karl August ugyanis (szül. 1800, tanulmányait Neuburgban kezdte 1810–12, utána 1816-ig Münchenben folytatta egy bencés szerzetes vezetésével, majd különböző egyetemekre járt) 1824-ben hosszú megfontolás után úgy döntött, hogy papi pályára lép (a családnak két mélyen hívő keresztény tagja volt, édesanyja és 1816 óta Innsbruckban élő nagybátyja, Ludwig – mindkettőjükhöz meleg emberi kapcsolat fűzte). Apja ekkor már négy éve halott volt. A fiú akkor megfogadta: „Ich werde die Ehre der Familie wiederherstellen!” s Holl³ lelkes szavai szerint „Und er hat sein Wort gehalten, wenn auch die Vorsehung alles ganz anders lenkte, als er sich damals dachte. Nicht als grosser Staatsmann oder Weltgelehrter sollte er den Gipfel der Ehren ersteigen, sondern als Kirchenfürst und Gottesmann. Die irdische Ehre folgte ihm dann von selbst nach wie der Schatten der Sonne”. 1836-ban Eichstätt püspöke lett, 1847-ben müncheni érsek, ahonnan a világi hatalommal való összeütközése miatt 1855-ben távoznia kellett, kardinálisként Rómába került, s mint az első vatikáni zsinat első pápai legátusa hunyt el. Halála után előbb egy rövid nekrológ jelent meg,⁴ majd W. Molitor írt róla⁵. A tudományos kutatást J. B. Götz indította meg, ugyanő foglalja össze a (jórészt nehezen hozzáférhető) irodalmat⁶. Megtudjuk, hogy a csa-

¹ Köszönöm Vizkelety Andrásnak mindenre kiterjedő szíves segítségét. A cikk olvasható a <http://www.cs.elte.hu/~gam/> hely alatt, s a szerző a gam@cs.elte.hu címen szívesen látja az Olvasó észrevételeit.

² BISCHOFF, B.: *Die Abtei Lorsch im Spiegel seiner Handschriften*. In: *Die Reichsabtei Lorsch. Fs. zum ... Stiftung 764. II.* Darmstadt, 1977.[= 1974] és Lorsch, 1989². 47–52.

³ Alant idézett mű 342.

⁴ M., Ch. = Katholik 1870. 129–150.

⁵ In: *Deutschlands Episkopat in Lebensbildern*. II. Würzburg, 1874. 135–172.

⁶ Historisch-politische Blätter für das kathol. Deut. 1918. 266–272. Uo. 1918. 269...426. K. HOLL szolgál újabb adatokkal, a 469. és 679. lapok között pedig A. DOEBERL dolgozza föl az 1837–55 közötti éveket. L. még *Allgemeine deutsche Bibliographie*. 28. 1889. 114–115.; *Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon* 10. Freiburg/Br. 1897², 988–990.; LThK¹ 8, 750–1, *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*. München 1973–1975.² 2, 2289. GARHAMMER, E.: *Seminaridee u. Klerusbildung bei Karl August Graf von Reisach: eine pastoralgeschichtliche Studie zum*

ládrol már a XIII. sz. óta vannak adatok.⁷ A család 1737-ben a „Reichsfreiherrnstand”-ba emeltetik, 1790-ben pedig Hans Adam apja, Franz Christoph Adam († 1797) megkapja a grófi címet. Ez okozta két fia vesztét⁸. Karl August Franz Anton⁹ sikkasztott, elítélték, megszökött, elfogták, börtönben ült, egyszóval roppant kalandos és kevésbé tisztességes életet élt. Hans Adamunkban bizonyára több volt a becsület, a túl nagyúri életmód következtében föllépő anyagi nehézségek azonban lelkileg és testileg tönkre tették – 1820. november 7-én tragikus öngyilkosságot követett el. (A „családi átok” állítólag fiát sem kímélte, ő is adósként halt meg – Götz 272, de apja adósságait azért kifizette – Holl 243.) Hans Adam, a legidősebb fiú, 1765-ben született a Duna-parti Neuburgban, ahol a családnak régóta birtokai és jó kapcsolatai voltak¹⁰, később járási bíróként Monheimban élt. Életrajzát Rieder már elkészítette, de az első világháború miatt nem jelent meg.¹¹

Hans Adam könyvtárával kapcsolatban így – néhány szórványos adaton kívül¹² – a Budapestre került kötetek tanúságával kell tehát megelégednünk. Magát az állományt szerencsére több nyomtatott katalógusból ismerjük. Az egyik: *Bibliotheca Reisachiana*. Collegit J. A. de Reisach, S. R. I. Comes in Steinberg, 1806. (valószínűleg erre utal Holl 270). Dátuma nyilván téves, mivel ebben a katalógusban szerepelnek olyan kötetek, amelyek 1809-es dátumú possesszor-bejegyzést tartalmaznak. Még furcsább, hogy e katalógus V. 602 tétele: Bibl. R., edidit Johannes Adamus de R. Comes in St. 1810. 8. T. 2. Az 1811-es és későbbi dátumot viselő kötetek ebben a két kötetes katalógusban még nem szerepelnek, tehát a nyomtatás tényleges dátuma 1810.¹³ Ennek a katalógusnak egy szépen bekötött s üres lapokkal bővített példánya megvan az OSzK-ban. Ugyanez a két kötet szolgált árverési jegyzékül, pusztán a címlap cseréltetett ki: *Erster Katalog einer auserlesenen Büchersammlung, welche zu Regensburg in Baiern im Hause L. B. Nro 78. unweit der Grüb am 3ten Februar 1820 und folgende Tage an die Meistbiethenden gegen gleich baare Bezahlung abgegeben wird*. Regensburg, 1819. és *Zweiter Katalog stb.* Ennek az OSzK-ban lévő példánya egybekötött, s fölvágtatlan volt, tehát csak az első árverés után került Jankovich-hoz. Létezik egy „harmadik” katalógus is: *Dritter Katalog einer auserlesenen Büchersammlung, welche zu Regensburg in Baiern am 5ten Junius u. folgende Tage l. J. an die Meistbiethenden gegen gleich baare Bezahlung verkauft wird*. Regensburg, 1820. Ez nyilván az első árverés után készült, melyből befolyt összegek nem bizonyultak elegendőnek Reisach anyagi helyzetének szanálásához. A harmadik katalógus Jankovich-példánya ceruzával gondosan ki van preparálva, Jankovich nyilván még az árverés előtt bejelölte, mely tételeket tart érdekesnek, fontosnak vagy föltétlen megszerzendőnek. Néhány kötet mind az első, mind a harmadik katalógusban szerepel.

Ultramontanismus des 19. Jhs. Stuttgart, 1990. MOMMSEN, W. A.: *Die Nachlässe in den deutschen Archiven*. II. Boppard a. Rhein, 1983. 1050.

⁷ Néhány jeles tagot megemlít JÖCHER: 6. Erg. Bd. 1819, 1739–1740. – Dietrichről † 1520, l. OA (= Oberbayrisches Archiv) 1980. 335. is –, MEUSEL: Bd. 6, 10 és 15 s. v.; Neue Leipz. Litteraturz., Intelligenzbl. 1806. St. 14, 214.

⁸ Nyugodtabban hunyhatta le szemét a másik kettő, Marquard avagy Markus † 1858 és Ludwig azaz Alois Gustach 1779–1861, utóbbiról WURZBACH: 25. 1873. 239–240.

⁹ A bíboros keresztapja, 1777–1846, l. RIEDER, O.: OA 1915. 189–382, Taf. 17–18, és uo. 62, 263–; egy köteg levele ma a Bayer. StB-ban – *Deutsche Nachlässe* 1969. 153. = Cgm 6998 (*Catalogus codd. mss. Bibl. Monac. IX/1*. Wiesbaden, 1970. 126.)

¹⁰ L. REISACH, Joh. Nepom. Anton v.: *Historisch-Topographische Beschreibung des Herzogthums Neuburg*. Regensburg, 1780. 28, 101, 176–179.

¹¹ Az 1835-ben indított és ma is élő Neuburger Kollektaneenblattnak sajnos csak egyetlen kötetét láttam.

¹² L. LEHMANN, GLAUCHE és főleg KRÄMER alatt idézett írásait.

¹³ A müncheni BSB hasonló példánya, „*Bibliotheca Reisachiorum*. s. l. [1819]” a második világháborúban megsemmisült.

Reisach az elsőn kínált összeget nyilván túl alacsonynak tartotta, és főleg az értékeesebb kötetekhez még ragaszkodott. Ennek látható bizonyítékát nyújtja az 1810-es K. Jankovich-példánya. Ebben ui. a köztes lapokon szórványosan ceruzával, német folyóírással írt bejegyzések találhatók az I. K. I–IV. osztályaihoz. Ezek egyik csoportja: „zurückbehalten” (sic) és rövidítései, „Von hier an alle hier geblieben” (I. 38-hoz) és az ezzel nyilván azonos jelentésű „hier” a tétel visszatartását jelenti (I. 3–4, 7, 12–13, 18, 26–27, 30, 35–36, 38– és még 60 tételnél), a másik csoport az eladását (II. a. 4, 1, 76, II. b. 1, 11, 63, 69, 84, 162). A kapott összeget is megadja öt esetben (II. b. 1, III. 1 és 11: 88f, 63: 12f 21x, 69: 46f), három tételnél pedig „verkauft an Engländer” áll (II. a. 4, III. 84, 162). A visszatartott könyveknél két ízben megjelöli az ajánlatot (I. 3: 45f geboten – ez az Arithmetica-kódex, amelyet Jankovich végül 54 forintért vett meg, és II. a. 60: gebot. 12f.). IV. 55-nél „Carl” talán a fia számára való visszatartást jelenti. IV. 79 jegyzetét nem sikerült kiolvasni.

Lássuk most a Jankovich birtokába került köteteket. Ezekre a Jankovich Fondban (OSzK Fond 16) utalást nem találtam¹⁴, így az OSzK jelenlegi állományára kell szorítkoznunk.¹⁵ A latin és német kódexek korábbi posszessorairól, köztük a Reisach-féle bejegyzésekről is jól tájékoztat Bartoniek Emma ill. Vízkelety András nyomtatott katalógusa. Horváth Ignác ősnymotatvány-katalógusában a Reisach nevet tévesen Pisachnak olvasta. Másrészt, Jankovich egykori tulajdonosi voltának valószínűsítéséhez vagy kizáráshoz segítséget nyújt a régi („müncheni”) cédula-katalógusnak a rekatalogizálást átvészelt része és Jankovich kéziratos katalógusai (a külföldi kéziratokról Quart. Lat. 3872 – több korai piszkozat – és Fol. Lat. 37 (a továbbiakban csak F. L. 37), az antik szerzők nyomtatott kiadásairól Fol. Lat. 36). F. L. 37-hez hasonló a Fejérváry által Hänelhez eljuttatott katalógus.¹⁶ Néhány kódex eredetére már Paul Lehmann fölhívta a figyelmet.¹⁷ Mielőtt fölserolnánk, hogy mindezen segédeszközökkel a Reisach-katalógusok mely kötetait sikerült megtalálni, lássuk az első katalógus fejezetcímeit:

I. Manuscripta. 88 numeri.

II. Incunabula ad a. 1551. 99 numeri

III. Kostbare Werke 176 numeri

IV. Auctores Classici 202 numeri

V. Bavarica 627.

A második katalógusban újabb tudományos munkák, a harmadikban pedig ömlesztve, megközelítőleg betűrendben 2637 tétel áll, ez összesen 5887 tétel, amelyek némelyike több kötetből áll, némelyike pedig kétszer szerepel.

Az azonosításoknál lehetőleg utalunk a fentemlített kéziratos katalógusokra.

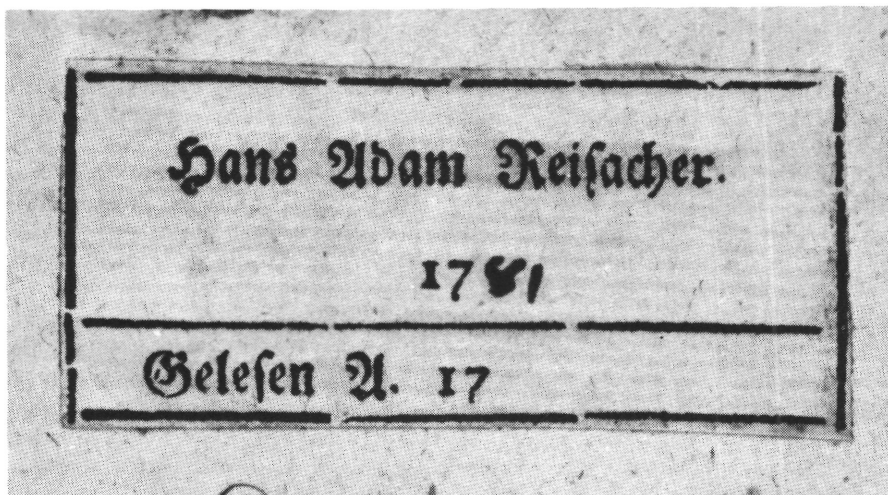
Az utolsó oszlopban, ha a könyvtár nincs megadva, helyére az OSzK értendő. Felvettem néhány olyan tételt, amely mind a Reisach-, mind a Jankovich-gyűjteményben megvolt, azonban nem tudom kifogástalanul bizonyítani, hogy az utóbbi példánya az előbbivel azonos; erre az utolsó oszlopba tett kérdőjellel hívom föl a figyelmet.

¹⁴ BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása*. In: *Az OSzK Évkönyve 1970–71*. 138 Quart. Lat. 3870-re hivatkozik. A tanulmány átdolgozása *Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei* címmel jelent meg a BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig által szerkesztett *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1864) c. tanulmánykötetben* (Bp. 1985); I. ennek 46. ill. 71. lapját.

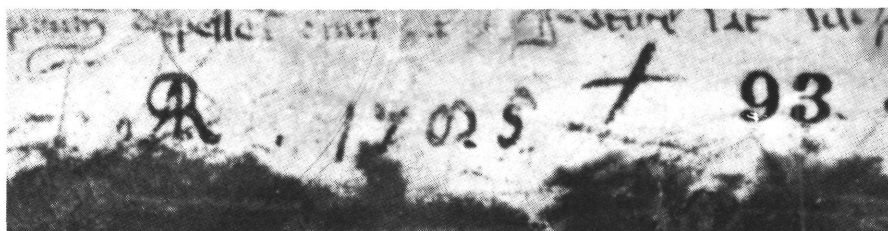
¹⁵ Innen csere útján sok Jankovich-kötet került átadásra, pl. az Ómagyar Mária-siralomért is. Nincsenek meg az OSzK-ban a köv. esetleg Reisachtól származó Jank-kötetek: I.K.IV.4 = F.L. 36, 15 r; IV. 43 = F. L. 36, 74 v; III. K. 50 = F. L. 36, 21 r; 289 = F. L. 36, 54 v.

¹⁶ Archiv f. Philol. u. Päd. 1839. 591–639., általában is I. VIZKELETY A.: *Verzeichniss altdeut. Hss.* I. 9–11.)

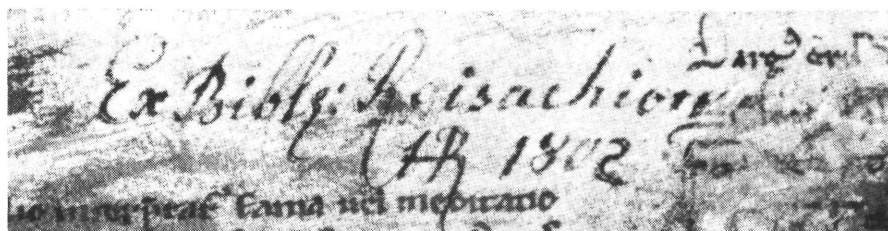
¹⁷ *Mitteilungen aus Handschriften*. 5. 20. 31–33. 42–44; 6, 49 (Sitzungsberichte d. Bayer. Akad. d. Wiss. 1938–), részben tévesen.

1. A birtokjelek 1. típusa, OSzK Cod. Lat. 41, belső borító

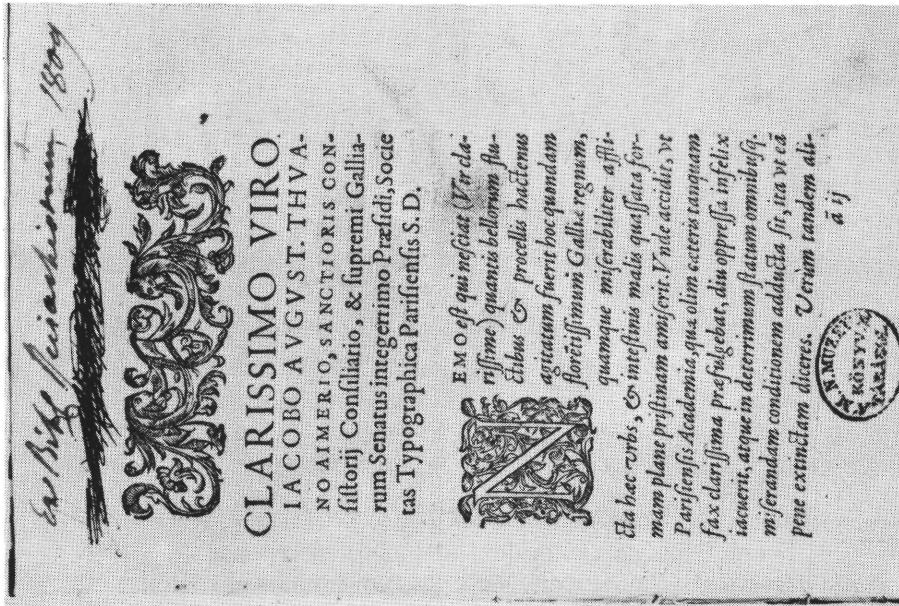

2. A birtokjelek 2. típusa, OSzK Cod. Lat. 41, 1r

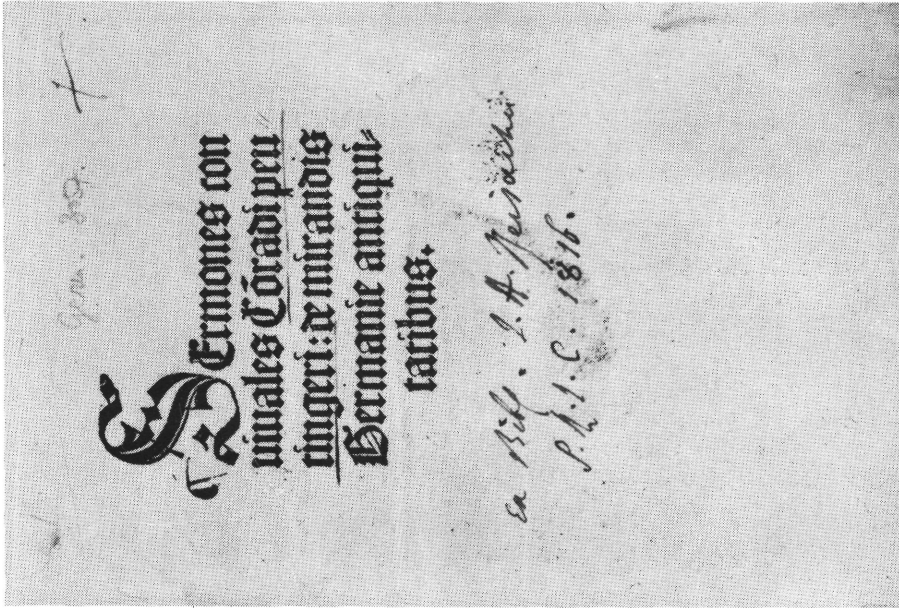

3. A birtokjelek 3. és 4. típusa, OSzK Cod. Lat. 41, 1r

4. A birtokjелек 3. típusa, OSzK Ant. 4299.

5. A birtokjелек 5. b. típusa, OSzK Ant. 2829.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΩΣ
ΡΩΜΑΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΑ ΔΕΚΑ.

Dionysii Halicarnassci antiquitatum Rōmanarum Lib. X.

EX BIBLIOTHECA REGIA.

*Ex Bibl. J. A.
Pisarchii 1815.*

6. A birtokjelek 5.a. típusa, OSzK Ant. 83.

(Az OSzK laboratóriuma által készített képeket az Országos Széchényi Könyvtár szíves engedelmével közlöm.)

Reisach	cím	közbülső posszessorok	J.	mai őrzési hely
I. Katalog				
I. Manuscripta				
3	BOETHIUS: <i>Arithmetica</i> részlet a <i>Bibliából</i> hat mű, az utolsó kettőt még a második árverés előtt leválasztották belőle	III.K.1523; F. L. 37, 1r	*	OSzK Cod. Lat. 3
4		III.K.1524 = F.L.37, 13 r = Q.L.3872, 7r, 54v	*	Cod. Lat. 51
6		F.L.37, 10r	*	Cod. Lat. 8 ¹⁸
7		III.K.1525 = F.L.37, 38v	*	Hebr. Quart. 4
8		Phillipps 1162 ¹⁹		
8/1-3		Phillipps 1163		Berlin Preuss. theol. lat. fol. 701 ²⁰
8/4		III.K.498 = Phillipps 1161 = ROSENTHAL, J.: <i>Cat.</i> 83. 1926, no 79;		CIm 28620 ²¹
8/5		III.K.84 = Phillipps 1159 = ROSENTHAL <i>i. m.</i> 83, no 19		Houston, Public Library 7 ²²
9				Berlin Preuss. theol. lat. qu. 216 ²³
12		III.K.1520 = F.L.37, 4 v	*	Cod. Lat. 41
13	ISIDORI <i>ethimolog.</i>	III. 1522		= CIm 27054 ²⁴
14				Edinburgh, Univ. lat. 123 ²⁵
15	<i>Baumgarten geistlicher</i>	Jankovich = OSzK Cod.	*	München BSB Cgm 6247 ²⁶
16	<i>Herzen</i>	Germ. 1.		
17	<i>Arbor consanguinitatis</i>	III.1527	*	Cod. Lat. 30
17	<i>Gültbüchl</i>	Jankovich = OSzK Cod. Germ. 3	*	München BSB Cgm ?? ²⁷
22		Carl August Reisach		Vatikán, Rossi lat. VIII, 44 ²⁸

¹⁸ Azonban egy nyolc lapnyi „angehängte Traktat geographischen Inhalts vom 13ten Jh.” hiányzik.

¹⁹ GLAUCHE, G.: *Wege zur Provenienzbestimmung versprengter bayerischer Hss.* = BFB = Bibliotheksforum Bayern 1978. 205–206. és KRÄMER, S.: *Ex bibliotheca Reisachiorum.* = Scriptorium 1980. 94.

²⁰ KRÄMER: *i. h.*

²¹ GLAUCHE, KRÄMER, *Catalogus Clm. IV/10.* Wiesbaden, 1984. sub nr.

²² *Census US 2.* 2165.

²³ ACHTEN, G.: *Die theol. lat. Hss.* Wiesbaden, 1979. 132.

²⁴ KRÄMER: *i. h.*

²⁵ FINLAYSON, Ch. P.: *A Manuscript from Lucelle.* = Scriptorium 1978. 259. és KRÄMER: *i. h.*

²⁶ KRÄMER: *i. h.*

²⁷ VÖ. VIZKELETY: *i. m.* 1. 12.

²⁸ KRÄMER: *i. h.*

Reisach	cím	közbülső possessorok	J.	mai őrzési hely
27	TRYMBERG, Hugo v.: <i>Renner</i>	III.1526		Berlin Germ. Quart. 578 ²⁹
29	<i>Auszug gemoiner rechten</i>			Berlin Germ. Fol. 822 ³⁰
31	<i>Psalterium</i>	Varrentrapp, Philipps 1165 ³¹		
35	<i>Missale</i>	III.K.1559		
49	<i>Aufriß d. Reichstag-Säle</i>	III.K.1549.		
54	<i>Beschreibung d. nürnbergischen Landschaft</i>	III.1528		
II. (a) Incunabula ... usque ad annum 1551				
2	<i>Opus de misteria misse</i> ALBERTI magni	III.1551		
4	OVIDIUS Venet. 1474.	verkauft an Engländer		
5	BONAVENTURA, <i>Speculum b. M. virg.</i>	III.1583		
8	SILIUS Italicus Venet. 1483	F.L.36,175 r	*	Inc. 644 (3085) ^{31a}
10	Biblia 1485	III.1552		
17	<i>Psalterium Nurmberge</i> 1497	A British Museum 1884- ben vette. III.1564		London, BL, Id. BMC 2 (1912 = 1963) 477.
55				
57	<i>Reformacion d.</i> <i>bayrischen Landrecht</i>		*	Ant. 607 (W 226)
II. (b) Incunabula sine Nota anni, loci aut impression				
2	Vincentius FERRERIUS: <i>De fine mundi</i> c. 1481		*	Inc. 1167 (1311)
3	Vincentii de fine Mundi		*	Inc. 1166 (post 1312)
10	<i>Historia NICODEMI de</i> <i>passione Domini</i>		*	Inc. 1002 (2369)
14	IACOBUS de Clusa seu de <i>Paradiso</i>		*	Ant. 4300 ³² (J 6)
16	<i>Epistola de miseria</i> <i>curatorum</i>		*	Inc. 852 (1267)
17	<i>Epistola de miseria</i> <i>curatorum</i>		*	Inc. 850 (1203)
18	<i>Stella clericorum</i>		*	Inc. 1125 (3139)

²⁹ L. DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis* 2. 107.

³⁰ L. DEGERING: *i. m.* 1. 114.

³¹ KRÄMER: *i. h.*

^{31a} Zárójelben megadom a SAJÓ G.–SOLTÉSZ E.-féle ősnymtatvány-, ill. a SOLTÉSZ E.–VELEN-CZEI K.–W. SALGÓ Á.-féle antikva-katalógus tételszámát.

³² L. HORVÁTH 684

Reisach	cím	közbülső possessorok	J.	mai őrzési hely
21 vagy 38?	<i>De septem horis canonicis</i>	Paul Riant	*	Inc. 907 (1728)
27	<i>Epistole Magni Turci.</i>		Cambridge / Ma. ³³	
39	ISIDORUS: <i>De fide cath.</i>		* Inc. 923 (1796)	
40	<i>Navicula St. Ursulae</i>		* Inc. 1155 (3419)	
III. Kostbare ... und andere seltene Werke				
8		III.K.1592		
42		„hier”, III.842		
84		„verkauft an Engl.”		
162		„verkauft an Engl.”		
IV. Auctores Classici				
9	ATHENEI <i>Dipnosophistarum</i> Basil. 1556.	F.L.36,23r	*	Ant. 6162 (A 660)
36	DIONIS Nicae <i>Epitome</i> aut. Joa. XIPHILINO Lut. 1551	F.L.36,209r	*	Ant. 2027 (X 20)
55		„Carl”		
139	STOBAEUS: <i>Sententiae</i> Tiguri 1559.	F.L.36,180r	*	Ant. 770 (S 864)
141	<i>Sybillina Oracula</i> . J. Opsopaeus par. 1599.	F.L.36,184r	*	Ant. 4299 (S 500)
V. Bauarica				
67	<i>De laureaco</i> aut. Casp. BRUSCHIO. Basil. 1553.	III.K.1471 =	*	Ant. 7232 ³⁴ (B 1016)
283	REISACH, J. N. A.: <i>An- zeige der in dem Herzog- thum Neuburg entlege- nen Klöstern...</i> Regens- burg, 1780;	OSzK (III.) Germ. 3200		?233836
284	REISACH, J. N. A.: <i>Historisch...</i> I. 434. lap	???		OSzK III. Germ. 3203
297	<i>Des Fürstenthums Neuburg Erneuerte Forst- und Holzordnung.</i> Neuburg, 1690.			?178506
342	<i>Abfertigung d. wider die jüngste Pfalzneuburgi- sche landtagshandlun- gen ...</i> 1784.		*	?318279 ³⁵

³³ WALSH, J. E.: *A catalogue of the fifteenth-c. printed books in the Harvard UL*. I. 1991. 392.

³⁴ A szerző, c. Bruschi dedikációjával?

³⁵ A megjelenés levágott dátuma, 1784, nem látszik a példányon.

Reisach	cím	közbülső possessorok	J.	mai őrzési hely
345	<i>Pfalzneuburgischer Deputationsabschied über die Neuburgischen Landes- und Regierungsverhältnisse d. d. München den 5. Oktober 1799.</i> Uo. 1799.			?III.Germ. 1790
350	<i>Pfalzneuburgischer Landtags-Abschied vom Jahre 1802.</i>			?III.Germ. 2624
III. Katalog				
33	ANNII viterbiensis <i>commentaria</i> . Romae 1498.		*	Inc. 230 (213)
35	ANSELMII <i>Opera</i> Col. Agr. 1560.	OSzK 500.307	*	Ant. 401 (A 404)
84	Id. I.K.I.8/6			
111	<i>Biblia Septuaginta</i> . Oxon. 1707.		*	XII.Bibl. 643/1–4
135	BRUSCHIUS, C.: <i>Chronik d. Erzbischouen zu Mayntz</i> . Franckfurth, 1551.	Megjelölve a katalógusban.		?Ant. 644 (B 1014)
173	CAMERS, Joan.: <i>index Plinianus</i>	Vö. III.K.821/2		
221				München, UB Cod. Fol. 744 ³⁶
242	COMODIANI <i>poetae</i> Wit. 1703.	?F.L. 36,42 v		XII.Patr. 527
271	DIONYSII Halicarnassei... <i>Lutetiae</i> 1546–48.	F.L.36,53r		Ant. 83 (D 190)
279	DIONIS Cassii <i>Historiae</i> . Francofurti 1592.	F.L.36,52v		Ant. 6171 (D 183)
280	DIOMEDIS Gramatici <i>opus</i> . Lips. 1542	F.L.36,52v		Ant. 6265 (D 179)
284	DIONIS Rom. hist. 1548	III.K.271/2 = F.L. 36,52 v		Ant. 83
334	EUNAPIUS Sard... Antwerp. 1596.	F.L.36,63r		Ant. 6182 (E 489)
387	FUGGER, M.: <i>von d. Gestütterey</i> . Frankfurt 1584.			Ant. 565 (F 525 + C 1174)

³⁶ L. MBKD 3,1933,317; és *Die Hss. d. UB München*. III,2. Wiesbaden, 1979. 189–191. irodalommal. A kódex a Monheimtől 20 km-re fekvő Wemdingből származott el.

Reisach	cím	közbülső posszessorok	J.	mai őrzési hely
400	GEBETBUCH	F.L.37,116r	*	Cod. Germ. 33
405	G. GEMISTII (PLETHONIS) Venetiis 1503.	F.L.36,144r	*	Ant. 696 (P 629)
467	HAHN, G.: <i>Historia Martisburgica</i> . Leipzig 1606.	III. Germ. 387	*	?500257
498	I.K.8/5			
584	Jusjurandum senatorum	Q.L.3872,30r = F.L.37,149r	*	Oct. Graec. 1
614	<i>D. neue Layenspiegel</i> . Ausburg, 1511.			Ant. 542 (T 65)
752	<i>Narratio eorum, quae contigerunt Apollonio Tyrio</i> . Aug. Vind. 1595.	F.L.36,116r	*	Ant. 2016 (A 447)
765	Naironi Faust. Banesii <i>evangelia</i> (lege: <i>EVOPLIA</i>) Rom. 1694.		*	XII.Polem.4705
806	C. PEUTINGERI <i>Sermones convivales</i> Argent. 1506.		*	Ant. 2829 (P 423)
821	PLINII <i>nat. hist.</i> Hagenau 1518.	F.L.36,142r; OSzK 601.254 + 601.257	*	Ant. 108 (P 645)
842		I.K.III.42		
860/1-2	<i>Ephemeris sive diarium</i> Francf. 1590	F.L.37,166v	*	Ant. 3872 (R 217)
860/3	<i>Diarium</i> M. WEBSERI		*	Quart.Lat. 210
861	<i>Remissorium mitt sampt dem Weychpild</i> . Ausburg. 1495.		*	Inc. 607 (1257)
900	<i>Sachssenspiegel</i> . Leip. 1535.	OSzK 600.094	*	Ant. 595 (E 97)
917	SANFTL, D. Coloman: <i>Dissertatio</i> Ratisb. 1786		*	XII.Exeg.1128
1015	SUIDAE <i>Historica</i> . Basil. 1564		*	Ant. 780 (S 967)
1023	<i>Summa</i> JOHANNIS v. Freiburg			Inc. 446 (1906)
1040	<i>Paraphrasis</i> THEMISTII in <i>Aristotelem</i> . Basil. 1533.	F.L.36,189r	*	Ant. 2065 (T 116)
1063	Aeg. TSHUDII <i>Chronicon Helv.</i> Basel 1734		*	III.H.rel. 219
1066	HADRIANI Valesii <i>de cena Trimalchionis</i> . Paris 1666.		*	232449
1090	<i>Kurtze Vorstellung d. Erdkugel</i> . Augspurg 1743.		*	?III.Geo.212

Reisach	cím	közbülső posszessorok	J.	mai őrzési hely
1366	<i>Imago primi saeculi Societatis Jesu.</i> Antw. 1640.	OSzK H. eccl. 309		600675
1471	I.K.V.67			
1520	I.K.I.12			
1521	Philippi GALTHERI <i>Alexandreidos libri</i> 1588.	OSzK VIII. P.o. lat. 419	*	Ant. 2198 (G 494)
1522–5	I.K.I.13, 3,4 ill. 7			
1526–7	I.K.I.27, 16			
1528	I.K.I.54			
1549	I.K.I.49			
1551	I.K.II.a.2.			
1552	I.K.II.a.10			
1559	I.K.I.36			
1564	I.K.II.a.55			
1583	I.K.II.a.5			
1592	I.K.III.8			

Némely esetben a könyv korábbi tulajdonosát is meg lehet határozni. Ottó Henrik pfalzi fejedelmé volt négy kódex. Mái viseli képmását I.K.I.3³⁷, I.4 és 7³⁸, neki készült III.K.584 (ennek két elefántcsontberakásos tábláját Jankovich, Fol.Lat. 37 nem említi, nyomukat nem leltem). I.K.I.3 és 4 Lorschból³⁹ került Ottó Henrikhez, a könyvek nagy szerelmeséhez.⁴⁰ Hogy hogyan? W. W. v. Zimmern gróf krónikája szerint „Wie Sie (= a 764-ben alapított monostorban 1247 óta élő premontrei szerzetesek) aber noch viel weltlicher worden, do ist der nachgehend Churfürst, Pfalzgrafe Ott Heinrich, tanquam alter Nebukadnezar kommen. Der hat die kaiserlich uralte Bibliothek samt Butzen und Stil, wie man sagt, higeführt, und, wie augenscheinlich, sieht es (= a monostor) ein zervalnen Spital viel gleicher den einer so herrlichhen und kaiserlichen Stiftung.”⁴¹ Helyesebben, nem lehet pontosan megállapítani, hogy mikor tulajdonította a fejedelem ezeket a kódexeket, mert a gyűjtés már a végleges kirámolás előtt is szórványosan ugyan, de folyt. Megemlítjük, hogy Mathias Widman Kemnatensis már 1460 körül járt Lorschban, s legalább hat

³⁷ 1548-ból, az ún. első heidelbergi könyvkötő alkotása, l. Ilse SCHUNKE hatalmas monográfiáját: *Die Einbände der Palatina in der Vatikan. Bibl.* (Studi e testi 216–218) uo., 1962. 1,50–3 és Taf. XXXII. A Vatikánban egyetlen lorschei kötetnek maradt meg az „Ottheinricheinband”-ja, Pal. lat. 573-nak, 1558-ból. ROTT, H.: *Ottheinrich*. Heidelberg, 1905. 41. szerint egy árverés során szőnyeg is jutott A. v. Reisach birtokába a kastélyból.

³⁸ E kettőé 1553-ból, Jörg Bernhardt alkotásai, l. SCHUNKE, : i. m. 1. 54–55. és Taf. XXXIV

³⁹ B. BISCHOFF: i. m. 1977. 95.

⁴⁰ Még egy lorschei kódex került magyar kézre, egy Quattuor-evangéliumoskönyv első fele a gyulafehérvári Battyán-kvt. II.1 jelű kötete. L. SZENTIVÁNYI Róbert katalógusát és KÖHLER, W.: *Miniaturen*, II. 1958. 11. 88–100. és Taf. 99–107. III.168. IV.26. SZENTIVÁNYI: *Der Codex Aureus von Lorsch, jetzt in Gyulafehérvár.* = StM OSB 1912. 131–151. és két tábla. BISCHOFF: *Lorsch* 36. 38. 50. 53. 62. 63. 66. Az eredetileg elefántcsont-táblák közé kötött kódex leírása az első lorschei katalógus élén áll.

⁴¹ Idézi LEHMANN, P.: *Johannes Sichardus und die von ihm benutzten Bibliotheken u. Hss.* München, 1912. 137.

kódexet elszerzett fejedelme számára; látta, de viszaadta a másik Arithmetica-kódexet, Vat. Pal. 1341-et.⁴²

Több szempontból érdekes III.K.584. Kubinyi Mária⁴³ figyelmét elkerülte, hogy ez már ismert és kiadott szöveg. G. M. Thomas müncheni könyvtáros fedezte föl és publikálta: *Über eine griechische Eidesformel römischer Senatoren. Aus dem Cod. lat. 13096 der Münchener StB.* = *Gelehrte Anzeigen* d. kgl. Bayer. Ak. 1860, 154–164. A Szenátorok Esküje a müncheni kódex 43–48. lapjain található, a XVII. században már hozzá volt kötve a többihez, s egy regensburgi tanácsos birtokolta. A müncheni példány csonka, nem tartalmazza az előszó görög fordítását, és dátum nincs rajta. Különben a két kézirat szövege lényegében azonos, a görög szövegben néhány itacisztkus változat van (-oi- helyett -i- és -i- helyett -oi a müncheniben, και helyett κi a budapestiben), a német szöveg is csak helyesírási változatokat mutat, a latin szövegből a müncheniben hiányzik Henrik „utrisque Bavarie duci” címe, s a kezdete Jacobus Mycillus helyett Dominus Micillus. Szintén nem közli Kubinyi az „+ Ex Bibliotheca I. A. Reisachii S. R. I. Comititis. 1813. Donum Bernardi L. B. ab Hornstein statuum prov. Neob. Mareschalli” bejegyzést.⁴⁴

Mint köztudott, a Bibl. Palatina 1623-ban háborús jóvátétel címén a Vatikába került⁴⁵, a választófejedelem könyvtárának azon részét pedig, amelyet a katolikusok nem tartottak elszállításra érdemesnek, a háború során 1693-ban a palotával együtt fölégették a franciák. Voltak azonban olyan kötetek, amelyek nem az egyetemhez, hanem a fejedelem neuburgi házikönyvtárába kerültek. Ez történt az Arithmetica-kódexszel is⁴⁶, amint ez a neuburgi kastély Lehmann által idézett 1556-os és 1566-os könyvjegyzékéből látszik, s valószínűleg ide került a másik három kézirat is. Ottó Henrik magángyűjteményeinek sorsát nem dolgozták még föl, a legtöbbet Hubay Ilonától tudjuk.⁴⁷ Lehetséges, hogy a kötetek különböző utakon kerültek Reisachhoz. Összesen öt kódexből mutatható ki a talált legrégibb tulajdon-jele, egy nyomtatott cédula „Hans Adam Reisacher 17./Gelesen A. 17..” szöveggel. I.K.I.7, 12 és 15-ben máig megvan, 1781-re kiegészített dátummal (Hans Adam ekkor 16 éves!); az olvasás éve egyikben sincs kitöltve. I.K.I.3 és 4-ből nyilván Jankovich távolította el a cédulát, és bejegyezte a szerzés módját s még a III.K. tételszámait is. Tehát esetleg a Hildesheimből származó I.K.I.12 is átment a pfalzi fejedelmek kezén – a XVI. sz-i kötés Caesar, Cicero, Ovidius és Vergilius képmásával a hozzáértőnek nyilván többet is elárul. Élesen elválík ettől a csoporttól III.K.584. Az I–II.K.-ban való nem szereplése is későbbi beszerzése mellett szól, az 1813-as bejegyzés nyilván ennek évét jelöli. Báró v. Hornstein legalább 1799 óta viselte (még hozzá utolsóként, a Montgelas-féle reformig) a neuburgi „Landmarschall” tisztét.⁴⁸

⁴² Ennek Mathias K. bejegyzését egyesek Korvin Mátyásnak magyarázták, l. GOTTlieb, Th.: *Wer ist der im codex Montepessulanus 125 genannte Mathias?* In: *Eranos Vindobonensis*. Bécs, 1893. 147. A vatikáni kódex a IX. sz. harmadik negyedében másoltatott, mégpedig a budapesti kódexről, amint azt már BISCHOFF: i. m. 56. gyanította és most világosan látszik Jean-Yves GUILLAUMIN (Coll. Budé, Paris, 1995.). *Arithmetica*-kiadásából.

⁴³ L. a nyomtatott katalógust és AntTan 1954. 279. – Ottó Henrik persze nem rajnai palatinus és Hollandia (= Batavia) fejedelme, hanem rajna-pfalzi fejedelem s Alsó- és Felső-Bajorország (Bavaria) hercege.

⁴⁴ L. még ZIEBARTH, E.: *Der Eid vom Kloster Lorsch*. In: *XAPITEΣ*, Fr. Leo zum 60. Geb. Berlin, 1911. 395–406. és GÁSPÁR Dorottya: *Griechischer Eid der Ratsherren gefunden in der Széchenyi-Nationalbibliothek, Budapest.* = Alba Regia 1976. 39–64. A posszessor-bejegyzés fényképe a 40. oldalon látható.

⁴⁵ Pl. WILKEN, F.: *Über die dem Leo Allatius als Bevollmächtigtem des Papstes Gregor XV. zur Übernahme der Bibl. Pal. im J. 1622 erteilte Instruction.* = Archiv f. Philol. u. Päd. 1837. 5–17. Erre a sorsra jutott tehát a budapesti Arithmetica-kódex másolata is.

⁴⁶ Henrik matematika iránti szeretetéről megemlékezik REISACH, J. N. A.: i. m. 6.

⁴⁷ *Incunabula aus d. Staatlichen Bibl. Neuburg*. Wiesbaden, 1970. IX–XII.

⁴⁸ L. I.K.V.345 és 350, a rendekről REISACH, J. N. A.: i. m. 24.

Von Hornstein szoros kapcsolatban állhatott a v. Reisach családdal, amelynek tagjai szintén magas hivatalokat töltöttek be⁴⁹; bizonyos anyagi ügyletükben való részvételét említi Rieder i. h. 215–218. Van még egy neuburgi bejegyzésünk, III.K.1366-ban: „Hanc primi Saeculi Imaginem Neoburgico Societatis Jesu Collegio eiusdem Societatis Coll. Düsseldorf. Donat Ao MDCXLIV. XV. Kal. Iun.”⁵⁰ A rend 1773-as föloszlatása után nyilván sok lehetőség adódott könyvszerzésre, ám bár a kollégiumban még később is ottmaradhattak és taníthattak.⁵¹ Hubay szerint a jezsuiták a fejedelemtől is kaptak könyveket, lehetséges tehát, hogy az Ottheinrich-kötetek is rajtuk keresztül jutottak Reisachhoz. A Reisach-kötetek korábbi posszessorai között szerepel még a Bibl. Palmiana (III.K.14, 33, 60, 100–101, 254, 1063), a Bibl. Corbesiana (III.K.156), a passauai székesegyházi könyvtár (I.K.V.67), a müncheni kir. kvt. (III.K.806), valamint Johann Heinrich Prieser.⁵²

Kaisheimből származik I.K.I.9–11, 13?, 14, 22, 31 és 34, továbbá Cbm C.26c és C.99 (ezek XVIII. sz-i kaisheimi katalógusok, az árverési jegyzékekben nem leltem őket). Ezek 1809-ben kerültek Reisachhoz, akinek birtokában még több, a kolostorra vonatkozó irat is volt (I.K.I.69: *Eine Sammlung von Abschriften der meisten Kloster Kaissheimisch. Urkunden*; I.K.V. 415–428.)⁵³

Esetleg Hildesheimből (OSB S. Michael) származik I.K.12 = Cod. Lat. 41.⁵⁴

Tekintsük át a Reisach-féle birtokjeleket.

1) A cédulát már említettük. (1. kép)

2) A kerekbetűs AR ligatura egyszer dátum nélkül áll (I.K.I.7), kétszer az 1785-ös dátummal (I.K.I.6, 12). (2. kép)

3) Az Ex Bibl/Bibliotheca Reisachiorum 1802-es (I.K.I. 7, 12, 15. IV. 36, 169), 1803-as (I.29, II.a.8, IV.9), 1807-es (I.27), 1809-es (I.9, 13, II.a.17, 57, II.b.10, 14, 16–7, 27, 39, 40, IV.141, V.67) és 1811-es (III.K.1366) dátummal található. Két bejegyzés kerekbetűs (I.7, 12), a többi Hans Adam jellegzetes szálkás betűivel íródott. (3. és 4. kép)

4) Még a HAR ligatura is megvan I.K.I.7, 12, II.a.8, IV.9, 36, 139-ben, azaz 1802–3-ban.

5) Az Ex bibl/Bibl. I. A. Reisachii 1812-es (III.K. 33, 35, 280, 334–335, 752, 861, 1040, 1066), 1813-as (614, 821, 860 – HAR is, 900, 917, 1015; 584-ról fönt), 1814-es (221, 1023) és 1815-ös (271, 387, 400, 405, 1063) dátummal áll, 1816-ban ehhez még „S. R. I. C/Com/Comitis” járul (111, 806, 1521) – a legutóbbiban „in eadem Bibliotheca MSptum Galtheri Saec. XII. Monhemii asservatur” I.K.I.12-re utal). (5. és 6. kép)

Állítólag ugyanez (Ex bibl. I. A. Reisachii) áll I.K.I. 8/6-ban 1809-es dátummal, ami kilógna a sorból, de talán csak később, a szétszakításkor került bele.

6) Dátum nélkül áll HAR III.K.279 és 765-ben.

MAYER GYULA

⁴⁹ REISACH, J. N. A.: i. m. 28, 101; maga Joh. Nepomuk pl. valódi tanácsos volt; vö. *Hof- und Staats-Handbuch des Königreichs Baiern*. München, 1813. 10, 47, 49, 52, 159, 309. vagy uo. 1824. 12, 13, 73, 76.

⁵⁰ A nyilvánosan 1614-ben Düsseldorfban katolizáló Wolfgang Wilhelm pfalzi fejedelem lelkeséje a jezsuita J. Reihing volt, Neuburgban 1618 óta éltek a fejedelem hívására jezsuiták.

⁵¹ REISACH, J. N. A.: i. m. 47., az 1808-beli újabb szigorításokról RIEDER: i. h. 228. Vö. KRÄMER, S.–BERNHARD, M.: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands*. Erg. I/1–3. München, 1989–1990. 597.

⁵² † 1801, I. HUBAY: *Inc. Ausburg* 516, MEUSEL 6 és 10, neki dedikálta G. W. ZAPF az *Augsburgs Buchdruckergeschichte*. Ausburg, 1788. c. művét; – III.K.860. Más úton került Priesertől Jankovich-hoz Cod. Lat. 115.

⁵³ Vö. KRÄMER, S. – BERNHARD, M.: i. m. 383.

⁵⁴ KRÄMER, S. – BERNHARD, M.: i. m. 353.

Két reformkori pedagógiai tankönyv. Az esztergomi érseki tanítóképző, vagy korabeli elnevezése szerint „mesterképző”, 1842. november 3-án kezdte meg működését.¹ Az intézetet Kopácsy József hercegprímás alapította, igazgatóvá Jaros Vince kanonokot nevezték ki. Három tanár oktatta a növendékeket, Majer István és Rendek József paptanárok, valamint Éliás Márton világi zenemester. A képzés eleinte egy tíz hónapos tanfolyamból állt, majd 1845 novemberétől kezdve két évre emelkedett az oktatás időtartama. Az intézménybe kétféle előképzettséggel lehetett bejutni. Azok a tanulók, akik elvégezték az ún. „kisgimnázium” három osztályát azonnal felvételt nyertek, azok azonban, akik csak elemi népiskolai végzettséget igazoló bizonyítvánnyal rendelkeztek, csak úgy kezdhették meg tanulmányaikat az esztergomi mesterképzőben ha 3–4 évi falusi tanítói gyakorlattal rendelkeztek. A beiratkozott tanulók életkora különbözött. Általában 16 és 28 év között mozgott, de az egykori anyakönyvek megemlékeznek egy 32 éves tanítójelöltől is. A növendékek többsége Esztergom megyei volt, de jöttek Nógrád, Hont és Nyitra megyéből, sőt néhányan Pozsony és Bars megyéből is. Legtöbbjük szegény sorból származott, a szülők között sok iparost és földművest találunk. A diákok segélyezéséről az érsek és a káptalan gondoskodott.

A tanítóképzőben sokféle tárgyat tanítottak. Hit- és erkölcsant, nyelvtant, egészségtant, számant és mértant, történelmet, földrajzot, természettant, gazdaságtant, éneket, orgonálást, rajzot, testnevelést, és nem utolsósorban pedagógiát, ezen belül nevelés- és oktatástant, valamint módszertant. A pedagógiai tárgyak oktatásának alapvető jelentősége volt. Egyetlen tanító sem léphetett ebben az időben már a katedrára pedagógiai ismeretek nélkül. Kifejezetten a katolikus tanítóképzés céljait szolgáló korszerű pedagógiai tankönyvek azonban ekkor még nem álltak rendelkezésre. Ezért az esztergomi érseki tanítóképző két tanára, Majer István és Rendek József, nem elégedtek meg a veszprémi mesterképzőben használt rövid pedagógiai összefoglalás által tartalmazott ismeretek oktatásával. Ezért igényes és új tudományos eredményeket is tartalmazó pedagógiai jegyzeteket állítottak össze. Ennek alapján tanítottak, és nem sokkal később tankönyv formájában is publikálták azokat.

1844-ben jelent meg Budán Majer István „Népneveléstan”² című műve, amely az intézetben tartott előadásai alapján íródott, majd ezt követte Rendek József munkája 1845-ben a „Tanmód-szer városi, s falusi elemi iskola-tanítók és mesterképző intézetek használatára”³ címmel. Mindkét mű elsősorban a tanítóképzés céljait szolgálta, az első hazai pedagógiai tankönyvek között tartjuk számon őket. Azonban mindkét könyv anyaga túlmutat a pusztán tankönyvi célokon. A reformkor eszméi hatják át ezeket a műveket. A szerzők célja az volt, hogy a korszerű műveltséggel ellátott tanítók ne csak az iskolásgyermeknek hanem a környezetükben élő felnőtt lakosság műveltségi színjét is emeljék.

¹ Az esztergomi tanítóképző történetéről: OKÁNYIK Lajos: *Az esztergomi tanítóképző története*. Esztergom, 1896.; KOVÁTS Kálmán: *Az esztergomi tanítóképző múltja és jelen állapota*. Esztergom, 1896.; BARTAL Alajos: *Az esztergomi érseki róm. kath. líceum és tanítóképző intézet története*. Esztergom, 1942.; GÁBRIS József: *A nevelőképzés évtizedei Esztergomban*. Esztergom, 1984.; MÜLLERNÉ Seres Ágota: *A Vitéz János Tanítóképző Főiskola története 1842–1992*. Esztergom, 1993. Majer Istvánról: DOMBRÁDY Lórándné: *Reformkori „Népneveléstan” magyarul és szlovákul*. In: *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. (Szerk. Mészáros István.) Bp. 1980. 141–151.; Rendek József tanári tevékenységéről: *Tanúságtevés Rendek Józsefről a neveléstan Komárom megye tudós művelőjéről*. = Új Forrás 1972. 2. sz. 123–129.

² MAJER István: *Népneveléstan*. Buda, 1844.

³ RENDEK József: *Tanmód-szer városi, s falusi elemi iskola-tanítók és mesterképző intézetek használatára*. Pest, 1845.

Majer István, *Népneveléstan* című művének előszavában így fogalmaz:

„A népnevelőknél nem szorgalmazunk rousseau-i nevelést, sem kanti filozófiát, hanem keresztény műveltséget, hogy e szerint a művelt, erkölcsös, keresztény népnevelő egyszerű, de jó falusi nevelést adhasson együgyű népünknek, mely őket istenfélő, engedelmes, becsülettudó, értelmes, szíves, szorgalmas, ügyes honfiakká alakítja.”⁴

A szerző művének megírása előtt tanulmányozta a „legjelesebb nevelési könyveket”, amelyek korábban külföldön és hazánkban megjelentek. Jól ismerte Milde, Demeter, Chimaini német nyelvű munkáit, a hazai szerzők, Szilasy János, Lesnyánszky András, Beke Kristóf, Edvi Illés Pál műveit, hivatkozott a *Tudományos Gyűjteményben* és a *Relgió és Nevelés* című lapokban megjelent pedagógiai tanulmányokra.

Majer István művében pontokba foglalva adta közre a népneveléssel kapcsolatos elméleti ismereteket. Mivel munkáját tankönyvnek szánta, rövidsége, tömörsége, érthetősége törekedett. A 87 pont kiterjedt a nevelés összes lényeges kérdésére.

Milyen tudomány foglalkozik a nevelés kérdéseivel? Mit kell tanulnia annak, aki neveléssel kíván foglalkozni?

„Azon tudomány pedig, mely az emberképzés elintéztetésére általános elveket oktat, szükséges szabályokat nyújt, neveléstannak (paedagogia theoretica) hívattatik, ezen szabályok alkalmazása pedig nevelés mesterségnek, (paedagogia practica). A mennyire e tudomány a köznép czélszerű képzésére irányoztatik, neve népneveléstan.”⁵

Mit jelent a nevelés? Mi a nevelés célja? – teszi fel a kérdést a szerző.

„Embert nevelni térsen: az emberben lévő tehetségeket bizonyos józan elv és szabályok szerint megóvni, czélszerűen kifejteni és tökéletesíteni, sőt maga tehetetlenségéből oly állapotba átvizetni melyben körülményeihez képest földi és mennyi boldogsághoz, s embertársainak, jelesen hazájának boldogításához, s így isten országa gyarapításához, azaz rendeltetése czéljához járulhasson.”⁶

Melyek a nevelés feladatai? Milyen feladatokat kell megoldania egy nevelőnek, ha célt akar érni?

„1-ször. Azon tehetségeket, mellyekkel nevendékünk Istentől megajándékozott, tartsuk meg épségükben, azaz mindent távoztassunk el, miátal azok vagy megsértetnének, vagy elgyengülnének. 2-szor. E tehetségeknek természetes kifejlődését segítsük, s azokat a feltett cél felé vezessük 3-szor. Hogyha némely tehetségek gyöngék, vagy megromlottak, a fogyatkozásokat, hibákat telhetőleg helyrehozzuk, megorvosoljuk, megjobbítsuk. 4-szer. Növendékünket önállásra, öntökéletesítésre megtanítsuk, rászoktassuk. A nevelőnek e négy főszabályt mindenkor szem előtt kell tartania és ehhez alkalmazkodnia.”⁷

A nevelés céljainak és feladatainak megoldására többféle eszköz áll a pedagógusok rendelkezésére. Ezek Majer István szerint a következők: a példa, a szoktatás és az oktatás. Helyesen ismeri fel, hogy milyen nagy jelentősége van a személyes példaadásnak az erkölcsös magatartás kialakí-

⁴ MAJER István: i. m. 5.

⁵ MAJER István: i. m. 16.

⁶ MAJER István: i. m. 19.

⁷ MAJER István: i. m. 20.

tásában. Ez győzi meg a tanulót arról, hogy amit elvárnak tőle, az lehetséges. A tanítóképzők növendékeinek azért kell szigorú szabályok között élniük, hogy később a nép körében jó példát mutassanak, hiszen a tanító a falu lakosságának egyik vezetője, magánéletének és egyéb tevékenységének is példamutatónak kell lennie.

Majer István a szoktatást a fegyelmezéssel azonosítja. Azt vallja, hogy a szoktatást korán kell kezdeni már akkor, amikor a gyermek még nem cselekszik tudatosan. Hangsúlyozza, hogy a helyes életrend, a pontos napirend kialakítása mennyire fontos nevelői feladat.

A szerző ma is érvényes elveket vall az oktatás és nevelés viszonyának kérdéséről. Szerinte az oktatás nem más, mint a nevelés eszköze. Általa válik tudatossá mind a példák követése, mind pedig a szokások elsajátítása. Csak az oktatás során bontakoznak ki azok a szellemi erők, melyek lehetővé teszik az erkölcsös viselkedés megvalósulását. Ez az okfejtés igen figyelemre méltó az 1840-es évek hazai viszonyai között.

Majer István bő teret szentel könyvében a nevelés két alapvető területének, a testi és szellemi nevelés kérdéseinek.

A testi neveléssel kapcsolatban a szerző igen korszerű elveket vall. Hangoztatja, hogy az anyának már a terhesség alatt vigyáznia kell születendő gyermeke testi fejlődésére, tehát tartózkodnia kell a megerőltető munkától, túlzott étel- és italfogyasztástól, sokat kell mozognia pihennie. Már a csecsemőt is rendszerességre kell nevelnie. Ügyelni kell napirendjére, táplálkozására, testmozgására, és ezeket folytatni kell a gyermekkor egész időszaka alatt. A testi nevelésnek négy feladata van. Gondoskodni kell a gyermek normális fejlődéséről, edzeni kell őt, el kell háritani a testi fejlődést akadályozó tényezőket, meg kell őrizni testi épségüket. A tanító feladatai közé sorolja az egészségnevelés és az egészségügyi felvilágosítás ügyét. Felhívja a figyelmet arra, hogy a tanító rendszeresen, naponta többször szellőztesse a tantermet, tájékoztassa a tanulókat a naponkénti fürdés, a tiszta fehérnemű, a szabad levegőn való mozgás fontosságáról, egészségmegőrző hatásáról. Nagyon érdekes, hogy Majer külön kitér a himlőoltás fontosságára leendő tanítóknak szóló könyvében. A himlőoltás akkoriban még egészen új dolog volt, és a szerző alapvető szerepet szánt a falu tanítójának az oltással kapcsolatos propagandában. A test erőit testgyakorlattal lehet fokozni. A szerző ajánlja a rendszeres gyaloglást, a futást, az ugrást, a mászást, a dobást, sőt az úszást is, amelyet szerinte minden falusi gyereknek már iskolás kora előtt meg kellett tanulnia. Majer erőteljes hangon emel szót a kuruzslók ellen. „Egy járvány, nyavalya sem öl meg annyi embert, mint a kuruzslás. Az istenért népnevelők, ne kíméljük a fáradságunkat ezen szörnyű zsarnokok kiirtásában.” A szerző részletesen szól a betegségekről, megismerteti a leendő tanítókat több mint nyolcvan betegség tüneteivel, hasznos tanácsokat ad kezelésükre vonatkozóan. Azt javasolja, hogy minden tanító birtokában legyen egy kis kézigyógyszertár, amely a legalapvetőbb gyógyszereket tartalmazza, és ennek segítségével próbáljanak a falu népének gyógyításában részt venni. Az is igen érdekes és egyáltalán nem megszokott, hogy Majer külön felhívja a figyelmet a testi fogyatékos gyermekekre, akik nézete szerint együtt képezhetők egészséges társaikkal.

A nevelés másik nagy területe az értelmi nevelés, Majer István szóhasználatá szerint „szellemi” nevelés. A szellemi erők forrásai az értelem, az érzelem és az akarat:

„A lélek több tehetséggel alkottatott. A léleknek ugyanis három fő tehetsége van, 1-ső az elme, azaz ismerő tehetség, mellyel a való igazat belátni tudni, 2-dik a szív, azaz érző tehetség, mellyel a való szépet becsülni és a rútat utálni, 3-dik az akarat, azaz vágyó tehetség, mellyel a való jóat óhajtani és végre hajtani, a rosszat mellőzni lehet.”⁸

⁸ MAJER István: *i.m.* 136.

A nevelés során mindhárom tehetség fejlesztésével foglalkozni kell a nevelőnek, mégpedig úgy, hogy ezek egymással szoros kölcsönhatásban fejlődhessenek. A szerző igen helyesen állapítja meg, hogy a „tehetségek” tekintetében egyéni különbségek vannak a tanulók között, és ezeket mindig figyelembe kell venni a tanítás során. Az értelmi nevelés fontosabb feladatai a következők: – a tanulók szellemi erőinek fejlődését akadályozó tényezőket ki kell küszöbölni; – a szellemi erők fejlődését elősegítő tényezőket fel kell használni. A tanítási-tanulási folyamat során lezajló értelmi tevékenységek között első és legfontosabb a figyelem – vallja Majer István. A gyermek figyelme „lence, mozgékony, ingadozó”. Ezért a gyermekeket tanítani, szoktatni kell a figyelemre. Ugyanígy az emlékezet is fejleszthető. „Az emlékezet mintegy raktára azon ismereteknek, melyet megismerő tehetségünk szerez, s miután csak annyit tudunk, amennyire emlékezünk. A nevelő ezen szükséges szellemi tehetségeket buzgón iparkodik növelésében kifejtetni, s tökéletesíteni”.⁹ A tanítónak gondot kell fordítania arra is, hogy az „ítélőerő” is megfelelő mértékben fejlődhesen minden tanulóban, hiszen hiába szerez a gyermek sok ismeretet, ítélőerő nélkül, „mint a gép, mások visszhangja leendő”-vallja.

Majer István az értelmi nevelés keretei között szól az erkölcsi nevelés kérdéseiről is. Az erkölcsi nevelés tartalmát alapvetően a nevelés célja határozza meg. Ki kell alakítani a tanulóknban a nemzeti és vallásos érzést, hazaszeretet érzését, a tisztelet, szeretet, kegyelet, a becsület, a szerénység, a hála, a szorgalom, az őszinteség érzését. A szerző szól az erkölcsi nevelés eszközeiről is. Ezek: az intés, a jutalmazás és a büntetés.

Az esztétikai nevelésről szólva a szerző hangsúlyozza, hogy a tanítónak az is fontos feladata, hogy megtanítsa a gyermekeket arra, hogy tudjanak gyönyörködni a természet szépségeiben, a költészetben, a zenében, a képzőművészet alkotásaiban.

Majer István könyve, amelyből tanítók generációi sajátították el a korszerű nevelési ismereteket, foglalkozott az oktatásmélet kérdéseivel is. Az oktatás alkalmazkodjon a tanítványok korához és „tehetségéhez”, vagyis egyéni képességeihez – vallja a szerző. A tanító igyekezzon megkönnyíteni a tanulást, oly módon, hogy fokanként haladva közvetíti az ismereteket, a könnyebbtől a nehéz, az ismerttől az ismeretlen felé haladva. A tanulás folyamatát tegye érdekessé, igyekezzon mindent szemléletessé tenni képekkel, rajzokkal. Az elsajátított ismereteket gyakoroltassa, „mert a gyakorlat, alkalmazás minden szabály koronája.” A leendő tanítók figyelmét arra is felhívja a szerző, hogy az egyik legfőbb feladat a növendékek szeretetének és bizalmának megnyerése.

A szerző az elméleti pedagógiai ismeretek elsajátítása mellett nagy jelentőséget tulajdonított a hallgatók gyakorlati oktatásának. Ezért sürgette a tanítóképzők mellett működő gyakorlóiskolák felállítását.

„A praeparandiával kapcsolatban áll egy közellévő elemi iskola, melyben az elméletileg tanultak azonnal gyakorlatra alkalmaztatnak, vagyis a praeparandisták oktatójok felügyelése alatt időnként az elemi iskolába mennek, s az ott lévő tanító egy vagy más tanszakból magyaráz, tanít, kérdez, s magyarázat, tanított, s kérdezett a praeparandistákkal is, vagy ily gyakorlati kísérletekre néhány gyerek a praeparandiába hivatik, hogy így többszöri ismétlés s folytonos gyakorlás után egész készséggé válik nálok azon tanítás módszer és kidedekkel bánás, melyre eleve elméletileg készültek.”¹⁰

Az esztergomi tanítóképző növendékei között sok szlovák anyanyelvű hallgató is volt. Ők tanulmányaik végeztével olyan falvakba kerültek tanítónak, ahol szlovák gyermekeket kellett tanítaniuk. Emellett Esztergom környékén több olyan település is volt, ahol szlovák nyelven tanító

⁹ MAJER István: *i.m.* 151.

¹⁰ MAJER István: *i.m.* 3–4.

iskolamesterek működtek évek, évtizedek óta. Nekik is szükségük volt új és korszerű pedagógiai ismeretekre, hiszen ők még nem részesültek rendszeres képzésben. Ezt az igényt felismerve a budai egyetemi nyomda 1847-ben szlovák nyelven is kiadta Majer István művét.¹¹

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Majer István pedagógiai tankönyve tartalmazta mindazokat az elméleti és gyakorlati ismereteket, amelyek a reformkor idején korszerűnek számítottak. Nem lehet pontosan tudni, hogy a magyar és szlovák anyanyelvű tanítók közül hányra, és milyen mértékben hatott a mű, de feltételezhető, hogy a képzőből 1842 és 1849 között kikerült mintegy 200 tanító a tankönyv elvei szerint oktatta a rábízott gyermekeket.

Míg Majer István könyve inkább a nevelés elméleti kérdéseit fejtegette, addig tanártársa Rendek József „*Tanmódszer városi, s falusi elemi iskola-tanítók és mesterképző intézetek használatára*” című 1845-ben megjelent munkája főként az oktatásmérettel és oktatásmódszertani kérdésekkel foglalkozik. A könyv négy részből áll. A szerző megfogalmazása szerint:

„Az I. rész a tanításról, s annak általános szabályairól szól, vagy is előadja az elméleti tanítás tudományt. A II. rész az alkalmazott, vagy gyakorlati tanítás módot terjeszti elő. A III. rész a tanítási rendszert, annak külső belső segédeszközeit. A IV. rész a tanítónak különféle viszonyaiból eredő kötelességeit vizsgálja. A függelék az ünnepi és vasárnapi iskolákról, süketnéma és vak gyermekek nevelés és tanítás módjáról értekezik.”

A tartalomból látható, hogy az oktatásmélet és a mai értelemben vett módszertan teszi ki a mű nagy részét, de emellett szól a tanítói hivatás lényeges kérdéseiről, sőt a fogyatékos gyermekek oktatásának speciális problémáiról is. Érdekes a mű szerkezete is. Egy-egy kérdés feltevése után következik az arra való válasz rövidebb-hosszabb kifejtése.

Miben áll a nevelés és tanítás? – teszi fel a kérdést a szerző. „A nevelés a kisded gyermekek testi lelki tehetségeinek célirányos kifejtésében áll. Ha nem nevelik és tanítják, csak állati ösztöneit fogja követni.”¹² Ezután arra próbál választ adni Rendek, mi is tulajdonképpen a tanítás, mi a tanítás célja.

„Tanítani térsen másoknak tehetségeikre kész akarva hatni, tudományunkat másokkal közleni, azoknak némelly ismeretek és ügyességek megszerzésére utat, módot mutatni, segédkezet nyújtani – és ezzel együtt bennük a tehetséget fölbresztteni, gyakorolni, képezni.”¹³ „A tanításnak kitűzött célja a gyermekekből olly embereket képezni, kik azon állapotnak, mellyre készülnek, hasznos tagjaivá válhassanak az életben.”¹⁴

A hasznosság igen fontos elv volt már a felvilágosodás kora óta a pedagógiában, de a reformkorban ez különös hangsúlyt kapott. Rendek is nyomatékosan kijelenti, hogy hasznos, vagyis az életben közvetlenül felhasználható ismereteket kell nyújtani a gyermekeknek az elemi iskolákban. Melyek ezek az ismeretek? Milyen tantárgyak keretében kell mindezeket megtanítani?

„Az elemi iskolai tanításnak tárgyai, mellyek minden emberi osztályban mellőzhetetlenül szükségesek és hasznosak, ezek: 1. A keresztény kath. hit és erkölcsstudomány, az ó és újszövetségi szent történetekkel, rövid egyháztörténet, szertartásmagyarázat, és éneklés. 2. A bötük ismerete s olvasás. 3. Az írás. 4. Számvetés. 5.

¹¹ Címe: *Postonárodnó vichovslovi cili paedagogia populárna*.

¹² RENDEK József: i.m. 1.

¹³ RENDEK József: i.m. 2.

¹⁴ RENDEK József: i.m. 2–3.

Magyar nyelv tudomány. 6. Nemzetünk története, hazánk helyzete és földleírása. 7. A természet és természeti dolgok szükséges ismerete, egésségtudomány. 8. Állapoti kötelességünk, s törvényes viszonyaink tudása; a falusi iskolákat illetőleg a házi s mezői gazdaság és úrbér. Ezen kívül vannak némely tanulmányok, melyekből falukon is czélszerű oktatást nyerhetnek a tanítványok, de leginkább a mesterségekre, művészetekre készülő városi gyermekek, ilyenek a műtan, mértan, erőmív és építészettudomány, ének és zenészet, rajzolás és szavalásbani gyakorlás, neveléstan.¹⁵

Mint a fentiekből látható, Rendek József igen sok tantárgyat kíván a népiskolákban tanítani. A tananyagot azonban nem szabad a mai mércével mérni. Minden témából csak a legalapvetőbb és egyben a gyakorlati életben leginkább hasznos ismereteket kívánta oktatni a szerző a korabeli városi és falusi elemi népiskolákban. Az egyes tantárgyak tanításához értékes módszertani útmutatásokat adott könyvében. Ezek nagy része ma is elfogadható. Az írás és olvasás tanítását alapvető fontosságúnak tartja, ezért az erre vonatkozó módszertani ajánlások igen részletesek. A betűk tanításánál Rendek nem követte a korban divatos sillabizáló módszert, hanem új utakat keresett. A magán és mássalhangzókat közvetlenül kapcsolhatta, és értelmes szavakká egészítette ki. Az olvasásnál azt a követelményt állította föl, hogy a tanulók hangosan, értelmesen, megfelelő hangsúlyval és hanglejtéssel olvassanak. A „számvetést” is lényegesnek tartotta mindenki számára. Különösen a különböző mértékek ismeretét és használatát szorgalmazta, amely abban a korban, mikor például a pénz nemek tekintetében is olyan sokféleség uralkodott, nem volt könnyű feladat. Rendek az akkortájt kialakuló magyar matematikai szaknyelv szavait használta könyvében. Azt is hangsúlyozta, hogy az anyanyelv tanítása minden további tanulás alapja. A tanító egyik legfőbb feladatának a szókinccsfeljesztést jelölte meg. Tapasztalatai szerint a gyermekek az iskolába kerülve még a legalapvetőbb dolgokat sem tudják pontosan megnevezni anyanyelvükön, nem beszélve a bonyolultabb fogalmakról. Az elemi iskolai tanulmányok végéig el kell jutni addig, hogy beszédben és írásban pontosan tudják magukat kifejezni a tanulók anyanyelvükön. A szerző a még írni olvasni sem tudó gyermekek számára is szükségesnek tartja lakóhelyük környékének megismerését. A népiskolai tantárgyak között fontos helyet biztosít a földrajznak. Szorgalmazza a térképek használatát. Hangsúlyozza, hogy minden gyermeknek el kell sajátítani a térképen való tájékozódást. Az elemi iskolában tanítani kell a haza földrajzán kívül Európa és az egész ismert világ földrajzát is, természetesen csak nagy vonalakban. A történelem tanítását Rendek József világ- és magyar történelemre bontja. A kezdetektől egészen V. Ferdinánd uralkodásáig jut el, de természetesen csak a legjelentősebb eseményekről emlékezik meg. A történelem fejlessze az értelmet és az ítélőképességet, és a tanulók a tananyagból vonják le a tanulságokat az erkölcsökre, a hazafiúi kötelességekre vonatkozóan – vallja Rendek; részletesen ír a természettudományok tanításának fontosságáról, és a követendő módszerekről. Ezeknél a tantárgyaknál elsődleges módszernek tartja a személtetést, a képek, gyűjtemények használatát. Az ének és a zene oktatását az érzelmi nevelés szempontjából tartja hasznosnak, a rajztanításról azt írja, hogy „... e jeles mesterség által a gyermekek szemiek élesednek, kezeik a finomabb munkára előkészítettnek elméjükben majd minden tehetségik gyakoroltatnak, ízlésük a valódi széphez szokik.” Éppen ezért az esztergomi tanítóképzőben nagy súlyt helyeztek a rajzolás tanítására. Egészen új dolog, hogy Rendek a neveléstan is felveszi az elemi iskolai tantárgyak közé.

„A neveléstan tudása ugyan egyenesen a nevelőket és tanítókat illeti, de mivel az iskolába járó gyermekek is idővel szülők és nevelők lesznek, s addig is míg gyermekeiket annyira fölnevelik, hogy kisdédóvó intézetbe vagy iskolába küldhessék, azo-

¹⁵ RENDEK József: *i. m.* 22.

kat mind testi lelki képen nevelniük kell... Tudniuk kell, hogy mi hasznos és mi kártékony befolyású a kided testére és lelkére, mire kell azokat idején korán szoktatni, mitől őrizni, hogy rajtuk sérelem ne történjék, hogy testi és értelmi tehetségeik kifejlődjének.”¹⁶

Tehát a szerző, nagyon helyesen abból indul ki, hogy a gyermekek testi lelki fejlődéséért a szülők felelősek, és erre a leendő szülőket is nevelni kell.

Rendek József külön fejezetet szentel a jutalmazás és büntetés kérdéseinek. Hangsúlyozza, hogy sem a jutalmazás, sem a büntetés ne történjen túl gyakran, nehogy megszokottá, és így érdektelenné váljon a gyermek számára. Mélységesen elítéli a testi fenyítést, a durva bánásmódot.

A könyv negyedik fejezetében Rendek a tanítói hivatal kérdéseivel foglalkozik. Megfogalmazza azokat a tulajdonságokat, amelyekkel a jó tanítónak rendelkeznie kell:

„Hogy a tanító fontos hivatalának megfeleljen, kívánatik, hogy következő testi lelki tulajdonokkal bírjon: 1. Ép, egészséges testtel, tagokkal, érzékekkel, mivel egészséges testben egészséges a lélek is. Legyen tiszta kiejtésű, nyelvű. 2. Bírjon józan ésszel, ítélettel, hű emlékezettel. Legyen ment minden indulatoskodástól, haragtól. 3. Tündököjön benne az erkölcsös élet, isteni félelem és ájtatosság, jámborság, józanság, mivel a maga példa adása nélkül hasztalanul tanítaná ezeket a gyermekeket. Egész viselete olly tökéletes legyen a gyermekek előtt, hogy tükröz gyanánt szolgáljon nekik, mellyből láthassák, mikép kell magukat viselniök. 4. Ha olykor szorgalma lankadni békétürése fogyni fog, élessze föl magában azt a szeretet által.”¹⁷

A tanító nemcsak a tanítványai számára kell hogy példaként szolgáljon, hanem az egész falu számára is. A szerző nem tartja helyesnek, ha a tanítónak a tanításon kívül más feladatokat, így a jegyzői és a kántori teendőket is el kell látnia, amint az akkoriban gyakran szokásos volt.

Rendek József művében kitért az iskola épületének és felszerelésének kérdéseire is. Az iskola ne legyen sötét, szűk mellékcútkában, lármás, egészségtelen hely közelében. Az iskolaudvaron zöld pázsit, fák és virágok legyenek. Fontos az osztályterem tisztasága, rendje. „Az iskolaszoba minden bemenet előtt és kijövet után télen nyáron naponként reggel is, délután is kiszellőztessék, kisöpörtessék; gyakrabban és ha nem többször, legalább hetenként egyszer a padok közül is minden szemét kitakarításék, a kályha, a falak és minden mi az iskolában van portól, pókhálótól feltisztíttassék.”¹⁸

A szerző a kötet függelékében röviden összefoglalja a fogyatékos gyerekek oktatásának és nevelésének legfontosabb elveit is.

Az esztergomi tanítóképző tanárai, Majer István és Rendek József igyekeztek a legkorszerűbb pedagógiai ismeretekkel felvértezve kibocsátani az intézetből a végzett tanítókat. Hetenként két órában megtartott előadásai és tankönyveik is ezt a célt szolgálták. Nem lehet statisztikailag, számszerűen kimutatni, hogy a tanítók munkája mennyivel lett jobb, hatékonyabb a fentiekben ismertetett pedagógiai elvek és gyakorlati útmutatások hatására, de feltételezhetjük, hogy az intézetből kikerült növendékek már ebben a korszerű szellemben végezték iskolai munkájukat az 1840-es évek második felétől kezdve, hozzájárulva nemcsak az iskolásgyermek, hanem a falvak felnőtt lakosságának kulturálódásához.

FEHÉR KATALIN

¹⁶ RENDEK József: *i. m.* 123.

¹⁷ RENDEK József: *i. m.* 165.

¹⁸ RENDEK József: *i. m.* 178.

A putnoki–rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcsekönyvtára (1834–1863)* 1833 márciusában egy fiatal pap: Markovits Márton kerül a sajópüspöki plebániára. Püspöki titkár volt Rozsnyón Scitovszky János mellett, és mint nyolc éves fiatal pap került Sajópüspökibe. Valószínűleg ő volt az 1834-ben megalakult Olvasó Társaság eszméjének propagálója, mert ő lett a könyvtárosa és mindenese. A szerénység hallgattatta el vele a nevét, mert idősebb esperek és papok voltak itt a kerületben, akiket megnyert az Olvasó Társaság eszméjének.

A rimaszécsi és putnoki esperesi kerületek több paróchusának baráti beszélgetése folyamán – írja Markovits az Olvasó Társaság naplójában – az a vélemény alakult ki, mivel oly sok az új gondolatokat és eszméket tartalmazó könyv, amiket egyenként megvenni nem tudnak, mindenképpen egy Társaságot kell alakítani, amelybe mindenki egy meghatározott összeget ad a közösbbe, és közösen veszik a könyveket. Ne vero salutare hoc consilium tantum in votis maneat – 1834. április 24-én a putnoki kerület esperesének plebániáján, Deresken összejöttek: Ledna György esperesplebános Deresk, Suhányi János a rimaszécsi kerület esperesplebánosa, Dobóca, Szagula József putnoki, Vetserik József méhii, Majantsik József baracai, Geréb János rimaszécsi, Galladay János ratkó-lehotai, Markovits Márton sajópüspöki plebánosok és Kőszegy Pál nyugdíjas plebános. A dereski gyűlésen nemcsak tanácskozás volt, hanem cselekedetekkel is megmutatták, hogy az Olvasó Társaság célját meg is akarják valósítani. A megjelentek alapító tagok is voltak.

A második pontban megegyeztek abban, hogy minden tag évenként 10 Rf.-t ad könyvbeszerzésre, éspedig május elején a felét, és november elején a másik felét. A tagok jogait és kötelességeit írja elő a harmadik pont. Hogy semmiféle megkülönböztetés ne legyen, a Társaság feje a két esperes. A tagok kívánságait és javaslatait a két esperesnek adhatják elő, és a könyveket a rimaszécsi esperes vásárolja meg Pesten a könyvkereskedés centrumában.

Az Olvasó Társaság könyvtárosaává Markovits Mártont választották meg, akinek kötelessége a könyveket jegyzékbe egybeírni, a tagdíjat beszedni és kifizetni, a Társaság határozatait végrehajtani és mindenről jegyzőkönyvet vezetni.

A dereski gyűlésen meghatározzák azoknak a könyveknek a megszerzését, amelyek a kitűzött célt elősegítik: a szükséges ismeretek tárházát adják a szentségi fegyelemre, a vallásra, az egyházra vonatkozólag.

A könyvek olvasási sorrendje a következő: Dobóca, Baraca, Rimaszécs, Sajópüspöki, Putnok, Méhi, Deresk, Ratkó–Lehota. Hogy egy könyv sokáig ne maradjon egy helyen, a rimaszécsi esperes és könyvtáros által a könyv terjedelméhez és tárgyához mérten megállapított időben tovább kell adni, és a továbbítási, valamint az átvételi időket a könyvhöz mellékelt iraton jelezni kell. Az utolsó olvasó a könyvet a könyvtárosnak küldi vissza.

Az első körzés befejezése után újra lehet a könyvet kérni a könyvtárostól, térítvény mellett. Olyan egyének, akik a Társaságba nincsenek bekebelezve, azok a könyv értékének tizedrészéért – mint olvasási díjért – térítvény mellett megkaphatják. Az ilyenek számára az olvasási idő fele, mint a bekebelezett tagoknak. A káplánoknak testvéri szeretetből megengedik a plebánosok, hogy olvasási díjat annyit fizesse, amennyit akarnak.

A nyolcadik pont az esetleges későbbi tagokról intézkedik. A csatlakozást egyházi és világi hívőknek egyaránt lehetővé teszi és a belépés díját aképpen állapítja meg, hogy a következő évben belépők egy Rf-t és az ezévi díjat, a harmadik évben belépők két Rf-t és az azévi díjat, és így tovább fizessek, hogy az elmúlt évek megvásárolt könyveit mint rendes tagok olvashassák.

A Társaság tagságának megszűnéséről szól a következő, kilencedik pont. Akár kilépés, akár eltávozás az esperesi kerületből, akár elhalálozás után a tagok semmiféle kárterítést sem könyvben, sem pénzben nem igényelhetnek. Minden marad a Társaságé. Ha feloszlana a Társaság, akkor

* A sajópüspöki plebániái irattár alapján.

vagy a két esperesi kerület között osztódik szét a könyvtár, vagy pedig mint a két kerület közös könyvtára együttesen kezelik tovább.

A Társaság tagjai évenként egy meghatározott időben és helyen összejönnek a közös ügyek elintézésére, de a távollévő tagokat is meg kell kérdezni, és a távollévők szavazatai is hozzászámítanak a jelenlévők szavazataihoz.

Ezek volnának 10 pontba összefoglalva a két kerület Olvasó Társasága és Kölcsonkönyvtára szabályai 1834-ből. Egy év híján három évtizedig működött az Olvasó Társaság. 1850-ig, míg Markovits Márton vezette mint könyvtáros az ügyeket, 468 Rf 73 f.-t fordítottak könyvbeszerzésre, amikor pedig Lokcán Pál vette át az Olvasó Társaság könyvtárosi tisztségét, megcsökkent a tagdíj is, és 13 év alatt 200 Rf-t fordítottak könyvekre, összesen tehát 668 Rf. 73 f.-t.

Az Olvasó Társaság először csak latin és magyar nyelvű műveket vásárolt, és csak az 1860-as években kerül sor német nyelvű könyvek vásárlására. A harminc év alatt a Társaság 63 szerzőtől több mint száz kötet könyvet vásárolt, és ezen idő alatt 6 folyóiratot járatott. A könyvek között megtaláljuk a teológia minden ágát. A dogmatika, a morális, az egyetemes jog, a magyar házasságjog mellett ott találjuk a szentek életét tárgyaló köteteket is. A világi történetet egyetlen, Napóleon életét tárgyaló mű képviseli, a többi mind egyházi vonatkozású. Szépirodalom nem szerepel a vásárolt könyvek között, de a magyar irodalom története Toldy Ferenc feldolgozásában élénk érdeklődésre tartott számot.

Az 1834-ben megállapított 10 alapító ponton az idők folyamán lényegesen változtatni nem kellett. Az új tagok miatt legfeljebb a könyvek körözési idejét hosszabbították meg, és Ratkó-Lehotáról még utóbb ment Dereskre, Nagy Csoltóra és Ragályra a körözött könyv. Ragály adta azután vissza a könyvtárosnak, Sajópüspökibe.

BORÓVI JÓZSEF

Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban (1850–1950). A különböző kollégiumokban működött olvasóegyletekről számos tanulmány született már, elsősorban könyvtártörténeti munkák, amelyek az állományt és az egylet szervezeti működését vizsgálták. Kevésbé foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy részt vettek-e, s ha igen, hogyan vettek részt az egyletek az iskolai munkában.

Jelen dolgozatomban a Sárospataki Református Kollégiumban működött olvasótársaságokat igyekszem bemutatni a Sárospataki Református Nagykönyvtárban található kéziratos bizottsági jegyzőkönyvek, kölcsönzési naplók, a vizsgált egyletek nyomtatott katalógusai és a *Sárospataki Református Kollégium Értesítői* alapján.

A Sárospataki Kollégiumban működött olvasóegyletek

„Iskolánkban ‚Szépműegylet’ czim alatt létezett képző társulata az ifjúságnak pályáját megfutá, ’s általunk egyszerű KÖR czim alatt alakítandó, s a kor igényeivel inkább eggyező társalgási ’s eszmecserélő egyletnek engedett helyet.” – írták 1848. április másodikán az Iskolaszékhez intézett levelükben a Sárospataki Református Kollégium jogász és teológus hallgatói, melyben egy új kör megalapításához kértek engedélyt.¹ Alig két és fél hónap múlva pedig megalapították a KÖR-t.²

¹ 1848. ápr. 2-án kelt, a hallgatóknak az Iskolaszékhez intézett levele Sárospataki Nagykönyvtár Levéltára B./LXX./32 042./79.

² A S. Pataki Ifjak Könyvtárának Jegyző-Könyve 1848. Sárospataki Nagykönyvtár Kézirattára Kt. 3203. (továbbiakban: S.I.K. Jegyzőkönyv I.) 5.

Az alapító okirat szerint feladata az lett volna, hogy az akadémiai ifjaknak a napi tanulás, munka után különböző szórakozási lehetőségeket nyújtson. A fizikai kikapcsolódás segítésére biliárdasztalokat és más játékokat akartak felállítani, igénybe kívánták venni az iskola „testgyakorló intézetét”, amelynek létrehozásához akkor még megalapozott remény fűződött. Az alapítók a régi Szépműegylet hagyományait is követendő, megőrzendő értékek tekintették.

A Szépműegylet a reformkor eszméit valló irodalmi diáktársaságként működött. 1832-ben alapította Szemere Bertalan. Tagjai a magyar nyelv és irodalom ügyét igyekeztek ápolni saját és mások műveinek felolvasásával, megvitatásával. Irodalmi próbálkozásaikból antológiákat jelentettek meg.³ 1834-ben magyar könyvtárat alapítottak, amelynek készletéből – bár az egylet működését 1847-ben betiltották – még 1848 elején is kölcsönöztek könyveket.⁴ A XIX. század több jeles személyisége, pl. Kazinczy Gábor, Tompa Mihály, Erdélyi János is az egylet tagja volt.

Az 1848-ban megalakult új KÖR tehát ennek hagyományait vállalta. Felolvasásokat kívántak tartani és neves embereket meghívni, valamint folyóiratokat és napilapokat járatni, hogy ők és „pályautódaik” ne legyenek lemaradva a kortól, s hogy tudásukat a legfrissebb forrásokból gyarapíthassák. Könyvtár létrehozását is tervezték, amelynek alapjául a Szépműegylet és az Esküdt Deákkal Magyar Könyvtára szolgálhatott.⁵

A terv nemcsak szép, hanem szilárd is volt a közakarát révén, azonban a szabadságharc bukása miatt ténylegesen nem működhetett. Csak 48 évvel később, 1896-ban jött létre egy olyan egylet, amely ezeket a terveket megvalósította: az Akadémiai Ifjak Olvasó Egylete.⁶

Ez a társaság büszkén vallotta, hogy körük a Szépműegylet utódja. Szemere Bertalanról, mint nagy elődjükről beszéltek, akinek a képe ott ékeskedett az egylet egyik termének falán. Szemere-emlékünnepepyt is akartak rendezni, bár ez végül – hiába szorgalmazták minden évben majd egy évtizeden át – rendre meghiúsult.⁷

Az Akadémiai Ifjak Olvasó Egylete három kisebb társaságból jött létre: az Akadémiai Ifjúsági Olvasó Körből, a Casino-egyletből és a Főiskolai Akadémiai Ifjúság Könyvtárából.⁸

A Casino-egyletben biliárdasztalok és egyéb játékok álltak a hallgatók rendelkezésére, az olvasó-egyletben a legjelentősebb folyóiratokat, hírlapokat olvashatták a hallgatók. A Főiskolai Akadémiai Ifjúság Könyvtára, vagy ahogy a jegyzőkönyvükben állt: „Sárospataki Ifjak Könyvtára” pedig a Szépműegylet és az Esküdt Deákkal Magyar Könyvtárának egyesítéséből létrejött gyűjtemény volt.

Miért kellett több kisebb egyletként működnie a korábban elképzelt társaságnak? Milyen volt a kapcsolat a körök között, mennyire építettek egymásra, s miért éppen 1896-ban egyesültek?

³ *Panthenon*. Zsebkönyv. A' S. Pataki Magyar–nyelvmívi Társaságtól. I. 1834. S. Patakon, Nyomtatott Nádaskay András által.

Parthenon. Zsebkönyv. Kiadja a' Sáros-Pataki Magyar Társaság. Szerk. ORMÓS László. II. S. Patakon, Nyomatta Nádaskay András 1837.

⁴ BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848*. Bp., 1963. MTA, 329.

⁵ Az egyleti könyvtárakra vonatkozó adatokról l.: SZENTIMREI Mihály: *Az esküdt deákok magyar könyvtára. Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban*. = MKsz 1980. 1. sz. 15–32., BODOLAY Géza: *i. m.* 435–437.

⁶ Az A.I.O.E.-ről lásd: *A Sárospataki Főiskolai Ifjúsági Egylet alapszabályai és tanácskozási rendje*. Sárospatak, 1897. 12 l.; *A Sárospataki Ev. Ref. Főiskolai Akadémiai Ifjúsági Olvasó-Egylet könyvtári leltára és alapszabályai*. Sárospatak, 1906.; *A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola Értesítői 1896–1950*. (Továbbiakban Ért.)

⁷ Akad. Ifj. Olv. egylet 1896. szept.-tól 1918. jún. 9-ig. Sárospataki Nagykönyvtár Kézirattára Kt. 3205. (továbbiakban 3205. jk.) 178–179.

⁸ A Sárospataki Ifjak Könyvtára 1851-ben jött létre, a Sárospataki Ifjak Olvasó Köre 1854-ben. A Casino-egylet alakulásáról pontos adatok eddig nem kerültek elő. Erről l.: Ért. 1894/95. 182–184. Az A.I.O.E. létrejöttéről részletesen az Ért. 1896/1897.-ben olvashatunk (121.)

Már az 1848-as forradalom előtt figyelték az osztrák hatóságok a sárospataki iskolát, nem véletlen, hogy a Szépműegylet működését hatóságilag tiltották be 1847-ben.⁹ A szabadságharc bukása után pedig – nehogy újabb „lázítókat” neveljen a Kollégium, – még inkább megpróbálták a „rebellis érzelmeket” fékentartani. Ilyen körülmények között nem lett volna szerencsés, ha egy olyan kör kezdi el működését, amely 1848 nyarán jött létre. Viszont az akkor elképzelt egyület életben akarták tartani, így – több kisebb társaságként – megvalósíthatták a korábbi törekvések jó részét a hallgatók, igaz, a hatóságok is könnyebben áttekinthették az egylet ügyeit, igényük szerint ellenőrizhették azok tevékenységét.

A kezdeti időben (az 1850-es években) az egyleteknek ki kellett jelölniük saját területüket, határaikat. Kialakult a munkamegosztás, pl. az olvasóegylet nem tartott külön könyvtárat, a könyvtár viszont nem járatott folyóiratokat, az olvasóegyletbe járó lapokat köttette be, s helyezte el saját állományában.

Ez a gyakorlat később is megmaradt, bár voltak kisebb összezőrdüléseik, általában az anyagiak miatt. A körök együttműködését olykor nehezítette viszonylag nagy önállóságuk, külön életet éltek saját törvényekkel, felügyeleti bizottsággal, pénzalappal, támogatókkal, így elsősorban önmagukra számítottak, s csak kisebb részben a többi egyletre.

Miért éppen 1896-ban egyesültek? A millennium évében a nemzeti érzést, az 1848-as forradalmat büszként vállalhatták a pataki diákok. Éppen megfelelő időpont volt az amúgy is érintkező körök egységbe olvadására.

A három kör közül legjelentősebb szerepe a könyvtárnak volt. A Casino-egylet a tanulás utáni szórakozást segítette. Az újságolvasó-egyletben a lapok többnyire a fennálló hatalmi érdekeket szolgálták, így a diákok gondolkodásának alakításában nem vállalhattak kiemelkedő szerepet.

Viszont elég a könyvtár állományát megvizsgálni, máris következtetni lehet, miféle eszmék hatottak a jogász és teológus hallgatókra. Ha pedig a könyvtáregylet szabályait olvassuk, kirajzolódik, milyen feltételeket szabtak a diákok egymással szemben, milyen viselkedési követelményeknek kellett megfelelniük a diákoknak a Sárospataki Ifjak Könyvtárában, illetve az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletében.

A Sárospataki Ifjak Könyvtára és az Akadémiai Ifjak Olvasó Egylete könyvtárai

A könyvtárak működéséről. Az olvasóegyletek kölcsönzőkönyvtárak voltak, amelyeket a tagok meghatározott rend szerint használhattak. Meg volt szabva, hogy a különböző dokumentumok milyen hosszú ideig maradhattak egy-egy olvasónál (ez szépirodalmi művek esetében 7, tudományos munkánál 14 nap volt), mint ahogy az is, hogy egyszerre csak egy könyvet vehetett ki egy-egy diák, s újat csak akkor választhat, ha az előzőt visszavitte.

A szigorú szabály oka az volt, hogy a Sárospataki Ifjak Könyvtárában, illetve később az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletében nem voltak duplumpéldányok. Előfordult ugyan, hogy az új könyvek közül az osztályozás során egy kötet nem a megfelelő raktári helyre került, így – gondolván, hogy nincs még meg, megvették újból, de ez csak ritkán fordult elő.

A könyveket zárt raktárban őrizték, ide a könyvtárnokon és esetleg a segédkönyvtárnokon kívül más nem léphetett be. A kölcsönözni kívánt könyv kiválasztása katalógus alapján történt.

A Sárospataki Ifjak Könyvtára tagjai betartották a szigorú használati rendelkezéseket, és az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletében is elfogadták egy ideig a megkorlátásokat. Később az önként vállalt fegyelem bomlott, az első világháború idején sok könyv került ki az állományból úgy, hogy a diákok véletlenül maguknál felejtették, amikor távoztak az iskola kötelékéből. Erről tanús-

⁹ BODOLAY Géza: *i. m.* 56–57.

codik egy bizottsági gyűlés jegyzőkönyvének 1920. június 20-i bejegyzése: „A könyvek ügyében jelenti, hogy azoknak beadására nézve megtette a szükséges intézkedéseket.”¹⁰

A „szükséges intézkedések” nem bizonyultak megfelelőnek, 1920 novemberében bizottsági határozatot hoztak a könyvek visszaszerzésére:

„A bizottság elhatározta, hogy mindazokat, kiknél meg az előző évekről könyv van kint, ajánlott levélben értesíteni fogja, hogy azonnal küldjék el, s akik ezt nem tennék, minden hét elteltével 1 K büntetést fizessenek. Figyelmezteti a bizottság a könyvtárnokot, hogy mindezeket s mindazokat, akik ezután fognak könyveket kivinni és azt rendes időben nem hozzák be, az alapszabályokban előírt büntetéssel sújtsa és a könyvtárnok kérje azokat, akiket ajánlott levélben fog értesíteni, hogy a levél elküldésének díját is térítsék meg.”¹¹

Ennek köszönhetően 1921 nyarára az „1903 óta kint levő 396 kötetből 106 kötete behozott.”¹²

Bár a Kollégium Nagykönyvtárában katalóguscédulát használtak, a könyvtár-egyletek ettől eltérő rendszert választottak.

A Sárospataki Ifjak Könyvtárában kezdetben a könyvtárnok egyszerűen egy listát helyezett el a kölcsönzőhelyiség falán, ez alapján választhattak olvasnivalót a hallgatók. „Az ifjúság könyvtárába levő könyvek címeinek leírása minden olvasni szerető egyénnek ajánlatik.” – döntötte el 1852-ben a könyvtár-egylet választmánya.¹³ A jegyzék alapján a könyvtárnoknak megmondták a könyv címét, raktári jelzetét, s az odaadta nekik a kívánt művet, beírván a könyvtári naplóba, ki mit vitt el.

Míg 400–500 kötet volt az állomány, még le is írhatta mindenki magának a címeiket. Mikor már 1000 felé közeledett a művek száma, ez szinte lehetetlenné vált. 1866-ban ezért döntést hoztak:

„Indítványoztatott, hogy a könyvtárnok az ifjúsági könyvtárban található könyvek leltárát nyomassa ki az olvasó tagok számára viszonyos mennyiségben. – Ezen indítvány örömmel elfogadtatott, 's a kinyomtatandó példányok száma 500-ra, és egy példányért a tagoktól fizetendő díj 10 krajczárra határozatott.”¹⁴

Ez hosszú időre megfelelőnek bizonyult, s még az 1896-os olvasó egyletben is nyomtatott katalógus alapján kölcsönöztek. A kötetek szakrend szerint voltak felsorolva, amely megegyezett a raktári renddel.

Az állomány alakulása.

„Az intézet céljait elő segítő eszközök leendnek: I. Egy magyar könyvtár, mely az eddigi szépműegylet és a' képviselőtestületre szállott eddigi Eküdtáiki kar ezenel egyesített két könyvtárából állott elő, melybe kizárólag magyar tudományos és szépirodalmi jobb munkák szerzendők be, hogy a' mennyire lehet értékehez képest lassanként mind az eddig megjelentekből még hiányzó, mind az ezután megjele-

¹⁰ S.pataki ifjúság olvasóegyletének jegyzőkönyve készítette 1861. október 15. Hiba! A hivatkozási forrás nem található. 1861–1925. Hiba! A hivatkozási forrás nem található. Sárospataki Nagykönyvtár Levéltára Kee. I. 21. (továbbiakban Kee I. 21.) 1920. jún. 10. 4. pont.

¹¹ Kee I. 21. 1920. nov. 16. 7. pont.

¹² Kee I. 21. 1921. jún. 24. 6. pont.

¹³ S.I.K. Jegyzőkönyv I. 19.

¹⁴ S.I.K. Jegyzőkönyv I. 123.

nendő magyar szépirodalmi jobb művek teljes gyűjteményét bírhasa, és csak azon esetben szerzendők külföldi művek, ha költség feleslege jutna ezekre is.” – olvashatjuk a Sárospataki Ifjak Könyvtára első jegyzőkönyvének harmadik oldalán, az 1848. június 20-án kiadott alapító okirat jegyzőkönyvi másolatában.¹⁵

Nem deríthető ki pontosan, mikor másolták be az alapítási okiratot a jegyzőkönyvbe, vagyis már 1848-ban, vagy netán csak utólag, 1851–52 körül. A negyvennyolcas KÖR-rel való azonosulás mindkét esetben nyilvánvaló, tényszerűen kimutatható. (A KÖR alapítását követő két–három évben, a közvetlen megtorlás idején nem regisztráltak érdemi tevékenységet, eseményt.) A jegyzőkönyv címe is ezt mutatja: „A S. Pataki Ifjak Könyvtárának Jegyző-könyve 1848.” Kötődésüket még egy tény jelzi: 1865-ig nem készítették el a könyvtár törvényeit, az 1848-ban rögzített szabályokat tekintették érvényesnek.

A kezdeti könyvállomány négyszáz–négyyszázötven kötet lehetett, a könnyebb áttekinthetőség érdekében mégis már 1852-ot csoportosították a könyveket. Antalfi János könyvtárnok javasolta, hogy „folyószámmal megjegyezzék”, azaz raktári jelzetet adjanak a köteteknek, s hogy hat osztályba csoportosítsák a gyűjteményt: 1. Folyóiratok és újságok. – 2. Színművek és versek. – 3. Regények és beszélek. – 4. Szépirodalmi vegyes munkák és utazások. – 5. Történeti, politikai, földirati művek. – 6. Bölcsészeti, nyelvészeti, természeti munkák.¹⁶

Ez a szakrend 1865-ben módosult, nyolc csoportot képeztek az állományon belül, s ebben a felosztásban közölték az állományban található kötetek listáját a bizottsági jegyzőkönyvben. A folyóiratok az új szakrendből kikerültek, a nyolc csoport a következőképpen alakult: 1. Regényfélék. – 2. Vegyesek és költemények. – 3. Színművek. – 4. Tudományos könyvek. – 5. Utazások. – 6. Jog és történelem. – 7. Teológia. – 8. Német könyvek. A szakrend egyúttal az osztályozási rend is volt, s lényegében nem változott egészen az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletének megszűnéséig, annyiban módosult 1888-ban, hogy a szépirodalmi műveknél különbséget tettek magyar és külföldi között.

Az állomány 1865-re 1572 kötetre szaporodott, akkortól évi 100–200 kötet volt a gyarapodás. 1897-ben tették közzé az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletének nyomtatott katalógusát, amelyben több, mint 400 cím található. Az 1906-ban megjelent új, bővített kiadványban már 5000 felett van a könyvek száma. Az első világháború után 1923-ban készült leltár 6966 címet sorolt fel, s közli: „Hiányzik 690”.¹⁷ Tehát összesen közel 7500 mű lehetett a világháború előtt a könyvtár állománya.

Ha az állomány összetételének alakulását nézzük, jól kirajzolódik a teológus és a jogász hallgatók érdeklődésének változása.

Elsősorban a szépirodalmi művek száma emelkedett, bár a jogi és teológiai szakkönyvek száma is jelentősen szaporodott a vizsgált időszakban. A kor legnevesebb magyar és külföldi alkotóinak, tudósainak a legfrissebb művei megtalálhatók voltak az egyleti könyvtárakban már a kezdetektől fogva, s egészen az 1920-as évek második feléig nagy gondot fordítottak beszerzésükre. A 20-as évektől kezdve egyre kevesebb pénz futott új könyvek vásárlására, ezért az állomány gyarapításakor főleg szépirodalmi műveket vettek, s a jogi és a teológiai munkákat más egyleti és szemináriumi könyvtárak vásárolták meg.

¹⁵ S.I.K. Jegyzőkönyv I. 3.

¹⁶ S.I.K. jk. I. 17.

¹⁷ Az akad. ifj. Olvasó-Egylet Könyvtárának sorszám szerinti katalógusa Reinhard Béla ifj.könyvtárnok. Felvéve az 1922/23. isk. év végén lévő állapot szerint. Beírta Makó Dezső könyvtárnok. Sárospatak 923 december havában. Sárospataki Nagykönyvtár kéziratára Kt./a. 136. utolsó lap.

A beszerzendő könyvek kijelölésében az egész ifjúság részt vett, mindenki tehetett javaslatot könyvrendelésre, s a kiválasztottakat a rendelkezésre álló pénzmennyiségtől, illetve a dokumentum fontosságától függően rangsorolták. Mivel az iskolán kívüli önművelés segítője volt az olvasóegylet, úgy válogatták meg a vásárolandó könyveket, hogy az állomány segíthesse a hallgatókat a tanórákra való felkészülésben, tudásuk elmélyítésében.

A folyóiratokról. Az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletbe folyóiratok és napilapok is jártak. Ezek a könyvekhez hasonlóan a hallgatók széleskörű érdeklődéséről tesznek tanúbizonyságot. A korban jelentős összes hírlep és folyóirat (általában 40–50 féle) járt az egyletnek. Ezek politikai, szépirodalmi, egyházi, tudományos és élclapok voltak, az akkori közéletről hű tájékoztatást nyújthattak.

A megrendelő lapok körét az évente választott bizottság állította össze, de a tagok is tehetek javaslatokat.

A napilapok megrendelésénél ügyeltek arra, hogy a kormány és az ellenzék politikájáról is tájékozódhassanak, hogy az egyletben egyik se kaphasson túlzott hangsúlyt. A teljesség igénye nélkül is érdemes néhány lapot kiemelni ennek bizonyítására.

A politikai lapok közül megtalálható volt mindig a *Magyar Hírlap*, a *Pesti Napló*, a populáris stílusú *Budapest* és az este megjelenő s a társadalmi problémákra (pl. a zsidóság vagy a németek helyzete, a polgárság és az arisztokrácia ellenesség stb.) érzékenyen reagáló *Magyarország*. A *Budapesti Napló*, – az értelmiség és a fővárosi felső középosztály lapja – amelyben a századelő fiatal írói és költői is publikáltak, szintén járt az egyletnek. Előfizettek az *Egyetértésre*, amely a régi vágású nacionalista közírás megtestesítője volt. Járt a *Budapesti Hírlap*, s a kor legjelentősebb napilapja, a *Pesti Hírlap* is, amely a liberális nagyvárosi polgárok magas színvonalú újsága volt, az utóbbi a kormánytól és a pártoktól független tájékoztatást tűzte ki célul.

A hetilapok közül megrendelték a *Vasárnapi Újságot*, amely az egyik legkedveltebb, népnemzeti szellemű képes családi lap volt. Ennek szerkesztői a köznevelést is fontosnak tartották. A Herczeg Ferenc szerkesztésében megjelenő, az úri középosztály számára készített irodalmi és családi hetilapot, az *Új Időket* is előfizették, akárcsak a *Hét* című lapot. Az 1900-ban indított *Huszadik Századot* szintén olvashatták az egylet olvasótermében a hallgatók, de konzervatív ellenlábását, a *Magyar Figyelőt* is kézbe vehették. Tolnai Simon nagysikerű heti periodikája, a *Tolnai Világlapja* is hozzáférhető volt, akárcsak a *Nyugat*, a hangsúlyozottan magyaros *Ország-Világ* és a német nyelvű *Illustrierte Zeitung* is.

A tudományos szaklapok az Akadémiákon tanított tárgyak ismeretkörének bővítésére szolgáltak, tehát elsősorban humán jellegűek voltak. A *Jog*, illetve a *Jogtudományi Közlöny* a Jogakadémia hallgatói számára volt hasznos olvasmány.

Egyházi jellegű periodikák közül többek közt a *Lelkészegegyesület* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* járt, valamint az egyes nagy református régiók egyházi lapjait is megrendelték.

A *Századok* mindenki érdeklődésére számíthatott. Egy természettudományos folyóiratot is jártattak, a *Természettudományi Közlönyt*.

Az ifjúsági lapok közül előfizettek a *Sárospataki Ifjúsági Közlönyre*, és jártatták pl. az *Egyetemi Lapok* és a *Jogász* című folyóiratot is.

Kedveltek voltak az élclapok is, a kormánypárti *Borsszem Jankót* és *Üstököst* és az ellenzéki *Mátyás Diákok* és *Bolond Istókot* is előfizették. A német nyelvűek közül a *Fliegende Blätter* jártatták.

Mivel sem az „olvasó-teremben”, sem a raktárban nem volt annyi hely, hogy az évi 40–50 féle folyóiratot összegyűjtve tárolják, a napilapokat és egyes folyóiratokat elárverezték, amelynek módját 1898-ban határozták meg:

„Szönyegre kerülven a múltévi lapok elárverelése, ezzel kapcsolatban egy indítvány merül fel, melynélfogva a múlt évi lapok elárverelésének megejtése alkalmából a jelenévi napi lapok is árvereltessenek el előzőlegesen oly módon, hogy a vevők a lapokat megjelenésük után bizonyos rövid idő múlva átvehessék – bizottság az indít-

ványt elfogadja s határozatilag kimondja, hogy a múltévi utófélévi elárverelendő lapokkal együtt a jelen évi napi lapok szept–febr-számai szintén eladassanak, jogot adva a vevőknek arra, hogy 2 nappal megjelenésük után megvett lapjaikat átvehetik...”¹⁸

A jelentősebb folyóiratokat azonban összegyűjtötték, s ha hiányosnak bizonyult valamely évfolyam, kiegészítették a főiskola Nagykönyvtárának duplumából.

Többször is előfordult, hogy valamilyen oknál fogva egyes lapokat kitiltottak az egyletből. Ezt mindig közgyűlés döntötte el, csak akkor történt ilyen, ha valami túlságosan megbotránkoztató, személyt vagy elvet sértő cikk jelent meg a lapban.

Mivel 1923-ban megszűnt a Jogakadémia, innentől kezdve jogi folyóiratokat nem járattak az egyleti könyvtárba. Az előfizetett politikai és élclapok száma is csökkent, helyett a teológiai szaklapok száma ugrásszerűen nőtt, s nemcsak a magyar, de a külföldi testvéregyházak református folyóiratai is megtalálhatóak voltak az egyletben a két világháború közötti időszakban.

NAGY JÚLIA

A Szép Szó időrendjéhez. A magyar sajtótörténet rosszul áll monográfiákban; legfontosabb 20. századi irodalmi folyóirataink monografikus földolgozása jórészt máig hiányzik.¹ Majdnem egyedüli kivétel a *Válasz*, amelyről immár két (kis)monográfia is szól² (igaz, ezek sem hibátlanok), de a *Válasz* egykori legnagyobb ellenlábasáról, az „urbánus” *Szép Szóról* (1936–1939) például már csak tanulmányok szólnak.³ Pedig a *Szép Szó* egy korszakos jelentőségű nagy költőnek, József Attilának és egy jelentős irányzatnak egyaránt elsődleges fóruma volt; jelentősége ma már kétségtelen. A fölmerülő gondolkodástörténeti problémák azonban, úgy látszik, nehezek, a forrásadottságok pedig rosszak. Így egy igazán alapos Szép Szó-monográfiához még sok előmunkát szükséges.

Az alábbiakban ezt a munkát szeretném segíteni, egy – kronológiai biztonságot adó – adatsorral.

A JATE Központi Könyvtárának folyóiratosztálya ugyanis őrzi a *Szép Szó* úgynevezett ügyészégi kötelezpéldányait. Ezeket, mint ismeretes, a folyóiratot előállító nyomda a lap kinyomtatásának napján köteles volt beszolgáltatni a sajtórendészeti felügyeletet ellátó királyi ügyészre. Ott a soros ügyész átvételi keletbélyegzővel s nevével látta el a példányt, majd – meghatározott időn belül – végigolvasta a lapot, van-e benne valami jogszabályba ütköző. Ha volt, akkor az inkriminált szám, illt. közlemény ellen megindult az eljárás; ha nem, akkor a folyóiratot – némi várakozási idő után – leadták a gyűjtésükre kijelölt könyvtárnak. (Ez a könyvtár a húszas évek közepétől 1938 végéig a szegedi Egyetemi Könyvtár volt.) Az ügyészégi kötelezpéldányoknak sajtótörténeti szempontból két nagy hozadéka van. Kiderül belőlük a nyomdai előállítás befejezésének pontos időpontja (napja), s kiderül, inkriminált-e valamint a folyóiratban az ügyesség.

Most a megjelenési időpontokat veszem számba, az ügyészi inkriminációkra itt csak utalok.

¹⁸ 3205.jk. 1898. szept. 13. 4. pont

¹ Vö. MONOSTORI Imre: *A „Tiszatáj” fél évszázada*. = Tiszatáj 1997. 3. sz. 124.

² K. NAGY Magda: *A Válasz*. Bp. 1963., SZÉCHENYI Ágnes: *„Szobok és parasztok”. Válasz 1934–1938*. Bp. 1997.

³ Vö. újabban pl.: József Attila és a Szép Szó. Szerk: HEGYI Béla és TARJÁN Magda. Bp. 1987., AGÁRD PÉTER: *Utószó*. In: *A Szép Szó 1936–1939*. Bp. 1987. 567–582., VÁGVÖLGYI B. András: *A testet öltött érv. A „Szép Szó”-ról*. = Irodalmi Újság 1988. 2. sz. 21., LENGYEL András: *A liberalizmus újraalapozásának kísérlete. A Szép Szó történetéhez*. = Jelenkor 1989. 3. sz., újraközölve: Uő.: *Törésvonalak*. Bp. 1990. 131–151., LENGYEL András: *A lapgründoló József Attila. A Szép Szó megindításának előkészítése*. In: Uő.: *A modernitás antinomiái. József Attila tanulmányok*. Bp. 1996. 137–161.

A Szegeden őrzött *Szép Szó*-példányok a következő időrendi adatokat adják:

1936. márc. I. köt. 1. sz. [2. kiadás!]: 1936. márc. 20.
 1936. ápr. I. köt. 2. sz.: az ügyészégi példány hiányzik.
 1936. máj. I. köt. 3. sz.: 1936. máj. 6.
 1936. jún. II. köt. 4–5. sz.: 1936. jún. 9.
 1936. júl.–aug. II. köt. 6. sz.: 1936. júl. 31.
 1936. szept. II. köt. 7. sz.: 1936. szept. 4.
 1936. okt. III. köt. 8. sz.: 1936. okt. 14.
 1936. nov. III. köt. 9. sz.: 1936. nov. 18.
 1936. dec. III. köt. 10. sz.: ügyészégi példány hiányzik.
 1937. febr. IV. köt. 11. sz.: 1937. febr. 7.
 1937. márc. IV. köt. 12. sz.: 1937. márc. 11.
 1937. ápr.–máj. IV. köt. 13. sz.: 1937. ápr. 21.
 1937. jún. IV. köt. 14–15. sz.: az ügyészégi példány hiányzik.
 1937. júl.–aug. V. köt. 16. sz.: 1937. júl. 6.
 1937. szept. V. köt. 17. sz.: 1937. aug. 31.
 1937. okt. V. köt. 18. sz.: 1937. okt. [?], a napot jelző szám olvashatatlan.
 1937. nov. V. köt. 19. sz.: 1937. nov. 11.
 1937. dec. V. köt. 20. sz.: 1937. dec. 17.
 1938. jan.–febr. VI. köt. 21. sz.: nincs jelzés (esetleg a fekete borítón már nem látszik a bélyegző).
 1938. márc. VI. köt. 22. sz.: 1938. márc. 5.
 1938. ápr. VI. köt. 23. sz.: 1938. ápr. 11.
 1938. máj. VI. köt. 24. sz.: 1938. máj. [?], a napot jelölő szám bekötéskor levágva.
 1938. júl. VI. köt. 25.: 1938. júl. 12.
 1938. szept.–okt. VII. köt. 26. sz.: 1938. szept. 20.
 1938. nov. VII. köt. 27–28. sz.: 1938. nov. [?] 7.
 1938. dec. VII. köt. 29–30. sz.: a bélyegző lemaradt, csak egy aláírás látható.

A 31–36. szám már 1939-ben jelent meg, így a JATE Központi Könyvtárában már nincs belőlük ügyészégi példány.

Az átvételi keletbélyegzők nyomán kirajzolódó időrend önmagáért beszél, most nem igényel bővebb magyarázatot. Két dolog azonban megemlítendő. 1. A *Szép Szó* első számának két kiadása volt, az első, amely a tényleges indulásról tájékoztathatna, ügyészégi példány formájában nem maradt fenn. Ennek okát nem tudjuk, de ez semmiképp nem ügyészégi inkriminációra utal – a hiányt inkább nyomdai, ügyészégi vagy könyvtári trehánytság magyarázza. (Az első szám első kiadása egyébként, mint korábban már valószínűsítettem⁴, február utolsó napján jelenhetett meg.) 2. Az ügyészégi példányok közül a szegedi könyvtárban nincs meg a 2., a 10., és a 14–15. szám. Ezeket a hiányokat nagy valószínűséggel az okozta, hogy ezekben volt „valami”, amit az ügyészség inkriminált, s a példányokat így a jogi eljárás során külön kezelték, bizonyíték (akta-melléklet) lett belőlük. Egy esetben konkrétan tudjuk is, hogy így volt, Tersánszky J. Jenőnek a 2. számban megjelent írásáért a szerkesztő József Attila ellen eljárás is indult.⁵ A másik két esetben, bár – jelenlegi tudomásunk szerint – az ügy nem jutott el a bíróságig, hasonló lehetett a helyzet: az ügyész valamit nehezményezett, de aztán a vádelmeléstől mégis elállt. (Így tett a 25. szám ügyésze is, a 480. és a 482–483. oldalakon megjelölte Horváth Béla versét, illetve jegyzetét, utóbb mégis meggondolta magát.) Nem lehet azonban teljesen kizárni azt sem, hogy a szóban forgó két esetben pusztán tárolási-őrzési mulasztások magyarázzák a példányok hiányát.

LENGYEL ANDRÁS

⁴ LENGYEL András, 1996. 158–159.

⁵ Vö. M. Róna Judit: *József Attila kéziratjai és levelezése*. Katalógus. Bp. 1980. 2286. tétel.

FIGYELŐ

Soltész Zoltánné dr. Juhász Erzsébet (1921–1997). 1997. szeptember 30-án súlyos szenvedés után elhunyt Soltész Zoltánné. 1944 januárjától dolgozott az Országos Széchényi Könyvtárban, 1949-től negyven éven át a Régi nyomtatványok tárában. Munka mellett végezte el az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a művészettörténet–régészet szakot, 1958-ban egyetemi diplomát szerzett, ugyanakkor sikeres bölcsészdoktori vizsgát is tett. Négy éven át helyettesként, majd 1962-től kinevezett osztályvezetőként irányította a tár munkáját egészen 1990-ig, nyugállományba vonulásáig.

Sok évtizedes munkássága során elismerést szerzett mind itthon mind pedig külföldön. Száznál több magyar és idegen nyelvű publikációja, tanulmánya illetve önálló kötete jelent meg, ez utóbbiak közül a legjelentősebb az országos ősnymtatványkatalógus, amelynek társszerzője az időközben külföldre távozó Sajó Géza volt. 1961-ben a Deutsche Staatsbibliothek vendégkönyvtárosaként három hónapon át részt vett a nemzetközi ősnymtatványkatalógus, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* munkálataiban. Ottani tapasztalatait, kutatásait is felhasználta a magyarországi gyűjtemények számbavételekor. Ötven hazai könyvtár hétezer ősnymtatványának számbavételét jelentette ez a munka, amelyet teljes odaadással, szabadidejét is feláldozva végzett éveken át, míg 1970-ben megjelent a kétkötetes katalógus. (Sajó, Géza–Soltész, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I–II. Bp.)

Munkásságának főbb területei a könyvművészet – ezen belül a miniatúrafestészet és a grafikai illusztrációk –, a magyar és külföldi nyomdászattörténet, valamint a hungarika-kutatás voltak. Számos kódex hasonló kiadásához írt kísérő tanulmányt (pl. *Biblia pauperum*, 1966., *Mátvás Graduale*, 1980.) Utószavával jelent meg az első magyarországi nyomtatott könyv, a *Chronica Hungarorum* hasonmása is magyar illetve idegen nyelvű kiadásban az ötszáz éves évfordulóra 1973-ban. Nagy türelmet, szakmai tudást és odaadást igénylő kutatómunkával sikerült megállapítania és bizonyítania a második magyarországi ősnymda létezését, erről szóló cikke e folyóiratban jelent meg 1958-ban, a nyomda legjelentősebb fennmaradt nyomtatványának hasonmása a kísérő tanulmánnyal pedig könyv formájában 1975-ben (Zacchia, Laudivius: *Vita beati Hieronymi 1478/1479*). A magyar nyomdátörténeti kutatásokban fontos módszertani segédeszköz *A magyarországi könyvdsítés a 16. században* című összefoglaló, rendszerező munkája (Bp. 1961), és az oktatásban gyakran használt kötete: *A magyar könyvnyomtatás képeskönyve 1473–1973*. (Bp. 1973).

Több évtizeden át irányította a nemzeti könyvtár 16. századi nyomtatványainak munkálatait, s nyugállományba vonulása előtt sikerült a nagy feladatot munkatársaival befejeznie. (Soltész, Elisabetha – Velencei, Catharina – W. Salgó, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*. I–III. Bp. 1990.)

Kutatómunkája során nemzetközi megbecsülést szerzett nagy szakértelemmel megírt külföldi publikációival is, főleg a *Gutenberg-Jahrbuch*ban illetve a *Beiträge zur Inkunabelkunde*ban, s szerzője volt *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvének* és a *Magyar Könyvszemlének*, amelyben 1955-től jelentek meg tanulmányai, könyvismertetései, beszámolóí különböző kiállítá-

sokról. Különösen jelentősek a nyomdahely nélkül vagy töredékben fennmaradt nyomtatványok meghatározását tartalmazó cikkei. (*Impressum nélküli régi magyar nyomtatványok meghatározása*, 1961., *Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdása*, 1976., *Johannes Oporinus bázeli nyomdász magyar vonatkozású eddig meghatározatlan nyomtatványai*, 1982., *Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott magyar vonatkozású egyleveles krónikája*, 1995.)

Lappangó hungaricumok feltárása céljából többször végzett kutatásokat külföldi könyvtárakban, és sikerült újabb ritkaságokra bukkannia, így a stockholmi Királyi Könyvtárban talált néhány eddig ismeretlen hungaricumot, köztük II. Rákóczi György és Erdély 1659. évi *Puncta pacificationis*-át (az erről szóló cikket l. MKSz 1977. 223–242.) Rendszeresen publikált tehát a folyóirat lapjain is, halála után néhány nappal kaptuk kézhez a *Könyvszemle* 1997. évf. 3. számát, benne a neves possessorok újabban felismert köteteiről szóló tanulmánya második részével. Az utóbbi években mind itthon mind külföldön főképp a possessor-kutatás továbbá a kötetéstörténet területéről jelentek meg cikkei.

Nagy figyelmet szentelt a könyvtári állományvédelemnek és a gyarapításnak. Különösképpen vonatkozott ez a nemzeti, kulturális ereklyékre. Az elmúlt évtizedekben többen is próbálkoztak azzal, hogy valamiféle cserével megszerezzék nemzeti könyvtárunk számára az Ómagyar Mária-síralmat tartalmazó löweni kódexet. 1980-ban tett belgiumi útja során Soltész Zsóka ismét javaslatot tett a cserére, amelyre akkor hajlandóság is mutatkozott. Ezután ő maga válogatta ki a felkínálható, flamand vonatkozású dokumentumokat, főleg ősnymtatványokat. A hosszas tárgyalássorozat után végre 1982-ben létrejött a csere, amelynek révén az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának gyűjteményébe kerülhetett az első magyar nyelvű verses emlékünket tartalmazó kódex.

Tevékenyen részt vett hazai és külföldi kiállítások anyagának összeállításában, az utóbbiak közül különösen nevezetes volt a lipcei, londoni, schallaburgi és az amszterdami.

Fontos szerepet tulajdonított a nemzeti könyvtár tudományos tevékenységének, egészen haláláig tagja volt a Széchényi Könyvtár Tudományos tanácsának. Nyugdíjazása után sem vonult tehát egészen vissza, állandóan figyelemmel kísérte a könyvtár tevékenységét, mindvégig baráti kapcsolatot tartott fenn volt osztályának munkatársaival, őszintén örült a tár újabb szerzeményeinek, a sikereknek, és velünk érzett nehézségeinkben is.

Méltósággal, nagy türelemmel viselt szenvedés után csendben és megbékélt lélekkel hagyott itt bennünket.

W. SALGÓ ÁGNES

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 1996-ban

Rövidítések:

- Adalékok = Adalékok Tatabánya (művelődés) történetéhez. Szerk. TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva. Tatabánya, 1994. (Tatabányai Levéltári Füzetek, 1.)
- Ex libris et... = Ex libris et manuscriptis: Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte. Hrsg. István NÉMET und András VIZKELETY. Bp.: Akad. K. – Wien: Verl. der Österreichischen Akad. der Wissenschaften, 1994.
- Folytonosság vagy fordulat? = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszere kérdései. Szerk. DEBRECZENI Attila. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 1996.
- Győri iskolatörténeti... = Győri iskolatörténeti millenium '96: tanulmánykötete. A magyar iskola ezer éves jubileuma alkalmával Győrben, 1996. április 1–2–3-án... rendezett Nemzetközi művelődés- és neveléstörténeti konferencia anyaga. Szerk. Mészáros István. Győr: Apáczai Csere Tanítók. Főisk., 1996.
- Írott szóval... = Írott szóval a megmaradásért: a szlovéniai magyarság 70 éve. 2. bőv. kiad. Győr: Hazánk, Lendva: M. Nemzetiségű Művel. Int., 1996.
- Iskolatörténet – iskolakultúra... = Iskolatörténet – iskolakultúra – neveléstörténeti kutatások. Tudományos konferencia Veszprémben és Debrecenben. [Tanulmányok] Szerk. BALOGH László. Bp.: OPKM, 1996. (Neveléstörténeti Füzetek, 15.)
- ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
- József Attila könyvtára... = TASI József: József Attila könyvtára és más tanulmányok. Bp.: Ecri-ture K., 1996.
- KisalfKvt = Kisalföldi Könyvtáros
- KKK = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
- Könyvtári alapok = Könyvtári alapok a Miskolci Egyetem humán képzéséhez. Az egyetem fennállásának 260. évfordulója alkalmából rendezett jubileumi tudományos konferencia könyvtári szekciójának előadásai. Miskolc–Egyetemváros 1995. szeptember 8. Szerk. ZSÁMBOKI László. Miskolc: ME, 1995.
- KvtFigy = Könyvtári Figyelő
- Limes = Limes. Komárom-Esztergom Megyei Tudományos Szemle
- Magyar Könyvtárosok... = Magyar Könyvtárosok III. Szakmai Találkozója. Budapest, 1992. augusztus 16–18. Válogatás a találkozó előadásaiból. [Szerk. BERKE Barnabásné, NÉMETH Mária] Bp.: OSzK, 1996.
- MG = Magyar Grafika
- MKsz = Magyar Könyvszemle
- Mons Sacer I–III. = Mons Sacer 996–1996. I–III. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma: Szent Gellért Hittud. Főisk., 1996.

- Petrik-emlékkötet = Petrik-emlékkötet. Szerk. NAGY Anikó. Bp.: OSzK, 1996. (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetek, 8.)
- PKI = Pécsi Könyv- és Infotár
- A szép könyv V. = A szép könyv. A Magyar Bibliofil Társaság évkönyve V. Bp.: Magyar Bibliofil Társaság, 1995.
- Széphalom 7. = Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 1995.
- Tarnai Andor-emlékkönyv = Tarnai Andor-emlékkönyv. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Bp.: Universitas, 1996. (Historia Litteraria, 2.)
- Techtört.Sz. = Technikatörténeti Szemle
- Ünnepi könyv... = Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. BEREZKI András, KLÍMA László. Bp.: ELTE, 1996. (Uralisztikai tanulmányok, 7.)

Általános művek, elvi kérdések, adattárak

- BÉNYEI Miklós: A kurrens magyar nemzeti bibliográfia ötven éve = KvtFigy 6. (42.) 1996. 3. 391–402.
- BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat, 15–17. század. Bp.: OSzK, 1996. 474 p. ill.
- CSAPODI Csaba: Az ősnymtatványok tartalma = MKsz 112. 1996. 3. 283–291.
- CSORBA Csaba: Nyomdák, könyvkötők és könyvkereskedők Zemplém vármegyében a 19–20. században = Széphalom 7. 209–226.
- HAUSNER Gábor – VESZPRÉMI László: Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. sz. közepéig = Hadtörténelmi Közlemények 109. 1996. 2. 118–126.
- KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Harmadik, kiegészített kiad. Bp.: Akad. K., 1996. 873 p.
- KOVÁCS Ilona: Külföldi hungarika feltárás és tájékoztatás. Hagyomány és távlatok = Magyar Könyvtárosok... 45–53.
- MONOK István: A könyv- és kiadástörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995. (Esettanulmány) = KvtFigy 6. (42.) 1996. 1. 23–29. ill.
- Nyomdászok, könyv-, újság- és hírlapkereskedők Tatabánya elődközségeiben – az iparlajstromok alapján. Adattár III. [Összeáll. T. SÁRAY SZABÓ Éva] = Adalékok 151–161.
- PAVERCSIK Ilona: A Petrik-bibliográfia kiegészítései = Petrik-emlékkötet 45–52.
- SPIELMANN-Sebestyén Mihály: A 16. századi nyomtatványok feltárása a marosvásárhelyi

Teleki-Bolyai Könyvtárban = Magyar Könyvtárosok... 65–70.

- SZABÓ Sándor: Retrospektív nemzeti bibliográfiák Petriktől napjainkig = Petrik-emlékkötet 63–68.
- SZÍJ Rezső: Könyvkiadás, könyvművészet, társadalom. 1. köt. Bp.: Szenci Molnár Társ., 1995. 321 p. ill.
- TAXNER-Tóth Ernő: Nyomdaipari, újságok és könyvek a felvilágosodás kibontakozásában = Folytonosság vagy fordulat? 69–80.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- Archívum. A Heves Megyei Levéltár közleményeinek repertórium. 1973–1990. Összeáll. BOZSIK Zoltán, CZÍPÓ Ernőné = Archivum 1993. suppl. 299–309.
- A Baranyai Helytörténetírás (1968–1989) és a Baranyai Történetírás (1990–1993) repertórium. Összeáll. HERNÁDI László Mihály. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1995. 110 p. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 1.)
- CSÍKHÉLYI Lenke: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének szláv vonatkozású anyagai a kezdetektől 1920-ig. Tematikus bibliográfia. Bp.: ELTE Szláv Filológiai Tansz., [1996]. 112 p.
- ECSEDY Judit, V.: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtörténeti szakirodalom 1995-ben = MKsz 112. 1996. 4. 543–553.
- ECSEDY Judit, V.: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. Bp.: Borda Antikvárium, 1996. 246 p. ill.
- Az Európai Utas első 16 számának bibliográfiája 1990 októbertől – 1994 októberéig. Összeáll. BUDA Attila = Európai Utas 17. 1994. 4. 101–112.

- HÁGEN József: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1–40 (1956–1995) évfolyamainak tartalomjegyzéke = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 40. (1995.) 225–240.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 5. Skandináv államok: Dánia, Finnország, Izland, Norvégia, Svédország. Szerk. KOVÁCS Ilona, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSZK, 1992. 122 p.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 6. Benelux államok: Belgium, Hollandia, Luxemburg. Szerk. KOVÁCS Ilona, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSZK, 1990. 80 p.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 7. Franciaország, Monaco. Szerk. KOVÁCS Ilona, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSZK, 1995. 95 p.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 8–9. Nagy-Britannia és Észak-Írország, „Ír Köztársaság”. Szerk. KOVÁCS Ilona, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSZK, 1991. 163 p.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 15. Ausztrália. Szerk. KOVÁCS Ilona, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSZK, 1995. 125 p.
- KAZAI Magdolna: Magyar kisebbség, 1922–1942: repertórium. Szeged: Scriptum, 1993. 3. köt., Targymutató: 1994. 374 p.
- KERESZTYÉN Balázs: Magyar művelődési hagyományok kárpátjai lexikona. Ungvár–Bp.: Intermix, 1995. 376 p.
- KLINDA Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1994. évi új külföldi beszerzései. (Könyvészet, könyvtári szakirodalom.) = MKsz 112. 1996. 1. 123–124.
- KÖRNYEI Lászlóné: Művészet: repertórium. [3.] 1976–1980. Miskolc: II. Rákóczi Ferenc Megyei Kvt., 1995. 600 p.
- KUSZÁLIK Péter: Erdélyi hírlapok és folyóiratok, 1940–1989. Bp.: Teleki L. Alapítvány: Közép-Európai Int., 1996. 261 p. (Kisebbségi adattár 6.)
- Levéltári Közlemények. Mutató 1923–1993. Összeáll. SZABÓ Anikó. Bp.: MOL, 1995. 355 p.
- A magyar levéltári irodalom bibliográfiája 1993. Összeáll. SZABÓ Anikó = Levéltári Közlemények 66. 1995. 1–2. 293–318.
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. [2]/1. 1850/51–1948/49: A–C. Szerk. GRÁBERNÉ BŐSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, 1996. 585 p. (A magyar neveléstörténet forrásai 8.)
- NAGY Zoltán: A sajtó világa a Somogy tükrében 1866–1890: sajtórepertórium. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt. – Somogy Megyei Lvt., 1995. 94 p.
- NÉMETH S. Katalin: Új hungarikumok Wolfenbüttelben = MKsz 112. 1996. 1. 89–93.
- Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Írták Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Mutató – Függelék. 5. füzet. BORSA Gedeon irányításával összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. Bp.: OSZK, 1996. XXXIX, 282 p.
- Orvostörténeti Közlemények. Mutató 1955–1995. (1–148. szám) Főszerk. VIDA Mária. Bp.: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 1996. 302 p.
- Pompeji repertóriuma 93–95. = Pompeji 6. 1995. 1. 153–161.
- Regio repertórium 90–94. = Regio 5. 1994. 4. 28 p. (füzet)
- [Rubicon] repertórium 1990–95. = Rubicon 1996. 1–2. Melléklet IX–XV.
- [Szakképzési Szemle] Repertórium 1985–1994. = Szakképzési Szemle 10. 1994. 4. 42–108.
- Századok öröksége: régi könyvek, könyvritkaságok a zalaegerszegi Deák Ferenc könyvtár gyűjteményéből. Írta és szerk. CSISZÁR Ágnes. Zalaegerszeg: Deák Ferenc Megyei Kvt., 1995. 76 p.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- CSEPREGI Zoltán: A „Laubáni Biblia” hamis impressuma = MKsz 112. 1996. 3. 376–382.
- DOMOKOS Mátyás: Leletmentés: könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában, 1948–1989. Bp.: Osiris, 1996. 249 p.
- FEHÉR Katalin: Álcázott pedagógiai röpirat 1802-ből = MKsz 112. 1996. 3. 407–414.
- FEKETE Csaba: Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia” = MKsz 112. 1996. 1. 106–107.
- KÓKAY György: Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról (1793) = MKsz 112. 1996. 4. 514–516.
- SZEBENYI Péter: Fejezetek a tankönyvjóvágyás történetéből = Educatio 3. 1994. 4. 599–622.

VÁRKONYI Ágnes, R.: A cenzúra metamorfózissai = Levéltári Közlemények 66. 1995. 1–2. 85–91.

Nyomdászat, nyomdatörténet

Több évszázadot érintő művek

KESZLER Borbála: A magyar írásjelhasználat története a XVII. sz. közepéig. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1995. 94 p. + 69 t.

HORVÁTH Károly: A magyar nyomdászat történetéből. 1. (1472–1877) = Typographia 128. 1996. 12. 8.

VARGA György: Az ország legrégebbi nyomdája. 435 éves az Alföldi Nyomda = MG 40. 1996. 4. 53–55. ill.

16. század

BARCZA József: Melius utalásai egy elveszett könyvére = „Krisztusért járva követségben.” Tanulmányok Fekete Károly és Lenkeyné Semsey Klára professzorok tiszteletére. Szerk. BARCZA József és IFJ. FEKETE Károly. Debrecen: Református Theológiai Akad., 1996. 14–22.

BITSKEY István: Huszár Gál perbe fogása és kiközösítése = Rubicon 1995. 6–7. 12–13.

BORSA Gedeon: Befejeződött a 16. században német területen készült nyomtatványok első bibliográfiái áttekintésének megjelentetése = MKsz 112. 1996. 2. 263–266.

FÓNYAD Pál: Sylvester János Bécsben. Sárvár: Sylvester Kvt., 1995. 38 p. ill.

KUNTÁR Lajos: A régi vasi nyomdászok emlékezte = MKsz 112. 1996. 3. 415–417.

POPA, Klaus: Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trauldner = MKsz 112. 1996. 3. 358–361.

17–18. század

BENCZE Lajos: Kultsár György és Hoffhalter Rudolf = Írott szóval... 77–79.

BENKŐ Ferenc: Király András debreceni tipográfus-inas ruházatkodása = Múzeumi Kurír 1996. 68. sz. 43–46.

Esterházy Pál (1635–1713): Az Boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áéatosságok. A mell. SZŐRÉNYI László tanulmánya; a faksimile szö-

vegét közzéteszi KÖSZEGHY Péter. Hasonmás kiadás. Bp.: Balassi, 1995. [6] 164 [8] p. ill. + 1 mell. (30 p.)

FARKAS Sándor: A csepregi könyvnyomda és felsőbb tanintézet a Nádasdyak alatt = Csepreg mezőváros története. Többnyire eredeti adatok alapján. Reprint. Csepreg: Önkormányzat: Öregdiákok Köre, 1996. 358–377.

[FÖLDVÁRI Sándor] FEL'DVARI, Š.: Staropečatnye knigi kirillovskogo i glagoličeskogo šriřtvo Egerskoj archiepiskopskoj biblioteki = Slavica 27. 1995. 83–94. ill.

HANGODI Ágnes: A könyvnyomtatás feltalálásáról folyó vita I. Péter könyvtárosának beszámolójában (1721) = MKsz 112. 1996. 3. 382–384.

KUNTÁR Lajos: „Nyomtatta Siess Antal József. 1794.” Először Szombathelyen jelent meg Mikes Kelemen Törökországi levelei = Vasi Honismereti Közlemények 1994. 2. 20–26.

MOLNÁR József: Tótfalusi Kis Miklós családjáról. A házasság erős köteléke = A szép könyv V. 40–54. ill.

SZIU Rezső: A világhírű magyar könyvnyomtató = Magyarság – mérlegen: művelődéstörténeti, irodalmi és nyelvészeti tanulmányok. Bp.: Munda, 1995. 33–38. [Tótfalusi Kis Miklós]

VUJICSICS Sztoján: Bosnyák történetíró Pest-Budán a XVIII. században = Európai Utas 6. 1995. 4. 22–23. [Cirill betűs nyomdák]

19–20. század

BENCE Lajos: Új nyomdászati termék: a gyors sajtó = Írott szóval... 79–81.

ERDÉSZ Ádám: Teljesítményethosz és munkakultúra a Kner-nyomdában = Műhely 19. 1996. 4. 11–17.

FÜZESINÉ HUDÁK Julianna: Élő örökség: a Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázados története. Gyoma: Kner Ny., 1995. 48 p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 27.)

FÜZESINÉ HUDÁK Julianna: A Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázada. [Elhangzott a Kner Nyomdaipari Múzeum 25. éves jubileumán, Gyomaendrődön] = MG 40. 1996. 2. 53–55.

HAIMAN György: Nyomdák, nyomdászok és hagyományok. [Elhangzott a Kner Nyomda-

- ipari Múzeum 25. éves jubileumán, Gyomaendrődön] = MG 40. 1996. 2. 51–52.
- JUHÁSZ Géza: A 70 éves Pénzjegynyomda és a hetven éves magyar bankjegy = MG 40. 1996. 2. 43–44. ill.
- JUHÁSZ Géza: Múlt, jelen, jövő. Beszélgetés az Állami Nyomda Rt. vezérigazgatójával = MG 40. 1996. 3. 23–25.
- MOLNÁR László: A Pénzjegynyomda = Balassagyarmati Honismereti Híradó 14. 1992. 1–2. 4–7.
- NÉZŐ István: Százharminc éves a kisvárdai nyomdászat = Honismeret 24. 1996. 5. 28–30.
- PATAKI Márta, N. – TIMKÓ György: A Kossuth Nyomda története. 1. köt. 1884–1944. 2. köt. 1945–1994. Bp.: Kossuth Ny., 1994. 298 [2]; 505 p.
- T. SÁRAY SZABÓ Éva: Adalékok Felsőgalla nyomdászatának történetéhez = Adalékok 67–70. ill.
- T. SÁRAY SZABÓ Éva: Gönczöl János nyomdája 1936–1946 = Adalékok 71–86. ill.
- T. SÁRAY SZABÓ Éva: Nyitrai Béla nyomdája 1941–1950 = Adalékok 87–108. ill.
- Könyvművészet, illusztráció, tipográfia**
- BALÁZS Károly: Fiume és a magyar tengerpart: kiadók, nyomdák, illusztrátorok és témák. Bp.: [Magánkiad.], 1995. 70 p. ill.
- BENKŐ Samu: Beszélgetés Kós Károllyal grafikáról, könyvművészetről. Kolozsvárott 1972. IX. 30-án = A szép könyv V. 12–18.
- BYERS, Steve: Tipográfia az íróasztalon = A szép könyv V. 58–61. ill.
- KÁDÁR Zoltán: Csörgéy Titusz (1875–1961) szerepe a magyar madártani illusztráció fejlődésében = Aquila 100. 1993. 49–52.
- KINCSES KOVÁCS Éva: Tipográfiai újítások Kasák Lajos „Tisztaság könyve” c. művében = Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis 1996. 4–5. 97–104. ill.
- KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: Barokk kori mirakulumos könyvek illusztráció sorozatai = MKSz 112. 1996. 2. 23–40. ill.
- KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: Jezsuita szentek emblemikus életrajzai a 17–18. században = MKSz 112. 1996. 3. 320–355. ill.
- Kozma Lajos, az iparművész, 1884–1948: Iparművészeti Múzeum... Budapest, 1994. A kiállítást rend. Kiss Éva és Lovay Szusanna. A katalógust írta KISS Éva és HORVÁTH Hilda. Budapest: Iparműv. Múz., 1994. 76 p. ill.
- HAIMAN György: A fametszet a 19–20. században. Az évfolyam és az első szám fedeleihez = MG 40. 1996. 1. 43–45. ill.
- HAIMAN György: Lapunk fedeléhez. A fametszés 2. Morelli Gusztáv és iskolája; 3. A Tevan-féle Esopus metszetei; 4. Kozma Lajos fametszetei; 5. Buday György színes metszete a Bátorligeti mesékhez; 6. A Hungária kártyakönyv metszetei = MG 40. 1996. 2. 23–24. ill.; 3. 13. ill.; 4. 56–57. ill.; 5. 46. ill.; 6. 33. ill.
- HAIMAN György: Magyarok a chicagói könyvművészetben = MKSz 112. 1996. 1. 120–121.
- HAIMAN György: Tipográfiai jegyzetek. Fattyú-sor – fattyú-sor? = MG 40. 1996. 1. 67–68.
- HAIMAN György: Tipográfiai jegyzetek. Könyv a könyvben = MG 40. 1996. 3. 31–34. ill.
- HAIMAN György: Tipográfiai jegyzetek. Néhány gondolat a könyvről = MG 40. 1996. 6. 35–38. ill.
- HAIMAN György: Tipográfiai jegyzetek. „Pagina nélkül” = MG 40. 1996. 2. 39.
- HORVÁTH Győző Ferenc: Fénykép a könyvben – 150 éve először = MG 40. 1996. 1. 84–88. ill.
- KAPRONCZAY Károly: A magyar orvosi fényképezés kezdete = Lege Artis Medicinae 6. 1996. 2. 141–142.
- KLEIN, Manfred: Typo! quo vadis? = A szép könyv V. 67–71.
- KOVÁCS Gyula: A kétszáz éves ofszeteredet küszöbén = MG 40. 1996. 2. 3–4.
- Magyar Illusztrátorok Társasága. Kiállítási katalógus: Csontváry Galéria, Budapest 1995. március 1–15.; Olasz–Magyar Kulturális Szövetség, Bologna 1995. április 5–10.; Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál, 1995. április 22–25. Kongresszusi Központ. Bp.: M. Illusztrátorok Társ., 1995.
- Molnár-C. Pál vallomásai életéről. Szerk. RAUSCHER Mária, CSÁNYI Tamás. Bp. 1994. 67 p. ill.
- NAGY Zoltán: Tibeti könyvek Budapesten = MKSz 112. 1996. 1. 121–123.
- Plakát Parnasszus. 1. Konecsni György, pályatársai és tanítványai: plakátkiállítás a Székesfehérvári Szent Korona Galériában 1995 szeptember 15 – október 15. Bp.: M. Plakát Alapítvány, 1995. 32 p. ill.
- RÓZSA György: Schrefl Anna, az első budai rézmetszőnő = Művészettörténeti Értesítő

44. 1995. 3–4. 284–290. ill. [Alkotott: 1783–1787.]
- SPIES, Werner: Max Ernst [1891–1976] grafikai életműve. Bp.: Szépműv. Múz., 1995. 19 p.
- SÜMEGI György: Szalay Lajos [1909–1995] levelei Kovács Aladárhoz = A Herman Ottó Múzeum évkönyve XXXIII–XXXIV. 529–545.
- SZÁNTÓ Tibor: A Gutenberg-galaxis új reneszánsza = A szép könyv V. 34–38.
- Szántó Tibor könyvalkotói munkásságának hatvanadik évfordulójára. Írta VÉRTESY Sándor et al. Bp.: Nyomdász, 1995. 135 [50] p. ill.
- SZÁNTÓ Tibor: A tipográfia nyelve 1–2. = MG 1996. 6. 16–25 és 41. 1997. 1. 15–22.
- SZÁNTÓ Tibor: A tipográfia: a megismerés és a tájékoztatás használati eszköze és egyúttal látvány. 7. = MG 40. 1996. 1. 72–79. ill.
- SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona: A milleniumi Kecskemét képeslapokon = Honismeret 24. 1996. 4. 23–29.
- SZILÁGYI Gábor: Fényképnymatok = Magyar fotográfia története fémképtől a színes fényképig. Bp.: M. Filmint., 1996. 155–166.
- TRADENT, Pierre: Művészet a tudomány szolgáltatásban = Természet Világa 27. 1996. 1. 43–44. [Természettudományi könyvillusztráció 19–20. század]
- ÜRMÖS Péter: In memoriam Tranquillo Marangoni [1912–1992] = Kisgrafika 34. 1995. 4. 8–9.
- VAGYÓCZKY Károly: A Pénzjegynyomda grafikai iskola jelene és jövője = Balassagyarmati Honismereti Híradó 13. 1991. 1–2. 21–26.
- ZACHRISSON, Bror: A kölcsönös egymásra hatás problematikája a tipográfiában = A szép könyv v. 62–66.
- ZAPF, Hermann: A komputer és a tér a betűtípustervezésnél = A szép könyv V. 72–78.
- Ex libris**
- DANKÓ Imre: Ecsedi István három ex-libriséről = Múzeumi Kurír 1996. 68. sz. 55–58.
- FOGARASI Zsuzsa, K.: SziJ Rezső–Kovács Rózsa Grafikai Gyűjtemény a Ráday Múzeumban. [Katalógus] Kecskemét: Ráday Múz., 1996. 344 p. ill.
- HORVÁTH Hilda: Robert Anning Bell ex libriseiről – egy kiállítás ürügyén = Kisgrafika 1993. 4. 6–7.
- JOBST Ágnes: Ex libris medicinae. Az orvosi hivatás szimbolikája orvosi könyvjegyeken = Orvostörténeti Közlemények 41–42. 1995–1996. 1–8. (149–157.) 149–164. ill.
- OITOZI Eszter: Ex librisek a Debreceni Egyetemi Könyvtár XVII. századi külföldi könyveiben = Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1994. 329–339.
- PALÁSTHY Lajos: Művészpálya. Német Nándor (1910–1978) életútja = Kisgrafika 35. 1996. 2. 2–3.
- SZIJ Rezső: Ex libriszek és alkalmi grafikák. Bp.: Szenci Molnár Társ., 1996. 85. p. ill. (A kecskeméti SziJ Rezső – Kovács Rózsa Tudományos és Művészeti Gyűjtemény kiadványai 6.)
- VITÉZ Ferenc: A művész és a „könyvtulajdonos” közös aláírása = Erdélyi Tükör 8. 1996. 3. 38–39. ill.
- Térképészet**
- JANKÓ Annamária: Komárom–Esztergom megye várainak térképi ábrázolása a XIX. sz. végig = Limes 1994. 3. 51–65. ill.
- REISZ T. Csaba: Lipszky János levelei gróf Festetics Györgyhez. Adalékok a Mappa Generalis Regni Hungariae c. térkép születéséhez = Fons 2. 1995. 3. 317–349.
- Kötéstörténet**
- LOVAY Zsuzsanna: Márványozott papírok az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében = Ars decorativa 14. 1994. 47–56. ill.
- PAÁLNÉ BAKÓ Edit: Egy 1574-es Lonitzer-füvészknnyv restaurálása = Műtárgyvédelem 21. 1992. 95–104.
- ROZSONDAI Marianne: A könyvkötőművész Hunyady József (1907–1983) = Művészettörténeti Értesítő 45. 1996. 1–2. 83–88. ill.
- Kiadástörténet**
- Több évszázadot érintő művek*
- BAJKÓ Mátyás: Protestáns iskolakultúránk és a történelem = Iskolakultúra 1996. 3. 3–8.
- ECSEDY Judit, V.: A felsőmagyarországi kánonok kiadásairól = MKsz 112. 1996. 3. 361–371. ill.

- FEHÉR Erzsébet: Az Orbis Pictus magyarországi kiadása = Comenius és a magyar művelődés. Sárospatak: M. Comenius Társ., 1994. 93–95. (Bibliotheca Comeniana 5.)
- PILINYI Péter: A magyar naptárak története = Typographia 128. 1996. 12. 12.

16–17. század

- ÁGOSTON István: Dévai Máttyás életműve és korszakos vonatkozásai. Dévai Máttyás művei = Theológiai Szemle 39. 1996. 3. 162–170.
- BARTÓK István: Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana = MKsz 12. 1996. 1. 96–97.
- DÖMÖTÖR Ákos: Az Orbis Pictus keletkezése = Magyar Pedagógia 96. 1996. 2. 169–184.
- GUEVARA, Antonio de: Horologii principum, azaz Az fejedelmek órájának második könyve. Ford. Draskovich János. Graz 1610. Az Előszót KOMLOVSZKI Tibor írta. Bp. 1995. 595 p. ill. 5 x 5 cm.
- HARGITTAY Emil: Zur Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn: Johann Weber (1612–1684) = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1994. 7. 77–94.
- HUBERT Gabriella, H.: 17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában = MKsz 112. 1996. 1. 82–89.
- KUNKIN Zsuzsanna: Alvarus latin–szlovák–magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása = MKsz 112. 1996. 1. 93–96. ill.
- ORLOVSZKY Géza: Zrínyi nyelvéről és helyesírásáról = Irodalomismeret 6. 1995. 1–2. 16–21.
- PAVERCSIK Ilona: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről I–II. = MKsz 112. 1996. 3. 292–319. és 4. 429–450.
- PRAZNOVSZKY Bence: Tolvay Ferenc aritmetikai tankönyve (1674) = Győri iskolatörténeti... 151–158.
- PÉTERFALVI Gábor: Egy négyszáz éves füvész-könyv = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1995. 2. 9–18.
- SCHULTHEISZ Emil: Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum = Orvostörténeti Közlemények 41–42. 1995–1996. 1–8. (149–157.) 19–57.
- STIRLING János: A kertészeti szakirodalom fejlődése a XVII. században = Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. szá-

zadban. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp.: Enciklopédia, 1996. 123–136.

- SZÓKE Lajos: Ortodox kanonikus és liturgikus könyvek nyelve a Kárpátalján a XVII. században = Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szeged: JATE, 1995. 85–92.

18. század

- GAZDA István: A szakkönyvkiadás kezdete Pesten (1748–1798) = Tecthört. Sz. 20. 1993. 159–172.
- GRÜLL Tibor: Városi irodalom a XVII. századi Sopronban 1–2. = Soproni Szemle 50. 1996. 1. 1–20.; 2–3. 127–137.
- HOLL Béla: Báthory Zsófia imádságos könyve = Tarnai Andor-émlékkönyv 127–132. ill.
- HOPP Lajos: Mikes Leveleskönyvének első kiadása = Vasi Honismereti Helytörténeti Közlemények 1995. 1. 9–17.
- SZALLÁSI Árpád: Nils Rosén híres műve több mint kétszáz éve jelent meg magyarul = Orvosi Hetilap 137. 1996. 48. 2692–2693. ill.
- SZELESTEI N. László: Kalmár György küzdelme művei kiadásáért = Irodalomismeret 6. 1995. 1–2. 140–144.

19. század

- FEHÉR Erzsébet: Debreceni kiadású magyar nyelvű tankönyvek a 19. század első felében = Iskolatörténet – iskolakultúra... 69–71.
- KAPRONCZAY Katalin: Orvosi szakkönyvúj-donságok a millenium évében = Orvosi Hetilap 137. 1996. 52. 2930–2931.
- KOMÁROMY Sándor: A sárospataki „Poetai gyűjtemény” 1813-ból = Széphalom 7. 295–300.
- KOÓS Ferenc: Adalékok a magyar reformkor ABC-s tankönyveihöz = Neveléstörténeti tanulmányok. Szigetszentmiklós: Batthyány Kázmér Gimn. és Közgazd. Szakközépisk. School Invest Alapítványa, 1996. 117–145.
- KURUCZ Rózsa: Egy kisgyermeknevelést és óvóképzést terjesztő szakkönyv jelentősége a reformkorban. Wargha István „Terv a kisdédóvó intézetek terjesztése iránt a két magyar hazában” című könyve = Állam – egyház – iskola. Neveléstörténeti felolvasóülés Budapesten. [Tanulmányok.] Bp.: OPKM, 1996. 47–61. ill. (Neveléstörténeti Füzetek 16.)

SZIGETHY Gábor: Könyvkiadás, anno = Kortárs 40. 1996. 5. 101–103.

VÁCZY János: Köz- és irodalmi állapotaink a XIX. század két első évtizedében (3) = Széphalom 7. 273–284.

VÖLGYESI Orsolya: Kölcsény Országgyűlési naplójának keletkezése és megjelenése = ItK 100. 1996. 4. 490–503.

19–20. század

GAZDA István: Petrik könyvészetének helye a magyar művelődéstörténetben = Petrik-emlékkötet 53–62.

FEHÉR Katalin: A művelődéspolitikus Teleki László = Honismeret 24. 1996. 3. 46–50.

MARTOS Veronika: Fejezetek a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat történetéből = PKI 1. 1996. 2. 5–8.

POGÁNY György: Stampfel Károly könyvkiadó vállalata Pozsonyban (1873–1904) = Limes 8. 1995. 3. 37–46. ill.

20. század

HARTYÁNYI István: Egy könyvkiadó emlékei: Bolyai Akadémia – Turul Könyvkiadó – Misztótfalusi. Bp.: Szenci Molnár Társ., 1994. 80 p. [10] t. ill.

KISS Sándor, M.: A Püski Kiadó története = Balassagyarmati Honismereti Híradó 14. 1992. 1–2. 77–82.

MEZEY László Miklós: Az „irodalmi koncentráció” kudarca. Felvidéki magyar könyvkiadók a két világháború között = Limes 9. 1996. 1–2. 39–49.

Miniszterelnökségi „irodalmi actió” 1916-ban. Közzéteszi: Paul KÁRPÁTI = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1994. 7. 263–273. és 1995. 8. 189–212.

PAPP-VÁRY Árpád: 40 éves a Cartographia = Földrajzi Közlemények 119. (43.) kötet 1995. 2. 175–176.

TARABA Mária: A magyar mezőgazdasági könyvészet története. III. rész. A világháború után = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1990–1991. 299–322.

TARJÁN Tamás: Mit lát a könyv? A Tevan kiadóról = Bárka 4. 1996. 1–2. 95–98.

TIESSEN, Wolfgang: A szerző és az olvasó szolgálatában. Egy kis német kiadó eredményei = A szép könyv V. 19–33. ill. [Edition Tiessen]

Könyvkereskedelem

NÉMETH Noémi – SCHAFFER Andrea: Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években = MKsz 112. 1996. 2. 223–233.

PAVERCSIK Ilona: A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben = Folytonosság vagy fordulat? 81–87.

SZELESTEI N. László: Korabinszky János Mátyás kísérlete könyvkereskedés nyitására (1780) = Tarnai Andor-emlékkönyv 249–254.

SZIGETHY Gábor: Irodalmi hirdetések, anno 1844 = Kortárs 40. 1996. 1. 71–73.

TOMSICS Emőke: A pesti utca hangja: a rikancs. Az utcai hírlapárusítás történetéből = História 18. 1996. 8. 28–29. ill.

VARGA Sándor: A könyvkereskedelem – a nemzeti bibliográfiáért = Petrik-emlékkötet 33–43. ill.

Sajtótörténet

Átfogó művek

BERTALAN Judit: A soproni német nyelvű sajtó történetéből = Soproni Szemle 50. 1996. 1. 39–50. ill.

POGÁNY György: A magyar könyvtári szaksajtó vázlatos története. 1. rész = KvtFigy 6. (42.) 1996. 4. 585–596.

SZENÁSSY Árpád: A komáromi hírlapírás két-száz éves története, 1789–1989. Tatabánya: Komárom–Esztergom M. Önkormányzat, 1994. 368 p.

17–18. század

BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália: Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez = MKsz 112. 1996. 2. 235–244.

CSONKARÉTI Károly: Mercurius Veridicius. 290 éve jelent meg a hazai hírlap első száma = Magyarok Világlapja 5. 1995. 1. 52–54.

ETÉNYI Dóra: A közvéleményformálás eszközei az 1663–1664. évi háború idején. Egy Zrínyi-kártyajátéktól Esterházy Pál „Mars Hungaricus”-áig = Irodalomismeret 6. 1995. 1–2. 65–68.

FEHÉR Katalin: Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georgiconról = MKsz 112. 1996. 1. 108–115.

HANGODI Ágnes: A Vedomosti és a Mercurius Veridicus = MKsz 112. 1996. 1. 97–106.

KOPECZI Béla: Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról = MKsz 112. 1996. 2. 161–174.

SZILÁGYI Márton: Schedius Lajos szerepe az Uránia körül = ItK 100. 1996. 1–2. 127–144.

SZILÁGYI Márton: Az Uránia eszméletörténeti helye a források történetében = Folytonosság vagy fordulat? 278–294.

18–19. század

CSORBA Sándor: Az 1806-os törésvonal mentén (Kultsár István és a Hazai Tudósítások) = Folytonosság vagy fordulat? 120–134.

FEHÉR Katalin: Az első hazai újságok és folyóiratok a nevelésről = Magyar Pedagógia 95. 1995. 3–4. 279–292.

PENKE Olga: „A könyveknek veleje” – A felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830) = Folytonosság vagy fordulat? 88–101.

19. század

BÖHM Orsolya: Ungarns Literatur und Kultur am Anfang des 19. Jahrhunderts im Spiegel der Wiener Zeitschriften = Ex libris et... 199–216. ill.

BRANDT, Juliane: Die Würdigung des Großen Toten: Lajos Kossuth in protestantischen Predigten und in der protestantischen Presse im Jahre 1894 = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1996. 9. 63–111.

CSOHÁNY János: A református sajtó a zsidó recepcióért = Szombat 8. 1996. 1. 38–39.

FARAGÓ Tamás – SÁNTHA Tiborné: Pesti élet egy hirdetési újság lapjain (A „Pester Kundschafsts und Auktionsblatt” 1805–1806. évi számainak elemzése) = Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc: Bíbor K., 1996. 246–273.

FEHÉR Katalin: Egy pedagógiai hetilap 1849-ből = MKsz 112. 1996. 4. 532–539.

FENYŐ István: Vezércikkek a centralista Pesti Hírlapban (1844–1845) = ItK 100. 1996. 1–2. 40–65.

HEVERDE László: „Finnland és a skandinávismus” (A Kazinczy Gábor által közvetített Finnország-kép az Új Magyar Múzeum hasábjain) = Ünnepi könyv... 115–126.

KINDLOVICS Kálmán: Egy elfeledett nemzeti-ségi hetilap a 19. század második évtizedéből = MKsz 112. 1996. 4. 461–477.

KISS Mária Rita: Az igazság esete a politikával. Álláspontok a Dreyfus-ügyről a korabeli magyar sajtóban = Társadalmi Szemle 51. 1996. 8–9. 133–151.

PAÁL László: Somogy megye sajtója [1863–1918] = Somogy megye múltjából 26. 1995. 41–60; 27. 1996. 173–197.

PÜSKI Anikó: Jókai Mór jubileuma a Vasárnapi Újság tükrében = Limes. 8. 1995. 4. 33–47. ill.

RÖZSA Mária: A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1851–1861. = MKsz 112. 1996. 1. 41–66.

RUSZOLY József: Szemere Bertalan levelei Szalay Lászlóhoz = Dimenziók. Felső-Magyarországi Szemle 2. 1994. 2. 24–33.

SZECSKÓ Károly: Az első római katolikus könyv- és folyóiratszemle hazánkban: Irodalmi Szemle 1876–1893. = MKsz 112. 1996. 2. 244–251.

TÖRÖK Petra: Lasik figyelmeztetése ellenére. A zsidó irodalom értelmezésének fő fordulópontjai a magyar zsidó sajtóban 1880–1944 között = Szombat 8. 1996. 6. 34–40.

20. század

1956 vidéki sajtója. Összeáll. és szerk. IZSÁK Lajos, SZABÓ József, SZABÓ Róbert. Bp.: Korona, 1996. 823 p. ill.

ABONYI Iván: Ötszázadik alkalommal jelent meg a Fizikai Szemle! = Természet Világa 27. 1996. 11. 524–525.

BALÁZS Géza: Tizenöt éves az Édes Anyanyelvünk című folyóirat = Magyar Nyelvőr 118. 1994. 2. 162–168.

BATÁRI Gyula: Egy jelentős hazai orvostörténelmi kezdeményezésről a debreceni „Orvostörténelem” című folyóiratról = Egészségnevelés 36. 1995. 1. 26–27. ill.

BENCE Lajos: A kisebbségi sajtó = Írott szóval... 54–64.

BENEDEK András: Gondolatok a Szakképzési Szemle tíz évéről = Szakképzési Szemle 10. 1994. 4. 7–10.

CSEKE Péter: „Neve már-már Erdéllyel jelentett egyet”. Spectator kisebbségi sajtóképe = Nyelvünk és Kultúránk 92–93. 1995–1996. 55–60.

- CSETE László: A Gazdálkodás 40. évfolyama elé = Gazdálkodás 40. 1996. 1. 1–2.
- GLANT Tibor: Magyarország az amerikai sajtóban az első világháború idején = Aetas 1996. 1. 36–52.
- HAVASI Zoltán: Tiszatájon '70–72-ben. Szerkesztői emlékeim = Szeged 1994. június 3–7. ill.
- IVÁNSZKY Ágota: Kassák és a Ma körének osztrák kapcsolatai a bécsi emigrációban = ItK 100. 1996. 3. 294–312.
- JUHÁSZ Géza: A Magyar Grafika négy évtizede. Beszélgetés az első szerkesztőbizottság tagjaival = MG 40. 1996. 1. 9–10.
- KARÁTSON Endre: A Nyugat folyóirat kulturális programja = Új Forrás 28. 1996. 9. 46–57.
- KEREKES Imre: Egy pécsi napilap, a Dunántúl története (1911–1944). A Dunántúl Vállalat megalakulása és fejlődése 1910–1944 között = MKsz 112. 1996. 1. 67–81.
- KISS János: Tallózás a Kőszeg és Vidéke 84 évfolyamában = Történelmi és művészeti antológia Kőszegről. Szerk. TÓTHÁRPÁD Ferenc. Kőszeg: Kőszegi Várszínházért Alapítvány, 1996. 159–173.
- KOVÁCS Miklós: Emlékeim a Tiszatájáról. I–II. rész = Szeged 1996. június 22–26. és 1996. július 30–34. ill.
- KUSZÁLIK Péter: Néhány lappangó erdélyi sajtótermék a XX. századból. Egy sajtóbibliográfia levelezési anyaga = Magyar Könyvtárosok... 79–102.
- LACZÓ Katalin: Szeged az „Új Szántás” című folyóiratban (1947. január – 1948. október) = Szeged 1995. február 24–27. ill.
- LAKATOS Éva: Tallózás a „magyar különszámok” birodalmában = MKsz 112. 1996. 2. 205–222. ill.
- LENGYEL András: A lapgründoló József Attila. A Szép Szó megindításának előkészítése = A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok. Bp.: Tekintet, 1996. 137–161.
- LENGYEL László: Levélféle a Valóságról = Új Forrás 28. 1996. 7. 65–69.
- POPRÁDY Judit: Keleten és Nyugaton a helyzet... Német irodalmi folyóiratok az újragesztülés időszakában = Helikon 42. 1996. 3. 340–345.
- PÓR Edit – CSEH Gergő Bendegúz: A hatalom és az újságírók 1956–1958 = História 17. 1995. 9–10. 39–41.
- RAINER M. János: Nyugatról visszatekintve. Az Irodalmi Újság és Magyarország. 1957–1973. = Évkönyv. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete 3. 1994. 95–105.
- RÁKÓCZY Rozália: 1956-os rölapok a Hadtörténeti Múzeum kisnyomtatvány-gyűjteményében = Hadtörténeti Közlemények 109. 1996. szeptember 79–114.
- RÓBERT Péter: 50 éves a Magyar Honvédség központi folyóirata = Új Honvédségi Szemle 50. 1996. 12. 1–22.
- SZILÁGYI György: Jegyzetek a szegedi tanácsok közlönyeiről = Szeged 1995. július–december, 18–21.
- SZOPORI NAGY Lajos: A magyar forradalom értékelése a korabeli finn sajtóban = Hítel 9. 1996. 11. 9–20.
- TASI József: József Attila és a Korunk = József Attila könyvtára... 129–152.
- TURCEL Lajos: Pozsony és a két világháború közötti csehszlovákiai magyar sajtó = Limes 8. 1995. 3. 47–54. ill.
- VAJDA Miklós: Hatvanéves a The Hungarian Quarterly = Európai Utas 1996. 3. 65–69.
- VAMOS György: A Magyar Grafika a szakmai kommunikáció, az információcsere bázisa a magyar nyomdászatban = MG 40. 1996. 1. 6–8.
- VEKERDI László: „Egyszer csak kezdtek mondani, hogy ha VALÓSÁG, akkor az Körös...” Harminchárom év a VALÓSÁG rab-ságában = Új Forrás 28. 1996. 4. 9–31.; 28. 1996. 5. 24–46.

Könyvtártörténet

Több századot érintő munkák

- ANTALÓCZI Lajos: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár megalakulása, működése és mai helyzete = Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 21. 1993. 83–101.
- BÁNHEGYI B. Miksa: A könyvtár = Mons Sacer III. 191–232. ill.
- DÁN Krisztina: Iskolai könyvtárak Magyarországon = KKK 1996. február, 3–9.
- FÜLÖP Géza: Egyházi könyvtárak művelődési és emberformáló szerepe a magyar történelemben = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár (1793–1993). Emlékbe-

- szédek. Szerk. ANTALÓCZI Lajos. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Egri Főegyházmegyei Könyvtár, 1995. 23–33.
- GEBAUER, Horst: Székesfehérvár egyházi könyvtárai. Ford. Soós Imre. = Fejér Megyei Könyvtáros 36. 1996. 3–4. 3–4.
- KOLOZS Barnabásné: A veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára (1711–1948) = MKSz 112. 1996. 2. 192–204.
- KOVÁCS Imre, P.: Régi és mai epizódok a soproni líceumi könyvtár történetéből = KKK 1996. január, 28–37.
- MEZEI Zsolt: A pápai Református Nagykönyvtár története és kincsei = A Pápai Református Kollégium Évkönyve 1991–1995. 196–204. ill.
- MEZEI Zsolt: A vaszari plébánia és régi könyvei. Pápa, Jókai Városi Kvt., 1994. 44 [8] p. ill.
- PÉTERVÁRI András: A központi könyvtár múltja és jelene = PKI 1. 1996. 6. 13–15.
- SENTIMREI Mihály: A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei = Könyvtári alapok 79–98.
- TÓTH Gyula: Ezeréves a magyar iskolai könyvtár = KKK 1996. augusztus, 40–57.
- VARGA András: A szegedi piarista rendház könyvtára = Piaristák Szegeden, 1721–1996. Emlékkönyv a Kegyes Tanítórend szegedi oktatótevékenysége megkezdésének 275. évfordulójára. Szerk. APRÓ Ferenc. Szeged: Dugonics Társ., 1996. 43–47.
- ZAHARIA Etelka: A zilahi dokumentációs (volt Wesselényi Kollégium) könyvtár múltja és jelene = Magyar Könyvtárosok... 75–77.
- ZSÁMBOKI László: Humán gondolat és eszmény az ősi bányász-kohász Alma Materben. (Selmecbányától a Miskolci Egyetemig 1735–1949) [Selmeci Műemlékkönyvtár] = Könyvtári alapok 5–21.
- 11–17. század**
- BIRNBAUM, Marianna D.: The king, his queen, and their libraries = The orb and the pen. Janus Pannonius, Matthias Corvinus and the Buda Court. Bp.: Balassi, 1996. 101–120.
- MONOK István: „Libri in publica libreria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon = Tarnai Andor-émlékkönyv 181–187.
- VESZPRÉMY László: A pannonthalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján = Mons Sacer I. 327–332. ill.
- 18–19. század**
- ANTALÓCZI Lajos: Eszterházy Károly üzenete = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár (1793–1993). Emlékbeszédek. Szerk. ANTALÓCZI LAJOS. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Egri Főegyházmegyei Könyvtár, 1995. 35–39.
- BOGNÁR Mária: A pápai Türr István Gimnázium és Pedagógiai Szakközépiskola könyvtára = Megyei Pedagógiai Körkép 26. 1996. 2. 27–31.
- GÁBRIS József: Az iskola könyvtára = Az esztergomi nevelőképzés krónikája I. Esztergom: Az Esztergomi Tanító- és Óvónőképző Öregdiákjainak Egyesülete, Balassi Bálint Alapítvány a Tanítóképzésért, 1996. 22–23.
- DEÉ NAGY Anikó: A Teleki-Bolyai Könyvtár, a magyar és egyetemes műveltség marosvásárhelyi tárháza = Magyar Könyvtárosok... 55–63.
- DEÉ NAGY Anikó: A Teleki Téka, egy erdélyi hagyományörző kisebbségi könyvtár = KKK 1996. szeptember, 36–40.
- HANGODI Ágnes: Magyar volt I. Péter Hollandiából származó természetrajzi táranak első rendezője? = MKSz 112. 1996. 2. 233–235.
- HORVÁTH József: Könyvtárak Győr, Moson és Sopron megyében 1885-ben = Kisalföld Kvt 1995. 2. 31–50.
- LŐKÖS István: Konzervativizmus és progresszió között. Irodalom és művelődés Egerben Eszterházy püspöksége idején = Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 21. 1993. 55–66.
- VITA Zsigmond: A Bethlen-kollégium könyvtára a XVIII. század közepén. = A Bethlen-kollégium emlékkönyve. Szerk. HADHÁZI Ferenc. Nagyenyed – Kolozsvár – Budapest: Deleatur Kult. Szolgáltató BT, 1995. 156–163. ill.
- 19–20. század**
- A Békéscsabai Evangélikus Gimnázium Könyvtárának története: kivonatos közlés PALOTÁS Ádám „Iskolai könyvtárunk története” című tanulmányából PRIBOJSZKY Edit ki-

- egészítésével = Könyvtári Jegyzések 1992. 2. 7–16. ill.
- CZÉGENY Márta: A hajdúböszörményi gimnázium könyvtárának története az államosításig. 1. rész = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 1996. 1. 11–28.
- IZSA Melinda: Könyvtárak a magyar királyi honvédségben (1867–1914) = Új Honvédségi Szemle 49. 1995. 11. 108–114.
- JÓNÁS Károly: A Magyar Országgyűlés könyvtárának vezetői 1952-ig = MKSz 112. 1996. 4. 478–493.
- KIS Józsefné: A Lévy József muzeális könyvtár, mint a bölcsészképzés egyik könyvtári bázisa Miskolcon = Könyvtári alapok 71–78.
- NAGY Erzsébet: Somogyi Károly gyűjteménye a szegedi Somogyi-könyvtárban = KvtFigy 6. (42.) 1996. 1. 15–19.
- PAPPNÉ SZABÓ Alexandra: Könyvtárunk története. A csermajori Újhelyi Imre Tejipari Középiskola könyvtára (1889–1995) = KisalfKvt 1996. 1. 35–45.
- SOÓSÉ MARTINKA Éva: „A könyveknek (s a könyvtáraknak) megvan a maguk sorsa”. = Emlékkönyv a Zrínyi Miklós Gimnázium fennállásának 100. évfordulójára 1896–1996. Szerk. NÉMETH László, Zalaegerszeg: Zrínyi M. Gimn., 1996. 89–92. [A gimnázium könyvtárának története.]
- SZÁVA-KOVÁTS Endre: A Parlamenti Könyvtár jubileuma = KKK 1996. február, 9–15.
- TÓTH Béla: Tíz éve új házában a száztíz éves könyvtár = KvtFigy 6. (42.) 1996. 1. 11–14. ill. [Somogyi Könyvtár]
20. század
- BAKÓ Elemér: Harminc év a Kongresszusi Könyvtárban (1955–1985) = KKK 1996. november, 29–34.
- BENEZRA Sarolta: A Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine = Magyar Könyvtárosok... 121–128.
- ENZSÖL Imre: A mosonmagyaróvári Hansági Múzeum könyvtára = KisalfKvt 1995. 2. 51–52.
- Gödöllői Agrártudományi Egyetem. A Gödöllői Agrártudományi Egyetem jubileumi emlékkönyve, 1920–1995. Főszerk. WALLESHAUSEN Gyula. Írták BÁLINT Andor et al. Gödöllő: GATE, 1995. 2 db. 79–83, 134–135, 160–163, 170–174, 181–184, 203–207. ill.
- IZSA Melinda: Könyvtárak, könyvellátás az első világháborúban = Új Honvédségi Szemle 50. 1996. 9. 114–119.
- KAJTÁR Istvánné: A JPTE jogi kari könyvtáráról = PKI 1. 1996. 8. 3–4.
- KÓRÁSZ Mária: Amerikai magyar életrajzgyűjtemény Washingtonból Szegedre = KvtFigy 6. (42.) 1996. 1. 20–22. ill.
- MÉSZÁROS Józsefné: „In memoriam” Rába Magyar Vagon és Gépgyár Közművelődési (szakszervezetei) Könyvtára = KisalfKvt 1996. 1. 46–49.
- MÖRÖ Mária Anna: Pécsi Püspöki Könyvtár – Pozsonyi Egyetemi Könyvtár – az Erzsébet Tudományegyetem Könyvtára = PKI 1. 1996. 8. 11–16.
- MÜLLER Imréné: 80 éves a soproni Széchenyi István Városi Könyvtár = KisalfKvt 1995. 2. 53–55.
- RESCHNER István: Könyvtárunk is 85 éves = A Bessenyei György Gimnázium jubileumi emlékkönyve. Szerk. ABONYI Istvánné et al. Kisvárdá: Bessenyei G. Gimn., 1996. 20–22. ill.
- RÓZSA György: A Mundaneum és a digitális kultúra = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 43. 1996. 7–8. 259–261. ill.
- TELEKNÉ DÉZSI Piroska: Az iskolai könyvtár története = Kós Károly Építőipari Műszaki Szakközépiskola jubileumi évkönyve 1970–1995. Szerk. a tantestület közreműködésével TELEKNÉ DÉZSI Piroska. Salgótarján: Kós K. Építőip. Műszaki Szakközépisk., 1995. 42–45. ill.
- ÚJVÁRI Mária: Adalékok a kolozsvári Egyetemi Könyvtár történetéhez korabeli kéziratok alapján = Magyar Könyvtárosok... 71–74.
- ZSIDAI József: A Miskolci Egyetemi Könyvtár humán irányultságának felkészültsége 1995 = Könyvtári alapok 23–44.

Könyvtárépítészet

- SISA József: A Könyvtár és a torony építése = Mons Sacer II. 145–161.
- Az Országos Széchényi Könyvtár épülete a Budavári Palotában. Szerk. FARKAS László és NÉMETH Mária. Bp.: OSZK, 1996. 112 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetek 9.)

Bibliofília

Több évszázadot érintő munkák

HORVÁTH József: A XVI–XVIII. századi győri könyvkultúra kutatásának tapasztalatai = Helytörténet Székesfehérváron II. Országos Tanácskozás: Sopron, 1995. július 26–28. Bp.: OSZK KMK; Szentendre: MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezete, 1996. 71–78.

Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harold PRICKLER. Szeged: Scriptorium Kft, 1996. 312 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2.)

ROZSONDAI Marianne: Österreichische Possessorvermerke in Inkunabeln der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften = Ex libris et... 53–78.

WEHLI Tünde: Megjegyzések a középkori magyarországi könyvgyűjtőkről és könyvgyűjtési szokásaikról = Ars Hungarica 23. 1995. 1. 3–25.

16–17. század

MONOK István: A Rákóczi-család könyvtára 1588–1660. Szeged: Scriptorium Kft, 1996. LII, 285 p. ill.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben IV. (Nemesek és polgárok könyvei) = MKsz 112. 1996. 4. 508–514.

SEBESTYÉN Mihály: Janus Pannonius bujdósása = MKsz 112. 1996. 1. 2–22.

SOLTÉSZ Zoltánné: Neves possessorok újabban felismert kötetei = MKsz 112. 1996. 4. 451–460.

18. század

FEKETE Csaba: Kalmár György és a debreceni kollégium = Irodalomismeret 6. 1995. 1–2. 123–139.

FÖLDVÁRI Sándor: Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról = MKsz 112. 1996. 3. 385–391.

PAPP Gábor: Born Ignác könyvtárának hungaricumai. (Életrajzi háttérrel és Born kritikai bibliográfiájával) = Tecthört. Sz. 20. 1993. 95–128.

19–20. század

BÉNYEI Miklós: Eötvös József könyvei és eszméi. (Tanulmányok, esszék). Debrecen: Csokonai, 1996. 215 p.

BERÉNYI Mária: Dr. Iuliu Todorescu – un bibliofil român din Budapesta = Almanach. Budapesti Románok Kulturális Társasága 1995. 54–57.

CSEPINSZKY Mária: A kötcsei nemesi családok története a XVIII–XIX. században: A birtokszerező Antal család = Kötcse monográfiája. Szerk. STIRLING János. Kötcse: Önkormányzat, 1996. 703–710.

ENDREI Walter: Batthyány Tódor műszaki könyvtára. Bp.: MTA: MTA Technikatört. Kutatásokat Koordináló Közp. 1995. 61 p.

EÖTVÖS József könyvtára. Szerk., a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeáll. GÁRGÓ Gábor. Bp.: Argumentum, 1995. cop. 1996. 326 p.

FORRAI Márta: Adalékok a zalai Zichy család könyvtárának történetéhez = Somogy 24. 1996. 5. 472–475.

LABORC Júlia, H.: Lugossy József (1812–1884) magyar indogermanista könyvtárának urallistikai vonatkozásai = Ünnepi könyv... 150–156.

OJTOZI Eszter: Néhány könyv Kazinczy Ferenc könyvtárából = MKsz 112. 1996. 1. 115–117.

TARAPCSÁK Ilona: Cs. Szabó László könyvtáráról = Dimenziók. Felső-Magyarországi Szemle 3. 1995. 2–3. 162–165.

TASI József: József Attila könyvtára = József Attila könyvtára... 5–86. ill.

Olvasástörténet

BÖSZE Sándor: Adalékok Kötcse dualizmuskori egyesülettörténetéhez = Kötcse monográfiája. Szerk. STIRLING János. Kötcse: Önkormányzat, 1996. 607–611.

GAZDA István: Hol olvasták a Természettudományi Közlelőnt száz éve? = Természet Világa 127. 1996. 12. Színes melléklet 2–3.

- KRIVECZKY Béla: Könyvek és könyvtulajdonosok a 19. század eleji Szabolcs megyében = Iskolatörténet – iskolakultúra... 65–68.
- MONOK István: Ortodoxia és humanitás = Iskolakultúra 6. 1996. 9. 28–33.
- NAGY Júlia: Sárospataki ifjak könyvtára (1848–1896) = Győri iskolatörténeti... 159–169.
- SCHLEININGER Tamás: A Szentendrei Kaszinó története a korabeli sajtó tükrében = Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. FARKAS Rozália. Szentendre: Pest M. Múz. Ig., 1995. 348–394. ill.
- SZUNYOGH Szandra: Egyesületi élet Vörösbereyben. A vörösbereyi Magyar Olvasóegylet = Balatonalmádi és Vörösbereyi története. Tanulmányok. Szerk. KREDICS László és LICHTNECKERT András. Balatonalmádi: Almádiért Alapítvány, 1995. 336–337.
- TÓTH István György: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században = Századok 129. 1995. 4. 815–856.
- TÓTH István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp.: MTA Törttud. Int., 1996. 339 p. [8] t. ill.
- TÓTH István György: „Pápisták” és „kálvinisták”. Hitvita egy 18. századi jobbágycsaládban = História 18. 1996. 3. 29–30. ill.
- A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- ÁCS Anna: Az Életképek bécsi forradalmi tudósítója: Pap Gábor = Limes 8. 1995. 4. 75–80.
- BITSKEY István: „Fuit bibliothecarius” (Könyvtárosok, könyvgyűjtők, könyvtáralapítók) = Hungariából Rómába: a római Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés. Bp.: Nemz. Tankvk., cop. 1996. 157–167. [Az intézmény tanítványainak könyvtári tevékenysége]
- BODOR Judit: Gragger Róbert – „A báró Eötvös Collegium egyik legkitűnőbb neveltje” = Szabadoszolgálat a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995. Bp.: GIFT Kft. 1995. 43–47.
- FÜLÖP Géza: Könyvtártudomány és bibliográfia (Kovács Máté könyvtárelméleti koncepciója) = KKK 1996. december, 19–28.
- KÉGLI Ferenc: Petrik Géza élete és munkássága = Petrik-émlékkötet 13–31. ill.
- Koller József történetíró és könyvtáros jubileuma = PKI 1. 1996. 1. 3–6.
- LAJOS János: Sashegyi Oszkár 1915–1994. = Levéltári Közlemények 66. 1995. 1–2. 5–12.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 350 éve született = PKI 1. 1996. 4. 9.
- MÓRÓ Mária Anna: Krisztics Sándor = PKI 1. 1996. 4. 12–18.
- MÓRÓ Mária Anna: Várkonyi Nándor és a Pécsi Egyetemi Könyvtár 1924–1956. = PKI 1. 1996. 3. 3–7.
- ORLAI Györgyné: Újabb adatok Lósy-Schmidt Ede életéről, munkásságáról és a kassai Országos Magyar Műszaki Múzeumról = Tectört. Sz. 20. 1993. 263–277. ill.
- RESS Imre: Sashegyi Oszkár (1915–1994) = Századok 130. 1996. 1. 200–204.
- SALLÓ László: Babits Mihály a Fogaras és Vidéke hasábjain = Iskolakultúra 6. 1996. 8. 105–110.
- SÁNDOR Pál: Horn Ede pályaképe = Századok 129. 1995. 4. 899–902.
- SÜTŐ József: Régi halasi diákok nyomában I. Miskolczi Kerekes Sámuel (1757?–1800) = Századok lelke. Irodalmi és helytörténeti tanulmányok. Kiskunhalas: Önkormányzat, 1995. 24–34. ill.
- SZABADVÁRY Ferenc – ORLAI Györgyné: Lósy-Schmidt Ede (1879–1948) = Tectört. Sz. 20. 1993. 229–233.
- SZÁLA Erzsébet: Kis János az író és irodalomszervező = Soproni Szemle 50. 1996. 1. 51–57.
- SZÁLLÁSI Árpád: Weszprémi István (1723–1799) és kora. Debrecen: DOTE, 1995. 44 p. ill.
- SZÁNTAY Antal: Könyvtárosok és történetírók. Angelo Gabrielle kormányzati tervezetétől II. József reformjáig = Történelmi Szemle 38. 1996. 1. 45–61.
- SZECSKÓ Károly: Adalékok Bán Imre gyöngyösi éveire = Mátrai tanulmányok 1995. 291–306.
- SZEPES Zsuzsanna, B.: A „tudós Prépost” Koller József születésének 250. évfordulójára = Honismeret 24. 1996. 2. 36–39.
- TAKÁCS Miklós: Pável Ágoston könyvtári öröksége = A Vas Megyei Könyvtárak Értékeit 26. 1996. 1. 33–37. ill.
- TÓTH Béla: Maróthi György. Debrecen: MTA DAB, 1994. 327 p. ill.
- ÚJSZÁSZY Kálmán: Erdélyi János, a könyvtáros = Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 8. 1996. 419–424.

SZEMLE

Bajza Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. Bp. 1997. 119 l. (Irodalomtörténeti füzetek 142.)

A magyar nyelv általánossá tételéért, az önálló hazai sajtóért és irodalomért vívott küzdelem legdicsebb szakasza kétségtelenül a reformkor volt. Az egyre erőteljesebben szervezkedő liberális ellenzék azonban az 1832–36-os országgyűlésen súlyos vereséget szenvedett. Wesselényi és az országgyűlési ifjak perbe fogása, egyre mélyülő ellentéte Széchenyivel; majd a Kossuth elleni hajsza, amely végül is elfogatásához és elítéléséhez vezetett, a cenzúra megszigorítása, a politikai sajtó visszaszorítása, a haladó erők számára igen nehéz helyzetet teremtett. Ilyen körülmények között létfontosságú volt egy olyan lap megteremtése és megjelentetése, amely látszólag politikamentes, de mégis képes a haladó eszmék széleskörű kifejtésére, terjesztésére. Ezt a szerepet vállalta magára az 1837. január 1-jén megindult *Athenaeum* és melléklapja a *Figyelmező*, a reformmozgalom legszínvonalasabb irodalmi és kulturális folyóirata. A szerkesztői triász (Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc, Bajza József) olyan országosan ható folyóirattá szervezték lapjukat, amelyben a kor legjobb magyar írói szinte valamennyien megszólaltak és véleményüket a társadalom- és természettudományok köréből széles nyilvánosság előtt a kor színvonalán fejtették ki. A lap, a harmincas évek második felétől kezdve, szinte állandóan a támadások keresztüzében állt. A csatározások akkor öltöttek végképp politikai jellegűt, amikor a kormány támogatását élvező *Hírnök*, és melléklapja a *Századok* is bekapcsolódott a vitába.

Ennek a küzdelemnek volt szerves része az ún. *Athenaeum-per*, amelyet ugyan a benne szereplők életművének feldolgozása során többen is érintettek, de széleskörű, többszemponútú feldolgozására csak most került sor. A támadásra egy rövid közlemény adott okot, amely a pesti magyar színháznál tapasztalható visszás helyzet taglalását tartalmazta. A cikk névtelenül jelent meg. Földváry Gábor, a színházi választmány elnöke, legott levelet küldött Bajzához, amelyben a megjelent közlemény írója és a közölt adatok forrása után érdeklődött. A választmány a választ meg sem várva „vallató parancs” kiadását kezdeményezte, ez voltaképpen arra irányult, hogy az *Athenaeum* szerkesztői „hit” (eskü) alatt tegyenek vallomást a kifogásolt közlemény írójának felfedezésére. Toldy (ekkor még Schedel) Ferenc és Vajda Péter (segédszerkesztő) hajlandóak voltak hitet tenni, melyben lényegében azt adták elő, hogy a cikk szerzője és a forrás előttük ismeretlen, de magát a közleményben lévő hírt több helyről is hallották. Az országosan köztiszteletben álló Vörösmartyt nem merték háborgatni. Bajza József nem volt hajlandó hitet tenni – és ezzel kezdetét vette a per, amely a továbbiakban kizárólag Bajza ellen folyt. Az eddig levéltárban lappangó iratanyag áttanulmányozása egyértelműen azt a véleményt támogatja, hogy a színházi választmányt valójában nem a névtelen cikk szerzőjének személye, vagy a hír forrása érdekelte, mint ahogyan azt a per folyamán mindvégig állították, hanem sokkal inkább az, hogy az *Athenaeumot*, és ezen belül Bajzát megleckéztesse, a szinikritikát elhallgattassa, illetve a választmányban ülő Pest megyei urak elvárásainak megfelelőbb hangvételre indítsa.

Nem lehet célunk a hosszan elhúzódó per minden egyes szakaszának, felszólalásának, ellenvetésének, visszavonásának nyomon követése, hiszen ez szétfeszítené egy ismertetés kereteit, bár Bajza József ügyvédjének Luczenbacher (Érdy) Jánosnak (a róla elnevezett kódex felfedezőjének) talpraesett jogi érvelése igazán figyelemre méltó. Jellemző azonban, hogy ez a kitűnően felkészült jogász – aki később az Akadémia éremgyűjteményének, majd a Nemzeti Múzeum régiséggyűjteményének őre, a *Tudománytár* szerkesztője, számos numizmatikai és archeológiai könyv és cikk szerzője volt – olyan ősrégi törvényekre tudott csak hivatkozni, mint Mátyás 1464. évi II. decretuma, 1471. évi III. decretuma, 1474. évi IV. decretuma, az 1492. évi I. decretuma, valamint a nemesség jogi bibliáját jelentő *Hármas Könyv* 1613., 1618. és 1723. évi törvényére, amely már önmagában is hűen tükrözi a magyar jogrendszer fejletlen voltát. A rohamosan fejlődő polgári társadalom hazánkban is egyre erőteljesebb igényt támasztott az új követelményeknek megfelelő jogrendszer kiépítésére. Az első magyar sajtóper nagy vívmánya, hogy ezek kibontakozásához nyújtott nem megvetendő segítséget.

Az *Athenaeum* szerkesztőségi cikke („Nyilvánosság, névtelenség, feleletteher”) először foglalt állást sajtójogi kérdésekben, s tett kísérletet a sajtótóra vonatkozó legfőbb elvek tisztázására. Határozott követelményként állította fel a hírközlés szabadságát, de elismerte a helyreigazítás jogosságát, sőt adott esetben a szerkesztő felelősségre vonását. Szerkesztőségi cikkükben – már csak a per tárgya miatt is – a legnagyobb teret a névtelenséggel kapcsolatos véleményük kifejtésének szentelték. Röviden: egytől egyig tartalmazza azokat a főbb követelményeket, amelyek a polgári társadalomban kibontakozó sajtó nélkülözhetetlen kellékei. A sajtójog magas szintű szabályozása az 1840-es években már égetően fontos feladattá vált. Az *Athenaeum*-per során felvetődött elvi kérdések vitathatatlanul nyomot hagytak az első magyar sajtótörvény elveinek kidolgozásán.

Ez ennek a jogtörténeti szempontból kiválóan feldolgozott sajtópernek legfontosabb tanulsága és hozadéka.

KÖHEGYI MIHÁLY

Czobor Mihály (?): Theagenes és Chariclia. S.a.r. KÖSZEGHY Péter. Bp. 1996. Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó. 421 l. (Régi Magyar Költők Tára XVI. századbéli magyar költők művei. Új folyam 10.)

Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (1994) első kötetének 313. lapján a *Chariclia* címszót követőleg két adat tájékoztat a mű kiadásáról. Az első Gyöngyösi átdolgozott és kiegészített munkájának közlése Badics Ferenctől 1937-ben *Gyöngyösi István összes költeményeinek* negyedik kötetében. A másik a Czobor-féle *Chariclia* publikációja: „kiad. Kőszeghy Péter, RMKT 16, 13, 1992.” Nyilvánvaló, hogy ez az utóbbi tájékoztatás téves, egy optimista tervezésnek tényként közölt eredménye. Kőszeghy Péternek már az 1990-es évek elején nyomtatásra kész kiadványa nyolc évi „porosodás után” (l. a 336. lapon) csak 1996-ban látott napvilágot az RMKT XVI. századi új sorozatának tizedik köteteként.

A kiadványban először olvashatjuk nyomtatásban a harmadik századi bizánci írónak, Heliodorosznak *Aithiopika* című kalandregénye magyar verses fordítását. Minden kétséget kizáró bizonyíték nem igazolja, de valószínűleg a terjedelmes szerelmi történetet német fordításból az arisztokrata Czobor Mihály (1572 k.–1616) tolmácsolta magyar versekben talán a XVI. század végén vagy inkább a XVII. század első éveiben. Ez idő tájt az udvari körök szépirodalmi olvasmányát, a szerelmi történeteket a széphistóriák módján nálunk verses alakban kedvelték. Johann Zschorn prózában 1559-ben kinyomtatott munkáját a magyar fordító ötsoros tizenkettes strófákban ültette át. De csak az első öt könyvet. Ez sem maradt fenn teljesen. A hihetetlen kalandok hosszú során átesett szerelmesek története a Zrínyi Miklós könyvtárában ránk maradt kéziratban a harmadik rész vége felé megszakad. Így a betoldásokkal, tudós leírásokkal, elmélkedésekkel toldott átdolgozás-fordítás nem tájékoztat, hogyan menekültek meg a szerelmesek a biztosnak látszó pusztulásból.

Theagenes és Chariclia története a maga korában népszerű olvasmány volt. Főúri körök-

ben forgó másolatairól, kézirtairól több hírünk van. Az igényt, hogyan alakult izgalmas életük sora, Gyöngyösi István elégitette ki, midőn 1700-ban Lőcsén „a’ verseket olvasó némelly jó urai kívánságára és kedvéért” kinyomtatta az *Új életre hozott Charicliát* „sok fogyatkozásiból újabb és jobb rendben” szedve a históriát „némelly régi versek rongyából”.

A *Theagenes és Chariclia* töredékes, de így is tetemes mennyiségű szövegét Kőszeghy Péter a RMKT kiadási hagyományaitól eltérőleg rendezte sajtó alá. Egyik legnagyobb szerűbb elgondolása, hogy hasonlóan közli az eredeti szöveget is. A kutató így párhuzamosan olvashatja a fordítás szövegét a sajtó alá rendező mai helyesírással és a mai nyelvhasználat szerint közölt olvasatával. A tudományos kutatás igényeit elégítik ki az olvasat alatti jegyzetek a fordítás sajátosságairól. (A sajtó alá rendezés módjáról Kőszeghy Péter külön fejezetben beszél, ott ismerteteti kiadási eljárását.)

A szöveg megértését igen nagyszámú szó- és tárgyi magyarázat segíti. Megítélésünk szerint egyiknek-másiknak terjedelme feleslegesen bő. Pl. a 81. sort akkor is megérti az olvasó, ha tudja, hogy a „Hárpia” szó itt rablókat jelent, anélkül, hogy tudná, hogy a háрпиák „az istennek haragját megtestesítő szárnyas nőalakok, eredetileg a dühöngő vihar istenasszonyai”. A „fülesbagoly” („halálbagoly”) magyarázatánál talán felesleges említeni, hogy a csángóknál „táltosmadárnak is mondják.” (2154. sor). Több mitológiai személyt, antik személy- és földrajzi nevet olyan részletesen ismertet, ami fölöslegtelen a szöveg értelmezéséhez. (Pl. a 776–779., 3323., 3418. sorokban.)

Többször feleslegesnek tűnik a sajtó alá rendezőnek a szövegösszefüggésben könnyen érthető szavakról szóló jegyzete, mint pl. szántalan–számtalan (24) szélyel–széjjel (28), élésért–élelemért (55), feles–föls, nagyszámú (74), egyemben–egyetemben (164), bizonynal–bizonyossággal (1511), elmerétnék–elmeríte-

nek (1795), kellemetes–kellemes (2247), mazzag–madzag (4290), magát módjával viselő–illendően (5191) stb.

Másrészt ilyen bőséges szó és tárgyi jegyzet láttán önként felmerül az olvasóban az igény olyan szavak, helyek értelmezésére, amelyek viszont első olvasatra nem, de elgondolkodás után is nehezen vagy alig értelmezhetők. Erre néhány példa: szemivel földre csalatkozott (213), fejét lőn rajta tekerve (2758), éh farkasnak fogait hurfítja (2888), ünközt (4588), pohárt rendelni (4761), Az ujjomon aztot hamar megvettem (5035), köllő virágocskám (5203) stb.

Mindezek ellenére elismeréssel kell említenünk Kőszeghynek a jegyzetapparátus elkészítésében tapasztalható sokoldalú tájékozódottságát, széleskörű ismeretét. Az említett észrevételek nem komoly kifogások, hiányosságok, inkább szándékos hibavadászások. A forrás szövegolvasatában, javításában, interpretálásában a sajtó alá rendező példamutató, lelkiismeretes munkát végzett. Felfedezett, bemutatott egy méltatlanul elhallgatott költőt, aki fordító munkájában számos helyen meglepő költői talentumról tesz bizonyosságot. Bár a választott versforma hosszadalmassá, nehézkessé teszi a verses regényt, kárpótol a szerző helyenként könnyed, rutinos verselése. A sajtó alá rendező érdeme a csaknem bizonyosan szerzőnek tekinthető Czobor Mihály életrajzának sok utánjárásra valló felvázolása. A dúsgazdag magyar főúr eseményekben bővelkedő ellentmondásos élete egyben a XVI–XVII. századforduló magyar uralkodó osztályának tanulságos korrajza.

A kiadvány Függelékében Kőszeghy Péter a magyar fordítás-átdolgozás alapjául szolgáló német forrást, Johann Zschornnak az 1559-ben Strassburgban nyomtatott népkönyvét teszi közzé. A sajtó alá rendező számos érdemét gyarapítja, hogy a német szövegbe beleírta a párhuzamos magyar versszakok sorszáma.

„Merre, hogyan?” Tanulmányok Pilinszky Jánosról. Szerk. TASI József. Bp. 1997. Petőfi Irodalmi Múzeum. 333 l. – **Körmendy Kinga: Pilinszky János kéziratos hagyatéka.** Bp. 1996. MTA Könyvtára. 159 l. (MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 22.)

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítást és egy ehhez kapcsolódó emlékülést rendezett Pilinszky János születésének 75. évfordulója alkalmából. A kiállítás 1996. november 26-án egy nappal a költő születésnapja előtt nyílt meg, majd az ezt követő két napon keresztül hangzottak el azok az előadások, amelyek szerkesztett változatban, kötetbe gyűjtve, a múzeum kiadásában hozzáférhetővé váltak az érdeklődők szélesebb rétegei számára is. Hagymánnyá vált az intézménynél, hogy egy-egy alkotót megidéző kiállítással egy időben konferenciát rendeznek annak életművéről, s emellett már évenkénti rendszerességgel jelennek meg az egyes üléseken elhangzottakat megőrző kötetek. Ezek a tanulmány- és emlékezőgyűjtemények Illyés Gyuláról, József Attiláról, Déry Tiborról, Nagy Lászlóról s most Pilinszky Jánosról alapkönyvei lesznek az egyes életműveket feltáró kutatásnak.

Az emlékülés egyik előadásának tárgya az Akadémia Könyvtárában őrzött Pilinszky-hagyaték és katalógusának ismertetése volt. Erről a maga helyén majd bővebben szólunk.

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványának címe, *Merre, hogyan?* egy Pilinszky vers címének átvétele. Ez a verscím volt emlélmája a kiállításnak és az emlékülésnek is. A múzeum még a rendezvénysorozatra készülődve, egy korábban kibocsátott nyilatkozatában a következőkkel indokolta a címválasztást: „...a költő életművét az útkereső ember kritikus magatartása és életszemlélete hatja át.” Tematikusnak szánták a kiállítást, amely az útkereső embert mint gondolkodót szándékozott középpontba állítani, de végül ami megvalósult, általánosabb jellegű lett. A kiállítás a hozzátartozók, barátok által az intézmény rendelkezésére bocsátott kéziratokra, emléktárgyakra épült. A kölcsönző támogatók közül kiemelkedik Vat-

tay Elemér fotóművész, akit több évtizedes barátság fűzött a költőhöz. Birtokában lévő kéziratokat, Kondor Béla-, Ferenczy Béni műveket és fényképeket adott át a kiállítás rendezőinek. Egy ilyen kiállítás és emlékülés Pilinszkyről talán azokat is zavarba ejti, akik személyesen nem ismerhették, vagy életművével csak pár alkotásán keresztül találkoztak. Erre utalt is Praznovszky Mihály, az intézmény igazgatója megnyitó beszédében: „ezek a dokumentumok a legszemélyesebb jellegűek (...) megpillantásuk egy tárló koporsóüvege alatt vagy falra szegezetten mindig fájdalmas érzelmeket vált ki, főleg ha kortársunk emlékéről van szó.” Meglehetett a veszélye annak, hogy Pilinszky, aki egy levelében azt írta önmagáról: „nálam a szavak máshol vannak”, idegenné válik e közig számára. Egyénisége, lénye nem tette alkalmassá arra, hogy emléke kultuszba dermedjen. Ezért érthető – még ha olyannyira sajnálatos is – a hagyaték örökösének elzárkózása a rendezvénysorozatban való közreműködéstől. E szükségszerűen jelentkező kétellyel szemben itt van azonban a kiállítás és a tanácskozás jelentősége, amely maradandó formáját nyerte el a kötetben. Adalékok, értelmezések, kísérletek, kérdések és emlékezők különféle árnyalatainak széles panorámájával találkozunk, aki e könyvet kézbe veszi. Folytatja, kiszélesíti, megújítja az életművel való párbeszédet, s pontosabbá teszi az emlékezés munkáját.

Az egyes előadások témájuk és szempontjaik alapján csoportokba rendeződtek. Az első rész egyes darabjai a költő hitét, vallásos tapasztalatait, katolicizmusára utaló szimbolikáját, illetve ezek művészetében való jelenlétét vizsgálták. Jelenits István nyitóelőadása nagyban hozzájárul a Pilinszky-féle költői magatartás helyének meghatározásához a hazai- és a világirodalomban, ugyanakkor hiteles rajz lírai énjéről. A szentség realitásának mibenlétét vizsgálja az életműben, nagy vonalakban végigkíséri a költő sajátos útját a szent és profán metszésponton. A tanulmány elején Pilinszky és a katolikus írók kapcsolatát kutatja. Megállapítja, hogy családi környezete, neveltetése meghatározza némiképpen, hogy a katolikus

írók csoportja közelében helyezkedjen el, de igazán nem tartozott közéjük. Megvizsgálja, hogy a francia katolikus irodalom két nagy képviselőjéhez, Claudelhez és Mauriachoz milyen volt a viszonya. Claudel hatása ellentmondásos, ha rokonok is voltak színházi elképzeléseik, idegen volt Pilinszky számára a francia költő barokkos pátosza. Más a helyzet Mauriac-kal, akiről egy helyütt azt nyilatkozta, „profán történeteket ír, miket a kegyelem egy-egy villáma jár át”. Jelenits István felhívja a figyelmet arra, hogy Mauriac e megítélése mennyire jellemző magára a költőre, s rögtön levonja a következtetést, megfogalmazza előadásának egyik fontos célját: „nem azon kell gondolkoznunk, hogy elhelyezhetjük-e a katolikus írók csoportjában, hanem inkább azon, hogy a profán valóság és a kegyelem – vagyis a szentség – kapcsolatát illetően, milyen indítástokat kaphatott azoktól, akikre valamiképpen föltekintett”. Ezt követően megmutatja Fülep Lajos, Rudolf Otto, Eliade és Heidegger szövegeiben található párhuzamokat, megfeleléseket Pilinszky megnyilatkozásaival, amelyek a szent és a profán viszonyára, illetve arra a kérdésre vonatkoznak, hogyan él tovább a modern korban a szentire irányuló vágyunk, és milyen a szentire vonatkozó tapasztalatunk. Vers-elemzéseivel nyomon követi, hogy a háború és a hazatérés megrendülésének emlékei, az összeomlás átélése milyen maradandó felismerésekhez juttatta, s megtapasztalván a szavak elemi jelentését, hogyan jutott el a költő egy nem mindennapi szakralitás felmutatásához.

Németh G. Béla tanulmányának kiindulópontja Babits egyik megállapítása, miszerint a megörökölt vagy a neveltetés során megtapasztalt hitet nem tagadva, igazi költői értékű az a hit, amelyért a szellemi ember maga harcolt meg. Ezt a vélekedést óhajtja a szerző megerősíteni az *Egy arckép alá* c. vers elemzésével. De mielőtt rátérne erre, azt vizsgálja, hogy a költő szemlélete hogyan kapcsolódik a kor egzisztencialista filozófiájához. A felszólalás első mondata kiigazításra szorul. Illyés Gyula *Katolikus költészet* c. tanulmánya 1933-ban jelent meg a Nyugatban, és nem keletkezhetett

a húszas években. Pilinszky szerint – kezdi Balassa Péter előadását – van egy pillanat a halál előtt a kereszten, amikor Jézus „semmit sem lát”. Fejtegetéseivel azt a közkeletű megállapítást járja körbe, hogy az iskolás meghatározással szemben – miszerint a költészet képalakításával láttatni tanít –, Pilinszky költészete úgy hozza létre a vers és olvasó látomásának közösségét, hogy éppen nem-látni tanít. Az Apostolok cselekedetei szellemében: „Nem látott Pál semmit, és ez volt az Isten. Isten semmi és Isten valami.” Radnóti Sándor mielőtt a címben meghatározott témát – *Pilinszky kánonja* – kifejtene, tisztázza a kánon fogalmát. Minden ember rendelkezik a számára jelentős alkotások katalógusával, s ezeknek az alkotásoknak érvényességet igényel az egész kultúrában. Az így létrejövő kánon a XVIII. sz. vége óta a magas kultúra fogalmával esik egybe, s bizonyos mértékig valláspótlék is. Pilinszkyknél azonban a művészet nem valláspótlék, hanem istenbizonyíték. Radnóti ezt bizonyítja Pilinszky kánonját, s a költőnek fontos alkotók listáját szemügyre véve. Kánonképző szellemének modellje, hogy a gazdagságban a szegénységet, nagyságban a kicsinységet észleli. Pilinszky kanonikus művésze az, aki mer unalmas lenni. A költő az unalmon túli nagyság fogalmát vezet be, amely a romantika érdekesség-fogalmának megtagadása is – mondja Radnóti. Juhász Erzsébet tanulmánya az áldozat elemének vizsgálata Pilinszky költészetének úgymond harmadik korszakában, a keresztyén szimbolikában szereplő bárányra gondolva. A szerző gondolatmenete kissé nehezen követhető. A „dolgozat” nagy részét elolvassa először úgy tűnik, sorai csak egy sajátos rendbe szerkesztett idézet-együttes összekötő szövegei, de a vége felé találni teljesen önálló mondatokból egy fél bekezdésnyi gondolatsort. Ebből idézek: „Egyetlen sűrített pontba összevontan zajlik itt minden. (...) Egyszóval az újra meg újra fölsebző szálkák konok és fegyelmezett elviselése, s e fölsebzettségben a boldogságtól ödémás élynyszilánkok iránti nyitottság következetes megőrzése.” E tanulmány jól példázza, hogy nemcsak a költészetben alakultak ki

Pilinszky manírok, hanem a Pilinszky-szövegek értelmezésének gyakorlatában is.

Szigeti Lajos Sándor *A teremtett Isten csendje* c. tanulmánya Bergman filmtrilógiájának elemzésével indul, eljutva a csönd motívumának szerepéig. E trilógia záró darabja *A csend*, egy kulturális válság lenyomata, egy olyan kultúrának, amelynek karakterét Isten hiánya alakította. A csönd Pilinszky gondolkodásában is összekapcsolódik Istennel, de Bergmannal szemben nem elégszik meg Isten hiányának felismerésével, hanem újrateremti Istent, illetve költészetében folyamatosan újraartikulálja magát a teremtést. Idézi még Pilinszky egyik, e szempontból fontos megállapítását: „Számomra a csend periódusa rendszerint sokkalta fontosabb, mint magáé az írásé”; „... írás vagy nem írás rendszerint egymást kiegészítő és nem kizáró fogalmak.” Szigeti Celan példájának párhuzamával igyekezett elmélyíteni Pilinszky korán kialakult költői magatartásformájának tanulságát. Georg Michael Schultz megállapítását hívta segítségül, mindkettejük költészetének alapját a csönd alternatívája: a hallgatás és az elhallgatás jelenti. Megemlíthetnénk még – ennek a létérzésnek Közép-Európában való erősebb jelenlétét hangsúlyozandó – Vladimir Holant is, akinek kettejükhez hasonlóan gnómaszerű versekig eljutó életműve, velük rokon alapálláshoz köthető. Ezt követi a *Harmadnapon* kötetében egymást követő két versének a *Jelenések VIII. 7.* címűnek és az *Apokrif*nek részletes elemzése. Rádobben, hogy nem az Isten közönyös irántuk, hogy nem az Isten csendjét, hanem a versben teremtett Isten csendjét kell e költemények olvasásakor átelnünk, hiszen nem tudunk Isten módján gondolkodni, csak emberként tapasztalhatjuk meg sorsunk lényegét, amit a vers megfogalmazni képes, „az mi magunk vagyunk: a mi mindenkori állapotunk.”

Szávai Dorottya hipotézise szerint Pilinszky költészete az ima áttételes formájának tekinthető, és ezt az állítást kívánja elméleti alapokra helyezni az ima teológiájának tanulmányozásával. Tüskés Tibor, a rendezvény emblémájaként választott *Merre, hogyan* c. vers elem-

zésére vállalkozott. Előadása még az előző, e költészetben a hit, a vallásosság elemeit, viszonyait vizsgáló referátumokhoz kapcsolódik.

A tanulmányok következő csoportja mondhatni adalékok Radnóti Sándor előadásához, Pilinszky kánonjának képét gazdagítják. Az írások, Pilinszkynek egyes alkotóhoz való viszonyát, életművének egy másik életműhöz kapcsolódó viszonylatát tárgyalják.

Kabdebó Lóránt személyes hangvételű, egyszerű líraian pontos, ugyanakkor kérdéseket és kétségeket megfogalmazó előadásában Szabó Lőrinc *Különbéke* és Pilinszky *Különítélet* c. művét veti egybe. Az előadást követve tanúi lehetünk annak, hogy az ő olvasatának egy szubjektív, de korántsem esetleges összhangzattana szerint, hogyan szólal meg egyszerre, egy-egy szólamként, két egymásnak oly idegennek tűnő költői karakter egy-egy költeménye. A verseket összeköti címük anafóras szóösszetételén és történelmi szakszó jellegén túl, a versekben fellelhető deviáns indíttatás. Ennek összetevőit vizsgálja a két költeményben, s azok életművi környezetét is szemügyre veszi. Szabó Lőrinc verse egy hagyományos közmegegyezéssel költői szerep feladását jelenti, egy szemlélődő, passzív magatartásért, tehát egy átmenet az etikai kötöttségből egy szabadabb, szellemibb állapotba. A másik, a *Különítélet* egyetlen előkép nélküli verse Pilinszkynek – tudatosítja Kabdebó Lóránt. Megidézi és eljátsza az Utolsó Ítéletet, s ez csak egyéni akció lehet, lázadás, amelyben a költő elhagyja az ontológiát, sőt a teológiát. E versekkel mindkettejüknél a teljes életművet fénykörébe vonó párbeszéd tör felszínre. Lázadás és elfogadás. Kettősség devianciája: ítélet önmagunk felett.

Tasi Józsefnek kötetünk szerkesztőjének előadásában – alcíme: *Korszakváltás Pilinszky költészetében a hatvanas–hetvenes évek fordulóján* – nem kívánta elemezni magát az életművet, hanem inkább egy újabb elemzéshez gyűjtött össze fontos adalékokat. Sorra vette korábbi – és az új, a korszakváltás utáni kapcsolatait, a reá gyakorolt hatásokat, rámutatott Simone Weil ellentmondásos szerepére. Ezál-

tal kapcsolódik előadása a második rész tanulmányai közé. Szőrényi László vizsgálódásainak tárgya Kempis *De Imitatione Christi* c. műve 1750-es, latin nyelvű, nagyszombati kiadásának egy példánya. A könyv Pilinszky tulajdonában volt egészen addig, amíg halála előtt két évvel azt el nem adta egy antikváriumnak. Possessor-bejegyzéseit, kijelöléseit szemügyre véve, a kötetben kiemelt szövegrészeket idézve egy olyan citátumgyűjteményt igyekezett összeállítani, ami szerinte rokonítható Pilinszky Kempisre vonatkozó megítélésével, illetve segít egy Pilinszky féle misztikafelfogás jobb megértésében. Tverdota György Pilinszky Dosztojevszkij-élményéről beszél, a költő ihlete legfőbb kulcsának tartva. Lírai énjének Karamazov Aljosával vágyott és vállalt hasonlósága, s az orosz íróval vállalt szellemi és hitéleti közössége bűnbánatára és büntudatára irányítják figyelmünket. Lengyel András Pilinszky Ady-képe alapelemeinek értelmezésével, a költő modernitáshoz való összetett s kellőképpen eddig nem elemzett viszonyának néhány lényegesnek vélt mozzanatát igyekezett felvillantani. Beney Zsuzsa szerint József Attilához fűződő viszonya tükörképe lehet Pilinszky belső átalakulásának, amely költészetét két periódusra osztja.

Pilinszky 1964-ben olvasta először Simone Weil-t. Az ő szövegeivel való találkozás élménye elemi erejű volt, egyszerre bénító és felszabadító. E helyzet ékes példája Gide – egy Beney Zsuzsa által is idézett – megállapításának, miszerint csakis annak a hatásnak a befogadására vagyunk képesek, amelynek preformált ösképe már bennünk él. Korábban már, 1950-ben jelent meg egy ismertetés Weiről a *Vigiliában*, találkozott vele személyesen Németh Andor, írásait forgatta Hamvas Béla, Szentkuthy, de helyét irodalmi köztudatunkban Pilinszkyre gyakorolt hatása révén foglalta el. Jelenléte erejét nálunk jórészt Pilinszky költészete táplálta, táplálja. Pilinszky áthagyománya nyozta olvasóinak Weillel való mély kapcsolatának élményét. Reisinger János szinte természetesen tartja Weil hatását, mivel mindkettjük gondolkodása alapvetően a tragikumra

épült gondolkodás. Weilnek abban az eszméjében, hogy Isten visszavonult és magára hagyta a világot, a költő korábbi sejtéseit, létérzését erősítette meg. A prófétaság képzetével társult a költő előtt, igazságai kiindulási és hivatkozási alapok voltak. Sajnálhatjuk, hogy Reisinger előadása nem tért ki bővebben arra a csak felvillantott kérdésre, Weil miképpen határozta meg Jézushoz, illetve a Bibliához való viszonyát. E tanulmánygyűjtemény hiányosságának érzem, hogy Weil és Pilinszky kapcsolata nem kellő súllyal szerepel.

Kevésbé ismert, hogy a hatvanas években Camus is Pilinszky érdeklődésének középpontjában állott. Hankovszky Tamás dolgozatában Pilinszky változó viszonyát kísérelte meg bemutatni a Camus-i problematikához. Kassai György kötetlen előadásában Pilinszky Franciaországhoz kapcsolódó irodalmi, turisztikai élményeiről, emberi kapcsolatairól és műveinek ottani visszhangjáról beszél.

Két tanulmány foglalkozik Pilinszky színházával, illetve annak költészetével való kapcsolatával. Sepsi Enikő sok eddig kevésbé ismert adattal, eddig nem vizsgált összefüggés megvilágításával gazdag, új szemléletű dolgozata Pilinszky színház- és művészetfelfogása, hatvanas-hetvenes évekbeli költészete és Robert Wilson színháza közötti kapcsolatot tárja fel. Tarján Tamás Pilinszky színműveinek műfaji problémáira, illetve ezeknek az életműben és a magyar színházi életben betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt.

Rónay László Pilinszkyt, a szerkesztőségi munkatársat bemutató írása, akár az emlékezések közt is helyet kaphatott volna, de ugyanakkor a következő negyedik részhez is tartozik, mely rész írásainak tárgya, a prózai életmű, hiszen a költőből éppen a szerkesztőségi munka csinált prózáirót.

Előzőleg is találkozhattunk a prózai életműre vonatkozó kisebb-nagyobb értékelésekkel. Domokos Mátyás ítélete Radnóti Sándor korábban ismertetett tanulmányában foglaltakhoz hasonló, azaz nem éri el a költői művek színvonalát, s főleg első korszakának tárcái. „Míg verseiben tökéletes pontossággal ismeri fel a

misztikus magatartásnak a csak néhány egzisztenciális kérdésre applikálható voltát, metaetikai természetét, addig prózában életforma prezentációjára tesz kísérletet.” – írja Radnóti. Domokos Mátyás szerint: „...a ‘forróbbik eljárás’ magasfeszültsége Pilinszky szépprózájából ellillant, s főleg első korszakának tárcáiban és jellemrajzaiban többnyire pietista hangszerelésű didaktikus moralizálás maradt a helyén”. Radnóti a költészetben már korábban létrehozott végső egzisztenciális kérdésekre vonatkozó redukciót hiányolja, főleg a korai írásokban. Domokos a problémát abban látja, hogy a költő az ihletett pillanatoknak az ajándékából él, míg ez a prózai műfajok jellegénél fogva nem érvényesülhet munkássága másik részében. A prózai életmű megítélése veszélyeket hordoz magában, mivel nagy annak a kockázata, hogy egy-egy szempontnak nem, vagy egy másiknak túlzott jelentőséget tulajdonítva igazságtalanok leszünk. Domokos Mátyás előadása további részében a líra és próza erős kötésének mibenlétét elemzi. Megjegyi, hogy számára éppen az életmű prózai része hitelesíti azt a mély megindultságot, amelyből versei születtek. Ide kívánczik Jelenits István egy korábbi mondata: „A versek értelmezéséhez sokat segíthetnek a költő prózai írásai: nem mint magyarázatok, hanem mint akusztikai tér, amelyben a költemények elhangzanak.” Bán Zoltán András Pilinszky regénytervéről ír, amely szerint már magában hordozta a kísérlet szép, átgondolt és megrendítő kudarcát. Götz Eszter azt elemzi, hogy Pilinszky prózája miképpen emeli egy etikai elv hordozójává az időnek mozdulatlan, de spiritualitásában intenzíven ható képeit. Dávidházi Péter szellemes esszéjében azt a kérdést járja körbe, hogy jogunk van-e Pilinszky beszélgetéseit összegyűjtött művei közé sorolni.

Kurtán Tünde és Danyi Magdolna stilisztikai vizsgálódásait (K. T. *A meghasadt tér melankóliája*; D. M. *Mondat- és gondolatalakzatok Pilinszky költői nyelvében.*) követően, a tanulmányok sorát az életmű filológiai kérdéseit, problémáit tárgyaló két referátum zárja.

Az első Körmendy Kingáé, Pilinszky János MTA Könyvtárának Kézirattárában elhelyezett

hagyatékát ismerteti, illetve feldolgozásának szempontjait. E helyen bővebben kell szólni arról a kiadványról, amely a megérdemeltnél jóval kisebb visszhangot váltott ki: Körmendy Kinga könyvéről. Ez az általa rendezett, feldolgozott hagyaték részletes leírása. Pilinszky János kéziratos hagyatékát unokaöccse és örököse, Kovács Péter adományozta az MTA Könyvtárának. A rendezés alapelve, irodalmi hagyatékok esetében az egyes dokumentumok műfaji csoportosítása általában. Ezeken belül tartalmi és formai jegyek alapján kisebb csoportok jönnek létre. A feldolgozás munkájában nagy nehézséget okozhatott, hogy a költő általában nem önálló lapokra, hanem füzetekbe írt esetlegesen. Egy-egy füzetben találhatók versfogalmazványok, színműjelenetek, cikktörödékek vagy egy reflexió rögzítése, mindennapokkal kapcsolatos jegyzetek vagy egy levélfogalmazvány, minden rendszer nélkül. Így nagyon sok esetben az írásokat nem lehetett műfajilag elkülöníteni egymástól, ezért a feldolgozó az egyes füzeteket a bennük található írások műfajának mennyisége alapján rendezte. A hagyatékok első nagyobb egységét a művek kéziratai alkotják. A csoportok ebben az esetben vegyes tartalmúak. Így a kéziratos művek esetében a tartalomjegyzékben feltüntetett I. csoportban elhelyezett füzetek mindegyike tartalmaz a műveken túl egyéb feljegyzéseket, kezdeményeket is. Máskor viszont önálló lapokon, hozzá írt leveleken, levélborítékok hátlapján rögzített művek, gondolatok, költői és hétköznapi feljegyzések csoportosításával alakíthatott ki Körmendy Kinga kézirattári egységeket, tovább bontva őket formai kritériumok alapján. A jegyzetfüzetek részletes leírása feltárja az adott füzet tartalmát, tehát pontosan megállapítható, hol található egy keresett tétel. A leírások megjegyzés rovatában feltüntette azt is, hogy a kötetben való megjelenéshez képest szövegvariánsról van-e szó. Ez a kutató számára azonnali tájékoztatás, szolgálva a textológiai, filológiai kutatásokat. Körmendy Kinga előadásában a fentiek illusztrálása végett közreadta egy, nem is a legproblematisabb kézirat leírását. A Színház-cikk (2) Francia felirattal

ellátott füzet tartalma a következő: 1–7. f. Francia nyelvtani gyakorlat. – 8–15r f. A teremtő képzelet sorsa korunkban. Fogalmazványtöredék. (1967?) – 15v–16r f. kötetterv? Verscímek. – 16v f. Istálló. Versfogalmazvány, szövegvariáns. – 17–20. f. Francia nyelvtani gyakorlatok. – 20v f. Fal. Versfogalmazvány. A 20 lapos füzet datálása *A teremtő képzelet sorsa korunkban* c. előadás fogalmazványa alapján volt lehetséges. 1967–1968-ra tehető a kézirat keletkezése. Körmendy Kinga szakmai beszámolóját egy szubjektív benyomásának megfogalmazásával zárta. Számára a feldolgozott kéziratok nem csak a művek kéziratjai, életrajzi források esztétikai, irodalomtörténeti értékekkel. A sorok mögött azt az állandó erőfeszítést érezni, amivel a költő a mindennapok szorításában egy külső–belső rendre törekedett. Abban a reményben, hogy ez a rend az alkotás lehetőségét biztosítja. Körmendy Kinga előadása részben e nyomatott formában is kiadott kéziratkatalógus ismertetése volt, részben a feldolgozás szempontjainak, problémáinak bemutatása, illetve egy ilyen kéziratári feldolgozás jelentőségének érzékeltetése. Az újabb kiadásokat megelőző filológiai kutatások jelentős részét éppen ez a négy évig tartó, áldozatos és pontos munka adta.

Hafner Zoltán az általa végzett szöveggon-dozás és kiadás vázlatos áttekintését adta előadásában, érzékeltetve, hogy ez a munka milyen újabb problémákat hozott a felszínre, majd szívt egy leendő kritikai kiadás előkészítésének feladatairól, feltételeiről.

A hagyatéckatalógusának tételei, a kiállított tárgyak, a rendben elhangzott előadások felidéznek Pilinszkynek egyik jegyzetét. „De akkor mi is a valóság?” – kérdezi. „Valami mégis van. S ez a van megközelíthetetlen a tudósok, a szociológusok, a köznapis szem számára. Erről csak a szentek tudnak, s ihletükben a költők találkoznak vele.” „Ez a világ. De valamivel mégis több. De mitől? Ez az amiről nem tudnak még a fiatalok se, s valószínűleg azok sem, akik miatt Isten megkegyelmez a világnak.”

A tanulmánykötetet *Vallomások és emlékezések* címszó alatt összegyűjtött vegyes műfajú

felszólalások egészítik ki. Ez a rész tartalmazza Esterházy Péter, Vasadi Péter meditációit, Gyurkovics Tibor megidéző látomását, verseket Nagy Gáspártól, Somlyó Györgytől, Tandori Dezsőtől még rajzokat is és visszaemlékezéseket Ferenczi Lászlótól, Fodor Andrástól, Kocsis Zoltántól, Lengyel Balázstól, Vajda Miklóstól, Vattay Elemértől.

A kötetzáró függelékben közlik Kulcsár Szabó Ernőnek a Pilinszky-emlékkiállítás megnyitó beszédét, és a Szervita Nővérek emlékezését a rendalapító Baitz Erzsébet, a költő nagynénjének fényképével együtt. Alexia, Benedicta, Johanna nővér szeretettől érzékletes, naiv, keresetlen szavai sok visszaemlékezésnél láttatóbban idézik meg a költőt, gyermekkorát, gyerekkorának különös, szorongásos és ugyanakkor egy-egy érintés, szó, gesztus, esemény nyomán hirtelen kitáguló világát, magunk előtt látjuk a versekben megjelenő kasztélyparkot számunkra már örökké titkokat őrző részleteivel, a Károlyi utcai lakást, az eszmélés színtereit, melybe a költő haza akart hazajutni végül.

HORÁNYI KÁROLY

Baufeld, Christa: Kleines frühneuhochdeutsches Wörterbuch. Tübingen, 1996. Niemeyer, 264 l.

Christa Baufeld neve nem ismeretlen a régi német irodalommal foglalkozó szakemberek előtt. Baufeld asszony, akinek fő kutatási területe a középkori német nyelvű szakismerteti-irodalom, a greifswaldi medievista műhely tagjaként lett nemzetközileg is elismert germanista. A középkori szakismereti-irodalomról írt számtalan publikációja után, most egy más jellegű munka, egy kora-újfelnémet szótár megírására vállalkozott.

A könyv bevezetőjében maga a szerző is megemlíti, hogy a szakemberek évtizedek óta hiányolják egy teljesen új kora-újfelnémet szótár létét. Különösen az egyetemi képzésben érezhető ez a hiány, mivel igen kevés lexikog-

ráfiai segédanyag áll a kora-újfelnémet szövegekkel foglalkozó egyetemisták rendelkezésére. Tulajdonképpen Alfred Götze egykötetes műve (*Frühneuhochdeutsches Glossar*) az egyetlen teljes kora-újfelnémet szótár, amely századunkban megjelent. E munka ma is kapható, azonban a mindennapi használat során gondot okozhat, hogy első kiadása óta változatlan, átdolgozatlan formában nyomják újra, illetve terjedelménél fogva nem öleli, nem ölelheti fel a teljes kora-újfelnémet szókincset. A használó tehát sokszor hiába keres benne bizonyos szavakat. Néhány éve a Walter de Gruyter kiadó nagyszabású vállalkozásba kezdett: egy körülbelül tíz kötetesre tervezett kora-újfelnémet szótár kiadását tűzte ki célul. A Robert R. Anderson, Ulrich Goebel és Oskar Reichmann szerkesztésében megjelenő *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch* néhány kötete már napvilágot látott, ám évekbe (évtizedekbe?) telik, amíg az összes kötet megjelenik. Ráadásul a teljes sorozat olyan drága lesz, hogy a kutatók, az egyetemisták többsége még csak nem is gondolhat arra, hogy megvegye. Ezek miatt az okok miatt látta indokoltnak a szerző e kis szótár megírását.

A szótár forrásanyagát az 1350 és 1600 közötti időszak költészete és szakismereti irodalma szolgáltatta. Felvetődik a kérdés, miért nem az 1350 és 1650 közötti időszak irodalmi termése, hiszen a német nyelvtörténetnek legtöbbje 1650 körülre teszi az újfelnémet periódus kezdetét. Baufeld úgy vélte, azért célszerű kihagyni a forrásanyagok közül az 1600 után keletkezett műveket, mert a barokk irodalmi nyelv már külön fejezetnek tekinthető. A szépirodalmi alkotások közül azok a művek szolgáltatták a forrásanyagot, amelyek a három kora-újfelnémet olvasókönyvben (Alfred Götze: *Frühneuhochdeutsches Lesebuch*; *Frühneuhochdeutsche Texte*, hg. von Gerhard Kettmann; *Frühneuhochdeutsches Lesebuch*, hg. von Oskar Reichmann und Klaus-Peter Wegera) megjelentek, de nem csak az ezekben olvasható részletek,

hanem a teljes művek. Ezt a már önmagában is tekintélyes terjedelmű szöveganyagot Baufeld kiegészítette a vallásos irodalom és a szakismereti-irodalom (hadtudomány, történetírás, aritmetika, geometria, asztronómia, asztrológia, zene, alkimia, mágia stb.) további száz művével.

A hézagpótló mű hasznos segítség a régi német szövegek tanulmányozása során. A szótár használójának munkáját nagyban megkönnyíti, hogy a szerző az egyes címszavak legfontosabb írásváltozatait is feltünteti. Ha valamelyik szó csak egy nyelvírásban volt használatos, akkor ezt külön jelöli. Gyakran az idegen szavak etimológiáját is megadja, de nem mindig. Sajnos a bevezetőből sem derül ki, miért hiányzik egyes idegen szavaknál az etimológiai magyarázat. Minden esetben megadja viszont a szó előfordulási helyét. A használatot megkönnyítendő, a bevezetőben röviden ismerteti a kora-újfelnémet nyelv graféma-rendszerét illetve a fonológiai-fonetikai változásokat, sajátosságokat, továbbá közli a kéziratokban, ősnymotványokban előforduló legfontosabb rövidítéseket. A további tájékozódást a gazdag bibliográfiai jegyzék könnyíti meg.

A gyakorlati használat során az ember hamar rájön: Christa Baufeld és Alfred Götze szótára jól kiegészítik egymást. S bár Baufeld nem adja meg, hány ezer címszót tartalmaz a szótár, anyaga gazdagabb, mint Götze szótáráé.

A szerző elsősorban egyetemistáknak szánja könyvét, de természetesen más is haszonnal forgathatja. A szótár magyar szakemberek (kodikológusok, nyelvtörténettel foglalkozó kutatók, történészek, könyvtárosok, levéltárosok) érdeklődésére is számot tarthat, hiszen a hazai könyvtárakban, levéltárakban rengeteg kora-újfelnémet nyelvű anyag van s ezek feldolgozása során a könyv igen jó szolgálatot tehet. Reméljük, hamarosan minden kéziratár könyvespolcán ott lesz.

LÓKÓS PÉTER

Johanides, Josef: Tiskařská slovacika 18. století ve fondu Knihovny Akademie věd ČR. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky. 1997. 91. – **Vieriková, Mária: Tlače 16. storočia v zbierkach Ústrednej knižnice Slovenskej Akadémie Vied.** Bratislava, 1996. 166 l., 42 ill.

A közelmúltban két olyan régi könyveket tartalmazó katalógus jelent meg – az egyik Szlovákiában, a másik Csehországban –, amelyeket magyar vonatkozásaik miatt a hazai könyvészet is örömmel üdvözölhet. Josef Johanides munkája a Cseh Akadémia Könyvtárának 18. századi nyomtatványait regisztrálja, Mária Vieriková katalógusa pedig a Szlovák Akadémia Központi Könyvtárának 16. századi nyomtatványait.

A Cseh Akadémiai Könyvtár 18. századi szlovacikumainak ez a katalógusa abba a munkálathoz illeszkedik bele, amelynek során régi könyvanyagukat rekatalogizálják, és szisztematikusan, állományegységenként kiadványokban teszik közzé. A Cseh Akadémiai Könyvtár történeti állományáról már a közelmúltban megjelent néhány, a korszakok iránt érdeklődő kutatók munkáját segítő kiadvány. Ezek közé tartozik 1969-ben kezdődött, és az Anežka Badurová által a történeti fondokról megjelent tájékoztató füzet is ezt a célt szolgálta (1991). A rész-állományok katalógusainak sorát Bohumir Lifka katalógusa nyitotta meg, amely a Doksech-i Wallenstein-könyvtár régi könyv-állományát adta közre (1969–1970). Majd 1987-ben Badurová és Brtová kiadásában megjelent az Akadémiai Könyvtárban található 16. századi nyomtatványok (antikvák) nyomtatott katalógusa két kötetben. Brtová két további könyvészeti munkát is kiadott: egyrészt a cseh és szlovák nyomtatványok 18. századig terjedő bibliográfiájához (vagyis a *Knihopi-hoz*) pótlást, másrészt a Cseh Akadémiai Könyvtárban található Comenius-nyomtatványok katalógusát. Ez utóbbi az 1800 utáni kiadásokat is regisztrálja.

Jelenleg a Cseh Akadémiai Könyvtár 17. századi nyomtatványait rekatalogizálják (kb.

1.200 tétel), ily módon a Könyvtár teljes 16–17. századi állománya a kutatók számára hozzáférhető lesz nemcsak helyben, hanem egyrészt nyomtatott katalógus, másrészt a tervek szerint CD-ROM formában. A 18. századi nyomtatványok nagy része is bekerül az adatbázisba, méghozzá az alábbi kritériumok szerint: természetesen elsősorban a bohémiák és moravikák, szlovacikák, a franciaországi, angliai és itáliai ill. ezeken a nyelveken íródott könyvek. A felsoroltak közül a jelen szlovacika-gyűjtemény számszerűleg ugyan a legkisebb, de jelentőségében, a nemzeti bibliográfia részeként mégis elsőrangú fontosságú.

Az utóbbi évtizedekben tanúi lehettünk annak, hogy a 18. századi nyomtatványok iránt nemzetközi szinten is megnőtt az érdeklődés, mint a régi könyvek „legfiatalabbjai” iránt. Ennek legjobb példája az angolok ESTC-munkálata (*Eighteenth-century Short Title Catalogue*), amely a 18. századi nyomtatványoknak közzétételét tűzte ki célul az angol könyvészetben kedvelt „short-title” formában. E munkák előtérbe kerülését bizonyítja az ugyancsak az angolok által kiadott *Factotum* című lap, amely a 18. századi nyomtatványok katalogizálásának saját hírlevele.

Mindezt csak zárójelben, mintegy a korszak iránt felébredt érdeklődést igazolva említjük. Ez a mostani, 18. századi kötet a Cseh Akadémiai Könyvtárnak azokat a könyveit regisztrálja, amelyek a mai Szlovákia területén jelentek meg a 18. század folyamán nem szlovák nyelven (a szlovák nyelvűek ugyanis a *Knihopis*-ban és annak pótlásaiban szerepelnek). Mindez természetesen primér hungarikum, hiszen az itt közölt kiadványok a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiába is beletartoznak.

A 91 tételt tartalmazó katalógus betűrendes, és az egyes tételek 1–91-ig számozva vannak. A címlap és impresszum teljes leírását adja, megőrizve az eredeti helyesírást. Ahol a kiadási év hiányzik, ott hozzávetőleges datálást adnak a nyomdász működése, vagy a mű megjelenésének körülményeiből kiindulva. Teljes kollációt is ad, és a tartalmat is elemző módon írja le, amelynek nagy nyeresége számunkra,

hogy a könyvben elrejtve lévő tézisek és diszsertációk – amelyek létét a könyvtár eddigi katalógusából nem lehetett sejteni – most ismertté váltak. A címleírások kitérnek még a könyv megkülönböztető díszítésére, tulajdonos-bejegyzéseire és kötésére is. Ezután bibliográfiai hivatkozások következnek Estreicherre és Riznerre utalva. A leírások tehát példaszzerűen igényesek, bár – nagyrészt nagyszombati és pozsonyi nyomtatványokról lévén szó – a magyar retrospektív bibliográfiai hivatkozást sem kellett volna mellőzni, vagyis minden esetben könnyítette volna az azonosítást a Petrik-szám.

A használat megkönnyítésére többféle index járul a betűrendes főrészhez: nyomdászok, kiadók és könyvkereskedők jegyzéke, helynévmutató, kronológiai mutató, nyelvi mutató, rézmetszők és illusztrátorok mutatója, és egy minden közreműködőre kiterjedő névmutató, amelyben mindazok megtalálhatók, akik az előszókban, ajánlásokban szerepelnek, hozzávéve a vizsgázók, professzorok nevét egyetemi tézisek esetében. Végül a possessorok névmutatója járul a kötethez.

Természetesen a Cseh Akadémiai Könyvtár nem tartozik a 18. századi könyvek legnagyobb gyűjteményei közé még Prágában sem, hiszen a Klementiumban lévő Národní Knihovna 18. századi anyaga többszöröse lehet az Akadémiai Könyvtárénak. Említettük, hogy a *Knihopis-hoz (Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstrarsí a do konce 18. století. Red. Z.L.V. Tobolka, F. Horák, Praha 1929–1967.)* új adalékokat és pótlásokat szolgáltatott Brtova katalógusa, a *Dodatku ke Knihopisu* (1990). Ez utóbbiban, vagyis a pótlásokban 37 új, 18. századi tétel található a történelmi Magyarországon, a mai Szlovákia nyomdahelyeiről. Ezt a 37 tételt a most ismertetett 18. századi kötet rövid formában újra közli, igen praktikusán, hiszen a *Dodatky*-ban nem századok szerint találhatók a pótlólag előkerült tételek, itt pedig együtt tekinthetők át a 18. századi szlovaci-kumok területi és nyelvi szempontból egyaránt.

Johanides mostani katalógusa tehát 91 területi szlovackium címét közli, legtöbbjük nagy-

szombati és pozsonyi megjelenésű. Nagyszombat 44 kiadvánnyal van képviselve a katalógusban. Pozsony 33-mal, szerepel még néhány kassai, lőcsei, szakolcai és beszercebányai nyomtatvány. Mindezek természetesen mint bibliográfiai tételek nem ismeretlenek a magyar retrospektív bibliográfia előtt, legfeljebb az említett egyetemi tézisek rejtőztek el eddig, minthogy a rövid könyvtári címleírások ezekre nem tértek ki. A többségében latin, néhány német, francia és magyar nyelvű nyomtatványt tehát, egy tucat kivételtől eltekintve, már regisztrálták a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiában.

*

Mária Vieriková katalógusa a Szlovák Akadémia Központi Könyvtárának 16. századi nyomtatványait adja közre. Amint Vieriková (aki egyébként már hosszú évek óta a pozsonyi Evangélikus Líceumi Könyvtár áldozatkész és hozzáértő vezetője) katalógusa előszavában leírja, a katalógusban szereplő tételek nagy része az antikvár kereskedelem útján az ötvenes, hatvanas években került a Szlovák Akadémia Központi Könyvtárába, amely jellegénél fogva nem történeti könyvanyagot tartalmazó gyűjtemény. Így érthető, hogy nem nagy mennyiségű 16. századi anyagról van szó. Az Akadémia Központi Könyvtárában tehát ritkák a 16. századi könyvek, hiszen a retrospektív gyarapítást erre az állományra nem terjesztették ki, hanem elsősorban a legfrissebb tudományos munkákra koncentráltak. A hiányt tehát az 1954 óta az Akadémiai Könyvtár szervezetéhez tartozó Líceumi Könyvtár jelenléte pótolta.

Ennek ellenére, amint az előszó írja, amikor a régi könyvanyag kiválogatásának neki fogtak, több 16. századból származó kiadványra számítottak. Meg kellett állapítani, hogy ősnyomtatványa nincs az Akadémia Központi Könyvtárának, 16. századi mű pedig mindössze 67. Legtöbbjüket antikváriumban vásárolták az ötvenes években. Közülük soknak a kö-

tésén egyforma papír-cédula található a szerző nevével és a mű címével. Sajnos azonban ma már ezek eredete sem határozható meg.

A 67 nyomtatvány közül a mai Szlovákia területén nyomtattak kettőt, és mind a kettő prédikációs gyűjtemény. Egyik Bornemissza Péter *Postilláinak* ötödik kötete, a másik Leonhard Stöckel *Postillái*. Az előbbi Semptén ill. Detrekőn, a másik Bártfán jelent meg. Öt további kiadvány Prágában készült, egy Opravában, a maradék 59 cím Európa húsz különböző városában. Két címlap nélküli nyomtatványt nagy valószínűséggel németországi kiadványszerként lehet meghatározni.

Témájukat tekintve országismereti, világtörténeti, tudományos és többségében teológiai művekről van szó. Magyarország történetét két mű képviseli: Antonio Bonfini *Rerum Ungaricumának* Frankfurt 1581. kiadása, amelyet Zsámboki János rendezett sajtó alá és egy számos metszettel díszített *Pannoniae historia chronologica* című munkának Frankfurt, 1596-os kiadása. A teológiai művek között teljes Biblia-kiadás nincs, csak részfordítások, így Erasmus Új Testamentum fordításának (Mainz 1541) egy hiányos példánya, Otto Brunfels huszonegy műve, Bullinger, Luther és más szerzők bibliai kommentárjai, ide tartoznak Bornemissza és Stöckel már említett prédikációs-kötetei, és végül az Ágostai Hitvallás első kiadásának harmadik változata (Wittenberg 1531.).

A katalógus legkorábbi nyomtatványa 1530-ból való. A nyomtatványok nyelvi megoszlását tekintve természetesen túlnyomó többségük (56 mű) latin, cseh nyelvű négy, német három és egy magyar. Több, verseket tartalmazó alkalmi nyomtatvány is szerepel a gyűjteményben, így érdemes volt incipitjüket kiemelni, amelynek alapján azután visszakereshetők. A katalógus leírásai a tulajdonosbejegyzésekre is kiterjednek. Ezek közül a legkorábbi 1535-ből származik és éppen az Ausburgi Hitvallás címlapján található. A legtöbb, összesen hét kötet származik Georgius Görgy egykori könyvtárából és hét Samuel Michaelidestől. A többi tulajdonos-név csak egyszer-egyszer fordul elő. A Könyvtárba ke-

rült antikvák általában reneszánsz kötésben maradtak fenn, némelyiken super-ex libris is található, datálással.

Az érvek és ellenérvek megfontolása után a most megjelent antikva katalógusba bekerültek a Könyvtár birtokában lévő 16. századi nyomtatványokról készült faksimilék, sőt, a mikrofilmen meglévő művek is. A kutatók szempontjából – és amint Mária Vieriková ezt az előszóban hangsúlyozza, az ő érdeküket tartotta elsősorban szem előtt – mindenképpen nagyon hasznos, ha egy központi, jól hozzáférhető gyűjtemény állományáról a használók pontos tájékoztatást kapnak. Gyakran éppen ezek a nem kevés fáradsággal megszerzett, fontos állomány-kiegészítések merülnek feledésbe, anélkül, hogy az azt értékelő kutatók tudomást szereznének róluk. Természetesen e filmek leírása kitér arra, hogy hol található az eredeti, amelyről a fotó-másolat készült.

A katalógus betűrendes, a szerzők, illetve szerzők hiányában a címek betűrendjében következik a felsorolt 67 tétel. A katalógus a mű címét és alcímét teljes terjedelmében közli, ugyanígy az impresszum adatokat is, sőt ez utóbbiak a hiányzó és megfeythető adatokkal kiegészítve találhatók. A bibliográfiai hivatkozások közt öröndetes módon szerepel Szabó Károly RMK-ja, az RMNy és az OSzK Soltész Zoltánné szerkesztésében megjelent három kötetes antikva katalógusa. Legtöbbször természetesen a közelmúltban Martinban megjelent, a Szlovák Nemzeti Könyvtár antikvált tartalmazó katalógusra találni hivatkozást. A kötet alfabetikus részét számos oldalról teszik még használhatóbbá az indexek, amelyek a szerzői, közreműködői, nyomdász és földrajzi mutatókon kívül még a nyelvre, versek incipitjére, tulajdonosokra, metszőkre és illusztrátorokra és possessorokra is kiterjednek.

A régi nyomtatványoknál ma már általános a való követelménynek megfelelően a terjedelmet pontos kollációval közli a katalógus. A leírás külön szakasza foglalkozik a mű tartalmával, az esetleges előszók, üdvözlő-versek, a főrész kezdete minden esetben részletezve van. A leírások nagy gondot fordítanak a nyomtat-

ványok díszítésére – ezek közül jónéhányat maga a szép kiállítású katalógus is közöl, részben címlap-díszek, nyomdászjelvények, iniciálék formájában, részben teljes címlap-reprodukciókkal. De a leírás is kitér a fametszetek vagy rézmetszetek meglétére, címerekre, nyomdász- és kiadói jelvényekre, mi több megadja ezek méretét, és a metszet készítőjének nevét, vagy mesterjegyét, ha az megtalálható a metszeten. Ezt követi a könyv kötésére és egykori tulajdonosára vonatkozó megjegyzés.

*

E két katalógus a régi könyvek leírásában elfogadott gyakorlatot annak legigényesebb formájában valósítja meg. Természetesen mindkét esetben száz könyvnél kevesebbet tartalmazó gyűjteményről lévén szó, ez reális és megvalósítható volt, mégis az összeállítók érdeme, hogy nem hajlottak a könnyebb megol-

dás felé, hanem valóban, az azonosítást lehetővé tevő, részletes, de a részletekben el nem vesző leírást adtak. Különösen ritka jelenség ez a 18. századi bibliográfiák vagy katalógusok esetében. Természetes, hogy Vieriková katalógusa is részletezőbb leírásokat adhatott, mint a Szlovák Nemzeti Könyvtár kétezernél több tételt regisztráló katalógusa. (Velencei Katalin recenzióját lásd erről a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, 1994. 235–236.) Már ő is rámutatott arra a növekvő érdeklődésre, amely újabban az ősnymtatványok után az időben azokat követő, 16. századi nyomtatványok iránt ébredt fel. Vieriková még a formai hasonlóságra is törekszik ezzel az említett, nagyszabású 16. századi katalógussal, amennyiben a betűrendes katalógus fejezeteinek élére itt is egy-egy szép, 16. századi fametszetes iniciálét helyezett.

V. ECSÉDY JUDIT

A folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 12,87 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Lózsza Mária: A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1863–1873	349
Lecsés Katalin: A magyar ex libris-művészet	377
Farkas Gábor Farkas: Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis	395

KÖZLEMÉNYEK

Lémeth S. Katalin: Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693)	414
Fridvaldszky János, id.: Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága	417
Djotzi Eszter: Possessor-i bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben I.	424
Ókay György: Bessenyei György és a sajtó	430
Mayer Gyula: A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez	433
Fehér Katalin: Két reformkori pedagógia tankönyv	447
Horóvi József: A putnoki–rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcson-könyvtára (1834–1863)	454
Lagyi Júlia: Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban (1850–1950)	455
Engyel András: A Szép Szó időrendjéhez	461

FIGYELŐ

V. Salgó Ágnes: Soltész Zoltánné (1921–1997)	463
--	-----

BIBLIOGRÁFIA

Szöveks Zoltán – Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1996-ban	465
--	-----

ISZEMLE

Lajza Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. Bp. 1997. (Kőhegyi Mihály)	479
Szobor Mihály (?): Theagenes és Chariclia. S. a. r. Kőszeghy Péter. Bp. 1996. (Varga Imre)	480
Mérre, hogyan? Tanulmányok Pilinszky Jánosról. Szerk. Tasi József. Bp. 1996. – Körmeny Kinga: Pilinszky János kéziratok hagyatéka. Bp. 1996. (Horányi Károly)	482
Lafeld, Christa: Kleines frühneuhochdeutsches Wörterbuch. Tübingen, 1996. (Lőkös Péter)	487
Lohanides, Josef: Tiskařská slovacika 18. století ve fondu Knihovny Akademie věd ČR. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky. 1997. – Vieriková, Mária: Tlače 16. storočia v zbierkach Ústrednej Knižnice Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1996. (V. Ecsedy Judit)	488

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Megjelent 11,08 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0171

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

SOMMAIRE

<i>Rózsa, Mária</i> : Les rapports de „Wanderer” de Vienne relatifs à la Hongrie 1863–1873	349
<i>Kecskés, Katalin</i> : L’art d’ex libris en Hongrie	377
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : La collection d’Antiquissima et la base de données computerisée	395

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Németh, S. Katalin</i> : Un calendrier allemand inconnu sur Thököly (1693)	414
<i>Frivaldszky, János aine</i> : La vie et l’activité de János Fridvaldszky (1730–1784)	417
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers parus au XVIII ^e siècle de la Bibliothèque de l’Université de Debrecen. I.	424
<i>Kókay, György</i> : György Bessenyei et la presse	430
<i>Mayer, Gyula A</i> : l’histoire des collections de livres Reisach et Jankovich	433
<i>Fehér, Katalin</i> : Deux manuels de pédagogie de l’âge des réformes	447
<i>Borovi, József</i> : La Société de Lecture et la Bibliothèque de Prêt des Archiprêtres de Putnok et Rimaszécs (1834–1863)	454
<i>Nagy, Júlia</i> : Les cercles de lecture au Collège de Sárospatak (1850–1950)	455
<i>Lengyel, András</i> : A la chronologie de la revue Szép Szó	461

CHRONIQUE

<i>W. Salgó, Ágnes</i> : M ^{me} Zoltán Soltész (1921–1997)	463
---	-----

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l’histoire de l’imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1996	465
--	-----

REVUE

Bajza, Kálmán: Le procès Athenaeum. L’histoire du premier procès de presse hongrois. Bp. 1997. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	479
Czobor, Mihály (?): Theagenes et Chariclia. Réd. par Péter Kőszeghy. Bp. 1996. (<i>Varga, Imre</i>)	480
„Merre, hogyan?” (Dans quelle direction, comment?) Études sur János Pilinszky. Réd. par József Tasi. Bp. 1996. – Körmendy, Kinga: L’héritage en manuscrits de János Pilinszky. Bp. 1996. (<i>Horányi, Károly</i>)	482
Baufeld, Christa: Kleines frühneuhochdeutsches Wörterbuch. Tübingen, 1996. (<i>Lőkös, Péter</i>)	487
Johanides, Josef: Tiskařská slovacika 18. století ve fondu Knihovny Akademie věd ČR. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky. 1997. – Vieriková, Mária: Tlače 16. storočia v zbierkach Ústrednej knižnice Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1996. (<i>V. Ecsegy, Judit</i>)	488